

RAZPRAVE IN ESEJI

7

JANKO PLETERSKI

NARODNA IN POLITIČNA ZAVEST NA KOROŠKEM

NARODNA ZAVEST IN POLITIČNA
ORIENTACIJA PREBIVALSTVA
SLOVENSKE KOROŠKE V LETIH 1848-1914

1965

SLOVENSKA MATICA V LJUBLJANI

3177/A

N 14. VI. 1965/211

IZDANO V POČASTITEV DVAJSETLETNICE
OSVOBODITVE

UVOD

Katera so poglobitna dejstva v gospodarski in družbeni strukturi slovenskega dela Koroške, ki so v obdobju od marčne revolucije do začetka prve svetovne vojne vplivala na narodno zavest in politično usmerjenost tamkajšnjega prebivalstva? Kako sta se ta zavest in usmerjenost izražali v teku tega obdobja? To sta osnovni vprašanji, ki nanju skuša odgovoriti naše delo in ki sta jima podrejena zasnova in pa značaj razprave. Zato ne gre ne za gospodarsko ne za politično zgodovinsko delo v običajnem pomenu besede, čeprav se naslanja na obe vrsti historičnega pisanja.

Razmeroma precej je bilo že napisanega o etničnem razvoju (B. Grafenauer, M. Wutte) in političnem režimu (J. Apih, B. Grafenauer, V. Melik, O. Lobmeyr) v tem obdobju na Koroškem, tu so dela o šolskem sistemu (L. Ude, A. Hönigmann, M. Wutte), o vlogi cerkve (J. Unterluggauer), o političnih društvih (D. Doliner), o gospodarski zgodovini (K. Dinklage s sodelavci, I. Mohorič). S svoje strani so za ta čas gospodarsko podobo Koroške obdelovali geografi (S. Ilešič, A. Melik, E. Lichtenberger, H. Paschinger, J. Schmid); tudi demografski razvoj je bil delno obdelan (F. Zwitter, G. Moro, M. Wutte). Razume se, da se naše delo vsega tega ni znova lotevalo, niti ni bil njegov namen sistematično povzemati celotno podobo koroške dežele in družbe v obravnavanem obdobju. Moralo pa je kritično izkoristiti vse tiste dosedanje izsledke z raznih področij, ki lahko pripomorejo k odgovoru na obe osnovni vprašanji. S tega vidika je tu in tam moralo raziskati tudi samostojno nekatera vprašanja z naštetih področij, ki so bila nezadostno ali za naše potrebe neprimerno obdelana (agrarna struktura,

dejansko gibanje prebivalstva v zvezi z migracijami, socialna in gospodarska struktura v zvezi z jezikovno pripadnostjo in drugo), glavna težava pa je bila luščenje ločenih podatkov za slovensko Koroško iz splošnih deželnih.

V osrednji problem, ki si ga je zastavilo to delo, so fragmentarno segle razprave B. Grafenauerja, D. Kermavnerja, L. Udeta in F. Zwitterja in nakazale že nekatere rešitve, ki se je nanje bilo moč opreti. Z avstrijske oz. nemške strani skorajda ni del, ki bi skušala kritično prodreti v to problematiko, tista, ki so, pa so domala vsa pod vplivom M. Wuttejeve koroške zgodovinske šole (A. Wölger jo označuje »nacionalno zavedna in antislovenska zgodovinska literatura«¹), katere prvi namen je boj za kar najbolj južno nemško mejo. Osamljena stoji skica koroškega socialdemokratskega samouka slovenskega rodu Antona Falleja o političnih in gospodarskih dejstvih koroškega plebiscita. Zato je bilo treba prav tukaj opraviti glavnino dela.

Osnovni prijem raziskave je kombiniranje podatkov o družbeni in gospodarski strukturi z analizo političnih orientacij. Ta prijem je terjal razvrstitev snovi v poglavja dveh vrst, pri čemer pomeni prvo poglavje nekakšen uvod, kjer se združujeta še obe tematiki. Poglavja prve vrste obravnavajo gospodarsko osnovo in družbene značilnosti posameznih razredov oz. plasti prebivalstva kot nosilcev narodne zavesti in politike: kmečkega prebivalstva, meščanstva in delavskega razreda (predvsem poglavja II., III. in VII.). Ugotoviti skušajo objektivne in subjektivne dejavnike njihovega obnašanja, pri čemer se ustavljajo največ pri elementih družbene strukture in dejstvih iz gospodarske zgodovine, ki so za temo pomembni. Nimajo pa namena podrobno opisovati faktorjev družbene nadstavbe, kot so politični režim, cerkev, šolstvo in podobno, dotikajo se jih le toliko, kolikor je za razumevanje neogibno potrebno. Prav tako ne nameravajo dajati celotne podobe gospodarske zgodovine. Poglavja druge vrste (IV., V., VIII. in IX.) pa skušajo ugotoviti in razčleniti politične orientacije in narodno zavest prebivalstva v prvi vrsti na podlagi izidov političnih volitev, saj so to po svoji naravi še najbolj merljivi vir proučevanja narodne in politične zavesti. Pri tem je bilo treba upoštevati najpomembnejše podatke o razvoju političnih gibanj in organizacij, zlasti njihovo razmerje do narodnega vprašanja. Posebno poglavje je v tem okviru odmerjeno koroški socialni demokraciji, ker je tukaj dosedanje zgodovinske še najbolj pomanjkljivo, zlasti pa zaradi dejstva, da sta de-

lavski razred in njegova politična organizacija v zgodovinski perspektivi najpomembnejši in najodgovornejši družbeni faktor za oblikovanje odnošajev med obema narodnostima na Koroškem. Raziskava se ukvarja tudi z drugimi izrazi narodne zavesti, kot so politične akcije (tabori in shodi), razširjenost političnih, združenih, prosvetnih organizacij, posebej pa še ugotavlja obrise miselnosti tako imenovanih »nemško usmerjenih« Slovencev. Raziskava ni posebej razčlenjevala jezikovnih podatkov ljudskih štetij, kolikor bi jih bilo mogoče jemati kot izraz narodne zavesti; opustiti je morala tudi takšno zanimivo področje kot je izraz narodne in politične zavesti v koroški kulturni ustvarjalnosti.

Pri raziskovalnem delu se je bilo treba omejiti na tiskane vire. Največji del pregledanega tiska je na voljo le v avstrijskih knjižnicah; trimesečno delo tamkaj, ki ga je omogočila štipendija Prešernovega sklada, se komaj more meriti z obsežnostjo tega gradiva. Na delo v avstrijskih arhivih zaenkrat ni bilo misliti. Vendar so že izsledki iz te vrste virov dopuščali sintetično obdelavo, posebno še zato, ker sta glavna predmeta raziskave, narodna zavest in politična usmerjenost prebivalstva sama po sebi takšne narave, da se v največji meri izražata prav v sodobnem političnem tisku, ki ostaja za to temo slej ko prej poglavitni in najbogatejši vir. Potrebna pa je kritična metoda, katere najpomembnejša poteza je, da gradivo iz tiska jemlje kot dokument sodobnosti, kot izraz obstoja določenih dejstev, mnenj, stališč in hotenj, da se ne istoveti z njegovim vrednotenjem pojavov.

Problemi, ki se jih loteva ta razprava, niso omejeni na čas do 1914, to je do leta, dokler jim sledi. Vsekakor pa lahko v tem času najdemo zgodovinske korenine še danes živih vprašanj narodne zavesti in politične usmerjenosti prebivalstva na južnem Koroškem in njihovo razumevanje lahko pripomore sodobnemu urejanju narodnostnih odnošajev na tem obmejnem področju.

Prav zaradi današnjih razmer je potrebno še terminološko pojasnilo. Razprava se usmerja na tisti del Koroške, ki v njem živi oziroma je v njem ob začetku modernega narodnega gibanja na Koroškem sredi 19. stoletja živelo slovensko prebivalstvo. Etnična struktura dežele se je do leta 1914 že spreminjala na škodo slovenskega življa, vendar ne v takšni meri, da imenovanje »slovenska Koroška« za ta del dežele ne bi bilo tudi stvarno utemeljeno. Politično »Slovenska Koroška« v tem času ni obstajala, upravna razdelitev se na narodnostno jezikovno mejo ni ozirala, saj je res ravno nasprotno. Dejansko pa je teritorialno je-

zikovna dvojnost dežele bila trdno vtisnjena v zavest vseh sodobnikov, pri politikih in pri ljudstvu, in sicer tako močno, da se je tudi nemško nacionalna politična beseda, če še tako rada, vendarle ni mogla izogniti. Vse do konca obravnavanega obdobja beremo tudi v tisku tega tabora o »slovenskem delu dežele«, o »slovenskem ozemlju Koroške«. Izmed številnih primerov, ki bi jih lahko navedli, naj izberemo samo enega. Znani koroški nemško nacionalni politik in državni poslanec dr. Otto Steinwender, ki je imel pomembno vlogo tudi v dunajski politiki, je ob prelomu stoletja v svoji knjigi o Koroški pisal o tamkajšnjem slovenskem ozemlju in opisal tudi njegovo severno mejo: od narodnostno mešane Kanalske doline, čez pretežno slovensko spodnjo Ziljsko dolino vzhodno od Šmohorja do Beljaka, od tod severno od Drave po severnem bregu Vrbskega jezera na južna pobočja Šenturške in Štalenske gore severno od Celovca, naprej na pobočja Male Svinške planine, nato pa severno od Labota in Dravograda na obronke Golice. Seveda tudi Steinwender opozarja na mesta in trge z nemškim prebivalstvom znotraj tega slovenskega ozemlja.¹ Govoriti o prebivalstvu »slovenske Koroške« je nedvomno stvarno zgodovinsko utemeljeno, čeprav se v tej zvezi danes izražajo določeni pomisleki.²

Končno bi se rad zahvalil vsem tistim, ki so delo spremljali z razumevanjem in mi pri njem pomagali, v prvi vrsti Inštitutu za narodnostna vprašanja v Ljubljani in pa Prešernovemu skladu. Posebej se zahvaljujem univ. profesorjema tov. dr. Franu Zwitterju in dr. Bogu Grafenauerju za njune nasvete in tovariško pomoč. Slovenski matici, ki je delu omogočila izid, pa sem trajen dolžnik.

V Ljubljani, marca 1964.

J. P.

I.

POLITIČNA ORIENTACIJA IN NARODNA ZAVEST PREBIVALSTVA NA KOROŠKEM V REVOLUCIONARNEM OBDOBJU 1848/1849

Podobno kot pri vseh drugih Slovencih je tudi pri Slovencih na Koroškem narodna prebujala v prvi polovici 19. stoletja po svojih oblikah kulturnega značaja. Šele v revolucionarnem letu 1848 dobi jasno politični značaj in ga poslej ne izgubi več, kljub vsem prizadevanjem njenih nasprotnikov, da bi slovenskemu ljudstvu odrekli upravičenost na lastno politično narodnost in ga vključili v nemški politični narod. Slovenci na Koroškem se po tej značilnosti svoje zgodovine ne razlikujejo bistveno od Slovencev v drugih deželah, doživljali so le posebno trde oblike nasprotnih prizadevanj.

Pri celotnem slovenskem kulturnem prerodu so Slovenci na Koroškem imeli velik delež kljub svoji številčni podrejenosti v deželi in vzlic neugodnemu zemljepisnemu položaju. Kakor je neogibno potrebno ta delež imeti nenehno pred očmi, ko govorimo o narodnostnem in političnem razvoju na Koroškem, vendar ni tukaj naša naloga, da bi ga posebej opisali. Nujno potrebno pa je raziskati politični slovenski prerod na Koroškem v njegovem prvem očitnem začetku, v letih 1848-1849, ker je to osnova za nadaljnji razvoj narodne zavesti in politične usmerjenosti. Prvi objektivni dejavnik novega slovenskega življenja je tudi na Koroškem kot po vsem Slovenskem bila množica slovenskega kmečkega prebivalstva.

1. Kmet na slovenskem Koroškem do leta 1848

Kmečko in sploh vaško prebivalstvo slovenskega dela Koroške je za nastanek in obstanek slovenskega narodnega gibanja tudi v tej deželi prvinskega pomena. Kmet, ki je izmed vseh družbenih razredov najvztrajneje zbiral, ohranjal in iz roda v rod prenašal življenjske izkušnje in navade, ljudsko kulturo in zlasti še najbolj ekskluzivno dediščino preteklosti — slovenski jezik, je bil glavna prвина tiste slovenske etnične posebnosti, ki je bila začetni pogoj za vključitev v proces modernega oblikovanja slovenskega naroda. Enojezični slovenski vaščan je tudi na Koroškem kot na ostalem slovenskem etnografskem ozemlju bil objektivni faktor, zaradi katerega se je po potrebi gospodarskega razvoja pojavljala nujnost učinkovitega širjenja ljudske izobrazbe na osnovi materinskega jezika. Kumerdej, ki je leta 1791 v uvodu v slovensko slovnico naglasil, da je kulturne zaostalosti avstrijsko-slovanskih dežel kriva le okoliščina, da je v šole uveden nemški jezik namesto materiščine,¹ je bil le eden izmed številnih glasnikov družbeno razvojne nujnosti slovenskega preroda. Najvplivnejši slovenski pisatelj poleg Vodnika in Ravnikarja v letih 1813 do 1819, Korošec Urban Jarnik, je bil izrazit delavec za ljudsko prosveto, čeprav se je po osebni želji nagibal k pesništvu. »V to smer ga je naklajalo deloma lastno uvidevanje, deloma pa tudi celovski tiskar in založnik Janez Leon, ki je želel dobiti slovenskih tekstov, katere bi ljudstvo rado kupovalo.«²

Potreba po izobraževanju slovenskega kmečkega prebivalstva je bila velika. A tudi potem, ko so začeli konec 18. stoletja uvajati državno osnovno šolstvo, je to bilo na Koroškem, kakor drugod, zasnovano na nemškem jeziku. Slovenski vaščan je bil zapostavljen za nemškim, zanj je v celoti veljala ugotovitev že citiranega Kumerdejevega uvoda: »Slovanski mladenič se mora najprej seznaniti z neznanim mu jezikom, medtem ko se loteva nemški že stvari samih.«

Dve poti sta slovenskega kmeta vodili iz tega škodljivega položaja: uvedba slovenskega jezika v nove osnovne šole ali pa pospešeno privajanje nemškega jezika na vse možne načine, ne samo v šoli. Prvo pot so priporočali in zahtevali narodni buditelji, zlasti od l. 1848 dalje, na drugo se je del slovenskega kmečkega prebivalstva podajal sam že dosti prej, saj je bila tedaj edina praktično uresničljiva.

V razmerah fevdalnega gospodarstva, zaprtega v svoj ozki krog avtarkične proizvodnje, v pogojih enakosti tlačanov, ne glede na njihov jezik, slovenski koroški kmet ni potreboval nemškega jezika. Dokler je ostal to, kar je bil, ni čutil ne prednosti ne škode, če je znal tudi nemški. Tisti del vaškega prebivalstva, ki se je pečal s tovarništvom in zahajal redno v nemške dežele onstran Tur, se je seveda naučil nemškega jezika iz potrebe; svoje etnične pripadnosti pa ni tajil in čisto neprisiljeno je na Salzburškem nastopal kot »slovenski tovarnik« (Windischer Säumer).³ Čeprav je med slovenskim in nemškim kmečkim koroškim prebivalstvom obstajala povsem razločna zavest o etnični različenosti,⁴ ni bilo pri Slovencih opaziti kakršnega koli občutka manjvrednosti. Še l. 1844 je deželni odgovor na neko uradno vprašanje trdil, da slovensko prebivalstvo v umskih sposobnostih praviloma prekaša nemško in enako tudi v delovni sposobnosti in iznajdljivosti.⁵ Da se koroški slovenski kmet zaradi svojega jezika nikakor ni počutil manjvrednega prebivalca Koroške, priča tudi dikcija bukovnika Drabosnjaka, ko je v začetku 19. stoletja prevajal »iz nemčiga v koroško špraho.«⁶ Zanj je specifično koroški jezik še vedno slovenski, medtem ko je nemški — le nemški.

Zakaj se je potem v 18. stoletju pri slovenskih kmečkih ljudeh pokazala želja, naučiti se nemškega jezika? Rast tržnega kapitalističnega gospodarstva, reforme absolutistične države glede podložnikovega položaja, odprava nevoljništva, fiziokratske reforme, posebno pa še odprava zakupnega prava, vse to je slovenskega kmeta postavljalo pred čisto nove probleme. Okrepili so se stiki s tržiščem, z nemškim mestom sploh, z nemško kmetijsko družbo, centralistična težnja absolutizma je prinesla germaniziranje uradov in ljudske šole, skratka nemški jezik je postal potreben za vso dejavnost izven starega kroga kmečke proizvodnje; a tudi za kmetovanje je v novih pogojih bila potrebna večja izobrazba, dostopna v nemškem jeziku. Slovenski narodni budniki, ki so hoteli kulturni napredek zasnovati na vzgoji v materinskem, slovenskem jeziku, so zato v začetku 19. stoletja pri koroških slovenskih kmetih naleteli na pojav, ki jim ni bil prav razumljiv, na težnjo po učenju nemškega jezika in na podcenjevanje materinščine. L. 1817 se Matija Schneider, doma iz Št. Ilja v Rožu, v svojih Basnih »živahno pritožuje zaradi težnje kmetov, ki je običajna zlasti na Koroškem, da si prisvajajo nemščino ter se je poslužujejo na škodo materinščine.«⁷ Tudi Urban Jarnik je l. 1826 ugotavljal germanizacijski učinek dej-

stva, da je vsako leto znatno število mladih ljudi s slovenskega podeželja odhajalo na nemško stran, kjer so se naučili nemški.⁸ Gotovo večji del teh ljudi ni odhajal tja zaradi želje po znanju nemščine, ampak iz potrebe po zaslužku. Zaposlovali so se kot hlapci, kar bi kmečkih sinov gotovo ne mikalo. Že ljudsko reklo za dekleta, ki so se vračala domov kot nezakonske matere, da so šle »v Niemce po briemce«,⁹ kaže, da je šlo za nesamostojne dekletke, ki si niso smele snovati lastne družine, ker je to bil privilegij le kmečkih gospodinj. Tudi dopisnik iz Pateriona govori l. 1862 v tej zvezi o običajni božični izmenjavi poslov (hlapcev in dekel), ki so prihajali iz slovenske spodnje Ziljske doline.¹⁰ Vsaj del te mladine pa je, podobno kot se je dogajalo v bližini nemško slovenske meje na Štajerskem in nemško češke na Moravskem, odhajal v nemške kraje res z namenom naučiti se nemškega jezika.

Že tedaj se je pojavljala dvojezičnost pri nekaterih slovenskih vašcanih. Znan je podatek iz bamberskega arhiva za občino Brdo in za davčni občini Straja ves in Megvarje v Ziljski dolini iz l. 1812, ki ga citira M. Wutte. Med 2425 prebivalci teh občin je bilo tedaj 2405 Slovencev (99,2 %), od teh pa je bilo 312 hišnih gospodarjev, ki so govorili tudi nemški. Poročilo dalje pravi, da je znanje nemškega jezika med ženskami manj pogosto kot med moškimi.¹¹ Tega podatka pa nikakor ni mogoče posploševati, kakor to dela M. Wutte, za vse slovensko področje. Ziljska dolina s svojo konjerejo in tovarništvom je imela izjemne pogoje za učenje nemškega jezika, katerega so tovarniki, kot smo videli, že od nekdaj obvladali. Razen tega je treba ugotoviti, da dvojezičnost v Ziljski dolini ni bila takoimenovana asimilibilnostna dvojezičnost: proti temu govori delitev znanja nemščine po spolih (v vaški skupnosti vlada edino slovenski jezik, nemški uporabljajo moški na potovanjih in v stiku z oblastjo) in pa velika stabilnost jezikovnih razmer, ki jo celo poznejša avstrijska jezikovna statistika izkazuje prav za Ziljsko dolino. O podobni delitvi dvojezičnosti po spolih izvemo v šestdesetih letih tudi za Borovlje, kjer je izvirala predvsem iz običajnih učnih potovanj puškarskih obrtnikov. Sicer pa se je dvojezičnost praviloma pojavljala pri vaškem prebivalstvu samo v neposredni okolici Celovca, zlasti severno in severozahodno od njega (tu vsekakor že »asimilibilnostnega« značaja), verjetno tudi v pasu neposredno vzdolž narodnostne meje. Drugod je dvojezičnost sredi 19. stoletja le sporadična. Célo stoletje, odkar se je pri slovenskem vaškem prebivalstvu začela kazati težnja po znanju nemškega jezika, je dalo le pičle

rezultate. Ogromna večina vaščanov v Podjuni tostran in onstran Drave, v Rožu, na Gurah, krog Baškega jezera, večidel pa tudi drugod, je bila enojezična — slovenska.

V okviru te razprave tega dejstva ni mogoče posebej dokazovati. Dovolj bo sklicati se na ugotovitve B. Grafenauerja¹² in pa na pričanje dveh sodobnikov. Borovčič M. Rulitz, znan po svojem nastopu v deželnem zboru proti delitvi dežele, je poleti 1848 v svojem spisu o prednostih, ki jih naj kmetom prinese ustava, predvideval osnovno vzgojo v slovenskem jeziku kot edino uspešno pot kmečke izobrazbe: »A tudi za poklic kmeta samega se bodo njegovi otroci izobraževali; kajti gotovo je, da bo državni zbor poskrbel za ljudski pouk v vseh pogledih, da bo skrbel za to, da bodo učitelji bolj izobraženi v kmetijstvu in v drugih za življenje važnih panogah, da bodo bolj plačani; prav tako bo od njih in od uradnikov tudi zahteval najtemeljitejše znanje jezika tistega kraja, kjer so nastavljeni in da bo to preverjala izpitna komisija še pred nastavitvijo; kajti nikakor ni moč opravičiti dejstva, da so doslej v marsikakem slovenskem kraju nastavljali nemške uradnike in učitelje, ki pogostoma niso razumeli besede slovenski, samo na osnovi spričevala, ki so si ga znali priskrbeti.«¹³ Še bolj določno kot Rulitz je dejstvo, da zaradi majhne razširjenosti nemškega jezika z nemško šolo ni mogoče izobraziti prebivalstva slovenske Koroške, ugotavljal l. 1850 znani V. Rizzi. Zavračal je nemške nacionaliste, ki so vprašanje hoteli rešiti s ponemčenjem slovenskega prebivalstva, ki so v germaniziranju videli blagor za deželo, v vsakem poskusu ovirati germaniziranje pa kršenje deželnega miru: »Vse lepo in prav . . . toda, toda, na misel nam prihaja zelo oguljena šala: šlo bi že, a kaj, ko pa ne gre! Da, če bi germanizacija, popolna, resnična, sploh bila mogoča, potem bi ta zahteva še imela svoj smisel, a kaj, ko pa ne gre. Prosimo, da samo izvolite pomisliti na to, kakšne velikanske napredke je germanizacija doslej dosegla v najugodnejših pogojih. Ljudstvo je ostalo slovensko in takšno bo tudi ostalo pa četudi boste k vsaki koči postavili posebnega nemškega šomaštra. Kdor še zdaj govori o možnosti germanizacije, z njim ni moč razpravljati. Naj le mirno ostane pri svojih sanjarijah.«¹⁴

V. Rizzi je možnost germaniziranja slovenskega vaščana sodil po malenkostnem napredku ponemčevanja v prejšnji dobi. Ni mogel predvideti, kakšen pretres bo vaškemu življenju prineslo sproščeno kapitalistično gospodarstvo, niti ne, kakšen sistematičen in široko zasnovan,

z novimi sredstvi opremljen germanizacijski pritisk bo v prihodnjih desetletjih začelo uveljavljati vladajoče nemško meščanstvo, ki se niti za hip ni odreklo konceptu »rešiti« koroško vprašanje, v perspektivi pa slovensko sploh, s ponemčenjem vsega prebivalstva. Za nas je predvsem pomembno, da je Rizzi opredelil dejanski položaj sredi 19. stoletja, njegova ugotovitev, da je hiter kulturni in gospodarski napredek slovenskega dela Koroške bil mogoč le na osnovi slovenskega jezika. To dejstvo je bilo tako očitno in je delovalo kljub vsem germanizacijskim prizadevanjem tako močno, da ga je nemška šolska politika na Koroškem vse do zadnjega morala priznavati vsaj z utrkivistično šolo.

Ali je mogoče za slovenskega kmeta na Koroškem pred meščansko revolucijo ugotoviti razen etničnih še kake druge posebnosti, po katerih bi se razlikoval od kmeta v nemškem delu dežele? Vprašanje je umestno, saj so se v poznejšem razvoju kazale med nemškim in slovenskim koroškim kmetom trajne politične razlike: različna je bila aktivnost v gibanju za zemljiško odvezo l. 1848, ko je slovensko podeželje kazalo večjo revolucionarnost od nemškega, različna je bila politična usmerjenost v ustavni dobi, ko je slovensko podeželje pretežno v konservativnem taboru, nemško pa v liberalnem.

Kmečkemu stanu na Koroškem tudi pred zemljiško odvezo ne moremo obravnavati kot enoten razred. Že zgodaj so obstajale velike razlike med posameznimi kmečkimi gospodarstvi po njihovi velikosti. V jugovzhodnem, slovenskem delu dežele so bile kmetije posebno pogosto zelo majhne in so kmečko družino komaj, komaj preživljale. W. Fresacher, ki je najbolj podrobno proučeval fevdalnega kmeta na Koroškem, je to opazil, ni pa še raziskal vzrokov takšnega stanja. Za zdaj ostajamo le pri domnevi, da je velikost oz. majhnost kmetij v zvezi z razlikami pri kolonizaciji, kolikor seveda ne gre na rovaš splošnih zemljepisnih pogojev (gorske in dolinske lege).¹⁵

Še posebne razlike med večjim delom slovenskih in večjim delom nemških območij na Koroškem pa izvirajo iz različnega pravnega in tudi dejanskega položaja kmetij v času pred terezijanskimi — jožefinskimi reformami. Posledice teh razlik so tako velike, da so se čutile v gospodarskem in političnem življenju koroškega kmeta še dolga desetletja in so zaznavne celo še danes.

V znanstvenih spisih najdemo o teh razlikah le kratke, bežne omembe. Tako je leta 1938 ugotavljal etnolog O. Moro na osnovi svo-

jih opazovanj: »Naravno je, da se je stari življenjski red najbolj ohranil pri kmetih. Koroško kmečko prebivalstvo je prav mnogoliko razčlenjeno in kaže močne razlike ne samo po velikosti posesti, ampak tudi v zvezi z njenim položajem . . . Čas podložništva zemljiškemu gospodu tja do l. 1848 pa je vrh tega poznal še nadaljnji razloček. Kajti oblike dajanja zemljišča v užitek in s tem tudi gospodarski in pravni položaj kmetov, so bili raznovrstni. Zemljiški gospod je zemljo oddajal kmetom v rabo v glavnem po zakupnem ali po kupnem pravu. Oddaja po zakupnem pravu je bila sprva omejena na eno leto, od začetka novega veka navadno že za celo življenje, pozneje pa dedno, sicer ne po pravu, ampak po običaju in v primeru dobrega gospodarjenja. Nasprotno temu pa je kupno pravo kmetu dednost zagotavljalo in mu dajalo tudi pravico posest prodati ter ga je na ta način varovalo pred pravno negotovostjo in potlačenostjo, ki jo ta negotovost povzroča . . . Ker se je poleg tega posamič do 16. stoletja, *na jugovzhodu pa celo do druge polovice 18. stoletja* ohranilo tudi rojenjastvo (osebna nesvoboda) in ker so svobodnjaki in kosezi prav tako tvorili maloštevilen svobodni kmečki sloj, ki ni bil podložen nobenemu gospodstvu, *je prišlo že zaradi razlik v pravnem položaju do mnogih stopenj znotraj kmečkega prebivalstva, ki so najbrž, kolikor so bile pomembnejše, še dolgo učinkovale na osebni značaj kakor tudi na način življenja in gospodarjenja.*«⁴ (Podčrtal J. P.)

W. Fresacher je leta 1952 prišel do podobne ugotovitve, potem ko je podrobno raziskal položaj kmeta v stoletjih fevdalizma do zemljiške odveze l. 1848. Iz njegovega dela izhaja vrsta za naš problem zanimivih dejstev.

Posestno pravo kmetov na Koroškem se je začelo v 14. stoletju cepiti v *zakupno* in *kupno* pravo. V tem pogledu se je razvoj na Koroškem razlikoval od razvoja v sosednjih nemških deželah, Salzburgu in Tirolskem. V Salzburgu je prevladovala zemljiška posest nadškofa in to je pripomoglo, da je tukaj kmalu prodrlo dedno (kupno) pravo. Na Tirolskem pa je v prid kmetom interveniral deželni knez in jim pripomogel do dednega prava. Samo v predelih stare Koroške — Lungau in Windisch Matrei v vzhodnem Pustertalu — in deloma v področju ob bavarski meji, se je ohranila nededna posest. Na Koroškem pa je medtem ostalo nededno (zakupno) pravo kot prevladujoča posestna oblika. Sklicujoč se na L. Hauptmanna, H. Wopfnerja, H. Kleina, A. Dopscha in O. Stolza ugotavlja W. Fresacher kot glavna

razloga takega razvoja izredno veliko razdrobljenost gospodstev na Koroškem in pa dejstvo, da so zemljiški gospodje v staro poseljenem (večinoma slovenskem) delu dežele imeli na razpolago številno nesvobodno prebivalstvo. W. Fresacher zavrača avtorja O. Stolza, ki izraža domnevo, da se v tem razvoju izražajo še starejše plemenske razmere, namreč določena slovenska podplast kmečkega prebivalstva. W. Fresacher sicer priznava, da je narodnostna podlaga tudi na ponemčenih slovenskih področjih drugačna kot pa na Tirolskem in Salzburškem, vendar meni, da je poznejše razlike v posestnem pravu med tema deželama in Koroško moč razložiti predvsem z intervencijo deželnega kneza v obeh sosednjih deželah, oz. z dejstvom, da je na Koroškem taka intervencija prišla šele 250 do 300 let pozneje z reformami Marije Terezije in Jožefa II. V novejšem času sta šla po različni poti tudi razvoj na Koroškem in Štajerskem. Medtem ko se je na Koroškem ohranilo zakupno pravo kot prevladujoča posestna pravna oblika tja do Marije Terezije, se je na Štajerskem v novejšem času vedno bolj uveljavljalo kupno pravo. W. Fresacher to razlaga s tem, da so štajerska kmečka posestva bila donosnejša kot koroška in da je štajerski kmet zaradi tega lažje prišel do denarja, s katerim si je odkupoval boljši pravni položaj. Kot dokaz navaja W. Fresacher okoliščino, da si je dedno (kupno) pravo na Koroškem utiralo pot tudi brez podpore deželnega kneza. Veliko področje kupnega prava na Koroškem (Dravska dolina nad Beljakom, zlasti pa tako imenovana Gegend z nanjo meječimi sosednjimi področji, zgornja dolina Krke, področje ob štajerski meji okrog Friesach) je uveljavilo in doseglo dedno pravico tudi brez pomoči deželnega kneza. Ločeno od tega bloka je dedno kupno pravo nastopalo v severnem delu Laboške doline (okolica Reichenfelsa in St. Leonharda) in pa na področju gosposke Wieting (Görschitztal s Krappfeldom). Tukaj je v drugi polovici 18. stoletja sicer bilo formalno spremenjeno v zakupno pravo, a dejanska dednost je še vedno brezpogojno obveljala. Razen tega je dokumentiran še en osamljen primer dednega prava na bamberski posesti v Kanalski dolini (Ukve). Povsod drugod na Koroškem je do l. 1772 veljalo zakupno pravo.¹⁷

Dedno kupno pravo se je torej uveljavilo izključno v nemškem delu Koroške, z izjemo Kanalske doline. Slovenski del je bil izključno področje zakupnega prava. Kaj je to pomenilo za kmečko gospodarstvo?

Glavna razlika med obema oblikama kmečkega posestnega prava je v tem, da je zakupno pravo pomenilo prevzem posestva v začasen

užitek, spočetka za nedoločen čas, pozneje za dobo enega leta in v zadnjih fazah pa za dobo življenja zakupnika, medtem ko je kupno pravo dajalo kmetovi rodovini pravico na dedovanje posestva. Pri kupnem pravu je kmet imel gotovost, da bo posestvo, ki ga obdeluje, prišlo v roke njegovih potomcev in zato je njegova vezanost na to posestvo bila dosti večja kot pri zakupnem pravu, kjer se ta tesna zveza med obdelovalcem in zemljiščem ni ustvarjala. W. Fresacher piše o zakupnem pravu: »Velika negotovost glede posesti obenem z velikimi bremenami in obveznostmi, ki jih je zakupnik moral prenašati, vse to je povzročilo, da se med zakupnikom in zemljiščem ni razvilo tisto prisrčno razmerje, ki je sicer obstajalo med kmetom in njegovo kmetijo. Saj zakupnik ni bil nikoli gotov, da bodo njegovi otroci nekoč dobili njegovo kmetijo, z največjim trdom in naporom se je komaj, komaj vzdrževal na površju, obupaval je nad lastno prihodnostjo in prihodnostjo svojih otrok, puščal je stvarjem, da gredo svojo pot. Zanimarjal je posestvo, dopuščal, da poslopja propadajo, ni skrbel za ustrezno opremo z živim in mrtvim inventarjem, s posestvom ni gospodaril kot s svojim.«¹⁸

Dedno kupno pravo je kmeta na obsežnih nemških področjih očitno postavljalo v neprimerno ugodnejši položaj kot na slovenskem — zakupniškem — področju. Plod marljivosti dolge vrste rodov iste rodovine se je lahko kopičil na enem posestvu, ga navzlic obveznostim do gosposke še vedno izboljševal, bogatil in morda tudi širil. Tu je bila možnost nastajanja močnih kmetij, zasnovana na pravni varnosti posesti.

Resnične razlike med južnim in jugovzhodnim delom Koroške in ostalim — v glavnem nemškimi — delom dežele pa so bile še večje kot bi jih povzročal zgolj različni pravni položaj. Tudi znotraj področij zakupnega prava so namreč bila kmečka gospodarstva v zelo različnem dejanskem položaju, veliko ugodnejšem na zahodu in severu, skrajno težkem na jugu in jugovzhodu. W. Fresacher ugotavlja, da je že v razmeroma najugodnejšem obdobju za kmeta, okrog leta 1300, obstajala velika razlika v dejanski dednosti kmetij po eni strani, in močnim uveljavljanjem pravice gospostva, da po svoji odločitvi prosto daje kmetije v obdelavo novemu zakupniku, na drugi strani. »Že tedaj se je položaj slabšal od zahoda proti vzhodu Koroške, kar je ostalo nespremenjeno do 18. stoletja.« In ko govori o nevdržnem položaju kmetij na področju zakupnega prava v 17. in 18. stoletju, ugotavlja še posebej:

»Ta mračna podoba, ki jo je ustvarjala posest po zakupnem pravu, pa ni bila povsod enaka. Na zahodu Koroške je položaj zakupnikov bil *veliko boljši kot na jugovzhodu*. V severnem delu naše domovine je bilo povsod čutiti *ugodni vpliv kupnega prava*. V Ziljski dolini in v Lesachtalu bi skoraj mogli govoriti o dednem pravu in zakupnik na zahodnem Koroškem si je pridobival že določeno pravico do zemljišča, ki je presegala golo pravico do užitka. V nasprotju s tem pa je *na jugovzhodu* dežele vladalo še *strogo zakupno pravo* v pravem pomenu besede in tukaj so se kričeče kazale tudi vse slabe strani te oblike posesti. Na (tem) področju rojenjaštva je vladalo tudi strogo zakupno pravo. Tukaj so kmetje živeli vse do Marije Terezije in Jožefa II. v najbolj nesvobodnih razmerah.«²⁰

Hudo slabšanje kmečkega položaja od nemškega zahoda in severa proti slovenskemu jugu in vzhodu najbolj pokaže individualna raziskava razmer v območjih gospodsk, kjer je vladalo zakupno pravo.

Na splošno velja, da so kmečki upori dosegli, da se je zemljišče od konca 16. stoletja dajalo v zakup za dobo celega življenja. Odločilno za poznejše razlike je vprašanje običajne dednosti v ožji ali širši družini zakupnika. V nemškem Mölltalu in Liesertalu je bila dejanska dednost tako močna, da je mejila na dedno pravo, tudi splošni gospodarski položaj kmeta je bil ugoden. V nemški zgornji Ziljski dolini in nemškem Lesachtalu so bile razmere za kmeta posebno ugodne, gospodstvo je reševalo vprašanje nasledstva sporazumno z zakupnikovimi dediči. Podobno tudi v srednjem, delno že slovenskem delu Ziljske doline. A že v spodnji Ziljski dolini, na področju Podklostra, se položaj slabša, gospodarska moč kmetov je manjša, številni so primeri prodaj in prisilnih predaj kmetij. Tudi na bamberskem beljaškem področju je položaj slabši, dednost je manjša, uveljavlja se pravica gospodstva, da odvzame kmetijo zakupniku za lastno porabo. Na področju Bekštanja velja sicer običajna dednost, a z zelo visokimi dajatvami, izvaja pa se tudi odvzem zemlje zakupniku. Podobno na področju Vajškre in Vrbe. Gospodstvo Rožek je tip izključnega zakupnega prava. Običajna dednost obstaja tudi tukaj, vendar le, če kmetija gospodarsko uspeva in če imajo dediči gotovino za plačilo prevzema. V nasprotnem primeru je gospodstvo samo izbiralo naslednika bodisi med sorodniki, bodisi med tujci. Dogajalo se je, da je odvezemalo kmetijo zakupniku tudi še za njegovega življenja in jo »prodalo« drugemu. Podložniki sami nikoli niso imeli pravice kmetijo prodati drugemu, mogli so jo le uživati.

Podobne so bile razmere na področju Humperka in Hodiš. Na nemškem severu je na področju gospodstva Wieting (Görschitztal in Krappfeld), kot smo že omenili, v zadnjem obdobju sicer tudi veljalo zakupno pravo, a ob brezpogojnem priznanju dednosti. Slovensko področje severno od Drave (gospodstva Vovbre, Srednje Trušnje, Vivšnik, Grebinjski Kloster) pa kažejo najžalostnejšo podobo posestne negotovosti in skrajnega izžemanja zakupnikov. Dednost je razvita zelo malo, gospodstva predajajo kmetije najboljšim ponudnikom, ti pa so redki, hiše so na pol podrte, zlasti bamberska uprava vodi naravnost uničevalno roparsko gospodarstvo, ker se zaveda, da se bo kmalu morala umakniti. Dobrlaveško področje ni obdelano, a položaj se najbrž ni razlikoval od razmer na obeh drugih podjunskih gospodstvih, Ženeku in Pliberku. Tukaj je običajna dednost bila zelo malo razvita, predajanje kmetij tujcem je bilo pogosto, gospodarski položaj kmetov je bil zelo slab, ohranjevalo se je celo rojenjastvo (osebna nesvoboda tlačana), številne so zato bile opuščene hube (npr. v Črni). Zelo slab je bil tudi položaj v sosednji nemški Laboški dolini.²¹

Pravne in gospodarske ugodnosti dednega, kupnega prava in pod vplivom le-tega ugodno modificiranega zakupnega prava je užival kmet le na nemškem delu Koroške. Od slovenskega dela je te ugodnosti bilo deležno le področje na skrajnem zahodu v Ziljski dolini in deloma v Kanalski dolini. Področje izključnega in strogega zakupnega prava z vsemi neugodnimi posledicami leži skoraj v celoti v slovenskem delu dežele, z njim deli podobno usodo le nemška Laboška dolina z izjemo njenega severnega dela. Porazni gospodarski položaj na jugovzhodu dežele je bil tem občutnejši za slovenske kmete zaradi še ene posebnosti, ki smo jo že omenili, zaradi splošne majhnosti kmetij.

Kako močno je bilo s škodljivimi posledicami nemodificiranega zakupnega prava prizadeto kmečko prebivalstvo slovenskega dela dežele, priča dejstvo, da se je v splošnem pojmovanju že kmalu začela povezovati predstava slabih gospodarskih razmer z etničnim značajem prizadetega prebivalstva in da se je zakupnemu pravu sploh začel pripisovati slovenski izvor. Zanimivo je mnenje, ki ga je zapisal l. 1658 bamberski opat Nonosus Ritter: slovenski kmet si ne prizadeva toliko, da bi povzdignil svojo posest, kot to hvalevredno dela nemški. A opat je spoznal tudi stvarni vzrok: delovno vnemo slovenskega kmeta bi bilo mogoče povečati samo, če bi se izboljšala posestna pravica, podobno kot v sosednji grofiji Ortenburg (kjer je vladalo kupno pravo).²² W. Fre-

sacher pa objavlja dokument iz l. 1792, ki nastanek zakupnega prava opiše kot »najslabšo slovansko navado, ki je v stoletjih postala pravica zemljiških gospostev«.²³ W. Fresacher to mnenje sicer zavrača, ne omeni pa, da gre za zmoto, ki temelji na zamenjavi vzroka, t. j. strogega zakupnega prava, s posledico, t. j. očitnim dejstvom, da so ravno slovenski kmetje zaradi njega najbolj trpeli.

Pod vplivom fiziokratskih idej je konec 60. let 18. stoletja prišlo do nove akcije za sistematično uvedbo dednega kmečkega posestnega prava namesto začasnega prava. Z okrepitvijo individualne podložniške posestne pravice in s trdnejšim gospodarskim povezovanjem podložnikov z zemljiščem so nameravali spodbosti njihovo zanimanje za bolj intenzivno obdelavo zemljišča.²⁴ Marija Terezija je s patentom leta 1772 na Koroškem odpravila zakupno pravo in ga zamenjala s kupnim, in sicer tukaj brez posebnega plačila s strani podložnikov. To se je zgodilo kljub hudemu odporu stanov. Ugled krone, cesarja, je bil s tem v kmečkih vrstah znova utrjen in je najbrž odmeval še pozneje v dogodkih okrog zemljiške odveze v času marčne revolucije 1848.

V praksi odprava zakupnega prava ni potekala prav hitro, formalno je bila izvedena šele po l. 1784, posledice dotedanje nevzdržne oblike kmečke posesti po strogem zakupnem pravu pa so na Koroškem še dolgo trajale.

Prizadevanje državnih oblasti za odstranitev zakupnega prava na Koroškem je trajalo četrto stoletje in je karakteristično za razmere na Koroškem v drugi polovici 18. stoletja. Vendar je to vprašanje, ki se obravnava v prvi vrsti med vlado in stanov, kmetje se tega boja, po ugotovitvi Fresacherja, ne udeležujejo.²⁵

Treba je omeniti, da so po odpravi zakupnega prava prišli na Koroško v pravno slabši položaj stari uživalci kmetij po domačem, koroškem kupnem pravu, ki je v zadnji fazi bilo zvezano s pravico gospostev na povratni pripad kmetije (t. j. gospodstvo je lahko kmetijo na novo oddalo novemu uživalcu za novo kupnino) v primeru, da ni bilo otrok, ki bi imeli pravico dedovanja. Ta nenavadni položaj pa je trajal le krajši čas, razen tega pa ni imel hujših posledic. Predvsem zato, ker so taki primeri bili izjemni, pa tudi zato, ker so nemški kmetje na starem kupnem področju bili v splošnem gospodarsko manj obremenjeni kot slovenski kmetje na območju bivšega strogega zakupnega prava. Ker so njihove kmetije bile večje, so tudi lažje prišli do potrebnega

denarja.²⁶ Okrog leta 1790 je s pomočjo posebnih zakonskih predpisov bil položaj kmetov glede povratne pripadnosti kmetij z majhnimi izjemami že izenačen na vsem Koroškem.²⁷ Stare dedne in velike kmetije so prehodne težave spričo svoje gospodarske trdnosti premagale hitro in brez večjih težav. Dejanske razlike v gospodarski sposobnosti med kmetijami nemškega dela dežele in nekdanjimi strogo zakupnimi kmetijami na vzhodu in jugovzhodu pa so ostale, kljub izenačenemu pravnemu položaju.

Za pričujočo raziskavo je v prvi vrsti pomembno podčrtati tezo, da posledice zapostavljanja južnega in jugovzhodnega dela po strogem zakupnem pravu niso bile le gospodarskega značaja, ampak so še dolgo *vplivale tudi na miselnost tamkajšnjega kmečkega prebivalstva*. Podobno kot O. Moro pravi tudi W. Fresacher: »Treba je omeniti, da je bilo *na področju, kjer se je ohranilo strogo zakupno pravo, očitno mogoče srečevati najmanjšo duhovno razgibanost in pomanjkljivo sproščenost mišljenja*. Čeprav so vzhodni deli dežele bili in so še vedno bolj oddaljeni od velikega prometa kot zahodni, vendar ta okoliščina sama ne more biti razlog za ta pojav. *Gotovo je strogo zakupno pravo vplivalo na duhovno zadržanje kmetov*, a vendar,« pristavlja W. Fresacher, »to najbrž ni bil edini vzrok, marveč je že posledica globlje segajočih vzrokov.«²⁸ Kakšne ima v mislih, ne pove.

Za nas je važno, da je moč v poznejših političnih usmeritvah koroškega kmeta najti bistvene razlike po geografskih področjih, ki se v širokih obrisih krijejo prav z nekdanjim obsegom obeh glavnih oblik kmečke posesti, po strogem zakupnem in po kupnem oz. ugodno modificiranem zakupnem pravu. Medtem ko se področja posesti po strogem zakupnem pravu (južnovzhodno in vzhodno) usmerjajo v glavnem konservativno, se področja ugodnejše posestne oblike orientirajo v glavnem liberalno in pozneje tudi nemško nacionalno. To dejstvo, ki bi ga vsekakor bilo treba še podrobneje raziskati, opozarja na določene notranje zveze z opisanimi razmerami pred zemljiško odvezo. Dejstvo, da področje kmečkega konservativizma sega tukaj tudi na čisto nemško ozemlje Laboške doline (vzhodna Koroška), dokazuje obenem, da politična orientacija slovenskega kmeta na Koroškem nikakor ni bila pogojena samo z njegovo etnično pripadnostjo, kot bi to nekateri radi prikazali, marveč, da je tudi posledica stoletne diskriminacije vzhodnih in jugovzhodnih delov dežele v gospodarskem, pravnem in političnem pogledu.

2. Kmečko gibanje na Koroškem za zemljiško odvezo in slovenske narodne zahteve

Kakor po drugih deželah je tudi na Koroškem največji del slovenskega prebivalstva sredi 19. stoletja pripadal kmečkemu sloju. Pozneje bomo videli, da je tukaj že v tem času znaten del ljudi zaposlen tudi v rudarstvu in industriji, vendar se ta del v l. 1848 v splošnem še ne pojavlja s svojimi razrednimi zahtevami. Za kmeta je prišla tedaj ura, da se iznebi vezi preživelega fevdalnega sistema in s kmetom so množice slovenskega prebivalstva na Koroškem po stoletjih brezimnosti in neobličnosti v tlačanstvu spet stopile v politično življenje.

V istem času se vzdigne tudi slovensko politično narodno gibanje, ki ne le s svojimi zahtevami, ampak že zgolj s svojim obstojem pomeni zanikanje zgodovinsko nastalega sistema fevdalne habsburške monarhije. Subjektivno pa to gibanje takrat res ni uvidelo, »... da je klic po revoluciji, ki naj iztrga kmeta iz fevdalnih spon, slovenskemu prerodu nujno potrebno geslo, če naj ima sploh resen smisel prizadevanje za regeneracijo in za večje uveljavljanje tistega jezika, katerega enojezični nosilec je bil le slovenski vaščan.«²⁹

Ali je upravičeno govoriti posebej o nastopu slovenskih kmečkih množic na Koroškem, ko je vendar gibanje za zemljiško odvezo zajemalo celo monarhijo? Ugotovitve B. Grafenauerja odgovarjajo na to vprašanje pritrdilno: revolucionarno tlačansko gibanje na Koroškem v obliki nasilnih uporniških nastopov zajema skoraj izključno le slovenski del dežele, medtem ko je nemški del ostal miren.³⁰ Slovenski del Koroške se po intenzivnosti kmečkega gibanja ne ločuje od slovenskih področij v drugih deželah, razlike so po ostrini spopadov, ki so na koroškem slovenskem podeželju nekaj milejši kot na Kranjskem. Vendar so nastopi slovenskih kmetov na Koroškem še vedno tako odločni, da je ilirski gubernij 24. aprila 1848 za slovenski del Koroške, prav enako kot za Kranjsko, odsvetoval organiziranje brambovske »črne vojske« (Volkssturm), češ da je ljudstvo preveč nemirno, da bi mu dali v roke orožje in ugotavljal, da so pogoji za tako vojsko dani le v nemškem delu Koroške.³¹

Dejstvo, da se je val revolucionarnih nastopov marca in aprila l. 1848 razširil skoraj izključno na slovenskem jezikovnem območju in istočasno s kranjskim podeželjem, seveda še ne moremo razlagati

s tem, da bi to bila posledica nekakšne posebne slovenske kmečke zavesti ali kar narodne zavesti prebivalstva tega dela Koroške. Verjetno je pač, da je k naglemu širjenju kmečkih nastopov tod pripomogla jezikovna enotnost; tudi vpliva sosednjega, močno razgibanega kranjskega področja ne moremo izključiti. Glavno razlago pa bo vendar najbrž treba iskati predvsem v različnosti pogojev kmečkega gospodarstva na jugovzhodu in južnem (slovenskem) delu Koroške in pa na severozahodnem in severnem (nemškem) delu dežele, v različnostih, o katerih smo že govorili.

Ali moremo na Koroškem ugotoviti kakšno zvezo med kmečkim gibanjem in pa med narodnim političnim gibanjem, bodisi slovenskim, bodisi nemškim? Tudi drugo možnost je treba namreč upoštevati glede na to, da nemško oz. avstrijsko zgodovinopisje razgibanost slovenskih kmečkih slojev na Koroškem rado šteje v dobro nemškemu demokratičnemu in nacionalnemu gibanju.

Vodje kmečkih uporniških nastopov na podeželju niso znani. Za njihovo poreklo in za način, kako so prišli na površje pa je gotovo značilen primer kmeta Thalerja, odločnega kmečkega predstavnika v deputaciji koroških deželnih stanov na Dunaju aprila 1848.³²

Celovško obdavčeno meščanstvo je 5. aprila 1848 protestiralo proti temu, da so deželni stanovi deputirali nekega magistratnega uradnika na pripravljalna posvetovanja za državni zbor. Razburjeni meščani so se na lastno pest zbrali na volilni shod in tam sami izvolili svojega predstavnika v deputacijo (dr. Janesch je dobil 322 glasov od 402 navzočih).³³ Naslednji, tržni dan, so kmetje, ki so prišli v mesto, izvedeli za to puntarsko volitev in storili še sami podobno. Zbrali so se pred stanovskim dvorcem in iz svojih vrst izvolili svojega predstavnika — Thalerja, po domače Kreutzerja. Popoldne pa je razburjena kopica kmetov vdrla na sejo kmetijskega društva in tam ponovno zahtevala pravico, da sami postavijo svojega predstavnika. Poročilo pravi, da so jih le s težavo pripravili k razidu.³⁴ Očitno so morali prej popustiti kmečki zahtevi, saj je Thaler, kot že vemo, pozneje dejansko odšel z deputacijo na Dunaj in tam odkril, da peticija deželnih stanov za zemljiško odvezo, sprejeta pod pritiskom slovenskega podeželja, sploh ni bila odposlana iz Celovca cesarju.

V prvih mesecih po marčni revoluciji so v koroškem tisku, zlasti v »Carinthiji«, izhajali članki v zvezi z zemljiško odvezo z raznimi kompromisnimi predlogi. Tudi radikalnejša demokratična skupina

okrog »Volksfreunda«, o kateri bomo še posebej govorili, je bila na stališču, da je treba plačati odškodnino za odvezo, brezpogojno odvezo brez odškodnine pa je zavračala kot komunistična poželenja, ki lahko spravijo v nevarnost tudi premoženje kmetov. Politična razdelitev raznih družbenih plasti na Koroškem v tem vprašanju je takole opisana v »Volksfreundu«: Stranka podložnikov in njihovih (meščanskih) prijateljev je razdeljena v dva tabora. V prvem so zbrani izobraženejši, mirneje misleči ljudje, obsega meščane in tržane, večji del inteligence in del duhovnikov in uradnikov. Ta tabor priznava potrebo izplačila delne odškodnine. Drugi tabor pa obsega podložnike in hlapce in pa ljudi brez posesti, zapeljane po dunajskih časopisih; ta tabor zahteva brezpogojno odvezo brez odškodnine in kaže »komunistična poželenja, ki so se že pokazala na Krappfeldu in drugih predelih Koroške, in sicer tako, da so hlapci in osebenjki govorili, da imajo potem, če kmetom ne bo treba plačati nobene odškodnine za osvoboditev od gospostev, tudi hlapci in osebenjki pravico, da si prisvojijo zemljišče na račun velikih in malih zemljiških posestnikov«. Razen tega pa obstaja še stranka privilegirancev, ki obsega vse zemljiške gospode, večji del duhovščine in uradnikov, višjo industrijo; ta se naslanja na armado, pripravljeno na skrajnosti.³⁵

Med poslanci, izvoljenimi v državni zbor, je podobno kot drugod tudi na Koroškem bila zastopana odločna kmečka smer, in sicer s posestnikom Nagelejem, izvoljenim v volilnem okraju Št. Vid na Glini. Ta je nastopil v državnem zboru proti plačanju odškodnine, češ da »te pravice zemljiških gospodov itak niso utemeljene v zakonu, marveč so gospodje s silo in nepravilno prisilili kmete k podložništvu.«³⁶ Vendar potek debate v državnem zboru na kmečko gibanje na splošno ni mnogo vplival, šlo je le za rezultat.³⁷

Kot po vsej Avstriji torej tudi na Koroškem nemško meščanstvo ni podpiralo radikalnih zahtev kmetov in si zato prav tako ni pridobilo večjega političnega vpliva nanje, ne v vprašanju zemljiške odveze in odprave dajatev ne v drugih političnih vprašanjih (volitve za Frankfurt). Na Koroškem, kot povsod drugod, se je obnesla politika vlade za nevtralizacijo kmeta in njen manever pri objavi zakona o odvezi. Poročila ilirskega gubernija o razburjenosti na podeželju po objavi tega zakona odsekano prenehajo in tudi v času oktobrskega obračuna z revolucijo na Dunaju se kmetje na Koroškem, kakor v vseh avstrijskih deželah, ne zganejo iz brezbriznosti.³⁸ Avstrijski

liberalni zgodovinar R. Charnatz še l. 1908 prizadeto izraža razočaranje meščanskih revolucionarjev zaradi takega obnašanja kmetov: »Kmetje so bili edini poklicni razred, za katerega je revolucija bila skoraj neposreden in trajen blagoslov. Najmanj so sodelovali pri pripravih za ‚noro leto‘, med odločilnimi boji so bili v varnem zatišju in vendar: žetev je bila njihova!« Za klice Dunaja na pomoč oktobra meseca so imeli gluha ušesa. »Ne demokracija, reakcija je pridobila z drugo veliko osvoboditvijo kmetov.«³⁹

B. Grafenauer je ob odmevu dunajskih majskih dogodkov na slovenskem podeželju ugotovil »tisto značilnost kmečkega gibanja, na katero se je mogla opreti reakcija pri svojem delu za ločitev podložniškega gibanja od nacionalnega, meščanskega. Kakor v času kmečkih uporov, je tudi še l. 1848 kmet zaupal cesarju, od njega je pričakoval pomoči proti zemljiškim gospodom... Za odposlance ‚Slovenije‘ so bili kmetje skoraj nedovzetni...«⁴⁰ Takšno zaupanje v cesarja je moralo na Koroškem med slovenskimi podložniki biti še posebno živo. saj jim je cesarski patent komaj 76 let poprej (1772) odpravil nadlogo zakupnega prava in jim dal kmetije brez posebnega plačila v dedno posest, in to kljub hudemu odporu deželnih stanov. O zaupanju koroškega kmeta v cesarja očitno govori poročilo o kmečki demonstraciji 1. maja 1848 v Celovcu pred deželno hišo z geslom: »Imeti hočemo le enega gospoda, ki mu plačujemo, in to je naš dobri cesar!«⁴¹

Kakor se koroški kmet po svoji politični razgledanosti oz. po svojem nezaupanju do vsega, kar ni prihajalo neposredno od cesarja, ni razlikoval od kmeta po drugih slovenskih deželah, tako tudi predstavniki slovenskega narodnega gibanja na Koroškem niso pokazali nič več razumevanja in upoštevanja podložniških revolucionarnih zahtev kot drugod na Slovenskem. Matija Majar, avtor prve formulacije zahteve po zedinjenju Slovencev, je v svojih letakih (»Le sem Slovenzi! Poslušajte, kaj se je une dni v Dunaji (v Weni) sgodilo. Po nemskim je povedal Casteli, Slovenzam pa Matia Majer v Zelovzu« in »Domazhi Pogovori od Konstituzije, Svoboda Tiska ino Narodne Strashe«)⁴² res tolmačil »staro pravdo« t. j. ustavo,⁴³ vendar jim je tudi zabičeval, da morajo slejkoprej plačevati svoje podložniške obveznosti. Prva objava slovenskih narodnih zahtev na Koroškem se je pojavila šele 17. julija 1848, po vseh najpomembnejših dogodkih na podeželju (kmečki uporniški nastopi, peticija na cesarja, volitve za Frankfurt, državni in deželni zbor) in že zato ni mogla vzbuditi posebnega

zanimanja. Za kmete in njihove probleme ni imela besede, vsebovala je zgolj jezikovne zahteve, o katerih bo še govor.

V istem času ustanovljeno »Slovensko društvo v Celovcu« je po svojih pravilih imelo samo namen razvijati slovensko narodnost, zlasti s pomočjo izobraževanja slovenskega jezika in učenja drugih slovenskih »narečij«, sploh pa je šele 16. oz. 24. novembra 1848 stopilo v javnost z orisom svojega namena in s pozivom na včlanjevanje.⁴⁵ Tu je sicer poudarjalo, da bo »pridobljena svoboda samo tedaj zavarovana pred nevarnostmi tako reakcije kot prevrata (!)«, če se bodo vsi avstrijski narodi enako izobrazili na osnovi svojega jezika, vendar tudi to najbrž ni moglo napraviti kakega posebnega vtisa na kmete, ki jih je izkušnja naučila, da so njihove koristi najboljše zavarovane tedaj, kadar sami zaropčejo. Za tedaj jim je zadostoval cesarski zakon o zemljiški odvezi. Značilno je, da je Slovensko društvo v svojem letaku,⁴⁶ v katerem je propagiralo svoje narodne zahteve na Koroškem (administrativna razdelitev dežele v slovensko in nemško okrožje, uvedba slovenskega jezika v šole in urade, slovenski okraj ne sme priti v nemško državno zvezo), skušalo navezovati na ta popularni zakon in mimogrede tudi ublažiti vtis, kot da bi le cesar bil zanj zaslužen: »Hud jarm podložitva je tlačil vse narode avstrijskega cesarstva... Deržavni zbor na Dunaju je sklenil, in naš milostljivi cesar s svojim ministerstvom je poterdil (postav o odvezi)... rešenje od te butare je taj gotovo! — Alj nas Slavjane je žulil še drugi, še težji jarm, — jarm ptujiga, nemškiga jezika v kancelijah in v šolah...« itd. Letak, ki ga je celovsko Slovensko društvo izdalo 7. decembra 1848⁴⁹ po odstopu cesarja Ferdinanda, je bil ves posvečen stvari, ki je kmete zanimala: pobijal je govorice, da novi cesar ne bo priznal odprave fevdalnih dajatev in da »pojde vse zad na staro kopito«. — Gotovo so kmetje tako pisanje v domačem jeziku radi brali ali poslušali, vendar bi jih k živahnemu političnemu in narodnemu gibanju lahko pripravila le resnična nevarnost za pridobitve zemljiške odveze.

Slovensko meščansko narodno gibanje v celoti je l. 1848 zamudilo (in tudi ni bilo voljno), da bi s prevzemom radikalnih kmečkih zahtev v svoj program pridobilo narodnemu gibanju veliko revolucionarno energijo kmečkega puntarstva.⁴⁸ In tudi na Koroškem ni bilo drugače. Tam si aktivne podpore kmečkega podeželja ni pridobilo ne slovensko ne nemško narodno gibanje. Zaman so bila prizadevanja meščanskih demokratov okrog koroškega »Volksfreunda« spodbuditi

ob oktobrskih dogodkih kmete za pomoč Dunaju, med drugim tudi s širjenjem govorice, da bo cesar obnovil stara bremena in razveljavil zemljiško odvezo. Kmetje so se zadovoljili z zagotovili celovškega kresijskega glavarja in s cesarjevim manifestom, da bodo pridobljene pravice spoštovane.⁴⁹ Manever dvora z objavo zakona o odvezi in pa njegova sistematična propaganda sta rodila svoj sad. Če J. Apih piše, da se je v kritičnih oktobrskih dneh »celovško slovensko društvo borilo za odločno lojalno stališče z lepim uspehom,«⁵⁰ potem vpliv tega delovanja na kmečko zadržanje gotovo precenjuje.

Ali je slovensko kmečko prebivalstvo na Koroškem potemtakem do slovenskih narodnih oz. jezikovnih zahtev bilo povsem brezbrizno? Gotovo je, da v tem pogledu od koroškega slovenskega kmeta ne moremo pričakovati večjega zanimanja kot od kmeta na Kranjskem, ki, po ugotovitvah B. Grafenauerja na osnovi 50 ohranjenih prošenj, narodnostnih zahtev ni postavljajl.⁵¹ Vendar pa iz dejstva prevladujoče narodnostne pasivnosti koroškega kmeta ni mogoče kar zaključiti, da zaradi koroškega deželnega patriotizma ni maral za slovensko narodno gibanje ali da se je celo že kar zavestno odločil za nemški narod, čeprav se v nemški politični publicistiki in zgodovinopisju tak zaključek v raznih inačicah rad pojavlja že celo stoletje: od celovškega dopisnika »Allgemeine Zeitung« jeseni 1848, ki je trdil, da je »vend-sko prebivalstvo te pomembne province odločno nemškega mišljenja«,⁵² do M. Wutteja in njegovih današnjih epigonov. Res je, da na Koroškem, vsaj po doslej znanem gradivu, ne zasledimo pojava, da bi se kmečko gibanje vsaj začasno povezalo z narodnim, kot je to bilo v vzhodnem delu Slovenskih goric in v Prlekiji. A ta vzhodnoštajerski primer je bil osamljen v razmerju na celotno slovensko področje tudi v vseh drugih deželah.

S tem še ni rečeno, da koroško slovensko kmečko in sploh podeželsko ljudstvo ne bi imelo tiste zavesti etnične posebnosti, ki jo praviloma ugotavljamo pri evropskih ljudstvih preden se je z zadostnim razvojem kapitalizma pri njih uveljavil proces oblikovanja nacije in nacionalne zavesti. Tu je veliki interes za slovenske pridige in slovenske knjige na Koroškem v času reformacije,⁵³ tu je dejstvo, da se je protireformacija na Koroškem, da bi bila učinkovita, naslonila na domači slovenski jezik in Slovencem sploh dala prvo slovensko knjigo s katoliške strani (1574) in novo izdajo Megiserjevega slovarja (1744) poleg številnih drugih tiskov.⁵⁴ Preprosti kmečki bukvniki s

svojo prepisovalno in ustvarjalno dejavnostjo, ki se je naslanjala na jezikovno tradicijo slovenskih protestantov in lekcionarjev in ki je med ljudstvom ostala živa več kot stoletje, so prepričljiv dokaz zavzetosti »porednega pavra v Korotane« za svoj domači, »svovenji« jezik.⁵⁵ Še M. Wutte mora priznati, da so prizadevanja Urbana Jarnika in škofa Slomška za gojitev slovenskega jezika in kulture bila pri slovenskem prebivalstvu na Koroškem »hvaležno sprejeta«.⁵⁶ Saj to je bil skratka njegov jezik, njegovo občilo v vsakdanjem življenju, v katerem je stik z nemško gosposko in tržiščem le redek in kratkotrajen element. Zato je za slovenskega kmeta na Koroškem čisto naravno, da je svoj jezik brez zadrege, a tudi brez posebnih političnih pretenzij uporabljal v svojih prvih političnih dejanjih. Kandidati pri volitvah l. 1848 mu niso pozabljali povedati, da so rojeni Slovenci, čeprav njim samim morda tega ni bilo mar; kandidat za državni zbor dr. Rulitz je volilnim možem, zbranim v Velikovcu, moral govoriti v slovenskem jeziku,⁵⁷ deželni poslanec kmet in župan Milonik, kakor je sicer bil vnet pristaš nemških radikalnih demokratov, je v deželnem zboru zahteval pravico govoriti slovenski.⁵⁸ Tako rekoč slučajno znano dejstvo, da si je občina Dhovše (Lendorf), severozahodno od Celovca ob jezikovni meji, že najpozneje l. 1851 sama napravila dvojezičen občinski pečat z napisom »Dhovška županija«,⁵⁹ priča, da slovenski kmet nikakor ni bil proti uporabljanju svojega jezika v novooblikovani krajevni oblasti. Deželne oblasti so to morale upoštevati. Tako n. pr. vemo, da je koroški deželni glavar Schloissnig spraševal l. 1849 v Ljubljano za slovenski prevod občinskega zakona in prosil za 500 (!) izvodov.⁶⁰ In če je koroški provizorični deželni zbor l. 1848 toliko svoje pozornosti posvetil, kakor homo videli, ravno obravnavanju zadostnega praktičnega upoštevanja slovenskega jezika v sodstvu in upravi, potem to nedvomno ni bilo pod vtisom komaj ustanovljenega Slovenskega društva v Celovcu, ki se v javnosti še sploh ni pokazalo, marveč pod vtisom strahu vzbujajočega nastopanja slovenskega kmeta, katerega je celovško oz. koroško meščanstvo skušalo preventivno pomiriti tudi z jezikovnimi koncesijami. O taktiki nemškega meščanstva je tedaj pisal že omenjeni celovski dopisnik »Allgemeine Zeitung«: »Po drugi strani kažejo tudi Nemci določeno dobrohotnost, čeprav te ustrežljivosti ne bi smeli tolmačiti kot izraz globlje simpatije za slovensko narodnost, vendar pa pričajo o trenutni istovetnosti obzirov in želja in to je v tako sprememb polnem letu kot je letošnje, že nekaj vredno.«⁶¹

Tudi za koroško slovensko kmečko množico velja isto, kar je za Slovence v tej dobi sploh poudaril že I. Prijatelj, da se »v masi še niso . . . čutili kot en narod«,⁴² seveda v političnem in gospodarskem smislu te besede. To je bil šele prvi začetek političnega oblikovanja modernega slovenskega naroda, družbeni, gospodarski, posebno še politični pogoji za odločilno oblikovanje slovenske narodne zavesti še niso bili dovolj zreli ne na vsem Slovenskem, ne na Koroškem. Odločilni prodor politične narodne zavesti so prinesla šele 60. leta.

Zgolj kmečka razredna solidarnost pa za oblikovanje nacionalne zavesti ni zadoščala. Ostrina kmečkih protifevdalnih nastopov na Kranjskem ni imela za posledico večanja zavesti o skupni razredni usodi slovenskega podložnika na Koroškem in na Kranjskem. Nasprotno, ostrejši represivni ukrepi oblasti na Kranjskem, počasnost pri reševanju kmečkih terjatev (kranjski stanovi so najdalj zavlačevali izdajo patenta o omejitvi podložniškega razmerja, koroški pa so bili med prvimi) so prej budili odpor proti zbliževanju s Kranjsko; koroško nemško meščanstvo je zato lahko uspešneje širilo zahtevo po osamosvojitvi Koroške izpod ljubljanskega gubernija. Slovensko društvo pač ni moglo upati na dober uspeh, ko je proti tej zahtevi poudarjalo, da naj »slovenski koroški del tud zanaprej, kakor do sedaj pod Ljublanskim poglavarstvom pri slovenskih brateh ostane« in ko je prepričevalo slovenske Korošce: »Kar nekteri kvasajo, da so nam naši slovenski brati v Kranju sovražni, da smo od njih veliko škode terpeli, tak je to nesramna laž, nemško maslo in skrita zvijača . . .« Nič ni pomagalo, da je obenem čisto pravilno ugotavljalo, da je taka trditev nesmiselna, glede na to, da je doslej »po celi vladiji (in seveda tudi na Kranjskem) le nemški duh gospodaril, saj smo za poglavarje že od nekdam le samo terde Nemce imeli . . .«⁴³ Kranjska za koroške kmete pač ni bila »slovenska« dežela, marveč dežela, v kateri je vladala posebno trda državna birokracija, ki je kmeta hudo prijemala.

3. Koroška in slovenski narodni program v letu 1848

a) *Akcija Matije Majarja in Slomškovo stališče.* Vloga Koroške pri nastanku in oblikovanju slovenskega narodnega programa v letu 1848 je bila posebno pomembna že prav v začetku. Nekatere okoliščine v tem dogajanju so bile do zdaj premalo zapažene in poudarjene.

Znano je, da je Korošec Matija Majar prvi v marčni dobi v ljubljanskih »Novicah« izrazil idejo o Sloveniji. Svoj znameniti članek, objavljen 29. marca 1848, v katerem je terjal: »... da bode nam slobodno, da moremo u Slovenii, kadar koli hočemo in kakor hočemo po malim v šole in v kanelije vpeljati naš slovenski jezik, da nas ne sme noben narod siliti, ptuj jezik nam nametovati,« je pisal že 17. marca 1848, torej na dan, ko je novica o dogodkih na Dunaju pravkar prispela v Celovce.⁶⁵ Znano je, s kakšno previdnostjo je Bleiweis v Ljubljani sprejel prvega napovedovalca Slovenije in da je njegov članek opremil s takšnole pripombo: »Le pogovorimo se zdej v svojih vošilih odkritoserčno in z mirno kervijo — pro in contra, — de bomo, kar bo od več strani (per maiora) za boljši spoznano, povedali svojim poslanikam.«⁶⁶ Znano je tudi, da je istega dne, ko je Majarjev članek izšel (29. marca 1848), na Dunaju 44 Slovencev sestavilo adresu kranjskim stanovom, v kateri se je izražala prošnja, naj se zavaruje slovenska narodnost na Kranjskem, Štajerskem, Koroškem in Primorskem, ki pa v njej o Zedinjeni Sloveniji še ni bilo govora in ki ni nič omenjala, na kakšen način naj bi se slovenska narodnost v drugih deželah zavarovala. Znano je tudi, da so 6. aprila 1848, zasedali kranjski deželni stanovi s sodelovanjem Bleiweisa, ki je v devetih točkah izrekel zahteve Slovencev, a da med njimi zahteve po Zedinjeni Sloveniji ni bilo.⁶⁷ Znano je tudi, da je močna struja, ki je zahtevala, naj se terjatev po Zedinjeni Sloveniji odkrito izpove in postavi na najvišjem mestu, obstajala daleč od Ljubljane, na Dunaju, in da je 12. aprila 1848 ta dunajska struja v »Novicah« pozivala Slovence doma, naj čimprej pošljejo na Dunaj deputacijo, ki naj bi terjala predvsem zedinjenje Slovencev. Znano je, da je šele na prigovarjanje teh krogov Bleiweis v avdienci pri nadvojvodi Janezu sprožil tudi vprašanje Zedinjene Slovenije, čeprav je sam še vedno sodil to zahtevo za preradikalno in ni verjel v možnost njenega uresničenja.⁶⁸ Znano je tudi, da je po vsem tem šele 20. aprila 1848 pravkar ustanovljena »Slovenija« javno izrekla slovenski narodni program za Zedinjeno Slovenijo, in sicer v svojem oklicu »Kaj bodemo Slovenci cesarja prosili?«, ki mu je dva dni zatem sledila tudi graška »Slovenija« s svojim načrtom prošnje na cesarja za zedinjenje Slovencev, za odpravo carinske meje s Hrvaško in za ločitev od Nemske zveze.⁶⁹

Manj zapažena pa je samostojna akcija Matije Majarja za Zedinjeno Slovenijo, ki jo je ta zasnoval in izvedel še pred dejanjem

dunajske »Slovenije«. Komaj dva dni potem, ko je novica o dogodkih na Dunaju prispela v Celovec, 19. marca 1848, je že Slomšek pisal svojemu prijatelju Mihaelu Stojanu: »Pretirano početje prenapetega Majarja zbuja tukaj na Koroškem nejevoljo. Hočemo ostati avstrijski Slovenci, ne da bi pripadali niti Nemški zvezi niti hrvaštvu. *Svoje peticije bomo pripravili ob primernem času.*«⁶⁹

Ne da bi takoj raziskovali stališče škofa Slomška, lahko iz tega njegovega pisanja razberemo, da je Matija Majar že takoj prvi in drugi dan po novici o revoluciji napisal ne samo že omenjeni članek za »Novice«, ampak da je očitno začel tudi z osebno agitacijo, da je ta agitacija morala iti čez previdni okvir članka za »Novice«, ker je očitno zahtevala zvezo Slovencev s Hrvati in pa da je Majar v tem smislu moral vsaj govoriti o posebni peticiji, če je ni imel že kar sestavljene. Že iz datuma vidimo, da je Majar o svoji peticiji začel govoriti še preden je mogel karkoli vedeti o gibanju za Zedinjeno Slovenijo na Dunaju, katerega prvi izraz, poslanica kranjskim deželnim stanovom, je bila podpisana šele deset dni pozneje, 29. marca, ne da bi to zahtevo izrecno navedla.

Sedemnajst dni zatem, 6. aprila 1848, pa je Slomšek pisal Matiji Vodušku: »Celovski slavist Matija Majar je začel tudi izgubljeni pamet in dela peticije čisto svoje vrste, za kar zbira podpise. Če bi se s tem obrnil tudi na duhovščino Spodnje Štajerske, potem prosim, da mu odrečete vsako sodelovanje.«^{69a}

Drugo Slomškovo pismo dokazuje, da je Matija Majar od besed prešel k dejanjem, da je svojo peticijo sestavil in začel zanjo zbirati podpise. Zbiranje je očitno zasnoval v večjem obsegu, ker se Slomšek boji, da ne bi prišlo tudi do podpisovanja na Spodnjem Štajerskem. Že 19. aprila je o Majarjevi akciji poročal Trstenjak v »Novicah«, svoj dopis pa je moral spisati dokaj prej.⁷⁰

Že časovne okoliščine bi upravičevale domnevo, da je Majarjeva akcija bila samostojna, brez neposredne zveze ali posvetovanja z dunajskimi, graškimi ali kranjskimi Slovenci. Ta domneva pa se spremeni v gotovost, če beremo pismo predstavnika dunajske »Slovenije« dr. Hladnika (pozneje predsednik Slovenskega društva v Celovcu), ki ga je 26. aprila 1848 napisal dr. Muršcu v Gradec. V pismu poroča Hladnik graškim Slovencem, da bo »Slovenija' v kratkem tudi razdeljevala po vseh slovenskih področjih za zbiranje podpisov *peticijo*

v *Majarjevem smislu.*»⁷¹ V tem času so torej na Dunaju že izvedeli za smisel Majarjeve peticije in ga osvojili. Njenega besedila pa tudi takrat na Dunaju še niso poznali. Hladnik namreč v istem pismu piše naprej: »Upamo, da bomo v kratkem od gospoda Majarja izvedeli kaj natančnejšega o njegovi peticiji, da bomo lahko vedeli, koliko je on že prej napravil v našem smislu in koliko se lahko naša peticija postavi ob njegovo.«

Majarjeva akcija je bila torej popolnoma samostojna, dunajska »Slovenija« je bila o njej obveščena dosti pozneje in še to samo po smislu. Gotovo pa je pomenila dunajskim Slovencem novo pobudo za kar najhitrejšo izvedbo njihovega naklepa, ki so ga zaupno med seboj zasnovali 29. marca, namreč »prošnjo do cesarja za Združeno Slovenijo.«⁷² V tem smislu pomeni Majarjeva peticija ne samo prvo konkretno akcijo za Zedinjeno Slovenijo na Koroškem, ampak tudi prvo takšno akcijo sploh v vseslovenskem merilu in s tem tudi močno spodbudo za jasno in javno formuliranje programske terjatve po Zedinjeni Sloveniji pri vodilnem slovenskem krogu na Dunaju. Samostojnost Majarjevega ravnanja dokazuje tudi določena prizadetost, ki so jo občutili Slovenci na Dunaju. Hladnik namreč v istem pismu še rahlo kritično piše: »Sploh bi bilo želeti, da bi vsi Slovenci, ki jim je pri srcu blagor svojega naroda in ki hočejo svoje sile posvetiti napredku slovenske narodnosti, ravnali vedno sporazumno.«

Besedilo Majarjeve peticije, doslej tako malo zapažene, a vendar tako pomembne v okviru splošnega slovenskega, posebno pa še koroškega razvoja, je bilo do zdaj tako rekoč neznano. Niti J. Mal, ki je Majarjevo početje še najbolj obširno omenjal, njegove peticije ni imel v rokah, saj izraža le *domnevo*, da je v njej Majar imel v mislih politično upravno Slovenijo s posebnim deželnim zborom, ki bi bila vrh tega tesno zvezana s Hrvaško.⁷³

Prvenstvo, ki si ga je pridobil Majar pri sestavljanju slovenskega narodnega programa v letu 1848, ker je prvi javno zahteval Zedinjeno Slovenijo in šel že takoj tudi na politično delo, da bi ji pridobil množično podporo, pa ni zelo pomembno za zgodovino Slovencev v celem, ampak ga je treba še posebej poudariti kot posebno tehtno politično dejanje Slovencev na Koroškem. To dejanje namreč razveljavlja trditve v nemškem zgodovinopisju, ki jih je zasnoval M. Wutte in ki se vztrajno vzdržujejo tudi v današnjem avstrijskem zgodovinskem in političnem pisanju o Koroški. V prvi vrsti gre za trditev, da je pro-

gram Zedinjene Slovenije l. 1848 nastal samo izven Koroške, da je glavni njegov avtor bil Bleiweis v Ljubljani, program sam da pomeni nekakšen pohlep kranjskih Slovencev po sosednjih deželah, na Koroškem pa da ima značaj umetno importiranega blaga, nasprotujočega naravnemu čustvu tamkajšnjega slovenskega prebivalstva.

M. Wutte je pisal, naslanjajoč se na l. 1890 izraženo domnevo J. Apiha,⁷⁶ katere zmotnost pa je medtem že zdavnaj bila izkazana,⁷⁵ da je Bleiweis v Ljubljani 29. marca 1848 kot prvi postavil zahtevo po zedinjenju slovenskih področij v »Kraljevini Sloveniji«. Po zadnji vojni je to po Wutteju brez pomisleka dobesedno prepisal tudi poluradni koroški zgodovinar H. Bramüller.⁷⁷ Kot *poznejša* žarišča pobud za slovenski program je omenjal M. Wutte še Dunaj in Gradec, vlogo Korošcev pa zamolčal. Priznal je sicer, da je Matija Majar tudi objavil 29. marca 1848 neki poziv na Slovence, omenil, da je pobiral podpise za peticijo, a trdil, da je ta bila sestavljena »v Bleiweisovem smislu«. Vse to je bilo M. Wutteju potrebno zato, da bi lahko zapisal, da pri Slovencih na Koroškem slovensko narodno gibanje ni imelo uspeha, ker je bilo v nasprotju z njihovim zavestnim čustvovanjem! »To koroško domovinsko čustvo, ki je koreninilo v naravi in zgodovini, in pa zavest (!) nerazdružljive povezanosti z nemško kulturo in gospodarstvom, sta bili močnejši kot narodna skupnost vendskega prebivalstva Koroške s Slovenci na Kranjskem in spodnjem Štajerskem. Prav posebno sta se izkazali tedaj, ko so se onstran Karavank pokazala politična in kulturna stremljenja po zedinjenju, katerih cilj je bila ločitev južne Koroške od Koroškega in nemškega severa... Koroški Vendi so zato od leta narodne pomladi 1848 politično vedno stali ob strani Nemcev.«⁷⁸ Kako zveste posnemalce ima M. Wutte v poveljni generaciji avstrijskih zgodovinarjev, naj pokazeta dva primera. F. Wallnöfer piše l. 1949: »Avtohtonega političnega slovenskega gibanja v koroški deželi pred letom 1848 sploh ni bilo in nacionalno vprašanje gotovo ni bilo eksploziv za revolucijo l. 1848 na Koroškem. Koroški Slovenci so zavrnili vsako razmerje s kranjskimi Slovenci in celo narodni voditelji Slovencev, kot Einspieler, so se odrekli ‚vseslovenstva‘. Čutili so se Korošce in niso imeli smisla za prizadevanja za odtrganje od Koroške in združitev s Kranjsko ali pa celo za odtrganje od Avstrije.«⁸⁰ D. Dolinerjeva pa je l. 1953 preprosto povzela: »Célo narodnostno vprašanje je bilo v deželo vneseno od zunaj in tukaj močno napihnjeno.«⁸¹

Majarjev program in njegova agitacija sta, kot je bilo videti iz obeh navedenih pisem, vzbudila nejevoljo in nasprotovanje pri Antonu Martinu Slomšku, takrat škofu lavantinske škofije. Škofija je tedaj obsegala razen južnega dela slovenske Štajerske tudi še vzhodni in jugovzhodni del Koroške (Laboško dolino in Podjuno). Sedež škofije je bil v Št. Andražu v Laboški dolini in tam je bival tudi škof Slomšek.

Slomšek o Majarju že od prej ni imel dobrega mnjenja in mu njegovo delovanje ni bilo pri srcu. V zadnjem biografskem delu o Slomšku pravita avtorja sicer, da je bil Majarjev prijatelj, a da »ga je opozarjal, naj se ne preda samo čustvom.«⁸² Dejstvo pa je, da ga ni opozarjal samo osebno, ampak da je pred njim svaril tudi druge in ga prikazoval kot prenapetega in neresnega človeka. Tako je že 8. oktobra 1845 svaril svojega nekdanjega gojenca Mihaela Stojana pred vplivom Majarja, češ da »si v svojem navdušenju vse predstavlja lažje kot pa je uresničljivo.«⁸³ Ko je Slomšek uvidel liberalni značaj hrvaških ilirov, je do Majarja kot vnetega privrženca ilirizma moral postati še bolj nezaupljiv. In zato je razumljivo, da je s tako apriornim nezaupanjem in odporom sprejel Majarjevo akcijo v zares kritičnem času leta 1848.

Razen na osebne nagibe za Slomškovo ravnanje pa se je treba ozreti tudi na njegovo načelno stališče do vprašanja, ki ga je Majar načel, do terjatve po Zedinjeni Sloveniji. To je potrebno poleg drugega tudi zato, ker se M. Wutte in novo avstrijsko zgodovinopisje pod njegovim vplivom sklicuje prav na Slomška kot na dokaz, da koroški Slovenci niso odobraval Majarjeve peticije, sestavljene »v smislu Bleiweisa« (!).⁸⁴

Najprej je treba seveda pomisliti, da Slomška nikakor ni mogoče kar tako šteti za predstavnika ljudskih teženj v njegovi škofiji, saj je dovolj znano, da je kljub svoji nedvomni demokratičnosti in ljudskosti v jezikovnem vprašanju, nastopil odločno proti poglavitni kmečki zahtevi tistega časa, proti takojšnji revolucionarni zemljiški odvezi brez odškodnine (pastirsko pismo »Svetla resnica v zmešani svet«, 2. aprila 1848).⁸⁵ Kako v tedanjem komaj zarojenem političnem življenju ni mogoče brez posebne analize enačiti stališč vidnih posameznikov s težnjami volivcev njihovega kraja, nazorno pokaže ravno volilni okraj Št. Andraž, ki je Slomšek v njem stoloval in ki je obsegal tudi ves slovenski koroški del njegove škofije. V tem volilnem okraju je bil pri volitvah za frankfurtski parlament izvoljen edini

koroški poslanec, ki ga je mogoče prišteti k radikalni demokratični levici — Gritzner! (Morda je to dejstvo bilo nagib več, da Slomšek ni prevzel kandidature v tem volilnem okraju za državni zbor, kakor je 10. junija 1848 predlagala dunajska »Slovenija«?)⁶⁶

Pri obravnavanju Slomškovega stališča do Zedinjene Slovenije je treba imeti pred očmi predvsem njegovo odklonilno stališče do revolucije v celoti in v zvezi s tem njegovo podpiranje legitimističnih državnih oblasti proti ideji samoodločbe posameznih narodov. V okviru tega stališča je nasprotoval revolucionarni zahtevi po Zedinjeni Sloveniji.⁶⁷ Nikakor pa ni nasprotoval proti enotnosti kulturnega slovenstva, kakor je to že dovolj znano in izhaja jasno tudi prav iz navedenega pisma. Slomšek v njem nasprotuje predvsem Majarjevemu političnemu ilirizmu in pravi: »hočemo ostali *avstrijski* Slovenci«, ne morda kaki štajerski, koroški ali kranjski Slovenci; pojem Slovenci mu je enoten. Izrecno pa se upira tako priključitvi k Nemški zvezi kot združenju s Hrvaško.

Dejstvo je, da Slomšek pozneje, 2. junija v pismu celjskemu opatu Matiji Vodušku ni nasprotoval pobiranju podpisov za peticijo dunajske Slovenije, ki je zahtevala Zedinjeno Slovenijo: »Ne vem sicer na tenko, kake podpisala Slovjeni po Vaših krajih jišejo; ako pa ni kaj očitno nevarniga, le podpisujte ino pomagajte, pa varno.«⁶⁸ Čeprav je očitno, da peticije same še ni imel v rokah, je iz vse tedanje publicistike že zdavnaj vedel, da dunajski in graški »Slovjani« hočejo Zedinjeno Slovenijo.

Kaj je Slomška nagnilo, da je konec koncev slovensko politično akcijo vendarle podprl? Slomškovo stališče na splošno ni bilo tako preprosto, ampak kompleksen kompromis med obema interesoma, ki ju je skušal združiti v svoji osebi: legitimistično načelo in pa želja pripomoči Slovincem do kulturnega preroda. Misel na združenje Slovencev mu sama po sebi ni mogla biti zoprna, seveda, če združenje ne bi bilo zvezano s svojo »nevarno« politično vsebino. A od leta 1848 naprej gibanja za slovenski kulturni prerod nikakor ni bilo mogoče več ločiti od politike in tudi Slomšek je moral to upoštevati. J. Mal domneva, da je Slomška, ki je bil nezaupljiv do Majarja, spreobrnila »široka razpredena in med narodom uspela agitacija dunajskih in graških visokošolcev za slovenske zahteve«.⁶⁹ Malo je verjetno, da bi Slomšek imel kaj več zaupanja do liberalno razpoloženih visokošolcev

kot pa do Majarja, a misel, da je moral upoštevati uspeh njihove (in Majarjeve!) agitacije med ljudmi, je gotovo pomembna. Saj je v tem pogledu znana Slomškova preračunljivost, zaradi katere je že 27. marca 1848 pisal Vodušku, da je treba v teh viharnih časih ustreči željam ljudstva v vsem, kar ni zoper vest ali ni pogubno za dušno pastirstvo.⁶⁴

Poglavitne za drugačno taktično stališče Slomška do terjatve po Zedinjeni Sloveniji pa so gotovo bile splošne politične spremembe v monarhiji. Že 25. aprila je bila izdana Pillersdorfova ustava, ki je z njo monarh sam načel vprašanje državne ureditve. Vrh tega je po majskih dogodkih razpis volitev v *ustavodajni* državni zbor še očitneje legaliziral prizadevanja za reformo države. Kar je štel za potrebno cesar, temu tudi Slomšek ni bil dolžan nasprotovati! In končno, med odporom Čehov in Slovencev na temelju avstroslavizma proti frankfurtskim volitvam so se pokazali obrisi spreminjanja slovenskega narodnega gibanja (kakor tudi drugih slovanskih narodov monarhije) v politično oporo protirevolucionarne linije habsburške krone. In Slomšek je gotovo ločeval vsebino od oblike ter obliki (nedotakljivosti fevdalnih političnih meja) ni pripisoval izključnega pomena. Saj je to pozneje sam pokazal ob prenosu sedeža lavantinske škofije v Maribor in prilagoditvi škofijskih meja narodnostnemu kriteriju.

Za presojo Slomškovega zadržanja od 19. marca do 2. junija 1848 glede slovenskega nacionalnega programa ni mogoče jemati v poštev njegovih poznejših izjav (1862), ki so nastale v čisto drugačnem zgodovinskem položaju, ko je konservativno vodstvo slovenskega političnega gibanja že zdavnaj opustilo program Zedinjene Slovenije in se opredelilo za federalizem na osnovi fevdalnih kronovin, predviden v oktobrski diplomi.

b) — *Volitve v frankfurtski parlament.* Slovenska politika je takoj, že v drugi polovici aprila, bila postavljena pred problem volitev v nemški parlament v Frankfurtu, ki naj bi sestavil ustavo nove Nemčije. Predstavljal naj bi vse zgodovinske dežele Nemške zveze, t. j. tudi skoraj celo slovensko narodno ozemlje (razen Prekmurja, Beneške Slovenije in beneških delov Istre) in je tako seveda bil v nasprotju z idejo Zedinjene Slovenije. Ob tem preskusu se je slovenska politika razdvojila: liberalnejši del je nastopil proti udeležbi Slovencev na volitvah (prva se je postavila proti dunajska »Slovenija«), za sodelovanje pri volitvah — ki jih je dunajska vlada taktično in organiza-

cijsko podpirala — pa so iz čisto konservativnih in oportunističnih pobud odkrito ali prikrito nastopale konservativne slovenske politične grupacije (Bleiweis sam se je volitev udeležil v Ljubljani).⁹¹ Akcija za boj kot volitev, ki je potekala proti prizadevanjem vplivnega nemškega liberalnega gibanja, je imela le relativen uspeh, pokazala je neenotnost komaj zaživelih slovenskih političnih sil in pa to, da nacionalni program še ni zajel vseh Slovencev, predvsem, da še ni prišlo v odločilnem obsegu do zlivanja med slovenskim narodnim gibanjem in med gibanjem slovenskih kmetov proti fevdalcem.⁹²

Vse te splošne slovenske poteze je imel tudi položaj med koroškimi Slovenci.

Matija Majar, od katerega bi pričakovali največjo dejavnost pri protifrankfurtski agitaciji, je postal žrtev svojih nemških nasprotnikov, pod njihovim pritiskom ga je škof Lidmanský kazensko premestil na daljne, odljudne Višarje in ga gotovo še pred tem vzel v precep.⁹³ Majarjeva akcija za Zedinjeno Slovenijo, ki si je z njo to preganjanje naprtil, pa je potekala, kot smo videli, že vsaj teden dni pred 11. aprilom, ko je bilo dano prvo znamenje za Čehe proti Frankfurtu (pismo Palackega); dunajska »Slovenija« pa je geslo, da Slovenci nočejo biti zastopani v Nemški zvezi, izdala šele 20. aprila. Majarjeva agitacija, dokler je imel še proste roke, zato še ni mogla govoriti o stališču do frankfurtskih volitev.

Drugi tedanji vidni koroški slovenski politik, realistično in praktično usmerjeni Andrej Einspieler, pa je prav v tistih dneh šele doživljal svojo osnovno politično narodno prebujanje. V dneh od 17. do 26. aprila, so izhajali članki predsednika dunajske »Slovenije« Muršca v »Grazer Zeitung«, ki so šele vzbudili zanimanje Einspielerja za probleme slovenstva.⁹⁴ Do 2. maja, ko so bile pravolitve za frankfurtsko skupščino na Koroškem, Einspielerju ni preostajalo več kot nekaj dni časa in težko si je zamisliti, da bi v teh nekaj dneh pripravil in izvedel kaj pomembnejšo protifrankfurtsko agitacijo. Koroški nemški tisk ni vse do 17. julija dal Slovincem do besede, slovenskega tiska na Koroškem ni bilo, »Novice«, ki so v redkih izvodih prihajale na Koroško, pa so prav o frankfurtskem vprašanju izražale stališče Bleiweisa. ki je v bistvu bilo nasprotno pozivu dunajske Slovenije za abstinenco. Škof Slomšek je enako kot Bleiweis nasprotoval protifrankfurtski agitaciji (pismo Vodušku 2. maja 1848), četudi javno ni nastopil. Zato

ni nič čudnega, da sta znana le dva primera agitacije proti Frankfurtu na Koroškem.

Andrej Einspieler je šel na pot iz Celovca čez Humperk v Rož in »povsod budil rojake in svaril jih pred Frankobrodom«. Celovška oblast je poslala za njim tiralico, župnik v Svečah pa je bil s strani svojega cerkvenega predstojnika, železnokapelskega dekana posvarjen pred njim kot pred »emisarjem«.⁹⁵ Iz tega poročila vidimo, da je Einspieler potoval čez Gure v svojo rojstno vas Sveče in spotoma obiskoval župnišča in druge znance. Ni mogoče reči, ali je abstinenca, ki jo lahko strnjeno ugotavljamo v vzhodnem delu Gur, v kakršni koli zvezi z Einspielerjevim agitacijskim romanjem.

Drugi primer agitacije je nastop Matije Majarja v Beljaku, a ne morda v času priprav na volitve, ampak šele 5. maja, ko je bila v teku že druga stopnja volitev, namreč volitev za poslanca.* Slučajno navzoči Majar (bil je na poti na svoje kazensko mesto na Višarjah), je slovenske volilne može iz Ziljske doline opozoril, da ne gre, da bi imeli dva cesarja, ker že imajo enega in da naj torej volitev v frankfurtsko skupščino opuste. Policija je hitro intervenirala in Majar je moral pospešeno oditi iz Beljaka naprej.⁹⁶ Majarjeva agitacija je bila torej povsem slučajna in ne moremo govoriti o kakem njegovem sistematičnem agitacijskem delovanju. A iz tega, kako hlastno in spretno je porabil prvo priložnost za agitacijo (neprostovoljno mu jo je pripravil ravno celovski kapitelj, ko ga je poslal na kazensko pot), je očitno, da bi bil protifrankfurtsko akcijo izvedel hitro in na široko že prej, če ne bi imel zvezanih rok!

To sta edina znana primera slovenske protifrankfurtske agitacije na Koroškem in še eden izmed njiju je slučajen. To sta tudi edina primera, ki ju omenja M. Wutte: »Pač sta skušala A. Einspieler ... in Matija Majar ... preprečiti volitev v slovenskih farah, a brez uspeha. Majar je bil tedaj prestavljen v Višarje zaradi svojih peticij, ki jih je grajal in prepovedal tudi škof Slomšek, kakor tudi zaradi svojega siceršnjega hujškaškega delovanja in skušal je med potjo tjakaj nago-

* V. Melikova domneva, da se omemba Majarjeve agitacije v Beljaku morda nanaša na Št. Pavel ob Zilji, ne more držati glede na to, da se je Št. Pavel ob Zilji abstiniral že pri pravolitvah, medtem ko je Majar očitno potoval skozi Beljak na dan poslanskih volitev; za to priča ne le besedilo poročila, marveč tudi omemba, da so bili zbrani volivci (t. j. volilni može) v Beljaku, torej na volišču volilnega okraja, medtem ko so se pravolitve opravljale po osnovnih volilnih enotah.

voriti nekaj občin v Ziljski dolini, da ne bi volile.«⁹⁷ — M. Wutte prikazuje Einspielerjevo in Majarjevo agitacijo vsekakor v petirani luči, zlasti pri reprodukciji poročila o Majarjevi agitaciji, posnetnega po Apihu. M. Wutte govori o nekaj občinah v Ziljski dolini, medtem ko Apihovo poročilo govori samo o volivcih, zbranih v Beljaku.

Zakaj Wutte toliko poudarja slovensko protifrankfurtsko agitacijo na Koroškem? Pač zato, da bi toliko bolj lahko podčrtal njen neuspeh. S pomočjo sklicevanja na potek volitev v frankfurtski parlament hoče namreč dokazati, da je koroško slovensko prebivalstvo tedaj zavestno zavračalo slovenski narodni program.

»Kakor hitro pa so se pokazala politična prizadevanja z namenom vključiti koroške Vende v bodoče enotno vseslovensko upravno področje,« piše M. Wutte, potem ko je že moral priznati ugoden sprejem slovenskih kulturnih prizadevanj pri Slovencih na Koroškem, »sta jih nemška in vendsko govoreča stran na Koroškem odločno odklonili. To se je pokazalo že med revolucionarnimi dogodki l. 1848. Pri volitvah v frankfurtski parlament so bili nemški poslanci brez pridržka izvoljeni tudi v področjih z močnejšim vendsko govorečim prebivalstvom.«⁹⁸ E. Pinzer pa l. 1951 spet ponavlja: »Nadaljnji dokaz, kako malo globoko je šlo slovensko nacionalno gibanje (l. 1848) na Koroškem, je dejstvo, da so volitve v frankfurtski parlament potekle brez težav tudi v jezikovno mešanih področjih Koroške, navzlic nasprotni agitaciji Einspielerja in Majarja.«⁹⁹

Ob teh trditvah se je treba predvsem vprašati, koliko je sploh mogoče frankfurtske volitve l. 1848 tolmačiti kot izraz ljudske volje.

Volilni sistem je bil tak, da bi to bilo težko trditi. Volilna pravica je bila močno omejena, volitve so potekale v dveh stopnjah (pravolitve za izvolitev volilnih mož, nato pa so ti volili poslance), postopek je bil takšen, da je široko omogočal vpliv volilnih komisarjev, volilni okraji se na Koroškem niso ozirali na narodno sestavo volivcev itd.¹⁰⁰

Še največ bi se dalo o rapoloženju volivcev zaključiti iz pravolitev, a podatkov zanje skorajda ni. Zato tudi prav malo izvemo o volilni udeležbi, ki je za naše vprašanje najbolj zanimiva. Iz zapisnikov o poslanskih volitvah se da povzeti samo to, v kateri pravolilni enoti so se pravolitve izvršile, in v kateri ne, t. j. ali je prišlo do glasovanja ali ne. Volitev pa so imeli za izvedeno, čeprav je glasoval en sam človek. Med pravolilnimi enotami, ki zanje zapiski o poslanskih volit-

vah ugotavljajo, da je v njih volitev bila izvedena, obstajajo zato ogromne razlike glede udeležbe, o katerih pa ne moremo nič podrobnejšega izvedeti. Imena izvemo samo za tiste pravililne enote, kjer ni hotel prav nihče voliti.

Za Koroško so znani podatki o absolutni volilni abstinenci pri pravolitvah 2. maja. V celovškem volilnem okraju je 9 enot odklonilo ali preklicalo pravolitve, 3 volilne enote pa so se vzdržale druge stopnje volitev (to so Dholica, Radweg z Malim Št. Vidom, Krnski grad, Podkrnos, Medgorje, Radiše, Podgrad, Št. Jurij na Vinogradih, Grabštanj, Št. Lipš, Št. Lenart-Podljubelj in Št. Vid v Podjuni). Med naštetimi sta bili Mali Št. Vid in Radweg (ena volilna enota) takrat nemški župniji, Krnski grad po šematizmu nemški, po Einspielerju deloma slovenski, vse ostale župnije pa so čisto slovenske. V šentandraškem volilnem okraju pravolitev niso opravili v Šmihelu pri Pliberku, v Žvabeku in v Kotljah, Vogrče pa so se vzdržale poslanskih volitev. Abstinirale so torej štiri od 39 pravililnih enot, vse na slovenskem narodnostnem ozemlju. V volilnem okraju St. Veit se je abstinirala samo ena fara, St. Gandolf, ki leži na nemškem ozemlju. V beljaškem okraju se pravolitev nista udeležili dve enoti, Št. Ilj ob Dravi in Št. Pavel v Ziljski dolini, obe na slovenskem ozemlju. V nemškem volilnem okraju Spittal sta se vzdržali volitev samo dve pravililni enoti, in sicer Kornat in Liesing.¹⁰¹

Iz teh podatkov sicer ničesar ne izvemo o relativni volilni abstinenci v drugih pravililnih enotah, vendar nam pa že pokažejo, da ni mogoče kar počez trditi, da so nemški poslanci bili brez pridržka izvoljeni tudi v področjih s slovenskim prebivalstvom. Izmed 21 koroških pravililnih enot, ki so se popolnoma vzdržale svoje volilne pravice, ležita dve daleč v čisto nemškem ozemlju, dve na nemški strani tik ob narodnostni meji, ena je narodnostno mešana, 16 pa je čisto slovenskih; med temi jih tvori pet sklenjeno teritorialno skupino, nadaljnje tri tvorijo drugo tako skupino, druga na drugo mejita še dve enoti, medtem ko je ostalih šest enot teritorialno raztresenih. Ena med njimi je v sosesčini dveh nemških abstinencijskih enot (Dholica — Mali Št. Vid St. Gandolf). Med pravililnimi enotami z absolutno abstinenco je 79 % slovenskih in 21 % nemških (mešani Krnski grad je razdeljen med obe skupini), v razmerju s celotnim številom enot obeh narodnosti pa se je popolnoma vzdržalo glasovanja 14 % vseh slovenskih in le 2 % vseh nemških enot. Ugotavljamo tudi dokajšnjo medsebojno teri-

torialno povezavo teh enot na slovenskem področju, medtem ko je pri nemških ni.

Poslanske volitve so se v Koroških volilnih okrožjih izvedle 5. maja 1848. Za vsak volilni okraj je bil voljen en poslanec in en namestnik, potrebna pa je bila absolutna večina glasov. Šele, če tretja volitev ni prinesla absolutne večine, je bil izvoljen tisti, ki je dobil v njej relativno večino. Znani so podatki o udeležbi izvoljenih volilnih mož za vso deželo (98 %), za posamezna okrožja pa samo glasovanje navzočih volilnih mož, vendar spričo visokega povprečka razlike v abstinenci niso mogle biti znatnejše.¹⁰²

Frankfurtskih volitev na Koroškem, podobno kot v drugih slovenskih in tudi avstrijskih deželah, ni mogoče analizirati po njihovih rezultatih tako, da bi iz tega dobili podobo o politični orientaciji prebivalstva. Političnega življenja, namreč organiziranih in diferenciranih strank v tedanji dobi vsaj na teh področjih ni bilo, pri oddaji glasov pri poslanskih volitvah odločujejo v prvi vrsti lokalni vplivi v zvezi z osebnostjo poslanca in ne politična usmerjenost.¹⁰³ Ta se pri pravolitvah sploh kaže samo v večji ali manjši abstinenci. A prav za volilno udeležbo, razen o absolutni abstinenci nimamo podatkov. Lahko rečemo, da *so vsi zaključki o politični usmerjenosti prebivalstva iz rezultatov frankfurtskih volitev že po naravi stvari same nepopolni in le malo zanesljivi.*

V našem primeru bi naj rezultati zlasti odgovorili na vprašanje, ali je udeležba pri volitvah obenem tudi dokaz za zavestno odklonilno stališče slovenskega prebivalstva na Koroškem do Zedinjene Slovenije, oziroma opredelitev za Nemčijo. V. Melik je ugotovil, da odpor do volitev in majhno udeležbo na Slovenskem ni mogoče pojasnjevati samo z nacionalnim odporom Slovencev, z odklanjanjem pripadnosti Nemški zvezi. Med posameznimi pokrajinami so glede abstinence velike razlike: »Kranjska, ali bolje, njen gorenjski ali dolenski del, je vseskozi dežela z največjim odklanjanjem pravolitev, z najmanjšo volilno udeležbo pri pravolitvah in z največjo abstinenco pri poslanskih volitvah — pa naj gre potem za frankfurtske ali dunajske volitve. Pa tudi še posebej odpor proti Frankfurtu se je ravno tu prav tako najbolj pokazal. Slovenski del Štajerske ima za Kranjsko najbolj burne volitve: dokaj veliko odklanjanje pravolitev, ne prav veliko volilno udeležbo — in tudi tu se je protifrankfurtska akcija dobro uveljavila. Izrazito mirni sta v splošnem — dasi tudi tu ni seveda brez izjem — Koroška

in Notranjska: tu je volilna udeležba pri pravolitvah velika, tu je malo odklanjanja pravolitev in malo abstinence pri poslanskih volitvah, tu je (po posameznih predelih Koroške) tudi več, kot je bilo takrat običajno, duhovnikov in zemljiških gospodov volilnih mož — in tu tudi protifrankfurtsko gibanje ne najde pravih tal. Povsod vidimo torej to zanimivo povezavo: odpor proti Frankfurtu se kaže najbolj tam, kjer je bilo razpoloženje že na splošno najbolj proti volitvam, kjer je bilo največ revolucionarnega vrenja. Meje tega odpora pa se ne drže nacionalnih meja, ampak gredo čeznje (tako na Koroškem kot na Kočevskem). Vse to nam kaže, da imamo opravka s čisto drugimi, globljimi vzroki, kakor pa je akcija dunajske Slovenije.«¹⁰⁴

V zvezi z ugotovitvami v začetku tega poglavja o položaju kmeta na Koroškem v l. 1848 lahko domnevamo, da tako pogostnost popolne abstinence, kakor tudi njena ozemeljska razporeditev v slovenskem delu dežele slonita v glavnem na posebnostih kmečkega gibanja za odpravo dajatev in zemljiško odvezo na slovenskem področju v primerjavi z mnogo mirnejšim zadržanjem kmetov v nemškem delu dežele. Manjša pogostnost popolne abstinence slovenskega koroškega področja v primerjavi z Gorenjsko in Dolenjsko pa je, podobno kot pri Notranjski, v razmerju z manjšo ostrino kmečkih nastopov nasproti gorenjskim in dolenjskim. Vendar pa seveda tudi učinka protifrankfurtske agitacije ni mogoče docela izključiti.

Videli smo že, da je protifrankfurtska agitacija med Slovenci na Koroškem kajpak bila minimalna, omejena samo na dva primera. Eden izmed teh je bil prostorno omejen za območje med Rožem in Celovcem in obenem edini primer sistematične agitacije, medtem ko je drugi posledica slučajnega srečanja Majarja z volilnimi možmi v Beljaku. Iz vsega navedenega lahko zaključimo, da so slovenski volivci na Koroškem o nacionalni implikaciji frankfurtskih volitev v svoji masi bili neobveščeni. M. Wutte sam ne more trditi, da bi poziv dunajske Slovenije proti frankfurtskim volitvam bili širili tudi na Koroškem, saj piše: »Ne vemo, če so ta poziv širili tudi na Koroškem.«¹⁰⁵

Kljub taki šibkosti protifrankfurtske agitacije na Koroškem pa so se Nemci vendarle čutili prav negotove! Saj so dan pred pravolitvami, tako rekoč preventivno objavili znano prvo polemično pismo Anastazija Grüna »An meine slowenischen Brüder.«¹⁰⁶ Tudi z izborom kandidatov in z njihovimi izjavami glede varovanja slovenske narodnosti

so skrbeli, da se pri slovenski volivcih ne bi pojavil občutek narodnostne ogroženosti. Kandidiran in izvoljen je bil Slovenec Jakob Scheliesnig, kmečki sin iz Spodnjih Libuč pri Pliberku, oskrbnik pri grofih Eggerjih in priznan železarski strokovnjak. V svoji zahvali za izvolitev je Scheliesnig izjavljal svojo privrženost ustavi in monarhiji, obenem pa je poudarjal, da Avstrija ne sme utoniti v Nemčiji niti postati nemška provinca. Posebej pa je še zagotavljal Slovence: »Narodnost slovanskega plemena naj po naši ustavni listini ostane spoštovana in zajamčena; jaz sam, ki temu plemenu pripadam, bom tem manj trpel, da bi šegam, jeziku in razvoju Slovencev bilo naloženo kakršno koli nasilje.«¹⁰⁷

Tudi kandidat dr. Franc Aussez je v svoji programski izjavi med drugim poudarjal, da morajo narodnosti ostati ohranjene.¹⁰⁸ Poslanec Gritzner pa je svojim volivcem, med katerimi je bila skoraj polovica Slovencev, zagotavljal, da hoče čuvati svetost konstitucionalnega prestola in da je njegov program: »Močna Nemčija, v kateri bo našla Avstrija z vsemi svojimi narodnostmi krepitev in poln razvoj.«¹⁰⁹

Takšne programske izjave koroških kandidatov in poslancev za frankfurtsko skupščino onemogočajo trditev, da se je slovensko prebivalstvo na Koroškem s frankfurtskimi volitvami odreklo svoje narodnosti, in to celo v primeru, če bi bilo seznanjeno z načelnim pomenom teh volitev za slovensko politično individualnost.

Zgodovinar pa ima še eno možnost, da preveri pravilnost teh zaključkov o nacionalno političnem pomenu rezultatov frankfurtskih volitev na Koroškem, namreč, če jih primerja s podatki o volitvah v državni zbor, ki so bile komaj poldrug mesec pozneje na osnovi enakega volilnega sistema kot frankfurtske. Tem volitvam tudi nemško zgodovinar ne skuša pripisati kakega pomena v zvezi z narodno politično usmerjenostjo koroškega prebivalstva in vsi pisci se strinjajo, da je tedaj tako prevladovalo vprašanje zemljiške odveze, da je vse (volilna udeležba, izbira kandidatov itd.) poteklo pod tem vtisom.

S podrobno analizo teh volitev je V. Melik prišel do zelo pomembnih zaključkov za našo temo. Ugotovil je, da je enako kot pri frankfurtskih volitvah tudi pri volitvah v državni zbor bilo zanimanje volivcev na Koroškem dosti večje od zanimanja volivcev na Kranjskem. Učinek protifrankfurtske agitacije na volilne udeležbe v obeh deželah je bil očitno podrejenega pomena, saj se skoraj enaka struktura ude-

ležbe pokaže tudi pri državnozborskih volitvah, ko take agitacije ni bilo.¹¹⁰

Pri obojnih volitvah se je glavna masa volivcev ravnala predvsem po preudarku, koliko je od njih pričakovala hitrejše zemljiške odveze. Kjer je ostrina nasilnih nastopov bila manjša, oziroma zaupanje v legalni način reševanja večje, tam je tudi volilna udeležba bila večja, tako pri majskih kot pri junijskih volitvah. »Podložniški nastopi ob volitvah,« ugotavlja B. Grafenauer, »kažejo njihovo odločno težnjo, da se že za l. 1848 iznebe urbarialnih bremen in da so le pod tem vidikom tudi nastopali. V politični spor okrog Frankfurta se podložniki seveda sploh niso spuščali.«¹¹¹

c) — *Od frankfurtskih do deželnozborskih volitev.* Slovensko politično gibanje na Koroškem je kljub svoji šibkosti in kljub temu, da so ga cerkvene in posvetne oblasti preganjale, rastlo naprej in bilo svojim nasprotnikom hudo neprijetno. Koliko so si zaradi njega belili glave je videti iz vrste člankov, ki je začela izhajati koj po frankfurtskih volitvah v uradnem listu »Klagenfurter Zeitung« in se dotikala slovenskega vprašanja na Koroškem in pa nasploh. Za pomanjkljivo politično strpnost na Koroškem pa je značilno, da v listu ves ta čas ni bilo prostora za noben članek, ki bi razložil slovenski program ali bi sploh bil pisan v slovenskem smislu. Če drugi ne, Majar in Einspieler bi tak članek že zmogla napisati — če bi bil objavljen; Einspieler je to prav kmalu dokazal.

17. maja je izšel prvi članek iz omenjene vrste. Napisal ga je okrajni komisar v Ober Vellach v nemški Zg. Koroški Preschl, ki je bil gorenjski Slovenec.¹¹² M. Wutte se sklicuje nanj kot na dokaz, da se na Koroškem slovensko narodno gibanje ni moglo razširiti, omenja pa le nedoločeno, da je Preschl bil rojen Slovenec.¹¹³ Zato pa njegovi posnemalci kot E. Pinzer že z gotovostjo pišejo: »Vedno bolj so se začenjali gibati vodilni koroški Slovenci in odklanjali prizadevanja Einspielerja in Majarja. Slovenski okrajni glavar Preschl se ni bal (!) v Klagenfurter Zeitung učinkovito nastopiti proti obema nacionalistoma.«¹¹⁴ Preschla lahko navajamo kot primer mišljenja državnega uradnika, kakršne je avstrijski sistem ustvarjal pri vseh narodih, gotovo pa ne kot predstavnika mišljenja koroških Slovencev. A če ga že omenjamo, je treba navesti celoto njegovih pogledov, ne le tisti del, ki se izreka proti slovenski politični individualnosti. Resnica je namreč ta, da se je Preschl izrekel tudi

proti nemški politični individualnosti in zagovarjal združenje nemško-slovanskih (političnih) nacij s pogojem, da ne bo nobenih nacionalnih privilegijev. Ta del Preschlovih nazorov pa M. Wutte seveda ne omenja.

Prvi Preschlov članek je naslovljen enako kot Grünovo pismo, »Mojim slovenskim bratom«. Preschl priporoča Grünova pisma in označuje kot vir zla Metternichov sistem, za katerega pravi, da je pospeševal nasprotje med narodnostmi. S tem sistemom mora pasti tudi nasprotje med narodi in zavladati mora sloga, ne glede na narodnost, proti nacionalnim fantantom, ki odpirajo pot ruski knuti.¹¹⁵

29. maja je Preschl objavil drugi članek z naslovom »Slovenski bratje«. V njem se sklicuje na uvidevnost Slovencev, naj spričo zunanjih nevarnosti in iz hvaležnosti cesarju zaradi ustave, ne postavljajo nacionalnih zahtev. »Zakaj bi naj zdaj hoteli priklicati v življenje svoje lastno kraljestvo Slovenijo, zakaj naj bi hoteli vpeljati lasten stil na sodiščih, zakaj popolnoma slovenske šole?« Kar bo potrebno, bo reševal državni zbor, za zdaj pa mora veljati sloga z Nemci v Avstriji.¹¹⁶

Medtem je 7. junija sporočil Vinzenz Rizzi, da bo od 1. julija prevzel uredništvo Klagensburger Zeitung in Carinthije. Orisal je svojo redakcijsko politiko: »Predvsem bo zadržanje našega lista *odločno nemško*. Zvesti našemu deželnemu knezu se ne bomo nikoli naveličali zagovarjati najtesnejše priključitve k Nemčiji, katere integralni del smo, z vsemi našimi razpoložljivimi silami, pri tem pa bomo posvetili najodkritosrčnejše priznanje in najprisrčnejše zanimanje neodtujljivim pravicam naših slovenskih sobratov, sinov iste dežele.«¹¹⁷

9. junija je izšel še tretji (zamolčani) Preschlov članek. V njem kritizira Tirolce zaradi njihovega robatega odgovora češki deputaciji 23. maja in jim očita, da take geste škodujejo nemško slovanski slogi. Sam se označi kot Slovenca in pravi, da je njegovo geslo tesno združevanje in bratstvo ne glede na narodnost. Pojmi Nemec, Slovan, Čeh, Tirolec, Korošec, Avstrijec, Prus, Bavarec morajo postopno izginjati, ustvariti se mora narodno združenje (Völkerverein) nemško slovenskih nacij, kjer bo vsaki naciji brez prednosti garantirana njena narodnost. To je potrebno zaradi zemljepisnih okoliščin. Da bi to dosegli, je potrebno zaupanje in vzajemno poročstvo narodnosti, kajti »drugače se ta nekoliko heterogena telesa, če eni narodnosti dajemo prednost pred drugo, nikoli ne bodo mogla amalgamirati.«¹¹⁸

12. junija je sledila objava najvišjega uradnega zagotovila, da koroška politična individualnost ostane. Pomen tega zagotovila za nem-

ško agitacijo proti slovenskemu programu na Koroškem je moral biti posebno velik, saj so po njem slovenske zahteve očitno dobile značaj protidržavnosti. To je bila izjava nadvojvode Janeza z dne 4. junija delegaciji koroških deželnih stanov, ko je rekel, da se mora vsak poštenjak upirati, »vsem rovarjenjem, pa naj so to separatistične težnje ali radikalne namere«.¹¹⁹

V takšnem ozračju so 24. junija 1848 potekle volitve v začasni koroški deželni zbor (začasni, ker še ni bila sprejeta deželna ustava). Podrobnejših podatkov o njih nimamo. Volilni red so predpisali razširjeni koroški deželni stanovi. Zbor je štel 72 poslancev, ki jih je bilo treba voliti v 4 skupinah. 14 predstavnikov so volili duhovski in deželni stanovi, vpisani v deželno matrikulo, 10 pa so volili nevpisani večji zemljiški posestniki (šest poslancev za Spodnjo Koroško in štiri za Zgornjo Koroško; volilni cenzus za to skupino je na Zgornjem Koroškem znašal najmanj 40 gld, na Spodnjem Koroškem pa najmanj 100 gld. davka). V drugi skupini so volili »višji« industrijci 6 svojih poslancev (5 izmed lastnikov rudnikov in enega izmed deželno pooblaščenih tovarnarjev). V tretji skupini so volile večje mestne občine 14 poslancev (Celovec 6, Beljak 2, Friesach, St. Veit, Velikovec, Wolfsberg, Feldkirchen in Spittal pa po enega poslanca). V četrti skupini so volile ostale mestne občine in pa kmečke občine 28 poslancev (po enega v 17 volilnih okrajih na Spodnjem Koroškem in v 11 volilnih okrajih na Zgornjem Koroškem). Član deželnega zbora je bil tudi od vlade postavljeni predsednik.¹²⁰

Za slovensko prebivalstvo je prišla v poštev le četrta skupina. 44 poslancev prvih treh skupin in pa predsednik so a priori pripadli Nemcem, ki so v njihovih rokah bili vsi stanovsko-fevdalni in gospodarski privilegiji. V 28 volilnih okrajih četrte skupine so bili poslanci s slovenskega področja vsekakor v manjšini. Medtem ko so v prvih treh skupinah volilni upravičenci volili neposredno, je v četrti skupini volitev bila posredna. Volilna pravica ni bila splošna, omejena je bila na stalno naseljeno moško prebivalstvo, ki je plačevalo kakršen koli direkten davek in dokazalo dohodek vsaj 200 gld. Ne glede na to so volili duhovniki, doktorji, profesorji in ranocelniki.

Posebno pomembna za našo raziskavo je določba, da noben poslanec ni smel od svojih volivcev sprejeti instrukcij.¹²¹

Takšen volilni red za koroški deželni zbor je že tedaj doživel z meščansko liberalne strani ostro kritiko. Pisec, signiran s »K«, je kri-

tiziral stanovski sistem predstavništva v provizoričnem deželnem zboru, ugotavljal neskladnost med načeli, po katerih je bil že sestavljen državni zbor in ki so bila čisto predstavniška, in pa med stanovsko sestavo koroškega zbora. Domneval je, da bodo predstavniki imatrikuliranih stanov zastopali v razpravah interese plemstva in da se jim bodo pridružili tudi predstavniki industrije, ki je prav tako v rokah plemstva. Na ta način bi imelo plemstvo v deželnem zboru dejansko 20 predstavnikov, katerim se bo morebiti pridružilo še 10 predstavnikov nematrikulirane veleposesti, ki je zvečine tudi v lasti plemstva. Pisec je opozarjal na možnost, da bi plemstvo v deželnem zboru dobilo večino, če bi meščanski in kmečki zastopniki ne bili vsi prisotni, kajti za sklep deželnega zbora je zadostoval kvorum 30 poslancev. In tako je bilo dovolj že 16 plemiških glasov za sprejemanje veljavnih sklepov. Pisec ugotavlja, da je precej manjših mest in trgov, ki nimajo samostojnega zastopstva in so vključeni v kmetske občine. Pisec je izrazil tudi bojazen, da zaradi nezaupanja, ki je vladalo pri kmetih do meščanstva, trgi, vključeni v kmečke občine, ne bi mogli doseči, da bi imeli svoje poslance.¹²²

O poteku volitev (23. in 24. junija 1848) in o kandidatih nam še ni znanega ničesar. Ne vemo tudi, kakšno je bilo zadržanje slovenskih (kmečkih) volivcev. Znano je, da so kmečki volivci na Kranjskem še posebno močno odklanjali volitve v deželni zbor, ker temu telesu niso zaupali in so bili mnenja, da bo o zemljiški odvezi odločal že državni zbor.¹²³ Položaj na Koroškem se verjetno ni dosti razlikoval od kranjskega, saj je znano, da so med pripravljavci koroških deželnih volitev prevladovale izrazito protikmečke težnje v taki meri, da prvotno sploh niso imeli namena priznati tudi kmetom pravice do lastnih predstavnikov in da jih je šele kranjski vzgled primoral, da so opustili to skrajno reakcionarno stališče.¹²⁴ Kako neprijazen je bil odnos provizoričnega koroškega deželnega zbora do kmečkih zahtev, kaže tudi dejstvo, da v vsem času svojega prvega zasedanja (od 17. julija do 6. septembra 1848) ni prišel do tega, da bi obravnaval vprašanje zemljiške odveze, čeprav mu je že prejšnji razširjeni stanovski odbor pripravil načrt takšne odveze.¹²⁵

Iz navedenih podatkov lahko zaključimo, da provizorični koroški deželni zbor l. 1848 še daleč ni bil to, čemur pravi M. Wutte »svobodno izvoljeni koroški deželni zbor«.¹²⁶ Ta deželni zbor je bil v res-

nici že za tisti čas (po majskih dogodkih) prav reakcionarna kombinacija privilegiranega predstavništva fevdalnega plemstva, povezane ga z industrijo in rudarstvom, s privilegiranim predstavništvom večjih mest in pa z relativno mnogo premajhnim predstavništvom manjših mest in kmečkih občin, katerim je še posebej bila nadeta uzda posrednih volitev. Že sodobnik V. Rizzi je posrečeno označil pravi značaj koroškega provizoričnega deželnega zbora v primerjavi s poprej izvoljenim državnim zborom, ko je zapisal, da koroški zbor počiva na koncesijah marca, medtem ko sloni državni zbor na dosežkih maja.¹⁷⁷ In V. Rizzi je mož, za katerega M. Wutte sam piše, da je »najgloblje prodrl v probleme nemškega in avstrijskega vprašanja.«¹⁷⁸

d) — *Zedinjena Slovenija in koroški deželni zbor*. Delovanje za Zedinjeno Slovenijo se na Koroškem ni omejevalo samo na Majarja in Einspielerja. Že 13. maja 1848 je 14 Slovencev iz Celovca poslalo v imenu društva »Koroška Slovenija« pozdrav srbski narodni skupščini v Sremskih Karlovcih.¹⁷⁹ 8. junija 1848 pa so koroški Slovenci poslali pozdrav slovanskemu kongresu v Pragi, v katerem so ponovili terjatev po Zedinjeni Sloveniji: »Zato posebno Vas prosimo, verli rodoljubi, iskreno podpirajte prošnje slovenskih poslancev na prihodnim Bečkim saboru za ustrojenje Slovenije, ne perpustile nigdar, da bi se le cden korak zemle slovenske Slavjanstvu za veke odmaknil: otmite nas nemški prevari, ktera nas hoče proti naši volji k nemškemu zvezu persilit!« Pozdrav je podpisalo 25 oseb (2 pravnika, 3 modroslovci, 1 strokovni učitelj, 3 duhovniki, 16 bogoslovcev).¹⁸⁰ Slovenci na Koroškem so se kmalu tudi organizirali in »Slovenija« je 18. julija 1848 že poročala o ustanovitvi Slovenskega društva v Celovcu, prve slovenske politične organizacije na Koroškem.¹⁸¹

Začetek delovanja Vinzenza Rizzija kot novega urednika »Klagenfurter Zeitung« je omogočil, da je v koroškem deželnem glasilu končno prišla do besede tudi slovanska stran, in sicer 17. julija 1848 ali natančno štiri mesece potem, ko je glas o revoluciji prispel na Koroško!

Rizzi svoje odločne nemške usmerjenosti, kot smo navedli, že v naznanilu ni skrival. V svojem prvem uredniškem uvodniku z naslovom »Naš položaj« jo je še enkrat poudaril, a glede Slovencev zapisal jasno in odkrito svoje prepričanje, da zanje ni druge možnosti, kot da se vključijo v Nemško zvezo. Podčrtal je, da morajo tudi Čehi biti sestavni del Nemčije, a zanje je vsaj dopustil načelno možnost, da se

od nje ločijo, če bi se ustvarila — seveda šele po evropeizaciji Rusije — velika slovanska zveza. Slovencem niti te možnosti ni priznaval. »Politični pomen Slovencev na Koroškem, Štajerskem, da celo na Kranjskem, čeprav je to popolnoma slovenska dežela,« piše Rizzi, »je predvsem v tem, da se naslanjajo na tisto mogočno slovansko deblo, ki se širi globoko v jugovzhodni smeri in katerega severozahodni odrastek so sami. — Razumemo simpatije Slovencev za plemenske tovariše, ki so vrhu tega njihovi sosedje, razumemo, da *izobraženi* Slovan ne bo v Nemški zvezi kljub vsej politični enakopravnosti, kljub najbolj bratovskemu občevarju z Nemci, nikoli zares polno in svobodno zadihal, razumemo, ker smo sami na sebi izkusili, kaj je plemenska ljubezen, ker nas naše nemško srce uči spoznavati in spoštovati slovansko srce; toda mi imamo na vsa poželenja po ločitvi eno samo besedo odgovora, žalostno, neizprosno: *politična nujnost*. Posest Trsta in poti do njega, je življenjsko vprašanje Nemčije — to je njeno edino južno pristanišče.«¹¹²

Odgovor tudi najbolj poštenega nemškega zmernega liberalca tistega časa na Koroškem na slovensko zahtevo po narodni osamosvojitvi je bil sicer sočuten, a odločen »Ne, ni mogoče!« Poštenosti tega moža so se Slovenci vendarle imeli zahvaliti, da so končno mogli v edinem koroškem listu v prav skromni in previdni obliki postaviti vprašanje, na katero je ta list že mesece nikalno odgovarjal. 17. julija 1848, na prvi dan zasedanja novoizvoljenega koroškega provizoričnega deželnega zbora je v »Klagenfurter Zeitung« izšel majhen nepodpisan članek, ki poziva koroški deželni zbor, naj na osnovi 4. člena ustavnega načrta upošteva stotisočglavo slovensko prebivalstvo na Koroškem. Sledi naj vzgledu štajerskih in kranjskih stanov in sklene in izdejstvuje naj, »da bo slovenski jezik vpeljan po slovenskih okrajih v šole in urade in da mu bo v slovenskih krajih brez omejevanja v kar največjem obsegu zagotovljena enaka pravica, kot jo ima nemški jezik v nemških krajih.« Poziv se končuje z zagotovilom, da so težave, ki se postavljajo proti uresničenju teh zahtev, samo na videz nepremagljive.¹¹³

V pozivu torej ne najdemo zahteve po razdelitvi dežele, marveč le zahtevo po enakopravnosti slovenskega jezika v slovenskih okrajih. Apel se je pač striktno držal v okviru določb Pillersdorfove ustave. Že s sestankom ustavodajnega državnega zbora (22. julija 1848) pa je ta ustava izgubila veljavo.

V provizoričnem koroškem deželnem zboru je avgusta 1848 prišla v razpravo nova sodna razdelitev dežele; poročevalec Jacomini je pri tem prezrl narodnostno načelo in med drugim predvidel priključitev slovenskih občin Bače, Šteben, Marija na Zilji in drugih nemškemu beljaškemu sodnemu okraju.¹³⁴ Hitro se je v celovškem vladnem listu 14. avgusta 1848 pojavil članek slovenskega avtorja (pač Andreja Einspielerja), ki je priporočal pri določanju občin in sodnih okrajev upoštevanje jezikovne meje, to mejo tudi opisal (po knjigi Joseph Wagner, Herzogtum Kärnten, str. 48) in konkretno grajal namen priključiti prej omenjene občine beljaškemu sodnemu okraju. Vsekakor se je pisec previdno zavaroval (oziraje se pač na žuganje cesarskega namestnika nadvojvode Janeza), da ne piše v duhu sovraštva proti Nemcem in daleč od separatizma, ampak v interesu svobodnega življenja občine, miru in blaginje dežele.¹³⁵

Deželni zbor ni upošteval priporočil o prilagoditvi notranjih administrativnih meja jezikovni dvojnosti dežele, slovenske zahteve je zavrnil na politično višji ravni: s protestom proti delitvi dežele v prid Zedinjeni Sloveniji.

Prvi povod za to, da je deželni zbor 17. avgusta 1848 načelno razpravljal o možnosti delitve koroške dežele, je bil po M. Wutteju predlog Löhnerja, nemškega poslanca s Češkega, naj bi zgodovinske pokrajine opustili in namesto njih ustanovili okrožja po vzoru francoskih departmajev.¹³⁶ Drugi povod pa je bila programska zahteva po Zedinjeni Sloveniji, ki je tako močne pobude dobivala prav s Koroškega. »Oba predloga«, piše M. Wutte, »sta povzročila na Koroškem pri Nemcih in pri Slovencih (podčrtal J. P.) najhujše vznemirjenje. 17. avgusta je poslanec Jakomini v provizoričnem deželnem zboru opozoril, da etnografska razdelitev Koroške ne bi bila izvedljiva zaradi velike jezikovne pomešanosti in da bi bila pogubna, naravnost uničujoča, spričo tesnega prepletanja vseh gospodarskih in političnih prizadevanj. Predlagal je, naj deželni zbor izjavi, da se ne more strinjati z nobenim izmed obeh predlogov in da to izjavo pošlje osrednji vladi s prošnjo, naj jo sporoči državnemu zboru. Slovenec dr. Rulitz, rojen v Rožu, je predlog podprl in dodal, da mora, kljub temu, da je sam Slovenec, najsvečaneje protestirati proti ločitvi slovenskih delov ozemlja od Koroške in proti njihovi združitvi s Kranjsko (!) in da je upravičen to izvajati tudi v imenu slovenskega prebivalstva na njegovem domačem področju krog Borovelj. Poslanec Karner

je Rulitzu pritrdil kot predstavnik slovenskega okraja Humperk. Jakominijev predlog je bil soglasno sprejet.«

Že pregled sestave in političnega značaja koroškega deželnega zbora je pokazal, da mora biti zelo previden, kdor hoče iz sklepov in stališč tega oblastnega telesa kar neposredno izvajati zaključke o zavesti in razpoloženju prebivalstva, posebno še njegovih družbeno nižjih plasti. Posebej še to velja za slovensko prebivalstvo, ki je socialno bilo tako okrnjeno. Pa vendar avstrijsko zgodovinopisje od M. Wutteja naprej vztrajno navaja stališče koroškega provizoričnega deželnega zbora kot dokaz, da se je slovensko prebivalstvo l. 1848 zavestno opredelilo proti zedinjenju Slovencev.¹³⁷

Razen tega splošnega pomisleka proti takšnemu tolmačenju pa je treba še pogledati osebe, ki so se oglasile v tej debati in na katere se sklicujejo. M. Wutte in njegova šola, saj jih slednja že kar proglašala za predstavnike Slovencev (D. Doliner).

Najprej predlagalec protesta, poslanec Franz vitez Jacomini (tako se je namreč sam podpisoval; M. Wutte ga je ponemčil v Jakominija, najbrž ne slučajno). Bil je eden izmed glavnih lastnikov in rudarskih podjetnikov v svinčenih revirjih Plajberk-Rute. To je postal v začetku 19. stoletja, ko se je oženil z dedinjo rudarskega podjetnika Holenije; prej je bil visok uradnik, namreč gubernialni tajnik.¹³⁸ Že po teh njegovih kvalitetah bi ga težko imenovali predstavnika koroškega slovenskega prebivalstva. A sam je, nekako v zadregi povedal, da niti ni Korošec, ko je nastopil kot prvi zagovornik koroške integritete, proti uničenju »koroške narodnosti«, kakor se je izražal. V svojem govoru v deželnem zboru je 17. avgusta 1848 takole dejal: »Dovolite mi, da na koncu dodam še nekaj besed v svoje opravičilo, da sem se tako rekoč vsilil kot branilec v tej zadevi, — nekaj besed, ki zadevajo mojo nepomembno osebo. Nisem sicer rojen v tej deželi, toda že 40 let ji pripadam z vsemi svojimi interesi. Koroška je postala moja domovina. Koroška je domovina mojih otrok. Koroška obsega vse, kar posedujem, vse, kar mi je drago in ljubo. Ponosen sem, da se smem imenovati Korošca, čeprav sem le posvojeni sin po prosti odločitvi.«¹³⁹ Zanimivo podrobnost, da glavni govornik v korist nedotakljivosti zgodovinske fevdalne tvorbe Koroške l. 1848 sploh ni bil Korošec, je M. Wutte skrbno zamolčal. Še bolj se je, kajpada, varoval govoriti o tem, da Jacomini ni govoril v imenu kakšne nemške, marveč koroške nacional-

nosti, vse še v skladu s fevdalnim kozmopolitskim gledanjem, ki je poznalo le nacije v smislu zgodovinskih pokrajinskih političnih enot, katerih se nikakor ni hotelo odreči, tudi če bi to bilo v korist zedinjenju nemške etnično politične nacije. In res je Jacomini pozneje na seji 5. decembra 1848, skupaj s Tschabuschniggom, spet predlagal dežel-nemu zboru protestno resolucijo, to pot proti znamenitima paragrafoma 2. in 3. frankfurtske ustave; v njej je bilo rečeno, da stoji ohranitev zgodovinske habsburške monarhije z vsemi njenimi nenemškimi provincami vred nad koristmi nemške združitve in da bi z zgolj nemškim zedinjenjem bila prizadeta Koroška zaradi njenega zemljepisnega, političnega in trgovskega položaja.¹⁴⁰ Jacomini je gledal na razdelitev koroške dežele z gospodarskega stališča, zlasti z očesom lastnika plajberških rudnikov svinca, ki so delovno silo črpali iz nemške in slovenske sosesčine. Omeniti pa tudi moramo, da je Jacomini med tedanjimi koroškimi politiki bil eden redkih, ki so poudarjali, da je treba spoštovati zakonite narodnostne potrebe in pravice slovenskega prebivalstva na Koroškem. V tem smislu je pomemben njegov članek v Rizzijevi »Deutsche Monatschrift aus Kärnten« l. 1851.¹⁴¹

Dalje, dr. Matija Rulitz. Videli smo, da ga M. Wutte navaja kot glavno slovensko pričo; s tem, da ne pove, kje je bil izvoljen, vzbuja vtis, kot da bi bil poslanec kakega slovenskega, prejkone boroveljskega kmečkega volilnega okraja. Temu je nasledla tudi D. Dolinerjeva, ki ga je označila kot zastopnika Slovencev v deželnem zboru. Toda Rulitz sam nam v nekem svojem pismu, objavljenem l. 1861, sporoča, da je bil l. 1848 v koroškem deželnem zboru zastopnik mesta Celovca.¹⁴² V začetku poletja l. 1848, v svojem članku v »Carinthiji«, je res sam povedal, da je Slovenec. Kako pa je pojmoval slovensko narodnost in kakšni so bili njegovi nazori o slovenskem jeziku, najboljše pove njegovo stališče o uvedbi slovenščine v vseučiliški pouk in v sodobno poslovanje, zapisano v istem članku: »O slovanski univerzi ali o uvedbi slovanskega jezika na sodišča v zapisnike in listine pa ne more biti govora tako dolgo, dokler se ne bo izoblikoval splošen slovanski knjižni jezik, katerega bodo razumeli vsi pismeni Slovani v Evropi, za to pa bo treba še dosti časa.«¹⁴³ Podobo Rulitza kot Slovenca dopolnjuje poročilo Andreja Einspielerja, da je kot kandidat pri volitvah v državni zbor 20. junija 1848 na Koroškem pred slovenskimi volilnimi možmi v Velikovcu le z veliko težavo govoril slovenski.¹⁴⁴ Iz ostalih podatkov o Rulitzu izvemo, da je sprva bil advokat, da je leta 1848, vsekakor

po izvolitvi v koroški deželni zbor, prešel v sodnijsko službo in da je končal kot svetnik naddeželskega sodišča v Grazu in kot dvorni svetnik.¹⁴⁵

Nastop Rulitza proti delitvi Koroške dežele 17. avgusta v deželnem zboru ni bil slučajen. V začetku oktobra 1848 je spet Rulitz v članku zahteval upravno samostojnost Koroške.¹⁴⁶ V začetku novembra je referiral o peticiji odbora deželnega zbora za samostojno deželno upravo in nastopal proti zvezi Koroške s Kranjsko ali Štajersko v enem guberniju.¹⁴⁷ 21. novembra 1848 je Rulitz na seji provizoričnega deželnega zbora, ki se je ukvarjal s frankfurtskima ustavnima paragrafoma 2 in 3, ostro napadal te določbe proti dr. Janeschu in dr. Tauererju.¹⁴⁸

Rulitz je v teh primerih vedno nastopal v smislu vladne politike, ki je glede avstrijske državne ureditve težila za ohranitvijo starih kronovin (izjava nadvojvode Janeza koroški stanovski deželni deputaciji), kateri je prijala ločitev Koroške od ljubljanskega gubernija (oktroirana ustava) in ki seveda ni hotela ničesar slišati o ločitvi avstrijskih dežel Nemške zveze od nenemških delov monarhije. Rulitz je bil vsekakor tipični predstavnik socialnega sloja na Slovenskem, o katerem pravi I. Prijatelj: »Nemškutarski uradnik je bil tisti faktor, ki je najtemeljiteje osmukal zeleno drevesce slovenskih narodnih upov ... še preden je neomejeno zavladal germanizatorski absolutizem.«¹⁴⁹

Rulitz je obenem tudi prvi znani predstavnik tistega tipa ponemčenega slovenskega izobraženca na Koroškem, ki so ga ustvarile nemška politika, uprava in šola na Koroškem, človeka, ki dovoljuje, da se njegovo slovensko poreklo poudarja vselej prav v tistem trenutku, kadar on sam nastopa ob strani nemške uprave in nemške politike proti naravnim narodnostnim pravicam slovenskega ljudstva na Koroškem.

In končno — Karner, drugi govornik, ki je v debati o Jacominijevem predlogu podprl Rulitzov nastop. Pri njem M. Wutte ni pozabil povedati, da je bil poslanec slovenskega volilnega okraja Humperk (Hollenburg). Vendar niti on ne trdi, da bi Karner bil slovenskega rodu, čeprav sam poudarja slovenski značaj humperškega volilnega okraja. Že ta okoliščina je tipična za dejanski položaj in za upoštevanje, ki ga je slovensko prebivalstvo imelo v koroškem predstavniskem telesu. Kaj more Karnerjeva izjava pomeniti kot izraz dejanskih narodnostnih potreb in orientacije slovenskega prebivalstva na Koroškem?

Edini znani poslanec v koroškem deželnem zboru, o katerem bi lahko rekli, da je bil predstavnik svoje slovenske podeželske volilne enote, je bil Milonik, po domače Zdožen iz Straje vasi.¹⁵⁰ Apih ga imenuje nemškutarja in radikalca, omenja pa Einspielerjevo poročilo, da je Milonik ob neki priložnosti v deželnem zboru razburjeno zaklical: »Kdo nam tukaj sme braniti, da govorimo slovenski? Mar nismo tudi mi domačini?« In še, da je Milonik obenem z Rulitzom zahteval, da morajo uradniki umeti slovenski in da naj se slovenščina uvede tudi v šole. 24. aprila 1849 pa je bil Milonik tisti, ki je v deželnem odboru svetoval, naj se pri slovenjenju zakonov in ukazov za koroške Slovence upošteva domače narečje, ker je knjižni jezik prevodov za Korošce zvečine nerazumljiv (le to je namreč Milonik mogel razumeti kot »kranjsko narečje«). Apih sam pravi, najbrž po posvetu z Einspielerjem, da ni verjetno, da bi Milonik s tem svojim zadnjim predlogom imel namen koroške Slovence izločevati kot nekaj posebnega, nekako v smislu poznejših »vindišarskih« teorij, marveč da je govoril s stališča praktične potrebe slovenskega prebivalstva na Koroškem po njem lahko umljivih zakonih v lastnem jeziku, ki pa je seveda bil slovenski. — Naj tukaj k temu omenimo samo mimogrede tudi značilno izjavo Einspielerja samega, o katerem pač ne moremo dvomiti glede njegovih namenov, o vprašanju umljivosti in ljudskosti jezika v tedanjih slovenskih prevodih zakonov. 11. februarja 1851 je Einspieler v pismu Muršcu o slovenskem jeziku zakonskih prevodov pisal: »Jaz se imam za znanega Slovenca, pa vendar moram paravnost obstati, da tih zakonikov ne zastopim, ako nemški text ne berem. Vse tako terdo tako zamotano, tako abstraktno, vse tako po nemško, da bomo, če po volji tih gospodov pojde, dobili nemški stil v slovenski obleki. Prosim te, da si kak zvezek našega zakonika od leta 1851 dobiš; beri, to je po slovensko; prosti kmet lahko zastopi. Tistih abstraktnih besed, tistih dolgih stavkov ni; tudi tehniških besed se ogibamo, — jih bomo najprej v šole, in potem šele v postave dobili. Bojim se, da bi prestavljanje državnega zakonika našim sovražnikom priložnostne dalo, nam vse podreti in vse škodovati.«¹⁵¹

Dejansko pa srečujemo pri Miloniku pojav, ki je znan po vsem Slovenskem in ki se pozneje na Koroškem tako trdovratno vzdržuje, namreč, da razgledanejši, liberalno (ali — kakor pravi Apih — radikalno) usmerjeni Milonik v političnih vprašanjih sledi nemški, t. j. liberalni stranki oziroma struji, medtem ko ga slovenska politično ne

pritegne spričo njene izrazite konservativnosti. Tako si tudi lahko razlagamo dejstvo, da Milonik, ki sicer poudarja pravico slovenskega jezika v deželi, v debati o delitvi dežele molči, seveda, če je sploh bil navzoč. Pozneje bomo videli, da je Milonik kot slovenski, nemško usmerjeni liberalec tedaj bil še osamljen pojav.

Drugi govorniki, ki so se v tej debati oglasili ali bi se morali oglasiti, niso znani. Tako ugotavljamo, da o stališču koroškega slovenskega volivca glede slovenskih narodnih potreb in v slovenskem enotnem narodnem vprašanju dejansko ne vemo skoraj ničesar. Čelo narodnostno enotno ozemlje slovenskega velikovškega okraja ostaja v tej debati popolnoma nemo.

Spričo navedenih dejstev, je gotovo potrebna velika previdnost vsakomur, kdor hoče delo koroškega deželnega zbora l. 1848 vzeti kot merilo dejanskih ljudskih teženj v tistem času. Na vsak način pa je neutemeljeno poskušati to delo razlagati kot dokaz za tedanje in bodočo narodnostno politično odločitev in orientacijo Slovencev na Koroškem, prikazovati ga kot nekakšno samoodločbo ali pa predhodnika samoodločbe koroških Slovencev. Še posebno tudi zaradi tega, ker je znano, da niti kranjski deželni zbor ni razpravljal o vprašanju zedinjene Slovenije in da so npr. slovenski poslanci v štajerskem deželnem zboru brez ugovora sprejeli člen deželne ustave, ki je govoril o nedejivosti dežele.¹⁵²

Debata o enotnosti koroške dežele dne 17. avgusta pa nikakor ni bila edina priložnost, ko je koroški deželni zbor razpravljal o slovenskem vprašanju na Koroškem. Ali je zgolj naključje, da nemško zgodovino pisje od M. Wutteja do danes vse druge priložnosti zamolčuje, čeprav je ob njih koroški deželni zbor dal nekaj porabnih in dobrih predlogov in sklepov za izboljšanje položaja Slovencev na Koroškem?

V debati o administrativni razdelitvi Koroške, ki je v koroškem deželnem zboru trajala vso drugo polovico avgusta in prve dni septembra je Jacomini predlagal, naj bi v sodnih okoliših z deloma ali s čisto slovenskim prebivalstvom nastavljali sodnika in aktuarja z znanjem slovenščine.¹⁵³

Koroški deželni zbor je pravosodnemu ministrstvu glede sodne organizacije predlagal naslednje upoštevanje slovenskega jezika: slovenščino morajo obvladati v Celovcu pri kolegijalnem sodišču dva sodnika in en sodnik — suplent, nadalje tajnik, pri kolegijalnem sodišču v Beljaku en sodnik, en suplent in pa tajnik ali aktuar, pri vsa-

kem posameznem sodišču, v katerega okolišu je prebivalstvo deloma slovensko, en deželni sodnik in aktuar, kjer pa je prebivalstvo popolnoma slovensko pa tudi vodja zemljiške knjige.¹⁵⁴

Omenili smo že J. Apihovo poročilo, da sta poslanca Rulitz in Milonik zahtevala, da morajo uradniki znati slovenski in da naj se slovenščina uvede tudi v šole. Samo dva Nemca in en »Slovenec« so glasovali proti namestitvi učitelja slovenščine v Celovcu.¹⁵⁵

Tudi deželni odbor deželnega zbora se je nekajkrat ukvarjal z vprašanji slovenskega jezika. Na svoji seji 9. septembra 1848 je sklenil prošnjo vladi, v kateri je najprej opozoril na okoliščino, da je »cesarska beseda zagotovila enakopravnost vseh narodnosti«, da je slovensko prebivalstvo na Koroškem zelo pomembno in da je koroški deželni zbor pravosodnemu ministrstvu že predlagal pravkar omenjeno upoštevanje slovenskega jezika pri sodiščih in pri nastavljanju sodnih uradnikov. »Da bi tako Slovenec kakor tudi Nemec imela priložnost,« govori sklep deželnozborskega odbora, »naučiti se slovenskega jezika, ki je povsod v Avstriji posebno pa na Koroškem tako potreben,« naj prosvetno ministrstvo na liceju in na gimnaziji v Celovcu ustanovi slovensko stolico, tako da bo še v šolskem letu 1848/1849 mogoč študij slovenščine.¹⁵⁶

Še po oktroirani ustavi je odbor koroškega deželnega zbora razpravljajal o slovenskih prevodih uradnih besedil. Kot smo že omenili, je na predlog Milonika sklenil prositi deželnega glavarja, naj ta besedila prevaja človek, ki pozna koroško slovensko narečje,¹⁵⁷ s čimer je še enkrat potrdil potrebnost slovenskih prevodov.

Samo neodložljive potrebe, ki so se kazale pri upravljanju slovenskega prebivalstva, so mogle pripraviti koroški deželni zbor in njegov odbor k temu, da sta toliko časa porabila za urejanje jezikovnih vprašanj v upravi. Te potrebe so izvirale iz dejanskega narodnostnega značaja slovenskega prebivalstva, katerega glavnina, kmetje, je tedaj prav krepko nastopala proti fevdalnim vezem. Jezikovne koncesije, s katerimi je koroški deželni zbor skušal zadovoljiti to prebivalstvo, so edino, s čimer je, hočeš nočeš, prevzemal vsaj v skromni meri vlogo predstavnika njegovih teženj in potreb.

Stališče slovenskega političnega gibanja na Koroškem se je znova pokazalo 25. avgusta 1848 s člankom Matije Majarja v »Sloveniji«, ki je spet zahteval kraljevino Slovenijo in zvezo s Hrvati in Srbi in tako odrekal pravico koroškemu deželnemu zboru odločati v imenu

Slovencev. Vse do konca narodno reformnih prizadevanj obdobja 1848/1849 je koroško slovensko vodstvo ohranilo samostojno pobudo in jo prenašalo tudi na Slovence v drugih deželah.

Še pred debato v ustavnem odboru je Slovensko društvo v Celovcu zasnovalo zanimiv kompromis, ki naj bi tudi za primer, da ostanejo stare kronovine nedotaknjene, zagotovil slovenski Koroški poseben položaj. Oktobra 1848 je v svojem letaku odločno zahtevalo razdelitev Koroške v dve okrožji »po jeziku« in za slovensko okrožje poudarjalo, da ne sme biti pridruženo nemški državi, marveč da mora »tudi naprej, kakor do sedaj« ostati pod ljubljanskim gubernijem.¹⁵⁸ Tako besedilo razodeva, da je celovško Slovensko društvo računalo, da bo podrejenost Koroške ljubljanskemu guberniju obveljala še naprej in da so v tem videli praktično rešitev zedinjenja Slovencev pod eno upravno oblastjo, vsaj kar se tiče Koroške, združljivo z ohranitvijo kronovin.

Da je pri tej pobudi šlo res za poskus kompromisne rešitve in ne morda za načelno odstopanje od splošne terjatve po Sloveniji, je očitno iz pisem, ki ga je Slovensko društvo v Celovcu napisalo 24. novembra (listopada) 1848 ljubljanskemu slovenskemu društvu. V njem je takole očrtan smoter skupnih prizadevanj: »da se slovenski jezik vpeleje v naše pisarnice in učivnice, — da dobimo od državnega zbora nam neodgodljivo potrebno Slovenijo, — da Avstrija ostane edina, svobodna in mogočna razdrobivši vse zanke in napade stranke Frankobrodske — Madjarske...«¹⁵⁹

Tudi takšno docela postavno in spravljivo delovanje Slovenskega društva v Celovcu pa ni šlo v račun nemško liberalnim krogom in oblasti na Koroškem: pritiskali so na uradnike, da so morali vsi po vrsti izstopiti iz društva.¹⁶⁰ Očitno so vplivu društva pripisovali veliko večji pomen, kot pa so hoteli priznati.

Ko sta Kavčič in Kranjc 23. oz. 25. januarja 1849 predlagala v ustavnem odboru ustanovitev Slovenije brez Koroške »iz razlogov konvenience« in ko je ustavni odbor tudi takšno Slovenijo zavrnil, so koroški Slovenci skušali zidati svojo prihodnost na upravni povezanosti Koroške s Kranjsko: »Z žalostnim srcem smo tiste verstice v »Sloveniji« brali, da naša mila Slovenija se ne bo vstrojila«, je pisal A. Einspieler 19. februarja 1849 Muršcu. A brez upanja ni bil: »... kakor današnje Slav. Centralb. povedo, ima Koroška pri Kranju ostati. Naj le

nesramni in nesiti Nemci beračijo, da se tega ubranijo; mi Slovenci stojimo na strani državnega zbora in bomo brez dvombe premagali.« Še potem, ko je Koroška upravno bila ločena od Kranjske (11. marca 1849) in ko je v Ljubljani zavladala huda malodušnost, je Einspieler še vse leto vztrajno pisal v »Slovenijo« v duhu prizadevanj za zedinjenje Slovencev, kolikor je bilo možno v okviru oktroirane ustave. 3. julija 1849 je celo predlagal, naj se pošlje na Dunaj peticija vseh Slovencev z vsebino: »1. De bi se v treh gubernijah, ljubljanski, graški in terzaški raztreseni slovenski narod v eno kraljestvo pod imenom, Slovenija' s svojim deželnim zborom sklenil;« »2. De bi se slovenski jezik v šole in kancije uvedel« in »3. De se Slovenija z nemško zvezo ne zjedini.« »Koroški rodoljub je budil spečo nemškutarsko — mlačno Ljubljano...« piše Prijatelj in ugotavlja, da Einspielerjeva prizadevanja v Ljubljani niso našla odziva.¹⁶¹

Tako ugotavljamo, da je tudi v času splošnega pojemanja revolucionarnega gibanja in utrjevanja reakcije, sovražne narodnim gibanjem zasnovanim na naravnem pravu, slovenska politična misel na Koroškem posebno vztrajno iskala možnosti doseči realno združenje s slovensko glavnino in da je celo v najbolj neugodnem obdobju dajala nove spodbude slovenskemu narodnemu gibanju v celoti.

4. Radikalni demokratični tabor na Koroškem v letih 1848 do 1849 in slovensko vprašanje

V političnem življenju Koroške v letih 1848 do 1849 se očrtujeta na nemški meščanski strani dva tabora. Večina koroškega meščanstva oz. malomeščanstva se zbira v taboru z vlado sodelujočega desnega liberalizma, ki sicer simpatizira z zahtevo po nacionalnem zedinjenju Nemčije, istočasno pa podreja vse svoje misli in svoje delovanje stališčem in interesom habsburške dinastije. To še posebno, ker v legitimističnem zgodovinskem principu najde oporo proti nacionalnim zahtevam Slovencev. To je tabor, ki pošilja v frankfurtsko skupščino, v državni zbor in v koroški provizorični deželni zbor poslance, ki se uvrščajo v veliki večini med desnico, ki glasujejo proti slovitima paragrafoma 2. in 3. frankfurtske ustave, ki v koroškem deželnem zboru sprejmejo resolucijo proti frankfurtskemu ustavnemu načrtu, ki v avstrijskem državnem zboru glasujejo za odškodnino fevdalcem ob zem-

ljiški obvezi; oni zagovarjajo omejitev volilne pravice samo na gospodarsko samostojne sloje in so proti volilni pravici za delavce v mestu in na deželi. Oni so tisti, ki v koroškem provizoričnem deželnem zboru poudarjajo koroško »narodnost« proti slovenskim naravno pravnim narodnostnim zahtevam. To je tabor, ki s strahom gleda na oktobrsko revolucijo na Dunaju, ki ostane popolnoma pasiven ob pozivu revolucionarnega Dunaja na pomoč proti oboroženemu napadu reakcije, to je tabor, ki po zmagi kontrarevolucije na Dunaju in po krvavem obračunu z dunajskimi revolucionarji z zadovoljstvom sprejema vrnitev reda in miru in ki končno brez odpora sprejme postopno vračanje absolutizma v zavesti, da so njegovi ozki razredni in pa nemški nacionalni interesi v razmerju do Slovencev, t. j. ohranitev njihovega gospodujočega položaja, nedotaknjeni in zagotovljeni za prihodnost.

Manjšina je v drugem taboru, ki ga nemško koroško zgodovinopisje imenuje tabor radikalnih demokratov. V čem je bila radikalnost in demokratičnost tega tabora pa pove prav malo. M. Wutte se zanima izključno za njegova stališča glede vprašanj združitve Nemčije, pri čemer mu je revolucionarna stran tega vprašanja čisto postranskega pomena in ga skuša izrabiti izključno kot dokaz za velikonemško usmerjenost koroških Nemcev že od leta 1848 dalje. H. Braumüller, ki skrbno zamolčuje prav vse velikonemške manifestacije v koroškem političnem življenju, pa temu taboru odpiše še to karakteristiko, tako da mu ne preostaja dosti več kot golo ime. Edini, ki je v povojnem koroškem zgodovinopisju pri tem taboru iskal tudi druge, socialne momente, je Rudolf Cefarin. Na vprašanje pa je gledal samo s stališča razvoja socialističnega tiska na Koroškem.¹⁶² V radikalno demokratičnem taboru in v njegovem tisku vidi predhodnike socialne demokracije. Cefarin navaja list »Volksblatt«, ki je po odpravi cenzure kdaj pa kdaj in brez podpisa izhajal v Beljaku. V izvodu, ki ga je dobil v roke, je v programskem članku med drugim bral: »Dobili smo to, kar smo zahtevali, pustite nas zdaj v miru živeti. Zdaj bomo že poskrbeli za to, da bo ljudstvo poučeno in potem boste videli, da smo dosegli tri velike stvari: nacionalno gardo, tiskovno svobodo, ustavo. Stanovi vseh provinc nam bodo obravnavali nove zakone, ki bodo spoštovali blagor kmetov in delovnega razreda v enaki meri z vsemi razredi . . .« Na osnovi tega Cefarin zaključuje: »Tukaj je odkrito izražena želja po enakopravnosti kmečkega in delavskega stanu z drugimi stanovi in tako so bili »Volksblatt« in njegovi poznejši nasledniki, »Kärn-

tens Volksfreund« in »Villacher Zeitung« prvi odvetniki interesov delavstva na Koroškem in prvo javno glasilo njegovih želja in zahtev.«¹⁶³

Takšno je Cefarinovo mnenje. Toda s tem ni rešeno vprašanje, ali so izdajatelji »Volksblatta« in obeh omenjenih poznejših listov res isti ljudje. Gotovo pa je, da se je okoli »Kärntens Volksfreund« in pa njegovega naslednika »Villacher Zeitung« zbiral krog ljudi, ki jih pisci označujejo kot radikalne demokrate.

Med koroškimi frankfurtskimi in državnozborskimi poslanci v letu 1848 najdemo samo enega radikalnega demokrata, že omenjenega Maxa Josefa Gritznerja. Vendar pa v neposrednem koroškem političnem dogajanju v tem revolucionarnem obdobju Gritzner ni veliko pomenil, niti ni organsko iz njega izrastel. Bil je državni sekretar v generalni računski direkciji na Dunaju in njegova politična fiziognomija se je izoblikovala v dunajski sredini. Z Dunaja se je ponudil kot kandidat za frankfurtsko skupščino. Kako je prišlo do njegove kandidature, ni znano, vsekakor pa ga ne nahajamo med kandidati, ki jih je predlagalo celovško volilno društvo, niti med kandidati, ki jih je predlagalo dunajsko Društvo za Koroško (Verein für Kärnten in Wien) in prav tako ne med kandidati tretje skupine predlagateljev, tako imenovanih »Prijeteljev domovine«. Kakor rečeno, je bil izvoljen kot namestnik poslanca v Šentandraškem volilnem okraju, poslanec pa je postal, ker se je izvoljeni grof Thurn svojemu mandatu odrekel. Gritzner je odšel v Frankfurt, se tam priključil skrajni levici, tako imenovanemu »Donnersbergu« in se v koroškem političnem življenju ni več pojavil. Za njegovo stališče je značilno, da je 20. julija v frankfurtskem parlamentu predlagal pogajanja z rimsko kurijo za odpravo celibata. Udeležil se je oktobrske vstaje na Dunaju, po zmagi reakcije pa je emigriral v Ameriko, kjer je kmalu umrl.¹⁶⁴

Gritzner je vplival na koroško politično življenje le posredno s svojim nečakom Albertom Tonitzem, okrajnim komisarjem v Ebersteinu, glavnim pobudnikom in izdajateljem omenjenih demokratičnih listov »Kärntens Volksfreund« in »Villacher Zeitung«. Ne samo zaradi uradniškega poklica, ampak tudi zaradi drugih momentov, ki so nam o njem znani, bi Alberta Tonitza težko mogli označiti kot predstavnika radikalne demokratične smeri gledano celo v okviru nemškega revolucionarnega gibanja na Koroškem. Ko je Tonitz 3. junija 1848 zaprosil beljaško kresijo za dovoljenje za izdajanje uradnega lista pod

njegovim uredništvom, je kresija prošnjo poslala 8. julija guberniju s priporočilom za ugodno rešitev, in sicer z utemeljitvijo, »da ne bi pozneje izdajanje časopisa prišlo v manj zaupanja vredne roke.«¹⁶⁵ Že to kaže, da Tonitz v očeh sicer zelo ozkosrčnih cesarskih oblasti ni veljal kot radikalen element. Njegov odnos do delavskega razreda pa spoznamo v njegovem predlogu za razdelitev Koroške na okraje avgusta 1848.¹⁶⁶ Predvidel je ustanovitev samostojnega okraja Plajberk kljub temu, da bi štel samo 6000 prebivalcev in to utemeljil s tem, »da je to eden najvažnejših, najbogatejših krajev in bi zlahka kril okrajne stroške; množica rudarjev pa zahteva v bližini močno varnostno oblast . . .« Spričo takšnega stališča ni čudno, da v listu »Kärntner Volksfreund«, ki ga je Tonitz 1. septembra končno začel izdajati v Beljaku, nikakor ne zasledimo zahteve po politični enakopravnosti delavcev z ostalimi stanovi, kakršno je Cefarin našel v listu »Volksblatt«. Cefarinova domneva o kontinuiteti v krogu izdajateljev obeh listov je dvomljiva in prav tako je dvomljiva tudi na tej domnevi sloneča karakterizacija obeh Tonitzevih listov »Kärntner Volksfreund« in »Villacher Zeitung« kot zagovornikov interesov delavskega razreda na Koroškem.

Prva številka Tonitzevega lista si je postavila za nalogo, da hoče s pomočjo aktivnega ustavno zakonskega sodelovanja učiti ljudstvo, kaj je ustava, kakšne so pravice in dolžnosti državljanov, kako je treba vladati. Pri tem bo njegovo vodilo: »Odločen, premišljen napredek; brezpogojno priznanje ljudske severnosti kakor tudi nacionalnosti na osnovi pogojev, ki jih bo postavil nemški parlament, zahteva po najliberalnejšem razvoju naše ustave po zakoniti poti in cenene ljudske državne uprave, vneto zastopanje skupnih nemških in posebnih koroških koristi, zlasti še naše montanske industrije; pospeševanje ljudske izobrazbe in dobroteljnosti; boj proti vsakemu samovoljnemu vladanju in napakam v upravi, nevmešavanje v verske (v nasprotju s klerikalnimi) zadeve.«¹⁶⁷ O delavskem razredu ni besede, posebne koroške koristi vidi predvsem v koristih montanske industrije.

Podnaslov, ki ga nosi list, namreč »Časnik za zastopstvo meščanskega in kmetijskega stanu« pa glede kmetov ni ustrezen. Zagovarja namreč plačanje odškodnine za zemljiško odvezo in skuša odškodnino celo pravno in zgodovinsko utemeljiti. Priznava sicer, da bi za podložnike bil najboljši brezplačen način odveze, a to bi bila kršitev prava. Kmete straši s tem, da bi si tudi hlapci in kajžarji potem hoteli sami

prilastiti zemljo. Odveza brez odškodnine je bila mogoča samo v francoski revoluciji, pri mirni, zakoniti poti (kakršno je list priporočal Avstriji oz. Nemčiji) pa to ni mogoče. »Pred tem nas reši božja previdnost!« vzklika »Kärntens Volksfreund«. Dva tedna pozneje je Tonitz to stališče še obširneje utemeljil v posebnem članku. Po njegovem bi se naj večji del dajatev oprostil brez odškodnine, glede ostanka pa naj bi plačal polovico odškodnine odvezanec, polovico pa dežela. Za osnovo odškodnine naj bi vzeli maksimalno dve desetini dohodka zemlje.¹⁶⁵ Omenili smo že, da je list obsojal »zapeljance«, ki zahtevajo brezpopojno odvezo brez odškodnine in »komunistična poželenja« pri hlapcih in kajzarjih brez zemlje.

Glede državne ureditve list ni bil republikanski, nastopal je za monarhično demokracijo, pri čemer je poudarjal, da nima v mislih ustavne monarhije, marveč takšno ureditev, kjer bi bil monarh le šef države; jo predstavljal navzven in kjer bi monarh kvečjemu imel pravico veta v zakonodaji.¹⁶⁹ Že v naslednji številki pa se zahteve lista očitno radikalizirajo, najbrž pod vplivom oktobrske vstaje na Dunaju. Zdaj ugotavlja Tonitz programatično, da ne sme biti nobenega obzira za privilegije in zahteva padec vladavine plemstva in uradnikov, nobene odškodnine za zemljiško odvezo in prosto občinsko ureditev. Objavlja zelo liberalen načrt temeljnih svoboščin državljanov, v katerem je med drugim predvidena ločitev cerkve od države, uvedba civilne poroke in kjer je še posebej postavljena zahteva, da cerkev ne sme imeti vpliva na javno šolo.¹⁷⁰ 18. oktobra izraža list svoje ogorčenje zaradi reakcije na Dunaju in to ogorčenje prenaša tudi na slovanske narode, katere enači z Jelačićem. Očita Jelačiću in Hrvatom, da nastopajo proti revoluciji kljub temu, da je Ogrska že bila pripravljena umakniti »tiste nepravilne jezikovne zahteve«. Še naprej pa goji iluzije glede dinastije in dopoveduje bralcem, da cesar ni svoboden pri svojih odločitvah, a da hoče najboljše svojim narodom.¹⁷¹ 21. oktobra 1848, ogorčeno kritizira koroški deželni zbor, ker ni izdal oklica za pomoč Dunaju, temveč sklenil v tem smislu le nekaj peticij. Poslancem v koroškem deželnem zboru očita, da so prijatelji Jelačića, posebno pa je razočaran zaradi brezbržnosti kmetov, ki se ne zganejo, da bi Dunaju pomagali. »Korošču se pač spodobi, da mirno ostane doma, tudi če je vse na kocki« končuje ironično.¹⁷² Geslo zemljiške odveze brez odškodnine je prišlo prepozno

V času oktobrske vstaje se je tudi v Celovcu zbral demokratični krožek, ki je 16. oktobra 1848 ustanovil »Kärntner Volksverein« (Koroško ljudsko društvo). Njegov namen je bil zaščita političnih svoboščin proti reakciji na podlagi demokratične monarhije. V statutu je bilo rečeno, da je sprejem v društvo mogoč samo na podlagi priporočila dveh članov, pogoj pa je neoporečen privatni značaj kandidata. Društvo hoče delati samo z moralnimi sredstvi, na sestankih ne sme biti terorističnih izrazov. Vzrok za izključitev iz društva pa so stare ali sedanje tajne zveze posameznikov s policijo. Prvi predsednik društva je bil deželni poslanec dr. Janesch. Njegov namestnik je bil, kot pravi M. Wutte, »zelo radikalno usmerjeni« bivši poročnik Alois Wiesner, tajnik pa zasebni učitelj Josef Ratz iz Humperka. Bil je vzgojitelj pri baronu Dickmann-Secherau. Slednja sta bila duša društva. Med člani je bil tudi deželni poslanec dr. Josef Löschnigg, znan zaradi svojih informativnih člankov o ustavnih vprašanjih v »Klagenfurter Zeitung«, in deželni poslanec dr. J. Tauerer, pedagog Russheim, pozamentnik Preschern in A. von Stahlberg. Löschnigg in Tauerer sta bila izvoljena kot namestnika za poslanca v frankfurtski parlament. Podobno demokratično društvo so ustanovili tudi v Beljaku.¹⁷¹

Prvo dejanje celovškega ljudskega društva je bilo, da je sprejelo list »Kärntens Volksfreund« za svoje glasilo in v njem objavilo svoje statute. Obvestilo je javnost, da zbira prostovoljce za pomoč Dunaju in da upa, da bo v začetku novembra prva skupina že pripravljena.

Pod vplivom oktobrskih dogodkov in zaradi združevanja novih demokratičnih ljudi okrog lista »Kärntens Volksfreund«, se Tonitzovo glasilo radikalizira. Po zmagi reakcije na Dunaju in po obračunu z dunajskimi revolucionarji ta radikalnejša usmerjenost lista le počasi pojema. 15. novembra zahteva amnestijo za Dunajčane, vendar ne za »morilce Latourja in Lamberga«. Protestira proti ustrelitvi komisarja frankfurtskega parlamenta Roberta Bluma zaradi udeležbe v bojih na Dunaju.¹⁷² Noče se sprijazniti z dejstvom, da je s porazom revolucije na Dunaju tudi ugasnilo upanje na zedinjenje Nemčije. 25. novembra objavlja adreso celovškega ljudskega društva na frankfurtski parlament, da podpira izjavo 29 avstrijskih poslancev (ki so glasovali za paragrafa 2 in 3 nemške ustave) in poudarja, da se nemško pleme koroške dežele z veseljem podreja sklepom frankfurtskega parlamenta, na koncu pa izraža prazno upanje, da bo »visoka ustavodajna narodna skupščina znala svojim sklepom v primeru potrebe dati tudi potrebno sankcijo«.

da bi nemški stvari na znotraj in navzven zagotovila tisto spoštovanje, ki ga potrebuje in ki ga zasluži.«¹⁷³

Frankfurtski parlament seveda ni niti mislil na to, da bi za izvedbo svojih sklepov uporabil revolucionarno silo nemškega ljudstva, a »Kärntens Volksfreund« je 2. decembra, v skladu z objavljeno adresno celovskega ljudskega društva, zahteval odstop vseh koroških poslancev iz avstrijskega državnega zbora.¹⁷⁶ Razpisal je tudi zbiranje denarnih prispevkov za dunajske ranjence in obžaloval protest koroškega deželnega odbora z dne 5. decembra 1848 proti členom 2 in 3 nemške ustave. Vendar je moral pri tej priložnosti tudi sam ugotoviti, da v ustvarjenem položaju člena 2 in 3 nemške ustave nista združljiva s tesno priključitvijo Avstrije Nemčiji. Zahteval pa je, da bi Avstrija v tem položaju morala vsaj nakazati sredstva, s katerimi bi nemško združenje vendar bilo moč doseči in poudarja, da bi »ločitev obeh cesarstev bila največja nesreča, ki bi lahko prizadela srednjo Evropo.« Opredelil se je za podporo programa levega centra v avstrijskem državnem zboru.¹⁷⁷

Bridka izkušnja po zmagi reakcije nad osamljenim revolucionarnim Dunajem je bila povod za globlje razmišljanje in sad je bil zanimiv članek, signiran z gg (morda Löschnigg), o »starih liberalcih in radikalcih«. V njem pisec razmejuje obe skupini koroškega političnega življenja.

V svojem često sicer poštenem, a zaprašenem patriotizmu, mislijo stari, da mora skupna monarhija (seveda habsburška) biti ohranjena kot močna, enotna Avstrija, in sicer s pomočjo vojaško birokratskega centraliziranega aparata, ki bi bil osamljen od ljudstva in narodov. V okvir tega sistema sodi nastavljanje Nemcev za uradnike v slovenske kraje in narobe. V ta stari sistem sodi tudi priključitev Koroške ilirskemu guberniju v Ljubljani. Ta sistem je doslej onemogočil upor ljudstva proti hlapčevanju in izzval trenja med narodi. »Radikalci pa hočejo dati narodom, ki ne spadajo zraven, proste roke; za ostale pa tudi žele združenje v federativni državi v vzhodni Evropi s pomočjo po naravi potrebnega veziva njihovega položaja in vzajemnih interesov. S pomočjo tesne priključitve na Nemčijo, s pomočjo pridobitve donavskih dežel, ki bo odprla možnost razcveta nemške trgovine, naj nadalje tvorijo združene države srednje Evrope!« Stari liberalci pa za tako tesno priključitev nočejo vedeti. 15. maja je bila izbojevana demokracija, a ta »demokracija zahteva — ker svoboden, samostojen narod

drugega naroda ne zatira — enakopravnost; ta spet zahteva *samostojno* vlado vsake narodnosti s pomočjo samostojnih parlamentov, pri čemer upravlja osrednji parlament *samo zadeve navzven* (federativna država). *K tem mislim so morale pripeljati težnje po nacionalni ločitvi*, ki so odkrito prišle na dan zlasti po 15. maju. — Tukaj pa nezavestno prihajajo v nasprotje sami s seboj tisti na pol liberalci, ki zahtevajo sicer tudi 'enakopravnost narodovo', toda obenem z ohranitvijo celotne monarhije, ki naj bi bila vodena edinole z Dunaja (centralizacija) . . . Takšna celotna monarhija pa se lahko v Avstriji doseže smo z že omejenimi silami (vojaštvo in uradništvo), s pomočjo pritiska na narodnosti v korist ene vladajoče narodnosti, z zaviranjem specifičnega nacionalnega razvoja, z zaviranjem prostega živahnega gibanja; takšen položaj pa pri sedanji zavesti narodov ne bi mogel biti trajen.« Članek poudarja dalje, da obstajajo razen tega razlike med starimi liberalci in radikalcami tudi v notranjih vprašanjih, in sicer zahtevajo radikalcami avtonomno komuno proti birokraciji, manjšo vojsko, podreitev vojaštva civilnim oblastem, ljudsko oborožitev za notranjo varnost. Članek se zaključuje z ugotovitvijo, da ne more biti prej govora o novi ureditvi monarhije, preden se ne določi razmerje narodnosti med seboj.¹⁷⁸

V članku najdemo torej res demokratično stališče, ki sicer še naprej sprejema monarhični državni okvir, vendar pa govori, na osnovi izkušnje nemške revolucije z ločitvenimi težnjami nenemških narodov, o federativni ureditvi države enakopravnih srednjeevropskih narodov s samostojnimi parlamenti in s skupnim zveznim parlamentom z zelo omejenimi kompetencami. Vprašanje, ali bi ugodnosti takega položaja v tem primeru bile priznane tudi tako imenovanim nezgodovinskim narodom, bomo obravnavali pozneje v konkretnem odnosu do slovenskega vprašanja. Vsekakor pa je »Kärntens Volksfreund« še v svoji zadnji številki 30. decembra 1848 potrdil liberalna stališča z objavo tako imenovanega katekizma sodobnosti, v katerem je proglašal ateizem in popolno ljudsko suverenost.¹⁷⁹ Vendar iz ničesar ni mogoče videti ali sklepati, ali bi v to ljudsko suverenost vključeval tudi volilno pravico delavskega razreda.

Iz tega, kar smo doslej povedali o listu »Kärntens Volksfreund« in o krogu, ki se je zbiral okoli njega, lahko zaključimo, da gre za izraz političnih teženj koroškega malomeščanstva, zlasti njegovega plebejskega dela, ki ni v nobeni zvezi s fevdalno posestjo in ureditvijo. Ta krog je omejen tako socialno kot politično. Predvsem ne najde stika

s težnjami kmečkih množic, zahtevo po zemljiški odvezi brez odškodnine postavi šele potem, ko je že prepozno, in še to le mimogrede, delavskega razreda ne prizna kot enakopravnega političnega faktorja, kaj šele, da bi v njegovem imenu zahteval takšno enakopravnost; dosledno se giblje le v okviru monarhične ureditve.

A tudi znotraj tega tabora opazamo diferenciacijo, zlasti v času po zmagi reakcije na Dunaju, ko začno oblasti močneje pritiskati na delovanje celovskega ljudskega društva. Že samo ta pritisk je namreč zadostoval, da so kmalu izstopili iz društva advokati Janesch, Tauerer, Löschnigg. Nasprotno pa po 31. decembru 1848, ko je ministrstvo za notranje zadeve društvo kar razpustilo, radikalnejši elementi bolj plebejskega značaja nikakor ne prenehajo z delovanjem. Še naprej vzdržujejo stike s tako imenovanim »Zentralmünzverein« v Frankfurtu, ki je dejansko bil poskus osrednje organizacije nemških demokratičnih društev, zbranih okrog programa leveice in ki je imel namen uresničiti nemško republiko. Predstavnik teh radikalnih elementov sta že omenjena Wiesner in Ratz. Wiesner je marca 1849 odpotoval v Frankfurt, se pozneje udeležil vstaje v Badnu in končno emigriral v Švico. Ratz, ki je bil avtor večine pozivov in adres ljudskega društva, pa je svojo agitacijo nadaljeval med novaki v Feldkirchnu in Spittalu, kjer je dejansko prišlo med vojaštvom do upornosti. V Celovcu je v gostilni izrekel zdravico na čast Košuta in Italijanov in za pogin tistih, »ki zatirajo nemško cesarstvo in svobodo«. Nekaj časa se je pred policijo skrival, končno je bil aprila 1849 aretiran in nato obsojen na štiri leta težke ječe. — Wiesner in Ratz sta nedvomno predstavnika tiste politične struje v revolucionarnem obdobju 1848/49 na Koroškem, ki v resnici zasluži ime radikalnih demokratov. — Tonitz, ki je po razpustu ljudskega društva in po prepovedi lista tudi nadaljeval delo z izdajanjem novega lista (»Villacher Zeitung«), tej struji vendarle ne more biti prištet. Represivni ukrepi oblasti ga niso privedli k radikaliziranju stališč, marveč k umiku. S svojim stricem Gritznerjem je emigriral v Ameriko, po amnestiji pa se je vrnil spet na Koroško in delal kot advokat v Št. Vidu; o kaki njegovi politični aktivnosti pozneje ni nič slišati.¹⁵⁰

Lahko bi se vprašali, ali nemara tudi Vinzenz Rizzi ne sodi v ta krog radikalnih demokratov, saj je zlasti v vprašanju enakopravnosti koroških Slovencev izpričal jasnost in poštenost v svojih pogledih, kakršne pozneje več ne srečamo v koroški politični zgodovini. Vendar

tega o Rizziju ne bi bilo mogoče reči; on je zmeren meščanski demokrat, odlikuje se sicer z izredno širokim pogledom in z dognanostjo svojih misli, iskreno se zavzema za nemško zedinjenje na osnovi monarhističnega principa, a odklanja revolucionarno akcijo kot sredstvo za uresničenje tega namena. Značilno je, da se je leta 1848 prav kmalu umaknil iz aktivnega političnega delovanja, da je že konec avgusta odložil uredništvo »Klagenfurter Zeitung« in »Carinthie«. M. Wutte pravi, da je podvomil v uspeh akcije za nemško zedinjenje.¹⁶¹ Tudi novembra, v času akcije odbora koroškega deželnega zbora proti členoma 2 in 3 nemške ustave, je Rizzi molčal. Šele pozneje, leta 1849, se je zopet vrnil v politično življenje s svojo znano politično revijo »Deutsche Monatsschrift aus Kärnten«, ki pa se je gibala v okviru oktroirane ustave in nemštvo poudarjala le v kulturnem smislu.

Kakšno pa je bilo praktično stališče koroškega radikalnega demokratičnega tabora do nezdgovinskih narodov, posebno še do slovenskega?

V proglasih in člankih radikalnih demokratov na Koroškem ne najdemo določenega stališča glede slovenskega narodnega vprašanja, katerega se nikjer neposredno ne dotaknejo. Njihov tisk sploh Slovence ne v celoti ne tistih na Koroškem nikjer ne omenja. Kadar mimo grede govori o njih, jih imenuje »Vendi« in zanje pravi, da so naseljeni na Koroškem južno in nedaleč severno od Drave.¹⁶² Že iz te besedne rabe se izraža določeno podcenjevanje slovenskega vprašanja, saj celo »Klagenfurter Zeitung« v tistem času Slovence le z manjšimi izjemami imenuje vselej z njihovim pravim imenom. V tistem času (kakor tudi v najnovejšem) je uporaba imena Slovenec na Koroškem do neke mere pomenila vsaj načelno priznanje naravne enotnosti slovenskega naroda in njegove pravice do obstoja.

Videli smo že, da je glavni inspirator demokratičnega gibanja, Gritzner, pri volitvah v Laboški dolini, ko se je priporočal za poslanca v frankfurtski državni parlament, poudarjal, da je njegov cilj močna Nemčija, v kateri bo dobila Avstrija z vsemi svojimi narodnostmi okrepitev in popoln razvoj.¹⁶³ Na splošno je ta tabor zlasti po oktobrskih dogodkih in po Jelačićevi intervenciji proti dunajski revoluciji poln nezaupanja do slovanskih narodov, podobno kot vsa revolucionarna levica v tedanjem času, da govori o »napadih vedno bolj predrzno nastopajočega panslavizma«.¹⁶⁴ V hudih polemičnih napadih

proti Čehom enači Slovane in reakcijo in v zvezi s tem nastopa proti slovanskim jezikom¹⁸⁵ in meni, da je nemška revolucija padla v past slovanske lokavščine.¹⁸⁶ Zanimivo je dejstvo, da se je celovško ljudsko društvo v svojih vrstah nacionalnemu vprašanju sploh izogibalo. V statutu društva je bilo rečeno, da je tendenca društva naslonjena na čisto humane in svobodnjaške principe in »da je z namenom preprečiti razdruženje, s kaznijo prepovedano vsako trenje zaradi narodnostnih ali verskih razlik.«¹⁸⁷

Koroški radikalni demokrati nacionalnega vprašanja na Koroškem ne obravnavajo, ga po vsej verjetnosti zaradi splošne politične neprebu-jenosti slovenskega dela prebivalstva nimajo za pereče, še manj pa vidijo kako možnost, da bi ga izkoristili za okrepitev svojih postojank. Važno pa je ugotoviti, da pri tem taboru ne najdemo nasprotovanja slovenskim narodnim zahtevam. Značilna je že omenjena adresa na frankfurtsko skupščino, ki jo je celovski Volksverein sprejel 9. novembra 1848, v kateri ponavlja zahtevo po združitvi z Nemčijo ne morda, kot je tedaj bilo običajno na nemški liberalni strani, v imenu neke koroške narodnosti, marveč samo v imenu »nemškega plemena te dežele«. V komentarju resolucije Tonitz še enkrat poudarja, da govori ta resolucija v imenu nemških plemenskih tovarišev in da naj pokaže, »za kaj jim gre v razmerju s Slovani in nesvobodnimi, namreč za ohranitev nemške nacionalne samostojnosti za zdaj in za utemeljitev boljše prihodnosti nemškega naroda v bodoče«.¹⁸⁸ Da adresa ne govori zgolj slučajno samo v imenu nemškega plemena dežele, priča tudi reagiranje njenih nemških desno liberalnih kritikov, ki so vzklikali: »Niti nemško niti slovansko pleme Koroške ne želi priključitve k Nemčiji na način, kakor jo predlagata paragrafa 2 in 3 bodoče ustave Nemčije.«¹⁸⁹

Po nekaterih znakih bi lahko sodili, da se je po zmagi protirevolucije na Dunaju in potem, ko so upi na uresničenje zedinjenja Nemčije čedalje bolj kopneli, razen razumljivega čustvenega ogorčenja proti slovanskim narodom kot opori absolutizma in monarhične reakcije, v krogu celovškega demokratičnega društva vendarle začelo uveljavljati spoznanje, da je pogubno zvezo med dinastijo in slovanskimi narodnimi gibanji mogoče razbiti samo s tem, da si nemški demokratični revolucionarji pridobe zaupanje slovanskih narodov in jim vzbude občutek, da od nemške revolucije niso nacionalno ogroženi. To misel čutimo že iz omenjenega Tonitzovega komentarja k adresi celovškega

društva, še bolj pa jo lahko razberemo iz dejstva, da je to društvo decembra zahtevalo od celovškega občinskega odbora, naj skupaj z njim prosi cesarja, da bi sklical kongres narodnosti na Dunaju, kjer naj bi se poravnala sporna vprašanja med avstrijskimi narodi.¹⁹⁰

Najznačilnejše za dejansko stališče radikalnih demokratov na Koroškem do slovenskega vprašanja pa je njihovo razmerje do ustavnega predloga levega centra v ustavotvornem državnem zboru, do tako imenovanega Löhnerjevega predloga, ki je med drugim predvidel tudi delitev Koroške, in sicer na ta način, da bi področje južno od Drave bilo dodeljeno Sloveniji. 13. decembra 1848 »Kärntens Volksfreund« odločno podpira ta program.¹⁹¹ Ločitev Koroške ga pri tem nič ne ovira in mu je samo po sebi umevna. Da takšno stališče tedaj med koroškimi nemškimi radikalnimi demokrati ni bilo osamljeno, priča tudi dejstvo, da je trg Metnitz takrat poslal zaupnico poslancu Löhnerju.¹⁹²

Končno se moramo vprašati, kakšno mesto in vlogo je v radikalno demokratičnem taboru na Koroškem imel slovenski etnični element. Da je na primer članstvo celovškega ljudskega društva moralo biti narodnostno mešano, izhaja že iz omenjene določbe statuta, ki prepoveduje ločevanje v društvu na osnovi narodnostnih ali verskih razlik. Takšna struktura društva je spričo tedanje močne dvojezičnosti celovškega mesta prav naravna, posebno še, če upoštevamo, da so v društvu bili zastopani tudi plebejski sloji, ki so zaradi socialne etnične stratifikacije v Celovcu bili bolj slovenski.

Med vodilnimi člani društva se pojavlja slovensko ime pozamensterskega obrtnika Preschern. Seveda ne vemo, koliko je v tistem času njegov slovenski izvor bil še živ ali pa je šlo za ponemčenega meščana. Edini, ki se pojavlja v zvezi z radikalno demokratičnim taborom in katerega slovenski izvor in slovenska narodnost sta nedvomna, je Milonig, član koroškega deželnega zbora.

Omenili smo že Milonigovo stališče do slovenskih narodnih zahtev. O njem vemo tudi, da je marca 1849 v zemljiško odvezno komisijo neuspešno predlagal urednika »Volksfreunda« Alberta Tonitza.¹⁹³ To ime je v tedanjem času na Koroškem imelo v krogu oportunističnih uradnikov in politikov že izrazito slab glas, njegov list »Kärntens Volksfreund« je bil že četrto leta prepovedan. Predlog Miloniga zato vsekakor pomeni zavestno in dovolj pogumno dejanje, ki ni moglo biti slučajno. Seveda gre v prvi vrsti za to, da je Milonig kot kmet želel, da bi zemljiško odvezna komisija bila sestavljena tako, da bi interesi

kmetov bili kar najbolj upoštevanj. Da pa je ravno Albert Tonitz užival Milonigovo zaupanje kot kmeta, priča o določeni sorodnosti pogledov med obema. Ta sorodnost se ni omejevala samo na vprašanje v zvezi z zemljiško odvezo, ampak tudi na ostala politična vprašanja, o čemer govori Milonigovo ravnanje kot župana v Straji vesi pri urejevanju šolskega vprašanja.

Matija Majar je konec leta 1851 pisal iz Gorij, kjer je bil župnik, Muršcu, da je Milonig na svojo pest razpisal mesto gorjanskega učitelja v časopisu in da je potem tega učitelja tudi resnično izbral in postavil, ne da bi vprašal kakršno koli oblast, ne duhovsko ne posvetno. Zahteval je in tudi dosegel, da v šoli ni smelo biti verouka, da se župnik (t. j. Majar) ni smel v šolo niti prikazati in da je uveljavil stališče, da je učitelj odgovoren samo občinskemu odboru.¹⁹¹ Milonig je torej tik pred ponovno uvedbo absolutizma v domači občini na svojo pest izvajal ločitev cerkve od države; zlasti je zanikal pravico cerkve, imeti kakršen koli vpliv na pouk v šoli! Istočasno je nastopal tudi proti rabi slovenskega jezika v šoli in izrecno poudarjal, da učiteljem na gorjanski šoli ni potrebno znati slovenski. To dejstvo je značilno za premike, ki so nastajali v miselnosti nekaterih tedanjih in tudi poznejših slovenskih kmečkih liberalcev na Koroškem spričo konservativnega značaja vodnikov slovenskega narodnega gibanja.

Pri Milonigu se je krog nasprotij med kmečkim liberalizmom in socialno konservativnim slovenskim gibanjem na Koroškem sklenil ne navadno izrazito in osebno med dvema vidnima predstavnikoma obeh skupin v slovenskem prebivalstvu — med narodnim duhovnikom Majarjem in liberalnim kmetom Milonigom. Prav gotovo ni slučajno, da so prav Gorje bile zadnja postaja Matija Majarja na njegovi poti kazenskega premeščanja z ene koroške župnije na drugo, da je bil postavljen za župnika na to faro v strajaveški občini, kjer je stoloval Milonig. Iz istih razlogov, zaradi katerih je Milonig predlagal Tonitza v zemljiško odvezno komisijo, je seveda moral biti nerazpoložen nasproti Majarju, saj je ta bil znan po svojem protikmečkem ravnanju, ko je poleti l. 1848 opozarjal kmete, da morajo še plačevati fevdalne dajatve. Za Miloniga je bil duhovnik Majar poosebljenje resnične ali dozdevne istovetnosti reakcionarnega protikmečkega stališča s slovenskim narodnim gibanjem. Ker tudi med slovenskimi, kaj šele med nemškimi meščanskimi liberalci na Koroškem ni bilo nikogar, ki bi bistril pojme in načelno ločeval med protifevdalnim značajem zahtev

po slovenski enakopravnosti na osnovi naravnega prava in pa med konservativnim cerkvenim značajem njihovih najvidnejših nosilcev (spomnimo se samo, kakšne poglede na narodnost je širil Preschl), je razumljivo, da je v miselnem osveščevalnem procesu slovenskega kmečkega veljaka Miloniga nastal kratek stik: ni se zadovoljil z osebnim nasprotovanjem Majarju, niti ne s samovoljno ločitvijo šole od cerkve v mejah svoje občine, marveč je za podkrepitev svoje politične usmerjenosti zanikal tudi potrebo gojitve slovenskega jezika, ki je bil Majarju tako pri srcu.*

Milonigova odločitev je značilna za nacionalno opredeljevanje mnogih slovenskih liberalcev na Koroškem v vseh tistih obdobjih, ko se je slovensko narodno gibanje posebno močno oklepalo reakcionarnih stališč v političnem življenju. Vendar pa moramo reči, da je Milonigovo ravnanje v času okrog l. 1848 bilo še izjemno. Takšno lastni narodnosti hoteno nasprotno ravnanje Slovencev, ki se zavestno niso pridružili narodnemu gibanju, tedaj gotovo še ni bilo pogostno.

Ali ne govori proti tej trditvi dejstvo, da poznamo še en primer takšnega hotenega škodovanja, primer dr. Racka, poslanca v državnem zboru in predsednika koroške komisije za zemljiško odvezo? — Rack je bil slovenskega rodu in o njem piše J. Apih po »ustmenem izvestju«: »Nekoč (l. 1849) pride k odličnemu slovenskemu rodoljubu, duhovniku v Celovcu, poljubi mu roko in ga z največjo ponižnostjo prosi, da bi mu poslovenil zemljiško-odvezni patent, češ da bi rad napravil veselje svojim ‚milim bratom‘ — Slovencem. Naprošeni gospod vesel spolni takoj to željo in Rack pošlje prevod na Dunaj, prelagatelju pa se zahvali z najiskrenejšimi besedami; prevodu pa je priložil to-le ‚priporo-

* Pravda med Milonigom in Majarjem se je končala šele 10. januarja 1853 na intervencijo okrajnega glavarja in dekana, ki sta Milonigu dopovedala, da je njegovo ravnanje nezakonito. V njuni navzočnosti je Majar tega dne bil slovensko... v šolo vpeljan«. Sklenjeno je bilo, da bo učni jezik nemški, verouk pa v slovenščini. Dopisnik »Šolskega prijatelja« takole opisuje trenutek poravnave: »Dolgo in terdo sta si stala pri komisionu g. Milonik in g. Majar nasproti. Iz globočine raneniga in kervavečiga serca g. Majar poslednjič pravijo: Naj bo že kakor hoče, šolska molitev bo vendar po slovensko.« Ta pohlevna beseda iz ust znaniga gorečiga rodoljuba šolskemu okrajnemu ogledu serce milo stori. Oni se vzdignejo in pravijo: ‚Tako naj bo: Keršanski uk naj bo po slovensko, vse uno pa po nemško.‘ Ta prav od nebes vdihnjena misel in beseda pade ko milo olje v grenke serca. Župan in fajmošter se eden družemu bližata, stranki potihneta ko veršeče jezero po viharju; dolga pravda je končana. Sedaj vsi protokol brez vpiranja podpišejo: Keršanski nauk bo od danes po slovensko, vse uno pa po nemško, in od danes naprej stopi ta šola v red vsih cesarskih šol.« (Šolski prijatelj, 25. januar in 22. februar 1853, št. 4 in 8, str. 32 in 64)

čilo': Dasi na Koroškem slovenščina ni priljubljena in nikdo ne mara za njo, preskrbel sem vendar nekterim kričačem na ljubo ta prevod. — Prelagatelj se pritoži in Racka je vlada premestila.«¹⁹⁵ — A Rack ni kmet in ga tudi nikakor ne moremo šteti med demokrate.

Njegovo protislovensko denunciantsko ravnanje ni izviralo iz kakih načelnih nagibov, ampak je bilo plod neznačajnosti in vladnega prilivizovalstva uradnika, ki je upal, da si s takšnim ravnanjem pridobi pri nadrejenih boljšo oceno.

Oba druga znana primera Slovencev, ki se zavestno nista pridružila slovenskemu narodnemu gibanju, a ju tudi ne moremo prištevati k radikalnim demokratom, ne kažeta znakov nasprotovanja lastni narodnosti, razen tega pa socialno ne pripadata več kmečkemu razredu.

Za Scheliesniga je znano, da je sam poudarjal svoje slovensko poreklo, da sicer slovenskemu narodu ni pripisoval kake posebne važnosti, a da tudi v nobeni obliki ni pokazal nasprotovanja slovenskim terjatvam po enakopravnosti. Scheliesnig se kot frankfurtski poslanec ni pojavljal med demokratično levico, a najdemo ga med darovalci v akciji celovškega ljudskega društva za pomoč dunajskim ranjencem.¹⁹⁶

Tudi Rulitz, katerega M. Wutte navaja kot dokaz, da koroški Slovenci niso hoteli razdružitve koroške vojvodine, zase izrecno poudarja, da je Slovenec in, kar je še zanimiveje, poudarja pravico in potrebo, da bi osnovne šole na slovenskih področjih Koroške bile zasnovane na slovenskem učnem jeziku.¹⁹⁷

Po razpoložljivem gradivu je mogoče vrh tega domnevati, da je na področju s slovenskim prebivalstvom Milonig bil izjemna prikazen ne samo v pogledu zavestne protislovenske usmerjenosti, ampak tudi sploh kot kmečki levičarski liberalec.

Dejstvo je, da na izrazito slovenskem narodnem ozemlju na Koroškem ni bilo ustanovljeno nobeno demokratično društvo; taka društva so obstajala samo v narodnostno mešanem Celovcu, v obrobnem nemškem Beljaku in pa v nemških krajih Feldkirchen in Friesach.¹⁹⁸ Tudi če pregledamo seznam darovalcev ob zbirki celovškega ljudskega društva za dunajske ranjence, ugotovimo, da je prvi seznam, ki obsega 22 imen, navajal izključno ljudi iz Celovca. Drugi seznam s 60 imeni ima samo 3 imena s slovenskega področja, in sicer iz Žihpolj (Johann Trampitsch), drugega iz Žrelca (Johann Kottwitz) in tretjega iz Trdnje vesi (Josef Dobernig). Tretji in četrti seznam navajata 69 imen iz Beljaka in razen tega še 18 imen iz nemških krajev. Gotovo ti seznam

ne morejo biti popolno merilo za razširjenost demokratičnega radikalizma na Koroškem v tedanji dobi, vendar lahko iz njih sklepamo, da je slovensko področje bilo za ta politični tabor v glavnem pasivno. Edina tri imena darovalcev, ki jih nahajamo na slovenskem področju, izvirajo iz krajev, ki spadajo v neposredno celovško okolico.¹⁹⁹ Prav tako je značilno, da v vsem obdobju izhajanja listov radikalno demokratičnega tabora »Kärntens Volksfreund« in »Villacher Zeitung«, v njih ne najdemo nobenega dopisa iz slovenskih krajev.

Iz vseh teh znakov sklepamo, da je slovensko prebivalstvo, kot sploh kmečko prebivalstvo v tistem obdobju, za radikalno demokratično politično gibanje na Koroškem bilo neprebujeno, čeprav je v prvi fazi bilo zelo aktivno pri reševanju svojih socialnih problemov. Tudi nemškemu radikalno demokratičnemu taboru na Koroškem ni uspelo najti zveze z revolucionarnim razpoloženjem kmečkega prebivalstva, ki je bilo najmočnejše prav na slovenskem ozemlju. Zavzemanje Miloniga v smeri tega tabora lahko označimo kot izjemno.

Zaradi poznejše pasivnosti tako nemškega kot tudi slovenskega kmečkega podeželja, kaže nemški radikalno demokratični tabor na Koroškem malo interesa za njegove splošne probleme in še manj za njegove posebne, nacionalne probleme. To še ne pomeni, da bi bil v kakem antagonizmu z nacionalnimi potrebami koroških Slovencev. Nasprotno, pripravljen je stvarno in politično upoštevati njihov obstoj, kar je izpričano s podporo tega tabora Löhnerjevemu predlogu za razdelitev Koroške.

II.

OSNOVE RASTI MEŠČANSKEGA IN DELAVSKEGA RAZREDA ETNIČNI ZNAČAJ MEŠČANSTVA

Glavna značilnost koroške gospodarske zgodovine je, da je moderni razvoj kapitalizma omajal in malodane podrl oba glavna tradicionalna gospodarska stebra dežele, montansko industrijo in trgovski tranzit. Medtem ko je koroška železarska industrija v 18. stoletju, v času merkantilizma, in še v prvi polovici 19. stoletja močno napredovala in bila po svojem izdelovalnem postopku v marsičem na vodilnem mestu v srednji Evropi (valjarne pločevine in žice grofov Eggerjev v Lipici in v Bistrici v Rožu, uporaba rjavega premoga pri pudljanju na Prevaljah), po količini izdelkov pa skoraj dosegla Štajersko, je v drugi polovici 19. stoletja zašla v hudo krizo, iz katere končno ni našla izhoda. Uvedba Bessemerjevega postopka leta 1864 v koroški železarni Heft (Hüttenberg) je sicer še pomenila tehnološko prvenstvo na evropski celini, a iznajdba Thomasovega postopka za pridobivanje kvalitetnega železa in jekla tudi iz železne rude, ki vsebuje fosfor (1878), je izpodkopala tedanjo trdno naravno osnovo koroškega železarstva. To je namreč slonelo prav na izkoriščanju kvalitetne koroške rude brez primesi fosforja. Velika nahajališča slabše železne rude, ki dotlej niso mogla tekmovali s koroškimi, so zdaj koroško železarstvo hudo ogrozila; posebno tista, ki so bila v bližini rudnikov črnega premoga (Češka in Štajerska).

Leta 1869, v času, ko je sloves Koroške kot železarske dežele bil šele načet, je zaradi težav, ki so nastale za koroške železarne zaradi

izgube italijanskega trga v l. 1859 in 1866 in pa zaradi konkurence cenenega železa iz Westfalije in pruske Šlezije za gradnjo železnic, prišlo do koncentracije skoraj vseh koroških železarn v »Hüttenberški zvezi« (Hüttenberger Union). Hüttenberška železarska zveza je v prvih letih investirala precej denarja za modernizacijo obeh svojih najbolj sposobnih obratov, na Prevaljah in v Heftu (plavž na koks na Prevaljah leta 1870, podaljšek železnice do Hüttenberga leta 1870, Bessemerjeva naprava na Prevaljah leta 1876). Vedno hujša konkurenca in pa nesmotrna finančna politika, usmerjena k čim hitrejšemu in obilnejšemu izplačevanju dividend delničarjem, je Hüttenberško zvezo pripeljala v hudo zadolžitev, tako, da je po izbruhu gospodarske krize leta 1873 položaj zveze bil prav katastrofalen. Proizvodnja, ki je še leta 1872 dosegla 60.000 ton surovega železa oziroma l. 1873 158.027 ton železne rude, je v poznejših letih močno padla. Z omejevanjem proizvodnje se je manjšalo tudi število zaposlenih. Rudnik Erzberg, ki je na primer leta 1873 zaposloval 1600 mož, je leta 1880 zaposloval le še 634 mož.

Čeprav je ob koncu 70. let nastopila zopet določena gospodarska konjunktura, se Hüttenberška zveza ni čutila sposobna za samostojno delovanje in se je zato leta 1881 vključila v Avstrijsko alpsko montansko družbo (Österreichische Alpine-Montan-Gesellschaft), družbo, ki je v procesu koncentracije in centralizacije železarske industrije v alpskih deželah kmalu postala grobar te industrije na Koroškem. Alpine-Montan je že takoj skraja opustila manjše obrate in gojila le oba velika v Heftu in na Prevaljah. Leta 1884 je prenehala stara jeklarna v Železni Kapli obenem s fužinami na Obirskem in Reberci. Podobno so prenehale tudi jeklarna Maierhöfl pri Beljaku in žebljarna v Ober Vellach, fužina v Trbižu in še vrsta drugih na Zgornjem Koroškem. Plavž pri Ebersteinu je bil ustavljen leta 1885, strojna tovarna in livarna v Šentjanžu na Mostiču leta 1886, železarna Treibach leta 1887, pudlarna in valjarna Buchscheiden pri Feldkirchnu leta 1892. Vsi ti obrati, ki so sicer bili še sposobni za obstoj, so podlegli politiki racionalne koncentracije proizvodnje s strani Alpine-Montan. To težnjo je pospešila že omenjena iznajdba Thomasovega postopka. Alpine-Montan je napravila velike plavže na koks na Štajerskem v bližini rudnika Erzberg. Takšna koncentracija proizvodnje, približanje plavža rudniku, je bila še posebno pomembna, ker na Štajerskem oziroma na Koroškem ni bilo črnega premoga.

Omejitev in razdelitev proizvodnje v okviru avstrijskega železarskega sindikata, ustanovljenega leta 1901, je še pospešila opuščanje oddaljenejših obratov, med njimi vseh na Koroškem. Opustili so tudi Prevalje, ki bi po prvotni zamisli morale še ostati v pogonu (v letih 1884/85 uvedba reverzirne valjarne na turbinski pogon za ladijsko valjano pločevino). Ker pa ni bilo nadaljnje modernizacije (ostalo je pri pudlanju, namesto da bi uvedli Martinove peči kot na Štajerskem v Donawitzu) so Prevalje postopno ustavili v letih 1896 do 1898. Še prej, l. 1894 je bila opuščena tudi valjarna Lipica. Ostal je še premo-govnik v Lešah. Leta 1899 je bil ustanovljen plavž in rudnik v Löllingu. V Heftu je Alpine-Montan nekaj časa še obdržala zmanjšano pro-izvodnjo, da bi si ohranila rudne pravice v Hüttenbergu, a število za-poslenih je padlo leta 1902 že na 137, leta 1908 pa je bil tudi Heft dokončno ustavljen.¹

Še pred polomom velikih kapitalističnih železarn je sredi 19. sto-letja propadla tudi vrsta malih fužin in plavžev cehovskega značaja. Posamezna velika kapitalistična železarska podjetja, ki so uvedla va-ljanje železa in pudlanje, so s svojo konkurenco povzročila njihovo odmiranje. Leta 1782 je bilo na Koroškem vsega skupaj 267 fužin, leta 1851 pa le še 48. Za slovensko področje lahko povzamemo podatke o krčenju števila fužin iz poročila, sestavljenega leta 1873. V Kanalski dolini je bilo prej 19 presnovk, 2 žarilni peči in 19 kladiv; v času sestavljanja poročila pa le še ena presnovka in 2 peči v Naborjetu. V Mežiški dolini je bilo prej 16 presnovk, 3 pražilne peči in 11 kladiv, leta 1873 pa 3 presnovke v Črni. V Ziljici je bilo prej 9 presnovk, 3 ogrevalne peči in 1 pražilna peč ter 10 kladiv, leta 1873 pa le še 1 presnovka in 2 talilni peči (Rute, Korpiče, Trbiž). V okolici Železne Kaple je bilo prej 7 presnovk, 1 ogrevalna peč in 8 kladiv, leta 1873 pa 1 presnovka v Beli. V Rožu je bilo prej 31 talilnih peči, 10 ogre-valnih peči, 4 pražilne peči in 34 kladiv. Leta 1873 pa le še 6 malih presnovk in 10 lancaširskih ognjev.²

Že odmiranje malih fužin je spremljala huda brezposelnost, sploš-na gospodarska kriza v deželi. »Sto in sto pridnih rok, ktere so mnogo let v fužinah in rudnikih živež imele, mora zdaj počivati«, piše l. 1859 v Novicah dopisnik s Koroškega. »Ne vemo, ali se res ne splača, še dalje železo in jeklo izdelovati. — to pa vemo in slišimo iz vseh krajev dežele, da spušajo posestniki fužin po versti svoje delavce; čez 700 jih je brez zaslužka in do novega leta jih bo gotovo čez 1000.«^{3a}

Nemški list na Koroškem pa je leta 1865 položaj popisoval: »Te splošne slabe razmere prizadevajo našo deželo tem občutneje, ker so popolnoma podrla prav montansko industrijo, to glavno žilo dovodnico naše dežele, saj je ta zaradi vladajočih razmer najhuje prizadeta, vrh tega je preteklo kmetovalsko leto pri nas bilo nerodovitno v pravem pomenu besede. Plavžarska podjetja, ki so svoje obratovanje skrčila na najmanjšo mero ali pa popolnoma nezaposlene fužine, brezdelni, a dela sposobni in delaželni ljudje, ki tavajo po deželi in beračijo, posestva na dražbi, kjer jih največkrat prodajajo za smešno ceno, vse to je žalostna ilustracija našega stanja.«¹

Po vsem tem je umiranje velike koroške železarske industrije v zadnjih desetletjih 19. stoletja učinkovalo naravnost katastrofalno na koroško gospodarstvo. Še občutneje morda na ljudi, ki so pri tej industriji bili zaposleni kot delavci ali pa so od nje živeli kot oglarji in prevozniki. Pokazalo se je, kako tehtno je bilo opozorilo, ki ga je že l. 1848 naslovila na dunajsko vlado delegacija notranjeavstrijskega industrijskega društva, ko je prosila za zaščitno carino za montansko industrijo in navajala, da Koroška od te industrije živi: »V nobeni deželi cesarske krone ni tako splošnega in po celotnem površju razširjenega vzajemnega učinkovanja med kmetijstvom in gozdarstvom na eni strani in med montansko industrijo na drugi strani,« je bilo rečeno v tem opozorilu glede Koroške.⁴

Strah pred brezposelnostjo, ki je spremljala odmiranje velikih železarskih podjetij, je ležal kot mora nad koroškim delavstvom. Še najlaže je razmeroma bilo rešiti problem privajenih železarskih delavcev. Ti so se lahko preselili tja, kamor se je umikala železarska industrija, v prvi vrsti na Štajersko. Do konca 19. stoletja se je s Koroškega izselilo več kot tisoč železarskih delavcev, deloma tudi čez ocean.⁴ A to je razmeroma malo, saj je propadla železarska industrija zaposlovala neprimerno več ljudi. Njihovo število sicer ni natanko znano, a približno predstavo dobimo, če omenimo, da je še v letu 1873 za pridobivanje železarskega oglja na Koroškem bilo posekanega, skuhanega in prepeljanega 805.900 m³ lesa, kar pomeni skoraj prav toliko, kolikor je znašal posek za izvoz koroškega rezanega lesa v letu 1937 ali 1950 (815.000 m³ hlodovine), ko je ta izvoz bil glavna gospodarska postavka Koroške.⁶ Množice ljudi, zaposlene pri pripravljanju železarskega oglja, so izgubile svojo eksistenčno bazo. Jele so se vračati v agrarno proizvodnjo.

Krčenje industrije je bilo ob koncu 19. stoletja glavni koroški politični problem, ki ga je nemško meščanstvo »reševalo« na dva načina: valilo je vso krivdo na Alpsko montansko družbo in pa razvnemalo je protislovenske nacionalistične strasti v deželi.

Koroška trgovska in obrtna zbornica je leta 1896 krivdo za propad koroškega železarstva uradno pripisala Alpine-Montan. Naslednje leto je prišlo do demonstrativnih nastopov, ko je celovško porotno sodišče oprostilo nekega rudarskega inženirja, katerega je bila Alpska montanska družba tožila zaradi žaljenja časti. V koroškem deželnem zboru je nemško nacionalni poslanec Steinwender Alpsko montansko družbo označil naravnost kot sovražnika dežele.⁷ V to vrsto manifestacij koroškega deželnega patriotizma, ki so razburjenost množice gospodarsko ogroženih koroških delovnih ljudi obračala proti zunanjemu »sovražniku« Koroške, proti brezosebni Alpski montanski družbi, se je vključila tudi slovenska konservativna stranka z nastopom poslanca Grafe-nauerja v deželnem zboru.

V resnici je glavnemu bobnarju deželnega patriotizma, koroškemu nemškemu meščanstvu, bilo prav malo mar za napredek dežele, kakor hitro se je zbal za svoje neposredne gospodarske koristi. To dejstvo priznava celo današnje oficialno koroško zgodovino-pisje, čeprav navaja kot olajševalno okoliščino domnevno neizkušenost koroških provincial-nih podjetnikov in finančnikov: »Možje iz Hüttenberške zveze niso imeli dovolj razgledanosti, da bi pomislili na posledice svojega ravnanja za deželo in za njeno gospodarstvo, saj so dopustili, da jih zapelje fran-coski denar, ki se je pozneje razblinil v nič, saj so se odrekli svoje samostojnosti in prodali svoje vrednosti za polovico tistega, kar so ve-ljale.«⁸ To zgodovino-pisje danes ocenjuje, da bi se bila koroška žele-zarska industrija s preusmeritvijo na predelavo in oplemenjevanje su-rovega železa mogla ohraniti kljub vsem opisanim težavam. »Če bi kdo hotel temu ugovarjati z domnevo, da bi do fuzije s štajersko žele-zarsko industrijo konec koncev vendarle prišlo, je treba spomniti na primer kranjske železarske družbe, ki je kljub devetkrat manjši mon-tanski osnovi ostala samostojna in ki je celó desetletja dolgo vzdrže-vala eno izmed južnih koroških podjetij, da je ostalo neodvisno (Bi-strica v Rožu) in ki je bila tako močna, da je pomanjkanje železne rude nadomestila z uvozom čez ocean.«⁹ Takšen je bil dejanski »de-želni patriotizem« nemškega meščanstva v najbolj kritični dobi gospo-darske zgodovine Koroške.

Žičarna v Bistrici v Rožu, ustanovljena v 40. letih, potem ko je leta 1842 ugasnil plavž zaradi dragega dovoza rude iz Hüttenberga, je bila najprej v posesti grofov Eggerjev, potem pa baronov Helldorffov, ki so jo podedovali leta 1884. Helldorffi, ki so opustili druga svoja podjetja (1892 Freudenburg, 1894 Lipica), so bistriško žičarno razširjali, leta 1894 postavili turbino in prvo hidrocentralo v avstrijskih Alpah. Leta 1897 je žičarna zaposlovala 360 ljudi. Leta 1902 pa je tovarno kupila Kranjska industrijska družba in ta jo je odslej oskrbovala s surovim železom z Jesenic.¹⁰

Še dve železarski podjetji na Koroškem sta ohranili svojo neodvisnost in s tem zavarovali svoj obstoj; ležita tudi na slovenskem področju Koroške. To so železarski in kovinski predelovalni obrati v Borovljah, Bajtišah in Podljubelju, ki so se leta 1906 združili v delniški družbi Koroška železarska in jeklarska družba (Kärtnerische Eisenstahlwerksgesellschaft), in pa jeklarna na Ravnah v Mežiški dolini. Boroveljsko industrijo je ohranil dunajski veledrogist Gustav Voigt in njegov sin Alfred, ki je znatno prispeval h gradnji rožanske železnice, potrebne podjetju zaradi dovoza premoga. Boroveljska železarska in jeklarska družba je zaposlovala blizu 300 delavcev.¹¹ Jeklarna na Ravnah v rokah grofov Thurnov je leta 1885 bila med prvimi alpskimi podjetji, ki so uvedla Martinov postopek. S proizvodnjo plemenitih in specialnih jekel si je podjetje pridobilo ugoden položaj v avstrijskem gospodarstvu.¹²

Glavno vlogo pri zaposlovanju delovne sile, preostale kot dediščina propadajočega železarstva, je na Koroškem prevzela lesna industrija. »Les zaključuje zgodovinsko in dejansko krog velikih gospodarskih sil na Koroškem«, ugotavlja zgodovina koroškega gospodarstva.¹³ Medtem ko je gozd prej služil potrebam rudarstva in plavžarstva, se je v drugi polovici 19. stoletja postopoma razvila močna žagarska industrija in intenzivna lesna trgovina. Leta 1848 so bili samo 4 majhni lesni trgovci v Beljaku, leta 1887 pa je njihovo število bilo na Koroškem že 229, leta 1892 — 242, leta 1907 — 340. Najhitreje je število lesnih trgovcev naraščalo v letih od 1879 do 1886, ko se je povečalo za 193. Izvoz koroškega rezanega lesa se je povečal od 110.000 kubikov v letu 1887, na 200.000 v letu 1885 in 306.000 kubikov v letu 1892. Enak obseg je izvoz koroškega rezanega lesa imel tudi v letu 1906. V skladu s tem opazamo tudi naraščanje števila žag: teh je leta 1878 bilo 434, leta 1886 pa 683 podjetij z 955 obrati, od tega štirje s parnimi stroji (115 konjskih sil), 23 s turbinami (2661 konjskih sil) in 968 z vod-

nimi kolesi (5591 KS). Število žagarskih podjetij je v letu 1892 narastlo na 775. Veliko število lesnih podjetij je bilo v rokah Italijanov, prav tako je tudi veliko število delavcev v teh podjetjih bilo italijanskega porekla. Še leta 1907 je bilo 70 % polnojarmenikov v italijanskih rokah in 80 % izvoza v Italijo v rokah italijanskih trgovcev.¹⁴

Rast lesne industrije torej ni pomenila rešitve problema zaposlovanja domače delovne sile preostale po opuščenem železarstvu, ampak se je ta delovna sila morala celó umikati tuji, italijanski. Nedvomno je za ta pojav v prvi vrsti bila odločilna cenenost italijanske delovne sile; na velikih gozdnih obratih slovenskega področja pa je vplival tudi narodnostni moment. V enem izmed svojih literarnih prvencev l. 1909 opisuje Lovro Kuhar-Prežihov Voranc (tedaj njegov psevdonim Črt), kako morajo domačini iskati kruha v tujini, ker je Thurnova gozdna uprava najemala italijanske gozdne delavce.¹⁵

Obenem z žagarstvom se je razvijala tudi lesno predelovalna industrija, zlasti celulozna. Ta je leta 1878 na Koroškem zaposlovala 224 delavcev, leta 1886 pa 380. Nadaljnje naraščanje števila zaposlenih v lesni predelovalni industriji ni znano, vendar si o njegovem obsegu lahko ustvarimo predstavo, če upoštevamo, da je proizvodnja te industrije od 6200 ton izdelkov v letu 1886 narasla na blizu 30.000 ton v letu 1907.¹⁶

Časovno prva panoga koroškega gospodarstva, ki je doživela temeljito spremembo in zato tudi vplivala na položaj koroške delovne sile, je prevoznništvo v zvezi s tranzitno trgovino. Pred gradnjo železnice v letu 1884 je šlo čez Celovec in karavanške prelaze 223.061 centov blaga v obeh smereh, čez Beljak pa 50.000 centov blaga z juga. Po podatkih koroškega gospodarskega izvedenca Scheliessniga je Koroška od tega tranzitnega prometa imela 203.819 fl dobička. Tranzitni promet je zaposloval veliko število domačih voznikov in obenem pomenil tudi stalnega odjemalca za domačo konjerejo, zlasti v Ziljski dolini. Že po zgraditvi železnice Graz—Mürzzuschlag v letu 1845 se začenja tranzit krhati, po zgraditvi železnice čez Semmering leta 1854 pa kolonialni tranzit preneha in Celovec ostane popolnoma ob strani. Deloma še poteka prevoznništvo čez Beljak. Kriza koroškega prevoznništva traja do leta 1863, to je do prvega neposrednega koroškega priključka na železniško omrežje, ko to prevoznništvo dokončno propade. V poznejšem razvoju postane sicer Beljak glavno trgovsko tranzitno središče za promet proti Trstu in Italiji, vendar gre za zdaj za hitri tranzit brez dobička.¹⁷

Prebivalstvo v bližini prej močno frekventiranih karavanških prelazov zlasti pod Ljubeljem in pod Korenom ter v spodnji Ziljski dolini je bilo prisiljeno vračati se v kmečko proizvodnjo. Za Spodnjo Ziljsko dolino je zanimivo poročilo v prošnji, ki sta jo l. 1867 občini Podklošter in Straja ves predložili trgovinski zbornici in v kateri prosita, naj bi pri zidavi železnice tam zaposlili v prvi vrsti številne razpoložljive voznike. V prošnji je poudarjeno, da je po odpadu Benečije stotine ljudi, ki so prej skrbeli za prevoz, izgubilo glavni vir zaslužka in da je zato v teh občinah na razpolago več sto konj.¹⁸

Spričo tako nestalnih pogojev proizvodnje in zaposlitve v neštetih pglavitnih gospodarskih panogah Koroške je za delovno silo bila tem pomembnejša še zadnja velika panoga koroškega gospodarstva, ki jo moramo posebej omeniti, to so rudniki svinca in svinčena predelovalna industrija. Ta je za predmet našega razpravljanja še posebno zanimiva, ker vsa glavna nahajališča oziroma svinčeni rudniki leže na področju slovenske naseljenosti Koroške ali pa prav na njeni meji (področje okrog Pece, Železna Kapla, Slovenji Plajberk, Rabelj in pa Plajberk—Rute). Celotno koroško svinčeno rudarstvo je v letu 1845 zaposlovalo približno 2000 delavcev, in to brez pralk rude in gozdnih delavcev. Leta 1852 je samo v rudokopih Plajberka—Rute in pa pri taljenju svinca bilo zaposlenih 1500 mož; žene in otroci, ki so delali na površju, niso všteti. Razen teh je še blizu 1000 mož iz okolice bilo zaposlenih pri vožnjih v rudnik, s čimer so v celoti ali pa deloma vzdrževali svoj obstoj.¹⁹ Že leta 1809, ko je za Avstrijo Zgornja Koroška bila izgubljena, so močnejše napredovali svinčeni rudniki v vzhodnih Karavankah (Slovenji Plajberk, Obir, Reberca, Peca, Črna, Topla).²⁰ Koncentracija kapitala svinčenih rudnikov v leta 1868 ustanovljeni Plajberški rudokopni zvezi (Bleiberger Bergwerksunion — B. B. U.) je v nasprotju z železarsko industrijo, ki je izgubila finančno samostojnost, pripeljala do okrepitve koroškega svinčenega rudarstva. V okviru te družbe so zlasti pomemben razvoj doživeli svinčeni rudniki v Mežiški dolini, kjer je BBU v letih 1887 do 1890 odkupila obrate v Podpeci, Črni, Topli, Podkraju in na Peci. Po odkritju novih plasti svinčene rude z novimi rovi leta 1894 je prišlo do modernizacije in velikega povečanja proizvodnje, tako da je proizvodnja Mežiške doline leta 1900 že preseгла proizvodnjo Plajberka.²¹ Nasprotno pa so drugi manjši rudniki na področju Karavank bili opuščeni. Zlasti občutno je bilo zaprtje rudnika v Slovenjem Plajberku leta 1905. Delavci, zaposleni v

tem rudniku, izključno Slovenci, so že dolga leta živeli v skrajno težkih pogojih. O njih je socialdemokratsko glasilo leta 1903 pisalo, da »jedo samo žgance in še te tako suhe, da se jim pri ušesih ven prašijo.«²²

Poseben pomen ima razvoj tujskoprometne obrti ob Vrbskem jezeru. Potem ko je Koroška v 70. letih postala po zgraditvi železnice prehodna dežela, so zrastle v Porečah, Vrbi in Krivi Vrbi prve vile in hoteli. Od leta 1879 do 1887 je bilo v Porečah zgrajenih 42 novih vil in 3 hoteli, v Vrbi pa 18 vil in 1 hotel. Leta 1881 je Vrba imela že prenočišč za 500 gostov. Število obiskovalcev Poreč, ki je tedaj bilo najbolj obiskano koroško letovišče, je od leta 1886 do 1892 narastlo od 1710 na 2333, v letu 1907 pa že na 4016. Za ista leta znašajo ta števila za Vrbo 1981, 1848 in 2946, za Krivo Vrbo pa 380, 706 in 1859. Razen tega je leta 1907 letovalo v Ribnici ob Vrbskem jezeru 399 letoviščarjev, v Majerniku pa 252. Velika spodbuda za koroški tujski promet je bila izgradnja karavanske in turske železnice v letih 1906 in 1909, s katero se je Koroška odprla gostom iz Nemčije. Koliko ljudi je zaposlovala tujsko prometna obrt na tem področju, ni znano, a naglo naraščanje prebivalstva v občinah ob Vrbskem jezeru izpričuje velik pomen tujsko prometne dejavnosti. Občina Vrba je od leta 1880 do 1910 narastla od 539 na 858 prebivalcev. Občina Poreče od 730 na 1365 prebivalcev, občina Kriva Vrba od 686 na 816 prebivalcev, občina Otok od 602 na 635 prebivalcev. Skupno število prebivalcev teh občin je v letih 1880 do 1910 narastlo od 2557 na 3674 ali za 43,6 %.²³

Opisano dogajanje v gospodarstvu je po svoje vplivalo na rast koroških mest in na možnost nastajanja slovenskega meščanstva. Mesta se niso spreminjala v večja industrijska središča, stara in nova industrija je bila razmetana po podeželju, dotok vaškega prebivalstva v mesta je bil šibek. Položaj se je izboljšal šele z začetkom 20. stoletja (konsolidacija preostale stare industrije, razvoj lesne industrije, nova karavansko-bohinjska tranzitna železnica na Trst).

Kako so se razvijali pogoji za rast meščanstva, pokaže *razpredelnica procentualnega večanja števila prebivalcev mest*. Pri tem ni toliko važno končno število, ampak predvsem tempo naraščanja v posameznih kritičnih in odločilnih obdobjih. Zato so v razpredelnico vneseni odstotki narastka od vsakokratnega zadnjega štetja, kar se po l. 1880

krije z desetletji. Računano je prisotno prebivalstvo brez vojaštva, saj le-tega ni mogoče upoštevati pri študiju delovanja gospodarskih in populacijskih faktorjev. Vendar za štetja pred 1857 vojaštva ni bilo mogoče ločiti od civilnega prebivalstva, zato nastajajo določene razlike, ki ne izvirajo iz dejanskega gibanja prebivalstva. A ker obsega prvo kritično politično obdobje (konec Bachovega absolutizma in začetek ustavne dobe), t. j. čas političnega formiranja slovenskega meščanstva, v glavnem leta med štetjem 1857 in 1880, te razlike ne morejo spreminiti bistva sorazmerij. V razpredelnico so zaradi primerjave vključena tudi mesta na slovenskem Štajerskem in pa glavno mesto Gradec. Zaradi kontrole je vključena tudi rast Ljubljane. Ljubljana je pomembna posebno zato, ker je Kranjska v splošnem gospodarsko manj razvita od Koroške in morda še bolj izpostavljena splošnim gospodarskim kriznim vplivom kot Koroška. Razlika med Ljubljano in koroškimi mesti gre zato tembolj na račun posebnosti koroškega razvoja. Na Koroškem so v razpredelnici vključena tudi štiri podeželska naselja mestnega značaja, čeprav vsa niso formalno imela mestnega statusa. Podatki za Beljak so preračunani na obseg mestne občine l. 1910 tako daleč nazaj, dokler je bilo mogoče (do 1869). Procent za razdobje 1857—1869 je izračunan na osnovi stare občinske meje.

Mesto	1846	1851	1857	1869	1880	1890	1900	1910
Gradec	51.349	7,9	14,0	28,4	14,5	14,6	23,3	10,1
Maribor	7.868	—12,8	—8,1	103,8	24,9	17,1	23,8	12,2
Celje	2.566	30,0	22,0	5,1	18,2	15,3**	6,0	3,3
Ptuj	2.725				34,3	0,6	7,6	13,9
Ljubljana	17.375	—0,6	20,6	8,9	9,0	23,8	11,4	22,2
Celovec	12.054	0,4	11,3	13,4	8,5	6,6	22,1	19,3
Beljak	2.828	2619*		33,0	17,8	20,4	29,9	65,6
Velikovec	2.025	1924*		2289	4,5	6,6	2,1	0,9
Pliberk	781	637*		959	16,9	2,4	—17,7	13,2
Železna Kapla	1.138	1199*		1256	—4,2	—9,9	2,8	5,5
Borovlje	1.549	1456*		1527	24,0	26,3	10,0	25,2

V splošnem je iz razpredelnice moč ugotoviti, da koroška mesta v rasti znatno zaostajajo za štajerskimi in tudi za Ljubljano, posebno še do 1880. Izjemi sta Beljak in do neke mere Borovlje.

* Podatek po Handbuch des Herzogthumes Kärnten für das Jahr 1856, Zusammengestellt im Präsidial-Bureau der k. k. kärntnerischen Landes-Regierung.

** Podatki za l. 1890 za Celje vojakov ne ločujejo, zato odšteto 504, kar je srednja mera med številom vojakov l. 1880 in 1900.

Gradec kaže precej enakomerno stalno rast, najhitrejša je bila med 1857 in 1869. Maribor je v prvih dveh časovnih obdobjih celo precej močno padel, a v za naš problem najpomembnejšem obdobju 1857 do 1869 je naravnost čudovito hitro rasel, za 103 %, kar je sploh največji prirastek v tej razpredelnici, ki se mu niti Beljak v svojem najboljšem desetletju 1900 do 1910 še zdaleč ne približa. Tudi v razdobju 1869 do 1880 ima Maribor med vsemi upoštevanimi mesti največji prirastek. V poznejših treh desetletjih je tempo rasti nekoliko manjši, a Celovec ga dohiti in prehití šele v zadnjem desetletju. Pri Celju je pomembna izredno hitra rast v prvih dveh razdobjih do 1857, ki ji sledi močno zmanjšanje do 1869, a spet precej hitra rast do 1880, ki nato do konca postopoma pojema. Za Ptuj imamo podatke šele od 1880 naprej. Njegova rast je dosti počasnejša, vendar pa se zdržema stopnjuje.

V prvih dveh razdobjih Celovec ne pozna upada kot Maribor, zato pa je vsa nadaljnja njegova rast do 1890 veliko počasnejša, posebno očitno do 1869, ko je razmerje med obema mestoma glede tempa prirastka 1:8. Šele l. 1900 se tempo rasti Celovca približa mariborskemu, do 1910 pa ga preseže.

Poglavje zase so tri mala mestna središča na slovenskem koroškem podeželju: Velikovec, Pliberk in Železna Kapla. V vsem razdobju zastajajo in omahujejo med počasnim naraščanjem in hudimi padci. Posebno očitna razlika je med Velikovcem in Beljakom, ki imata oba v začetku podobno število prebivalstva. Medtem ko pri prvem tempo prirastka zdržema pada, z edino rahlo izjemo med 1880 in 1890, dokler l. 1910 ne obstane pri 0,9 odstotka, se Beljak skokovito razvija, vse hitreje, tako da doseže l. 1900 do 1910 65,6 % prirastka, kar je največja vrednost na Koroškem sploh. Izjemen položaj imajo Borovlje. Do 1869 sicer tudi zastajajo, potem pa se vztrajno in krepko razvijajo, razen desetletja 1890 do 1900, ko se tempo dokaj zmanjša.

O etničnem značaju prebivalstva v koroških mestih južno od jezikovne meje daje avstrijska uradna statistika le zelo okrnjene podatke, ker šteje od 1880 naprej le občevalni jezik. Ta metoda je v mestih sama po sebi močno večala delež nemškega jezika, ljudje s slovenskim materinskim ali družinskim jezikom, a ki so nemški jezik uporabljali v službenem oz. poslovnem življenju, so a priori množili blok nemškega občevalnega jezika. Nemške oblasti so takšen učinek metode še zavestno krepile.

Le tako si lahko razlagamo nenavadno male deleže slovenskega občevalnega jezika v mestnih naselbinah, ki jih je ugotovilo prvo jezikovno štetje l. 1880. V Celovcu je bilo brez vojaščine 629 ali 3,8 % ljudi s slovenskim občevalnim jezikom, v Beljaku 30 ali 0,5 %, v Velikovcu 630 ali 25,6 %, v Pliberku 171 ali 15,2 %, v Železni Kapli 575 ali 45,2 %, v Borovljah 1154 ali 61,0 %. Podatki iste vrste za l. 1910 so za slovenski jezik še dosti bolj neugodni: Celovec 595 ali 2,3 %, Beljak 48 ali 0,4 %, Velikovec 518 ali 19,7 %, Pliberk 124 ali 11,5 %, Železna Kapla 303 ali 25,4 %, Borovlje 322 ali 10,1 %. Vseh mestnih prebivalcev s slovenskim občevalnim jezikom je v naštetih mestnih naseljih bilo l. 1880 3189, leta 1910 pa 3290. Če upoštevamo, da je l. 1880 bilo naštetih vsega 101.874, leta 1910 pa 81.410 ljudi s slovenskim občevalnim jezikom na Koroškem, bi zaključili, da je le neznaten del Slovencev živel v mestih oz. naselbinah mestnega značaja (3,6 % oz. 4,0 %).

Navedeni podatki še skoraj ničesar ne povedo, koliko je bilo oseb s slovenskim občevalnim jezikom, ki jih lahko štejemo k meščanstvu v družbenem smislu in ne le po bivanju v mestnih aglomeracijah. Vendar lahko že po njih sklepamo, da je meščanstvo v družbenem smislu nastopalo skorajda le v bloku nemškega občevalnega jezika. Po štetju l. 1910 so bili prvič objavljeni podatki o gospodarski pripadnosti in socialnem položaju v kombinaciji z občevalnim jezikom (zbirali so jih tudi l. 1900, a obdelali samo v rokopisu, ki ga v avstrijskem statističnem uradu ni moč več najti.²⁴ Pokazali so res pričakovani skrajno slabi družbeni položaj slovenskega jezika na Koroškem. Zanimivo je dejstvo, da jih nemško zgodovinopisje ali publicistika tedaj nista omenjali ali izrabljali za dokazovanje nemških predpravil v deželi. V svojo službo jih je postavil šele nacizem l. 1938 v leksikonu inozemskega in obmejnega nemštva, ki je navedel, da je l. 1910 med osebami s slovenskim občevalnim jezikom 70 % pripadalo kmetijstvu, med osebami z nemškim občevalnim jezikom pa le 47 %.²⁵ Morda je vzrok za molk pred prvo svetovno vojno to, da je ta podatek živo zanikal priljubljeno politično geslo nemških nacionalcev o sto in stoletnem idiličnem sožitju obeh narodnosti na Koroškem, od katerega naj bi Slovenci imeli nepojmljivo velike gospodarske in kulturne koristi.

Podatki o treh nekmečkih gospodarskih skupinah pokažejo izredno socialno podrejenost slovenskega jezika. V gospodarski skupini *trgovina in promet*, ki je na Koroškem zelo pomembna v gospodarskem

oziru, posebno pa še za rast meščanskega razreda, najdemo najočitnejšo razliko na škodo slovenskega občevalnega jezika: v njej je bilo leta 1910 le 3,4 % vseh ljudi slovenskega a 13 % vseh ljudi nemške občevalnega jezika. Znotraj skupine je razmerje takole: 93,3 % nemškega in samo 6,7 % slovenskega občevalnega jezika!

Skupina *industrija in obrt*: 15,4 % vseh ljudi slovenskega in 23,1 % vseh ljudi nemškega občevalnega jezika. Razmerje med obema jezikoma znotraj skupine: 84,5 % nemškega in 15,5 % slovenskega občevalnega jezika.

Skupina *javnih služb, prostih poklicev* itd: 10,9 % vseh ljudi slovenskega in 17,2 % vseh ljudi nemškega občevalnega jezika. Razmerje med obema jezikoma znotraj skupine: 85,4 % nemškega in 14,6 % slovenskega jezika.

Če upoštevamo, da je splošno razmerje med obema jezikoma v deželi tedaj bilo 78,8 % nemškega in 21,2 % slovenskega občevalnega jezika, vidimo hudo relativno in absolutno zaostajanje deleža slovenskega občevalnega jezika pri ljudeh v treh nekmečkih gospodarskih skupinah.²⁰ Z drugimi besedami, l. 1910 se je pokazalo, da je slovenski občevalni jezik zelo šibko zastopan ravno v tistih gospodarskih skupinah, v katerih nastopa meščanstvo.

Podatki o socialnem položaju poklicno aktivnih oseb v posameznih gospodarskih skupinah podoba za slovenski jezik le še slabšajo. Najprej opazimo, da je med poklicno aktivnimi v trgovini in prometu pri slovenskem jeziku znatno večji delež samostojnih oseb kot pri nemškem jeziku: samostojnih je 34,0 % vseh aktivnih oseb slovenskega jezika v tej skupini in le 26,5 % vseh aktivnih oseb nemškega občevalnega jezika v tej skupini. Na prvi pogled presenetljiv podatek, ki pa ne pove nič drugega kot to, da so gospodarsko samostojni lažje navedli slovenski jezik kot pa nesamostojni, ki so se morali ravnati po svojem nemškem delodajalcu. V skupini *industrija in obrt* ni bistvenih razlik, tukaj je delež samostojnih od vseh oseb slovenskega jezika celo nekaj manjši kot delež samostojnih v krogu nemškega jezika (21,5 % in 24,0 %). Lahko domnevamo, da je v industriji z bolj organiziranim delavstvom neposredni vpliv nemškega podjetnika bil manj občuten.

Najočitnejši pa je skrajno slabi položaj slovenskega jezika pri tistih nesamostojnih osebah, ki ne pripadajo delavskemu razredu, marveč malomeščanstvu: pri uradnikih. V skupini *industrija in obrt* je le

7 uradnikov ali 0,8 % navedlo slovenski kot občevalni jezik! Nič bolje ni v trgovini in prometu, kjer je bilo 39 uradnikov ali 1,9 % s slovenskim občevalnim jezikom. Celo v skupini javnih služb in prostih poklicev, kjer je zastopana državna uprava in kjer bi slovenski živelj moral biti vsaj približno sorazmerno predstavljen, je bilo le 240 ali komaj 5,4 % uradnikov s slovenskim občevalnim jezikom!

Iz teh podatkov seštejemo, da je leta 1910 na vsem Koroškem (ne le v mestih) bilo v vseh treh nekmečkih gospodarskih skupinah 7811 samostojnih oseb in uradnikov slovenskega občevalnega jezika (brez družinskih članov). Iz tega števila pa ni izločeno vojaštvo, ki nastopa v skupini javnih služb in prostih poklicev. V obeh skupinah, industrija in obrt in pa trgovina in promet, ki sta dejansko pravi vir meščanskega razreda, pa je bilo le 1880 samostojnih oseb in uradnikov slovenskega jezika. Meščanska plast s slovenskim občevalnim jezikom je po avstrijski statistiki bila torej silno tenka.

Nadrobna analiza podatkov avstrijske statistike, zlasti še migracijskih, pa opozarja, da jezikovne rubrike še daleč ne pokažejo pravega števila slovenskega prebivalstva v koroških mestih. L. 1880 je bilo v Celovcu 530 Kranjcev in 1750 Štajercev. Velika večina prvih je gotovo govorila slovenski, med Štajerci pa — kakor bomo še videli — okrog 35 % ali 610, skupaj torej okrog 1100 oseb s slovenskim jezikom samo med priseljenci s Kranjskega in Štajerskega. Razen tega je bilo tu še 278 priseljencev iz Trsta, Goriške in Istre, med katerimi je tudi moral biti dober del Slovencev. Zlasti Štajerci so bili novi priseljenci, njihovo število se je po l. 1869 naglo zvečalo (od 498 na 1750), to so večji del samski moški delavci (1352 moških in 398 žensk), skratka ljudje, ki še niso mogli izgubiti značilnosti svojega porekla in se jezikovno asimilirati.²⁷ Že spričo tega je gotovo, da je 629 oseb s slovenskim občevalnim jezikom, naštetih l. 1880 v Celovcu, veliko premalo.

Podobno ugotovitev dobimo iz podatkov štetja l. 1900. Tedaj sta živela v Celovcu med 1405 Štajerci 502 (35 %) taka, ki sta bila pristojna v slovenske štajerske okraje.²⁸ Kranjcev je bilo 2037 in 301 je bil iz Trsta, Gorice in Istre.²⁹ Za to leto imamo še nadaljnji podatek: pristojnost v posamezne koroške okraje. V Celovcu je živelo 1883 oseb iz okraja Velikovec, ki je tedaj imel po uradnem štetju 80 % slovenskega prebivalstva (kar bi zneslo 1500 Slovencev v Celovcu), 4164 iz okraja Celovec okolica, kjer je bilo 31 % slovenskega prebi-

valstva (1280 Slovencev v Celovcu), 1708 iz okraja Beljak, kjer je bilo 32 % slovenskega prebivalstva (545 Slovencev v Celovcu) in 486 iz okraja Šmohor, kjer je bilo 24 % slovenskega prebivalstva (110 Slovencev v Celovcu)³⁰. Po tem približnem preračunu, ki na problem seveda lahko le opozori, bi bilo l. 1900 v Celovcu 3435 Slovencev s Koroškega in blizu 2600 Slovencev iz drugih slovenskih dežel, skupaj nad 6000 Slovencev. Štetje pa jih z vojaščino vred navaja le 1671!

Žal za druga mesta podobnega preračuna ne moremo napraviti, ker v statističnih podatkih niso izločena. Vendar je položaj v njih najbrž bil podoben kot v Celovcu, materinski jezik večine slovenskega prebivalstva je ostal prikrit.

V še večjem nasprotju so jezikovni podatki štetij po l. 1880 glede Celovca s podatki Czörnigove etnografske statistike iz l. 1846 oz. poznejših, na osnovi le-te preračunanih statističnih podatkov.³¹ Znano je, da je celovski magistrat l. 1846 jezikovni značaj mesta označil kot: »wind. & deutsch. & krain.« Takšno oznako tolmači F. Zwitter: »Celovškemu magistratu l. 1846 pač še ni bil jasan pojem slovenskega jezika in naroda . . . ; on hoče le povedati, da je v Celovcu največ koroških Slovencev, ki za njihov govor rabi ljudski izraz ‚windisch‘, nato pridejo Nemci in nato doseljenci iz Kranjske; nemški izraz ‚slovenisch‘ je bil takrat v rabi v znanstveni literaturi, a celovski magistrat ga še ne pozna.« Podrobnih števil magistrat ni navedel, jih tudi ni ugotavljal. Dunajski statistiki so procentualne deleže jezikov določili na na osnovi te splošne oznake in ker so obe slovenski oznaki združili v eno, so celovsko prebivalstvo razdelili v razmerju: 63,7 % Slovencev in 36,3 % Nemcev. O vrednosti teh podatkov sodi F. Zwitter: »Iz splošne oznake ne moremo izračunati točnih števil, koliko je bilo tedaj v Celovcu Slovencev in koliko Nemcev in teh točnih števil za tedanje stanje pač ne bomo nikdar vedeli. Gotovo pa je, da je dal celovski magistrat za jezik svojega mesta tako oznako, da smemo iz nje sklepati, da se je tedaj govorilo v Celovcu več slovensko kakor pa nemško.«³² Tak zaključek je nedvomno utemeljen, pripomniti bi se dalo le to, da je celovski magistrat k oznaki »wind«. najbrž računal tudi štajerske Slovence, za katere je ta oznaka tudi bila v rabi in katerih je tudi moralo nekaj biti (l. 1869 je v Celovcu 496 oseb pristojnih na Kranjsko in 530 pristojnih na Štajersko).

Takšno mnenje se tudi povsem ujema z raznimi drugimi sporočili iz srednjih desetletij 19. stoletja o jezikovnem značaju Celovca. Slom-

šek je npr. kot spiritual na celovškem semenišču govoril vrsto pridig v slovenskem jeziku v celovski cerkvi na »Kreuzberglu«. Njegov življenjepisec Kosar pravi o teh pridigah, da je pri njih »taka gnječa bila, da je moral že ob dveh popoldne priti, kdor je hotel za pridigo, ki je ob štirih začela, še prostora dobiti; skoraj ves griček je bil ljudstva natičen, ktero tako milo slovensko govoriti še nikdar ni slišalo.«³³

L. 1861 se je v nemškem liberalnem listu »Zeitung für Kärnten« razvila zanimiva polemika o podatkih Czörnigove statistike glede Celovca. 3. in 10. avgusta 1861 je izšel podlistek, signiran z »gg«, v katerem se je avtor lotil kritike Kozlerjevega zemljevida Slovenije, posebno še glede Koroške. V njej ironično nastopa proti »domišljijski podobi bodoče Slovenije«, ki naj »otrokom ‚Novic‘ pripravi urico neškodljive zabave.« Avtor torej ni bil Slovencem naklonjen. Kritiziral je predvsem to, da ima Kozlerjev zemljevid vrisano samo jezikovno mejo, ne pa tudi nemških jezikovnih otokov, razen Kočevske. Jezikovno mejo na Koroškem preverja po Czörnigu, katerega hvali zaradi njegove »vzorne natančnosti«. Graja, da je Kozler potegnil na zahodu črto do Pontablja, češ da tam živi samo gručica Slovencev, v splošnem pa se strinja s črto od Šmohorja do Gline. Od tod do vzhodne meje Koroške je Kozler po njegovem mnenju potegnil črto celo nekoliko preveč v korist Nemcem, in sicer na odsekih St. Donat, St. Sebastian in Wölfnitz. Huduje pa se, da Kozler ni vrisal nemških otokov v slovenskem področju (izrecno našteva: Vrata, Podklošter do Bistrice v Rožu, področje ob Vrbskem jezeru in ob Celovcu, okolico Velikovca in Grebinja, Dobrlo ves in Sp. Dravograd), med katerimi pa Celovca ne našteje. V dokaz navaja Fickerjeve številke iz l. 1857 in še posebej za Celovec: 6279 Nemcev in 7200 Slovencev.³⁴

24. avgusta se je s pismom uredništvu oglasil neki nepodpisan Celovčan, ki se je označil kot »nekdo, ki nekaj da na svojo *nemško* domovino«. Ugovarjal je »gg«-ju, da so Fickerjevi podatki za Celovec čisto napačni, trdil je, da je v Celovcu samo malo ljudi, ki znajo tudi slovenski in da ni nobenega rojenega Celovčana, ki bi znal samo slovenski, ni pa zanikal da bi ljudi, ki govorijo samo slovenski v Celovcu sploh ne bilo.³⁵ Uredništvo je bilo s patriotičnim nemškim Celovčanom očitno zelo zadovoljno, saj je pripomnilo, da mu »piše iz duše« in da je grajane številke natisnilo samo iz obzirnosti do svojega sodelavca »gg«-ja.

Toda »gg« se s patriotično frazo ni dal kar ugnati. Moral je biti resnicoljuben in natančen, po vsem videzu se je podrobno pozanimal za stvar, saj je nekaj tednov pozneje, 9. oktobra, postregel bralcem lista z močno poučnim člankom »O narodnostni statistiki«, ki ni izgubil aktualnosti vse do L. Waberjeve razprave l. 1915. Poudaril je, da je etnična pripadnost nov statističen element in da se najlažje določa po jeziku, pri dvojezičnem prebivalstvu pa s svobodno opredelitvijo posameznika. Povedal je, da so Fickerjeve številke preračunane na podlagi podatkov Czörnigove statistike. O Czörnigovi metodi pa je ugotovil, da ni upoštevala izjav posameznikov. »Razmerje narodnosti v mešanih krajih je bilo tedaj določeno le s cenitvijo števne komisije. Verjetno je, da se je cenitev naslonila na opazovanja glede prevladujočega jezika...« Tako je bilo tudi v Celovcu. Dopusča, da se je razmerje narodnosti do l. 1857 že spremenilo ali pa da je še l. 1846 bilo nepravilno ocenjeno, toda neomajno pribija: »Do danes so uradne ugotovitve iz l. 1846 in 1850 (za ogrske dežele) še vedno relativno najzanesljivejše« in poziva vsakogar, ki bi bil zmožen dati zanesljive podatke, naj jih poda.* S tem je bila polemika končana, nihče izmed celovških patriotov se ni upal več ugovarjati temu dobro utemeljenemu stališču, celo niti ne sumarično zanikati, da bi Celovec ne imel izrazito dvojezičen značaj.

Takšen značaj Celovca je bil tako očiten, da se tudi l. 1865 nihče ni postavil po robu podobnim trditvam domačega »Slovenca«. 22. februarja 1865 je ta npr. pisal: »Naravno je torej, da je v Celovcu in Belace posebno med posli in rokodelci veliko Slovencev, ki le malo ali pa celo nič nemški ne znajo.«³⁷ In septembra istega leta: »V mestu Celovcu samem je dosti Slovencev in Slavjanov, ne med visoko gospodo, ampak med rokodelci in obrtniki, med delavci in posli. Okolica je okoli in okoli vsa slovenska. V Št. Rupertu vsi domačini, vsi hlapci in dekle med seboj, doma in pri delu, večidel in najrajši slovenski govorijo.«³⁸ Značilno je poročilo o velikem korzu 27. februarja 1865 v Celovcu, kjer je v sprevodu nastopal tudi slovenski kmet, »ki se je prav šaljivo obnašal in slovenski govoril«, kar je množica sprejemala z veseljem in razumevanjem.³⁹ O Beljaku pa je pisal, da med njegovi 3400 prebivalci ena četrтина slovenski razume in govori.⁴⁰

Upravičeno domnevamo, da je tako pri spodnještajerskih kot pri koroških mestih odločilni faktor za njihovo etnično prilagoditev slovenski okolici v drugi polovici 19. stoletja bil nagel dotok slovenskega

vaškega prebivalstva v ta mesta. Na Koroškem, kjer je tempo rasti tako zaostajal za štajerskim, je ta dotok bil občutno manjši in osnovni faktor etnične prilagoditve znatno šibkejši. Primerjava med Celovcem, Mariborom in Celjem po pristojnosti prebivalstva l. 1880 približno pokaže intenzivnost tega faktorja.

Med prisotnimi prebivalci mest l. 1880 je bilo pristojnih (%)

	V mestno občino	V drug okraj dežele	V drugo deželo
Maribor	20,1	57,3	20,4
Celje	26,6	56,6	17,8
Celovec	33,4	43,8	22,9 ⁴¹

Celovec ima l. 1880 torej daleč največji delež starega mestnega prebivalstva in najmanjši delež novega prebivalstva z dežele. Zanimivo pa je, da je povezanost v domačo deželo proti pričakovanju znatno manjša kot pri Mariboru in Celju, saj je Celovec med njimi relativno največ črpal iz drugih dežel. Tukaj prihaja najbrž do izraza značaj Celovca kot upravnega deželnega centra, v katerem je delovala splošno avstrijska birokracija.

Slovenski mestni element je v tem času na Koroškem, kolikor ga je bilo, dobival malo novega dotoka, njegova dvojezičnost ni slabela. Pri analizi migracij koroškega prebivalstva bomo videli, da je v času okrog l. 1880 velik del slovenskih vaščanov sicer zapuščal svoje domove, vendar se ni usmerjal le v svoje lokalne centre, med katere sodi tudi Celovec, marveč se je v veliki meri podajal za zaslužkom v severni nemški del dežele, kjer se je etnično seveda hitro izgubljal. Lokalni centri pa svoje podobe niso znatneje spreminjali. Stvari tudi niso dosti spreminjali priseljenci v koroška mesta iz drugih slovenskih dežel, katere smo že omenili. Brez domačega formiranega slovenskega meščanstva so se tudi oni politično in sčasoma jezikovno asimilirali. Po tem se niso nič razlikovali od domačinov. To dejstvo vsekakor govori proti tezi nemškega zgodovinopisja in politike, da je tisočletno skupno življenje z Nemci v eni deželi slovenske Korošce napravilo nedovzetne za slovensko narodno gibanje. Tu ni bilo odločilno tisočletje, ampak konkretne sodobne razmere počasne rasti, zastajanja in celo nazadovanja mest na slovenskem Koroškem, ki so enako delovale na vse slo-

venske priseljence v mesta, pa naj so prišli s Koroškega, Kranjskega ali Štajerskega.

Takoj je treba odgovoriti na vprašanje, ali primer Beljaka in Borovlje, ki sta imela veliko hitrejšo rast prebivalstva, a kjer se etnično razmerje ni spreminjalo v korist slovenske strani, ampak narobe, ne nasprotuje splošnemu zaključku, ki smo ga postavili.

Predvsem je treba reči, da Beljaka ne moremo postavljati v isto vrsto s Celovcem. Beljak ni bil — kot v tistem času Celovec — obdan z ozemljem, ki je bilo še močno slovensko, temveč ima izrazito obrobni položaj na jezikovni meji. Večji del njegovega zaledja, če sem štejemo beljaški politični okraj, je nemški (57,2 %) in mesto najbrž nikoli ni bilo v takšni meri dvojezično kot Celovec. Značilna je že navedena cenitev »Slovenca«, da je l. 1865 le ena četrtna njegovega prebivalstva razumela in govorila slovenski. Omeniti je treba tudi dejstvo, da Czörnigova statistika mesto Beljak označuje kot nemško in da tudi Andrej Einspieler v svojih opombah tej oznaki ni nič dodal. Druga posebnost Beljaka v primerjavi s Celovcem pa je ta, da je Beljak v drugi polovici 19. stoletja, ko se je začela njegova burna rast, novo prebivalstvo črpal v veliki meri sploh izven Koroške!

Študij razvoja Beljaka otežkoča okoliščina, da mesto v statistikah ni izločeno iz svoje širše okolice, ker ni tvorilo samostojnega političnega okraja, kot je to pri Celovcu. Za leto 1890 pa je takšno izločanje pri statistiki rojstnosti prebivalstva kljub temu mogoče, ker je bila izdelana tabela po velikosti krajev in je Beljak pač edino mesto na Koroškem v kategoriji od 5000 do 10.000 prebivalcev.

Med prisotnimi prebivalci l. 1890 je bilo rojenih (v odstotkih):

	V mestni občini	V drugih občinah dežele	Izven dežele
Beljak	25,31	41,53	33,14
Celovec	28,36	47,94	23,68 ⁴²

Večji delež nekoroškega prebivalstva v Beljaku je verjetno treba šteti v glavnem na rovaš železniškega osebja in to je bilo v največji meri nemško.

Borovlje so čisto drugačen primer. Tu gre za mestno naselbino sredi čisto slovenske okolice in sama je bila v veliki večini slovenska.

Tudi poznejši dotok novega prebivalstva je prihajal v veliki večini iz slovenske okolice. Med drugim govori o tem statistika porekla učencev na strokovni puškarski šoli, kjer so posebej zabeleženi učenci iz Borovelj in okolice od šolskega leta 1884/85 dalje. Do šolskega leta 1913/14 se je na tej šoli učilo 805 učencev iz Borovelj in okolice, 69 iz ostale Koroške, 153 pa iz drugih dežel⁹ Boroveljsko slovensko oziroma dvojezično meščanstvo se je v največji meri usmerilo nemško liberalno in v jezikovnih statistikah nastopa kot nemško. Glavnina Borovčičev pa so nesamostojni puškarski in sploh kovinski delavci, ki so z redkimi izjemami slovenskega rodu in jezika. Zakaj so oni v veliki meri postopoma množili skupino nemškega občevalnega jezika v statistikah pa je že vprašanje, na katero naj odgovori poglavje o delavskem prebivalstvu in narodnostni praksi koroške socialne demokracije.

Ne beljaški ne boroveljski primer ne nasprotujeta osnovnemu dognanju o pogojih za rast slovenskega meščanstva na Koroškem.

Po migracijskih podatkih štetja 1900 smo že izračunali, da je tedaj v Celovcu moralo živeti vsaj 6000 Slovencev. Privatno štetje, ki ga je l. 1910 izvedlo slovensko katoliško politično in gospodarsko društvo, je zabeležilo v Celovcu zelo podobno število Slovencev: 6724 ali 24,7 %.¹⁰ Vse, kar smo doslej navedli, kaže na to, da to število ni pretirano in dejstvo je, da jezikovni podatki avstrijskih uradnih štetij še daleč niso pokazali pravega deleža slovenskega mestnega prebivalstva. Omenili smo že učinek metode štetja po občevalnem jeziku, prav tako vplivanje na izjave odvisnega slovenskega prebivalstva. A s tem še ni mogoče pojasniti celotne ogromne razlike med podatki štetij in dejanskim stanjem na škodo slovenskega jezika. Treba bo še upoštevati tretji faktor, brez katerega oba prejšnja ne bi mogla imeti tako velikega učinka. To je stališče slovenskega meščanstva oziroma malomeščanstva v družbenem pomenu besede do vprašanja nacionalne afirmacije, njegova politična usmerjenost.

Slovensko meščansko liberalno gibanje bi glavnino novih slovenskih priseljencev v mesto lahko nagnilo k političnemu udejstvovanju v okviru lastne narodnosti. Takšno gibanje pa je bilo prešibko in je kmalu docela izginilo, dvojezično meščanstvo se je po začetnem omahovanju pridružilo nemškemu liberalizmu in potegnilo v nemštvo tudi nove meščane.

III.

GOSPODARSKI IN SOCIALNI DEJAVNIKI USMERJANJA SAMOSTOJNEGA KMEČKEGA PREBIVALSTVA PO ZEMLJIŠKI ODVEZI

Proučevanje položaja kmečkega posestnika je posebno pomembno v obdobju do uvedbe splošne volilne pravice, ko je izmed celotnega vaškega prebivalstva še edini upravičen voliti.

Nas zanima predvsem tista stran gospodarskih dejavnikov, ki povzroča odvisnost kmečkega gospodarstva od fevdalnega ali pa novodobnega kapitalističnega veleposestva in pa odvisnost od kapitalističnih, obrtnih, industrijskih, trgovinskih in drugih obratov v mestu in na deželi. Vse te oblike odvisnosti niso imele samo gospodarskih, ampak tudi politične posledice. V raznih oblikah odvisnosti lahko najdemo prav tiste vzode in prenose, s pomočjo katerih je nemška vladajoča plast močno vplivala na politično odločanje kmečkega posestnika v slovenskem delu dežele. Razume se, da te oblike vplivanja ohranijo svojo učinkovitost tudi v poznejšem obdobju, po uvedbi splošne volilne pravice, čeprav je potem zaradi razširitve volilne pravice relativni pomen teh vplivov zmanjšan. V absolutnem merilu pa se ta vpliv vse do konca obravnavanega obdobja ni zmanjšal. Razne oblike kmečke samopomoči (hranilnice in posojilnice, zadružne organizacije itd.) tega vpliva niso mogle odpraviti, lahko so le omilile do določene mere njegove učinke.

Kmečka posest na slovenskem Koroškem kaže tudi po zemljiški odvezi, v novem obdobju kapitalističnega gospodarstva nekatere poseb-

nosti v primerjavi s prevladujočimi razmerami v nemškem delu dežele. Kot prvo lahko ugotovimo posebnost, ki pomeni še dediščino fevdalnega obdobja, to je razmerje med rustikalno in dominikalno zemljiško posestjo. Pri tem razumemo kot rustikalno tisto posest, ki je v lasti kmečkih gospodarstev, t. j. kmetijskih posestev, ki jih obdeluje lastnik sam s svojo družino in deloma s pomočjo najete delovne sile. Kot dominikalno posest pa štejemo tisto, ki je v lasti naslednikov nekdanjih fevdalnih gospodstev (dominijev).

Nimamo sicer podrobnih podatkov, vendar lahko iz dveh zemljevidov, ki ju je izdelal J. Schmid, razberemo vsaj v glavnih obrisih položaj v tem vprašanju. Poljska razdelitev iz franciscejskega katastra v glavnem ustreza tudi razmeram l. 1925, ko sta zemljevida bila izdelana,¹ tembolj seveda razmeram v drugi polovici 19. stoletja, čeprav je nekaj sprememb gotovo bilo, vendar analize o tem še ni. Prvi zemljevid zadeva izključno slovensko ozemlje, namreč Rož vključno z Gurami na severu, drugi zemljevid pa prikazuje zemljiško razdelitev celotne Koroške, vendar le v mejah po letu 1920, tako da ne Kanalska dolina, ne Jezerska občina in Mežiška dolina na njej niso obdelane. Za te predele nekdanje koroške dežele imamo sicer tudi zemljevide poljske razdelitve S. Ilešiča, vendar na njih bivša dominikalna posest ni posebej označena.²

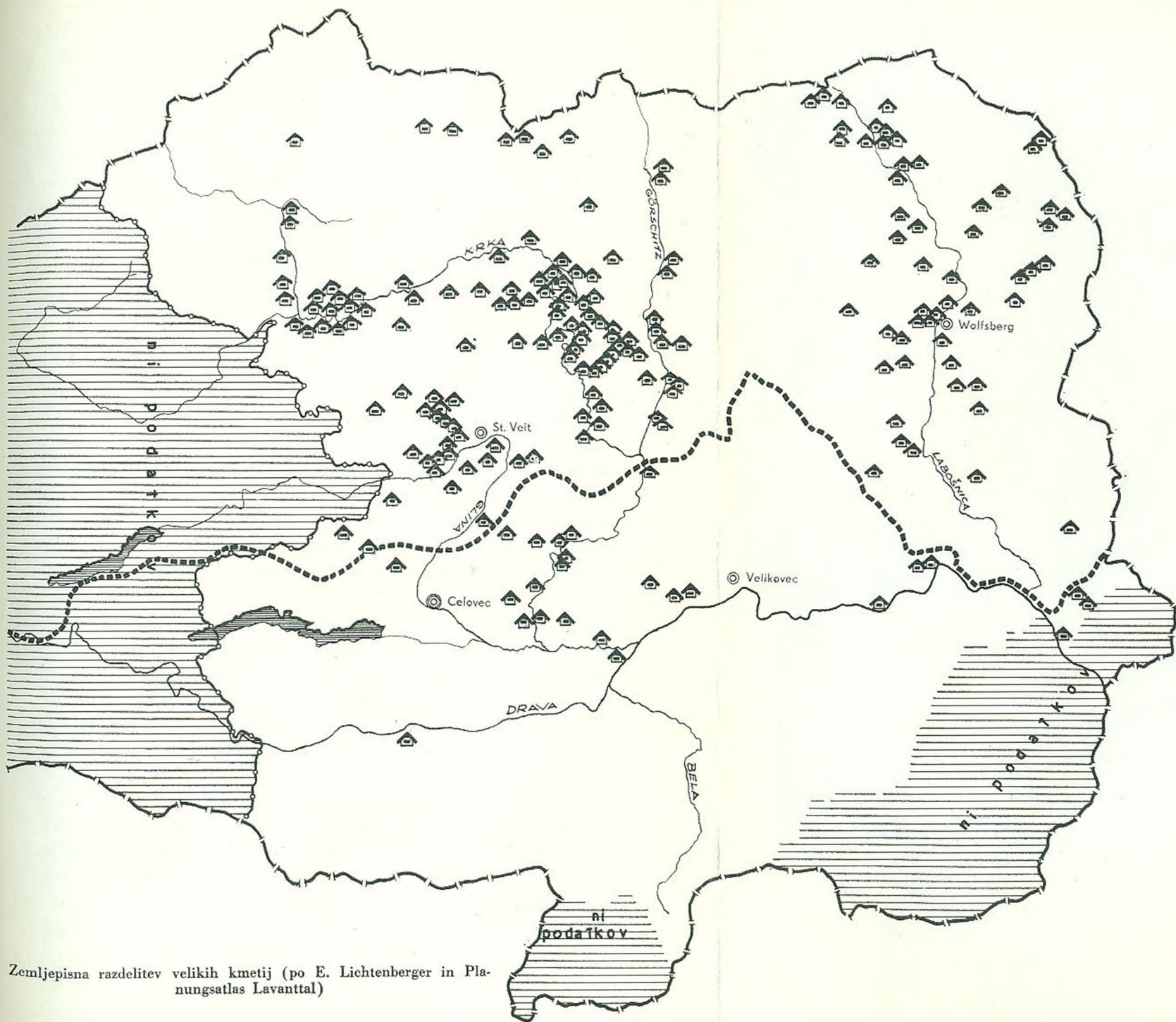
Pogled na obe Schmidovi karti pove, da je v južnem delu dežele dominikalna posest močnejše zastopana kot v severnem delu. V južnem, v glavnem slovenskem delu dežele, nastopa ta posest v velikih strnjenih blokih, kakršnih na severnem delu ne najdemo. Največji blok dominikalne posesti nahajamo prav v Rožu. Ta blok se nadaljuje proti vzhodu tudi v Podjuni, na zahodu pa mu ustrezajo podobni bloki ob Ziljski dolini. — Ogromni kompleksi dominikalne posesti se nadaljujejo proti vzhodu tudi v Mežiški dolini, ki na zemljevidu ni orisana. Posest grofov Thurnov je znašala pred agrarno reformo l. 1931 11.655 hektarov površine: od teh 1236 ha obdelovalne zemlje in 9483 ha gozda.³ — Severno od tega področja velikih dominikalnih posestnih blokov, nastopa področje manjših, raztresenih gruč dominikalne posesti, ki se v tej obliki širijo in redčijo proti severni meji dežele. Pomembnejše komplekse dominikalne posesti lahko ugotovimo tudi na Gurah, v vzhodni Svinjske planine, na Gosposvetskem polju, na Osojskih turah

in na Dobraču. Edino večje sklenjeno področje dominikalne posesti, ki bi se dalo primerjati s sklenjenimi bloki na slovenskem področju, je vzhodni rob Laboške doline.

Veliki bloki strnjene dominikalne posesti, zlasti v Rožu, obsegajo v prvi vrsti gozdove v višjih legah vse tja do neproduktivnih grebenov v gorah. Vendar pa nam karta priča, da ni mogoče trditi, da bi gorska gozdna posest praviloma bila v rokah dominija po vsem koroškem ozemlju, kajti severno obrobje, ki se po svoji goratosti ne razlikuje od južnega obrobja, niti od daleč ne kaže takih blokov dominikalne posesti. Z drugimi besedami, severni, nemški del dežele ne pozna tistega tipa kmečkega posestnika, ki je močnejše zastopan v južnem delu dežele, namreč posestnika brez ali z malo gozda, posestnika navezanega na servitutne pravice na dominikalnem gozdnem in pašniškem posestvu, ali pa sploh brez teh pravic.

J. Schmid takole opiše položaj na področju *Karavank*: »Kot povsod (v Rožu) je tudi na tem področju gozd pretežno v dominikalni posesti (gospostva Hollenburg, Görtschach, Helldorff, grof Egger), ki teži za tem, da bi površino pod gozdom razširila na račun malih, s težavo ustvarjenih poljskih in pašniških zemljišč. Tako v prikazu poljske razdelitve v karavanški coni dominikalna posest gospoduje in prav skromno pogledujejo iz nje kmečki celki, ki ustrezajo naselitvi v samotnih kmetijah.«⁴

O pomenu dominalne posesti za kmečko gospodarstvo v *Ziljski dolini* piše J. Schmid: »Čeprav so ravno obsežna planinska pašniška področja tako pomembna in gospodarsko dragocena, so vendar v trdno sklenjeni dominikalni posesti gospostev Porcia in pa gospostva Kühnburg; ta posest zavzema na veliko razdaljo celotno gorsko pobočje, tja do dolinskega dna. Samo v Lesachtal in pa v masivu Trogkofel prodre kmečka posest tu in tam prav do državne meje. Prebivalci doline si niso zagotovili samo pravico goniti svojo domačo živino na planinske pašnike brez odškodnine, imeli so tudi pravico sekati les v dominikalnih gozdovih za svoje hišne potrebe. Razen tega so imeli tudi sami skupne gozdove. Tem nezdravim razmeram (značilno stališče avtorja, ki razmere sodi s stališča interesa dominikalne posesti, op. J. P.) je bil storjen konec šele v štiridesetih letih preteklega stoletja, ko so kmetom nakazali parcele v gorskem gozdu in deloma razdelili srenjske gozdo-

Zemljepisna razdelitev velikih kmetij (po E. Lichtenberger in Planungsatlas Lavanttal)

ve. Za planinske pašnike pravice pa se boj še nadaljuje.«⁵ J. Schmid opiše tudi *Celovško kotlino* od zahoda proti vzhodu; ko se približuje Velikovcu, pravi: »Proti Velikovcu postane pokrajina veliko bolj nemirna. Prakameninski hrbti tvorijo v zvezi z morenami večkratni sistem drug v drugega segajočih nasipov. Grudasta razdelitev v posestnih deležih sega deloma še čez nje, najvišji hrbti pa so kot obsežno gozdno zemljišče v dominikalni posesti. Zaselki so redki in samo v okolici mesta občutno izstopajo v podobi poljske razdelitve. Strnjena dominikalna gozdna posest pokriva Vašinje in gorsko panogo pri Rudi.«

Podobno ugotavlja J. Schmid strnjeno dominikalno posest v višjih legah *vzhodnega dela Karavank*, kjer je v lasti gospostev Pliberk, Dobrla ves in Ženek.

Njegova zaključna ugotovitev o razširjenosti dominikalne posesti na Koroškem potrjuje opažanja z obeh zemljevidov: »Dominikalna posest je, kot povsod v alpskih deželah, tudi tukaj večinoma gozdna posest in v visokih legah. Zaradi tega jo je treba predvsem iskati na ozemlju celkov ali pa na sosednjih področjih. Veliki gospodarski pomen planinskih pašnikov je izsilil (na severu) v področju pragerovja močno utesnitev starega posestnega stanja, apneniška alpska gorovja na jugu pa so ga ohranila v skoraj prvotni razsežnosti, glede na to, da tukaj tla dovoljujejo uspevanje samo še gozdu. Na ravninskem in gričevnatem svetu pa je dominikalna posest močno razdrobljena in raztresena po vsej pokrajini.«⁶

Schmidova teza, da je dominikalna posest umestna v južnem apneniškem gorovju, to je na slovenskem področju, ker pač tam tla dovoljujejo edino gozd, ni povsem prepričljiva, če pomislimo na pojav, ki ga bomo še obravnavali, namreč da so prav južna dominikalna gozdna gospodarstva izrivala kmečka gospodarstva na svojem področju tudi tam, kjer je že prastara naselitev dokazala sposobnost tal za druge kulture. O dominikalnem posestvu na južnem Koroškem v drugi polovici 19. stoletja nikakor ne moremo govoriti kot o posesti, ki izrablja samo manj produktivne površine oziroma o posesti, ki se na take površine umika, marveč kot o gospodarsko aktivni in ekspanzivni sili v poljedelskem in gozdnem gospodarstvu.

Posebni vpliv, ki ga je strnjena dominikalna posest v južnem delu Koroške imela na življenjske razmere kmečkih gospodarstev, je po

drugi svetovni vojni ugotovila tudi E. Lichtenberger.⁷ V svoji za naš predmet zelo pomembni razpravi ugotavlja: »V Karavankah so gorski kmetje v dominikalnem gozdu prav poseben primer, katerega značilnost je že od začetka bila popolnoma drugačno pravno razmerje do zemljiškega gospodstva. Velika večina kmetov ni v začetku 19. stoletja (t. j. v času franciscejskega katastra, op. J. P.) v dominiju Holenstein (pač: Hollenburg) imela sploh nobenih gozdnih parcel, marveč samo steljne, pašniške in lesne servitute v dominikalnem gozdu. Vsekakor je že tedaj divjal oster boj z gospodstvom za različne gozdne areale, kakor dokazujejo vpisi v indikacijsko mapo, pri čemer je zanimivo, da je kmečka občina, ki ima sicer na Koroškem na področju raztresene naselitve le majhno vlogo, tu nastopala kot pravna oseba. Stalni nedovoljeni posegi kmetov v dominikalnem gozdu se izražajo tudi v aktih in odločbah. V gospodstvu Hagenegg v železnokapelskem okraju je položaj bil krajevno različen, deloma so imeli kmetje tudi že večje gozdne parcele v svoji posesti. V zvezi z obsežnimi dominikalnimi gozdovi je tudi drvarska naselbina Zavrhom, ki pa ni, kot v spodnje avstrijskih apneniških Alpah, nastala šele v novjšem času, marveč že v poznem srednjem veku. Gospodarsko težišče je bilo tukaj na oglarjenju za gozdne plavže.«⁸

Posebno velika obsežnost in sklenjenost dominikalne posesti na slovenskem območju Koroške navaja na misel, da je kmečka posest na tem področju bila v dosti večji gospodarski odvisnosti od svojega dominikalnega sosesa, ki je v mnogih primerih kar monopoliziral tako pomembne dejavnike v kmečkem gospodarstvu kot so gozd, steljarjenje in planinska paša. Ta odvisnost, ki je izvirala iz časov fevdalnih odnosov, nikakor ni prenehala po zemljiški odvezi leta 1848, saj je pri tej odvezi dominikalna posest ostala nedotaknjena. Nasprotno pa so prav v zvezi z odplačevanjem odškodnine za odvezo postale sporne še kmečke servitutne pravice. Te so morali kmetje posebej uveljavljati in se zato seveda tudi potruditi pri odplačevanju odškodnine za odvezo, če so hoteli kaj doseči.

Gospodarsko odvisnost, ki jo prinaša izredno velika dominikalna posest na slovenskem delu Koroške, je pospeševala še ena značilnost tega slovenskemu kmečkemu gospodarju neljubega sosesstva, namreč dejstvo, da se ravno veliki dominiji vztrajno drže v lasti istih rod-

bin, za razliko od raztresene manjše dominikalne posesti v ostalih delih Koroške dežele, kjer je kot špekulativno zemljišče hitro prehajala iz rok enega lastnika v roke drugega. Tudi na ta moment opozarja E. Lichtenberger: »Velika gospostva ostajajo družinska posest starih rodov, ki so v splošnem sposobne ohraniti svojo posest. V nasprotju s temi velikimi posestvi pa prehajajo posestni obrati nekdanjih malih zemljiških gospostev pogostoma iz ene roke v drugo. Od prodora kapitalizma naprej postajajo predmet špekulacije za novo obogatele ljudi, ki vsakokrat vlagajo vanje svoj kapital . . .«⁹

Predstavo o tem, s kakšno vnemo in učinkovitostjo so pri urejevanju vprašanj gozda in servitutnih pravic nastopala velika stara gospostva na slovenskem področju, je mogoče dobiti iz razprave A. Thurna, izdelane na osnovi arhiva gospostva Pliberk. V tem gospostvu so se razprave za dokončno določitev kmetij po odvezi zavlekle tja v 60. leta. Večji del so kmetije celo na novo parcelirali.¹⁰

Do leta 1772, ko so dobile hube svoje gozdne parcele, je bil malo dane ves gozd v rokah gosposk. Po 1848. letu bi naj parcele prešle v končno posest hub, obenem pa bi obdržale servitutne pravice v gosposkinem gozdu. Kako se je to vprašanje konkretno razvilo na področju, ki nas zanima, povedo deloma statistični podatki avstrijskega štetja kmetijskih obratov leta 1902.

Objavljeni so po političnih okrajih in ne po manjših sodnih okrajih. Zaradi tega je posebno proučevanje slovenskega področja močno otežkočeno, saj se administrativne meje, z izjemo velikovškega okraja, ne ozirajo na etnično razdelitev dežele. Izjemoma pa je avstrijska centralna statistična komisija podatke tega štetja objavila tudi po naravnih zemljepisnih področjih, ne glede na politične administrativne upravne enote. Koroška je bila razdeljena v teh tabelah na štiri naravne zemljepisne enote, in sicer na področje Tur, na področje Svinške planine, na področje Apneniških Alp in na področje Alpskega predgorja.

Resda se tudi ta področja ne ujemajo z etnično razdelitvijo dežele. Vendar pa leži večina enega izmed njih (področje Apneniških Alp, t. j. Karavanke in Ziljske Alpe) na področju slovenske naseljenosti, in sicer po površini 58 %, po prebivalstvu pa 66 %. Področje Alpskega predgorja (Celovška kotlina in severna Podjuna) pa leži skoraj do

polovice na področju slovenske naseljenosti, in sicer po površini 48 %, po prebivalstvu pa 53 %.*

Tabele po naravnih področjih žal ne vsebujejo vseh vrst podatkov štetja. Omogočajo pa zasilno teritorialno ločevanje podatkov po političnih okrajih tako, da lahko južni, pretežno slovenski del dežele izločimo posebej in ga primerjamo s severnim delom dežele.

Pomembnost te možnosti vidimo že pri vprašanju, kolikšen odstotek kmetijskih gospodarstev na posameznih področjih je brez gozda oziroma koliko jih ima gozda manj kot četrtno svoje produktivne površine. To vprašanje je zanimivo zaradi splošne odvisnosti kmečkega gospodarstva od gozda, saj pomeni gozd ne le nujno potreben vir tehničnega lesa in kuriva za kmečko gospodarstvo samo, ampak tudi njegov važen tržni produkt in obenem dragoceno rezervo za kritična leta. Kmečki obrat, ki nima gozda ali ga ima zelo malo, je neprimerno manj zaščiten pred vplivi slabih letin in nihanj cen na tržišču kot pa obrat z gozdom. Obenem je tak obrat vsekakor postavljen v večjo odvisnost od posest-

* Površina in prebivalstvo naravnih geografskih področij Koroške po podatkih štetja iz leta 1900.

Področje Apneniških Alp:

Celotna površina: 2853,62 km²

Skupno prebivalcev: 83.230

od tega Nemcev: 44.412 = 53,37 %

od tega Slovencev: 38.818 = 46,63 %

Slovenski del področja ima površino: 1658,08 km² = 58 %

Skupno prebivalcev: 55.211 = 66 %

od tega Nemcev: 16.398 = 29,69 %

od tega Slovencev: 38.813 = 70,31 %

Mestna občina Beljak ni všteta.

Področje Alpskega predgorja

celotna površina: 2299,29 km²

Skupno prebivalcev: 115.874

od tega Nemcev: 71.053 = 61,24 %

od tega Slovencev: 44.821 = 38,76 %

Slovenski del področja ima površino 1103,75 km² = 48 %

skupno prebivalcev: 61.736 = 53 %

od tega Nemcev: 26.346 = 42,66 %

od tega Slovencev: 35.390 = 57,34 %

Mestna občina Celovec ni všteta.

(Izračunal Tone Zorn)

nika gozda, v našem primeru od fevdalnega ali kapitalističnega gozdnega veleposestva.

Če pogledamo podatke o relativnem številu kmetijskih obratov brez gozda po koroških političnih okrajih (tabela I), ne moremo razen za mesto Celovec, ki je specifičen primer, opaziti kakega nenavadno velikega odmikanja števila kmetij brez gozda od deželnega povprečja. Najmanj kmetij brez gozda imata politična okraja Šmohor in Wolfsberg (20,8 in 20,22 %), kar je glede na njuno gozdnatost normalno. Daleč nad koroškim povprečjem kmetij brez gozda je edino politični okraj Beljak s 37,38 %. Če odštejemo specifični primer celovškega mesta, izkazuje politični okraj Beljak najvišji odstotek tudi tedaj, če računamo skupaj čiste poljedelske obrate in obrate z manj kot eno četrtno (46,52 %). Glede na močno gozdnatost tega političnega okraja, ki obsega tudi del Karavank, je ta veliki odstotek nenavaden (deloma ga lahko razlagamo z znatnim številom kajžarjev v tem okraju). — Ako zdaj pogledamo delež kmetij brez gozda po zemljepisnih področjih (tabela II), opazimo, da ima ravno najbolj slovensko geografsko področje, področje Apneniških Alp, največji odstotek kmetij brez gozda (30,42 %). To je tembolj presenetljivo, glede na dejstvo, da je to geografsko področje na Koroškem najbolj gozdno.

Potomec grofov Thurnov razkriva iz arhivov pliberške gosposke, kako je prišlo do tega, da so številni kmetje v najbolj gozdnatih predelih Koroške ostali brez gozda: Že spočetka so kmetje bili s strani zemljiško odveznih komisij postavljeni v težaven položaj, vsekakor pod vplivom gozdnih veleposestnikov, in sicer s tem, da so jim dodeljevali gozdne parcele visoko v gorah. Take parcele gorskih gozdov so kmetje potem prepuščali graščini, ker sami niso imeli možnosti, da bi jih izkoriščali. Toda še huje je kmete prizadela težka obremenitev zaradi plačevanja odškodnine, dolžne zemljiškim gospodvom. Da bi se teh dolgov rešili, so odškodnino delno plačevali tako, da so graščinam prepuščali še preostale gozdove. Njihov položaj pa je postajal vse težji, zato so še nadaljevali s prodajo gozdnih parcel, kupec pa je spet bila graščina oziroma gozdna veleposest. V letih 1867 do 1890 so prodali številne posamezne gozdne in travniške parcele na območju gosposke Pliberk. Nazadnje so nekateri morali iti do konca in prodajati graščini cele hube z vsem zemljiščem in inventarjem.¹¹

Za južno Koroško je torej značilno, da najdemo v najbolj gozdnatih predelih izredno veliko kmetij brez gozda. Razume se, da so v

svojem nadaljnjem obstoju te kmetije zato bile bolj podvržene gospodarskim in političnim vplivom s strani nemške gozdne veleposesti. Ta posest se je vztrajno širila in je na račun kmečkega gospodarstva, ki je nepripravljeno in slabo opremljeno, postajalo žrtev liberalnega kapitalističnega gospodarstva, težila za čim večjim arondiranjem svojih zemljišč. Tudi E. Lichtenbergerjeva ugotavlja za obdobje 1848—1870, da so se težnje starih gospodstev z veliko gozdno posestjo po arondiranju tedaj neovirano uveljavljale.¹² Razume se, da je ta posebna odvisnost slovenskih kmečkih posestnikov od nemške gozdne veleposesti imela svoj negativni vpliv na politično uveljavljanje slovenskega etničnega elementa.

Slabe posledice pomanjkanja gozdne posesti pri kmečkih gospodarstvih na južnem Koroškem so bile tem občutnejše zaradi še drugih posebnih okoliščin v zvezi s servitutnimi pravicami v gozdu in na paši.

Servitutne pravice so v Avstriji sploh imele velik pomen. Zelo veliko število kmetov je bilo od njih življenjsko odvisnih. Po podatkih F. Sommereggerja je za položaj glede servitutnih pravic bila značilna velika neurejenost po letu 1848. Poljedelski kongres na Dunaju l. 1849 je velik del svojega časa posvetil prav urejevanju servitutnih pravic. V debati so delegati med drugim navajali, da je na Koroškem v okraju Spittal od 70.000 oralov državnega gozda 40.000 spornih med erarjem in kmeti.¹³ Na Koroškem se je namreč odprava servitutov močno zavlekla, ker ni bila izvršena obenem z zemljiško odvezo, kakor je bilo to na Kranjskem, v čeških deželah in v Spodnji Avstriji. S servitutnimi pravicami je bilo leta 1905 na Koroškem obremenjenih 73.019 ha gozda. Veliko pomembnost tega vprašanja za življenje kmečkih gospodarstev na Koroškem razberemo iz podatka, da je v tej deželi bilo zaradi servitutov v obravnavi 450.000 oralov zemljišča, in sicer za uveljavljanje 500.000 posameznih servitutnih pravic. Cele doline so bile glede lesa in stelje navezane na servitutne gozdove. Do časa, ko je Sommeregger napisal svojo knjigo, so bile regulirane pašne pravice za 4434 konj, 80.882 glav goveda, 80.599 ovac, 2319 svinj. F. Sommeregger pripominja, da so ta števila še vse premajhna, ker operacija tedaj še ni bila zaključena. Gozdna veleposest je težila za tem, da bi servitutne pravice od kmetov odkupila. Do tedaj je bilo odkupljeno 75.000 oralov gozda od servitutnih pravic.¹⁴ Glede splošnega pomena servitutnih pravic v avstrijskih alpskih deželah pravi F. Sommeregger, da najdemo obsežne predele, kjer je servitutno vprašanje bilo tako

važno, da je po svojem pomenu presegalo vsa druga vprašanja agrarne politike v tistih okoliših. Kjer servitutne pravice niso bile odkupljene, marveč regulirane, je nastajala pri zemljiško odveznem postopku in pri urejanju servitutnih pravic huda zmeda in škoda za kmete, ki so pri pogajanjih bili nevedni in nespretni, Toda, kakor pravi F. Sommeregger, oškodovanje kmečkih gospodarstev se s tem ni končalo: »Pri izvajanju teh njihovih pravic so jih zlonamerne gozdarske oblasti še naprej šikanirale, saj so kmalu odkrile vse zanke gozdarskega zakona iz leta 1852 za kmete.« — »Storili so vse, da bi kmete šikanirali na najbolj odvraten način.« Sommeregger pravi, da je znak za podleganje kmetov v tem boju bilo nazadovanje živinoreje. »Neizmerno veliko zamere in jeze, procesov, vzajemnega škodovanja se je naselilo v nekatere kmečke občine, gospodarsko in moralno življenje je bilo najhujše prizadeto.«¹⁵

S tega vidika je gotovo v najboljšem položaju bilo kmečko gospodarstvo, ki je imelo dovolj lastnega gozda in ni bilo navezano na servitute v veleposestniškem gozdu. Videli smo že, da je takih gospodarstev prav na zemljepisnem področju Apneniških Alp bilo najmanj. A kmečkemu gospodarstvu brez gozda so servitutne pravice kljub vsem šikanam vendarle pomembno dopolnjevale njegovo zmogljivost in trdnost. Ali je kmet na področju Apneniških Alp imel v zadostni meri vsaj servitutne pravice v gozdu ali pa je pripadal tisti vrsti, ki je gospodarsko bila najranljivejša, namreč kmetom brez gozda in obenem brez gozdnih servitutnih pravic?

V tej luči moramo gledati podatke štetja l. 1902 za Koroško o povezavi kmetijskih obratov s servituti, in sicer v zvezi z velikostjo njihove produktivne površine. Čeprav so ti podatki zelo zanimivi, vendar ne odgovarjajo v celoti na vprašanje, ker ne beležijo posebej resničnih, t. j. iz fevdalnih odnosov izvirajočih servitutov, marveč beležijo skupaj z njimi tudi vse druge stvarne privatne pravice, ki jih imajo posamezna kmečka gospodarstva na tujem privatnem zemljišču, največ pravice uživanja na skupni posesti, t. j. udeležba pri agrarnih skupnostih.¹⁶ Kljub temu so ti podatki za naš namen vsaj deloma uporabni. Če primerjamo najprej deželne podatke za tri alpske dežele, t. j. Zgornjo Avstrijo, Salzburg in pa Koroško, vidimo, da se Koroška med njimi odlikuje z izredno velikim številom kmetijskih obratov povezanih s servituti (Tabela III). Če upoštevamo povezavo s pašniškimi servituti

in povezavo z gozdnimi servituti in pa če vzamemo koroški odstotek kot indeks 100, potem ugotovimo za te tri dežele naslednje stopnje: Zgornja Avstrija 4, Salzburg 69, Koroška 100!

Tabela IV. pokaže povezavo kmetijskih obratov s pašniškimi in gozdnimi servituti po političnih okrajih Koroške. Če tudi tukaj vzamemo šmohorski politični okraj, ki je najbolj povezan s servitutnimi pravicami, kot indeks 100, se pokaže naslednja razporeditev političnih okrajev po stopnji povezave s servituti: Št. Vid 6, Wolfsberg 13, Velikovec 16, Celovec ok. 28, Beljak 50, Spittal 93, Šmohor 100. Opazimo torej zelo neenakomerno razdelitev po intenzivnosti povezave kmetijskih obratov s servitutnimi pravicami. Centralni in jugovzhodni del dežele (Celovec-okolica, Velikovec in Wolfsberg) je najmanj povezan s servitutnimi pravicami, najbolj pa zahodni in severozahodni (Šmohor in Spittal), medtem ko pomeni beljaški okraj srednjo stopnjo. Žal nimamo podatkov, ki bi bili preračunani po koroških naravnih področjih, tako da ne moremo izvesti neposredne primerjave med številom kmetij brez gozda in številom kmetij povezanih s servitutnimi pravicami po teh področjih. Precej očitno pa se kaže dejstvo, da se, z izjemo Šmohorja, prav politični okraji, ki leže z dobrim delom na področju Apneniških Alp (Velikovec in Celovec-okolica), kjer smo ugotovili največji odstotek kmetij brez gozda (30,42) uvrščajo med področja, za katera smo kot značilnost ugotovili majhno povezavo s servitutnimi pravicami. Ta okoliščina bi navajala na misel, da so tukaj kmetje v zemljiško odveznem postopku in v postopku reguliranja servitutnih pravic zaradi svojega slabšega gospodarskega položaja odprodajala dominikalnim posestvom ne le dobljene gozdne parcele, ampak da so zaradi lajšanja odkupnih bremen prepuščala tem posestvom tudi svoje servitutne pravice v gozdu.

V svojem zemljepisu Koroške piše V. Paschinger, da je glavno področje agrarnih skupnosti, tako po številu kot tudi po obsežnosti, Zgornja Koroška, kjer npr. v sodnih okrajih Winklern in Obervelach te skupnosti zajemajo približno polovico celotnih površin. V političnih okrajih Spodnje Koroške pa površine v lasti agrarne skupnosti ne dosega niti 5 %, v sodnem okraju Železna Kapla jih sploh ni. Kar zadeva prave servitute fevdalnega izvora, kmečke pravice v gozdovih gosposke, so tudi te osredotočene v glavnem na Zgornjem Koroškem. V političnih okrajih Velikovec in Wolfsberg jih je zelo malo, v političnem okraju Št. Vid jih pa sploh ni. Pač pa je značilno, da so na jugu močno raz-

širjene servitutne pašniške pravice, in sicer v Kanalski dolini in v Rožu." Razmeroma močno razširjenost servitutnih pravic v Kanalski dolini in v Rožu je treba torej pripisati na račun pašniških pravic in velja tudi za ti dve področji, da so servitutne pravice kmečkih gospodarstev v veleposestniških gozdovih minimalne. Podoben je položaj tudi v Ziljski dolini, saj smo že omenili ugotovitve Schmida, da so ziljski kmetje obdržali v glavnem pašniške pravice, ki so bile dolgo časa sporne. *Za področje Apneniških Alp, ki je narodnostno najbolj slovensko, je značilno ne samo to, da izkazuje največji delež kmetij brez gozda med vsemi koroškimi geografskimi področji, marveč tudi, da so servitutne pravice kmečkih gospodarstev v dominikalnih gozdovih tukaj najmanj razširjene in tudi v absolutni izmeri zelo majhne. S tem se potrjuje misel, da je v teh izrazito gozdnatih področjih položaj velikega števila kmečkih gospodarstev brez gozda in brez (čeprav spornih) servitutnih pravic v nekdanjem dominikalnem gozdu, posebno težak za razliko od položaja trdnega in s starimi pravicami podprtega kmečkega gospodarstva v severnem in zahodnem — nemškem delu dežele.*

Kako velik in škodljiv je bil vpliv fevdalnega veleposestva na kmečko gospodarstvo prav v slovenskem delu dežele še celo v letih tik pred prvo svetovno vojno, je očitno iz precej osupljivega dejstva, da so proti njemu odkrito nastopili na vsem Koroškem prav nemško usmerjeni liberalni slovenski kmetje. Predlog Jožefa Krassniga 5. septembra 1912 za nakup in razdelitev med kmete fideikomisnih veleposestev v Rožu in ob Vrbskem jezeru in pa zadevna razprava v deželnem zboru, sta pripravila nemškutarskega »Štajerca« do prav zanimivega priznanja o pomenu nemške veleposesti za slovenske kmete: »Na ta način bi se dalo kmete od vpliva veleposestva oprostiti; z razdelitvijo zemlje bi se jim ustvarilo zanesljivo eksistenco in na ta način bi se tudi izseljevanje omejilo... Zemlja sama bi se z oddajo kmetom gotovo tudi bolje obdelovala... Pa tudi večni prepiri z graščaki in sosednimi kmeti, večne tožbe za servitutne pravice bi ponehale. Da so se v tem oziru kmetom velike krivice godile, je znana stvar.«¹⁸

* * *

Kmečka gospodarstva avstrijskih alpskih dežel je po splošni zemljiški odvezi zajela gospodarska kriza, ki ni prenehala vse do prve svetovne vojne. Osvobojeno kmečko gospodarstvo se je znašlo pred na-

logo, da zmore prehod od ekstenzivnega naturalnega poljedelstva k intenzivnejšemu obdelovanju in k denarnemu gospodarstvu. Vrašcanje v moderno kapitalistično gospodarstvo, težavno že samo po sebi, je spremljalo še nekaj posebnih zaviralnih momentov. Med njimi so bili majhna izobrazba kmetov v najkritičnejši dobi, pomanjkanje skoraj sleherne kreditne organizacije tedaj, ko je potreba po kreditu bila zelo velika, enako tudi pomanjkanje združne organizacije za tržni promet. Zoževanje in izguba italijanskih tržišč v letih 1859 in 1866, zvezana z izgubo državnega kupca (aprovizacija vojske) so težavni položaj kmečkega gospodarstva še poostрила. Nov moment je bila odprava nedeljivosti kmetij pri dedovanju leta 1868.¹⁹ Do tega leta so predpisi glede dedovanja v kmečkem gospodarstvu sloneli na dveh načelih: a) kmečko posestvo se ne sme materialno ali idealno deliti med dediče, vse pripada enemu dediču, ki ostale izplača, kolikor niso že zadovoljeni; b) dedič posestva ne sme biti s plačilom dednih deležev preobremenjen.²⁰

S tem je bila odpravljena še zadnja zakonska ovira za prosto delovanje kapitalističnega tržnega gospodarstva na kmečki obrat.

V obdobju gospodarskega liberalizma je kmetijstvo bilo čisto v ozadju zanimanja gospodarstvenikov, v ospredju sta stali industrija in trgovina.²¹ Toda po desetletju gospodarske konjunktore in dobrih letin (1868 do 1877), je prišlo desetletje slabih letin in čezoceanske konkurence (1878 do 1887) in prineslo veliko naraščanje prisilnih prodaj kmetij na dražbah. Tudi od 1888 naprej se položaj ni bistveno izboljšal, vse do konca monarhije.²² Zadolževanje kmečkega gospodarstva je naraščalo v veliki meri in socialno reformatorski krogi so zahtevali intervencijo države za zaščito kmetijstva, posebno pa še kmečkega stanu. Prišlo je do obsežnih anket o stanju kmetijstva, kmečki in agrarni problem sta stopila v ospredje interesov gospodarstvenikov in socialnih reformatorjev (Vogelsang, Schäffle). Pojavile so se tendence, da bi kmečko gospodarstvo zaščitili pred vplivom liberalnega kapitalističnega tržnega gospodarstva s pomočjo reforme zakona o dedovanju (zakon leta 1889) in z organiziranjem kmečkih gospodarstev v združnih organizacijah.²³

Nastopilo je obdobje množičnega prostovoljnega ali prisilnega prodajanja kmetij. Nastal je pojem »kmečke kuge« ali »ubijanja kmetij« (Bauernlegen) kot posledica vse večjega zadolževanja kmetov. K. Grabmayr navaja tri glavne načine nastanka hipotekarne zadolžitve: a) z

odpravnino pri dedovanju, b) z zadolžitvijo pri nakupu zemljišča, c) zadolževanje brez spremembe lastništva.

Na podlagi podatkov, ki jih je zbrala avstrijska vlada, objavlja tabelarične preglede za vse tri načine nastanka hipotekarnih zadolžitev od 1868 do 1892 za dežele z urejeno zemljiško knjigo. Od slovenskih dežel so med njimi Štajerska, Koroška in Kranjska. Hipotekarna zadolženost zemljiške posesti (v podatkih ni ločena zadolžitev kmetijske in industrijske zemljiške posesti, zato je relativna obremenitev v slabo industrializiranih deželah večja, v bolj industrializiranih pa manjša) je na Koroškem znašala konec leta 1867 60 milijonov goldinarjev, v letih od 1868 do 1892 je narasla za 6,700.000 gold., tako da je konec leta 1892 znašala 66,700.000 goldinarjev. Relativni porast je 11,1 %. Če to primerjamo s podatki iz drugih dežel, ugotovimo, da je Koroška glede relativnega naraščanja hipotekarne zadolženosti na zadnjem mestu. Na prvem mestu stoje močno industrializirane dežele Šlezija (86,4 %), Češka (66,7 %) in Spodnja Avstrija (63,0 %), njim slede vse ostale. Od slovenskih je Kranjska pokazala 32,1 % narastka zadolžitve, Štajerska pa 24,8 %. To je obenem tudi najnižji odstotek razen koroškega, a od tega še vedno več kot dvakrat večji. Koroški tempo naraščanja hipotekarne zadolžitve je bil izredno počasen celo v primerjavi z drugo najpočasnejšo deželo po tempu zadolževanja, s Štajersko. V drugih alpskih deželah, na Tirolskem in Salzburškem, je povprečno letno povečanje zadolžitve znašalo za prvo 6,68 %, za drugo pa 1,22 %, medtem ko je Koroška zadolžitev letno naraščala povprečno za 0,44 %.

Ali ti podatki ne govorijo o izredni gospodarski trdnosti koroškega kmetijstva? Da tak zaključek ni pravilen, postane jasno, če pogledamo, kolikšna je stopnja zadolžitve posameznih dežel po gospodarski zmogljivosti zemljišč. Tukaj se podoba popolnoma spremeni. V koloni, ki pove, koliko goldinarjev zadolžitve odpade na vsak goldinar zemljiškega davka, najdemo Koroško med 13 deželami ne več na zadnjem, marveč na tretjem mestu. Pred njo sta samo Tirolska in Šlezija, prva z 216 goldinarji zadolžitve na 1 goldinar zemljiškega davka, druga s 115 goldinarji. Koroška jima sledi s 100 goldinarji zadolžitve na 1 goldinar zemljiškega davka. Ostali dve močno industrializirani deželi, ki smo ju prej našli med prvimi po zadolžitvi, pa izkazujeta, Češka 90 goldinarjev, Spodnja Avstrija pa 59 goldinarjev zadolžitve na 1 goldinar zemljiškega davka. Od ostalih slovenskih dežel izkazujejo Štajerska 93.

Kranjska 96, Primorska pa 92 goldinarjev zadolžitve na 1 goldinar davka.

Podobno sliko dobimo, če primerjamo podatke o odstotku, ki ga znaša hipotekarna zadolžitev od donosne vrednosti zemljišč, izračunane na osnovi vrednosti čistega dohodka. Spet najdemo Koroško že na tretjem mestu (50 % zadolženosti). Na prvem mestu je spet Tirol s 108 odstotki, na drugem pa Šlezija z 58 % zadolženosti, vse ostale dežele pa manj kot toliko.³⁴

Zato lahko rečemo: hipotekarna zadolženost koroškega zemljišča je ob koncu leta 1892 bila nad povprečjem v vseh avstrijskih deželah z urejeno zemljiško knjigo skupaj, uvršča se celo med tri prve dežele po stopnji zadolženosti. Po dinamiki razvoja zadolženosti v letih 1869 do 1892 pa stoji Koroška na zadnjem mestu in izkazuje v tem času samo 11,1 % narastka od l. 1867. Z drugimi besedami, *Koroška zemljiška posest je bila med vsemi avstrijskimi deželami z urejeno zemljiško knjigo že zelo zgodaj relativno najbolj zadolžena.*

Ta zaključek potrjuje tudi uradno gradivo, ki ga je objavil za Koroško, Kranjsko, Štajersko in Primorsko J. Vošnjak od 1858 naprej.³⁵ Podatki za najzgodnejše desetletje 1858—1867 pokažejo, da je hipotekarna zadolžitev na Koroškem tedaj najhitreje naraščala (Kranjska 44 % narastka, Štajerska 68,5 % in Koroška 75 % narastka).

Za resnici bližjo podobo bi bilo treba vedeti še za strukturo zadolževanja po vrsti nastanka (ali zadolževanje, ker gospodarstvo ne zmere svojih tekočih in novih obveznosti, ali zadolževanje zaradi investicij za izboljšanje kmetije itd.), ločeno bi bilo treba tudi izkazati zadolžitev industrijskega, mestnega in veleposestniškega zemljišča od kmečke posesti, kar pa iz objavljenih uradnih podatkov ni mogoče. Statistični urad je le za leti 1878 in 1879 napravil izračun, kako so takrat nastajali hipotekarni dolgovi. J. Vošnjak ga objavlja za slovenske dežele in vidi se, da je struktura novega dolga na Koroškem bila boljša kot na Kranjskem: tukaj je zadolženec prejel povprečno polovico zadolžitve v gotovini, na Kranjskem pa samo dobro tretjino (36,87 %). A boljši je bil položaj na Štajerskem (54, 61 %) in Primorskem (61,24 odstotkov v gotovini). Koroška torej med slovenskimi deželami nima posebno ugodnega položaja.

Ne vemo tudi, kolikšen je bil delež hipotekarnih zadolžitev koroške industrije v skupni vsoti v letu 1867. Vemo pa, da odpade v tej skupni vsoti ena šestina (10,100.000 goldinarjev) na fevdalno posest, vpisano

na deželni deski. Velik del te fevdalne posesti pa obsega tudi tedanja poglavitna industrijska podjetja (grofje Thurni, Rosenbergi, Eggerji itd.). Razen tega v tistem obdobju koroška železarska industrija še ni zapadla v tisto hudo krizo, kakršna jo je trla v 70. letih in še ni bila prisiljena najemati velikih posojil. Tako smemo domnevati, da je v ostalih petih šestinah celotne zadolžitvene vsote (49,900.000 goldinarjev) obsežena predvsem hipotekarna zadolžitev nedominikalne kmetijske posesti, katere največji del tvorijo kmečka gospodarstva.

Vsi ti podatki opozarjajo, da je koroška kmečka posest bila razmeroma zgodaj, komaj deset let po zemljiški odvezi, že močno zadolžena, precej nad povprečjem avstrijskih dežel. Vzroke za to bo treba še raziskati. Med možnimi bi bila tudi posebno težka obremenitev ob zemljiški odvezi, na kar bi kazali nekateri znaki. Vendar problematika zemljiške odveze na Koroškem še ni bila podrobneje obdelana. Za zdaj se je treba zadovoljiti z ugotovitvijo, da je kmečko gospodarstvo na Koroškem v novih kapitalističnih pogojih hitro zabredlo v dolgove, ki so konec koncev pripeljali številne kmetije na boben.

Doslej smo govorili le o koroškem povprečju. Ali pa so bila vsa področja, posebno še slovensko, enako prizadeta? Najbrž ne, saj je bil izhodiščni položaj kmečkih gospodarstev, kakor so ga podedovala iz fevdalne dobe, po posameznih predelih močno različen. Zdaj se je morala izraziti stara gospodarska razlika med severom in severozahodom ter jugom in jugovzhodom dežele. Velike, trdne, starodavne dedne kmetije prvega področja so gotovo laže prenesle nova denarna bremena kot pa izčrpane in manjše kmetije drugega področja.

Kako so se velike kmetije severno od Celovca, na Gosposvetskem polju in Krappfeldu, v Metnitztalu in podobno najbrž tudi na drugih področjih velikih dednih kmetij na severozahodnem Koroškem — po odpravi zemljiške odveze brez težav vključile v kapitalistično gospodarstvo in potem uspešno napredovale, beleži E. Lichtenbergerjeva: »V nekaterih dolinah Krških Alp, posebno v Metnitztalu, je začela delovati posestna diferenciacija, ki sega nazaj v srednji vek, tako da so veliki in srednji kmetje začeli kupovati šibkejšje obrate, predvsem pa nekdanje polovične hube v teh dolinah in s tem krepiti svoj lastni položaj. Kot važen proces se začne v 90. letih posestno širjenje novo ustvarjenih ali povečanih posestev in velikih kmetij na nižinah Krappfelda in Gosposvetskega polja. Le-te obdelujejo pokupljene kmetije bodisi kot po-

možne obrate še vedno intenzivno (s poljedelstvom) ali pa kot živinorejske obrate predvidene samo še za pašništvo. Ta sistem pomožnih in pa živinorejskih kmetij (Zu — und Halthuben) postaja vedno bolj pomemben. Pomožne živinorejske kmetije začenjajo nadomeščati planinsko pašo. Nekatera velika posestva, kakor Silberegg pri Althofnu na Krappfeldu, si ustvarjajo cel sistem živinorejskih kmetij okoli svoje posesti in gonijo živino pozimi od ene živinorejske kmetije do druge.«²⁶ Gospodarska vitalnost in socialna stabilnost velikih kmetij je tako močna, da jo E. Lichtenbergerjeva še posebej poudarja in kot primer opiše položaj na Krappfeldu in na Gosposvetskem polju: »Kakor omenjeno se je v zaselkih Krappfelda in Gosposvetskega polja že v začetku 19. stoletja skoraj povsod odlikovala po ena kmetija s svojo posebno velikostjo in ta je v času rasti kapitalizma (Gründerzeit) v vse večji meri uveljavljala svojo kapitalno premoč in pokupila sosednje gospodarsko šibkejše obrate. Ta proces je prinesel močno zmanjšanje števila obratov. V mnogih primerih je na mesto celega zaselka stopil en sam posestni obrat, v posameznih primerih celo na mesto cele vasi (npr. Launsdorf, okraj Št. Vid.), ali pa si danes delijo dva ali trije veliki kmetje nekdanje polje osmih do desetih kmečkih gospodarstev.«²⁷ E. Lichtenbergerjeva omenja, da se je ta razvoj na Krappfeldu zaključil v glavnem že pred prvo svetovno vojno, pozneje se je uveljavil tudi še na Celovškem polju in v Gosposvetskem gričevju, ustavil pa se je na meji velikovškega okraja v Grabštanjski okolici!

Za razliko od opisanega razvoja na severnih področjih, torej na področjih velikih kmetij, ugotavlja E. Lichtenbergerjeva, da *podobnega pojava ne najdemo na jugovzhodnem velikovškem področju*: »Najmanjše spremembe je preživela srednja in mala kmečka naselbina v velikovškem gričevju. Le posamič so nastajala nova velika kmečka gospodarstva iz manjših. S presenetljivo konstantno posestno strukturo gre roko v roki sorazmerno konservativen, deloma celo izrazito zaostal način gospodarjenja.«²⁸ Toda ne samo Podjuna s svojo srednjo in malo kmečko posestjo, ampak tudi karavanško gozdno področje doživlja čisto drugačen razvoj po zemljiški odvezi, kot pa smo videli na severnem področju velikih koroških kmetij. Tudi ta posebni razvoj E. Lichtenbergerjeva lepo opiše: »Pri kmetih v dominikalnem gozdu pride do odseljavanja in to, razen redkih izjem, samo pod vplivom velikih gozdnih posestnikov, naslednikov velikih dominijev, in sicer v obliki spreminjanja v gozdne hube in opuščanja kmetij. Do regionalnih razlik

v obsegu depopulacije prihaja v glavnem zaradi različnega zadržanja posameznih gospodstev, v kombinaciji še z različnim prometnim položajem. V visokih dolinah Slovenjega Plajberka in Sel-Fare skoraj ni prišlo do zapuščanja kmetij, medtem ko je v grapah belškega področja gospodstvo Hagenegg že v 70. letih pokupilo večje število kmečkih gospodarstev, ki so iz pokrajinske podobe sedaj že izginila. — V drvarskih naselbinah v dominikalnem gozdu, ki pa nastopajo samo regionalno omejeno (Za Vrhom, Karavanke), je prišlo do zanimivega razvoja. Nekdanje zemljiške gosposke so pokupile v času kapitalističnega vzpona mala posestva, njihove lastnike pa so pustila na njih kot najemnike.« Lichtenbergerjeva ugotavlja, da se je proces izrivanja malih in srednjih kmečkih gospodarstev zaključil že v obdobju do 1914.²⁹

Tako ugotavljamo, da se je diferenciacija med obema glavnima tipoma kmečkega gospodarstva na Koroškem, izvirajočima še iz fevdalnih časov, med veliko kmetijo na severozahodnih področjih in med srednjo in malo, ekstenzivno obdelovano kmetijo na jugovzhodnih področjih, v obdobju po zemljiški odvezi in v kapitalističnih tržnih pogojih še povečala. Gospodarska ekspanzivnost in sposobnost velikih kmetij na prvem področju in pa gospodarska konservativnost ter majhna sposobnost kmetij na drugem področju ima svojo paralelo tudi v politični orientaciji kmečkih volivcev obeh področij, ki jo opazamo pri vseh volitvah malone do konca monarhije. Prvo področje se orientira liberalno (nemško liberalno), drugo področje pa konservativno-klerikalno (v Laboški dolini nemško klerikalno, na slovenskem področju pa slovensko narodno-klerikalno).

Z dosedanjimi našimi ugotovitvami se ujemajo tudi podatki statistik o številu volilnih upravičencev v kmečkih volilnih okrajih na Koroškem. Od državnih volitev 1873 do volitev 1879 je število kmečkih volilnih upravičencev močno upadlo, med vsemi avstrijskimi deželami pa najbolj na Koroškem: povprečno se je v Avstriji to število zmanjšalo za 1,2 %, na Koroškem pa za 16,9 %! (Kranjska —10 %, Štajerska —6,7 %). Avstrijski statistiki so opozarjali, da padec ne pomeni, da bi se število kmečkih gospodarstev za toliko zmanjšalo, ampak da je to posledica manjšanja davčne moči, zaradi katere je veliko kmečkih volivcev izgubilo volilno pravico, kajti tedaj je veljal davčni cenzus 10 gld. Padec so pokazali vsi štirje podeželski koroški volilni okraji, a daleč najhujšega med njimi prav večinoma slovenski

okraj Celovec-Velikovec, in sicer kar za 35,8 % (St. Veit-Wolfsberg manj 8,7 %, Beljak-Borovlje manj 6,6 %, Spittal manj 1,6 %)!"

Iz Grabmayrjevega gradiva lahko ugotovimo še nekaj drugih posebnosti koroškega položaja.

V razmerju s skupno vrednostjo podedovanih posestev na Koroškem v letih 1868 do 1892 (37,300.000 goldinarjev) je število dedovanj precej majhno (15.432). Povprečna denarna vrednost dedovanja na Koroškem je 2417 gld., kar je največje povprečje v vseh deželah z zemljiško knjigo. Za Koroško prideta Salzburg (2175 gld), Zgornja Avstrija (2169 gld.) itd. Na zadnjem mestu je Kranjska (1079 gld). Po povprečni vrednosti nakupa kmetij stoji Koroška na četrtem mestu (Zgornja Avstrija 2299 goldinarjev, Salzburška 2120 gld, Šlezija 1620 gld, Koroška 1557 gld, Kranjska — 398 gld!) Koroška kot celota se uvršča med avstrijske dežele s povprečno največjimi kmetijskimi obrati. Po odstotku nove obremenitve od kupne vrednosti pa prihaja Koroška šele na enajsto mesto, kar se ujema z že omenjenim dejstvom, da splošna hipotekarna zadolžitev koroškega kmetijstva v svojem tempu močno zaostaja za avstrijskim povprečjem.¹¹

Statistika prisilno prodanih kmečkih posestev v obdobju od 1868 do 1892 pokaže, da Koroška ne zaostaja za povprečjem v devetih avstrijskih deželah z urejeno zemljiško knjigo. To znova potrjuje našo ugotovitev, da je koroško gospodarstvo v svojem povprečju bilo do skrajnosti obremenjeno že v začetku tega obdobja in tako gre, kljub počasnemu naraščanju hipotekarne zadolžitve, tempo prisilnega prodajanja kmetij na dražbah v korak s povprečjem v ostalih deželah, kjer je hipotekarna zadolžitev šele pozneje začela močno naraščati. Povprečna vrednost eksekutivno prodanih posestev na Koroškem (2152 goldinarjev) je precej nad povprečjem upoštevanih devetih dežel (1930 goldinarjev),¹² kar ponovno priča, da so na boben šla sicer gospodarsko sposobna, a že od začetka čez kritično mero z dolgovi obremenjena posestva. V 80. in 90. letih preteklega stoletja je namreč spodnja meja vrednosti za samostojno gospodarsko življenje sposobne kmetije bila 2000 goldinarjev.¹³

Oblike ubijanja kmečkih posestev je podrobneje raziskoval K. Uitz in ugotovil štiri glavne načine:

1. Špekulativni nakup posestva, razparceliranje in razprodaja po kosih. Ta se pojavlja predvsem tam, kjer vlada gospodarska prosperi-

teta zaradi naselitve delavcev, obrtnikov itd. v zvezi z novimi industrijami, železnico, in pa v večjih krajih, kjer so zemljišča močno med seboj pomešana.

2. Nakup za izrabo kmečkega posestva kot gozdne površine. V tem primeru nastaja za ostale kmečke posestnike čisto nov položaj, ki počasi tudi njih prisili k likvidaciji. Kmet, ki svojega posestva še ni prodal, nima sosedov, ki bi mu pomagali, poti mora vzdrževati sam, prav tako ograje, vodovod itd. Hlapci nočejo ostati na samoti, škoda zaradi divjadi narašča, zaradi pogozdovanja pridejo njegove njive v senco itd. Temu se pridružuje namerni pritisk s strani gozdnega veleposestva, ki ga hoče prisiliti k prodaji. Izpostavljen je šikanam v zvezi s servitutnimi pravicami, čisto brez obrambe je tudi pred številnimi drugimi vrstami namernega škodovanja s strani veleposesti, ki mu vrh tega ne daje zaslužka s prevažanjem lesa, mu dela težave pri uporabljanju poti itd. K. Uitz v tej zvezi še prav posebno opozarja na splošno veliko odvisnost kmečkega gospodarstva od sosednje gozdne veleposesti.

3. Nakup kmetij po drugih kmetih, kar prinaša manjšo intenzivnost obdelave.

4. Nakup po veleposesti zaradi lova. V tem primeru nastopajo čisto negospodarski vidiki, ki izrivajo ljudi tudi tam, kjer bi po splošnih proizvodnih razmerah sicer lahko še obstajali.⁴⁴

O negativnih posledicah likvidacije kmečkih gospodarstev za rast lokalnih kmečkih kapitalističnih elementov je pisal M. Hainisch. Zaradi upadanja števila prebivalstva začnejo trgovci in obrtniki pogrešati odjemalce, najbolj pa toži, kot pravi Hainisch, vaška triperesna deteljica — gostilničar, lesni trgovec in mesar. Ni več kmetičev, ki so nekdanj posedali po gostilnah in v pijanosti prodajali les na panju (ne po kubaturi) in živino »na čez« (ne pa po teži in primerno splošnim tržnim cenam). Veleposestnik ne hodi v gostilno, njegovi uslužbenci imajo družine, česar prej hlapci niso imeli, in v skrbi zanje ne morejo upravljati iz dneva v dan. Novi posestnik praviloma lesa ne prodaja, če pa že, potem po meri in neposredno končnemu kupcu. Tudi živine je vedno manj in novi posestnik se ne pusti tako pehariti kot poprej mali kmetič. S svojim zgledom »pokvari« še ostale kmete in večstoodstotne kupčije so minule.⁴⁵

V kakšnih oblikah in kako intenzivno po posameznih področjih je potekal proces razprodaje kmetij na Koroškem je malo obdelano vprašanje. K. Uitz je za druge avstrijske alpske dežele to podrobno prouče-

val, glede Koroške pa se je zadovoljil z ugotovitvijo, da je tam nazadovanje kmečke posesti dobilo velike dimenzije samo v nekaterih posameznih področjih.⁶

Že pri E. Liechtenbergerjevi je videti, da poteka ta proces na Koroškem v dveh glavnih tipih. Prvi tip je značilen za severno (in severozahodno) Koroško. Tukaj nastopajo kot kupci propadlih kmetij v prvi vrsti veliki kmetje, posestniki še iz fevdalnega obdobja trdnih in gospodarsko ekspanzivnih kmetij. Na južnem in jugovzhodnem področju, kjer takih velikih kmetij ni in se tudi v novjšem času pojavljajo le sporadično, nastopa kot kupec propadlih kmetij nekdanji dominij. V novem času deluje kot kapitalistični veleposestni obrat in je v rokah tradicionalnih rodovin, s številnimi gospodarskimi in pa tradicionalnimi vezmi je povezan s kmečkim gospodarstvom, ki je od njega odvisno.

Prav gotovo je drugi tip nazadovanja kmečke posesti za kmečki sloj dosti usodnejši kot prvi. V prvem pride do krepitev in rasti sloja velikih kmečkih posestnikov, ki se politično (nemško) liberalno usmerjajo in nastopajo v političnem in gospodarskem življenju skupaj z meščanstvom. Njihovo gospodarstvo je slejkoprej kmečko in zadržuje še vedno veliko število ljudi v kmetijski proizvodnji. Nasprotno pa z nakupom na južnem in jugovzhodnem Koroškem s strani dominikalne veleposesti tak socialni sloj med kmečkim prebivalstvom ne nastaja, površine pokupljenih kmečkih posesti spremenijo svojo funkcijo. Iz kmetijskih površin nastajajo gozdne površine, število zaposlenih se zmanjšuje, ljudje se selijo drugam, področje izgublja prebivalce. V političnem pogledu pa se krepi vpliv fevdalno-kapitalističnih veleposestnikov, sprva le deloma, končno pa docela nemško nacionalno usmerjenih.

Lahko rečemo, da je prav slovensko področje, predvsem področje Karavank, tisto na Koroškem, kjer imamo opraviti z izrazitimi primeri likvidacije kmečkega gospodarstva in depopulacije. Karavanško področje je v tem oziru nadaljevanje pohorskega in kozjanskega Podravja, kjer je likvidacija kmečkih posestev bila zelo močna.

Za kozjaško in pohorsko Podrovje je izdelana monografija D. Kraftove.⁷ Za karavanško področje in sploh za Koroško podobne monografije ni, pomagati si je treba z delnimi študijami.

Najpodrobneje so znani in obdelani podatki za sodni okraj Železna Kapla, in sicer v razpravi E. Montaga.⁸ V njej je tabelarični pregled propadlih kmetij za občino Belo v posameznih obdobjih po katastralnih

občinah. Število kmetij je upadlo od 274 v letu 1830 na 242 v letu 1934, to je za 32 kmetij ali 11,7 %. Vzroki upadanja so splošna kmetijska kriza, prenehanje rudarske in železarske industrije, usahnitev prevoznitva čez Jezerski vrh, zlasti pa nakup s strani veleposestva gospostva Hagenegg. Iz podrobnih podatkov izhaja zanimivo dejstvo, da ta proces propadanja kmetij nikakor ne zajema celega področja belske občine enakomerno. Medtem ko izkazujejo katastralne občine Plaznica, Obirsko, Koprivna, Reberca, Remšnik, Korte in Bela velik delež propadlih kmetij, katastralni občini Lepena in Lobnik tega pojava sploh ne poznata. V Lobniku se je število kmečkih posestev celo povečalo. E. Montag ugotavlja v tej zvezi, da izkazujeta Lepena in Lobnik kot edini med vsemi naštetimi katastralnimi občinami strnjeno kmečko naselitev, da tukaj že v jožefinskem katastru ni nobene dominikalne posesti: »Lahko skoraj z gotovostjo trdimo, da je bila strnjena kmečka zemljiška posest tista, ki ni samo obvarovala stanje naseljenosti, marveč ki je celo pripeljala do pomnožitve kmečkih pospodarstev.«³⁹ E. Montagovo pojasnilo te anomalije kaže, kako velika je povezanost in eksistenčna odvisnost kmečkega gospodarstva od fevdalnega dominija tam, kjer je sosedstvo neposredno in kjer je kmetija navezana na gosposki gozd, pokaže nam aktivno vlogo gosposkega posestva pri likvidiranju kmečkih gospodarstev.

Depopulacija železnokapelskega sodnega okraja kot posledica propadanja kmetij je procentualno še močnejša. Padec prebivalstva v obdobju od 1869 do 1923 znaša 20,1 %, pri čemer gre ta izguba skoraj izključno na račun kmečke okoliške občine Bela, medtem ko je stalež prebivalstva v trgu Železna Kapla v bistvu nespremenjen.

Tudi Pliberško gospostvo je pokupilo v letih od 1867 do 1890 veliko kmetij (hub) z vsem zemljiščem in inventarjem. A. Thurn navaja število 20.⁴⁰ Dejansko število je bilo najbrž večje, saj je koroški državni poslanec Steinwender l. 1888 v državnem zboru v debati o kmečko reformnih zakonih navajal, da je grof Thurn v pliberškem sodnem okraju pokupil že več kot 60 kmetij.⁴¹ Znan je tudi primer fužin barona Helldorfa v Bistrici v Rožu, ki so pokupile vse kmetije v Plajberških Rutah (Za Vrhom).⁴² Vendar tu ne gre za popolno likvidacijo kmetij, marveč za razlastitev; kmetje ostajajo na domovih še naprej kot najemniki (prim. E. Lichtenberger). Pojav množičnega likvidiranja kmečkih gospodarstev s strani veleposesti je na Koroškem po vsem videzu omejen v glavnem na vzhodni del Karavank, čeprav

najdemo podobne primere tudi na južnem, slovenskem pobočju Svinške planine. Značilen je primer v Krčanjah, kjer je v letih 1866 do 1890 propadlo osem kmetij. Pokupil jih je nemški veleposestnik, trgovec iz Treibacha; uporabljal jih je za pašo, a l. 1900 jih je moral sam prodati na prisilni dražbi. Kupec je bil baron Helldorf, ki je z njimi tako zaokrožil svojo posest, da je z njo obdal še zadnjega kmeta Žerjava, kateremu je tudi grozilo, da se bo moral vdati. Baron Helldorf je pokupljena zemljišča pogozdoval. Slovenski list »Mir« je ob tej priložnosti pisal: »Da, le prejasno kaže se nam že sedaj, da se bodo v 50 letih potopile do malega vse naše kmetije v oblast in deloma v last baronov in grofov, ako ne bo pomoči od merodajnih krogov.«⁴³ Še leta 1908 beremo npr., da je ženeški oskrbnik kneza Rosenberga pokupil štiri kmetije na Slovenjah pri Št. Lipšu.⁴⁴

Med obema skrajnima področjima, namreč med področjem rasti velikih kmetij na račun malih v severnem in severozahodnem delu dežele in med področjem odstranjevanja kmetij v karavanškem območju jugovzhodnega dela dežele, leži področje srednjih in manjših kmetij (južni in jugovzhodni del celovške kotline, Rož, Gure, Podjuna). Tukaj ni takih bogatih kmetov in takih veleposesti, ki bi kot kristalizacijske točke zbirali zadolženo kmečko posest okrog sebe. Značilno je, da prav tukaj ugotavljamo klasično ozemlje koroških kmečkih hranilnic in posojilnic. Zadolžena srednja in mala kmečka posest išče tod izhod iz težkega gospodarskega položaja v raznih oblikah samopomoči, v kreditnih in blagovnih zadrugah.

Tukaj je bila ustanovljena še pred izdajo zakona o zadrugah l. 1873 prva koroška kmečka posojilnica (Št. Jakob v Rožu 5. september 1872) in prva koroška blagovna zadruga (Gospodarska zadruga v Sinči vasi — 13. februarja 1899).⁴⁵ Prva nemška rajfajznovka na Koroškem je bila ustanovljena šele l. 1889,⁴⁶ ko je delovalo na slovenskem območju že osem slovenskih posojilnic: Št. Jakob v Rožu, Slovenji Plajberk, Bekštanj, Dravograd, Djekše, Šmihel pri Pliberku, Glinje, Celovec.⁴⁷ Do l. 1895, ko so se nemške posojilnice (23 po številu) združile v posebno zvezo, so bile ustanovljene še slovenske zadrugne posojilnice Črna, Podravlje, Prevalje, Sinča vas, Suha, Št. Lenart pri sedmih studencih, Št. Janž v Rožu, Št. Štefan na Zilji, Tinje, Velikovec in Bistrica na Zilji, kar je z že prej ustanovljenimi znašalo 19 denarnih zavodov.⁴⁸ Leta 1894 so tudi nemški krščanski socialci na Koroškem začeli z ustanav-

ljanjem svojih zadrug in v kampanji v letih 1894 do 1900 ustanovili 29 posojilnic in zadrug.⁴⁹

Zgodnji in nagli razvoj zadružnega hranilništva in posojilništva na slovenskem področju Koroške je bil izraz dejanske potrebe tamkajšnjega kmečkega gospodarstva po cenenem in lahko dosegljivem kreditu. Leta 1886, ko se slovensko posojilništvo začne razvijati na širši osnovi, je list »Mir« navajal primere hude zadolženosti kmetij. V Hodišah je skoraj vsaka hiša imela intabuliranih dolgov po 1000 do 2000 in več goldinarjev. Obresti od teh dolgov obenem z davki so znašali toliko kot odkupna vrednost 150 dni tlake.⁵⁰ Slovensko glasilo je predlagalo moratorij na zemljiške dolgove, zavzemalo se za reformo dednega zakona, zlasti pa je pozivalo kmete k snovanju kmečkih denarnih, strojnih, semenarskih in živinorejskih zadrug. Pri tem se je skrbno izogibalo radikalnih rešitev in jih zavračalo: »Seveda so tudi prekucuhi, ki mislijo, naj bi se zemljiški dolg meni nič tebi nič zbrisal in bilo bi vse pri kraju. Pa to bi bila strašanska krivica, grozna roparija! Dolg se mora odpraviti po poštenej, prav krščanski poti, tako da bi upniki ne trpeli nobene škode.«⁵¹

Pobudniki snovanja posojilnic so bili obenem tudi nosilci slovenske narodne zavesti, zvezane s konservativno politično usmerjenostjo, vendar je osnovni preudarek za to snovanje bila gospodarska samopomoč, zbiranje skrajnih denarnih rezerv množice srednjih in malih kmečkih gospodarstev za ustvarjanje kmečkega zadružnega kapitala tam, kjer privatnega na vasi ni bilo. Ni bilo velikih kmetov, ki bi tak kredit dajali na osebni (oderuški) podlagi in tako izvedli nujno družbeno nalogo — akumulacijo kapitala. Iz socialnega značaja zadružnikov izvira tudi odpor, ki ga v začetku srečujemo pri lokalnih denarnih združenjih proti vključevanju v zadružne centrale, kajti te so gospodarsko bile pomembne predvsem za mlado slovensko meščanstvo in jih je to pospeševalo s svojega političnega vidika. Takole je koroško slovensko glasilo konec 1899 razgrinjala razglede v prihodnost, ki bo zgrajena na osnovi akumulacije kapitala s pomočjo kmečkega zadružništva: »Kedar bomo pa enkrat preskrbljeni s posojilnicami in hranilnicami, in bomo tudi že nekaj kapitala v rokah imeli, moramo svoj pogled obrniti še na druge reči. Gledati moramo, da dobimo vpliv pri tovarnah, fužinah, rudokopih itd., da se znebimo tujih nam nasprotnih podjetnikov... Skrbeti pa nam je tudi, da se z denarjem polastimo naše zemlje, kar je imajo tuji, nam neprijazni gospodje v rokah...

Ravno veliki posestniki bi domačo vedo in umetnost, domače slovstvo najložeje podpirali: oni bi bili rojeni voditelji naroda, — ako bi bili naše krvi in našega mišljenja. Glejmo tedaj, da ne samo kože, ampak tudi graščine postanejo s časom slovenske!⁵² To je bila perspektiva nastajanja slovenskega kapitala, ki se zaradi ogromne premoči nemškega kapitala dejansko ni uresničila; prvotna in za široke kmečke sloje odločilna pa je bila potreba po gospodarski samopomoči za rešitev kmetij pred propadom. Tudi D. Dolinerjeva mora priznati prvenstveno gospodarski vzrok slovenskega združnega posojilniškega gibanja v zadnjih treh desetletjih 19. stoletja.⁵³

Na območju velikih kmetij severne in severozahodne (nemške) Koroške je položaj bil drugačen. Finančno močne velike kmetije so krizo srednjega in malega kmečkega gospodarstva izrabljale v svoj prid, z oderuškim kreditom so ga vezale nase, nastopile kot kupec v trenutku njegovega zloma in dejansko zavirale snovanje kreditnih zadrug, ker jim niso bile potrebne. V zvezi s tem je zanimiva oznaka položaja sredi 90. let na nemškem podeželju Koroške, ki jo najdemo pri J. Unterluggauerju: »Ker so liberalni vaški magnati pritiskali s svojo gospodarsko premočjo na male krščansko socialne kmete in ker so redke zadruge in posojilnice bile v njihovih rokah, je krščansko socialna stranka začela ustanavljati lastne posojilnice.«⁵⁴

Značilno je, da nemška liberalna kmečka organizacija »Kärntner Bauernbund«, ustanovljena 2. marca 1886, torej v času, ko je kriza srednjega in malega kmeta bila na višku, v svojem programu ni imela ustanavljanja kreditnih zadrug, ampak se je usmerjala v čisto politično akcijo, ki naj bi dosegla splošne zakonske olajšave v korist predvsem kapitalno trdnemu tržnemu kmečkemu gospodarstvu. Osnovna misel programa je bila, ustvariti blok kmetov, ki naj bi po svojih predstavnikih vplival na zakonodajo in na splošne gospodarske razmere na deželi in kmetiji. Politična usmerjenost je bila liberalna, poudarjena s čaščenjem »kmečkega cesarja« Jožefa II. in »osvoboditelja kmetov« Hansa Kudliča. V gospodarskem pogledu pa je bila izražena zahteva po popravku liberalnih gospodarskih načel tako, da bi bili sprejeti zaščitni ukrepi za ohranitev kmečkega stanu.⁵⁵

Še ena okoliščina je povzročala, da na strani nemških liberalnih bogatih kmetov ni bilo pravega zanimanja in potrebe po kreditnem združništvu. Deželna Koroška kmetijska družba, ki je imela na voljo

znatna denarna sredstva iz državnega in deželnega proračuna za pospeševanje kmetijstva, je bila v njihovih rokah in je ta sredstva vlagala predvsem na nemškem področju, tudi v obliki podpiranja posameznih kmetov. Proti diskriminiranju slovenskega področja je Katoliško politično in gospodarsko društvo za Slovence na Koroškem večkrat javno ugovarjalo, posebno še, ker je Kmetijska družba oz. njen naslednik Deželni kulturni svet (po l. 1910) vedno bolj odkrito postajala orodje nemško nacionalne stranke in njene germanizacijske politike. »Najnevarnejše orožje nasprotnikov je kmetijska družba,« je pisal »Mir« l. 1905. »Premoženje kmetijske družbe dela pri nas nasprotno volitve.⁵⁶

Politika je bila tista, ki je ob koncu 80. let navedla nemške liberalce na Koroškem, da so začeli drugače gledati na kmečko kreditno združništvo. Spoznali so njegov veliki *politični* pomen kot učinkovite oblike organizacijskega zajemanja široke plasti kmečkega prebivalstva in vplivanja nanje. To spoznanje je pospeševala bojazen, ki so jo občutili ob dejstvu, da je združništvo na slovenskem področju postajalo vse trdnjša opora slovenskemu nacionalnemu gibanju, ki je z njim dobivalo široko organizirano socialno osnovo med kmečkimi posestniki. Predsednik »Südmarke« P. Hofmann v. Wellenhof je l. 1899 o tem pisal: »Nemška stran je prej to posojilništvo veliko preveč zanemarjala, kar se je izkazalo kot usodna napaka, ki jo skuša zdaj popraviti z ustanavljanjem rajfajznovk s *podporo dežele*.«⁵⁷ (Podčrtal J. P.) Deželna politika je tudi v tem važnem vprašanju šla v korak z germanizacijsko politiko nemških nacionalcev.

V 90. letih se je začela z nemške liberalne, nekoliko pozneje pa tudi z nemške krščansko socialne strani, pravicata tekma za ustanavljanje kreditnih zadrug, pa naj so bile gospodarsko upravičene ali ne. Kako prvenstveni so pri tem bili politični, negospodarski preudarki, dokazujeta polom nemške krščansko socialne osrednje blagajne l. 1910 in pa dejstvo, da so nemško liberalne rajfajznovke forsirano ustanavljali na slovenskem področju, tudi tam, kjer so slovenske posojilnice že zdavnaj delovale. L. 1905 omenja »Mir« v celovško-velikovškem volilnem okraju nemške posojilnice v Grebinju, Rudi, Važenberku, v Dobrli vesi, Otmanjah, Žrelcu itd.⁵⁸ M. Wutte se je še l. 1934 skliceval na obstoj nemških hranilnic v Dravogradu, Guštanju in Prevaljah pred prvo svetovno vojno kot na dokaz o nemškem značaju Mežiške doline,⁵⁹

čeprav so prav tukaj že zelo zgodaj delovale slovenske posojilnice (Dragovograd — 1887, Črna — 1890, Prevalje — 1891, po l. 1906 pa še Mežica).

* * *

Statistične ankete iz l. 1902 in 1907 potrjujejo doslej ugotovljene razlike v koroški agrarni strukturi in ker so z njimi zajete tudi že vse spremembe, nastale v drugi polovici 19. stoletja, nakazujejo tudi splošno smer razvoja. Najpomembnejši podatki anket glede agrarne strukture so preračunani v relativne vrednosti v tabelah V do VIII.

Tabela V razvršča kmetijske obrate po velikosti posesti (celotna površina) po koroških političnih okrajih. Velikovski okraj je opazen zaradi dveh posebnosti: izkazuje najmanjši odstotek obratov pod 5 ha (28,64), in največji odstotek obratov od 5 do 50 ha (60,33). Ta slovenski okraj karakterizira torej sorazmerno najenakomernejša razdelitev kmečkih zemljišč med največje število kmetijskih obratov, nekakšna nivelizacija na ravni manjšega srednjega kmečkega obrata. V kategoriji velikih kmetij od 50 do 100 ha pa se politični okraj Velikovec vmešča šele na peto mesto. Na prvem mestu je politični okraj St. Veit (Krappfeld itd.). Če vzamemo delež velikih kmetij v tem političnem okraju (10,63%) kot indeks 100, je za velikovski okraj indeks 42. Le dva okraja imata še manjši indeks, in sicer Beljak — 27 in Šmohor — 14, oba narodnostno mešana. Vsi ostali politični okraji pa so po tem indeksu pred velikovskim (St. Veit — 100, Spittal — 61, Wolfsberg — 57, Celovec okolica — 43).

Zanimiva je primerjava s podatki po koroških naravnih področjih (Tabela VI). Čeprav se tabela po naravnih področjih lahko naslanja samo na podatke o kategorijah kmečkih obratov po velikosti njihove produktivne (ne celotne) površine, kar zlasti vpliva na števila v prvem naravnem podočju (Ture), kjer je neproduktivna površina sorazmerno največja, nam vendar tudi ti podatki zanimivo dopolnjujejo ugotovitve iz tabele V. Področje Apneniških Alp se od velikovskega okraja razlikuje po tem, da ima največji delež kmečkih obratov do 5 ha. To gre pač na račun političnih okrajev Beljak in Šmohor, ki z goratim delom svojega ozemlja segata do področja Apneniških Alp. Izredno velik odstotek kmečkih obratov do 5 ha (41,03), ki ga v tabeli V izkazuje politični okraj Beljak, gre nedvomno na račun številnih kajzarjev na industrijskih področjih in rudarskih področjih Plajberka, Spodnje Ziljske doline in beljaške okolice. To so izraziti

primeri kajžarsko delavskega prebivalstva na vasi, ki poleg meznega dela v industrijskem in rudarskem obratu, skrbi tudi za svoje malo kmečko gospodarstvo. Ta pojav je v tem delu Apneniških Alp zastopan v taki meri, da pretehta tudi tisti del, ki spada v velikovski okraj, tako da postavi celo področje precej nad povprečje obeh severnih, nemških področij. Če namreč združimo podatke za obe severni področji, ki sta skoraj izključno nemški in jih vzamemo kot indeks sto, izkazuje področje Apneniških Alp indeks 122, indeks centralne Koroške — Alpskega predgorja pa 108. V zvezi z velikim odstotkom posestev do 5 ha je dejstvo, da je področje Apneniških Alp v kategoriji kmečkih obratov od 5—50 ha, ki smo jo v velikovškem okraju ugotovili kot najmočnejšo, zastopano šele na tretjem mestu (50,5 %); pred njim sta področje Svinške planine (55,7 %) in področje Alpskega predgorja (55,6 %). Razlike so vsekakor neznatne. Najzanimivejši pa je podatek za kategorijo od 50—100 ha (3,1 %). To je še manjši procent od velikovškega (4,47). Če izračunamo za to kategorijo indeks (obe severni nemški področji je enako 100) dobimo za področje Apneniških Alp indeks 42. Enak indeks kot za isto kategorijo v velikovškem okraju v primerjavi z okrajem St. Veit.

Če povzemamo podatke iz tabel V in VI, lahko rečemo: Večina slovenskega ozemlja na Koroškem (velikovški okraj + naravno področje Apneniških Alp) ima l. 1902 skupno značilnost, da je na njem kategorija velikih kmetij (50—100 ha) v sorazmerju s pretežno nemškim delom dežele — naravni področji Tur in Svinške planine — najslabše zastopano (100:42). Vmes leži močno slovensko področje Alpskega predgorja, ki se po indeksu zastopanosti kategorije velikih kmetij (49) od večine slovenskega ozemlja južno od njega bistveno ne ločuje. Podatki potrjujejo tudi za ta čas ugotovitve o močnem prevladovanju velikih kmetij na severnem in severozahodnem nemškem delu dežele in o majhni zastopanosti te kategorije kmetij v jugovzhodnem delu dežele, do katerih smo prišlo pri proučevanju posestnih razmer pred zemljiško odvezo. *Slovensko področje je najmočnejše zastopano v kategoriji manjših in srednjih kmetij 5 do 50 ha in pa v kategoriji malih kmetij in kajžarjev (pod 5 ha) tako, da na vzhodu prevladuje srednja, na zahodu pa mala posest.*

Preostaja še primerjava, koliko odstotkov zemlje je v lasti posameznih posestnih kategorij po velikosti (katastrski podatki za Koroško iz l. 1907, za druge dežele 1896, za Salzburg 1906). F. Zwitter je pri-

merjal koroške deželne podatke s podatki za slovensko Štajersko in pri tem uvrstil posestva v tri kategorije: mala do 5 ha, srednja 5—200 hektarov in velika nad 200 ha.⁶⁰ Ustrezni podatki (za Koroško 3 % : 58 % : 39 %, za slov. Štajersko 14 % : 74 % : 12 %) so F. Zwittru dovoljevali ponovno ugotovitev, da je Koroška dežela, kjer prevladujeta srednja in večja kmetijska posest.

Temu naj tukaj dodamo še primerjavo z deželnimi podatki za Zgornjo Avstrijo in Salzburško, ki smo ju že prej izbrali za merilo. razen tega pa še diferencirane podatke po koroških političnih in — kar je najzanimivejše — po sodnih okrajih. (Tabela VII in VIII). Pri tem pa bomo celotno površino razvrščali v več posestnih kategorij, ker je merilo 5 do 200 ha za srednjo kmečko posest preširoko. Kot srednjo kmečko posest bomo računali 5 do 50 ha, posest nad 50 ha pa že k večjim in velikim kmetijam (50 do 100 ha in 100 do 200 ha), nad 200 ha k veleposesti. Ker gre tukaj za celotno površino in ne samo za produktivno, takšna kategorizacija seveda ne more biti čisto zanesljiva, saj se pojem »srednja kmetija« v manj rodovitnih področjih ne more po velikosti površine enačiti s srednjo kmetijo v plodnih ravninskih predelih, kjer je gotovo manjša. A takšno razvrstitev uporablja sama avstrijska statistika (do 0,5 ha — parcelna posest, do 5 ha — kmečka mala posest, do 50 ha — kmečka srednja posest, do 200 ha kmečka velika posest, nad 200 ha — veleposest).⁶¹ Tudi po metodi nemške statistike, ki kot srednjo posest jemlje tisto posestno kategorijo, do katere je treba seštevati površino posameznih kategorij od 0 ha naprej, da se najbolj približamo polovici celotne površine, meri srednja posest na koroškem 50 do 65 ha.⁶² Mimo tega so razlike med produktivnimi površinami na Koroškem razmeroma majhne, kajti Koroška ima kljub alpskem značaju sorazmerno ugodne zemeljske razmere: samo 9% neproduktivne površine; Tirolska npr. 20 %, na kar je opozarjala tudi avstrijska statistika.⁶³

Tabela VII pove, da so med Koroško, Zg. Avstrijo in Salzburško znatne razlike. Medtem ko na Salzburškem absolutno prevladuje veleposest nad 200 ha — 57,4 % (od teh 200 do 500 ha 10,6 %, nad 2000 ha pa 37,0 %!), prevladuje na Zg. Avstrijskem absolutno srednja posest med 5 in 50 ha — 62,3 %. Na Koroškem nobena teh kategorij ne prevladuje absolutno, relativno najmočnejša je veleposest nad 200 ha 38,6%, takoj za njo pride srednja posest med 5 in 50 ha — 35,0 %. Značilno za Koroško je, da sta tudi obe večji kmečki posestni

kategoriji (50 do 100 in 100 do 200 ha) razmeroma najmočneje zastopani — 15,0% in 10,3% (Zg. Avstrija — 5,4 : 1,9%, Salzburška — 7,9% : 9,9%). Koroško bi po tej primerjavi lahko označili kot deželo s prevladujočo veleposestjo, močno srednjo posestjo in dobro zastopano kmečko veliko posestjo. Dejansko gre tudi pri veleposesti v znatni meri za kmečko posest, saj se sem uvrščajo tudi kmečke agrarne skupnosti, ki na vsem Koroškem zavzemajo 14,1 % celotne površine.“

Pregled po političnih okrajih (Tabela VIII) pokaže: Pol. okraj Beljak je na prvem mestu v kategoriji male posesti (5,1 %). Pol. okraji Wolfsberg, Celovec, Velikovec so daleč nad deželnim povprečjem v kategoriji srednjih kmetij (47,4 %, 45,9 %, 54,4 %; nad povprečjem je tudi pol. okraj Beljak (37,9 %). Spittal, St. Veit in Šmohor so pod povprečjem. V skupini močnih kmetov (50—100 ha) sta nad povprečjem edino St. Veit (19,9 %) in Wolfsberg (16,1 %), vsi drugi so pod povprečjem, razlike pa niso posebno velike (7,2 do 13,5 odstotkov). V kategoriji velikih kmetov (100 do 200 ha) je spet daleč najmočnejši St. Veit (19,21 %); nad povprečjem je še okraj Celovec (12,22 %), povprečje pa dosega še Spittal (10,1 %). Wolfsberg, Beljak, Velikovec in Šmohor so pod povprečjem. Skupina veleposesti nad 200 hektarov absolutno prevladuje v Spittalu (54,4 %); to pa je izrazit primer kmečke veleposesti, saj agrarne skupnosti posedujejo 34,7 % celotne površine v tem političnem okraju. Podoben je primer Šmohorja (47,3 % površine nad 200 ha in 29,4 % površine v lasti agrarnih skupnosti). Nad povprečjem je tudi pol. okraj Beljak (38,9 %), kjer pa je posest agrarnih skupnosti tudi močna (9,4 %). Zato pa v drugih okrajih veleposest skoraj v celoti ne more iti na rovaš agrarnih skupnosti. Med njimi je najmočnejši Velikovec (32,3 %!), za njim pridejo St. Veit (30,6 %), Wolfsberg (27,7 %) in Celovec (24,9 %).

Že na podlagi te primerjave bi lahko rekli, da v severnem in zahodnem delu dežele prevladuje kmečka velika posest in pa veleposest, ki je močno kmečkega značaja, na jugovzhodu in vzhodu pa je področje male in srednje posesti obenem z nekmečko veleposestjo. Ta razdelitev se v glavnih obrisih krije tudi z etnično, z delno izjemo Laboške doline, kjer so močnejše kmetije tudi dobro zastopane.

Še z večjo gotovostjo lahko to trdimo, če pogledamo podatke po sodnih okrajih, zlasti tam, kjer nam pomagajo ločiti slovensko področje od nemškega v mešanih političnih okrajih. V mešanem polit. okraju

Beljak, lahko primerjamo nemški sodni okraj Paternion s slovenskima Podklošter in Rožek. Vidimo, da je na nemški strani veliko manjši pomen malih kmetov kot v slovenski (2,6 % : 5,8 % oz. 9,1 %); enako tudi pri srednjih kmetih (36,6 % : 60,7 % oz. 59,1 %). Na slovenski strani torej absolutno močno prevladuje posest malih in srednjih kmetov. Narobe je že pri močnejših kmetih (50—100 ha): Paternion — 16,2 % nasproti Podkloštru — 8,1 % oz. Rožeku — 4,5 %; na slovenskem področju je več kot še enkrat manj močnih kmetov kot na nemškem. Še izrazitejša je razlika pri velikih kmetih (100—200 hektarov), in sicer 10,3 % nasproti 5,2 % oz. celo 0,9 %! Veleposest pa je povsod dobro zastopana (34,3 % : 20,2 % oz. 25,8%), čeprav so tudi v tej skupini kmečke agrarne skupnosti na nemški strani mnogo bolj zastopane kot na slovenski, kjer jih praktično ni.

V političnem okraju Celovec lahko primerjamo nemški sodni okraj Feldkirchen in slovenski Borovlje. Le majhne so razlike v prvih dveh skupinah, male in srednje posesti, čeprav sta tudi tukaj obe močnejši na slovenski kot na nemški strani (2,5 % : 2,9 % in pa 32,9 % : 35,5 odstotkov). Zanimivo je, da ima mešani sodni okraj Celovec-okolica absolutno največji del zemljišč v skupini srednjih kmetov (65,6 %). Velike razlike pa nastopijo med Feldkirchnom in Borovljami pri večjih kmetih, zlasti pa še pri velikih (19,8 % : 4,9 % in pa 21,5 % : 1,8 odstotka!). V skupini veleposesti je razlika prav tako velika: v Borovljah ta skupina absolutno prevlada (55,1 %), v Feldkirchnu pa se uvršča šele na drugo mesto (24,3 %). Nadpovprečni odstotek površin v skupini večjih in velikih kmetov, ki ga kaže politični okraj Celovec, gre torej v celoti na račun njegovega nemškega dela, slovenski sodni okraj Borovlje in pretežno slovenski s. o. Celovec-okolica sta izrazito področje male in srednje kmečke posesti. V Borovljah se tej pridružuje še premoč veleposesti, medtem ko je v celovski okolici malo zastopana (9,5 %).

Poseben primer med slovenskimi sodnimi okraji je okraj Železna Kapla. Ne sicer po tem, da tudi tukaj absolutno prevladuje veleposest, marveč zato, ker tukaj male posesti skoraj ni in tudi srednja močno zaostaja za večjo in veliko kmečko posestjo. To gre pač na račun izrazito gorskega značaja tega sodnega okraja, kjer so zaradi majhne produktivnosti zemljišča kmetije v splošnem bistveno večje. Tudi v skupini nad 200 ha je kmečka posest zastopana v znatni meri (v kategoriji

200—500 ha nastopajo kot lastniki 19 fizičnih oseb, v njihovi posesti je dobra četrtina zemljišč v skupini nad 200 ha. To so najbrž kmetje. Prava veleposest nastopa šele nad 500 ha).

Čisto drugačnega značaja je podatek jezikovnega štetja l. 1910, ki pa prepričljivo potrjuje zaključke iz analize posestne strukture. Pokaže namreč, da so slovenske kmetije zaposlovale veliko manj stalno najete delovne sile (hlapcev in dekel) kot pa nemške. Na eno samostojno aktivno osebo nemškega občevalnega jezika v kmetijstvu in gozdarstvu sta prišla 2,2 kmetijska delavca nemškega občevalnega jezika. Na enega slovenskega gospodarja pa le 1,3 delavca. Če bi lahko vedeli, koliko teh slovenskih kmetijskih delavcev je delalo na nemški strani, bi se njihov delež na slovenskih kmetijah še zmanjšal, a že ta globalni podatek potrjuje veliko manjšo gospodarsko moč slovenskih kmetij v primerjavi z nemškimi na Koroškem.⁶⁵

Slovensko področje na Koroškem ima v obravnavanem obdobju za razliko od nemškega dela dežele majhno število velikih kmetij, to je izrazito področje srednje oziroma manjše kmečke posesti ter malih kmetij in kajzarjev. Velikost srednje kmečke posesti je dokaj izravnana in le redko nahajamo kmetije, ki bi v kritični dobi lahko nastopale kot kupci in zbiralci zemljišč šibkejših kmečkih obratov, kakor je to sicer pogosto v nemškem delu dežele. Namesto tega se v vzhodnem področju Karavank in na južnem pobočju Svinške planine uveljavljajo nekdanji veliki fevdalni dominiji, ki krizo kmečkega gospodarstva izkoriščajo za večanje svoje posesti in s tem povzročajo odseljevanje kmečkega prebivalstva. Kmečko gospodarstvo je v slovenskem delu dežele dosti bolj kot pa v nemškem podvrženo gospodarskemu in političnemu vplivu fevdalne veleposesti, kateri ne more zaradi svoje splošne šibkosti in razdrobljenosti zoperstaviti kolikor toliko trdnega oziroma za gospodarski in politični boj sposobnega sloja — velikega kmeta. Splošni pogoji za rast domačega, na svoje kmečko poreklo navezanega kapitalističnega elementa, so tukaj slabši od pogojev na nemškem področju. Za kmečkega posestnika je zaradi pomanjkanja zasebnega kapitala praktična možnost le samopomoč v obliki kreditnega in blagovnega združništva. Zemljepisno področje Alpskega predgorja, ki tvori v posestni strukturi prehodni pas med področjem gospodarske dominacije fevdalne veleposesti na jugovzhodu, in pa med področjem velikih kmetov na severu in severozahodu, leži klasično ozemlje sloven-

skega in obenem koroškega kreditnega in blagovnega združenstva. V posebnostih posestnih razmer v slovenskem delu dežele je treba iskati v veliki meri tudi nagibe za narodno in politično orientacijo kmečkega volivca.

Tabela I.

Kmetijski obrati brez gozda in z manj kot 25 % gozda l. 1902

Politični okraj	Odstotek kmetijskih obratov	
	brez gozda	z manj kot 25% gozda
Celovec-mesto	92,9	5,9
Šmohor	20,8	7,7
Celovec-okolica	24,2	16,5
Spittal	27,8	17,4
St. Veit	30,9	13,1
Beljak	37,4	9,1
Velikovec	22,0	15,9
Wolfsberg	22,2	22,4
Koroška	27,19	14,7

(Vir: Öst. Statistik, knj. LXXXIII., zv. 3, str. 3)

Tabela II.

Kmetijski obrati brez gozda in z manj kot 25 % gozda po naravnih področjih Koroške leta 1902

Naravno področje	Odstotek kmetijskih obratov	
	brez gozda	z manj kot 25% gozda
Ture	27,1	17,5
Svinška planina	24,1	20,3
Apneniške Alpe	30,4	7,2
Predalpe	25,8	16,31

(Vir: Öst. Statistik, knj. LXXXIII., zv. 1, str. 54)

Tabela III.

Povezava kmetijskih obratov s servituti l. 1902

Dežela	Odstotek kmetijskih obratov, povezanih s servituti			Index povezanosti
	s pašniškimi servituti	z gozdnimi servituti	z vsemi servituti	
Zgornja Avstrija	0,9	1,2	2,1	4
Salzburg	23,8	17,1	40,9	69
Koroška	36,2	23,1	59,3	100

(Vir: Öst. Statistik, knj. LXXXIII., posebni zvezek, str 43)

Tabela IV.

Povezava kmetijskih obratov s servituti l. 1902
po političnih okrajih

Politični okraj	Odstotek kmetijskih obratov povezanih s servituti		Index povezanosti
	s pašniškimi servituti	servituti z gozdnimi	
Celovec-mesto	0,0	0,0	—
Šmohor	70,9	66,4	100
Celovec-okolica	30,3	7,5	28
Spittal	67,2	60,7	93
St. Veit	6,3	2,3	6
Beljak	48,0	21,3	50
Velikovec	17,6	4,0	16
Wolfsberg	9,1	8,9	13

(Vir: Öst. Statistik, knj. LXXXIII., zv. 3, str. 53)

Tabela V.

Kmetijski obrati po velikosti po koroških političnih okrajih
(v odstotkih)

	0,5—5 ha	5—20 ha	20—50 ha	5—50 ha	50—100 ha	nad 100 ha
Šmohor	33,88	39,5	15,4	54,94	1,48	2,22
Celovec-okolica	32,52	36,0	19,8	55,84	4,54	2,36
Spittal	30,76	32,2	18,2	50,42	6,51	5,99
St. Veit	32,49	19,9	23,8	43,74	10,63	6,84
Beljak	41,03	31,9	14,6	46,58	2,87	1,47
Velikovec	28,64	35,3	25,0	60,33	4,47	2,55
Wolfsberg	29,71	34,1	25,1	59,24	6,13	1,65

(Vir: Öst. Statistik, knj. LXXXIII., zv. 3, str. 4)

Tabela VI.

Kmetijski obrati po velikosti produktivne površine po naravnih
področjih Koroške (v odstotkih)

Naravno področje	do 5 ha	5—20 ha	20—50 ha	5—50 ha	50—100 ha	nad 100 ha
I. Tur	35,9	28,5	20,1	48,6	8,1	7,1
II. Svinške pl.	35,6	30,7	25,0	55,7	6,7	1,9
III. Apneniških Alp	43,8	35,5	15,0	50,5	3,1	2,4
IV. Alpskega predgorja	38,9	34,4	21,2	55,6	3,7	1,6
Indeksi						
I. + II.	100	100	100	100	100	100
III.	122	112	68	98	41	47
IV.	108	111,7	96	108	49	31

(Vir: Öst. Statistik, knj. LXXXIII., zv. 1, str. 55)

Tabela VII.

Odstotek celotne površine v posesti posameznih velikostnih kategorij v treh alpskih deželah

	0—5 ha	5—50 ha	50—100 ha	100—200 ha	nad 200 ha
Zg. Avstrija	6,8	62,3	5,4	1,9	23,7
Salzburg	1,7	23,1	7,9	9,9	57,4
Koroška	3,1	35,0	15,0	10,3	38,6

(Vir: Öst. Statistik, knj. LVI., zv. 2)

Tabela VIII.

Odstotek celotne površine v posesti posameznih velikostnih kategorij po koroških političnih okrajih (in po sodnih okrajih na slovenskem in mešanem področju)

Polit. okraji	0—5 ha	5—50 ha	50—100	100—200 ha	nad 200 ha	Odstotek površin v lasti agrarnih skupnosti
Spittal	2,0	22,0	11,5	10,1	54,4	34,7
St. Veit	1,9	28,4	19,9	19,2	30,6	1,1
Wolfsberg	3,4	47,4	16,1	5,4	27,7	3,7
Šmohor	2,8	33,9	7,2	9,6	47,3	29,4
Celovec-okolica	4,3	45,9	13,5	12,2	24,9	3,1
Beljak	5,1	37,9	11,1	7,0	38,9	9,4
Velikovec	3,1	45,4	11,3	8,6	32,3	1,3
Sodni okraji						
Šmohor	3,9	45,4	8,4	8,4	36,4	
Kötschach	2,1	27,2	6,4	9,1	55,2	
Feldkirchen	2,6	32,9	19,8	21,5	24,3	
Borovlje	3,0	35,6	4,9	1,8	55,1	
Celovec-okolica	6,8	65,6	11,8	6,3	9,5	
Podklošter	5,8	60,7	8,1	5,2	20,2	
Paternion	2,6	36,6	16,2	10,3	34,3	
Rožek	9,1	59,1	4,5	0,9	25,8	
Trbiž	3,1	9,1	1,2	2,5	84,1	
Beljak	6,3	43,7	18,4	10,8	22,9	
Pliberk	3,0	46,1	11,1	7,3	32,7	
Dobrla ves	6,1	68,6	5,6	3,7	15,9	
Žel. Kapla	0,7	10,4	14,9	16,7	57,7	
Velikovec	3,6	61,3	12,4	5,1	17,6	

(Vir: Öst. Statistik, knj. LVI., zv. 7, str. XI)

IV.

PREGLED POLITIČNIH ORIENTACIJ OD 1861 DO 1873

1. Problem slovenskega liberalizma na Koroškem

Slovenska publicistika je že zgodaj opozarjala na nenavadni položaj na slovenskem Koroškem, kjer je razmejitve med obema meščanskima političnima taboroma, liberalnim in klerikalnim, potekala v grobih obrisih ne znotraj nemške in slovenske narodne skupine, marveč je obenem bila tudi ločnica med narodnostima v političnem smislu, tako da je liberalni tabor veljal kot nemški, klerikalni pa kot slovenski, medtem ko se je socialna demokracija izjavljala za mednarodno. Že leta 1901 je »Mir« zapisal v neki debati o učiteljih: »Na Koroškem je komaj še par narodnih učiteljev in učiteljic, ki res marsikaj storijo tudi brez podpore . . . S podporami je bore malo pomagano. Podpirali so se od rodoljubov priporočniki, a prišedši v službo, začeli so hoditi z našimi sovražniki. Ko bi imeli tukaj liberalno slovensko stranko, bi se ji morebiti kak učitelj pridružil, ker bi mu Nemci tega ne zamerili tako, kakor če gre z duhovniki, a take stranke ni in branitelji naroda so izključno le duhovniki, izvzemši peščico posvetnjakov.« Posebno znana je kritika slovenske konservativne politike na Koroškem od Andreja Einspielerja naprej, ki jo je l. 1908 objavil A. Beg⁹ in ki je sprožila udi javno polemiko s koroškim »Mirom«.¹ Koroško slovensko politično vodstvo je zavrnilo Begove pripombe, ki so opozarjale na škodljivost izključno klerikalnega značaja slovenske stranke, zaradi katere učitelji odhajajo k nemškim liberalcem in z njimi tudi »vpliv-

nejši posestniki«, in ki tudi tedaj, kadar gre za čisto oportunistične nagibe, posameznikom omogoča, da svoj prebeg v nemški tabor prikrijejo z »naprednjaškim« idejnim plaščem.

Že v začetku tega stoletja je torej bilo na Koroškem očitno dejstvo, da tam ni slovenske liberalne stranke. Liberalni Slovenci so lahko izbirali samo med dvema možnostima (če ne upoštevamo socialne demokracije, ki pa je tedaj bila še izrazito delavska stranka): ali so se v duhu »narodne sloge« podredili slovenskemu klerikalnemu taboru, ali pa so, in teh je bila večina, šli z nemškimi liberalci, kar pa so morali plačati s tem, da so svojo narodnost izgubili v političnem in gospodarskem, sčasoma pa tudi v jezikovno kulturnem smislu. Pojav je bil še toliko bolj izrazit, ker je tudi na nemški strani diferenciacija v meščanski politiki bila šibka, saj so liberalci oz. liberalni nemški nacionalci bili v ogromni večini in se nemški klerikalci niso razvili v njim enakovredno politično silo in so se zato naslanjali na slovensko stranko, nacionalno vprašanje pa taktično puščali v ozadju.

Z znanstvenega vidika se je koroškega narodnostnega in političnega vprašanja lotil šele F. Zwitter, malo pred drugo svetovno vojno.⁴ Raziskovaje pojav moderne germanizacije na Koroškem je ugotovil njene zunanje faktorje (stoletna nemška politična in gospodarska premoč, zavesten politični germanizacijski program, ki mu služi vs državni in deželni aparat, vse šolstvo, vsa trgovina, industrija, rudniki in železnica), a hkrati izrazil prepričanje, »da bi uspeh germanizacije ne bil tako velik, če bi prihajali v poštev samo ti zunanji faktorji in če se jim ne bi pridružili še *notranji* motivi, ki so delali v njenem smislu.« Odrekel je odločilno vlogo koroškemu regionalizmu, čeprav je bil razmeroma močan, opozoril je na dejstvo, da so se proti slovenski zavesti obračale »prav tiste socialne plasti, za katere ni mogoče trditi, da vise s posebno ljubeznijo na zemlji in na starih častitljivih tradicijah«, namreč pomeščanjeni element, medtem ko slovenski jezik in zavest predstavlja v prvi vrsti kmečki element. Poudaril je, da ta pojav ni nič specifično koroškega, da ga najdemo tudi na Kranjskem in Štajerskem, da pa prav ti dve deželi, potem ko se je tam oblikovalo slovensko narodno zavedno meščanstvo, dokazujeta, da pri tem pojavu ne gre za nikak nespremenljiv fatum, da bi moglo biti drugače tudi na Koroškem. Ob vprašanju, kakšni so resnični razlogi nemške orientacije urbaniziranih plasti, je F. Zwitter najprej še enkrat opozoril na dejstvo, da sta si ob koncu 19. stoletja v slovenskem

in mešanem delu dežele stali nasproti le dve stranki, slovenska konservativna in nemška liberalna, zato se meščanske in pomeščanljene plasti niso odločale le za liberalizem, ampak tudi za nemštvo. Nato pa je odgovoril: »Saj je bilo tudi drugod na Slovenskem v začetku tako. Slovenski preporod v šestdesetih letih se je začel v znamenju konservativnih gesel. Šele kasneje se je formiral v poseben politični tabor tudi slovenski liberalizem. S tem so bili ustvarjeni prvi pogoji za osvojitev mest in trgov po Slovencih. Na Koroškem pa do poskusa formiranja slovenskega liberalnega tabora sploh ni prišlo. Težave bi bile seveda zelo velike in trenutni uspeh majhen; vendar bi pa mogel tak poskus slovenski stvari samo koristiti. Neaktivnost slovenskega liberalizma, ki je slonela na napačno uporabljenem geslu narodne sloge, je treba pripisovati del krivde na dejstvu, da so prešli liberalno usmerjeni ljudje v tako ogromni večini v nemški tabor. Zunanjemu momentu nemške premoči in pritiska, ki je bil že sam zelo pomemben, se pridruži še notranje moralno opravičilo in Deschmannov problem postane za slovensko Koroško reden in trajen pojav.«⁵

Po drugi svetovni vojni se je D. K. (Dušan Kermavner) v svoji polemiki z L. Udetom znova vrnil k temu vprašanju.⁶ V celoti je sprejel navedene ugotovitve F. Zwittrove analize, a obžaloval, da je »študij tega osnovnega koroškega političnozgodovinskega dejstva« ... »v obeh desetletjih po dr. Zwittrovi razčlembi skoraj povsem zastal — če ne celo nazadoval.«⁷ Dodal je podatek, da je krog leta 1908 vendarle prišlo do kratkotrajnega poskusa slovenskega liberalnega nastopa na Koroškem in formuliral tezo, da je nemško-liberalno usmeritev po rodu slovenskega meščanstva treba pojasnjevati tudi s tem, »ker je bil(o) že na visoki stopnji ‚asimilibilnostne‘ dvojezičnosti in se je zato dal(o) usmerjati svojima mestnima — kulturnima in političnima — središčema Celovcu in Beljaku, mimo lastne narodnostne protinemške prebuje.« D. K. izraža mnenje, da zaradi takšne dvojezičnosti ta slovenski del meščanstva, h kateremu šteje ne le višje plasti v mestih in trgih, marveč pomeščanjeni element sploh, naraščajočega nemškega narodnostnega pritiska ob izvajanju zavestnega germanizacijskega programa »očitno ... ni občutil kot takšnega«, marveč predvsem kot protiklerikalnega. »Tisto stanje silne zatrtosti koroškega slovenstva je moglo nastopiti šele potem, ko se tam ni pojavilo slovensko liberalno meščanstvo, ki bi ga branilo, kakor se je na priliko pojavilo na Slovenskem Štajerskem, kjer je bilo to stanje koroškemu podobno le v

mejah nekih mestnih in trških središč, med njimi celo najpomembnejših, a je vendarle v celoti bilo tolikanj drugačno« ... »V takratnih družbenih razmerah — v drugi polovici 19. stoletja — pa je predvsem razvoj meščanstva hkrati pomenil tudi napredovanje naroda, ki mu je meščanstvo pripadalo. Odreči se 'duhu časa', katerega nositelj je bil liberalni 'pomeščanjeni' živelj, je pomenilo samoobsodbo k nazadovanju. In v tem je bil nedvomni 'greh' duhovniških — *bolj varuhov, kakor — vodnikov* slovenskega kmečkega ljudstva na Koroškem, ki ga mora političnozgodovinska razčlemba kot takšnega pribiti. Na liniji izolacije tega ljudstva od toka modernega življenja, ki se je neogibno razlivalo tudi vanj, ni bilo poti do uspešne krepitve slovenske narodne zavesti na Koroškem. Na osnovi zgolj teoretično zagovarjane, a praktično od nikogar sprejemane slovenske enojezičnosti, ki jo je neogibno odplavljalo 'praktično življenje med Nemci' (Urban Jarnik leta 1826) ali z *Nemci v mestnih središčih in na obrobju*, se slovenska narodna zavest ni mogla izviti iz obupne obrambe; dušila jo je konservativna zaostalost, v kateri se je utaborila v iluziji, da je ta zaostalost — trdnjava, in v jalovem samoopovedovanju, češ da je vsa moralna veličina na njeni strani, medtem ko je na nasprotni le 'moralno klavrno' odpadanje od starih svetinj — vere in materinščine, ki sta bili 'totalno' izenačeni — odpadanje zgolj iz dobičkaželjnosti ali drugih 'oportunističnih' nagibov.«¹

Kakor se bomo prepričali v nadaljnji raziskavi, sta oba citirana avtorja zadela v bistvo problema, ga res primerno očrtala in tudi nakazala odgovor.

Pomislek je treba izraziti le ob trditvi D. K. o neprimernosti in praktični nemožnosti zahteve po »slovenski enojezičnosti«. V okviru naše razprave se tega vprašanja lahko dotaknemo le bežno, a vendar je treba opozoriti na dva momenta.

Zahteva po uvedbi slovenskega jezika v šole in urade ne izvira le iz želje po pravičnosti in iz naravne pedagoške potrebe po vzgoji v materinščini, marveč se v odločilnih obdobjih (1848-1849, 1869-1873) pojavlja v neposredni in vzročni zvezi z zahtevo po političnem teritorialnem zedinjenju slovenskega naroda in ima ne samo politično revolucionaren značaj, ampak v taborski dobi tudi množično podporo. Tudi v začetku 20. stoletja, zlasti po l. 1908, se zahteva po slovenskem jeziku kot občilu v vseh funkcijah družbe, znova veže s konkretnim programom slovenskega zedinjenja, katerega splošni demokratični po-

men je očiten, čeprav je njegov politični nosilec slovenska klerikalna stranka. Razume se, da bi šele dejansko združenje Slovencev dalo slovenskim jezikovnim zahtevam na Koroškem tisti praktični pomen, ki ga v okviru narodnostno mešane in pod vsestransko absolutno nemško premočjo živče koroške dežele niso mogle imeti. Le za vmesna obdobja, zlasti za čas nekako od 1880 do 1900, lahko rečemo, da je zahteva po slovenskem jeziku izvirala v glavnem iz preudarka o slovenščini kot »varhu prave vere« in takrat se je pokazala velika politična ranljivost slovenske politične zavesti, ki je tudi klerikalni demokratizem ni mogel več premagati.

Drugi moment je, da pravzaprav težko govorimo o zahtevi po slovenski enojezičnosti, glede na to, da so zahteve po količinskem upoštevanju slovenskega jezika v raznih obdobjih bile precej različne, da je šlo v glavnem le za učni jezik v osnovnem šolstvu, kjer pa bi nemški jezikovni pouk ostal (neobvezno ali obvezno, v raznih variantah),* srednje in višje šolstvo pa bi sploh ostalo nemško. Razen tega so se zahteve glede uradov in sodišč v glavnem omejevale le na praktično enakopravnost slovenščine poleg nemščine, torej na dvojezičnost poslovanja.

Stvarno pa je odgovor obeh avtorjev na zastavljeni problem nepopoln v dveh pogledih. Predvsem ne pojasnjujeta, *zakaj* ni prišlo do oblikovanja slovenskega liberalnega gibanja na Koroškem, tako da bi lahko mislili, da gre tu vendarle za nekakšno pomanjkljivost v značaju slovenskega prebivalstva na Koroškem, izvirajočo morda le iz premočnega pokrajinskega regionalizma, in po kateri bi se vendarle razlikovalo od slovenskega oz. dvojezičnega meščanstva v drugih slovenskih pokrajinah. In drugo, ni jima še znano dejstvo, da je tudi v 19. stoletju v resnici *prišlo do poskusa uveljavljanja slovenskega liberalizma na Koroškem!* Tudi ta poskus je sicer ostal le poskus, torej brez trajnega uspeha, a izvršil se je v mnogo večjem obsegu in s čisto drugačno dinamiko kot omenjeni blede krog l. 1908 in, kar je še pomembnejše, z dobrim začetnim uspehom.

V nadaljnjem bomo ta poskus opisali in tudi skušali ugotoviti vzroke, *zakaj* je slovensko liberalno meščansko gibanje na Koroškem končno izostalo kot trajen faktor.

Nemško zgodovinopisje pri tej nalogi nič ne pomaga, saj v opisanem pojavu sploh ne vidi problema. Zanj je to le dobrodošel in za služen sad nemške civilizacijske in kulturonosne dejavnosti, tako bla-

godejne, da razgledanejšemu slovenskemu prebivalstvu na Koroškem niti na misel ni prihajalo potegovati se za kako slovensko narodnost in ločiti se od z vsemi dobrinami obložene nemške mize, zagotovljene v koroški deželni skupnosti. Ker pa spričo očitne gospodarske zaostalosti slovenskega področja ta legenda o nemško slovenski idili na Koroškem ni bila dovolj prepričljiva, je to zgodovinopisje v najnovejšem času ustvarilo teorijo, da je koroško slovensko narečje samostojen jezik, koroški Slovenci pa posebna etnična skupina tako imenovani »Windische«. S takšnimi samovoljnimi trditvami seveda to zgodovinopisje ni prav nič pojasnilo, kako je pravzaprav v tej domnevni samostojni etnični skupini nastala politična diferenciacija, o kateri razpravljamo, zakaj se je večji del odločil za slovensko narodno skupnost, zakaj le manjši del tega v političnem smislu ni storil.

Spet drug del nemške literature vidi v napredovanju nemških pozicij raje naraven in nenasilen proces podleganja manjšine večini. »Močnejše zmaguje, šibkejša pa podlega — to je naravni zakon...«, pravi k temu vprašanju V. Schumy.¹¹ Bolj vprašanje osebnega okusa avtorja, ki o tem piše, je, če v tem »procesu« vidi raje izraz nadmočnosti nemške kulture ali pa bolj posledico fatalne kulturne in tudi fizične manjvrednosti Slovencev. M. Straka piše npr.: »Tesna življenjska in gospodarska skupnost s Korošci nemškega jezika je pripeljala do vzajemne prepojitve, pri čemer se je nemška kultura izkazala kot močnejša.«¹² E. Montag pa se je, ravno tako brez vsakršne razčlenbe, raje odločil za drugo inačico: »Napredovanje nemštva lahko pač razložimo le s pomočjo manjše fizične in psihične odpornosti Slovencev...«¹³

Za znanost, celo samo za navidezno, takšne in podobne teorije niso bile videti dovolj solidne. Zato je M. Wutte v reprezentativnem delu o Koroški, objavljenem za široki svet v enciklopediji obmejnega in inozemskega nemštva, take teorije pustil ob strani in skušal podati bolj racionalno historično razlago. »Popolni neuspeh vseslovenskega gibanja na Koroškem« piše tukaj Wutte, »je deloma tudi posledica strankarsko političnega razvoja na Koroškem v desetletjih pred prvo svetovno vojno. Zaradi močno cerkvenega značaja in pomagajočega stališča reakcionarnih vlad je slovensko gibanje ostalo omejeno zgolj na ozko konservativno linijo in ravno naprednih elementov vendsko govorečih Korošcev ni moglo pritegniti. Zaradi svetovnonazorskega nasprotova-

nja so ti čutili večjo nagnjenost k liberalnim in s tem k nemškim strankam. Posebej velja to ravno za učiteljstvo, ki je v tistih letih bojevalo hud boj za izboljšanje svojega socialnega in poklicnega položaja in za odpravo zastarelih oblik. Prav tako je slovenski stvari škodoval socialistični program socialne demokracije, ki je na Koroškem zaradi velikega deleža delavstva že zgodaj postala politično pomembna sila, ... glede na to, da v slovenskem taboru ni bilo nobenih socialističnih smeri. Tako je učinek narodno slovenske agitacije ostal omejen skorajda samo na dele konservativnega kmečkega stanu.«¹⁴ — Če odštejemo demagoško trditev o podpori vlad, v bistvu torej močno podobna razlaga kot jo najdemo pri F. Zwitterju in D. Kermavnerju, le da pri Wutteju brez razčlenbe, zgolj shematično in pa da Wutte tej razlagi dopušča le delno veljavo. Na prvem mestu tudi tukaj navaja povsem neopredeljeno »čustvo skupnosti s koroškim nemštvom« (torej ne preprosti pokrajinski čut!), »moč zemljepisnih, kulturnih, gospodarskih, zgodovinskih in bioloških (!) dejstev«, a previdno molči o tem, da bi koroški Slovenci bili kaka samostojna etnična skupina s posebnim jezikom, kar je sicer na široko pisal za domačo rabo. Vprašanja, zakaj je slovensko politično vodstvo na Koroškem imelo tak »usodni« cerkveni značaj, se sploh ne dotakne.

V nadaljnjem bomo z vidika zastavljenega problema pregledali obdobje obnove političnega in ustavnega življenja v Avstriji po l. 1861 na koroškem področju. Posebej bomo obravnavali prvo, pripravljalno, tako imenovano čitalniško dobo do l. 1867, nato pa še leta političnih poskusov slovenskega liberalizma 1867 do 1873 in na tej osnovi poskusili odgovoriti na vprašanje, zakaj ti poskusi niso imeli trajnega uspeha. Volilne statistike za ta čas so skrajno pomanjkljive, podatkov o delovanju strank skoraj ni in se bo treba opreti na gradivo iz sodobnega tiska.

2. Leta političnega oživljanja (1861—1867)

Na začetku slovenskega narodnega gibanja na Koroškem stoji dejstvo, da tam o slovenskem meščanstvu v političnem pomenu besede še ne moremo govoriti. Ugotovili smo že, da to ne pomeni, da bi mestna naselja na slovenskem Koroškem bila jezikovno popolnoma nemška. Nasprotno, slovenski etnični element je v njih bil vsekakor

močno zastopan. Splošni položaj slovenskega jezika v mestih pa tudi na Koroškem gotovo ni bil boljši od razmerja, ki ga je leta 1834 tako otipljivo opisal Prešeren za glavno slovensko mesto, za Ljubljano:

»Deutsch sprechen in der Regel hier zu Lande
Die Herrinen und Herren, die befehlen,
Slovenisch die, so von dem Dienerstande.«¹⁵

Vsekakor so iz slovenskega dela dežele prihajali tudi nadarjeni ljudje, ki so se izobrazili in povzpeli više na socialni lestvici. A ti so svoj vzpon plačali z germanizacijo. Ta pojav je že l. 1850 nazorno opisal V. Rizzi v svojem že večkrat omenjenem članku. »Iz koč svojih očetov je slovenski deček, potem ko se je v vaški šoli naučil za silo lomiti nemščino, prišel 'študirat' v Celovec. V šoli je 'vendščina' bila zaničevana in nemški kolegi niso skoparili z zasramovanjem; le če je bilo nekaj Slovencev samih, so govorili svojo zaničevano materinščino. To je grenko, zelo grenko. Kdor ima plemenito srce, temu to zapusti globoko rano za vse življenje. Toda življenje ima svoj prav in treba se je prilagoditi razmeram. Deček ima talent in je željan uka, njegova materinščina te želje ne more potešiti, deček je častihlepen, hoče se povzpeti, marljivo študira, prehiteva ostale, vedno bolj se oddaljuje od svojih plemenskih tovarišev, vedno tiše odmeva govorica njegove matere, slovenski deček postaja izobražen Nemec in si kot takšen utira svojo pot. Pogostoma smo slišali trditev, da so Slovana tudi v prejšnjih časih v Avstriji protežirali; morda res; a za kakšno ceno si je kupil protekcijo? S tem, da se je germaniziral. Germanizirani prišlek je pozabil na tiste, iz katerih je izšel, pridružil se je tistim, s pomočjo katerih se je povzpел. Vse njegovo znanje, ves njegov vpliv sta bila za njegov rod izgubljena...«¹⁶

Tudi ta pojav je seveda tedaj bil še splošno slovenski in ni bil tipičen samo za Koroško.

Trije Slovenci, ki smo jih srečali l. 1848 na Koroškem v političnem gibanju na nemški strani, vsak po svoje ilustrirajo razmere, v katerih je rastle inteligenca slovenskega rodu na Koroškem. To so Jakob Scheliesnig, dr. Matija Rulitz in Preschel. Noben izmed treh ni pripadnik premožnega meščanskega stanu, nobeden ni podjetnik ali kaj podobnega. Prvi je privatni uradnik in izvedenec za vpraša-

nja železarske industrije, drugi je advokat, tretji pa državni uradnik. Scheliesniga zanimajo predvsem gospodarski problemi, v boju za gospodarsko zedinjenje držav nemške zveze vidi predvsem možnost za rešitev krize, ki je že grozila koroški železarski industriji. Nacionalno vprašanje mu je pri tem popolnoma podrejenega pomena. Rulitz je tipičen produkt koroške nemške šole, slovenske besede ne obvlada v pisani obliki, njegovi pojmi o slovenskem jeziku sploh so popolnoma nerazčiščeni. Kranjec Preschl je državni uradnik in eksistenčno vezan na državni aparat.

Edini slovenski izobraženci, ki so poklicno bili v tesnem stiku s slovenskim ljudstvom in zaradi tega ohranjevali svoj slovenski značaj, so bili nižji duhovniki. To je bilo videti tudi pri razčlembi poklicne pripadnosti podpisnikov pozdrava Slovanskemu kongresu in članov odbora Slovenskega društva l. 1848.

Zanimivo pričevanje o odnosu slovenskega inteligenčnega naraščaja do slovenskega narodnega gibanja in o njegovi miselnosti najdemo nekaj let pozneje (1858). Jožef Štefan, pozneje sloveči fizik, je tedaj v pismu iz Celovca, objavljenem v Slovenskem glasniku, opozarjal na neugodne razmere za Slovence na celovski gimnaziji in pisal: »Toliko smo vidili, da je Slovencev močno premalo na višjih šolah, toliko vemo, da jih je mnogo med njimi, katerim se bode nepotrebno zdelo pečati se s slovensko rečjo — koliko bode pa izvetelo rož na polju prihodnosti naše! — *tolažimo se s tim, da naša ljuba deželica Koroška ne zgubi ničesar, ako bode vsa nemška, da je tolarjev dosti, naj se štejejo nemški ali slovenski! Saj je Slovanov še drugod dosti, če ne preveč!* !« (Podčrtal J. P.)¹⁷ Šibki razvoj kapitalizma in s tem šibka povezanost zgodovinsko in fevdalno partikularistično razkosanega slovenskega ozemlja sta bila tista, ki sta porajala takšno miselnost. V njej stoji občutek o nujni potrebi po prvobitnem kopičenju kapitala tako v ospredju, da ji je rahla vez slovenske narodnosti, kot komaj nastajajoče družbene skupnosti, še vse premalo učinkovita, da bi mogla preseči učinkovitost tradicionalne pokrajinske osnove in zato ta miselnost v slovenstvu ne vidi dosti več kot pa čustveno moralno in kulturno vrednoto. To je enaka miselnost kot je bila tista, zaradi katere so leta 1848 tudi slovenski poslanci v štajerskem deželnem zboru soglasno sklenili, da je Štajerska vojvodina nerazdružljiva, da ne bi »kupčijstvo zastalo.«¹⁸

Takšne razmere so bile vzrok, da je vodstvo slovenskega političnega gibanja na Koroškem l. 1848 bilo pod tako močnim vplivom duhovniškega elementa.

Prav na koroškem severnem obrobju je nastajanje slovenske kapitalistične gospodarske skupnosti naletelo na skoraj nepremagljivo oviro, na obstoj že močnega nemškega kapitala v rokah meščanstva, opremljenega z vsemi mogočimi političnimi, gospodarskimi, kulturnimi in zgodovinskimi privilegiji. Popolna premoč nemškega meščanstva je bila konec koncev tista, ki je povzročila, da je v slovenskem narodnem gibanju prav nižja duhovščina zavzela tako vodilni položaj.

Pri tem je treba opozoriti, da se duhovščina sprva v slovenskem gibanju ni aktivizirala v smislu kake posebne katoliške politike z namenom podrediti to gibanje širšemu katoliškemu političnemu konceptu. Kot smo videli v poglavju o letu 1848, je to storila predvsem iz lastnega nagiba, celo izrecno proti intencijam krškega škofijskega ordinarijata. Razume se, da je okoliščina, da je vse slovensko gibanje imelo dosti konservativno zunanjsčino in da je podpiralo monarha proti revolucionarnim Nemcem in Madžarom, duhovščini močno olajšala priključitev slovenskemu gibanju, saj je to služilo tudi stvari ohranitve katoliške monarhije. Vendar ta okoliščina l. 1848 še ni bila odločilna, odločilno je bilo dejansko nastajanje naravne slovenske družbene skupnosti, zasnovane na kapitalističnem gospodarstvu. Tedaj še ni bilo tiste razlike v idejno politični orientaciji med glavno množico nemškega in slovenskega dela koroškega prebivalstva, ki je pozneje postala tako očitna. Tako nemški kot slovenski kmet sta za liberalno demokratično gibanje ostala v odločilnem trenutku pasivna. Videli smo, da je l. 1848 slovensko podeželje nastopalo sprva celo bolj revolucionarno in z večjim dejanskim poudarkom kot nemško. Zato tudi ni bilo potrebno izkoriščati slovenskega gibanja za kake posebne katoliško politične namene, na Koroškem ne bolj kot v drugih slovenskih deželah.

Šele pozneje, v času liberalnih bojev za odpravo konkordata, je katoliška cerkev kot organizirana politična sila izkoristila zanj ugodno okoliščino, veliki vpliv duhovščine v slovenskem narodnem gibanju, za to, da bi to gibanje podredila svojim posebnim političnim koristim.

S tega vidika Wuttejeva razlaga konservativne orientacije slovenske stranke na Koroškem ni le površna, marveč je tudi napačna. Slo-

vensko gibanje na Koroškem ni ostalo omejeno na ozko konservativno linijo zato, ker je njegovo vodstvo imelo močno cerkven značaj, marveč zato, ker je dominantni položaj nemškega meščanstva na Koroškem slovensko politično gibanje v začetnem obdobju reduciralo, kar zadeva njegovo vodilno plast, na duhovščino.

Obdobje absolutizma od razveljavljenja oktroirane ustave do oktobrske diplome je na splošno še utrdilo gospodarski položaj nemškega meščanstva v državi in tudi na Koroškem. Glavno dejanje absolutističnega režima za utrditev nemškega položaja na Koroškem je bila upravnosamosvojitve koroške dežele, njena ločitev od ilirskega gubernija v Ljubljani (13. marca 1849). S tem so bili pokopani upi slovenskega političnega vodstva na Koroškem, da bodo Korošci združeni s Kranjsko vsaj v višji upravni enoti, upi, zaradi katerih so se laže odpovedali radikalni zahtevi po Zedinjeni Sloveniji.

Novo imenovani deželni glavar baron Schloissnig je skušal koroške Slovence uspraviti z nekaterimi jezikovno kulturnimi drobtinami. Slovenski jezik se je uveljavil kot učni jezik na velikem delu osnovnih šol slovenskega koroškega področja, sprejet je bil tudi v deželni uradni list, ki se je začel razpošiljati v nemški in slovenski izdaji, slovenščina je bila deležna nekaj večje gojitve na celovski gimnaziji. Sicer pa se v privilegiranem položaju nemštva v deželi ni prav nič spremenilo. Narobe, prav tedaj je bil še trajno utrjen z novo upravno, sodno in volilno razdelitvijo dežele, ki se ni ozirala na jezikovno mejo, marveč je slovensko področje razdrobila in ga vezala v posameznih kosih z nemškim področjem. Uradni jezik je bil nemški, nemško je bilo poslovanje v gospodarstvu itd. To in pa okolnost, da je slovenski jezik prihajal v šolo v vzdušju absolutizma in pod cerkvenim nadzorstvom, zlasti še v dobi po sklenitvi konkordata, je omogočala agitacijo nemškega liberalnega meščanstva proti njemu. Upravna politika pa je povzročila, da slovenski jezik tudi sedaj v koroškem življenju ni dobil večje veljave in da ni nič bolj kot prej opravljal funkcije v družbenem življenju, kar ga je prehajalo čez krog vaške oz. občinske skupnosti.

Formiranje slovenske nacionalne skupnosti na Koroškem je navzlic socialni šibkosti vendarle napredovalo. To se je kazalo zlasti v veliki krepitvi slovenskega kulturnega življenja v Celovcu, ki je v tem času zavzel celo vodilno vlogo na vsem Slovenskem. Slovensko gibanje na Koroškem je imelo močno jezikovno kulturni značaj, a ni bilo

brez svojega globljega političnega pomena. Bilo je manifestacija življenjske moči in predstopnja pripravljajočega se novega slovenskega političnega nastopa na Koroškem. Nemški pisci seveda ne morejo mimo dejstva, da je v tedanjem obdobju južni del koroške dežele bil jezikovno kompaktno slovenski in da je slovensko kulturno gibanje v njem imelo v sorazmerju s poznejšo šibkostjo političnega gibanja, močno podlago. Vendar skušajo temu dejstvu odreči vsak politični pomen, zavračajo misel, da bi to bil izraz teženj po formiranju slovenske narodne skupnosti. Tudi D. Dolinerjeva primerja razširjenost članstva Mohorjeve družbe z maloštevilnostjo članstva političnega društva Trdnjava kot dokaz za to, da slovenski Korošci politično nacionalno niso bili interesirani, da so želeli samo kulturni napredek, niso pa postavljali političnih zahtev, ker so se gospodarsko in politično čutili kot celota z Nemci.¹⁹

Obdobje absolutizma je sicer zatrla vse oblike slovenskega političnega izražanja, okrepilo vpliv in položaj nemškega meščanstva v gospodarskem pogledu, posebno pa še utrdilo oblast nemške birokracije, vendar je v njem tudi slovenski element na Koroškem doživel določen napredek gospodarskega značaja (razvoj tržnega kmečkega gospodarstva, svobodne obrti in trgovine) in jezikovno kulturnega značaja. Kljub vsem idejnim, strokovnim, organizacijskim in materialnim slabostim ljudske šole v tem obdobju, zlasti konkordatne šole, je šolska vzgoja zajela ne le znatno širši krog prebivalstva, izpolnjevala je tudi prvi pedagoški pogoj, temeljila je vsaj v pretežni meri na materinščini učencev. To je bil prvi korak k uspešnemu širjenju prosvete med množicami, prvi korak k njihovemu političnemu osveščanju. Veliki uspeh knjižne akcije Mohorjeve družbe v Celovcu (ust. leta 1852) omogoča, da približno ugotovimo učinek, ki ga je imela ta osnovna dejavnost prosvetljevanja v slovenskem jeziku. Leta 1866 je na vsem slovenskem področju bilo 3988 naročnikov Mohorjevih knjig, od teh na področju krške škofije 769. Množičnost članstva Mohorjeve družbe na Koroškem je že v tedanjem času nedvomno bila nekaj edinstvenega. Že na 154 prebivalcev je prišel en član te družbe. (V goriški škofiji na 286, v lavantinski na 372, v ljubljanski na 437, v tržaški pa na 1300 prebivalcev en član Mohorjeve družbe.²⁰ Seveda je okoliščina, da sta ta šola in ta literatura stali popolnoma pod cerkvenim vplivom, kar jima je dajalo konservativni značaj, zanju pomenilo hudo politično ranljivost, spričo liberalnega »duha časa«. Vendar politične fron-

te l. 1861 še niso bile tako jasno začrtane in je kulturno okrepljeni položaj slovenstva omogočil oziroma olajšal tako močan politični nastop slovenskega narodnega gibanja na Koroškem, da je v tem času tudi nemški liberalizem bil prisiljen priznavati njegovo upravičenost in avtohtonost v deželi.

Tudi na Koroškem lahko obdobje 1861—1867 imenujemo »čitalniško«, enako kot v drugih slovenskih deželah. To zaradi značilne pojavnosti oblike političnega delovanja (Čitalnica v Celovcu, ustanovljena 1864), predvsem pa zato, ker koroško slovensko področje tudi vsebinsko živahno in iniciativno sodeluje v splošnih tedanjih slovenskih prizadevanjih za formulacijo narodnega političnega programa in v prizadevanjih za njegovo uresničenje. Podobno kot l. 1848 izvirajo prvi osnutki slovenskega narodnega programa v tem obdobju prav s Koroškega. Tukaj se pojavita oba koncepta, ob katerih se v 60. letih razvema tako živahna razprava: eden, izvirajoč iz progresivnega liberalnega duha časa, zamisel rešitve slovenskega nacionalnega vprašanja na osnovi naravne pravice na zedinjenje in samoupravo, in drugi, omejevali vpliv nemške liberalne buržuazije s pomočjo urejanja odnosov med narodi na osnovi zgodovinskega prava.

Takoj na začetku leta 1861. po oktobrski diplomati in še pred februarjskim patentom, se je v okviru slovenske publicistike prvi oglašil Andrej Einspieler s člankom »Samostojnost Koroške«, namenjenim za celovško uradno »Klagenfurter Zeitung«. Članek je bil napisan v duhu tedaj veljavne oktobrske diplome, vendar je koroški vladni list zavrnil objavo, ker slovenski strani na Koroškem, ni hotel dati besede. Članek je bil zato objavljen v Slovenskem Prijatelju (15. februarja 1861).²¹

V članku je A. Einspieler orisal za Koroško tisti koncept, ki je za dolgo let ostal osnova cele slovenske oficialne politike, namreč ohranitev kronovin, razširitev njihove samoupravnosti obenem z enakopravnostjo Slovencev v njihovem okviru. To je bil koroški del njegove zamisli za rešitev splošnega slovenskega položaja v okviru zgodovinske skupine Notranje Avstrije, ki jo je začela oznanjati njegova revija »Stimmen aus Innerösterreich«, katere programatični uvodnik je datiran s 15. junijem 1861.

V tistem času pa se je v slovenskem političnem življenju pojavljala tudi misel na zedinjeno Slovenijo, sprožena iz vrst dunajskih Slovencev v dopisu, objavljenem 4. julija 1860 v Novicah, vendar je

bila izražena v tako rahli in nedoločni obliki, da je mogla le malo prispevati h konkretizaciji slovenskega narodnega programa.²² Prvi, ki je v tem času določno formuliral zahtevo po zedinjeni Sloveniji na osnovi naravnega prava je bil spet Korošec Matija Majar, in sicer v svojem članku »Stanje Slovencev«, objavljenem v Novicah dne 13. in 20. marca 1861. Tedaj si je zedinjeno Slovenijo po narodnostnih mejah in za nas posebej zanimivo delitev Koroške takole zamišljal: »Sjedinjenje dosihmal zelo raztresenih Slovencev bi se tudi dosta lahko učinilo i storilo, ker su naše slovenske pokrajine dosta lepo okroglene, i se narodnosti slovenska i nemečka točno in oestro delite i niste tako pomešane, kakor narodnosti v Ugerskoj, nego meja gre naravnost od Zilje čez Belak (Villach) do Radgone (Radkersburg) i samo med Radgonu i dolnju Lindavu se razprostira jeden slovenski rukav proti severu.«²³

Einspielerjeva zamisel združenja Slovencev v okviru nemško-slovenske »Notranje Avstrije« je postala uradna zahteva slovenske politike, ko je postala bistveni sestavni del tako imenovanega mariborskega programa leta 1865. Majarjevo zahtevo po zedinjeni Sloveniji na osnovi naravnega prava pa so povzeli mladoslovenski liberalci, jo postavili kot osrednjo točko zahtev množičnega ljudskega taborskega gibanja in jo z njegovo podporo vsilili začasno tudi oficialnemu slovenskemu političnemu vodstvu. V polemiki okrog obeh konceptov reševanja slovenskega nacionalnega vprašanja Koroška ni le iniciativno in usmerjevalno sodelovala po svojih dveh glavnih predstavnikih Matiji Majarju in Andreju Einspielerju, marveč je tej polemiki tudi dala materialno osnovo z Einspielerjevimi časniki »Stimmen aus Innerösterreich« (1861 do 1863) in pa s »Slovcem« (1865 do 1867). Medtem ko je prvi bil namenjen obveščanju nemške javnosti v slovenskih deželah in pridobivanju njenih simpatij za slovenske zahteve, med Slovenci pa le ozkemu krogu inteligence, je drugi list bil že izrazito akcijsko glasilo, po jeziku in duhu dostopno slovenskim meščanskim in vrhnjim kmečkim slojem, stopajočim v politično življenje.

Koroško slovensko področje se je udeležilo tudi prve slovenske množične politične akcije, podpisovanja Tomanove peticije Schmerlingovi vladi za uvedbo slovenščine v šole in urade in za združenja slovenskih dežel v eno administrativno enoto. Prav to podpisovanje je

na Koroškem vzbudilo prvo skrajno sovražno protislovensko reakcijo v vrstah nemških liberalcev.²⁴

Praktično se je javni spopad med nemškim in slovenskim meščanskim političnim konceptom na Koroškem, ki je utemeljil gesla in načelna stališča, kakršna srečujemo tudi v vseh poznejših desetletjih obravnavanega obdobja, razvijal na liniji nemške polemike z Andrejem Einspielerjem, kajti Matija Majar se je umikal v širše, vseslovenske okvire in je v praktično koroško politiko posegel le na višku ljudskega gibanja za zedinjeno Slovenijo, v dobi taborov. Že zaradi te okoliščine se je vsa nacionalna polemika v glavnem gibala v okviru predpostavke, da koroške meje ostanejo nespremenjene in nemški liberalci na Koroškem so se tako zlahka mogli izmikati jasni opredelitvi svojega stališča do vprašanja, ali ima slovenski narod v svoji celoti pravico na enakopravno politično individualnost na osnovi naravnega prava ali ne. Ta okoliščina je pomenila veliko ugodnost za agitacijo nemških liberalcev, saj so razpravljanje o jezikovni in drugačni enakopravnosti Slovencev na Koroškem lahko vedno zavajali od načelnih stališč k argumentom praktičnosti tradicionalne nemške enojezične uprave dežele, k argumentom praktične nujnosti, zaradi katere se mora slovenska manjšina prilagajati nemški večini v deželi, na poudarjanje gospodarske podrejenosti slovenske manjšine v deželi, s katero so dani trajni pogoji tudi za politično kulturno podrejenost Slovencev. Naravne pravice celote slovenskega naroda do lastne politične individualnosti pa nemškim liberalcem na Koroškem v tej polemiki ni bilo treba niti priznati niti zanikati. Tako je že od vsega začetka zaradi prevladovanja konservativnega, zgodovinsko-pravnega koncepta v slovenski politiki na Koroškem slovensko narodno gibanje prišlo v slabši položaj. Nemška agitacija mu je lahko pritikala videz zasebne pobude nekaterih vnetih posameznikov, ki s svojimi prenapetimi jezikovnimi željami motijo tradicionalne razmere, nastale v stoletni zgodovini koroške dežele. Ti posamezniki svojim zahtevam niso mogli dati prepričljivega, očitno naprednega smisla, dokler niso istočasno odrekli tudi smisla in upravičenosti zgodovinskemu načelu, t. j. obstoju kronovine same. Potrebno je pomuditi se nekaj več ob osnovah Einspielerjevega stališča.

Znamenita polemika Andreja Einspielerja s tedanjim predstavnikom nemških liberalcev na Koroškem dr. Alojzom Hussom o nacionalnem vprašanju na Koroškem, se je razvijala ravno v času, ko so

se pri prvih deželnih volitvah po obdobju absolutizma obnavljale oblike političnega življenja in ko so se zbirale posamezne politične skupacije. Potekala je v znamenju popolne Einspielerjeve opredelitve za ohranitev integritete in samostojnosti Koroške.²⁵ Res je Einspieler za obstoj samostojne koroške kronovine postavljajl pogoj, poudarjal je, da je ta samostojnost mogoča samo tedaj, »če bo Koroška dala in zagotovila vsem v njej nahajajočim se močem prostor za razvoj in napredek in vsem v njej pojavljajočim se potrebam največjo možno zadovoljitev. Če se to ne bo zgodilo, potem bo tisto, kar je potlačeno, ovirano in nezadovoljeno, čutilo nagon, da pretrga vezi in bo temu gonu tudi sledilo, kot rastlina svetlobi«.²⁶

Tako se že takoj v začetku srečujemo s stališčem Andreja Einspielerja, ki se tudi pozneje bistveno ni spreminjalo, namreč s stališčem, ki načelno in praktično stoji na ohranitvi koroške kronovine kot okviru za enakopravno življenje nemškega in slovenskega življa in v katerem ima misel na odtrganje slovenskega dela dežele in na združitev z ostalimi Slovenci na osnovi naravnega prava bolj smisel grožnje, s katero bi Slovenci na Koroškem laže uveljavljali svoje zahteve nasproti nemški večini. To je enako stališče kot tisto, ki ga srečamo pri Andreju Einspielerju v času, ko je gibanje za zedinjeno Slovenijo po naravnem pravu seglo z elementarno silo tudi na Koroško in ki ga je izrazil v svojem pismu z dne 5. maja 1870 Bleiweisu, ko je svetoval: Vladi naj se naravnost pove, da se je »Slovenija« porodila, ker je slovenski narod izgubil vse upanje v pravičnost Nemcev. »Slovenija bodi šiba nad tramom, strašilo Nemcem in vladi; vendar slovenski voditelji še niso izgubili vsega upanja do vlade in Nemcev ter jim ponujajo še poslednjo besedo, preden tudi oni sežejo po poslednji rešitvi«.²⁷

Tudi pozneje, ko je Einspieler moral pod pritiskom splošnega razvoja politične zavesti pri Slovencih opuščati svoje zgodovinsko pravno stališče, se je namesto zamisli Slovenije v njenih naravnih etničnih mejah vedno znova vračal k raznim drugim quasi zgodovinskim kombinacijam (Metternichova Ilirija s slovenskim delom Štajerske, Stara Karantanija), ki imajo vse to skupno potezo, da puščajo sodobno koroško kronovino nerazdeljeno.

D. Kermavner je ob tem in pa ob dejstvu, da je pod vplivom Einspielerjevih zgodovinskih zamisli tudi Matija Majar leta 1865 privolil

v to, da bi kraljestvo Ilirija obseglo celotno Koroško in v tej točki odstopil od Zedinjene Slovenije po narodnih mejah, prišel do zaključka, da je delitev Koroške bila med tamkajšnjimi Slovenci tedaj splošno nepopularna, in sicer zaradi njene težavnosti. »Podoba je«, piše D. Kermavner, »da za delitev Koroške po narodnosti meji Majar ni bil našel nobene opore pri svojih slovenskih koroških sobuditeljih in da tudi on sam glede na splošno nepopularnost takšne zamisli ni hotel več ostati osamljen pri njej.« Na drugem mestu pa opozarja, da prehod Andreja Einspielerja od zamisli Notranje Avstrije k zamisli Ilirije jeseni 1866. leta ni bil tudi prehod k narodnostnemu načelu, »ki so se mu slovenski Korošci izmikali očitno zaradi tako težavne delitve Koroške...«²⁸ K temu problemu se Kermavner še vrača in pravi, da je Einspielerjevo prizadevanje za »Notranjo Avstrijo« v nasprotju z zedinjeno Slovenijo po vsem videzu izhajalo iz tega, ker je Einspieler jemal Koroško kot nedeljivo deželo, organizirano na temelju enakopravnosti nemškega in slovenskega jezika in si je za uresničitev tega prizadeval sprožiti nekako zavezniško politično gibanje med Nemci na Koroškem in v ostalih notranje avstrijskih deželah, pri čemer je kajpak moglo iti le za sodelovanje Slovencev z nemškimi konservativci; in »to sodelovanje, ki mu je bilo venomer pred očmi, ga je potiskalo na konservativne pozicije in odvrčalo od narodnostnega radikalizma.«²⁹

Opozorila D. Kermavnerja so nedvomno zanimiva, vendar se tičejo bolj posledice kot vzroka, ne pojasnijo namreč, zakaj je Andrej Einspieler, in pod njegovim vplivom cela vrsta njegovih slovenskih narodnih sobuditeljev na Koroškem, jemal integriteto koroške kronovine kot enkrat za vselej dano dejstvo. Ko piše o »tako težavni delitvi Koroške« kot domnevnem vzroku, ni jasno ali ima v mislih politične ali gospodarske ali etnične ali kake druge težave.

Pri odgovoru na to vprašanje ne moremo upoštevati kot odločilni moment tistih splošnih ozirov, ki jih ji slovenska politika v tedanji dobi imela do češkega in hrvaškega zgodovinskega prava in ki pomenijo znano oviro za uveljavljanje naravnega prava v slovenski politiki. Čeprav so ti oziri bili veljavni tudi na Koroškem kot v vseh drugih slovenskih deželah, moramo vendar iskati še posebne koroške vzroke.

Stvarne težave delitve koroške dežele so nedvomno obstajale in so tedaj še močno občutne zaradi nerazvitosti modernih prometnih sred-

stev, kar je gospodarstvo, zlasti drobno, še vedno v veliki meri zapiralo v lokalni krog ožjih zemljepisnih področij, za kakršna je Koroška naravnost vzgleden primer. O tem priča med drugim tudi pomislek proti delitvi Koroške, ki se je pojavil na prvem občnem zboru slovenskega političnega društva »Trdnjava« januarja leta 1870, o čemer bomo še govorili.

Gotovo je, da nujne gospodarske potrebe v tistem času niso mogle biti začetnik in izvor slovenskega narodnega gibanja na Koroškem, vsaj ne vsakomur očiten. Družbeno in gospodarsko bistvo narodnih gibanj tedaj sploh še ni bilo tako jasno. A danes lahko rečemo, da je tudi tedaj slovensko narodno gibanje na Koroškem bilo izraz potrebe po hitrejšem gospodarskem razvoju slovenskega področja sploh, izraz prizadevanj po oblikovanju slovenskega kapitala na vsem »njegovem«, t. j. slovenskem jezikovnem območju. Težave delitve Koroške so pritiskele na miselnost ljudi predvsem zaradi še skrajno majhne osamosvojitve slovenskega kapitala od absolutne nadvlade nemškega, osamosvojitve, ki se je tedaj omejevala na samopomoč sposobnejšega srednjega kmečkega gospodarstva in na prve poskuse zasidrati se v najnižjem, boljše, začetnem sloju meščanstva, v vrsti malih podjetnikov, trgovcev in pa učiteljev in advokatov. Vendar pa že v tistem času gospodarski preudarki niso mogli biti takšna ovira, ki bi mogla slovensko narodno gibanje na Koroškem preprečiti. V elementarnem uveljavljanju ljudskega gibanja za zedinjeno Slovenijo na koroških taborih, o katerih bomo še govorili, se je pokazalo, da bi v ugodnejših splošnih pogojih gospodarska skupnost, ne na osnovi zemljepisnih, temveč etnografskih mej, tudi za slovenski del Koroške mogla pomeniti privlačno in življenja sposobno družbeno enoto. Sodobna prizadevanja za zgraditev železniških prog po sledi starih prometnih smeri čez Jezerski in Ljubeljski prehod so bile izraz teženj: okrepiti slovenski etnografski skupnosti tudi njeno zemljepisno materialno osnovo.

Pomembno je, da je že prav v začetku obnove političnega življenja na Koroškem nedvomno obstajala posebna slovenska gospodarska zavest na Koroškem, zavest, da imajo slovenska področja kljub očitnim geografskim zvezam z nemškimi deli dežele, vendarle svoje posebne gospodarske interese. Ta zavest je očitna celo pri Einspielerjevem glavnem polemičnem nasprotniku Hussi, ko 11. marca 1861 zavrača zahteve po slovenski enakopravnosti, in sicer z argumentom, da koroški Slovani tega pač ne zaslužijo, ker so preveč zaostali: »Tisti del Koroške,

kjer prebivajo Vendi je, kot znano, najrevnejši v deželi . . . industrijske naprave, ki jih tam najdemo, so izključno v rokah Nemcev. Prav vendsko prebivalstvo tvorijo samo kmetje, ki zaostajajo v obdelovanju svojih polja za Nemci in ki se zato morajo od njih učiti. Kar zadeva ostalo kulturno stopnjo vendske vasi, potem pač ni kaj dosti govoriti, kajti vsakomur, ki je kdaj imel priložnost obe dejansko primerjati, je neizbrisno ostala v spominu razlika med nemško vasjo na Zgornjem Koroškem in vendsko vasjo na Spodnjem Koroškem.«³⁰ In na drugem mestu: »Nemci, ki živijo v takih (to je slovenskih) krajih, se tam praviloma ne zadržujejo zaradi svojega lastnega veselja, ampak so bodisi veliki posestniki ali pa lastniki tovarn . . .«³¹ O odnosu teh nemških veleposestnikov in fabrikantov do slovenskih ljudi, katerih delo so izkoriščali, pa je Husa pisal 22. aprila 1861 v istem časopisu: »Vsakdo ima vendar nesporno pravico določati, v kakšnem jeziku hoče govoriti v svoji lastni hiši. Vsakemu gospodu mora zato biti prosto na voljo, da s svojimi poljskimi in tovarniškimi delavci govori nemški; če pa hoče, da ga razumejo, potem bo uporabil tudi vsa v ta namen potrebna sredstva, to se pravi, najemal si bo samo takšne delavce, ki nemški razumejo.«³²

Husovi dokazi dokumentirajo, da je že tedaj obstajala splošno razširjena zavest, da je stopnja gospodarske razvitosti nemškega in slovenskega dela dežele močno različna, da je nemški kapital tudi v slovenskem delu v popolni premoči in da on vsiljuje nemški jezik odvisnemu slovenskemu prebivalstvu. To je bila osnova za zavest o posebnih gospodarskih problemih in interesih slovenskega prebivalstva na Koroškem. Racionalno jedro teze o nerazdružljivi gospodarski povezanosti Koroške je v resnici bilo samo dejstvo, da je nemški kapital gospodoval brez razlike tako v nemškem kot v slovenskem delu dežele. v slovenskem povrh vsega še kulturno netolerantno, ker se je čutil ogroženega. To dejstvo pa bi v svojem končnem učinku lahko prej spodbujalo željo slovenskega prebivalstva po ločitvi kot pa po ohranitvi starega stanja.

Posebni gospodarski pogoji, po katerih se je slovensko koroško prebivalstvo razlikovalo od nemškega, so nedvomno bili osnova, na kateri se je komaj desetletje pozneje med tem prebivalstvom s prodorno silo razširilo taborsko gibanje za zedinjeno Slovenijo, ki je imelo Spricho tega dejstva, ob katerem stoje še drugi momenti, namreč izpri-

tudi značaj obljube za rešitev kmečkega in nastajajočega slovenskega kapitalističnega elementa iz moreče gospodarske podrejenosti in stiske. Pomisleki proti delitvi Koroške so tedaj stopili popolnoma v ozadje. čani obstoj narodnega radikalizma, ki je zahteval razdelitev koroške dežele, še pri drugih Einspielerjevih sodobnikih, razen pri Matiji Marjarju, (župnik iz Slovenjega Plajberka Šimen Muden, učitelj Ferdo Vigele, notarski koncipient Albin Poznik, rudarski podjetnik Jurij Kraut, da navedemo samo najaktivnejše govornike za Zedinjeno Slovenijo), je Einspielerjevo zavzemanje za ohranitev zgodovinsko politične individualnosti koroške dežele težko razložiti samo z gospodarskimi momenti oziroma s težavami, ki bi nastale ob narodnostni delitvi dežele. Pravi izvor tega stališča Andreja Einspielerja moramo, podobno kot pri Slomšku, iskati pač v njegovem načelnem stališču, ki je kljub nekaterim prav liberalnim potezam v cerkveno političnih in kulturnih vprašanjih in celo vzlic zahtevi po splošni volilni pravici, vendarle imelo izrazito konservativen značaj.

V prizadevanju za zedinjeno Slovenijo je Einspieler videl revolucionarno zahtevo, nasprotno zgodovinskemu načelu in zato ji je nasprotoval in ne morda zaradi kakih gospodarskih ali zemljepisnih ozirov. To je bilo očitno že l. 1862, ko je obširno razložil v vrsti član-
kov o novi ureditvi Avstrije svoje stališče do zgodovinskega načela.

Zahteval je federativno ustavo na zgodovinski osnovi, za Slovence pa deželno skupino Notranje Avstrije in argumente za takšno ureditev podrobno obdelal v posebnih oddelkih. Za nas je najbolj zanimiv oddelek, ki priporoča takšno federativno ustavo kot »naravni konec revolucije«, ki v Evropi ogroža države in posameznike. Najsmotrnejše sredstvo proti revoluciji vidi Einspieler v federativni ustavi, in sicer iz treh razlogov: ker ščiti zgodovinsko pravo, ker omogoča resnično aristokracijo, ker onemogoča vsak nenaden preobrat. Posebno zanimiv je zagovor zgodovinskega prava: »Spoštovanje zgodovinskega prava je ena izmed najpomembnejših konservativnih potenc,« piše Einspieler. »Dokler ljudje čislajo in s strahom spoštujejo tisto, kar je staro in podedovano, toliko časa ne more biti govora o formalno izvedeni revoluciji. Tudi takšne dežele sicer lahko zajame zagonetno (!) razburjenje, celo velika, krvava gibanja. Toda takšne motnje so vedno začasne, podobne so viharjem, ki kljub temu, da razburkajo površino morja, nikoli ne sežejo v njegove globine. Toda gorje, če zapustimo podlago zgodovinskega prava in prelomimo s preteklostjo — potem je

izgubljena vsaka opora, vsako upanje za mir. Centralizacija v Avstriji krši zgodovinske pravice, ustvarja »tabulo raso« in je zato revolucionarna; federacija pa ščiti pravo monarhičnega načela, ki tudi sloni na zgodovinskem pravu, ščiti stare pravice in svoboščine kraljevin in dežel, zajezuje vsako revolucijo z najmogočnejšim jezom. Z izjemo Anglije pač ne moremo najti nobene druge države, v kateri bi spoštovanje zgodovinskega prava bilo tako globoko vkoreninjeno v zavesti ljudstva kot je to v Avstriji. Ali torej ni v interesu države, njene prihodnosti in varnosti, da skušamo to zavest ohraniti in krepiti, saj bo to nepremagljiva ovira za vsako radikalnejšo preobrazbo, kaj šele za revolucijo? Zato federacijo, ker spoštuje in ščiti zgodovinsko pravo.«³ To pot se je sicer obračal predvsem proti centralizmu, a isti njegovi razlogi so veljali proti enako revolucionarni zahtevi po zedinjeni Sloveniji na naravnem pravu.

Einspieler je zahteval spoštovanje zgodovinskega prava tudi glede Slovencev zato, ker je njegov politični namen bil konec koncev podrejen legitimističnemu načelu katoliške habsburške monarhije kot branika pred vsenemško protestantsko nevarnostjo. Kar je to monarhijo krepilo, to je pospeševal, kar jo je slabilo, je odklanjal. Narodnostni princip je bil zanj šele drugotnega pomena, služil naj bi uresničevanju prvega načela. Dobro se je zavedal, da zedinjene Slovenije na osnovi naravnega prava ni mogoče uresničiti brez hudih političnih spopadov in pretresov, takšno tveganje pa se mu je upiralo. To se je posebno jasno pokazalo v njegovem zelo zadržanem stališču v taborski dobi in v njegovem prizadevanju speljati taborsko gibanje v podporo nemško-slovenski federalistični konservativni politiki na Koroškem. Njegovi odmiki od čistega zgodovinskega načela jeseni 1866. l. v smislu približavanja Majarjevemu kompromisnemu programu Ilirije, na kar je opozoril D. Kermavner, so bili taktični oziri na vedno močnejše zahteve po naravnem pravu v slovenski politiki, njegovo s konservativnostjo pogojeno prepričanje se ni spremenilo.

Einspieler je slekorej menil, da bo centrifugalne sile, izvirajoče iz narodnostnega vprašanja, mogoče premagati s pomočjo federativne ureditve na osnovi zgodovinskih kronovin in upoštevanja enakopravnosti Slovencev v narodnostno mešanih kronovinah. Klavрни oportunistični konec mladoslovenskega liberalizma s tiho slogo sredi 70. let in pa varljivi obeti, ki sta jih vzbujali konservativna večina in Taaffejeva vlada v 80. letih, so v Andreju Einspielerju še utrjevali to pre-

pričanje. Svoje načelno stališče je takrat ponovno potrdil v svojem zadnjem političnem dejanju, v izdajanju koroškega pokrajinskega slovenskega lista »Mir«. V slovenski politiki na Koroškem je to stališče še dolgo časa veljalo, omajala ga je šele popolna klerikalizacija koroške slovenske stranke kot dela Vseslovenske ljudske stranke v zadnjih desetih letih pred začetkom prve svetovne vojne. Politika nemških liberalnih in klerikalnih nacionalistov na Koroškem pa je njeno neuresničljivost dokazovala že dolgo časa poprej.³⁴

Treba se je vrniti k polemiki o nacionalnem vprašanju na Koroškem l. 1861. Kot omenjeno, se je razvila zgolj ob Einspielerjevem stališču, ki je izhajalo od ohranitve koroške kronovine. V tem okviru je Andrej Einspieler zahteval izpolnitev dveh pogojev: 1. Koroško je treba priznati kot nemško-slovensko deželo in 2. s Koroško je treba ravnati kot z nemško-slovensko deželo.

Glede prvega pogoja je na osnovi šematizma krške škofije dokazoval, da je prebivalstvo slovenskega jezika na Koroškem številnejše kot pa to priznavajo nemški pisatelji. Izmed 336.726 prebivalcev Koroške v letu 1860, jih je po tem preračunu bilo 118.909 v čisto slovenskih farah in 9450 v osmih mešanih farah. Slovenskega prebivalstva na Koroškem je torej bilo za celo tretjino.

Drugi pogoj, da je treba s Koroško ravnati kot z nemško-slovensko deželo, je razčlenil na posamezne zahteve v smislu enakopravnega položaja slovenskega jezika v šoli, občini, pri objavi zakonov in uredb, v uradih in pri obmejevanju volilnih okrožij za koroški deželni zbor za slovensko prebivalstvo za vselej sprejeti položaj manjšine v deželi; postavljaj je le pogoj za politično priznanje Koroške kot narodnostno

Andrej Einspieler je v tem svojem programu torej bil pripravljen mešane dežele z nekaterimi glavnimi jezikovno političnimi nasledki.

Jasno je bilo, da bi Slovenci na Koroškem, tudi če bi vse zahteve Einspielerja bile sprejete, ostali v vsakem pogledu izročeni volji nemške večine. Kakršna koli težnja po gospodarski osamosvojitvi slovenskega prebivalstva, kolikor ne gre za najosnovnejši pogoj v tej smeri, namreč za ljudsko prosveto na osnovi materinskega jezika, sploh ni bila omenjena. Ostro reagiranje nemških liberalcev na program Andreja Einspielerja je bilo s stališča načela narodne enakopravnosti, ki ga je tudi nemški liberalizem proglašal, torej več kot neosnovano. V ostrini tega reagiranja se zato pač izražata namen in odločnost braniti v celoti

in do zadnje potankosti privilegirani položaj, ki si ga je nemški element pridobil v deželi v preteklosti.

Hussa je v svojih odgovorih proti Einspielerjevim zahtevam izhajal iz stališča, da slovensko prebivalstvo na Koroškem (Wenden) nima pogojev niti ne čuti potrebe, da bi se prebudilo k svoji lastni nacionalni zavesti in da je njegov interes edinole vsestranska podreditev nemškim sodeželanom. Že pri njem najdemo trditev, da slovensko narečje na Koroškem ne sodi med narečja slovenskega jezika, ker se od drugih slovenskih narečij premočno razlikuje. Zahteval je, naj bo tudi slovenskemu prebivalstvu občevalni jezik v vseh življenjskih potrebah, ki presegajo krog kmečke vaške skupnosti, nemški. Razume se, da je zavračal tudi vse ostale slovenske jezikovne zahteve. Hussov odgovor niti najmanj ni skrival želje po germanizaciji slovenskega prebivalstva, nasprotno, dokazoval je njeno civilizacijsko in zgodovinsko upravičenost. Razume se, da ni mogel mimo dejstva obstoja takega prebivalstva na Koroškem, iz tega dejstva pa ni izvajal nobenega političnega zaključka, ki bi obvezoval nemško večino v deželi. Njegov zaključek je bil kaj preprost: »Radi priznamo, da na Koroškem prebivajo Nemci in Slovani (Wenden), to smo vedno priznavali in bomo priznavali tako dolgo, dokler bo na Koroškem bivalo zadostno število Slovanov.«³⁵ Nemški liberalci na Koroškem torej že ob prvem začetku ustavnega življenja v monarhiji niso bili pripravljeni Slovincem priznati niti najmanjšega političnega in kulturnega upoštevanja, sam njihov obstoj so jemali kot začasen dejavnik.

Že široki odmev, ki ga je polemika med Einspielerjem in Hussom izzvala v tedaj edinem koroškem listu »Klagenfurter Zeitung«, je naznanjal, da bodo zahteve, ki jih je Einspieler postavljal v imenu Slovencev, kmalu prerastle v stvarno politično gibanje. V tej polemiki se je oglasilo s popravki v tisku sedem duhovnikov, en učitelj, en okrajni šolski nadzornik, skupina prebivalcev Borovelj in en kmečki posestnik. Med vsemi temi glasovi je bila le izjava zadnjega, namreč Johanna Sebacherja z Vetrinja, v prid Hussovemu stališču. Vsi drugi so podpirali Andreja Einspielerja. Popravki v »Klagenfurter Zeitung« so bili reakcija na ukrepe koroških oblasti proti Andreju Einspielerju.

Prva velika polemika o nacionalnem vprašanju na Koroškem je namreč pokazala še drugo politično značilnost obravnavanja tega vprašanja, kakršno bomo ugotavljali še tudi v vsem poznejšem obdobju. V trenutku, ko je Husa uvidel, da s stvarnimi in načelnimi argumenti

Einspielerju ni kos, je uporabil orožje denunciranja. »Mar gospod A. E. ne ve,« je demagoško vzklikal Hussa 22. aprila 1861., »da se prav v tem trenutku poleg vse nesreče, ki je prizadela našo ubogo Avstrijo, pojavila še misel o ustanovitvi južnoslovanskega kraljestva? Mar ne vé, kako težek očitek ga tukaj prizadeva in da mu lahko s polno pravico zakličemo: Naj svojo dejavnost uveljavlja drugje, mi hočemo imeti mir v naših gorah in takšnih ljudi . . . ne moremo imeti za patriote.«³⁶ Tej denunciaciji, objavljeni v »Klagenfurter Zeitung«, je takoj sledil tudi ukrep oblasti. Že 25. aprila je stolni prošt Ahatz Einspielerju sporočil, da se je pri njem zglasil višji policijski komisar po naročilu deželnega šefa z zahtevo, naj Einspielerju »v neki določeni zadevi izreče dobronamerno opozorilo.«³⁷ Leta 1863 je na sodni razpravi proti Einspielerju bilo prebrano tudi poročilo celovškega policijskega komisarjata, iz katerega je vidno, da je celovška policijska oblast uradno opozorila Einspielerja zaradi tendence v pisanju njegovega lista »Stimmen aus Innenösterreich« in to ne le na lastno pobudo, marveč po nalogu zveznega notranjega ministrstva (Staatsministerium).³⁸

Po tem uradnem opominu je Einspieler 28. aprila 1861 objavil v »Klagenfurter Zeitung« izjavo, v kateri je napovedal, da bo odslej za nekaj časa utihnil.³⁹ Prav to pa je sprožilo omenjeno vrsto popravkov in izjav, ki so si sledili v celovškem listu od 25. aprila do 24. maja 1861.

Izkušnja iz tega prvega spopada z nemškim liberalnim nacionalizmom na Koroškem je kazala, da je za podkrepitev slovenskih zahtev potrebna opora v dejanskem političnem gibanju, da z argumenti samimi ni mogoče ničesar opraviti. Takšna izkušnja je najbrž Einspielerja spodbudila, da se je naslednje leto pri nadomestnih volitvah v deželni zbor v volilnem okraju Velikovec — Železna Kapla — Pliberk — Dobrla ves 24. 11. 1862 potegoval za mandat v deželnem zboru in ta mandat tudi dobil (od 84 oddanih glasov je dobil Einspieler 51, drugi izvoljeni kandidat Schwab pa 50).⁴⁰ K taki odločitvi ga je najbrž spodbudla tudi izzivalna pripomba Husse, da »Koroška ne potrebuje skrivnih genijev, da si svoje može in voditelje že zna sama najbolje izbrati, kakor je dokazala pri volitvah v deželni zbor.«⁴¹

Splošna raven političnega življenja in politične prebujenosti na Koroškem je bila celo v tistem ozkem krogu prebivalstva, ki je imel volilno pravico, zelo nizka. Ni bilo še formiranih političnih strank, čeprav

so se skupine zbirale v dveh glavnih smereh, v zagovornike oktobrske diplome nasproti prijateljem februarskega patenta, t. j. v federaliste in centraliste. Z začetkom izhajanja »Zeitung für Kärnten« in »Stimmen aus Innenösterreich« sta obe skupini dobili svoji glasili in od polemike o nacionalnem vprašanju (značilno je pač dejstvo, da se je na Koroškem prva pomembna načelna polemika na začetku obnove ustavnega življenja vnela pri ob nacionalnem vprašanju v deželi) se je razširila tudi na druga vprašanja.

S svojimi zahtevami v duhu liberalnega katolicizma po ločitvi cerkve od države in pa s svojimi splošnimi kritičnimi stališči do birokracije in birokratskega centralizma, je Einspieler povzročil marsikatero zadrego svojim nemškim liberalnim nasprotnikom, ki so v veliki meri izhajali prav iz vrst nemškega uradništva in ki v cerkveni politiki v svojem liberalizmu še zdaleč niso bili tako radikalni kot sam Einspieler. Med številnimi polemičnimi članki so pač najpomembnejši tisti, ki so pod skupnim naslovom »Gegenstimmen aus Innenösterreich« na uvodnem mestu izhajali ob koncu leta 1861.⁴²

Članki so očitali Einspielerjevemu listu »nepremišljeno spogledovanje s skrajnim liberalizmom«. Njegovo pisanje za ločitev župnij od vodenja matrik, kar bi pomenilo, da bi krst postal svoboden, da bi bila uvedena civilna poroka in da bi duhovščina bila oproščena nadzorstva nad pokopališči, je Hussov organ ocenil kot poskus izzivanja države na ločitev od cerkve. V nasprotju s tem je Hussov list poudarjal, da lahko država svoje naloge izpolnjuje samo v zvezi z vero in cerkvijo. Še posebno pa je »Zeitung für Kärnten« kritiziral Einspielerjevo protibirokratsko stališče, češ da to lahko škodljivo vpliva v času, ko se država nanovo oblikuje in da ljudje, ki to berejo, ne bodo hoteli sodelovati z vladnimi organi, kakor zahtevata skupna blaginja in ohranitev države. Pač nov poskus politične denunciacije! Einspielerja skuša očrniti celo pred njegovimi cerkvenimi starešinami, hinavsko se mu čudi, da opozarja na pomanjkanje znanstvene izobrazbe klera, da nastopa proti cerkveni birokraciji, češ da s tem izziva cepitev duhov in odvrča mladi kler od starih ustanov in njihovih osebnosti. Očita Einspielerju, da si hoče med mladim klerom osnovati stranko s tem, da se postavlja za njegovega zastopnika. S svojimi inkriminacijami vzbuja pri laikih poznavanje samo senčnih strani klera in na ta način kompromitira duhovščino v celoti. —

Poskusi koroških nemških liberalcev kompromitirati Andreja Einspielerja s takimi napadi z desnice pomenijo reakcijo na to, da je Einspielerjev politični koncept pridobival na terenu tako med mlado slovensko duhovščino in prek nje tudi med slovenskimi kmečkimi volivci, kakor je pokazala že omenjena njegova izvolitev v deželni zbor. Okrepljeni sili Einspielerjevega političnega gibanja se je pridružil še vtis, ki ga je vzbujalo okrepljeno slovensko narodno gibanje v splošnem slovenskem okviru, zlasti še znaki, ki so kazali, da se bo to gibanje začelo otresati konservatizma. Popolno odklonilno stališče do slovenskega gibanja na Koroškem je postalo politično nevzdržno, nemški liberalci na Koroškem so bili prisiljeni spremeniti taktiko. Izraz te spremembe je bila tudi reorganizacija njihovega tiska.

27. septembra je prenehal izhajati Hussov list »Zeitung für Kärnten«, Hussa sam je v poslovilnem uvodniku dejal, da se vrača v privatno življenje in da bo odslej za nemški liberalni tisk na Koroškem skrbel profesionalni urednik, ki bo urejeval novi list, imenovan »Bote für Kärnten«. Novi nemški liberalni list je pokazal, da ne more več zapirati oči pred slovenskim političnim gibanjem, ampak da mu mora priznavati načelno upravičenost. Že četrta številka lista je poročala bralcem, da bo Vilhar začel izdajati »Naprej«. Isti mesec je izšel načelni uvodnik o narodnosti kot političnem faktorju, ki skuša dokazati, da ni pravega nasprotja med idejo centralizma v smislu februarskega patenta in nacionalno enakopravnostjo. Nastopil pa je proti načelu, da bi se državne meje morale ujemati z etnografskimi, pri čemer je seveda mislil tudi na notranje, administrativne meje, a obenem je poudaril: *»Že vnaprej pa se zavarujemo proti podtikanju, da bi zanikali upravičenost slovenskega gibanja na Koroškem, ki hoče pripomoči narodni zavesti k uveljavitvi med množico, čeprav se včasih ne strinjamo s sredstvi, ki jih včasih v ta namen uporabljajo . . .«* (Podčrtal J. P.) Vsi prijatelji ustavnosti so za popolno enakopravnost narodov, »toda samo v tem smislu, da se narodnosti v pospeševanju pristno avstrijskih ciljev kolikor mogoče zbližajo, asimilirajo, dopolnjujejo in vzajemno pospešujejo.« Ta uvodnik je edinstven v vsej politični zgodovini Koroške, ker je edini primer, da so nemški liberalci načelno priznali upravičenost ne le slovenskega gibanja na Koroškem, marveč tudi upravičenost slovenskih posameznikov, buditi narodno zavest med slovenskim prebivalstvom in ga vključevati v to gibanje. Ob vseh ostalih

priložnostih so za take poskuse imeli pripravljen samo termin »šču-
vanje« ali pa »motenje miru«.

S takšnim načelnim priznanjem se nemški liberalci na Koroškem seveda niti sedaj niso odrekli misli, da bo slovenski element konec koncev moral žrtvovati svojo individualnost v korist centralistični državi. Že v naslednji številki so odrekli, sklicujoč se na angleško revijo »Home and foreign review«, narodu kakršno koli etnično podlago, omejili so ga na čisto političen pojem in koroškim bralcem dokazovali, da združenje več etničnih narodov v eni državi, v enem političnem narodu, ni v nasprotju s koristmi vseh udeležencev. Z otipljivo tendenco so podčrtali: »Podrejene rase se vzdigujejo s pomočjo političnega združenja s takimi rasami, ki so inteligenčno na višji stopnji.« Država, kot je avstrijsko cesarstvo, ki obsega različne narodnosti, ne da bi jih tlačila, je najpopolnejša.⁴⁶

Cela vrsta znakov, od drobnih opazk do pomembnejših izjav, je pričala o spremenjeni taktiki nemških liberalcev do slovenskega gibanja, o tem, da se je slovenski element uveljavljal tudi v javnem okviru. Tedaj je npr. bilo normalno, da je uradni list v poročilu z neke proslave v Podjuni pripomnil, da so učenci »posebno dobro« zapeli »znano ljubko šolsko pesem« in jo nato citiral v slovenskem jeziku: »Srečnejega pod soncam ni, koker sim šolar mlad.«⁴⁷ Andrej Einspieler sam je bil član volilne komisije pri volitvah za celovško občinsko zastopstvo.⁴⁸ Liberalna »Zeitung für Kärnten« je leta 1862 o Pliberku pisala celo kot o »edinem slovenskem mestu Podjune« in poročala o proslavi februarskega patenta v tem mestu, kjer so vzklikali v obeh jezikih in kjer je župan nazdravljajal z nemško in slovensko napitnico.⁴⁹ Ob zaključku zasedanja deželnega zbora je bil 26. marca 1863 prirejen v Celovcu banket za deželne poslance, na katerem je deželni glavar Goës med drugim izrekel zdravico na slovenski narod in jo zaključil po slovensko: »Na zdravje Slovencev«, čemur so sledili burni »živio« in »slava« klici. — »Sploh je bilo slišati slovenske besede in slovensko govorico s strani, kjer je pač ne bi nikoli pričakovali,« je ugotavljal Einspielerjev list.⁵⁰ Družabni uspeh slovenske čitalnice v Celovcu pri nemškem občinstvu, o katerem beremo v takratnih poročilih, kaže, da se je slovenski živelj tedaj začel pojavljati tudi v mestnem življenju kot enakovreden faktor.

Rasti slovenskega gibanja v deželi pa je bil prizadejan hud udarec že prav ob tem uspešnem začetku. Ta udarec je naravnost pokazal

trdni namen nemškega nacionalizma in nemškega oblastnega aparata, da enakopravnosti slovenskega življa ne prizna in ga čimprej politično onemogoči. Udarec je bil usmerjen proti glavnemu predstavniku slovenskega političnega gibanja Andreju Einspielerju, zadel pa ga je kot urednika Stimmen aus Innerösterreich.

Dne 22. 3. 1863 je v Einspielerjevem listu izšel članek, podpisan z inicialkami S. M. (kratice za Šimna Mudena, župnika v Slovenjem Plajberku), ki je ostro grajal razpravo v deželnem zboru o razmerah v celovski bolnišnici, kjer je bilo govora o nehumanem postopanju s slovenskimi bolniki. Pisec je ugotovil, da so v razpravi nemški deželni poslanci zaradi svoje pristranosti izgubili smisel za pravico. Ogorčeno je vzdiknil, da to »samostojnosti in integriteti Koroške prav gotovo ne služi. Prav tako kot so Hrvatje zaradi madžarskega tlačenja s silo raztrgali stoletne vezi, — prav tako kot se poslanci južnega Tirola, ki so užaljeni v nacionalnem pogledu, ne udeležujejo sej deželnega zbora v Innsbrucku: tako tudi Slovenci na Koroškem in Štajerskem ne bodo mogli ravnodušno in mirno prenašati žaljivega, neupravičenega in nezakonitega postopanja s strani njihovih deželnih zborov, ampak se bodo z vso močjo trudili razvezati vez, ki ogroža njihov obstoj in narodno svobodo... Slovenci hočemo, kot že stoletja, tudi odslej naprej živeti z Nemci v miru, slogi in bratovstvu, — toda nikar nas ne odrivajte, ne pehajte, ne naganjajte s silo od sebe!«³¹ Ta dopis, v katerem je bila izražena misel na ločitev slovenskega dela Koroške, misel na politično osamosvojitve Slovencev na osnovi naravnega prava, čeprav še vedno v okviru monarhije, je bila povod za represivno akcijo oblasti proti Einspielerju.

Državni pravdnik je zahteval v dokaz obtožbe tudi branje nekaterih prejšnjih člankov iz »Stimmen aus Innerösterreich«, med njimi tistega, v katerem je Einspieler utemeljil svojo zamisel »Notranje Avstrije«. Med razpravo je bilo prebrano še poročilo celovskega policijskega komisariata. Poudarilo je, da federalistične in narodne tedence Einspielerjevega lista pospešujejo slovansko agitacijo in da brezobzirno kritizirajo vladne sklepe. Opozorilo je tudi, da je bil Einspieler zaradi teh tendenc že enkrat uradno opominjan. Nič ni pomagalo, da je zagovornik Plasch ugotovil, da inkriminirani članek ni kršil nobenega zakona in da tudi dejanja Hrvatov in Tirolcev, ki so bila v njem omenjena, niso bila nezakonita. Andrej Einspieler je bil obsojen na mesec dni zapora, na plačilo kavcije 60 goldinarjev in plačilo stroškov procesa. Med

razpravo so v prvi vrsti občinstva sedeli zbrani vsi Einspielerjevi nasprotniki in tožilec se je z njimi večkrat kar tam posvetoval.⁵²

Neposredna posledica procesa in obsodbe je bila, da je list »Stimmen aus Innösterreich« prenehal izhajati, ker ni bilo moč najti novega urednika in založnika.⁵³ Einspieler je zaradi obsodbe izgubil tudi mandat v koroškem deželnem zboru, s čimer je slovensko vprašanje bilo izrinjeno iz deželnega zbora. Prav to pa je bil glavni namen prirediteljev strahovalnega procesa.

Izgubo mandata je določal volilni red, ki je predvideval izgubo aktivne in pasivne volilne pravice za vsakogar, ki je bil obsojen zavoljo kakega prekrška. Jeseni 1865 je Einspieler v svojem »Političnem katekizmu« priporočal spremembo te odločbe, govoreč iz lastne izkušnje: »Ta nesreča (t. j. izguba volilne pravice) pa more človeka zadeti zavoljo prave malenkosti; tako človek politično umerje, ne sme voliti pa tudi ne more voljen biti, ako ravno ima glavo in serce govoriti za svoje ljudi, in ljudje zgubijo včasih svojega najboljšega zagovornika.«⁵⁴ — Pri nadomestnih volitvah za njegov mandat v velikovškem volilnem okraju 2. februarja 1864 je bil izvoljen nemški kandidat Franc Novak brez konkurence.⁵⁵ Volitev je bila tako rutinska in nezanimiva, da »Klagenfurter Zeitung« o njej sploh ni poročala.

Slovenska politična dejavnost na Koroškem se je v mesecih po Einspielerjevi obsodbi osredotočila na priprave za ustanovitev čitalnice v Celovcu. Končno se je 5. februarja 1864 konstituiral njen začasni odbor. Predsednik je bil trgovec Rosbacher, ki je tedaj bil zakupnik celovške mestne javne razsvetljave. Zelo aktiven odbornik je bil češki inženir Chocholoušek. Čitalnica je priredila leta 1864 in pozneje precejšnje število uspelih družabnih večerov, na katerih se je kazal njen izrazito meščanski značaj in katerih so se udeleževali tudi celovski meščani nemškega jezika.⁵⁶

Najpomembnejša pa je bila založniška dejavnost čitalnice. Že ob njeni ustanovitvi je Einspieler sprožil zamisel, da bi v Celovcu začeli z izdajanjem novega slovenskega političnega lista, ki bi se imenoval »Besednik«. Zanj je dobil tudi že urednika Janka Božiča, a stvar ni uspela, ker v Celovcu ni bilo moč najti tiskarja, ki bi ga bil pripravljen tiskati⁵⁷ (posledica procesa proti Einspielerju!). Spričo tega se je čitalnica lotila vprašanja, ali ne bi kazalo ustanoviti svojo lastno tiskarno, zaradi česar se je razvila debata, ki se je spreminjala že v polemiko.

Einspieler se je zavzemal za ustanovitev tiskarne v lasti čitalnice,

a pod nadzorstvom Mohorjeve družbe, ki bi imela vsak čas pravico čitalnico razlastiti in si tiskarno prisvojiti, če bi sodila, da čitalnica ne stoji več na narodnem stališču. Temu se je odločno uprl Matija Majar, ki je predlagal ustanovitev tiskarne kot samostojnega podjetja in še posebej ugovarjal varuštvu Mohorjeve družbe. V tem sporu najbrž ni šlo le za vprašanje organizacije, ostrina, s katero se je razvil, opozarja, da je šlo za globlja politična nasprotja, ki so med Majarjem in Einspielerjem bila latentna glede na njuna različna načelna izhodišča. Obveljal je Einspielerjev predlog, a ni mogel biti uresničen. Celovski župan Nagel je preprečil ustanovitev čitalniške tiskarne in tudi deželna vlada ni podprla prošnje za dovoljenje za ustanovitev slovenske tiskarne v Celovcu, končno še intervencija prosilca (čitalnice) na Dunaju ni uspela.⁵⁸ Iz vseh prizadevanj pa se je 14. januarja 1865 rodil nov Einspielerjev list, to pot v slovenskem jeziku in namenjen Slovencem v vseh deželah, njegov znameniti »Slovenec«.

Septembra istega leta (1865) je Einspieler prek celovške čitalnice kupil še beljaški nemški list »Draupost«.⁵⁹ A medtem ko je »Draupost« bil le nova epizoda v Einspielerjevem nemškem publicističnem delovanju, da bi pridobil nemško javno mnenje za svoje zamisli, je »Slovenec« zavzel pomembno vlogo v razvoju celotne slovenske politike in publicistike.

Prikaz pisanja in ocena vloge »Slovenca«, ki ju je dal I. Prijatelj,⁶⁰ sta tukaj zanimiva zlasti zaradi ugotovitve, da se je list, v smislu koncepta njegovega izdajatelja, v državnopravnem oziru potezal do konca vojne leta 1866 za notranjeavstrijsko skupino v bodoči federalizirani Avstriji, po tej vojni pa se je v listu dr. Josip Vošnjak postavil na stališče naravnega prava, zahtevajoč južnoslovansko enotnost. Njemu je sledila še vrsta drugih člankov, ki so mimo oportunističnega konzervatizma prvaških oficialnih voditeljev slovenske politike utemeljevali zahtevo po zedinjeni Sloveniji na naravnem pravu. Vneto sodelovanje mlade slovenske inteligence iz vseh slovenskih dežel, zlasti pa Frana Levstika, a tudi cele vrste takih, ki si jih je list sam vzgojil, je »tvorilo hrbtišče celovškega ‚Slovenca‘, njegovo glavno moč in najživahnejše zanimanje.« Einspieler je mladim dopisnikom »odpiral s priznanja vredno širokosrčnostjo predale svojega lista«, njihovo pisanje je spravilo v javnost mnogo mnenj, ki bi jih »Novice« ali drugi slovenski listi ne priobčili, ker niso bila v skladu z oficialnimi naziranjmi slovenskih voditeljev, pripravljalo je nastop »mladoslovencev«, t. j. slo-

venskega liberalizma, in krčilo pot njegovemu političnemu glasilu, bodočemu »Slovenskemu Narodu«.

List s takšno politično vsebino (kulturne vsebine, ki se ji postavlja enakovredno ob stran in ki jo Prijatelj posebno obdeluje, tukaj niti ne upoštevamo), ni mogel ostati brez vpliva tudi na neposredno okolje, v katerem je izhajal. Te plati njegovega pojava, ki je za naše razpravljanje najbolj zanimiva, se Prijatelj komaj dotakne. Omenja pač, da je Einspieler v družbi mladoslovenskih dopisnikov svoje zgodovinsko-pravno stališče začel sčasoma prilagajati toliko, da je govoril o združenju nekdanjega ilirskega kraljestva s Spodnjim Štajerjem (10. oktobra 1866), dokler ni Svetec . . . izdal v »Slovcu« gesla o združitvi vseh južnoslovanskih plemen v eno celoto (3. november 1866). Od dne 1. decembra 1866 je iz lista tudi izginila rubrika »Iz Notranje-avstrijskih dežel« in Einspieler jo je nadomestil z rubriko »Slovenske dežele«.⁶¹ Še na drugem mestu ugotavlja Prijatelj, da »se je (A. Einspieler) v svojem državnopravnem nazoru od svoje prvotne notranje avstrijske grupacije polagoma razvijal do Napoleonove »Ilirije« (pač »Ilirskega kraljestva«), ki bi bila združena z južno Štajersko in imela v Ljubljani univerzo ali vsaj pravoslovno akademijo, in nato do »zedinjene Slovenije«, ki naj kot »regnum socium« v državnopravnem oziru stopi v ožjo zvezo s hrvaško-srbskimi brati . . .«⁶²

Omenili smo že Einspielerjev načelni odnos do zedinjene Slovenije na osnovi naravnega prava in vse te spremembe v njegovih stališčih so bile posledica slovenskega političnega idejnega razvoja, kateremu je tedaj glavno torišče bil ravno »Slovenec«. A upravičeno domnevamo, da se vpliv listovega pisanja na Koroškem ni mogel omejiti samo na — osebo svojega urednika.

Vidimo, da se je že prav kmalu v »Slovcu« pojavil članek izpod peresa drugega Korošca, ki se je načelno mnogo bolj približeval liberalnemu mladoslovenstvu kot konservativnemu Einspielerju. F. V. (Ferdo Vigele) je 15. marca 1865 v uvodniku »Kaj je narodska izreja?« izpustil vero kot del narodnosti, kateri je prisojal povsem družbeni pomen. »Narodna izreja,« je pisal, »ima tako izrejevati, da postane posamezni človek pravi izgled popolnega človeka, državljana in narodskega uda.« Naglašal je, da so narodna vzgoja, ustava in književnost trije oporni stebri države in zahteval je gojenje slovenske književnosti in narodne družbe.⁶³ — Vigele je bil posestnik in trgovec v Bistrici na Zilji, izšolan za učitelja, oženjen s premožno lastnico fužin. Pozneje,

venskega liberalizma, in krčilo pot njegovemu političnemu glasilu, bodočemu »Slovenskemu Narodu«.

List s takšno politično vsebino (kulturne vsebine, ki se ji postavlja enakovredno ob stran in ki jo Prijatelj posebno obdeluje, tukaj niti ne upoštevamo), ni mogel ostati brez vpliva tudi na neposredno okolje, v katerem je izhajal. Te plati njegovega pojava, ki je za naše razpravljanje najbolj zanimiva, se Prijatelj komaj dotakne. Omenja pač, da je Einspieler v družbi mladoslovenskih dopisnikov svoje zgodovinsko-pravno stališče začel sčasoma prilagajati toliko, da je govoril o združenju nekdanjega ilirskega kraljestva s Spodnjim Štajerjem (10. oktobra 1866), dokler ni Svetec ... izdal v »Slovincu« gesla o združitvi vseh južnoslovanskih plemen v eno celoto (3. november 1866). Od dne 1. decembra 1866 je iz lista tudi izginila rubrika »Iz Notranje-avstrijskih dežel« in Einspieler jo je nadomestil z rubriko »Slovenske dežele«.⁶¹ Še na drugem mestu ugotavlja Prijatelj, da »se je (A. Einspieler) v svojem državnopravnem nazoru od svoje prvotne notranje avstrijske grupacije polagoma razvijal do Napoleonove »Ilirije« (pač »Ilirskega kraljestva«), ki bi bila združena z južno Štajersko in imela v Ljubljani univerzo ali vsaj pravoslovno akademijo, in nato do »zedinjene Slovenije«, ki naj kot »regnum socium« v državnopravnem oziru stopi v ožjo zvezo s hrvaško-srbskimi brati ...⁶²

Omenili smo že Einspielerjev načelni odnos do zedinjene Slovenije na osnovi naravnega prava in vse te spremembe v njegovih stališčih so bile posledica slovenskega političnega idejnega razvoja, kateremu je tedaj glavno torišče bil ravno »Slovenec«. A upravičeno domnevamo, da se vpliv listovega pisanja na Koroškem ni mogel omejiti samo na — osebo svojega urednika.

Vidimo, da se je že prav kmalu v »Slovincu« pojavil članek izpod peresa drugega Korošca, ki se je načelno mnogo bolj približeval liberalnemu mladoslovenstvu kot konservativnemu Einspielerju. F. V. (Ferdo Vigele) je 15. marca 1865 v uvodniku »Kaj je narodska izreja?« izpustil vero kot del narodnosti, kateri je prisojal povsem družbeni pomen. »Narodna izreja,« je pisal, »ima tako izrejevati, da postane posamezni človek pravi izgled popolnega človeka, državljana in narodskega uda.« Naglašal je, da so narodna vzgoja, ustava in književnost trije oporni stebri države in zahteval je gojenje slovenske književnosti in narodne družbe.⁶³ — Vigele je bil posestnik in trgovec v Bistrici na Zilji, izšolan za učitelja, oženjen s premožno lastnico fužin. Pozneje,

po ženini smrti, je obubožal in se spet oprijel učiteljevanja, zdaj na Dolenjskem.⁶⁴ — Vigele je že junija 1866, ko Einspieler še niti na videz ni popustil od zgodovinskega načela, v feljtonu »Misli o narodnosti in — kdo draži narode?« zagovarjal narodno pravo. Glavni odliki naroda je videl v jeziku in kulturi, ustvarjeni v njem. Narod se pozna po jeziku in ne po zgodovinskih pokrajinah. Za slovenski narod je zahteval naravno pravo, kdor mu ga krati, je tisti, ki izziva nemir, ga draži.⁶⁵ — Po tem je razumljivo, da je pozneje prav Vigele vabil na ustanovni shod prvega slovenskega političnega društva »Trdnjave«.

Zahtevalo bi posebno študijo, če bi hoteli podrobno ugotoviti vpliv »Slovenčevega« pisanja na koroško sredino. Lahko pa že zdaj navedemo dve dejstvi, ki ta vpliv nakazuje. Prva je odmev »Slovenčevega« pisanja v sodobnem koroškem nemškem liberalnem tisku, drugo pa je zgodnji in z razvojem v ostalih slovenskih pokrajinah sočasni nastop mladoslovenskih sil.

Odmev »Slovenčevega« pisanja najdemo v njegovem celovškem nemško liberalnem sodobniku »Alpen-Blätter«, ki je izhajal le od 19. marca 1865 do 18. februarja 1866. Z nestanovitnostjo svojega izhajanja je ta list bil nov dokaz šibkosti in duhovne podrejenosti nemškega liberalnega tiska na Koroškem v 60. letih v primerjavi z Einspielerjevo nemško in slovensko publicistiko. Po dramatičnem in nasilnem koncu »Stimmen aus Innerösterreich« je minulo samo leto in osem mesecev, ko se je neutrudni Einspieler znova pojavil s »Slovenecem«. Nemškimi liberalci sta bili potrebni dve leti in dva meseca, da so si opomogli po naravni smrti njihovega prvega lista »Bote für Kärnten«, ki je prenehal izhajati 31. decembra 1863 — ker ni bilo sposobnega urednika. Šele 19. marca 1865 so začeli izdajati novo glasilo »Alpen-Blätter«. A tudi njegov uspeh ni bil posebnega občudovanja vreden. »Slovenec« je zaživel krepko in plodovito življenje in njegov konec po dveh letih in treh mesecih (25. 4. 1867) je bil spet nasilen, čeprav to pot manj dramatičen: celovski tiskar Kleinmayer ga ni hotel več tiskati, očitno na pritisk nemških krogov. Nemški »Alpen-Blätter« je usahnil že po nepolnih enajstih mesecih zaradi lastne šibkosti in je prepustil spremljanje koroške politike graškemu dnevniku »Telegraf«.

Nemško celovško in koroško meščanstvo bi bilo najbrž še za dolgo časa obsojeno na brezpomembno in brezosebno politično životarjenje na obrobju alpskega nemškega liberalizma, če ne bi našlo svojega raison

d'être — v pobijanju slovenske »nevarnosti«, t. j. enakopravnosti. To »poslanstvo« je izrazil tudi list »Alpen-Blätter« v svoji poslovilni številki, ko je zapisal, da je namen izdajatelj bil, dati liberalni stranki na Koroškem neodvisen organ (ves ta čas je v Celovcu namreč izhajal uradni vladni list »Klagenfurter Zeitung«). »Tam, kjer stoje zadnje straže germanskega plemena na jugozahodu (!), tam naj bi v tisku glasno zadonela svobodna beseda, ki je tudi nemška beseda.« Dokazala naj bi, »da je pristno germanska narava globoko zakoreninjena v koroškem ljudstvu,« to še posebno zdaj, ko hočejo koroško deželo vključiti v »Zvonimirovo državo«. — Nemškim liberalcem kajpak ni šlo toliko za to, da bi politična beseda na Koroškem bila svobodna, t. j. liberalna, kolikor za to, da bi bila »pristno germanska«. To je bilo moč videti že po tem, da je naslednji novi poskus ustanoviti nemško, liberalno glasilo na Koroškem (Freie Stimmen) bil storjen prav v času, ko je mladoslovensko taborsko gibanje na Koroškem bilo v zamahu in je ustvarjalo videz, da se bo v koroškem političnem življenju utrdil liberalizem tudi s slovenske strani (prva poskusna številka »Freie Stimmen« je izšla 20. julija 1870, prva redna številka pa 3 avgusta istega leta). Že ta dejstva po svoje dokumentirajo vpliv »Slovenca« in slovenskega gibanja na Koroškem v njegovem duhu na nemško sredino v deželi.

D. Kermavner je k Prijateljevi besedi, da Einspieler s svojimi »Stimmen aus Innerösterreich« ni mogel »omečiti« liberalnih koroških Nemcev in vlade, pripomnil: »Protislovenstvo liberalnih Nemcev in nemškutarjev bi bil kvečjemu utegnil — ne ,omečiti', ampak nekoliko — zmesti le nastop pravega liberalizma pri Slovencih, ne pa katoliškega ali bolj nekoliko liberalno pobarvanega katolištva, kakršnega si je mogel privoščiti v bistvu konservativni Einspieler.«⁶⁷ Pravilnost te misli bi lahko preskusili ob primeru »Slovenca«. Po svojem pisanju, če že ne po značaju svojega izdajatelja, »Slovenec« pač nikakor ni bil »v bistvu konservativen«. In res se pri »Alpen-Blätter« pokaže v odnosu do njega določena negotovost.

Že takoj spočetka je »Alpen-Blätter« zaprosil in dosegel, da je »Slovenec« priobčil oglas, v katerem je bilo naznanjeno izhajanje novega nemškega lista. Čez čas se je zato uredništvo »Alpen-Blätter« moralo otepati očitkov »Draupost«, da je novi list s tem prevzel moralno obveznost za strpno pisanje v nacionalnem oziru.⁶⁸ Dejansko opažamo v

pisanju »Alpen-Blätter« dve jasno ločeni taktični obdobji: do objave mariborskega programa in po njej.

V prvem obdobju, ko je vprašanje, ali zgodovinsko ali naravno pravo za Slovence, še odprto in ko »Slovenca« preveva Levstikov liberalni duh, pišejo »Alpen-Blätter« o Slovencih kot o enakovrednih partnerjih. Tako »z veseljem pozdravljajo«, in sicer »v interesu naših Slovencev« odlok štajersko-koroško-kranjskega naddeželnega sodišča z dne 27. aprila 1865, ki je priporočal sodnim avskultantom, ki so bili vešči samo nemškega jezika, naj se takoj nauče tudi slovenskega.⁶⁹ Kmalu nato so v uvodnem članku o pomembnosti narodnega vprašanja zastopali njegovo rešitev v obliki krepitve občinske avtonomije, kajpak v okviru centralistične države, v nasprotju s (slovenskim) federalizmom. Toda poudarjali so, da mora ta občinska avtonomija omogočiti, da se narodni (nenemški) jezik uveljavi v šoli in uradu, da iz tesnega kroga družinskega življenja prodre v javnost, in pri tem apelirali na Nemce: »Narodi, ki so nekoč bili privilegirani, pa naj ne gledajo postrani na vzpon, katerega se bodo veselili narodi, ki zdaj uživajo enake pravice, marveč naj v tem vzponu vidijo poročstvo svoje lastne bodoče blaginje.«⁷⁰ — Ko je »Slovenec« začel izhajati v povečanem formatu, je list »Alpen-Blätter« to zabeležil in pohvalno pripomnil: »Odlično urejevanje je temu časopisu pridobilo že širok krog bralcev, ki se širi daleč čez meje naše kronovine.«⁷¹ Ob tožbi, ki jo je nemško celjsko pevsko društvo vložilo proti »Slovincu«, je izrazil celovski nemški liberalni list upanje, da pride še pred razpravo do poravnave. V političnih zbadljivkah je celo spregovoril tudi slovenski. Tako na primer je za dr. Ludvika Issleiba uporabil besedno igro »dohtar Ludovik Telojedec.«⁷² — Prvič se je kritično obregnil ob »Slovenca« v članku Valentina Pogatschnigga, ki je »Slovenca« kritiziral, zaradi njegove navno-romantične trditve o staroslovanskih napisih na Koroškem,⁷³ a še vedno je v pozitivnem smislu poročal o besedi mariborske čitalnice za postavitev spomenika Slomšku.⁷⁴ — O Andreju Einspielerju, »vnitem voditelju slovenske stranke« je pisal: »To je mož, čigar osebne nepolitične lastnosti morajo pri vseh vzbuditi spoštovanje, a čigar vroča kri ga v političnem pogledu žene k pretiravanjem, katerih posledice bi lahko postale nevarne, če jih ne bi zaježili. Bojno razporežen drži v roki vihrajočo zastavo z geslom 'Popolna enakopravnost', pri tem pa pozablja, da z njenim drogom dreza v stranke in jih goni drugo proti drugi.«⁷⁶ — Še v začetku oktobra je list v uvodniku

o federalizmu in narodnosti v mirnem in načelnem tonu pisal, da politična svoboda ni odvisna od državne oblike, da je dopustno bojevati se tako za centralizem kot za federalizem, če se pri tem izhaja s stališča utrjevanja politične svobode. A medtem ko se centralisti resnično bojujejo za ustavnost, se pri federalistih vedno bolj kaže težnja bojevati se za korist narodnosti. List se izreče proti temu, ker v narodnostnem principu ne vidi poročstva za politično svobodo, ta princip vodi h gospodovanju enega naroda, to tembolj, ker državna oblika sploh ne odloča o narodni enakopravnosti.⁷⁶

V trenutku, ko je »Slovenec« objavil slovenski mariborski program, ki je predvidel obnovo »zgodovinske« notranjeavstrijske deželne skupine, se je to pisanje zasukalo. Neživljenjskost in konservativni koncept tega programa, za katerega se je »Slovenec« zavzel, sta omogočila nemško liberalnemu listu, da je iz opreznega taktiziranja z govoričenjem o slovenski enakopravnosti prešel v čelni napad proti slovenskemu gibanju v celoti.

Z neskončno oholostjo in mogočnostjo je smešil mariborski program kot »elaborat, ki ne bi prestal pretresa s strani bruca na pravni fakulteti«, obenem pa čisto upravičeno poudarjal: »Če hočete jezikovne meje, potem jih zahtevajte odkrito in častno, to bo še imelo nekaj smisla.« Takoj si je prilastil besedo v imenu koroških Slovencev: »Ža koroške Slovence že lahko rečemo, da nočejo biti pritegnjeni h Kranjski. Tam ne bodo nikoli iskali svojega težišča ... mogočna vez materialnih interesov jih (vse nekranjske Slovence) veže na njihovo domačo deželo. Spajajoče vezivo enakovrstnih življenjskih pogojev, sorodnih potreb je premočno, da bi ga lahko raztopila mlačna voda nacionalnih sanjarij ... Kar (nekranjski Slovenci) zahtevajo, to jim bo prinesel racionalen sistem resnične samouprave, s pomočjo katerega bodo lahko uveljavili *svoje* želje.« Ves program je podvrjel podrobni kritiki z liberalnega vidika, opozoril celo na to, da so beneški in ogrski Slovenci prepuščeni usodi, na koncu še posebej odločno zavrnil obveznost slovenskega jezika v celi deželni skupini in zaključil, da ni v nevarnosti samo položaj Nemcev, ampak tudi politična svoboda.⁷⁷

V naslednjih številkah začenjajo »Alpen-Blätter« polemiko proti »Panslovencu«. Smešijo ga, da bo prihodnjič že zahteval, naj se direktor Haag in njegova družba naučita slovenski, da mora Pernhartova panorama biti litografirana tudi v slovenski kromolitografiji in da

evangeljska cerkev ne sme biti zidana samo v gotskem, marveč tudi v slovenskem slogu, da smejo hodiški mostiščarji prinašati vloge v slovenščini, da morajo gasivci trobiti požar tudi v slovenskem jeziku, da je treba materam, ki ne znajo slovenski, otroke kar vzeti itd.⁷⁸ Na račun slovenskega ljudstva objavljajo priliko o ušivem svinjskem pastirju, katerega je dobrotnik izobrazil, potem pa ga ta noče več poznati in pravi: »Nix deutsch!«⁷⁹ Med obema listoma pride do medsebojnih tiskovnih tožb; urednik »Alpen-Blätter« Krassnig očita Einspielerju, da ni držal besede, ki jo je bil dal Schmerlingovi vladi; trdil je, da je Einspieler, potem ko je odsedel kazen zaradi »Stimmen aus Innerösterreich« prosil ministrstvo, naj mu pusti katchetsko mesto in da je pri tej priložnosti obljubil, da se ne bo nikoli več vmešaval v politiko.⁸⁰ V zadregi zaradi svoje prejšnje taktike v pisanju glede Slovencev, pa se je opravičeval takole: »Znano je, da sta v času ustanovitve Alpen-Blätter nemško liberalni in slovansko nacionalni tisk bila v boju s Schmerlingovim ministrstvom in da zato nasprotja tedaj niso prihajala tako očitno do izraza, kot je to sedaj.«⁸¹

Žal nadaljnjega vpliva »Slovenčevega« pisanja na nemške liberalce na Koroškem ne moremo več zasledovati, saj so »Alpen-Blätter« kmalu za tem prenehali izhajati. »Slovenec« je ostal še dobro leto edini politični list na Koroškem, če ne štejemo uradne »Klagenfurter Zeitung.« Da njegovo pisanje, ko se je vrnilo spet na pozicije naravnega prava, in pa gibanje, ki mu je sledilo, nista ostali na nemški liberalni krog brez vpliva, bo videti iz previdnega, taktizirajočega nastopanja nemškega liberalizma v dobi 1870—1873.

3. Poskus uveljavljanja liberalizma v slovenskem narodnem gibanju na Koroškem (1867—1873)

Vzburkanje duhov, ki je l. 1867 vstopilo v slovensko politično življenje z mladoslovenskim liberalizmom, je poživilo tudi slovensko politično dejavnost na Koroškem. Istočasno je vzgon, ki ga je zmaga nemškega meščanstva z dualistično ustavo dala nemškemu liberalizmu v državi, pogнал burno rast tudi na Koroškem. Vnel se je nov boj za politični vpliv nemškega oziroma slovenskega koncepta na prebivalstvo slovenske Koroške.

Že dejstvo, da se je tak boj sploh začel, je naznanjalo, da je slovenski etnični element kljub svojim porazno slabšim družbenim, političnim in gospodarskim začetnim pozicijam vendarle napredoval v svojem razvoju kot del slovenske narodne družbene enote, da je svojim prizadevanjem za kulturni razvoj lahko dal spet odločno politično vsebino. Zahteva po narodni enakopravnosti je pomenila pravico do oblikovanja lastne politične narodne individualnosti v skupnosti s Slovenci drugih kronovin. Monopolni položaj nemškega meščanstva v deželi je bil znova ogrožen, vstajala je nevarnost, da se slovenski del dežele izmakne izpod njegove oblasti.

Misel na možnost, da bi se slovensko ljudstvo iznebilo nemškega varuštva, da bi bilo treba oblast v deželi deliti, je bila tudi najradikalnejšim nemškim liberalcem tako neznosna, da se v tej dobi na nemški strani ni našel nihče, ki bi vsaj načelno omenil, da je osnovna vsebina narodne enakopravnosti, o kateri so nemški liberalci tako radi govorili, enakopravnost v oblasti. Nasprotno, prav v tem času je nemška meščanska politična misel na Koroškem priostrila tisto nacionalistično protislovensko ost, ki se je vedno bolj krepila in ki so jo v poznejšem razvoju prevzemale vse koroške nemške meščanske stranke. H. Mayer-Cord je v svoji razpravi o Srednji Evropi ugotovil med avstrijskimi Nemci štiri skupine, ki so se med seboj razlikovale po nacionalno politični fiziognomiji: sudetski Nemci, alpski Nemci, Dunajčani in Nemci južnega nemško-slovenskega mejnega področja na Koroškem in Štajerskem (»Südmarker«). Za nemške Korošce in Štajerce ugotavlja, da so v stiku s Slovenci »razvili radikalne narodne karakteristike, podobne karakteristikam čeških Nemcev«. V pogojih boja avstrijskih nemških nacionalistov na Češkem in pa v sosesčini s Slovenci na Štajerskem in Koroškem, piše Mayer-Cord, za vsako postojanko v upravi, za vsako delovno mesto v tovarni, za vsako šolo, za vsako ped zemlje, so sile liberalizma in nacionalizma, ki so pogostokrat bile v tistem zavezništvu od leta 1848 do 1871, prišle v medsebojno nasprotje. Liberalizem so vse bolj žrtvovali nacionalnim zahtevam. Od Südmarke, čez akademske krožke v Gradcu in na Dunaju, do severne Češke se je kazal ta radikalni nacionalni duh.⁸²

Koroška zgodovina petdesetletja pred prvo svetovno vojno priča, da je tak radikalni nacionalizem res bil značilnost koroških nemških liberalcev. A prav leta med 1867 in 1873 so za prevladanje tega duha bila zelo pomembna. Takšna posebna nacionalno bojna fizi-

ognomija nemštva na Koroškem se je lahko razvila samo v boju proti slovenskim prizadevanjem za osamosvojitev. Ravno nastanek skrajnega nemškega nacionalizma na Koroškem je zgodovinski dokaz, da je slovensko nacionalno emancipacijsko gibanje na Koroškem v tem obdobju pomenilo realno, globoko zakoreninjeno in življenja sposobno družbeno silo, katero je vladajočemu nemškemu elementu uspelo postopoma zajeziti in obvladati le s skrajnim naporom in z dosledno in brezobzirno izrabo vseh velikanskih prednosti, ki jih je v deželi imel po svojem zgodovinskem, gospodarskem, političnem in številčno nadmočnem položaju. V tem boju pomenijo leta 1867 do 1873 pomembno etapo, v kateri je nemško meščanstvo doseglo politično zmago, katere posledice slovensko narodno gibanje na Koroškem ni moglo preboleti vse do konca monarhije.

Po sprejetju društvenega zakona l. 1867 so novo možnost na Koroškem prva izkoristila nemška tako imenovana demokratična društva (»Demokratenvereine«). Za rustikalni karakter koroškega meščanstva je značilno, da so se utrdila najprej med premožnimi nemškimi kmeti. Aprila l. 1869 je bilo kot prvo ustanovljeno Glinsko demokratično društvo (»Glantaler Demokratenverein«) na nemški strani dežele, tik ob narodnostni meji med Št. Vidom in Celovcem. Društvo je bilo do leta 1873 precej aktivno, število članov je od začetnih 32 narastlo na 300, po l. 1873, ko je njegov ustanovitelj Hock bil izvoljen v deželni zbor, pa je njegova dejavnost zamrla. L. 1870 je bilo ustanovljeno demokratično društvo v Görschitztal, istega leta pa tudi takšno društvo v Podjuni, na slovenskem področju, o katerem bomo še podrobneje govorili. Zgodovinarica koroških političnih društev D. Doliner ugotavlja, da na Koroškem ni bilo liberalno usmerjeno samo meščanstvo, ampak da so za liberalne ideje bili v tem času močno sprejemljivi tudi bogati nemški kmetje. Ta pojav si razlaga takole: »Kot najgloblje korenine tega dejstva lahko pač smatramo okoliščino, da je protireformacija bila pomanjkljivo in zelo površno izvedena, kakor tudi to, da so se pozneje tukaj zelo oprijeli jožefinske miselnosti, celo pri krških škofih.« Dejstvo, da pri slovenskih kmetih v Podjuni liberalne doktrine, ki jih je tam širil ustanovitelj podjunskega demokratičnega društva Alfred Pacher, niso imele enakega uspeha, razlaga s tem, da je slovensko prebivalstvo tam bilo pač močno verno. Ne pojasnjeno ostane z njeno razlago dejstvo, ki ga sama ugotavlja, namreč, da so tudi na nemški strani mali kmetje za liberalizem bili

politično nezainteresirani. »Čeprav niso bili nedovzetni za klerikalna prizadevanja, so se vendar zadržali čisto pasivno.«³³

Ne da bi se tukaj spuščali v pretres vprašanja, koliko drži domneva o neposredni zvezi med reformacijo, jožefinizmom in liberalizmom v začetku 70. let na Koroškem, takšne okoliščine najbrž niso mogle biti odločilne za nastajanje prijaznega oziroma pasivnega stališča raznih slojev kmečkega (nemškega in slovenskega) prebivalstva na Koroškem do liberalizma. Kot določujočo okoliščino bo treba jemati pač gospodarski značaj posameznih kmečkih plasti. Tudi D. Dolinerjeva sama pove, da so se veliki premožni kmetje (lastniki vitalnih in kapitalističnega razvoja sposobnih kmetijskih obratov) hitro oprijeli liberalne ideologije, mali (gospodarsko ogroženi) kmetje pa zanj niso imeli razumevanja. Za vprašanje politične dovzetnosti za liberalizem bodo najbrž največjega pomena dejstva, ki smo jih glede geografske razmestitve velikih premožnih kmetov na Koroškem ugotovili v poglavju o kmečkem prebivalstvu. Potem postane precej jasno, zakaj (nemške) liberalne doktrine med gospodarsko zaostalimi malimi in srednjimi slovenskimi kmeti v Podjuni niso naletele na ugodna tla, podobno kot tudi ne med malimi kmeti na nemški strani, in ni treba klicati na pomoč trditve o nekakšni fatalni, nacionalno karakteristični katoliški pobožnosti slovenskega prebivalstva, ki je vendar v dobi protireformacije bilo deležno enakega postopka kot ostalo prebivalstvo v deželi in ki je jožefinizmu bilo prav tako blizu ali daleč kot nemško kmečko prebivalstvo na Koroškem.

Še en moment moramo upoštevati, da bi lahko presodili možnosti liberalizma, ki so ga širila demokratična društva. Bila so res proticerkveno usmerjena, cerkev je bila zanje, po ugotovitvah Dolinerjeve, steber absolutizma in glavna ovira uveljavljanju njihovega centralističnega političnega programa. Toda njihov liberalni program ni bil liberalen na vse strani, marveč je služil varovanju privilegijev nemškega meščanstva: »Koroška demokratična društva,« pravi Dolinerjeva, »so se razlikovala od podobnih društev v drugih kronovinah po tem, da je nacionalno vprašanje zanje že od nekdaj bilo najbolj pereče vprašanje in da je pri njih prizadevanje za ohranitev privilegiranega položaja nemštva... bilo že vedno posebno močno poudarjeno.«³⁴ Pretirano bi najbrž bilo trditi, da nemška demokratična društva pri slovenskih kmetih zato niso bila uspešna, ker so varovala interese nemštva. Videli bomo, da je prav podjunsko društvo v ta namen upo-

rabljalo zelo elastično in zvito taktiko, vrhu tega pa pravi namen nemškega liberalnega gibanja ni bil tako neposredno očiten. Vendar ne more biti dvoma, da slovenski kmetje v nemških liberalcih niso videli predstavnikov posebnih gospodarskih potreb slovenskega področja, o katerih smo že govorili. Te potrebe in zavest o njih so bile žive vse do prve svetovne vojne. Še leta 1914 je celo nemško nacionalna brošura »Wahrheit über Kärnten« poudarjala: »Nemški del Koroške je, kakor je znano, bogatejši od slovenskega. Na vsakega Nemca na Koroškem pride povprečno 3,9 kron zemljiškega davka in 1 krona dohodninskega davka, na vsakega Slovenca pa 2,3 krone oziroma 0,4 krone tega davka. Industrija je skoraj v celoti v nemških rokah.« Seveda je ta ugotovitev ne moti, da ne bi istočasno trdila: »V tisočletju, ki je poteklo od upora v letu 828, do sedaj, do 19. stoletja (pač: 20. stol.), ni čuti niti enkrat o kakem nezadovoljstvu slovenskih kmetov, z izjemo kmečkih uporov v 16. stoletju, v katerih pa so nemški in slovenski kmetje enako sodelovali, kar je dokaz, da se Slovencem ni slabše godilo kot Nemcem.«⁶⁵

Avtorji brošure (med njimi je M. Wutte imel glavno besedo) so seveda zamolčali takšno zgodovinsko dejstvo, kakor so bili slovenski kmečki puntarski nastopi v l. 1848, kakršnih tedaj na nemškem Koroškem ni bilo. Ljudsko izročilo o teh nastopih je na Koroškem bilo živo še celo po drugi svetovni vojni.⁶⁶ Kako močno je potem moral spomin na te slovenske puntarske nastope pri slovenskih kmetih biti tvoren šele v času, o katerem govorimo, komaj 20 let po revolucionarnem letu, ko so puntarji še živeli! Njim pač ni bilo mogoče tveziti praznih marenj.

Doktrinarski liberalizem nemških demokratičnih društev ni imel za posebne reve in težave srednjih in malih slovenskih kmetov nobenega konkretnega programa, saj ga ni imel niti za nemške take kmete. Tudi slovenska vas v svojem razvoju seveda ni mirovala in razslojevanje je počasi porajalo tudi tukaj plast premožnejših kmetov, povezanih z obrtjo in trgovino. Zato je v *poznejši* fazi tudi nemško-nacionalno obarvani liberalizem začel poganjati posamezne korenine v slovenskih tleh — ker slovenskega ni bilo. Politični pogoji za to *poznejšo* fazo pa so nastali v letih 1867—1873.

Razen omenjenega začetnega rustikalnega nemškega liberalizma je na Koroškem kmalu nastopil tudi urbanski nemški liberalizem, ki je hitro postal poglavit. Njegova značilnost ni bila samo socialna

usmerjenost k vprašanju mestnega prebivalstva, ampak tudi močno poudarjeni nemški nacionalizem. Značilno je, da je pobudnik tega nemško liberalnega gibanja dr. Emil Strohal, ki je bil posebno znan kot nacionalist. Prišel je l. 1870 v Celovec iz Gradca, kjer je že bil ustanovil »Nemško društvo« (Deutscher Verein). Nemški meščanski liberalizem na Koroškem je oblikoval torej štajerski nemško nacionalni aktivist, ki je zrastle na drugem sektorju nemško-slovenske sosesčine. Strohal je prišel za koncipienta k celovškemu odvetniku dr. Lugginu, njegove ideje so hitro bile ugodno sprejete »pri liberalnem, a že od nekdaj tudi zelo nacionalno mislečem (celovškem) meščanstvu«.⁸⁷

Proces spreminjanja nemškega liberalizma v nemški nacionalizem je bil na Koroškem za splošnoavstrijske razmere posebno zgođen, nagel in temeljit, zajel je razen meščanov tudi nemške liberalne kmete. Zato je Koroška med vsemi alpskimi deželami kljub svojemu pretežno agrarnemu značaju postala posebno močna trdnjava nemških nacionalnih strank.⁸⁸

Že maja 1870 je Strohal ustanovil v Celovcu po graškem vzgledu »Nemško društvo«, kateremu je do l. 1873 bil predsednik in »oživljujoči duh«. Kako močno je aktivnost društva bila odvisna od priseljenega Strohala, se vidi po padcu članstva, potem ko je ta odšel (1871 — 85 članov, 1873 — 300 članov, 1879 — 55 članov). V programu društva je bilo, delovati z vsemi zakonitimi sredstvi za politične in nacionalne interese Nemcev v Avstriji in na Koroškem, pri čemer je treba posebno pobijati slovenske zahteve po krepitvi deželnih avtonomij, prizadevati si za izločitev Galicije in Dalmacije in Cislajtanijske; priključitev k Nemčiji ni mogoča, ker bi s tem bila onemogočena enotna avstrijska država; največji sovražnik napredka je katoliška cerkev, treba si je prizadevati za odpravo konkordata in za boljšo ustavo. — »Nemško društvo« je imelo precejšnji vpliv na celovške mestne volivce, njegov učinek na deželi pa je bil majhen, tako da ni prišlo do nameravanega izdajanja posebnega časopisa za deželo (»Dorfbote«).⁸⁹ Društvo je s svojimi shodi, ki jih je prirejalo po raznih krajih, vplivalo tudi na mesno prebivalstvo drugih središč Podjune in Roža. (Velikovec, Pliberk, Železna Kapla, Dobrla ves, Borovlje).

V zahodnem delu slovenske Koroške je položaj bil nekoliko drugačen. Tudi tam se je v Beljaku maja 1870 ustanovilo »Liberalno

beljaško ljudsko društvo« (Freier Villacher Volksverein), ki pa v začetku ni bilo poudarjeno nemško nacionalno in je hotelo v bolj liberalno demokratičnem duhu pospeševati ustavo in ljudske pravice. A časi demokratičnega liberalizma so minili in društvo se je že na svojem prvem sestanku pridružilo nemško nacionalnemu programu. Bilo je zelo dejavno na nemškem podeželju. V Ziljski in Möllski dolini se ni moglo utrditi, medtem ko je v gornji Dravski dolini (Spittal) kmalu bilo ustanovljeno podobno društvo. V obeh društvih je glavnino članov tvorilo nemško liberalno meščanstvo. Najživejša je bila dejavnost obeh društev v letih 1870 in 1871, pozneje je močno nazadovala. Špitalsko se je l. 1889 razšlo, beljaško pa je v 80. letih spet zaživelo kot orodje nemškonacionalnega deželnega poslanca Ghona.⁹⁰

O delavskih društvih, ki se tudi pojavijo v tem času, bomo govorili pozneje.

Na katoliško konservativni strani je bil položaj v organizacijskem pogledu ugodnejši. Tu je že obstajala tradicija skupnega delovanja slovenskih in nemških konservativcev, ki jo je Einspieler utemeljil že v čitalniški dobi, ko »je že itak ves čas sodeloval s svojimi nemškimi katoliškimi sodeželani«.⁹¹ Einspielerja najdemo zdaj med odborniki prvega »Katoliškega ustavnega ljudskega društva« na Koroškem, ustanovljenega 10. decembra 1869 (Katholisch-Constitutioneller Volksverein von Klagenfurt). Predsednik je bil grof Raimund von Wagensperg, škof Wiery pa je izdal okrožnico v njegovo podporo. Župniki so nastopili kot krajevni aktivisti društva, na nemškem prav tako kot na slovenskem področju. »Sosedstvo z nemškimi katoliki je spodbudno vplivalo na (slovenske) Korošce, kjer so se organizirali katoličani obeh narodnosti v skupnih političnih društvih«.⁹²

Podpora cerkve in nadnacionalni značaj katoliškega gibanja sta omogočila, da so se katoliška politična društva naglo širila po vseh dolinah Koroške. L. 1872 je od 41 političnih bilo 30 katoliških društev, še leta 1878 pa od 36 političnih društev 25 katoliško ustavnih.⁹³ Ta društva so bila izrazito protiliberalna, prizadevala so si obnoviti vpliv cerkve, kakor ga je imela po konkordatu, nastopala so proti liberalnim zakonom o šoli, o zakonski zvezi in enakopravnosti veroizpovedi, za kronovinski federalizem in proti direktnim volitvam v državni zbor.

Podpora katoliških Slovencev je tej akciji bistveno pripomogla k organizacijskemu uspehu, čeprav so se katoliška politična društva močno širila tudi po nemškem delu dežele (Št. Vid na Glini, Wolfenberg, Št. Andraž, Krka itd.). Dejstvo, da so Slovenci v vodilnem odboru bili močno zastopani, da je Einspieler bil urednik glasila tega gibanja — »Kärntner Blatt«, da je to glasilo zato pisalo v duhu narodne enakopravnosti, je na slovenski strani vzbujalo iluzije, da bo Slovincem na Koroškem s takšno politično orientacijo mogoče rešiti ali vsaj olajšati svoj nacionalni problem.

Pojav, da je slovenski element v koroški politiki vsaj optično nastopal kot polnovreden udeleženec, je že takoj spočetka vznemirjal liberalne Nemce na Koroškem, ki so nemškim katoliškim konservativcem v tej zvezi očitali izdajo nemštva. A koliko so iluzije na tej strani in bojazen na oni strani bile upravičene, ugotavlja med drugim sama Dolinerjeva: »Ta strah (nemških liberalcev) pa je bil popolnoma brez podlage, kajti katoliško konstitucionalno društvo se je distanciralo od vsake nacionalne politike in je, prisiljeno po (nemški) večini, vse svoje delovanje osredotočilo k pospeševanju koristi katoliške cerkve, k razvijanju in utrjevanju njenih pravic in k pobijanju liberalizma.«⁹¹

Delovanje katoliško konstitucionalnih društev je bilo seveda nemškemu liberalnemu meščanstvu nasprotno in mu je ožilo teren, kolikor je trgalo kmeta izpod njegovega vpliva, a nacionalnih postojank nemškega meščanstva v deželi kljub svojemu nemško-slovenskemu značaju torej ni neposredno ogrožalo. Kje je bila potem tista stvarna slovenska politična sila, spričo katere je prišlo do tako silne protislovenske izostritve nemškega liberalizma na Koroškem, da je ta postala glavna njegova karakteristika pri njem in njegovih naslednikih vse do današnjega dne?

Deželne volitve 29. januarja 1867 so naznanjale, da mladoslovenski duh »Slovenčevega« pisanja vstopa tudi v slovensko politiko na Koroškem. Pomembno je bilo dejstvo, da so slovenski kandidati nastopili v vseh treh glavnih volilnih okrajih, v katerih so živeli Slovenci, in sicer v okraju Celovec-Borovlje-Feldkirchen, dalje, Velikovec-Železna Kapla-Pliberk-Dobrla ves in pa Beljak-Rožek-Paternion. V prvem okraju je kandidiral Einspieler skupaj s kmečkim posestnikom in županom Štefanom Krasnikom iz Svetne vesi, v tretjem pa Jožef

Pucher, okrajni glavar v Rožeku. Pomembna novost v vrsti slovenskih kandidatov pa je bila, da je v velikovškem volilnem okraju poleg Einspielerja kandidiral tudi dr. V. Pavlič.

Odvetnik dr. Valentin Pavlič je bil iz kroga mariborskih mladostlovenskih pravnikov, iz katerega je pozneje izšel »Slovenski narod«. L. 1861 je bil koncipijent v dr. Dominkuševi pisarni skupaj z dr. J. Sernecom in odbornik tedaj ustanovljene mariborske čitalnice. V njej je bil delaven vsa leta. Nastopil je na veliki Ciril-Metodovi slavnosti l. 1863 v Mariboru, bil je med sestavljavci mariborskega programa l. 1865. Januarja 1866 je bil imenovan za odvetnika v Velikovcu, čeprav so Nemci temu nasprotovali. V mariborski čitalnici so pri slovesu posebno naglasili pomembnost njegovega delovnega mesta na Koroškem. V Velikovcu je dobro shajal in si tam kmalu kupil hišo. L. 1868 je bil med podpisniki osnovnih deležev za ustanovitev »Slovenskega Naroda«. Po kratki bolezni pa je že l. 1876 umrl.⁹⁵

S Pavličem je koroško področje, kjer je Einspieler dotlej imel nekakšen monopolni položaj, stvarno prišlo v krog zanimanja mladostlovenskega meščanstva. Z njim je v slovensko politiko na Koroškem na vodilnem mestu stopil prvi izobraženi laik.

Prodor slovenske narodne zavesti iz mest v podeželje, ki je značilen za deželne volitve tega leta v vseh slovenskih deželah, je prišel do izraza tudi na Koroškem. V dveh volilnih okrajih (Velikovec in Beljak) so slovenski kandidati dobili le malo manj glasov od nemških (Velikovec: Nemca notar H. Mörtlisch 58 in ing. A. Pucher 55, Slovenca A. Einspieler 48 in V. Pavlič 33; Beljak: Nemca oskrbnik J. Getz 37 in lastnik rudnikov S. Holenia 33, Slovenec J. Pucher 29), v celovškem volilnem okraju pa je nastop Einspielerja imel le majhen uspeh (tovarnar J. Mayer 97, veliki industrialec G. Rosthorn 89, A. Einspieler 17).⁹⁶

Poročila o volitvah so skopa, vendar iz njih lahko razberemo, da je agitacija bila močna in volilna udeležba proti pričakovanju velika. Vse zanimanje se je seveda zbralo ob drugi fazi volitev, ob glasovanju volilnih mož, glede primarnih volitev pa beremo: »V večini krajevnih občin se izvajajo s tistim nezanimanjem, s tisto brezbriznostjo, ki se sploh kaže pri naših podeželskih prebivalcih, kadar gre za izvedbo političnega akta.« Dopisnik omenja veliki obseg, ki ga je imela agitacija »nacionalno-klerikalne« stranke v velikovškem okraju med volilnimi možmi, med katerimi je tudi pomembno število duhov-

nikov, vendar se zanaša, da bosta nemška liberalna kandidata gotovo izvoljena, »kajti na volilnem mestu (v Velikovcu) so navzoči Velikovčani vedno v večini« in vselej zmagujejo.⁹⁷ Iz celovškega volilnega okraja najdemo poročilo o izredno živi volilni udeležbi na drugi stopnji: od 114 volilnih mož jih je prišlo na volišče 111.⁹⁸ Vseh glasov volilnih mož za slovenske kandidate je »Slovenec« naštel 189. V tem številu je všteti tudi 45 glasov, ki so v celem šmohorskem volilnem okraju bili oddani za konservativnega kandidata Fröschla, kar pa gotovo ni upravičeno. A tudi brez teh glasov je za slovenske kandidate glasovalo 144 volilnih mož. V štirih volilnih okrajih, kjer so bivali Slovenci, so izvoljeni deželni poslanci dobili povprečno po 57 glasov. Po tem merilu bi morali Slovenci dobiti najmanj dva mandata. Zaradi volilnega sistema seveda niso dobili nobenega.

Znatna razlika med glasovi za Einspielerja (49) in Pavliča (36) je nastala zato, ker je precej duhovnikov — volilnih mož — volilo Einspielerja, ne pa tudi laika Pavliča.⁹⁹

Sorazmerno ugoden rezultat, ki so ga slovenski kandidatje dosegli pri teh volitvah, pojav slovenskega meščanskega kandidata, vse to je bilo začetek živahnjšega političnega slovenskega gibanja, sorodnega z mladoslovenskim gibanjem v drugih slovenskih deželah. Zlasti pomembna je ugotovitev, da bi Koroška stopila v vrsto mladoslovenskega taborskega gibanja že prav ob njegovem začetku, če — ne bi vmes posegla zatirajoča roka državne uprave.

Neposredno po prvih dveh slovenskih taborih, dne 9. avgusta 1868 v Ljutomeru in 6. septembra 1868 v Žalcu, je izdalo 52 koroških posestnikov oklic za tabor v Bistrici pri Pliberku, ki bi naj bil dne 29. septembra istega leta. Vlada pa je tabor prepovedala, češ da zakon ne dovoljuje taborov v takšni bližini Celovca, dokler tam zboruje deželni zbor.¹⁰⁰ Oklic je bil izdelan v času, ko taborsko gibanje nikakor še ni dobilo priznanja ljubljanskih prvakov in je pomenilo ne samo klic slovenskemu narodu, naj zbere sile za uveljavljanje svojih naravnih pravic, ampak tudi kritiko slovenske oficialne konservativne politike. (Uredništvo Slovenskega naroda je takrat — 1. sept. 1868, št. 64 — pripomnilo: »Tedad na Goriškem, na Koroškem, na Štajerskem, povsod slovenski tabori. Le vi kranjski možje se ne ganete!«).

Nov znak naraščajočega slovenskega političnega delovanja na Koroškem je bila ustanovitev slovenskega političnega društva »Trdnja-

va« 27. decembra 1869, še v istem letu kot so bila ustanovljena prva demokratična društva in katoliško konstitucionalno ljudsko društvo, a še pred ustanovitvijo nemško nacionalnega društva v Celovcu. To pot Slovenci niso capljali na repu dogodkov in so nemške liberalce celo prehiteli.

Ustanovni občni zbor »Trdnjave« je izrazil solidarnost z zahtevami taborov in z zahtevami slovenskih poslancev v kranjskem, štajerskem in goriškem deželnem zboru za zedinjeno Slovenijo. Januarja 1870 je nato bil prvi občni zbor, ki je v odbor društva izvolil dr. Albina Poznika, koncipenta pri dr. Pavliču, Ferda Vigeleja že znanega trgovca iz Ziljske Bistrice, Rossbacherja, trgovca v Celovcu in predsednika Čitalnice, Antona Šajniga, posestnika v Borovljah, in Andreja Wieserja, stolnega kaplana v Celovcu, kot edinega duhovnika. Že sestava odbora označuje večje uveljavljanje laičnih in meščanskih osebnosti. Vsekakor je zanimivo, da v odboru ne najdemo Einspielerja, kljub temu, da je prav tedaj bil zelo aktiven pri ustanavljanju nemško slovenskega katoliškega konstitucionalnega ljudskega društva v Celovcu!

Izredno zanimiva je debata o vprašanju zedinjene Slovenije in Koroške, ki so je razvila, ko je predsednik Poznik predlagal, naj občni zbor potrdi sklep ustanovnega občnega zbora o solidariziranju s slovenskimi tabori. V načelu so bili vsi prisotni za zedinjeno Slovenijo in vsi so izrazili željo, da bi postale razkosane slovenske pokrajine eno telo. Pomisleke pa je vzbujala okoliščina, da bi bilo treba koroško deželo razdeliti: »ali nekteri gospodje poudarjajo, da bode na Koroškem težko meje narejati. Kako hočemo deželo rezati?« — Gospodarska povezanost Koroške pokrajinske enote pod popolno nadvlado nemškega kapitala je bila še premočna, da bi koroški Slovenci takoj sprejeli delitev dežele brez pomisleka.

V debati na občnem zboru »Trdnjava« so prišli najbrž do zaključka, da bi se dežela delila v narodno kulturnih in političnih zadevah po sistemu nacionalnih kurij, v gospodarskih rečeh pa bi ostala enotna. Poznik je namreč dejal: »Rezali dežele ne bomo: ostala bo še cela. Tudi kitajskega zidovja ne bomo delali.« Odbornik Vigele pa je poudarjal, da nemški poslanci v deželnem zboru nimajo pravice odločati o slovenskih zadevah, to je o uradnem in učnem jeziku. »Glede gospodarstvenih reči — ki zadevajo celo našo deželo — se pa posebej še lahko z nemškimi poslanci sporazumemo.« Na koncu

te razprave je občni zbor sprejel Poznikov predlog za solidariziranje z resolucijami in zahtevami taborov. — Drugi važni sklep tega občnega zbora pa je bilo sprejetje predloga Lamberta Einspielerja, naj se skliče tabor na Bistrici pri Pliberku. Za glasilo društva je bil izbran »Slovenski narod«.¹⁰¹

Poziv »Trdnjave« na pripravljalni shod na Bistrici pri Pliberku je razen »Slovenskega naroda«¹⁰² objavil tudi nemški konservativni list »Kärntner Blatt«.¹⁰³ Vendar najdemo v obeh objavah že razliko, ki napoveduje različna stališča, ki se bodo pokazala na shodu. Medtem ko objavlja »Slovenski narod« poziv »Trdnjave« v smislu, da gre za shod, na katerem naj bi se dogovorili o sklicanju tabora, je »Kärntner Blatt« stvar prikazal, kot da gre za sestanek slovenskih patriotov in prijateljev Slovencev, to je konservativnih Nemcev, na katerem naj bi se v prvi vrsti dogovorili o bližnjih volitvah v deželni zbor in na drugem mestu šele o taboru.

Oblast je tudi to pot pokazala, da izkoristi vsako možnost, da bi ovirala slovensko politično gibanje. Velikovško okrajno glavarstvo je shod prepovedalo. Vendar se prireditelji niso dali ugnati in so z novo formulacijo sklicali nov zbor za isti dan (18. april 1870), na isto mesto. Kljub temu, da se je novica, o prepovedi shoda že razširila, je na shod prišlo nad 200 ljudi. Prišli so celo Ziljani, ki so v ta namen tedaj morali potovati kar dva dni.

Shodu je dala ton že začetna točka, himna mladoslovencev »Najprej«. Za predsednika shoda je bil izvoljen predsednik »Trdnjave«, koncipient Albin Poznik. Poročilo v »Slovenskem narodu« pravi, da je v debati nekdo predlagal, »da se voli za celo Koroško v zvezi z Nemci in konstitucionalnim društvom skupen volitven odbor, ki ima za celo deželo sposobne poslance priporočati«. Ta predlog pa je bil odklonjen, shod je izrazil nezaupanje do poštenja nemške večine in sklenil, naj Slovenci pod vodstvom »Trdnjave« odslej hodijo po lastni poti! Potrjen je bil »Trdnjavin« program za tabor, v katerem je našla svoje mesto tudi zahteva po zedinjeni Sloveniji.¹⁰⁴

Iz poročila razberemo, da so pristaši nemško slovenskega katoliškega konservativnega sodelovanja na Koroškem poskusili, da bi slovensko politično društvo vključili v to sodelovanje. Stališče, ki ga je shod sprejel, je pokazalo, da je vpliv mladoslovencev, ki se niso hoteli vezati na nemški klerikalni tabor, prevladal. Če vemo, da je Andrej Einspieler tedaj bil član osrednjega volilnega odbora katoliške

konservativne nemško-slovenske stranke za Koroško, da je sopodpisal njen volilni proglas, da je prav v tistem času kandidiral na listi katoliškega konstitucionalnega ljudskega društva na občinskih volitvah v Celovcu, postane jasno, da je politično društvo »Trdnjava« stopalo na pot, ki je bila izven Einspielerjevega koncepta, katerega bistvo je bilo ravno zveza z nemškimi konservativci na podlagi ohranitve zgodovinske koroške dežele.¹⁰⁵

Einspieler, čeprav navzoč, na shodu ni govoril in je vso debato le opazoval, na kar poročilo v »Kärntner Blatt« še posebej opozarja. Po tem poročilu lahko sodimo, da je shod potekel precej drugače kot pa je bil Einspieler pričakoval, saj pravi: »Morali smo strmeti nad tem, s kakšnim navdušenjem so preprosti podeželski ljudje govorili o Sloveniji in s kakšno enodušnostjo je bil sprejet predlog, naj to vprašanje pride v obravnavo prihodnjega tabora.«¹⁰⁶

Pripravljalni shod na Bistrici in njegovi sklepi niso ostali brez odmeva pri nemških liberalcih. Uradni časopis »Klagenfurter Zeitung«, ki je pisal močno pod njihovim vplivom (tedaj še niso imeli samostojnega glasila), je skušal zmanjšati pomen »klerikalno-nacionalnega shoda« s trditvijo, da se ga je udeležilo samo 80 ljudi. Obsežneje se je ustavil ob sklepu, da bo program napovedanega tabora vseboval tudi zahtevo po zedinjeni Sloveniji: »No, naši koroški Slovenci so bili predobri sosedje Nemcev, da ne bi velikanska večina med njimi perhorescirala (zavrgla) takšno utopiziranje gospodovalnih klerikalcev in jezikovnih fanatikov. Vprašanja svobode (t. j. liberalizma, J. P.) lahko rešujejo (Slovenci) samo skupno z nami.«¹⁰⁷ Kljub tem na videz samozavestnim besedam so nemški liberalci skrbeli za to, da bi slovensko prebivalstvo prepričali, da bo tudi v nerazdeljeni Koroški deležno enakopravnega upoštevanja. Prav v tistem času je isti list objavil poročilo, kako je okrajni šolski inspektor Anton Bichler, prej sam učitelj na neki slovenski šoli, inspiciral šole v Gornjem Rožu, in sicer napredek slovenskega jezika na prvem mestu, na drugem mestu pa tudi nemškega. Objavil je tudi članek proti federalizmu, v katerem pa je močno poudarjal, da »zdrava človeška pamet, kakor tudi naravna ustavna politika, zahtevata, da se *narodnostim kot takim*, da vse zadoščenje, ki je količkaj združljivo z velikimi in neodložnimi nalogami avstrijske države.« »Mi hočemo in moramo secesionistom iztrgati orožje iz rok, moramo biti v stanju, da bi dokazali množicam nenemškim plemen, ki sledijo zapeljivim glasovom častihlepnih vo-

diteljev, da ustavna država vsestransko spoštuje njihove plemenske posebnosti.«¹⁰⁶

Mesec dni po sestanku »Trdnjave« na Bistrici je bilo v Celovcu ustanovljeno nemško liberalno društvo (28. maja). Sklenilo je začeti napredno volilno gibanje tudi v okraju Velikovec, »kjer se žal dozdeva, da žive samo spalni liberalci (Schlafliberaler)«. ¹⁰⁷ Shod »Trdnjave« pod vodstvom mladoslovencev pri Pliberku je potemtakem »zbudil« nemške liberalce.

Iz fragmentarnih poročil razberemo, da je »Trdnjava« vodila samostojno volilno agitacijo, pri čemer se ni omejevala samo na velikovski volilni okraj. Priredila je npr. tudi shod za fare Marija na Zilji, Pečnica in Loče, katerega se je kljub dežju udeležilo blizu 100 posestnikov.¹⁰⁸ V začetku junija je izdala volilni razglas, v katerem je poleg zahtev za razširitev občinske in deželne avtonomije, postavila tudi programatično zahtevo po zedinjeni Sloveniji in jo še posebej utemeljevala s tem, da je taka rešitev cenejša, ker bo potreben le še en deželni zbor na mesto sedanjih šest.¹⁰⁹

Začetek nemške liberalne protiakcije v velikovškem okraju je bil za 12. junija sklicani sestanek v Dobrli vesi, ki pa je le delno uspel. Udeležili so se ga nemški meščanski liberalci iz Velikovca, Železne Kaple in Dobrle vesi, niso pa prišli povabljeni iz Pliberka, Prevalj in Grebinja. Na sestanku so sprejeli volilni program v 12 točkah, ki so ga nameravali širiti kot letak. V tem programu so bile poleg splošnih liberalnih zahtev — zvestoba centralistični ustavi, neposredne volitve v predstavniška telesa, znižanje volilnega cenza (ne splošna volilna pravica), popolna odstranitev konkordata — tudi druge zahteve naprednega in gospodarskega značaja, ki so nedvomno bile privlačne za širše sloje malomeščanskih in premožnejših kmečkih volivcev; med njimi izboljšanje osnovnošolskega pouka, zmanjšanje vojaškega proračuna in zahteva po uvedbi sistema milice, skrčenje in sprememba orožništva v civilno stražo, podrejeno političnim in sodnim oblastem, splošna uvedba porotnih sodišč, reforma kaznilnic v smislu, da bi jih vzdrževali kaznjenci z lastnim delom, ureditev ubožnega zakona in predpisov o prisilnem izgonu, odstranitev monopola na sol, reguliranje lovstva in gozdarstva, ureditev vprašanja bank in železnic in koncesij, zmanjšanje zemljiškega in obrtniškega davka, uvedba progresivnega davka na dohodek, razširitev pravice do po-

litičnega združevanja in zahteva, da mora poslanec ohraniti tesne stike z volivci na zborih volivcev, da sme vlado podpirati samo tedaj, če ta pospešuje napredno, ljudskim interesom ustrezno zakonodajo, da se mora poslanec ponovno podvreči volitvi, če stopi v državno službo ali pa če v njej napreduje. Za pretres vseh teh nedvomno privlačnih liberalnih programskih točk je bil sklican za 15. junij volilni shod v Velikovcu, ki pa je moral biti odpovedan zaradi premajhne udeležbe. Ponovno je bil sklican 17. junija, ko se ga je udeležilo 40 volivcev (mesto samo je štel 110 volivcev). Za agilnost predstavnikov mladoslovenstva na Koroškem je značilno, da se je tega shoda nemških liberalcev udeležil tudi predsednik »Trdnjave« Poznik in tam terjal besedo. Ko mu je bila po večkratni zahtevi končno dodeljena, in sicer na željo velikega števila prisotnih, je Poznik govoril za ustanovitev kraljevine Slovenije in za federalizem. Po poročilu »Klagenfurter Zeitung« sta ga zavračala oba nemško liberalna deželna poslanca za velikovski okraj in kandidata za novo mandatno dobo ing. Pucher in notar Mörtlitsch, in sicer s tem, da sta se sklicevala na v ustavi zajamčeno enakopravnost narodov, zaradi katere ustanavljanje Slovenije ni potrebno.¹¹²

»Trdnjava« svojega samostojnega volilnega nastopa ni vzdržala do konca, moralo je priti do kompromisa in dogovora s katoliškim konstitucionalnim društvom. To vidimo po tem, da sta tako »Trdnjava« kot katoliško konstitucionalno društvo objavili kot svoje kandidate iste ljudi. »Trdnjavini« kandidati so bili velikovski odvetnik dr. Pavlič, župan v Črgovičah (občina Bistrica pri Pliberku) Anton Kušaj, veleposestnik in župan na Humberku Kristjan Trampitsch. grof Wagensberg (!) in Andrej Einspieler.¹¹³ V kandidatnem seznamu katoliškega volilnega komiteja najdemo ista imena samo še z dodatkom nemških kandidatov v mešanih oziroma nemških okrajih.¹¹⁴

»Trdnjava« je zaradi nacionalno nepravilne razdelitve volilnih okrajev na Koroškem apelirala na nemške stranke, naj bi se ravnale po načelu: Slovenci bi kandidirali sami v Velikovcu, kot edinem čisto slovenskem okraju, v mešanih okrajih pa bi postavljali prvega kandidata, drugega pa Nemci; izjema bi bil beljaški okraj, v katerem bi tudi Slovenci kandidirali pravičnega Nemca. Nemci naj v tem smislu ne bi postavljali konkurenčnih kandidatov Slovencem, v mešanih okrajih bi Slovenci glasovali za drugega nemškega, Nemci pa za prvega slovenskega kandidata složno in bratovsko.¹¹⁵ Ta apel »Trdnjave«,

kakor je bil v smislu enakopravnosti nemškega in slovenskega elementa na Koroškem upravičen in teoretično uresničljiv, je pri nemških liberalcih naletel seveda na popolnoma gluha ušesa, saj jim ni prišlo niti na misel, da bi se odrekli lastnim nemškim kandidaturam, celo ne v čisto slovenskem velikovškem okraju, kaj šele v mešanih okrajih, kjer jim je politični sistem zagotavljal nedvomen uspeh.

Zaradi volilnega kompromisa med »Trdnjavo« in katoliškim konstitucionalnim društvom so volitve izgubile značaj samostojnega političnega nastopa Slovencev, katerega del bi bil akcija za zedinjeno Slovenijo. Katoliško konservativni volilni odbor tega v svoj volilni proglas ni sprejel; vseboval je samo splošne načelne opredelitve proti zatiranju narodnosti, konkretno o slovenskem vprašanju pa v njem ni bilo ničesar.¹¹⁶ Druga in za bodoči politični razvoj morda še pomembnejša posledica je bila ta, da so nemški liberalci tudi »Trdnjavo« kljub mladoslovenskim liberalnim težnjam, ki so se v njej pojavljale, lahko stlačili v isti koš s klerikalizmom in konservatizmom. S tem sporazumom je bilo nemškemu liberalnemu centralnemu komiteju omogočeno, da je v svojem volilnem proglasu lahko pozival volivce, naj dokažejo, da zavračajo klerikalno in nacionalno ščuvanje, ki hoče svojim posebnim namenom žrtvovati interese kulture in svobode.¹¹⁷ (V svojem dopisu iz Velikovca v Slov. Narodu 16. avg. 1870, št. 82 je A. P. — Albin Poznik — trdil, da bi bili volilni možje iz Važenberka in Grebinja glasovali za Trdnjavina kandidata, »ko ne bi na tistem listu bili priporočeni, ko fevdalci.«).

Pri volitvah l. 1870 so v vseh podeželskih volilnih okrajih na vsem Koroškem zmagali liberalni kandidati. Izjema je bila samo Laboška dolina, v kateri se je, kljub temu da je bila nemška, uveljavljal konservativni vpliv. Liberalna zmaga v deželi je bila vsekakor impresivna, volilni rezultati so pokazali, da tudi slovenska področja zajemajo liberalne tendence.

V velikovškem volilnem okraju sta nemško liberalna kandidata Pucher in Mertlitsch dobila 63 oziroma 60 glasov, kandidata »Trdnjave« in nemško slovenskega katoliškega konstitucionalnega društva Pavlič in Kušaj pa 30 oziroma 29 glasov.¹¹⁸ Slovenska kandidata sta torej dobila znatno manj kot pri volitvah 1867. Iz poznejšega pisanja Slovenskega Naroda¹¹⁹ bi lahko sklepali, da je v velikovškem okraju to pot podpora duhovščine v volilni agitaciji bila precej manjša, da je katoliško konservativno vodstvo v deželi, vključno Andrej Einspie-

ler, hotelo s tem mladim liberalcem v »Trdnjavi« pokazati, kako sami ne morejo opraviti z nemškim nasprotnikom. (Dopisnik iz Velikovca je v Slov. Narodu 5. avg. 1870, št. 77, zatrjeval, da bi Pavlič in Kušaj zmagala s 46 glasovi, če ne bi nekateri duhovniki na sestanku prav pred volitvami zanetili spor o kandidatih in »razdrli falango — klicati gg. duhovne na stran z besedami: sramota bi bila za duhovnike, katerih je toliko pri volitvi, ko ne bi volili klerikalca.« — Prepiranje o kandidatih je trajalo vso noč!).

V celovškem volilnem okraju je slovenski kandidat Kristjan Tram-pitsch dobil 22 glasov več kot pri volitvah 1867, vendar zaradi neugodne narodnostne sestave volilnega okraja ni imel upanja za izvolitev. Značilne so candidature in volilni izid za mešani volilni okraj Beljak-Rožek-Paternion, kjer so Slovenci bili po štetju v manjšini. Omenili smo že, da je katoliški konstitucionalni volilni odbor zato tukaj kandidiral nemškega fevdalca grofa Wagensberga, katerega je podprla tudi »Trdnjava«. Nemški liberalci pa so nasprotno tukaj kandidirali domačina slovenskega rodu Petritscha iz bekštanske občine, računajoč ne samo na liberalne tendence volivcev, ampak upoštevaje tudi njihovo etnično pripadnost. S tem spretnim nastopom so si pridobili odločno zmago. (Petritsch 63 glasov, Wagensberg 27 glasov). V Ziljski dolini pa je liberalni nemškutarski župan Millonig iz Straje vesi hudo premagal Einspielerja.¹²⁰

Že prvi začetek in ne posebno velik uspeh mladoslovenskih teženj na Koroškem je vznemiril nemške liberalce in jih spodbudil k temu, da so začeli s sistematično organizacijsko politično dejavnostjo na slovenskem področju. Neposredno po volitvah, 17. julija 1870, je bilo za velikovski okraj ustanovljeno »Podjunsko demokratično društvo« (Jaunthaler Demokratenverein) po vzgledu glinskega demokratičnega društva. Namen društva je bilo »zbiranje liberalnih elementov, njihovo organiziranje in vnašanje ustavne zavesti v vse plasti ljudstva«, kar je, kot pravi poročilo, bilo v tem okraju posebno potrebno, ker je tam klerikalna, (dejansko »Trdnjavina«) agitacija zavzela posebno velik obseg. Najznačilnejše za taktično nastopanje nemških liberalcev v Podjuni pa je, da je to demokratično društvo bilo ustanovljeno kot nemško-slovensko, dvojezično društvo. Na predlog ing. Pucherja je v statut društva, za razliko od statutov drugih demokratičnih društev, bila vnesena določba, »da je na zborovanjih društva uporaba obeh deželnih jezikov prosta in da se morajo društveni spisi izdajati v nem-

škem in slovenskem jeziku«. Poročilo je k temu pripomnilo: »Društvo bo pri izvajanju teh določb posredovalo pravilno politično izobrazbo tudi našim slovenskim deželnim bratom in bo s tem dalo dejanski dokaz, da pristni liberalizem ne pozna nobenih jezikovnih ločnic, da mu gre za razvijanje narode povezujoče svobode in zakonitega gospodovanja ljudske volje pri vseh državljanih; s tem bo izmaknil oprimek prizadevanjem klerikalcev, ki pod nacionalno masko samo zavajajo in mešajo ljudstvo.«¹²¹

Nemški liberalci so morali slovenski živelj priznati kot enakovreden, morali so upoštevati njegovo jezikovno enakopravnost v svoji politični organizaciji, morali so poudarjati izključno le splošno liberalna gesla in zamolčati, da jim gre za ohranitev zgodovinskih pozicij nemškega elementa na Koroškem, morali so priznati, da jih je k temu prisililo ravno slovensko nacionalno gibanje. Podobno taktiko je moralo zavzeti celo nemško nacionalno »Ljudsko društvo« v Celovcu. Dolinerjeva pravi, da je društvo glede Slovencev v deželi poudarjalo svoje nemško nacionalno stališče, »vendar se je spretno izogibalo kakršnim koli trenjem z njimi«.¹²²

Po zgledu taktike »Podjunskega demokratičnega društva«, ki ga je tedanji nemški tisk označeval kot pol slovensko (»der halbslowenische Jaunthaler Demokratenverein«),¹²³ je na slovenskem področju v teku leta 1870 in 1871 bilo ustanovljenih še več podobnih demokratičnih društev.

Za velikonočni ponedeljek leta 1871 je bil napovedan ustanovni sestanek posebnega demokratičnega društva za Mežiško dolino (»Miessthaler Demokratenverein«) na Prevaljah. Iz poročila o sestanku na Prevaljah pa se vidi, da novo društvo ni bilo ustanovljeno in da so se nemški liberalci iz Mežiške doline pridružili podjunskemu demokratičnemu društvu (20 članov), tako, da je to sedaj štel skupno 110 članov. Na sestanku je bil sklenjen protest proti prepovedi proslave nemške zmage nad Francozi.¹²⁴

Maja meseca 1871 je bilo ustanovljeno tudi Rožansko demokratično društvo (»Rosenthaler Demokratenverein«). V poročilu o ustanovitvi tega društva je bilo rečeno: »Ker je ta dolina, glede na to, da je po veliki večini naseljena s Slovenci, ki se laže dajo voditi klerikalnim vplivom kot Nemci, popolnoma spodkopana s strani rimcev (»Römlinge«), je dolžnost napredne stranke, tam končno začeti z

energično nasprotno agitacijo. Ljudstvo, najsi bo slovensko ali nemško, ima iste nasprotnike; ti špekulirajo z njegovo slabostjo in nedozorelostjo, da bi ga lahko izkoriščali; Slovenci in Nemci imajo torej interes vzajemno se povezati za skupen boj proti skupnim sovražnikom.« — Kot pobudniki in podporniki ustanovitve so prišli na ustanovni sestanek predstavniki glinskega demokratičnega društva in pa več strankinih mož iz Celovca.¹²⁵ Sestanek je bil pri pivovarnarju Oblasserju v Podgori (občina Borovlje). Po zatrjevanju »Freie Stimmen« se ga je udeležilo okrog 1000 ljudi, vendar list sam pravi, da se jih večina, kar tri četrtine po njegovem mnenju, sploh ni zanimala za politiko, ampak da so prišli tja samo zaradi Oblasserjevega piva, ki so ga ta dan zastoj točili. Dejanske politične debate se je po tem poročilu udeležilo okrog 208 mož, v društvo pa se jih je včlanilo 113, kar bi bilo približno 10% od navzočih. Vsekakor ne posebno velik uspeh. Predsednik zbora je bil okrajni zdravnik Kastner iz Borovelj, ki je na zaključku pozival Slovence in Nemce k slogi. Statute je prebral Štefan Krassnig iz Svetne vesi, in sicer tudi v slovenščini. Med iniciativnimi člani je bil moravski Nemec Kazetel, direktor fužin v Bistrici v Rožu. Kot lokalni iniciatorji društva so torej nastopili nemški industrialci in pa uradniki. Le Krassnig, župan iz Svetne vesi, je bil predstavnik premožnega, liberalno usmerjenega vaškega podjetnika.¹²⁶ Na deželnih volitvah 1867 je Krassnig še nastopal kot slovenski kandidat v celovškem volilnem okraju in dobil 5 glasov (Einspieler 17). »Slovenec« je tedaj Krassniga priporočal volivcem, češ da je hodil v vse latinske šole, da oskrbuje veliko posestvo, kupčuje z raznim blagom, se peča z raznimi stavbami, da je izveden na vse strani, pošten, da uživa zaupanje in da »ima tudi srce do svojega slovenskega rodu in jezika«.¹²⁷ Kaj je Krassniga obrnilo, da se je zdaj postavil v službo nemške liberalne stranke, ali idejni razlogi ali občudovanje nemštva, pridobljeno v »vseh latinskih šolah«, ali želja po časti in dobičku, ne vemo. Če bi šlo le za liberalno usmerjenost, bi jo v tistem času pač mogel uveljavljati v slovenski »Trdnjavi«.

Ustanovnega občnega zbora rožanskega demokratičnega društva, ki je bil pri Oblasserju v Podgori konec julija, se je udeležilo 90 članov. Značilno je, da je za okrepitev nemške liberalne organizacije v Rožu bilo potrebno v odbor izvoliti tudi znanega nemškutarskega liberalca Johana Seebacherja iz Vetrinja, ki leži precej daleč od Roža. Sestanek je sprejel resolucijo proti Zedinjeni Sloveniji, proglasil list »Freie

Stimmen« za svoje glasilo in poudaril, da se bo društvo borilo za napredek in pa za utrditev sloge med Nemci in Slovenci.¹²⁸

V tem času je nemška liberalna stranka širila svojo organizacijo tudi po drugih predelih Koroške. Sredi julija je ugotavljala, da je zadnja velika teritorialna vrzel v organizaciji stranke še Laboška dolina. A tudi slovensko področje Koroške še ni bilo docela zajeto. Isto poročilo še ugotavlja potrebo: ustanoviti nemško liberalno društvo v Trbižu za Kanalsko dolino in pa za spodnjo Ziljsko dolino in izraža upanje, da se bodo za to našli potrebni ljudje. Dejansko je čez mesec dni bilo objavljeno poročilo, da se v Trbižu pripravlja ustanovitev demokratičnega društva.¹²⁹ Iz poznejših poročil je razvidno, da je tudi v slovenskem delu Ziljske doline delalo »Spodnjeziljsko naprednjaško društvo« (»Untergailthaler Fortschrittsverein«).¹³⁰

To je bilo ustanovitveno obdobje nemške liberalne stranke na Koroškem. Že na svojem začetku si je postavila nalogo, da prodre tudi na slovensko področje, da uveljavi tam svoj politični vpliv, da bi to ozemlje politično obdržalo za Nemce. Podrobna teritorialna organizacijska obdelava tega področja s strani nemških liberalcev kaže, da jim je bil potreben za obvladanje slovenskega političnega gibanja velik napor, kljub temu, da so vse stvarne in duhovne silnice državne in razredne oblasti v deželi delovale v prid privilegiranemu nemštvu, z delno izjemo cerkve. Vrh tega so lahko računali tudi na dejansko obstoječe liberalne težnje dela slovenskega prebivalstva, predvsem seveda pomeščanjenih plasti. Toda slovensko prebivalstvo na Koroškem je v tistem času široko sprejemalo gesla slovenskega narodnega gibanja in to dejstvo so morali upoštevati tudi nemški liberalci. Izogibali so se preočitnemu nasprotovanju slovenski narodni zavesti, poudarjali so enakovrednost slovenskega življa v deželi, čeprav ne v političnem smislu, svoja društva na slovenskem področju so organizirali dvojezično, na njihovih shodih so govorniki, kadar je šlo za stik s širšo množico, govorili v slovenskem jeziku, prikazovali so liberalizem kot nadnacionalno gibanje.

K takšni taktiki je nemške liberalce silila predvsem slovenska politična aktivnost, kateri so odločilno noto v tem času dajali bolj liberalno usmerjeni ljudje, ki so tudi na Koroško zanesli veliki zamah in narodno navdušenje taborskih zborovanj. Čeprav je to bilo že v dobi, ko so se tudi konservativni slovenski politični prvaki pridružili tabor-

skemu gibanju, je vendar koroškim taborom dajala smer navzočnost mladoslovenskih voditeljev, v prvi vrsti dr. Zarnika.

Prva dva slovenska tabora na Koroškem sta bila že opisana,¹¹ zato bomo tukaj ugotovili samo tiste momente, ki so pomembni za zastavljeni problem. Več bo treba povedati o tretjem in zadnjem koroškem in sploh zadnjem slovenskem taboru leta 1871 v Zgornjih Buhljah pri Grabštanju blizu Celovca, saj je v literaturi le omenjen, a njegov potek zgovorno osvetljuje stanje in tendence v tedanjem slovenskem gibanju na Koroškem.

Po sklepu pripravljalnega shoda »Trdnjave« je bil *prvi koroški tabor sklican za 31. julij 1870 na Bistrico pri Pliberku*. Glavne točke dnevnega reda so bile Zedinjena Slovenija, jezikovna enakopravnost v šoli in uradu, zmanjšanje davkov in bremen kmetov. Kar je na tem taboru posebno pomembnega je velika udeležba, kakršne dotlej na Koroškem ni bilo še pri nobenem političnem zborovanju, ne v nemškem ne v slovenskem delu dežele. »Slovenski Narod« govori o 8000 navzočih, »Kärntner Blatt« od 7000 — 8000, nemški liberalni list »Freie Stimmen« pa o 3000 osebah. Ne glede na to, da so prireditelji gotovo raje precenjevali kot podcenjevali število navzočih, nemški liberalci pa ga kar največ mogoče zmanjševali, je že iz teh podatkov videti, da je udeležba bila zelo velika.

Dejstvo samo, da se je na politično zborovanje zbralo tako veliko število ljudi, je naredilo velik vtis ne le na vse navzoče, kar lahko razberemo iz časopisnih poročil, ampak tudi na nemške liberalne politike v deželi. Do tistih časov niso niti sanjali, da so taki veliki ljudski shodi na koroškem podeželju mogoči. Reagiranje nemškega liberalnega tiska na bistriški tabor se pod tem vtisom nikakor ne obrača proti njegovi glavni zahtevi — Zedinjeni Sloveniji. Tega vprašanja se sploh ne dotika in naglaša le dejstvo, da se je med Slovenci začelo politično gibanje, ki naznanja, da bo slovensko ljudstvo na Koroškem postalo bolj sprejemljivo za liberalne tendence: »Tabor, to je slovensko ljudsko zborovanje v Bistrici, je baje obiskalo skoraj 3000 oseb. To je razveseljivo znamenje, da Slovenci začenjajo razvijati razumevanje za politično življenje. Škoda, da so Slovenci sedaj še deloma slepo orodje v rokah osrečevavcev ljudstva iz zveze nacionalcev, fevdalcev in klerikalcev. Toda kakor hitro bodo enkrat začeli premišljevati o političnih razmerah, jih je treba že šteti za rešene, kajti celo za naj-

preprostejšo kmečko pamet ni preveč težko spregledati majavo logiko napačnih prerokov.«¹³²

Ob vseh točkah dnevnega reda sta bili na taboru izvedeni glasovanja in kontrola s protiglasovanjem, vse točke dnevnega reda so bile sprejete soglasno. Kakor drugod po Sloveniji, se tudi na Koroškem prvi tabor ni tako posrečil zgolj zato, ker so ga sklicali slovenski ugledni možje in ker so na njem govorili izključno slovenski, čeprav tudi tega ne smemo podcenjevati. Glavni moment in razlog njegovega uspeha je to, da je zajel razpoloženje slovenskih kmečkih veljakov, ki so preživljali gospodarsko krizo med vključevanjem v kapitalistično tržno gospodarstvo, kakor tudi razpoloženje zarodkov slovenskega kapitalističnega sloja. Značilno je, da so razlogi za vse predlagane točke oziroma resolucije močno poudarjali gospodarski pomen. Zedinjena Slovenija ni samo pravična za Slovence, ampak je tudi cenejša rešitev, ker bi stroški za edini slovenski deželni zbor bili manjši kot za sedanje številne deželne zборе; jezikovna enakopravnost v šoli in uradu ni samo stvar pravičnega upoštevanja slovenskega jezika, ampak sredstvo za izboljšanje omike in za pospeševanje gospodarskega napredka, sredstvo za to, da ljudje svoje probleme lažje rešujejo v stiku z oblastmi; zmanjšanje davkov in bremen za kmete je zahteva, ki je sama po sebi ekonomska. Po svoje ilustrativen je tudi nastop prireditelja in pa zaščitnika tabora, bistriškega domačina Jurija Krauta.

Kraut je izrazit predstavnik nastajajočega slovenskega kapitalističnega sloja. Jurij je eden izmed treh bratov Krautov (Gregor, Franc in Jurij), ki so pred kratkim postali lastniki manjšega svinčenega rudnika na Peci. 23-letni Franc je bil leta 1850 na lovu slučajno zasledil rudo. Ker se je za stvar zanimal, je 30. maja 1851 dobil rudokopno pravico in odprl z bratoma rudnik. Zanimiva je omemba, da je Franc, podobno kot oba njegova brata, v tem času bil še nepismen in tudi ni znal govoriti nemški. Šel je po svetu izučit se v drugih rudnikih, šel v šolo v Gradec, kjer se je šele naučil osnovnih predmetov in nemščine. Konzorcij treh bratov je od leta 1855 pa do časa, ko je to poročilo bilo napisano (1873), uspešno kopal in izkoriščal najdeno svinčeno ležišče.¹³³

Kraut je na bistriškem taboru nastopil tudi kot govornik. Njegovi predlogi označujejo miselnost in zahteve mladega slovenskega kapitalista: delazmožni potepuhi naj se izženejo iz občine, domači berači naj se razdele po hišah, vojaški dopustniki naj ne hodijo na vaje v mesto,

ampak naj eksercirni mojstri prihajajo ob nedeljah na vas, kazni za zločince naj bodo kratke, ker so cenejše, zato pa hude, poostrene z delom.¹³⁴

Bistriški tabor ni potekal, ne da bi ga nemška stran skušala ovirati. Nemški agitatorji so odvrčali ljudi od udeležbe, strašili so jih, da bo na taboru razlagal antikrist svojo modrost. Velikovski nemški meščani so poskušali taboru konkurirati s sklicanjem shoda o ustanovitvi posojilnice, ki pa je popolnoma propadel.¹³⁵

Po uspelem taboru na Bistrici je bilo sklenjeno, da se priredi tabor tudi na Zgornjem Koroškem. To je bil tabor v Žopračah 18. septembra 1870. Program je bil enak kot za prvi tabor, dodana je bila točka o potrebi, da se v tedanjem vojnem času pokaže neomajna zvestoba cesarju in domovini. O tej novosti je »Kärntner Blatt« pisal: »Taboriti prekrizajo nasprotnikom račune na ta način, da je vsak tabor odprt in zaključen z navdušujočimi klici Živio cesarju in Avstriji.«¹³⁶ Gotovo ta točka ni imela samo tak namen; pomenila je tudi poudarek avstrijske samostojnosti proti vsenemškemu združenju.

Po udeležbi je tabor v Žopračah še celo presegel bistriškega. Po poročilu v »Slovenskem Narodu« se ga je udeležilo 10.000 ljudi.¹³⁷ Navzoči vladni komisar Valentin Pogatschnigg, znan po svojih polemičnih člankih v »Alpen-Blätter« o slovenskih napisih na knežjem kamnu in ki Slovencem pač ni bil posebno naklonjen, je cenil število zborovavcev na 7.000.¹³⁸ Nemškonacionalno poročilo, da se je tabora udeležilo okrog 1000 ljudi, je vsekakor skrajno tendenčno.¹³⁹

Na tabor so prišli ljudje ne samo iz bližnje okolice, iz Roža, Gur, okolice Vrbskega jezera, marveč tudi iz Kanalske in Ziljske doline in pa iz Podjune. Skupine, ki so prihajale na taborišče, so nosile slovenske zastave. Mladoslavensko barvo taborovanju je dalo zopet dejstvo, da so za predsednika izvolili Zarnika, da so med govorniki nastopili Nolli, Vigele in Poznik, da sta od koroških duhovnikov nastopila samo Majar in Muden. Muden je bil znan kot radikalen slovenski narodnjak, ki je že leta 1863 spraval Einspielerja v zadrego s svojim člankom, v katerem je grozil z odcepitvijo slovenskega dela Koroške in zaradi katerega je Einspieler bil tudi obsojen. Majar pa je seveda bil dobro znani spočetnik misli o Zedinjeni Sloveniji iz leta 1848 in zagovornik te misli na osnovi naravnega prava v času obnovitve ustavnega življenja v Avstriji. Na vsak način je značilno, da tudi na tem zborovanju Einspieler ni nastopil in da je besedo imel njegov na-

sprotnik Majar. Vse točke programa in tudi točka o Zedinjeni Sloveniji so bile enoglasno sprejete. Glasovanje ni bilo zgolj formalnost, saj ga je nadzoroval vladni komisar, ki je celo zahteval in dosegel to, da so glasovali samo moške, medtem ko so se žene in mlajši ljudje glasovanja morali vzdržati.¹⁴⁰

Drugi tabor je nemške liberalce še bolj vznemiril, saj mu niso imeli postaviti nasproti ničesar podobnega. Zato so ubrali drugačno taktiko kot pri prvem. Omenili smo že, da so predvsem hoteli zmanjšati njegov pomen s tem, da so tajili množično udeležbo. Druga poteza te taktike je bila, da so ga skušali v javnosti kompromitirati kot čisto klerikalno prireditel. Trdili so, da so ljudi pripeljali župniki, ki so tudi dajali znamenja za vzklikanje »živijo« in za vzdiganje rok. Govornikom, ki so na taboru nastopali, so pritisnili pečat »črnuhov«. Za šibkost te klevetniške taktike je značilno, da se ni upala nastopiti naravnost proti zahtevam tabora, niti ne proti tako glasni zahtevi po Zedinjeni Sloveniji. Omejila se je samo na lažno trditev, da so govorniki na taboru fanatično ščuvali proti Nemcem.¹⁴¹ Ko jih je »Körntner Blatt« prijel za besedo in spodbujal vladnega komisarja Pogatschnigga, naj pove, ali je na taboru res bilo kaj ščuvanja proti Nemcem, so se »Freie Stimmen« začele izmikati. Pisale so, da takega ščuvanja ni bilo v govorih in tudi če bi bilo, da Pogatschnigg ne razume slovenski (!). V nadaljevanju tega izmikajočega se odgovora so demagoško ponavljale očitno resnico, da »naš slovenski kmet hoče živeti v miru z Nemci«. Ponavljale so trditev o protiliberalnem značaju slovenskih politikov in obtoževale tiste Slovence, ki še ne razumejo njihovih namenov in so zapadli njihovem vplivu. Še vedno pa si niso upale izreči se naravnost proti zahtevi o Zedinjeni Sloveniji, marveč so samo pomenljivo zaključile: »Napredujoča nemška kultura na Koroškem pa bo sčasoma tudi tem odprla oči.«¹⁴²

Dejstvo je, da se v celem letu 1870, to je v letu ofenzivnega nastopanja mladoslovenskega gibanja za Zedinjeno Slovenijo na Koroškem, v letu dveh velikih slovenskih taborov, ki sta po svoji ljudskosti in množični udeležbi edinstvena v zgodovini Koroške v 19. stoletju, v nemškem liberalnem tisku ni pojavil noben glas, ki bi se upal naravnost nastopiti proti slovenskim nacionalnim zahtevam. Tudi ne proti Zedinjeni Sloveniji. Silovitost ljudskega gibanja je bila pač premočna. Pokazala je, da rutinski rezultati volitev na osnovi posredne volilne pravice, omejene z ozkim premoženjskim cenzusom, brez kon-

kretnih političnih zahtev, ki bi bile postavljene množicam kot cilj, nikakor niso izraz pravih in pristnih ljudskih teženj. Pokazala je, da so te težnje prišle z elementarno silo do izraza v izvirni obliki neposredne ljudske demokracije, na taborih. V taborskem gibanju se je slovenska politika na Koroškem začasno sprostila nemško slovenskega katoliškega konservativnega varuštva in s tem izbila glavno orožje iz rok nemških nacionalistov. Zaradi pomanjkanja pravih argumentov so se zdaj morali zatekati k potvarjanju dejstev in k blatenju.

Šele ob koncu leta, po sprejetju ljubljanskega jugoslovanskega programa 3. decembra 1870, so nemški liberalci menili, da so našli orožje za neposreden napad proti slovenskemu gibanju. Izrabili so dejstvo, da je jugoslovanski program dejansko načenjal vprašanje avstrijske državne integritete in računali so, da jugoslovanska ideja slovenskim množicam na Koroškem pač ni tako domača in dostopna kot misel na politično upravno zedinjenje Slovencev. Opozarjali so na različna mnenja v »Trdnjavi«, čeprav se je ta 7. decembra 1870 izrekla za jugoslovanski program. Tukaj so domnevali šibko točko slovenskega gibanja, računali so na razlike med staro in mladoslovenci ob tem vprašanju.¹³

Koroški nemški liberalni napad je udaril predvsem v smeri agitacije proti jugoslovanski državi, misli na Slovenijo pa neposredno ni načel. Prvi napadalni članek (»Slovenija«) jo je skušal diskreditirati le s tem, da jo je povezal z jugoslovanstvom. Stil in način polemike v tem članku je značilen za nacionalistično prevzetnost in za kulturno raven koroških nemških liberalcev v tedanji dobi.

Pisec je zavrnil priključitev »slovensko govorečega dela Koroške« Sloveniji, in sicer kot delu jugoslovanske države: »Če bi se zgodilo, da bi načrti, ki so jih razvili v Ljubljani, bili uresničeni, potem bi četrтина naših deželanov bila vržena v državno tvorbo, ki je *v civilizaciji zelo močno zaostala* in morala bi trpeti zaradi slabih posledic tega dejstva. Naši deželani bi dobili sodržavljanke, ki so *bolj divji kot rdečekožci* ... s svojim denarjem in s svojo inteligenco bi morali pomagati pri reševanju popolnoma propadlih plemen iz močvirja aziatske podivjanosti (pri čemer bi se najbrž tudi sami vanj pogreznili), prisiljeni bi bili, odreči se ideji svobode in podleгли bi totalni sili svinjskih pastirjev na evropsko-azijski meji v podružnici ruske knute, imenovani »jugoslovansko kraljestvo'. Od vsega srca privoščimo jugo-

slovanskim patriotom njihovo zedinjenje, naše deželane na Koroškem pa naj pri tem obvaruje — ‚slovenski bog‘ (der windische Herrgott).«¹⁴⁴

Medtem so v slovenskem političnem gibanju na Koroškem nastajale spremembe. Med njimi najvidnejša, odhod predsednika »Trdnjave« in poglavitnega mladoslovenskega aktivista Albina Poznika s Koroškega. Kakšne so bili okoliščine, v katerh je Poznik odšel s Koroškega, ni znano. Lahko bi domnevali pritisk nemških liberalcev, a verjetno pa tudi konservativni struji Slovencev na Koroškem njegov odhod ni bil neljub.

Občni zbor »Trdnjave« konec januarja 1871 je z udeležbo kazal na določeno pojemanje vneme članstva, saj se ga je od 156 udov udeležilo le 50. Na njem je govoril trgovec Pezjak o koristih jugoslovanskega programa, katerega je občni zbor tudi sprejel. Ugotovljeno je bilo, da na deželi manjka članov ali krajevnih odborov. Zato je bilo sklenjeno prirejati krajevne shode. Najpomembnejši je sklep o prireditvi prihodnjega tabora »kje blizu nemške meje, kjer so Slovenci najbolj zaspani in kjer bi se obenem meje stavile pretečemu nemškutarenju.« Izvoljen je bil novi odbor, v katerem je predsedniško mesto Poznikovo prevzel stari predsednik celovške čitalnice Rossbacher, človek Andreja Einspielerja. Tudi Šajnika iz Borovelj ne najdemo več v odboru, na njegovo mesto je stopil imenovani Pezjak. V odboru sta razen Rossbacherja od prejšnjih članov ostala Ferdo Vigele in Andrej Wieser. Nov član je bil tudi Lambert Einspieler.¹⁴⁵

Društvo »Trdnjava« je res v naslednjih mesecih pridno prirejalo politične shode zlasti v Rožu, celovski okolici in spodnji Ziljski dolini. V poročilu sredi maja beremo, da delujejo politična društva v Brezi (po vsej verjetnosti gre za Brezo v občini Kriva Vrba, saj je že decembra 1870 tam bil prirejen slovenski politični shod¹⁴⁶), v Libučah, Škočidolu, Štebnu, Čačah, Borovljah, Šentjanžu, Pokrčah, Grabstanju, Kotmari vesi itd. Društva pripravljajo shode in v poročilu se konkretno napoveduje shod za 18. maja v Hodišah. Da gre za slovenska društva, je očitno iz programa: 1. Da pridemo do boljšega kruha tudi mi Slovenci, česa nam je treba! 2. Kako naj bi se postavno uravnale naše šole? 3. Kako dobimo več svojih mož ali zastopnikov v deželni zbor. 4. Ali in kako bi se mogle tudi na kmetih napraviti samosvoje zavarovalnice in hranilnice.¹⁴⁷ Vendar ni nobenega znaka, po katerem bi lahko trdili, da so ta politična društva bile podružnice »Trdnjave«.

Po vsej verjetnosti gre dejansko za podružnice katoliškega konstitucionalnega društva v Celovcu.

So znaki, po katerih lahko sklepamo, da je razmejevanje slovenske politične aktivnosti na Koroškem od mladoslovencev v tem času že znatno napredovalo. Značilen je kritični članek z naslovom »Koroški Slovenci« v »Slovenskem Narodu«, ki najprej razpravlja o meji zedinjene Slovenije, katera ne bi smela teči na Dravi pač pa severno od Celovca in Velikovca, nato pa kritizira narodno nedejavnost nekaterih koroških slovenskih duhovnikov in ki Korošce spodbuja, naj prirede nov tabor.¹⁴⁸ Še bolj značilen je sestavek, ki sprašuje, koso je resnice v pisanju nemških listov, da dobivajo nemški demokrati vedno več vpliva med koroškim slovenskim ljudstvom: »Naši koroški prijatelji bi nam vrlo ustregli, ko bi nam hoteli odkritosrčno in natančno poročati, kaj je na vsem tem resnično, kaj pa zlagano.«¹⁴⁹ Kako močno so bile že pretrgane vezi med mladoslovenskim centrom v Mariboru in med koroško slovensko oficialno (Einspielerjevo) politiko, ki se je polasčala tudi že »Trdnjave«, je dejstvo, da je »Slovenski Narod« sicer objavil peticijo, ki jo je »Trdnjava« poslala ministrstvu za notranje zadeve 12. maja 1871 s političnimi zahtevami glede slovenske politične avtonomije, a da je na koncu besedila uredništvo pikro pripomnilo, da je peticijo povzelo po nemškem listu »Zukunft«, »ker je v novejšem času Dunaj bliže nego Maribor.«¹⁵⁰

Ločevanje koroške slovenske politike oziroma društva »Trdnjave« od mladoslovenske linije seveda ni bilo iznenadno, ampak postopno, posebno še glede osnovne revolucionarne zahteve mladoslovenskega programa, zahteve po Zedinjeni Sloveniji. Zahvalno pismo, ki ga je »Trdnjava« poslala 15. februarja 1871 vladi zaradi njene izjave, da se mora 19. člen ustave dejansko izvesti, je še ponovilo zahteve, sprejete na obeh taborih in med njimi je posebno poudarjena tudi zahteva po ustanovitvi Slovenije.¹⁵¹ Značilno pa je, da manjši shodi, prirejani po različnih krajih, kakor smo že zgoraj omenili, v svojem programu nimajo zahteve po zedinjeni Sloveniji, marveč le zahtevo po boljšem zastopstvu Slovencev v obstoječem deželnem zboru t. j. v okviru koroške dežele. Omenjena majska peticija »Trdnjave« glede slovenske politične avtonomije pomeni v tem pogledu kompromis, ker postavlja — verjetno pod vplivom priprav za Hohenwartov načrt sporazuma za Češko — zahtevo po zedinjeni Sloveniji samo kot alternativno možnost ob avtonomiji Slovencev v okviru obstoječih kronovin. Peticija

pravi, da je treba šteti kot slovensko vsako politično občino, kjer se v cerkvi slovenski pridiguje; vsaka slovenska politična občina naj se podredi le slovenskemu sodnemu okraju, vsak slovenski sodni okraj pa le slovenskemu okrajnemu glavarstvu in naj tvori le del slovenskega volilnega okraja; v vseh slovenskih uradih, pri vseh okrajnih glavarstvih naj se namestijo le taki uradniki, ki so slovenščine ne le zmožni v govoru in pisavi, ampak so tudi prijatelji slovenskega naroda in slovenskega jezika; volilni red naj se tako popravi, da bodo tudi Slovenci deležni svojih pravic; vsaka slovenska občina, vsak slovenski sodni okraj, vsako slovensko okrajno glavarstvo naj se podredi slovenski deželni vladi ali slovenskemu deželnemu zboru, pri čemer je nato v oklepaju dodana druga možnost: »ali vsaj slovenskemu oddelku deželne vlade in deželnega zbora.« V naslednjem odstavku »Trdnjavina« peticija to alternativo še podrobneje opiše, in sicer kot možnost a) ustanoviti administrativno enoto bodisi z imenom Ilirija ali Slovenija, ali b) ustanoviti slovenske oddelke pri deželnih vladah oziroma deželnih zbora.¹⁵²

Na pritisk »Slovenskega Naroda« je »Trdnjava« meseca maja končno le objavila, da pripravlja tabor za 30. julij blizu Grabštanja.¹⁵³ Janez Krasnik, predsednik taborskega odbora, je v prvi polovici julija objavil poziv na tabor na Buhljah blizu Grabštanja. Program tabora je bil:

1. Katere pravice smo Slovenci že dosegli, katerih nam je še treba in kako jih je mogoče postavno doseči?
2. Pretres spomenice »Trdnjave« in sklep, ali se ta peticija sprejme in potrdi po vsem in posameznem njenem zapopadku ali ne?
3. Kako gre obnašati se volivcem pri raznih volitvah?
4. Ali in kako se naj napravijo tudi na kmetih samosvoje zavarovalnice in hranilnice?¹⁵⁴

Prireditve slovenskega tabora na Buhljah pri Grabštanju v neposredni bližini Celovca je imela že sama po sebi velik pomen. Tabor se je sestal 6. avgusta 1871 pri Štefanu Primožu, po domače Riznarju na Zgornjih Buhljah. Udeležba je tudi to pot bila množična, čeprav nekoliko manjša kot na prvih dveh taborih. »Slovenski Narod« je poročal o nad 6000 zbranih Slovencih, »Kärntner Blatt« o 5000 do 6000, »Klagenfurter Zeitung« o 2500 udeležencih, »Freie Stimmen« pa so skušale udeležbo spet omalovaževati in so pisale o 800 do 1200

udeležencih.¹⁵⁵ Na tabor so prišli ljudje skoraj iz vse Koroške, od Jezerskega, Železne Kaple, Pliberka, Velikovca, Djekš, Šmihela, Zgornjega in Spodnjega Roža, iz Loč, iz Štebna pri Bekštanju itd. Potek tabora je značilen v dvojnem pogledu: po tem, da je na njem prvič nastopil tudi Andrej Einspieler, ki je zapustil svoje dotedanje pridržano stališče, in po reakciji, ki jo je povzročil Einspielerjev govorniški nastop.

V svojem prvem delu se tabor ni razlikoval od normalnega poteka, ki je bil značilen za oba prejšnja tabora. Obsežno poročilo v »Klagenfurter Zeitung« pove, da je tabor odprl lastnik rudnika Jurij Kraut iz Bistrice pri Pliberku, da je na njegov predlog bil soglasno izvoljen za predsednika tabora dr. Zarnik. Ta je nato govoril o paragrafu 19 državne ustave o enakopravnosti narodov in je potem dal na glasovanje dve resoluciji, namreč resolucijo o uvedbi slovenskega jezika v šole in urade kakor tudi resolucijo o zedinjenju vseh Slovencev pod enim cesarskim namestništvom ali v eni kronovini, pa naj bi se imenovala Ilirija ali Slovenija. Notarski koncipist Železnikar iz Maribora je govoril o uradnikih, ki nočejo uradovati v slovenskem jeziku. Župnik Matija Majar je govoril »o znani promemoriji društva ‚Trdnjava‘«, profesor Meizinger iz Maribora je govoril o šolstvu. Župnik Muden iz Slovenjega Plajberka je govoril, da hočejo odslej Slovenci biti sami gospodje v lastni hiši. Na koncu je govoril profesor Einspieler o uvedbi župnijskih posojilnic in zavarovalnic.¹⁵⁶ To poročilo se ujema tudi s poročilom v »Slovenskem Narodu«, ki pravi, da so bile »resolucije vse enoglasno, živahno sprejete, posebno ona o zedinjeni Sloveniji.«¹⁵⁷

Tabor je torej soglasno sprejel vse slovenske narodno politične zahteve, kakor je to tudi bilo že na obeh prejšnjih taborih. Nastop Einspielerja proti koncu tabora pa je bil povod za incident, o katerem se poročila razlikujejo. Zaradi izredne zanimivosti tega dogodka, bomo zadevni odstavek iz »Klagenfurter Zeitung« navedli v celoti: »Professor Einspieler je končno govoril o uvedbi posojilnic in zavarovalnic pri župniščih, ko se je oblikovala skupina 10 do 12 ljudi, ki so neprenehoma vpili »živijo« (tako v nemškem originalu), tako da je moral Einspieler svoj govor pretrgati in jih opozoriti, naj bodo tiho, ker bo sicer moral prenehati. Pa več ko je povedal, bolj so vpili in bil je prisiljen svoj govor opustiti. Tudi dr. Zarnik je hotel še govoriti, toda ni več prišel do besede. Navzočemu vladnemu komisarju, ki je hotel ljudi pomiriti, so glasno odgovarjali: ‚proč s farji‘, nakar je bil proti

6. uri tabor zaključen, glede na to, da je dnevni red že tako ali tako bil izčrpan.« — Poročilo v »Kärntner Blatt« pa pravi, da so ob govoru Einspielerja na zahodnem kraju taborišča nastopili kričači, med katerimi so glavno vlogo imeli mlinar Hauser iz Grabštanja in trije bratje Pristovniki. Incidentu ne posveča večje pozornosti in le pripominja, da so se kričači izdajali za liberalce in demokrate. V naslednji številki pravi glede poročila »Klagenfurter Zeitung« le to, da so se klici 'živijo' začeli šele potem, ko je Einspieler svoj govor že končal.¹⁵⁸ »Freie Stimmen« so v svojem poročilu, kot smo že omenili, skušale tabor omalovaževati, znesle so se nanj s psevdoliberalnimi frazami, zlasti razdraženo pa reagirale na Zarnikovo basen o medvedu in lisici, s katero je namreč hotel pokazati, kako Nemci izkoriščajo slovensko ljudstvo. Po tem poročilu naj bi udeleženci tabora na železniški postaji v Grabštanju vpili »Nemci so psi«, prav tako pa naj bi *vzklikali tudi proti duhovščini*.

Raič, ki na taboru sam najbrž ni bil navzoč, pravi v Zarnikovem življenjepisu, da so nemškutarji nahujskali nekaj ljudi, ki so proti koncu pridrli na zborovanje, hoteč ga razbiti. Le hladnokrvnosti dr. Zarnika naj bi se bilo treba zahvaliti, da ni prišlo do krvavega pretepa. Ko je Zarnik spoznal nevarni položaj, je razgrajaje zlepa pregovoril, naj poslušajo malo njegov govor. Govoril je tako prepričevalno, da je pridobil zase tudi nahujskane kmete, ki so potem glasovali za zedinjeno Slovenijo.¹⁵⁹ Če to verzijo primerjamo s sodobnimi časopisnimi poročili, vidimo, da gre verjetno za nekoliko romantično prirejeno ustno izročilo o tem taboru. V bistvenem vprašanju se od sodobnih poročil razlikuje.

Iz časopisnih poročil je vidno, da je tabor resolucijo za zedinjeno Slovenijo sprejel soglasno še pred izbruhom incidenta, da ta točka taborkega programa ni bila tista, ki je incident povzročila, da je incident bil manifestacija proti nastopu Andreja Einspielerja. To je očitno še posebno zato, ker demonstranti niso nastopali s kakimi pri nemškutarjih običajnimi nemškimi vzkliki, ampak s slovenskimi klici 'živijo' in ker je edini določni pomen, ki so ga svojemu nastopu dali, bil odpor proti političnemu delovanju duhovščine. Da ni šlo za kako specifično nemškutarsko demonstracijo, temveč za protiklerikalen nastop, je videti tudi po tem, da so poznejši demonstranti poprej glasovali ne le za zedinjeno Slovenijo, marveč se tudi niso oglasili ob izvolitvi dr. Zarnika kot nekorošca za predsednika tabora, pač pa ravno

ob Einspielerju, kateremu koroške domačinske pravice nihče ni mogel odrekati.

Tudi če bi dopustili domnevo, da so demonstracijo na buheljskem taboru organizirali nemški oziroma nemškutarski liberalci, ostaja dejstvo, da ti demonstranti niso mogli nastopiti pred zbrano množico z ugovorom proti zedinjeni Sloveniji, marveč edinole z antiklerikalnimi gesli. Toda kot govornika sta nastopila že dva duhovnika, Majar in Muden, pa je vendar bilo vse složno. Šele ko se je prikazal Einspieler, so se razgrajči zganili. Ali to kaj pomeni?

Z Einspielerjem se je na taboru pojavil popolnoma določen politični koncept, ki je bil v tem času že jasno opredeljen in ki se je bistveno razlikoval od splošnega mladoslovensko liberalnega koncepta taborskega gibanja. V l. 1870 se je Einspieler popolnoma vzdržal sodelovanja na taborih, pač pa je vneto in na vodilnem mestu javno delal v nemško-slovenski katoliško konservativni stranki. Glede na njegovo prejšnje zagreto sodelovanje v vseh slovenskih političnih prizadevanjih na Koroškem, je ta njegova vzdržnost do taborskega gibanja in »Trdnjave« bila več kot pomenljiva. V prvi polovici l. 1871 je dejavnost mladoslovenskih laičnih narodnjakov v »Trdnjavi« pojemale, posebno še po odhodu Albina Poznika, medtem ko je Einspielerjev vpliv v novem odboru zrastel (predsednik Rossbacher, Lambert Einspieler), »Trdnjava« je vse bolj trgala vezi z mladoslovenskim oporiščem v Mariboru. V obeh svojih političnih akcijah prve polovice l. 1871 (februarsko pismo za izvedbo čl. 19 ustave in majska peticija za avtonomijo Slovencev) »Trdnjava« še vztraja pri zedinjeni Sloveniji, čeprav postavi v peticiji tudi že alternativno možnost ohranitve kronovin. A vse to še vedno v okviru samostojne slovenske politike. Peticijo je, kot smo videli, obravnaval tudi tabor na Buhljah, ki so ga urgence »Slovenskega naroda« končno vendarle dosegle. A še pred taborom je Einspieler čisto osebno posegel v koroško slovensko politiko in javno pokazal, da se ne strinja niti ne s popustljivo »Trdnjavo« peticijo in še manj z radikalnim duhom taborov.

V nemškem konservativnem glasilu je 26. julija 1871 priobčil obsežen članek s pomenljivim naslovom: »Sprava med Nemci in Slovenci na Koroškem.«¹⁶⁰ V njem se osebno najprej sicer izreče za »Trdnjavo« peticijo, a ne omeni naravnost prve in glavne zahteve (zedinjena Slovenija), marveč takoj preide na vprašanje omejevanja okrajev in občin po narodnosti, vprašanje, ki se v zedinjeni Sloveniji

praktično sploh ne bi postavljalo. Še posebno pa naglasi, da ima v mislih rešitev, ki jo je l. 1862 že sam predlagal v »Stimmen aus Innerösterreich«, ko je zahteval prilagoditev koroških volilnih okrajev jezikovni meji, a v okviru dežele, in ko je predlagal, naj imajo vsi prebivavci občine in ne le odbori pravico odločati o jeziku v šoli in uradu. Že s tem je Einspieler bistveno omejil pomen »Trdnjavine« peticije in se izjavil za ohranitev zgodovinskih kronovin. Toda v nadaljevanju članka postane še bolj jasen. V načelu podpre še zahtevo peticije o popolni uvedbi slovenščine v šolo in urade, nato pa se omeji: »Vendar mislimo, da smemo domnevati, da bi se naj (!) Slovenci zadovoljili in da bi to tudi storili, če:« — in nato našteje svoje pogoje, ki so vsi preračunani na življenje v dvojezični deželi in so zato ožji od »Trdnjavinih«. Učni jezik v osnovnih šolah naj bo slovenski, v višjih razredih se naj na željo občin poučuje tudi nemški jezik, srednje šole naj ostanejo nemške, le za rojene Slovence bodi slovenščina obvezen predmet, v Ljubljani naj se ustanovi pravna akademija, pozneje še univerza, lahko tudi v Zagrebu, uradniki, ki so v stiku s slovenskim ljudstvom, morajo znati slovenski v govorjeni in pisani besedi, okrajne in deželne oblasti naj sprejemajo tudi slovenske vloge in jih rešujejo v istem jeziku, sodne oblasti naj uporabljajo slovenski jezik v stiku s slovenskimi strankami direktno, brez tolmačev, slovenske izjave naj se zapisujejo v istem jeziku, pri deželni vladi naj se ustanovi oddelek za slovenske zadeve, v deželnem zboru naj se o čisto narodnih vprašanjih (učni in uradni jezik) razpravlja ločeno v nemški in slovenski kuriji. — »To so moji predlogi,« piše Einspieler, »ki se naslanjajo na več kot dvajsetletne študije in izkušnje, za spravo med Nemci in Slovenci na Koroškem.« Opozarja, da bo do podobne sprave moralo priti v vseh kronovinah, katerih skupna vez je cesarska krona in krščanska ljubezen. »Prišel je končno čas sprave,« nadaljuje Einspieler, »vsi resnični Avstrijci hrepenijo po tem trenutku in ga bodo gotovo tudi izrabili. Zato sem tudi jaz razglasil želje Slovencev (!) in upam: Nemci bodo po svojih močeh pripomogli k njihovi izpolnitvi, Slovenci pa se bodo z njihovo zagotovitvijo zadovoljili. Noben Slovenec in noben Nemec ne bo potem imel razloga, da bi deloval za razvezanje tisočletnih vezi, za delitev starih zgodovinskih dežel in za ustanovitev novih zvez in tvorbo avstrijskih dežel (podčrtal J. P.) ... Če pa sprave ne boste poskusili ali če ne bo uspela, potem se za Koroško močno bojim,« svareče dodaja Einspieler in zaključuje:

»V tem duhu naj delujejo vsi časniki, vsa društva in sploh vsi koroški rodoljubi!«

Einspieler je zdaj javno izrekel, kar je bil prejšnje leto zaupno pisal Bleiweisu: Slovenija je le šiba nad tramom, tabori le strašilo Nemcem in vladi! Mladoslavenci imajo le vlogo razgrajačev, ki so taktično včasih sicer lahko koristni, a prava in resnična smer slovenske politike na Koroškem more biti samo katoliško konservativna, naslonjena na protirevolucionarni zgodovinski princip in na najtesnejše sodelovanje z nemškimi klerikalci. In zdaj je napočil čas, ko je treba z razgrajanjem prenehati. Zato je Einspieler sporočil Nemcem pogoje za spravo, Slovence pa opozoril, naj se s temi pogoji zadovolje, mladoslavenske zahteve opuste in si jih prihranijo za skrajno silo. Zato se je Einspieler odločil, da s svojim sodelovanjem na Buheljskem taboru poudari »novi« pomen tega zborovanja.

Videli smo, da so mladoslavenski govorniki taboru dejansko dali čisto drugačen poudarek, kompromisna alternativa o zvezi zgodovinskih kronovin sploh ni bila obravnavana in v teh okvirih je tabor popolnoma uspel. Šele nastop Einspielerja, v katerem se je poosebljala očitna povezava slovenske politike na Koroškem z nemškim klerikalizmom, je bila povod za protiklerikalni izbruh. Einspielerjev nastop na taboru je pomenil poseg v samostojno slovensko politiko na Koroškem z namenom: obrniti jo odločno v desno in podrediti jo nemško-slovenskemu klerikalnemu sodelovanju na zgodovinski deželni osnovi. Ta poseg je nemškim liberalcem omogočil, da so svojo protiklerikalno agitacijo prav kmalu usmerili tako proti zahtevi po zedinjenju Sloveniji kakor sploh proti slovenskim jezikovnim zahtevam v deželi.

Enake zaključke potrjuje tudi tisto, kar je znano o pripravah in poteku *volitev v deželni zbor 1871*, ki so bile nekaj tednov po buheljskem taboru.

Ni znano, ali je buheljski tabor sploh kaj sklenil glede svoje tretje točke, t. j. glede volilnega nastopa. Zdi se, da so se prireditelji temu vprašanju, pri katerem bi najbrž prišlo do odprtih nasprotij med liberalno in konservativno tendenco, raje izognili. Dejstvo pa je, da »Trdnjava« zdaj ni več nastopila s samostojno kandidaturo v velikovškem okraju, da med slovenskimi kandidati, katerih imena so bila objavljena zadnji hip, že prav na volišču, ni bilo predstavnikov slovenskega meščanstva, pač pa da je to pot v velikovškem okraju zopet nastopil kot kandidat Einspieler.

Volilni razglas, ki ga je izdala »Trdnjava« 18. avgusta 1871 ni govoril o slovenskih političnih zahtevah, ni zahteval Zedinjene Slovenije, po svoji dikciji je bil sestavljen popolnoma v duhu konservatizma. Pozival je ljudi, naj ne volijo nasprotnikov svoje vere in svoje narodnosti, odvrčal jih je od tega, da bi volili bogatine, zdravnike, župane itd., priporočal jim je, naj za volilne može volijo duhovnike. Poudarjal je nasprotovanje centralizmu.¹⁶¹

Volilni proglas katoliške konservativne stranke za Koroško je bil še bolj strogo usmerjen v konservativno politično akcijo, nacionalnega vprašanja na Koroškem sploh ni omenjal, poudarjal je le potrebo boja za enotno Avstrijo proti pruskim nemškim nacionalcem.¹⁶² Politična akcija »Trdnjave« in katoliške konservativne stranke za Koroško ni bila ločena, kandidatura Andreja Einspielerja je poosebljala spajanje oziroma podrejanje slovenske politične akcije katoliškemu, dejansko nemškemu konservatizmu. V pripravah za deželne volitve je »Trdnjava« nastopila le kot pomožni organ katoliške konservativne stranke in v volilni agitaciji je prezrla sklepe tabora na Buhljah, posebno še njegovo soglasno zahtevo po zedinjeni Sloveniji.

Nasprotno pa so nemški liberalci v tem vprašanju bili popolnoma določni. Einspielerjev samovoljni članek pred buheljskim taborom jim je jasno pokazal razdor v slovenskem političnem taboru, pokazal je, da je konservativno vodstvo odločno ubralo smer k vključitvi v nemško-slovensko katoliško konservativno stranko, da je sklenilo vrniti se v varno zavetje zgodovinskega načela in odriniti liberalna prizadevanja mladoslovencev za izbojevanje naravnega prava. Nemški liberalni nacionalisti niso oklevali, hitro so prešli v odkrit napad. Še pred buheljskim taborom so brez ovinkov zavrnil Einspielerjev »spravni predlog« in z njim vred peticijo »Trdnjave« z obema njenima variantama slovenske avtonomije. Nemško glasilo pa vendar ni moglo zanikati dejanskega razporeditve slovenskega prebivalstva na Koroškem. Priznalo je, da bi se slovenske občine izrekle za slovenski šolski in uradni jezik, če bi beseda pripadla vsem občanom in ne le »bolj inteligentnim članom občinskih odborov«. Zavedalo pa se je popolne gospodarske premoči nemškega kapitala v slovenskem delu dežele in je zato samozavestno zagotovilo, da Slovenci iz gospodarskih razlogov ne bodo hoteli ločitve od nemških deželanov. »Neizprosni zakoni prometa so na Koroškem že ustvarili razmere, katerih vsi klerikalno nacionalni čvekači ne bodo mogli več spremeniti, jih ne bodo več spre-

menili in tudi če bi s svojo zgovornostjo blesteli na tisočih taborih«. Neposredno je zavrnilo Einspielerjev predlog za spravo: »Na Koroškem ne potrebujemo nobene sprave, kajti interesi Slovencev in Nemcev gredo roko v roki in te interese hočemo skupno pospeševati.«¹⁶³

Liberalna demokratična društva so v tem času stopila v direktno akcijo proti Zedinjeni Sloveniji. Rožansko demokratično društvo se je prav tedaj konstituiralo, in je, kot smo že omenili, na svojem ustanovnem sestanku sprejelo resolucijo proti Zedinjeni Sloveniji.¹⁶⁴ Podjunsko demokratično društvo je 27. avgusta, že po taboru na Buhljah, tudi sprejelo resolucijo proti Zedinjeni Sloveniji.¹⁶⁵ Na sestanku tega društva je govoril obratni direktor iz Kokre (torej s Kranjskega) Schiffermüller v slovenskem jeziku. Na drugem sestanku rožanskega demokratičnega društva, 27. avgusta 1871 v Borovljah, je Krassnig iz Svetne vesi v slovenskem jeziku pojasnjeval položaj v zvezi z volitvami.

Sploh je značilno, da ta akcija nemških liberalcev proti Zedinjeni Sloveniji temelji na agitaciji v slovenskem jeziku in na poudarjanju prijateljstva med Nemci in Slovenci kot enakovrednem koroškem domačem življu. »Slovenski Narod« je tedaj celo ponatisnil slovenski volilni letak rožanskega demokratičnega društva. Ta se obrača na »koroške Slovence« oziroma na »slovenske Korošce«, naj »nemščine ne pokvarijo in šole v prejšnjo zanemarjenost pripravijo«. »Pomislite, da Nemci in Slovenci eden drugega podpirajo.« — »Ali nečete našo lastno domovino raztergati, ali nečete se od vaših sosedov, s katerimi naturalno in zgodovinsko sklenjeni, ločiti, ali nečete nehati Korošci ostati, tako držite z nami.«¹⁶⁶ Tudi volilni proglas centralnega volilnega odbora nemške stranke se je obračal na Slovence: »Korošci slovenskega jezika, obračamo se tudi na vas! Naši nasprotniki vas bodo vabili z obljubami, ki jih ne morejo izpolniti (namigovanje na neizpolnjenost zahteve po Zedinjeni Sloveniji! J. P.), pridigali vam bodo sovraštvo proti Nemcem, s katerimi ste vedno živeli v miroljubnem občevarju. Ne dajte, da bi vas taki govori zmedli. Pomislite, da so Slovenci in Nemci na Koroškem odvisni drug od drugega! In če nočete našo skupno domovino raztrgati, če se nočete ločiti od svojih sodeželanov, s katerimi ste po naravi in zgodovini povezani, če nočete prenehati Korošci biti, potem glasujte z nami!«¹⁶⁷ Slovenski letak rožanskega demokratičnega društva je očitno parafraza proglasa osrednjega volilnega odbora.

O izidu deželnih volitev 1. septembra 1871 so znani samo izvoljeni kandidati in število glasov, ki so jih dobili, niso pa znana imena protikandidatov in število glasov, ki so bili oddani za te. Za nas je najvažnejši velikovski volilni okraj, v katerem sta bila izvoljena nemški liberalni kandidat Ullman (51 glasov) in slovenski kandidat Andrej Einspieler (48 glasov).¹⁶⁸ Izvoljena sta bila obenem nemško liberalni in slovenski kandidat. Izvolitev Andreja Einspielerja obenem z nemškim liberalnim kandidatom v velikovškem okraju, po svoje značilno osvetljuje protislovnost in zapletenost političnega položaja, v katerem so se znašli koroški Slovenci.

V ostalih narodnostno mešanih okrajih slovenske Koroške so bili izvoljeni nemško nacionalni kandidati. Ali je v teh okrajih bila postavljena tudi kandidatura konservativne stranke in koliko glasov so ti kandidati dobili, ni znano. Volilni sistem, razdelitev volilnih okrajev, vse to je formiranju slovenskega političnega gibanja izven velikovškega okraja postavljalo skoraj nepremagljive ovire. Znano je, da je prav zaradi tega dvajset slovenskih volilnih mož iz sodnih okrajev Celovec in Borovlje 1. septembra 1871, t. j. na dan volitev, poslalo vlogo na notranje ministrstvo, v kateri je zahtevalo volitev v deželni zbor ločeno po narodnostih.¹⁶⁹

Izvolitev Andreja Einspielerja je za nemško slovensko katoliško konservativno stranko pomenilo velik uspeh, saj se je s tem ta stranka po dolgem času (od leta 1863) spet uveljavila na slovenskem področju. To področje se je znova pridružilo Laboški dolini, glavnemu oporišču konservativne stranke na Koroškem. Komentar »Kärntner-Blatt« o izidu deželnih volitev v velikovškem okraju je poudarjal, da je ta edini čisto slovenski volilni okraj tako okužen z nemško liberalnimi in filopruskimi oazami, »da je zmaga slovenske stranke že skoraj čudež«.¹⁷⁰ Ta »čudež« pa je bil mogoč samo zavoljo tega, ker je del volivcev, ki so glasovali za prvega nemškega kandidata, glasoval obenem tudi za prvega slovenskega kandidata in na ta način omogočil zmago tako nemškemu liberalcu kot slovenskemu konservativcu.

Dve leti, ki ležita med temi deželnozborskimi volitvami in pa med prvimi neposrednimi volitvami v državni zbor 13. oktobra 1873, sta čas, v katerem je potekla zadnja faza slovenskih liberalnih prizadevanj na Koroškem. Po tem času izgine po njih vsaka sled.

Že Hohenwartova vlada je prepovedala prirejanje slovenskih taborov, liberalna Auersperg-Lasserjeva vlada, ki ji je sledila, je s svojim

policijskim režimom seveda za nadaljevanje oziroma obnovo taborskega gibanja bila še bolj neugodna.¹⁷¹ Znano je sicer poročilo, ki govori o nekem taboru, katerega se je 6. novembra 1871 v Skočidolu na Koroškem udeležilo okrog 2000 ljudi,¹⁷² vendar tega tabora skoraj gotovo ne moremo prištevati v gibanje za zedinjeno Slovenijo. To bo eden izmed krajevnih shodov, ki jih je, kakor smo že omenili, prirejalo katoliško politično društvo, in sicer v okviru konservativnega nemško-slovenskega federalističnega programa. Boj za uveljavljanje tega programa, ki je v tistem času dobil izrazno obliko predvsem v boju proti direktnim volitvam v državni zbor, je na Koroškem, kakor tudi v drugih slovenskih pokrajinah, ne samo popolnoma odrinil boj za slovenske narodne zahteve, ampak je bil z njimi tudi v dejanskem nasprotju.

Na Koroškem, kot v drugih mešanih nemško-slovenskih oziroma slovensko-italijanskih deželah, je pravica deželnih zborov, v katerih so imeli Nemci ali Italijani večino, izbirati državne poslance, dejansko pomenila, da je Slovencem takšne poslance nemogoče dobiti ali pa le skrajno težko. Šele z direktnimi državnoborskimi volitvami bi Slovenci na Koroškem kljub izredno neugodni razdelitvi volilnih okrajev vendarle dobili vsaj majhno pa vendarle uresničljivo možnost dobiti v državnem zboru svojega poslanca. Ne oziraje se na to se je Einspielerju posrečilo, da je slovensko politično društvo »Trdnjava« popolnoma podredil politični akciji konservativnega katolicizma proti neposrednim volitvam v državni zbor. Celo potem, ko je to že bilo uzakonjeno in dejansko izvedeno pri prvih državnoborskih volitvah leta 1873, je še bilo 22. decembra 1873 v Celovcu prirejeno veliko protestno zborovanje proti direktnim volitvam, katero je priredilo katoliško konstitucionalno društvo v Celovcu obenem s slovenskim političnim društvom »Trdnjava«. Govornika Einspieler in dr. Nemec sta trdila, da ljudstvo direktnih volitev ne bo priznalo.¹⁷³

Nemško-slovenska konservativna stranka (imenovana »stranka prava«) za enakopravnost koroških Slovencev kljub Einspielerjevemu spravnemu daru ni trošila kaj prida energije. Omenili smo že današnjo sodbo D. Dolinerjeve. Pa tudi v tistem času zanemarjanje slovenskih interesov s strani te stranke ni ostalo neopaženo. »Slovenski Narod« je ob koncu leta 1872 kritiziral nemško konservativno glasilo »Kärntner Blatt« (tedaj njegov urednik ni bil več Einspieler), ker se v svojem pisanju za Slovence sploh ne zmeni.¹⁷⁴

Za slovensko stvar so na Koroškem nastopili hudi časi predvsem zaradi njene »nove« politične usmeritve. Po drugih slovenskih deželah mladoslovencev še niso tako ugnali. Za Kranjsko je »Slovenski Narod« prav tedaj pisal: »... glavni povod, ki je ljudi naše slovenske krvi od nas v protivni, nemški tabor gonil, zdaj odpada, ko smo na vsa usta povedali, da slovensk in naroden nij vse eno s klerikalen in nazadnjašk.«¹⁷⁵ Na Koroškem pa je ravno ta glavni povod spet dobival polno veljavo.

Klerikalizacija slovenske politike na Koroškem vsekakor ni šla brez odpora, vendar pa je napredovala uspešno. Za odpor liberalnih elementov oziroma za razdvojenost v slovenskem političnem življenju, ki ga je klerikalizacija povzročala, je značilen dopis v »Slovenskem Narodu« iz Celovca pred občnim zborom celovške čitalnice. V njem dopisnik apelira, naj se tega občnega zbora udeleže vsi člani in posebej še prosi: »Gospodje pa, ki so po neki nepriliki pretekle mesece društvo zapustili, se prosijo, naj vnovič pristopijo.« Opozarja jih na potrebo skupnega narodnega nastopanja. »Pokažimo,« pravi, »da znamo politično življenje ločiti od društveno-socialnega« in poziva na združitev vseh Slovencev v čitalniškem društvu.¹⁷⁶ Vendar ta odpor ni bil dovolj močan, da bi lahko učinkovito omejil Einspielerjevo konservativno strujo.

Nemška ustavna (liberalna) stranka je tudi pri teh volitvah pokazala, da še malo ne misli opustiti svojega političnega prizadevanja na slovenskem terenu in je tudi tam povsod postavila svoje kandidate. Zato je »Slovenski Narod« podrezal koroško slovensko politično vodstvo, čeprav je očitno že obupal nad zmožnostjo slovenskih liberalcev: »Upamo, da se tudi od slovenske strani, posebno od strani »Trdnjave«, ki je javno obljubila, da hoče delati, že vse priprave delajo, da zmagata dva slovenska kandidata, naj bosta že te ali one barve, da sta le narodna.«¹⁷⁷ Dejansko sta bila v celovškem in v beljaškem volilnem okraju postavljena slovenska kandidata Einspieler in Ferdo Vigele. Posebno drugega bi lahko imeli za rahlo koncesijo liberalnim tendencam, ki pa je bila dvomljive vrednosti spričo splošne problematičnosti beljaškega volilnega okraja. Še bolj dvomljiva pa je ta koncesija postajala zaradi okoliščin, v katerih je Vigelejeva kandidatura bila postavljena. On in Andrej Einspieler nikakor nista bila kandidata kake slovenske stranke, ampak skupna kandidata konservativne državnopravne stranke in pa »Trdnjave«. V volilnem progla-

su, ki je spremljal njuno kandidaturo, je odbor avstrijske pravne stranke poudarjal, da je izbral samo trdno katoliške in cesarju zveste može obeh narodnosti, pozival je vse tiste, ki hočejo zaščito vseh narodnosti, bodisi nemške ali slovenske, naj glasujejo za može, ki bodo podprli interese katoliške cerkve, ker ta objema z enako ljubeznijo vse narodnosti.¹⁷⁸ Celo v slovenskem volilnem proglassu državnopravne stranke in »Trdnjave« ni nobenih nacionalnih gesel, v njem je le apel na Slovence, naj volijo pravega katoličana, domoljuba in rodoljuba.¹⁷⁹

Takšno popolno podrejanje slovenskih nacionalnih zahtev katoliškemu političnemu gibanju so nemški liberalci seveda v polni meri izkoristili za krepitev učinka svojega nemško-nacionalnega koncepta. Ta podreditev jim je omogočila, da svoj boj proti slovenskima kandidatoma prikažejo izključno kot boj liberalnih teženj proti klerikalizmu in reakcionarnosti, slovenska oblika njihove agitacije pa jim je pomagala nevtralizirati privlačnost, ki sta jo slovenska kandidata še imela na slovenske volivce zaradi svoje narodnosti. V beljaškem volilnem okraju so nemški liberalci proti Vigeleju kandidirali znane slovenskega nemškutarskega liberalca Petritscha iz Bekštanja. Ta je izdal oklic, pisan v narečni slovenščini, v katerem poziva ljudstvo, da mora »prave, prebrisane moži voliti, v katere ma zaupanje, da bojo pravice paura varvali, nja (njega) pučile, štojer zmenjšali in nja stan zboljšali, posebno zdej, ko bo rejhsrat štojer bol glih razdelil.«¹⁸⁰ Na nemško liberalnem zborovanju 20. julija v Sinči vesi, kjer je bila sprejeta kandidatura Einspielerjevega tekmeča Stockerta, je potem neki Gornik imel »slovenski nagovor na navzoče, v katerem je razložil pomen direktnih državnoborskih volitev, naštel koristi ki nastajajo zaradi tega za podeželsko prebivavstvo, osvetlil klerikalno stranko in s kar najprepričljivejšimi dokazi pobil vse njene pomislike, zavajanja v zmoto in laži«. — »Kako zelo so njegove besede segle v srce zbranim, posebno še tistim iz slovanskih okrajev, je dokazalo viharo odobravanje na koncu govora in bilo je takoj sklenjeno, da je treba govor izdati tudi v tisku in ga deliti zlasti volivcem slovanskih okrajev.«¹⁸¹ Gornik je dejansko napisal liberalno volilno brošuro v slovenskem jeziku, proti kateri je Andrej Einspieler bil prisiljen izdati brošuro v odgovor.¹⁸²

Slovenska po obliki, liberalna po vsebini, ta nemško liberalna agitacija, konkretno Gornikova brošura, ni mogla ostati brez vpliva na li-

beralno usmerjeni del slovenskih kmečkih volivcev. Ti do lastne narodnosti nikakor niso bili brezbrizni, a konservativna usmerjenost Andreja Einspielerja jim ni bila po godu. Škodo, ki je zaradi tega nastajala za slovensko gibanje je »Slovenski Narod« pač dobro videl, saj je ob izidu Gornikove brošure napisal: »A istotako nas boli, da tu moramo viditi, kako si ti nemškutarji v le-tem pismu na volilce ni z eno besedo ne upajo ziniti proti našim narodnim terjatvam, temuč za se agitirajo s tem, da zabavljajo proti reakcionarnim in klerikalnim namenom.«¹⁸³ Dopisnika pač ni bolelo to, da je Gornikova brošura take namene kritizirala, ampak le okoliščina, da so take namere bile realno dejstvo in so zato omogočale takšno nemško agitacijo.

V tem kritičnem položaju je prišlo do novega liberalnega poskusa v slovenskih vrstah, da bi preprečili kandidaturo Einspielerja in namesto njega postavili za kandidata dr. Pavliča. O tem je poročala »Klagenfurter Zeitung«, ko je pisala o volilnem gibanju v velikovškem okraju: »Zanimiva je novost, da je v taboru podjunskih Slovencev prišlo do razdora oziroma razkola in da so se ti razdelili na staro — in mladoslovence. — Stari hočejo Einspielerja, mladi na dr. Pavliča.« Dopisnik je gledal s skrbjo na dan volitev, češ da so volivci tako obdelani v klerikalnem smislu, da bo veliko zmagoslavje, če bo izid liberalen.¹⁸⁴

Mladoslovenski poskus se ni posrečil, saj je na volitvah kot slovenski kandidat nastopil le Einspieler. Ta je v velikovškem političnem okraju dosegel večino (66 glasov proti 40 za Stockerta), ampak ta razlika je bila premajhna, da bi lahko izravnala prednost, ki jo je nemškemu kandidatu dajala povezanost volilnega okraja s čisto nemškim sodnim okrajem Feldkirchen; v mešanem sodnem okraju Celovec — okolica je Einspieler dobil 21 glasov, nemški kandidat pa 51. Tako je v celem volilnem okraju zmagal nemško nacionalni kandidat s 131 glasovi proti 89 glasovi za Einspielerja.¹⁸⁵

Komentar, ki ga je k velikovškim volitvam objavil »Slovenski Narod«, pomeni nazorno analizo politične dileme, v katero je zašlo slovensko narodno gibanje na Koroškem: »Srce nas je bolelo in v dušo nas je globoko peklo, ko smo videli, da so prusijanski Nemci zmagali samo zato, ker so agitirali zoper nas Slovence skoro samo s tem orožjem, da so našim lastnim kmetom rekli, da smo sami ultramontanci in klerikalci, ki le za duhovne delamo in za Rim, za svoje ljudske pravi-

ce pa ne. Celo v našem slovenskem jeziku so se oklici in mali spisi med volilce metali, kjer je bil samo o tem govor, kakovi klerikalci in ultramontanci ter reakcionarji so naši slovenski kandidati. S tem se je mnogo Slovencev premotilo. In danes moremo reči, da, ko bi bil na primer dr. Pavlič kandidiral in bi bili vsi Slovenci delali zanj. — bili bi mi zmagali. Klerikalizem nas je vrgel. *Slovenska* zavednost se širi in kadar bo enkrat tudi pri nas gotovo in vsem znano, da smo tudi mi Slovenci za svobodo in napredek, zmagovali bomo. Že prihodnjič bomo gotovo zmagali. Samo to je želeli, da bi tudi pri nas duhovniki in Einspielerjevci izpregledali, da je bolji *Slovenec* nego prusoljubi Mladonemec. Mi to izprevidimo. Zato smo za Einspielerja vse delali in vse storili, — ker je Slovenec in nijsmo vprašali za 'pravnarstvo' ali nepravnarstvo (t. j., če je pripadnik klerikalne pravne stranke ali ne J. P.). Da bi med naše klerikalce enkrat ta patrijotizem zašel! ... Delajmo torej vse za slovenstvo in ne pustimo, da bi se reklo: Slovenec in klerikalec je vse eno. Le potem bomo zmagovali.«¹⁶⁶ Analizo Slovenskega Naroda je potrjevala tudi okoliščina, da je Vigele v podklosterskem volilnem okraju dosegel boljši rezultat od Einspielerja (Vigele 55 glasov, nemškutar Petritsch 65 glasov), da so tam zanj glasovale celo nemške Lužnice, Naborjet in pa nemška okolica Trbiža.¹⁶⁷

Šibki slovenski liberalni poskus omejiti pri teh volitvah politični monopol Andreja Einspielerja in njegove nemško-slovenske konservativne politične struje, je kljub obljubi »Slovenskega Naroda« ostal za dolgo dobo zadnji življenjski znak slovenskega liberalizma na Koroškem. To dejstvo je bilo usodno za razvoj in prodornost slovenskega narodnega gibanja na Koroškem, kajti iz dileme, ki je leta 1873 bila videti le trenutna, iz dileme slovenskega volivca, ki se je moral odločati med klerikalnim slovenskim »narodnim« kandidatom in med nemškim, a liberalnim kandidatom, ki je vrhu tega obljubljal prednosti, katere je lahko dalo privilegirano nemštvo v deželi in državi, je nastal trajen politični pojav na Koroškem, zaradi katerega je za slovensko narodno zavest in za slovensko narodno gibanje nenehno nastajala nova in nova škoda. Dejstvo, da se je slovenski liberalizem že l. 1873 dobro zavedal škodljivih posledic za slovenski narod, ki so nastajale zaradi njegove pasivnosti na Koroškem, mu nalaga pred zgodovino tem večjo odgovornost.

V.

MISELNOST »NEMCEM PRIJAZNIH SLOVENCEV« — »NEMŠKUTARJEV« PO LETU 1873

Izraz »Nemcem prijazni Slovenci« (deutschfreundliche Slowenen) ni bil samo koroška posebnost, srečujemo ga tudi na Štajerskem in Kranjskem. V politično rabo so ga uvedli nemški liberalci, ki so tako imenovali volivce svoje stranke slovenskega porekla. Slovenski izraz za te ljudi je bil »nemškutarji« ali pa »nemčurji«, kar je v tem času pomenilo Slovence, t. j. ljudi slovenskega jezika, ki so se v narodnostnem oziru podredili nemštvu, politično pa se v prvi vrsti vezali na nemško liberalne oziroma nacionalne stranke. Izraz »nemčur« oziroma »nemškutar« je v tem smislu pomenil toliko kot slovenskega renegata.

Tako nemški kot slovenski izraz, čeprav politično udomačen, pa nista — kot je to večkrat pri političnih terminih — ustrezno izražala družbenega bistva pojava, ki sta ga imenovala. Nemški izraz »deutschfreundliche Slowenen« je namreč predpostavljal, da vsi tisti Slovenci, ki se udeležujejo slovenskega narodnega gibanja v okviru kateresibodi slovenske stranke, Nemcem niso prijazni, marveč sovražni. Istovetil je pojem prizadevanj za slovensko narodno politično individualnost s pojmom sovražnosti proti nemštvu. To je seveda bilo že v osnovi napačno, ker ta prizadevanja niso izvirala iz sovraštva proti Nemcem, pač pa iz naravne pravice naroda na samoodločbo. Znana stvar je, da slovensko narodno gibanje nikakor ni izhajalo iz protinemških pozicij, marveč narobe, priznavalo je mediju nemškega jezika njegovo civiliza-

cijsko in kulturno vlogo, ki jo je imel v preteklosti. To izhodišče je prepričljivo izrazil že Prešeren l. 1838 v svoji nemški pesmi, namenjeni Slovencem, ki pesnijo v nemškem jeziku:

*»Vi, ki vas kri slovenska je rodila,
ki materi odvzeti, vam omika
rosila ni iz njenega jezika,
ki vas kot mene Nemka je dojila
verujte, nečem vas zato prekleti,
če hočete Germanki hvalo dati,
samo, da vam je več kot lastna mati,
to je, kar v meni plamen jeze neti.«*

Iz prejšnjega zgodovinskega razvoja izvirajočim privilegijem nemškega meščanstva na ljubo se Slovenci seveda niso mogli odreči svojih lastnih naravnih pravic. Vendar so jih nemški liberalci oziroma nacionalci že zgolj zaradi tega dolžili sovražnosti proti Nemcem. Ta obdolžitev in iz nje izvirajoči izraz »Nemcem prijazni Slovenci« za ljudi, ki so se politično vezali na nemške stranke, nista bila posledica nekakšne zmote in zmotnih nazorov glede slovenskega nacionalnega gibanja,¹ pač pa sta imela popolnoma določen politični namen, in sicer namen diskreditirati pred nemškim javnim mnenjem in še bolj pred nemškimi državnimi oblastmi slovensko nacionalno gibanje v celoti in njegove posamezne pripadnike posebej kot protinemške, to je protidržavne elemente. Imela sta torej čisto diskriminacijski značaj.

Slovenski izraz »nemškutarji« oziroma »nemčurji« pa ni bil ustrezen, kolikor je vseboval pojem narodnega odpadništva in neposrednega narodnega izdajstva (renegatstva). Ljudje, na katere se je ta izraz nanašal, nikakor niso bili socialno enotna skupina, razlikovali so se po tem, da se je manjši del aktivno vključeval v nemško nacionalno politično delovanje, večina pa je ostala le v pasivnem razmerju kot objekt tega delovanja. Še posebno ni mogoče trditi za to skupino v celoti, da bi njeno zadržanje pri političnih volitvah pomenilo narodno odpadništvo ali popolno izgubo narodne zavesti. Pojav skupine Slovencev na Koroškem, ki postajajo politična rezerva nemških strank, je v svojih manifestacijah, v svoji strukturi in v svojih vzrokih tako raznolik, da ga nikakor ni mogoče označiti samo s karakteristiko pomanjkanja narodne

zavesti oziroma narodnega odpadništva, kar je glavna vsebina izraza nemškutarstvo oziroma nemčurstvo.

Neresničnost in klevetniški značaj trditve o nemštvu sovražnem značaju slovenskega narodnega gibanja sta postala očitna v nemško liberalni agitaciji na Koroškem že takoj spočetka. Že v prvem letniku »Freie Stimmen« najdemo značilen primer, ki se je pozneje neprestano ponavljal v neštetih variantah. Poročilo o slovenskem narodnem taboru na Žopračah dne 18. septembra 1870 je trdilo, da so govorniki tam ščuvali proti Nemcem.² Koroško konservativno glasilo je spričo tega pozvalo okrajnega vladnega komisarja Valentina Pogatschniga, ki je bil uradno navzoč na taboru, naj javno pove resnico, da ščuvanja proti Nemcem tam ni bilo. Na ta apel je nemško nacionalno glasilo moralo priznati, da takega ščuvanja v govorih na taboru res ni bilo, kar ga pa ni motilo, da ni v nadaljevanju svojega polemičnega odgovora ponovilo v drugačni obliki trditev, da je slovensko narodno gibanje usmerjeno proti mirnemu sožitju med Slovenci in Nemci.³

V našem razpravljanju se želimo izogniti prvemu in drugemu izrazu, zadrega pa je za boljšega in primernejšega. Težko bo najti besedo, ki bi pojav v celoti primerno izražala. Zasilno bomo uporabili »nemško usmerjeni Slovenci«.

V tem poglavju ne bomo raziskovali splošnih političnih, gospodarskih in družbenih faktorjev, ki so povzročili pojav nemško usmerjenega slovenstva. Deloma naj na ta vprašanja odgovori ves pričujoči spis. Zdaj se bomo omejili na nekatere politične in kulturne poteze miselnosti, zvezane s pojavom nemško usmerjenih Slovencev. Ta miselnost je bila tako produkt pojava kot eden izmed faktorjev njegovega nastajanja. Čeprav je v zgodnji dobi prevladovala prva stran njenega značaja, v poznejšem razvoju pa druga, bi pojava samega ne mogli pravilno dojeti, če ne bi ves čas imeli pred očmi enotnosti njegovih dveh protislovnih elementov: spontanosti in obenem vdajanja pritisku.

Gospodarskih družbenih in političnih dejavnikov, ki so povzročali v zgodnejšem obdobju v glavnem spontano prehajanje slovenskih meščanskih oz. pomeščanjenih slojev v vrste nemškega liberalizma, tudi v poznejšem obdobju ne moremo izključiti, čeprav postaja njihov relativni pomen vedno manjši in že kmalu niso več dominantni med nagibi za politično odločitev nemško usmerjenih Slovencev. V absolutnem merilu pa njihova pomembnost narašča, ker nekako v 90. letih

ne delujejo več samo na mestno prebivalstvo, ampak tudi na znaten del nove plasti podjetnikov, trgovcev, večjih kmetov itd. na slovenskem podeželju. Ta plast je deloma izhajala iz generacije, katere se je slovenska narodna prebujala že dotaknila in na katere zavest o slovenski narodnosti se je miselnost nemško usmerjenih Slovencev, kakor bomo videli, vseskozi ozirala. Ne more biti govora, da bi se ta del slovenskega prebivalstva odrekel lastnega političnega uveljavljanja zaradi nekakšne prirojene in usodne nesamosvojsosti in da bi se brezosebno in brezposojno podvrget nemškemu političnemu jerobstvu. A vendar je že tedaj bilo v zadostni meri očitno, da pomeni politična podreditve v zadnji konsekvenci tudi germanizacijo in vsiljuje se vprašanje, kako je do takšne odločitve moglo priti, kadar ni šlo že kar za namerno utapljanje v nemštvu.

Pri odgovoru na to vprašanje hočemo za zdaj izločiti tiste elemente materialne odvisnosti slovenskega prebivalstva, o katerih govorimo v drugih poglavjih in ki so povzročali, da je pri velikem delu, verjetno celo pri večini nemško usmerjenih Slovencev nemogoče govoriti o kakršni koli prostovoljni odločitvi, kaj šele o zavestni podreditvi. Omejili se bomo na tisti del slovenskih volivcev, ki je v splošnem sistemu sicer bil vezan na nemški kapital, ki pa v svojih trenutnih odločitvah vendarle ni bil izpostavljen možnosti neposrednega diktata s strani vladajočega nemškega meščanstva. To so bili v prvi vrsti kapitalistični elementi na vasi, premožnejši posestniki, obrtniki, trgovci in drugi podjetniki. Ta sloj volivcev je gotovo bilo treba pridobiti za nemško nacionalno stranko tudi s prepričevanjem, agitacijo, organizacijskim zajemanjem itd. Ta plast je zaradi svojega ugotovljenega narodnega čuta morala pred tako odločitvijo najprej premagati določene pomsleke, ki so bili s tem čutom zvezani. In tukaj nastopa trenutek, ko miselnost nemško usmerjenega slovenstva iz produkta postaja faktor, se spreminja v sredstvo v rokah nemškega meščanstva, da z njim zavestno in sistematično odstranjuje oviro, ki jo pomeni narodna zavest. Nemški nacionalci na Koroškem so v teku desetletij s sistematično propagando ustvarjali miselnost, v kateri se je odločitev Slovencev za politično podreditve prikazovala kot moralno visokovredno dejanje.

Omenjeni trenutek se je individualno in skupinsko pojavljal neprenehoma v vsem času, zlasti po l. 1873. Od njega dalje ostaja element spontanosti v političnem podrejanju nemštvu daleč v ozadju, skoraj

povsem ga zakrije učinek hotene, sistematične in mogočne akcije nemškega meščanstva.

Koroško nemško nacionalno meščanstvo se je strastno vživelo v vlogo izvrševalca velikega zgodovinskega poslanstva nemštva na tem južnem mejnem področju. Potrditev lastne veličine je iskalo v prizadevnem zaviranju in dušenju rasti malega naroda Slovencev. Ni mu šlo samo za obrambo privilegiranega zgodovinskega položaja, tudi ne zgolj za sebično, a konec koncev razumljivo izkoriščanje prednosti, ki jih je dajalo dejansko stanje. Šlo mu je za več, za zanikanje možnosti in upravičenosti slovenskega narodnega razvoja v celoti.

Že na začetku slovenskega gibanja na Koroškem v letu 1848 smo ugotovili, da je celo Vincenc Rizzi, kot predstavnik demokratične in v narodnostnem pogledu najtolerantnejše struje nemškega meščanstva na Koroškem, brezpogojno zavračal misel na slovensko politično samostojnost in to utemeljeval s političnim imperativom, z nujnostjo, da Nemčija obdrži prosto pot do Trsta. Boj za prosto pot bodoče Nemčije do Trsta je bil v miselnosti koroškega nemškega nacionalizma venomer prisoten, bil mu je sveto poslanstvo, v imenu katerega so se zdeli posvečena vsa represivna dejanja proti slovenski enakopravnosti. V bojnem uvodniku »Sovražniki vsenaokrog« ugotavlja nemško nacionalno glasilo »Freie Stimmen« leta 1897 »nezlomljeno bojno navdušenje« in »dejansko odločnost« nemških nacionalcev, da bi preprečili odlamljanje »našega področja« in poudarja: »Prav zares je že dovolj izgubljenega. Širok pas slovenskega in italijanskega ozemlja nas Nemce danes ločuje od našega južnega morja; Kranjska, dežela Anastazija Grüna, je skoraj čisto slovenizirana, na Spodnjem Štajerskem se vzdigujejo samo še posamezna mesta kot nemški jezikovni otoki iz slovenske poplave, v našem pristaniškem mestu Trstu vlada laštvo . . .«¹ Značilno, da v tem turobnem naštevanju manjka ravno Koroška, dežela kjer nemški nacionalci za turobnost pač niso imeli prav nobenega vzroka. — Na kongresu koroške nemško nacionalne stranke 11. novembra 1900 v Celovcu je nemški nacionalni politik Lemisch, pozneje vodilna nemška osebnost v plebiscitni dobi, poudarjal: »Južni Nemci imamo visoko nalogo: skrbeti moramo, da ostane pot velike Nemčije k morju in proti Aziji odprta.«² Koroški predstavnik Dobernig je na zborovanju nemških nacionalcev za alpske dežele 13. januarja 1907 v Leobnu takole definiral nalogo in vlogo nemških nacionalcev na Koroškem: »Ob tem, da kljub vsem nasprotnim izkušnjam ne odnehamo v naših

prizadevanjih, da bi zajeli vse nemške svobodnjake in narodno zavedne v deželi (Koroški), vrh tega, da v lastni deželi vzdržujemo red, je naša naloga še, da svojim rojakom, ki so raztreseni v obmorskih deželah, dajemo zaslombo in tako vzdržujemo prosto pot do Jadranskega morja.«⁶ Vzdrževanje reda, o katerem je govoril Dobernig, je pomenilo pač popolno obvladanje in udušitev slovenskega političnega prizadevanja.

V imenu boja za Trst so koroški Nemci dejansko tudi zanikali pravico Slovencev do razvijanja lastne kulture, do upoštevanja te kulture v osnovnošolski vzgoji itd., kajti kulturna afirmacija slovenskega področja bi zmanjševala upravičenost Nemčije do teritorialne zveze z morjem. To misel so popolnoma jasno izrazili med drugim leta 1909 v programatičnem uvodniku z naslovom »Boj za Trst«. V njem so najprej poudarili zgodovinsko pravico Nemcev na tržaško pristanišče, poudarili, da se med nemškim jezikovnim področjem in Trstom razprostira le nekaj kilometrov tujega jezikovnega ozemlja, čez katero pa vodi brv nešteti nemških jezikovnih otokov. »Slovensko zaledje je tako ozko in tako brez kulture, da ne more na Trst imeti nobene pravice.« Z druge strani pa Nemci spoznavajo velikanski pomen Trsta kot vrat na jug in »od severa podajajo bratovsko roko v pomoč bratom, ki se bojujejo za zaščito milijonov nemškega narodnega premoženja.«⁷ V službi nemškega imperializma na njegovem južnem bojnem področju so nemški liberalni nacionalci za osnovno geslo svoje politike postavili to, da so popolnoma zanikali slovenskemu narodnemu gibanju v celoti in še zlasti na Koroškem upravičenost do obstoja.

Videli smo, da je ljudska vsebina mladoslovenskega taborskega gibanja na Koroškem nemško meščanstvo prisilila na začasno taktiziranje, vendar je potreba tega taktiziranja izginila po letu 1873, ko se je ne le taborsko gibanje, marveč tudi idejno ločevanje duhov v slovenskem političnem življenju v celoti umaknilo »gnilim in strahopetnim časom« (Levstik). Temu je pripomogla tudi mogočna podpora, ki jo je nemškemu meščanstvu priskrbel liberalna centralistična Auersperg—Lasserjeva vlada. V tem obdobju je samo konservativna nemška stranka na Koroškem iz političnih opozicijskih nagibov in pa zaradi svoje šibkosti čutila potrebo načelno priznavati enakopravnost slovenskega elementa v deželi, seveda samo v okviru prizadevanj za kronovinski federalizem.

Nemško nacionalni liberalci so že v času taborskega gibanja organizacijsko in politično pripravljali svoj prodor na slovensko področje in izjavili: »Na Koroškem ne potrebujemo nobene sprave (s slovenskim političnim gibanjem), kajti interesi Slovencev in Nemcev gredo roko v roki in skupno se hočemo zanje truditi.«⁸

V trenutku, ko se je v začetku l. 1890 na Dunaju sestala konferenca Staročehov in čeških Nemcev in ko je pričakovana sprava na Češkem spodbudila tudi podobne upe Slovencev na Štajerskem in Koroškem, so nemški nacionalci spravo odklonili, češ da lahko zanje pomeni »samo vir novih bojov«.⁹ V uvodnih člankih o »dobri sosesčini« na Koroškem je nemško nacionalno glasilo utrdilo osnovno tezo nemških nacionalcev glede slovenskega gibanja na Koroškem, namreč, da je vsak Slovenec, ki to gibanje podpira, agent sovražnika in izdajalec lastne domovine.¹⁰

Svojo tezo popolnega zavračanja slovenskega narodnega gibanja sploh in še posebej na Koroškem so nemški nacionalci ponavljali neprestano in jo razvili do zadnjega nasledka. Ko je leta 1890 ljudsko štetje pokazalo nazadovanje števila ljudi s slovenskim občevalnim jezikom na Koroškem, so poudarjali, da slovensko ljudstvo zaradi svoje majhne notranje moči pač ne more zahtevati, da bi ga imenovali narod, s katerim bi bilo treba v prihodnosti računati.¹¹ Naslednje leto so trdili, da člen 19. ustave ne more biti podlaga za enakopravnost slovenskega jezika v šoli na slovenskem Koroškem, kajti »svetovni jezik in zakotni jezik ne moreta biti enakovredna.«¹²

Ob ustanovnem občnem zboru nemško nacionalne stranke na Koroškem 13. novembra 1892 je njeno glasilo objavilo dolgo pesem, v kateri kliče na boj proti sovražniku, ki hoče vdreti čez Karavanke in ki z zločinsko roko seje v deželi seme nesloge; seme je pognalo, z njegovo rastjo vred pa raste sveta jeza ljudstva (nemških nacionalistov). Pesem poziva na uničenje tega zmaja (to je slovenskega narodnega gibanja), treba ga je zmleti, preden ne zraste še večji. »Dobro nemško in svobodnjaško obdržati našo Koroško, to je cilj, 'enotnost' pa geslo!« Takšen je programski zaključek tega svojevrstnega »poetičnega« dokumenta nemškega nacionalizma na Koroškem.¹³ Načelno stališče, da je Koroška nemška dežela in da taka mora ostati, je bilo podlaga, s katero so na tem ustanovnem zboru slovenske politične zahteve na Koroškem označili kot provokacijo. Boj proti slovenskim zahtevam je občni zbor navedel kot prvi razlog za ustanovitev nemško nacionalne

stranke v tej deželi. V sprejeti resoluciji je bilo med drugim rečeno: »Koroški strankin zbor priznava nujnost, da je treba odločno in enotno nastopiti proti pogubni agitaciji, ki jo je v veliki meri zanesel v deželo tuji element in ki je usmerjena k temu, da bi na Koroškem nemška narodnost in nemški jezik bila utesnjena, kar pa nikakor ne ustreza interesom in potrebam prebivalstva. V ta namen, kakor sploh zaradi varovanja strankinih interesov se ustanavlja strankina organizacija.« Istočasno, ko je odrekel upravičenost slovenskega narodnega gibanja na Koroškem in mu zanimal celo avtohtonost, je nemško nacionalni zbor moral priznavati, da nemško prebivalstvo nikakor ne kaže takega posebnega interesa za takšno nacionalistično politiko in da je nacionalno bojno razpoloženje nemškega prebivalstva lahko le sad stalnega agitacijskega dela organiziranega nacionalizma. Državni poslanec Steinwender je na zboru med drugim dejal: »Mi imamo vendar plemenito nalogo utrjevati nemštvo v deželi in pri tem moramo dajati prebivalstvu dober zgled. Narodni čut v ljudstvu je šibek in ohlapen, venomer ga je treba spodbujati in povzdigovati.« Ta Steinwenderjeva ugotovitev in priznanje osvetljujejo z ene strani resnično razpoloženje nemškega malega človeka na Koroškem, ki se zaradi slovenskih zahtev po enakopravnosti ni čutil nič ogroženega, po drugi strani pa kažejo dvojno mero in nacionalistično moralo nemških »naprednjakov«, ki so Slovencem zanimali pravico do političnega delovanja med slovenskim prebivalstvom. Značilno za »liberalnost« tega pomembnega shoda nemških nacionalcev na Koroškem, od katerega datira nova napadalna faza v razvoju nemško nacionalnega boja za popolno politično udušitev slovenstva na Koroškem, je dejstvo, da je v svoji argumentaciji izhajal od zgodovinskega prava, ali kakor je izrazil državni poslanec Dummreicher: »... popolnoma jasno nam je, da bomo pač prastari nacionalni položaj na Koroškem lahko samo tedaj trajno ohranili, če bo zgodovinski položaj Nemcev v Avstriji znova izbojevan in potrjen.«

Logični zaključek, do katerega je nemško nacionalistična teza na Koroškem prišla še pred koncem obravnavanega obdobja, pa je bil, da so Slovenci na Koroškem le gostje, torej ljudje, ki ne le nimajo pravice do enakopravne besede, ampak katerih bivanje na Koroškem je le začasno. Na občnem zboru »Deutscher Volksverein in Kärnten« 15. novembra 1909 je nemško nacionalni politik Dobernig razglasil: »Proti nacionalno nastopajočemu slovenstvu, ki predrzno zlorablja pravico gosta in ki se rado vidi v vlogi osvajalca, ni mogoče zavzeti dovolj

ostrega in brezobzirnega stališča.«¹⁵ V tem času je torej že bil položen temelj politiki fizičnega zatiranja in izrivanja slovenskega narodnega gibanja na Koroškem.

Nagibi, zaradi katerih so koroški nemški nacionalci s tako slepo strastjo služili nemškemu imperializmu, nikakor niso bili zgolj nekakšna viteška zvestoba visokim idealom nemštva. V glavnem so bili veliko bolj prozaične narave. Boj proti slovenskemu narodnemu gibanju ni bil celo po njihovem lastnem spoznanju zgolj nekakšen idealen spopad med dobrim in zlim, ampak je v prvi vrsti služil čisto praktičnim in otipljivim koristim nemškega meščanstva. Naj kot pričo navedemo samega predsednika koroške nemško nacionalne stranke Doberniga. Na kongresu stranke 11. novembra 1900 v Celovcu je takole opisal socialno osnovo nemškega nacionalizma na Koroškem: »Če se lahko Nemci v alpskih deželah vedno znova prepričamo o tem, da pomeni pritok slovanskih elementov z juga in s severa nacionalno in gospodarsko vplivanje na naše razmere, da z naraščanjem slovanskih trgovcev in obrtnikov ne prihaja samo do premika jezikovnih meja, marveč da sta tudi domači trgovec in obrtnik zaradi naraščanja konkurence ogrožena v svojem obstanju; — če se, nadalje zavedamo, da bodo nemški uradniki na Koroškem in njihov naraščaj pri svojem napredovanju le prekmalu na lastnem telesu občutili hiperprodukcijo čeških in slovenskih učnih zavodov; — če slednjič opazujemo utesnjevanje tržišča nemških kmetovalcev in širjenje dejavnosti slovenskih političnih združnih ustanov — potem ne bomo niti za trenutek podvomili o tem, da narodno vprašanje nima samo čisto idealne strani, ampak da je to vprašanje kruha za Nemce v Avstriji in da se le-ti bojujejo samo za svoj gospodarski obstoj, kadar se odločno upirajo vsakemu nadaljnjemu nacionalnemu oškodovanju.« Tako Dobernig.¹⁶ Razume se, da na Koroškem ni moglo biti govora o kakem premikanju jezikovne meje na škodo Nemcev ali pa o utesnjevanju nemških obrtnikov, trgovcev in uradnikov s strani slovenskega življa. Po takšne pojave, če so hoteli o njih govoriti, so koroški nemški nacionalci morali hoditi na pósodo kam daleč na Češko. Šlo jim je za osvajanje tudi tistega življenjskega prostora, ki ga še niso imeli. Pač svojevrstna ilustracija izredne potlačенosti Slovencev na Koroškem. Enako neutemeljeno je bilo tudi tisto, kar je resolucija tega nemško nacionalnega kongresa v Celovcu govorila o tem, da je Nemcem treba na vseh področjih javnega življenja znova priboriti vpliv, ki jim pripada. Ta vpliv je na Koro-

škem v vsem obravnavanem obdobju pač vedno bil absoluten in niti najmanj utesnjen. Šlo je pač za opravičevanje še večje agresivnosti proti slovenskemu življu, za udušitev vsake misli na njegovo politično enakopravnost.

Vzlic vsem silnim privilegijem in dušeci nadmočnosti, kljub vztrajni in sistematični napadalnosti pa nemški meščanski nacionalisti na Koroškem niso mogli mimo dejstva, da je prebivalstvo slovenskega dela dežele presenetljivo vztrajno ohranjalo svoje etnične karakteristike, v prvi vrsti slovenski jezik. Tega dejstva ni bilo moč odstraniti z vsem velikim prizadevanjem, ki so ga bili zmožni. Treba je bilo iskati drugih rešitev. Najpomembnejša med njimi je bila, širiti z vsemi sredstvi miselnost nemško usmerjenega slovenstva. Nekatero potezo te miselnosti so se v zasnovi izoblikovale ob prevladanju konservativne težnje v slovenskem gibanju na obeh prvih njegovih viških krog l. 1848 in 1870, treba jim je bilo le dati materialno moč s propagando v tisku, šoli, politični agitaciji, z gospodarskim pritiskom itd. Dodati še druge poteze, ki so to miselnost zaokrožile že skoraj v sistem, ni bilo težko, saj so se jih lahko izposojali pri Nemcih drugih dvojezičnih dežel.

Prva družbena plast med Slovenci na Koroškem, ki je zapustila slovensko politično gibanje in se vdala nemškemu liberalizmu, je bilo slovensko malomeščanstvo. Neizvršena ločitev med mladimi in starimi v l. 1873, zastajanje slovenskega gibanja v zastarelem klerikalnem konservativizmu, na Koroškem še občutneje kot v drugih slovenskih pokrajinah, zveza tega gibanja z nemškimi konservativci v deželi, številčna in gospodarska šibkost slovenskega mestnega elementa, vladno nasprotovanje slovenskim težnjam, to so glavni momenti, zaradi katerih je slovensko gibanje v očeh slovenskega dvojezičnega meščana na Koroškem izgubilo vso svojo privlačnost. Široki in varni razgledi so se mu odpirali v naročju nemškega meščanskega sveta, za katerim je stala zmogovita Bismarkova Nemčija.

Dopis v »Slovenskem Narodu« l. 1875 o nemčevanju koroškega slovenskega meščanstva značilno orisuje spremembe, ki so v teh letih odločilno odvrnile miselnost tega družbenega sloja od slovenskega narodnega gibanja.¹⁷ Glavne poteze te novo zavladale miselnosti lahko posebno nazorno ugotovimo ob primeru slovenskega odvetnika dr. Matija Abuje, domačina iz Blač v Ziljski dolini. Slovenski državni in deželni poslanec Franc Grafenauer ga v svojih spominih karakterizira kot ene-

ga najsposobnejših tedanjih odvetnikov v Celovcu, konciliantnega moža, sijajnega govornika in v pravnih zadevah njegovega zastopnika.¹⁸

Dr. Abujo najprej srečamo med odborniki za proslavo stoletnice Jarnikovega rojstva l. 1884. Zabahal je v Čitalnico in veljal za »zmernega rodoljuba«.¹⁹ Istega leta (1884) je bil Abuja izvoljen za deželnega poslanca v šmohorskem okraju. Njegova izvolitev je bila nekoliko presenetljiva tako za slovensko-nemško konservativno kot za nemško liberalno stranko, kajti Abuja prvotno sploh ni bil med kandidati, kakor izvemo iz »Freie Stimmen«. Po vsem videzu so se volilni možje šele na volišču samem odločili zanj kot za kandidata. Gotovo so ga poznali kot sposobnega človeka. Vsekakor so bile odločilne njegove osebne kvalitete in ne takšna ali drugačna njegova politična usmerjenost, saj ta niti ni bila znana in sta obe stranki tedaj izrazili upanje, da se bo Abuja priključil njima. Andrej Einspieler se je v »Miru« razveselil, da je v Šmohorju bil »voljen narodni dr. Abuja«. »Freie Stimmen« so upale, da se Abuja najbrž ne bo štel h klerikalcem, marveč na zmeren način k (nemško) nacionalni smeri.²⁰ Abuja pa je hitro razpršil vse dvome, ko je v nemško nacionalni »Deutsche Zeitung« izjavil, da je za napredno stranko, da ne more hoditi s klerikalci in konservativci, da obsoja narodni prepir, da se je šolal v nemških šolah in da ima zato tople simpatije za Nemce, ki so na Koroškem vodilni.²¹

Nemški nacionalci so spoznali v Abuji dragocenega človeka zaradi njegove popularnosti v Ziljski dolini, še večkrat so ga tam kandidirali v deželni zbor in z njegovo pomočjo pridobivali glasove slovenskih volivcev. Na volilnem zborovanju leta 1890 v Bistrici na Zilji je Abuja takole opravičeval svoje politično ravnanje: Klerikalci in Slovenci se trudijo izpodkopati stvar napredka, ta pa je tisti, ki je dosegel velike dobrine, namreč napredno šolo in prosveto. »Resnični poštenjaki so naši nemški bratje. Vse, kar naša dolina premore, za vse se mora zahvaliti samo nemškim naprednjakom, ki nas nikoli ne majorizirajo. Mi vsi ljubimo svojo slovensko materinščino in je ne zanikamo; če hodimo kljub temu z naprednjaško stranko, ki pošteno želi naše dobro, potem ravnamo pravilno. V sili se spozna prijatelj. Če se v njej obrnemo na Nemce, dobimo pomoč. Mi smo z vami, Nemci, pa naj valovi nacionalne plime vstajajo še tako visoko!«²²

Vidimo, da je Abuja medtem postal že rutiniran politik, z uglajeno frazo. Na prvem mestu enači klerikalizem in slovenstvo in jima zoperstavlja (nemško) naprednjaštvo. A pri tem ne pozna mere. Njegova

trditev, da se ima slovenska Ziljska dolina prav za vse, kar dobrega uživa, zahvaliti nemškimi liberalcem, je vsekakor močno pretirana. Težko, da bi izvirala iz notranjega prepričanja; z njo je najbrž skušal pred seboj in pred drugimi opravičiti svojo nemško politično opredelitev, katere moralno dvomljivost je na svoj način občutil. Brezmejno hvalisanje nemške nesebičnosti in nemških zaslug za napredek, ki je obenem pomenilo skrajno podcenjevanje kvalitet lastnega naroda, ki ju ugotavljamo pri dr. Abuji, sta značilni za miselnost slovenskega, Nemcem vdanega malomeščana. Tretja značilnost nemško usmerjenega slovenstva pa je poudarek, da se lastnega slovenskega materinskega jezika ne sramuje in da ga ne taji. To trditev bomo še večkrat srečali. Kadar je prihajala iz ust ljudi, ki so, podobno kot Abuja, snubili slovenske volivce, potem lahko upravičeno dvomimo o njeni iskrenosti, čeprav so se tudi oni najbrž z njo tolažili. Iz tega poudarka pa z gotovostjo lahko zaključimo, da snubljeni volivci do svojega etničnega porekla, do svojega jezika, nikakor niso bili ravnodušni.

Vse tri elemente miselnosti nemško usmerjenega slovenskega malomeščanstva so poprijeli nemški nacionalci in jih s svojimi velikimi možnostmi potencirali v sredstvo, s katerim so se trudili zavreti in nevtralizirati razvoj slovenske narodne zavesti. S tem sredstvom so skušali ublažiti tisto protislovje med etnično pripadnostjo in nemško liberalno politično usmerjenostjo, ki je slejkoprej bilo občuteno celo pri meščanski slovenski (dvojezični) plasti. To je bila prva plast slovenskega prebivalstva, ki ga je politika nemških liberalcev sistematično pridobivala. Podeželsko prebivalstvo je prišlo na vrsto šele pozneje. V zvezi s tem je tudi dejstvo, da je v prvem času, v osemdesetih in v večjem delu devetdesetih let, nemškimi liberalci zadostovala dejavnost v nemškem jeziku, pozneje pa so morali pisati v slovenskem.

V rokah nemških nacionalcev je propagiranje miselnosti nemško usmerjenega slovenstva seveda dobilo še posebne poteze, ki so se oblikovale po potrebi politične učinkovitosti, ali boljše, ob soočenju z že obstoječo politično in narodno zavestjo slovenskega prebivalstva. Te poteze so se poglobljale zlasti v treh smereh: zavračanje očitka narodnega odpadništva na račun nemško usmerjenih Slovencev, poudarjanje slovenstva kot pojava, ki ga je moč trpeti samo izven politike, in končno, zanikanje možnosti razvoja polnovredne slovenske kulture, in sicer iz razlogov majhnosti, zaostalosti in celo umske manjvrednosti slovenskega ljudstva.

Očitaj, da so narodni odpadniki, so se nemško usmerjeni Slovenci močno otepali. Nemško nacionalna propaganda je to upoštevala s tem, da jih je pogostokrat, zlasti ob volilnih priložnostih, imenovala kot Slovence. Sploh je poudarjala, da ji ne gre za to, da bi Slovincem jemala njihovo narodnost, ampak da hoče le spravo in sožitje med obema narodnostima. Na že omenjenem nemško liberalnem zborovanju v Bistrici na Zilji leta 1890, je npr. Abujevo deklarativno obljubo, da se Slovenci hočejo na Koroškem držati Nemcev, navzoči nemško nacionalni poslanec Ghon manifestativno podčrtal in zaključil: »Nemci in Slovenci hočemo ravnati samo kot Korošci. Podajam dr. Abuji roko in tudi v prihodnosti hočemo hoditi skupaj.« — Ali drug primer. Valentin Komar in Valentin Schein iz Lovank pri Dobrli vesi, katerima je »Mir« očital, da sta se pustila zapeljati in da sta govorila na nemško liberalnem shodu v Dobrli vesi, sta v »Freie Stimmen« izjavila: »Mi Lovančani smo že od nekdaj vneti Slovenci . . ., pač pa smo vedno za odkritosrčen mir in ne za spor med obema narodnostima . . .«²³

Enako koncesijo slovenski narodni zavesti najdemo tudi v obsežnem članku, objavljenem v dveh številkah »Freie Stimmen« istega leta. Ta članek pomeni poskus zaokroženo formirati miselnost nemško usmerjenega slovenstva. Izšel je na uvodnem mestu z naslovom »Dobro sosodstvo«, pisal pa ga je anonimni »koroški Slovenec« (»Von einem Kärntner Slovenen«). Zavrača očitek, da se koroški Slovenci pustijo posiljevati Nemcem zaradi pomanjkanja nacionalnega čuta: »Mi se ne puščamo posiljevati, marveč mi hodimo skupaj z Nemci . . . ker smo uvideli, da je to nujno.« Nujno je zaradi naravnih meja, zgodovinskih razmer in gospodarskih razmer. Poudarja, da noče priključitve dela Koroške med Dravo in Karavankami Kranjski, ker bi prebivalstvo tam še vedno moralo trgovati s sosednimi nemškimi mesti in bi zato potrebovalo nemški jezik. Zato mora tudi ». . . vsak misleči koroški Slovenec uvideti nujnost nadaljnjega obstanka naših upravnih in šolskih razmer.«²⁴ V nadaljevanju skuša podrobneje formulirati odnos do slovenskega vprašanja. Poudarja, da so ljudje na Koroškem postali koroško ljudstvo. »Če nas kdo v tujini vpraša: ‚Kakšen deželan pa si ti?‘ — potem mi z veselim ponosom odgovorimo: ‚Korošec sem!‘ . . . Če pa še vpraša, ali si Nemec ali Slovenec, potem gotovo ne bo nihče tako podel (!), da bi se izdajal za Nemca, če je Slovenec. Saj to bi bila sramota, ki se nam koroškim Slovincem vendar ne sme prisojati. ‚Jaz sem Slovenec (Windischer)‘, odgovarjam na takšno vprašanje odkrito

in prosto, ‚vendar‘, pristavljam vselej, ‚sem užival nemško izobrazbo in sem srečen, da živim z nemškimi Korošci in da sem z njimi vred Korošec!« Po tej izjavi uvodnik nadaljuje, da je zgodovina razvila Slovencem čut skupnosti z Nemci »... in ta čut se meša zlasti z našim narodnim čutom v tej meri, da se le-ta ne more stopnjevati do želje po nacionalnem vladanju.« Za to (da bi zahteval politično enakopravnost in nacionalno samoodločbo) je koroški Slovenec premehak in preveč vedro, lirično razpoložen; vzrok je tudi to, »... ker nima lastne zgodovine kot drugi (t. j. Čehi in Madžari), marveč samo zgodovino koroške kronovine. Ta zgodovina je pa nemška.« Če bi se hotel sklicevati na kratko prvo obdobje slovenske samostojnosti, bi bilo, kot da bi se zgrbljena starka, ki se je nekoč v otroških letih drsala, hotela spet drsati po ledu. »Če se odrečemo nacionalne samostojnosti, pa to še ne pomeni, da smo se odrekli svoje nacionalne posebnosti. Te posebnosti nam nikakor ni treba čisto izgubiti, kolikor ima dobre strani. Deloma pa se tako izgublja zaradi vsepreplavljajoče moderne kulture. Ali bi se mar hotel kdo temu upirati? Nezadržno se vrteče kolo časa bi ga zmlelo! Kdor noče iti z nami, zaostaja na svojo lastno škodo.« Uvodnik nato še naprej govori o nacionalni posebnosti. »Nacionalna posebnost se najvidneje izraža predvsem v materinskem jeziku. Ali moramo ta jezik zato izgubiti, ker smo se naučili nemški? Gotovo ne! Jaz s svojo ljubo slovensko (windisch) mamico nisem nikoli drugače govoril kot slovenski (windisch). Pa tudi celotni pouk na slovenskih šolah (!) se začanja v materinskem jeziku otrok. Kdor ima veselje in možnost izobraževati se dalje v tem jeziku, temu se v mestih v višjih učnih zavodih ponuja dovolj priložnosti. *Toda deželni jezik na Koroškem lahko je in ostane samo nemški!* In zaradi tega se mora ta jezik na vsaki šoli učiti in naučiti!« — Članek nato pravi, da tisti, ki ljubi svojo koroško domovino, le-te ne bo hotel raztrgati, marveč se bo trudil, »da se obe narodni plemeni, slovensko in nemško, še bolj tesno med seboj združita, postaneta čisto eno ljudstvo. To pa je mogoče samo tedaj, če si Slovenec prisvoji tudi nemški jezik in izobrazbo. Samo tako lahko koroški Slovenci gledajo z mirnim očesom v prihodnost, naši lepi domovini v čast in obrambo!« Na koncu še učeče pristavlja, da so vsi civilizirani narodi mešani narodi in da je protikrščansko narode razdvajati. V naslednji številki pisec najprej označi kot glavnega sovražnika Koroške militarizem in korupcijo, katerima se nasproti pojavljata dva ekstrema: socializem in fanatični antisimetizem. »Koroški Slovenci

niso niti socialisti niti antisemiti — vsekakor ne najostrejšje vrste.« Potem ko tako demagoško neopredeljeno govori o sovražniku (slovensko narodno gibanje se kot sovražnika očitno ne upa označiti), opozarja na nujnost skupnega odpora Slovencev in Nemcev na Koroškem. Priznava sicer, da niso tako sorodni med seboj, kot so bila grška plemena, ki so se združila v odporu proti Perzijcem, a vendar: »Vsi smo Ariji!« vzklika »in zato se tesno združujemo v obrambi proti zunanjemu sovražniku«, proti »vsepreplavljajočemu militarizmu v zvezi s korupcijo, ki hoče vse razkrojiti! In kdor nam hoče braniti, da bi hodili skupaj z Nemci, ta je agent našega skupnega zunanjega sovražnika, ta sploh ni Korošec! Če pa je Korošec, potem je izdajalec svoje lastne domovine: svoje domovine ne ljubi.«²⁴

Ta načelni članek, v katerem so razložene agitacijske teze nemških nacionalcev na Koroškem na naslov Slovencev, je pomemben v dvojnem smislu. Najprej po tem, da v njem najdemo splošne poteze obraza, ki so ga hoteli nadeti nesvojim Slovencem v vsem času, ki ga zajema naša obravnava: slovensko podeželje je iz gospodarskih razlogov vezano na nemška mesta, zato je nemški jezik temu podežlju potreben, koroški pokrajinski patriotizem je poudarjen kot najvišja vrednota, pri čemer je zamolčano dejstvo, da ta patriotizem prav nič ne ovira Nemcev, da se ne bi uveljavili kot integralni del svojega naroda; zgodovina Koroške je nemška zgodovina, deželni jezik na Koroškem je lahko samo nemški, slovenska narodna posebnost je protikulturna, kdo se je drži, zaostaja na svojo lastno škodo. Glavni poudarek pa ima že v tem času diskriminacijska trditev, da je tisti, ki nastopa proti političnemu podrejanju Slovencev Nemcem, agent zunanjega sovražnika, da je izdajalec domovine in da te domovine ne ljubi. — To vodilno misel nemško nacionalne argumentacije lahko zasledujemo kot rdečo nit skozi vse faze njenega razvoja v obravnavanem obdobju in še pozneje. Kdor se poteguje za slovensko nacionalno samoodločbo, ta je v teh posameznih fazah najprej izdajalec v korist fevdalni reakciji, pozneje agent imaginarnega militarizma in korupcije, nato agent jugoslavizma, nato komunizma itd., a vedno izdajalec, domovini nezvest in izvržek. Ta diskriminacijsko teroristična teza je »teoretični« izraz tistega vsakdanjega, široko razpredenega individualnega pritiska, ki je legel v obdobju imperializma na slovensko prebivalstvo in izrabljaj vse možnosti, ki mu jih je dajal koroški sistem. — Dokumentarnega pomena sta oba članka zaradi tega, ker dokazujeta, da v tej začetni fazi političnega pro-

diranja nemških nacionalcev na slovensko Koroško njihova agitacija ni načejala nekaterih poglavitnih in naravnih zahtev slovenskega prebivalstva. Niti najmanj ni dvomila o njegovem slovenskem narodnem značaju, ni sledu o kakem ločevanju od Slovencev v drugih slovenskih deželah. Slovencem priznava njihov posebni narodni čut, njihovo narodno posebnost, katere najvišji izraz je slovenski materinski jezik, priznava upravičenost, da si svoje nacionalne posebnosti ohranijo, vse to z glavnim pogojem, da te posebnosti ne morejo biti podlaga zahtevi po nacionalni samostojnosti. Ta agitacija je priznavala brez pridržka tudi upravičenost zahteve oziroma tedanjega dejanskega stanja, da se vsi slovenski otroci, ne glede na politično usmerjenost staršev oziroma na njihovo željo, vsaj v prvem času obveznega šolanja poučujejo samo v slovenskem materinem jeziku. Ta agitacija v tedanjem času celo ni naravnost omenjala slovenskega političnega narodnega gibanja, ga ni postavljala za glavnega sovražnika, marveč je slovensko podrejanje Nemcem v obrambnem boju utemeljevala z nevarnostjo nekakšnega neopredeljenega militarizma in pa korupcije. Iz teh dejstev izhaja zaključek, da je slovensko koroško prebivalstvo ne glede na svojo politično orientacijo, v tem času vsekakor imelo svojo naravno in normalno zavest pripadnosti slovenski narodnosti in da je prav ta zavest kljub nenevarno ugodnim političnim, gospodarskim, družbenim, zgodovinskim in ostalim okoliščinam v korist nemško nacionalni stranki, pomenila za to stranko glavno oviro njenega političnega prodiranja.

Tudi v drugih izjavah najdemo izraženo to dejstvo. Ko je klerikalni »Kärntner Volksblatt« leta 1890 trdi, da v koroškem deželni zboru skoraj ni Slovencev, so mu »Freie Stimmen« odgovarjale na uvodnem mestu, da sta v tem zboru najprej dva slovenska klerikalna poslanca, namreč Andrej Einspieler in Muri, nato pa »še Slovenci dr. Abuja, Seebacher in Orasch, katerih ‚Volksblatt‘ sicer noče priznati kot Slovence, ker, oh ker so naprednega mišljenja in nočejo s klerikalnimi načrti za trapanje ljudstva imeti nič skupnega. Zaradi tega pa vendar ostajajo Slovenci . . .«²⁵ Istega leta je na shodu v Prevaljah predsednik koroškega Bauernbunda Seebacher poudarjal, da je rojen Slovenec.²⁶ Prav tako je tedaj deželni poslanec Orasch v svojem pismenem poročilu volivcem poudarjal, da je rojen Slovenec in da svojega materinskega jezika nikoli ni zanikal.²⁷ Na ustanovnem občnem zboru reorganizirane nemško nacionalne stranke v Celovcu, 12. novembra 1892, je glavni referent, deželni poslanec dr. Luggin, poudarjal, da je naloga

stranke ščititi nemške pozicije na Koroškem: »Moramo torej ščititi naše ljudstvo in našo deželo; pri tem pa ščitimo tudi tiste Slovence, ki spoznavajo, da jih gospodarski promet in zemljepisna lega dežele trdo silijo živeti z Nemci v slogi in miru in iskati v skupnem delu z deželnimi brati svojo resnično blaginjo.«²⁸ Nemško nacionalna stranka na Koroškem je leta 1897 v svojem volilnem proglasu zagotavljala slovenskim volivcem: »Če vam pravijo, da hočemo svoje slovenske deželne tovariše zatirati, tega ne verjemite. Nasprotno, mi hočemo živeti v miru z vsemi Slovenci, ki sami bivajo v dobri sosesčini z nami in ki hočejo skupaj z nami delovati za napredek in blaginjo dežele.«²⁹ Celo na občnem zboru »Deutscher Volksverein in Kärnten« 15. novembra 1909, ki je bil v tistem času ustanovljen z namenom pobijati slovensko nacionalno gibanje na Koroškem (Dobernigova izjava), v času najhujših narodnostnih zaostritev, je glavni referent pozdravljal »priključitev svobodnjaških in Nemcem prijaznih slovenskih deželnih prebivalcev«.³⁰ Še celo l. 1909 skrajni nemški nacionalisti na Koroškem niso puščali nobenega dvoma o tem, da slovenski volivci nemških strank po narodnosti vendarle ne bi bili Slovenci.

Tretja smer nemške propagande med Slovenci je bila gojenje občutka manjvrednosti. V ta namen je v prvi vrsti široko izkoriščala suggestivni vpliv, ki so ga imele ogromne prednosti nemštva v primerjavi s slovensko pičlostjo. Na eni strani ogromen nemški narod v okviru Avstrije in Nemčije, na drugi strani majhen, nepriznan malorazvit, reven narod Slovencev.

Nemški statistik Rauchberg, ki je raziskal razvoj številčnega razmerja med Nemci in Čehi na Češkem, torej na področju, kjer so Nemci bili v manjšini, na področju, s katerim se slovensko-nemško mejno področje po gospodarski razvitosti ne more niti primerjati, je prišel do takihle zaključkov: Če hočemo pravilno vrednotiti število Nemcev in Čehov na Češkem, ga je treba vključiti v narodnostno statistiko ne le Avstrije, marveč Evrope. Na Češkem sta 2/3 vseh Čehov in 1/4 vseh Nemcev v Avstriji. Nemški pomen je večji od deleža, ki ga imajo Nemci na Češkem: »Kakor so tehtni nemški interesi na Češkem že sami po sebi, bi jih vendarle podcenjevali, če ne bi hkrati ocenjevali tudi njihovega državnega pomena za Avstrijo in njihovega nacionalnega pomena za celotno nemštvo. Češki Nemci niso združeni samo z Nemci vseh drugih avstrijskih dežel v važnih nalogah za državno celoto, oni tvorijo z njimi skupaj tudi člen velike kulturne skupnosti nem-

škega naroda.« »Svoj položaj v deželi ne branijo samo za sebe, marveč hkrati v interesu Avstrije in v interesu vseh Nemcev.« Za njihov boj je zainteresiranih 6,8 milijonov drugih Nemcev v Avstriji in 60 milijonov Nemcev v Reichu, Čehov pa vsega skupaj ni niti 6 milijonov. »To je veliko ozadje češkega narodnega boja,« zaključuje Rauchberg.³¹ Njegove ugotovitve, napisane leta 1905, so seveda še v neprimerno večji meri veljale za Koroško, kjer so Slovenci tvorili manjšino, tradicionalno podrejeno, brez politične zgodovinske osnove in kar je še pomembnejše, z nerazvitim lastnim meščanstvom oziroma brez industrije. Sugestivni vpliv nemške moči ni bil le osnova vsega pisanja in govorjenja v vsakdanji politični propagandi s strani vladajočega nemštva, z njimi je bil prežet tudi pouk v šolah.

Ob vsem tem je slovenska propaganda imela le eno prednost: govorila je v jeziku, ki je bil ljudstvu domač in lasten. Zato je nemška propaganda čutila potrebo odreči temu jeziku vsako kulturno in civilizacijsko sposobnost in vlogo, prikazati ga kot nevrednega zanimanja in ljubezni. S tem namenom je poudarjanju nemške materialne premoči dodajala tudi brezmejno poveličevanje zaslug nemške kulture in civilizacije. Nemški tezi ni koristila samo dejanska majhnost slovenskega kulturnega prispevka v evropskem okviru, posebno v primerjavi z nemškim, marveč tudi okoliščina, da je na Koroškem, z izjemo sporadičnih poskusov v letih 1867 do 1873 in v manjši meri 1907 do 1911, slovenski liberalizem bil popolnoma jalov, da je slovenska politika na Koroškem imela tako močno klerikalni značaj. To dejstvo je geslu o premoči nemške kulture, o njeni odrešilnosti in civilizacijski misiji dajalo posebno prodornost.

Že nemško liberalni »Alpenblätter«, je l. 1866 enačil na Koroškem napredno besedo z nemško besedo.³² Tudi »Freie Stimmen« so že v začetku svojega izhajanja in pozneje vedno znova poudarjale, kako veliko prednost ima Slovenec, če ostaja v stiku z nemško kulturo (pri čemer seveda niso imeli v mislih kulturne izmenjave, marveč politično podrejenost in nemško šolo).³³ Hvalisanje nemške kulture, poudarjanje kulturnosne vloge Nemcev itd. je že zelo zgodaj zavzelo takšen obseg, da ni bilo le neokusno, ampak je mejilo tudi že na smešnost. Naj navedemo za primer samo, kako je nemškonacionalno glasilo poročalo o novi vremenski opazovalnici na Obirju in o telefonu, ki je to opazovalnico vezal z Železno Kaplo: »Ponavadi poteka pogovor med Železno Kaplo in Obirjem samo v nemškem jeziku. To je tudi čisto razumljivo.

Saj je vendar vse lepe naprave moderne kulture tukaj ustvaril in napravil nemški duh, saj jih vzdržuje nemška moč in torej so ter ostanejo lastnina nemškega naroda. Razen tega razume in govori vsak izobražen koroški Slovenec tudi nemški in te naprave uživa skupno z Nemci, hvaležno spominjajoč se vrednot, katere mu višje razvita nemška kultura nudi enako prijazno kot vsakemu Nemcu, kot vsakemu človeku sploh.«³⁴ Neznosna nadutost nemških nacionalcev na Koroškem pa seveda ni bila samo stvar njihovega značaja; v prvi vrsti jim je bila moralno opravičilo za čisto konkretne želje po absolutnem gospostvu in nadvladi nad slovenskim elementom. Še pred koncem 19. stoletja, na kongresu nemške nacionalne stranke za alpske dežele 12. julija 1897 v Celovcu, je koroški nemško nacionalni politik in državni poslanec Otto Steinwender izjavil: »Nemci sicer lahko služimo državi, toda v nobeni državi sveta ne bomo igrali vloge služabnikov; kajti Nemci smo gospodski narod in do gospodovanja moramo priti.«³⁵

Poveličevanje nemške kulture je spremljalo sistematično podcenjevanje in preziranje slovenske kulture in sploh kulturnih dosežkov in zmožnosti slovenskega naroda. Nekaj primerov naj pokaže odnos do slovenske kulture in jezika, kakršnega so ga propagirali nemški liberalci oziroma nemški nacionalci na Koroškem.

Že takoj v začetku obnove ustavne dobe se je v nemško liberalni »Zeitung für Kärnten« 1. 1861 oglasil dopisnik »od spodnje Drave« (Velikovca). Napadel je pobiranje podpisov za Tomanovo peticijo Schmerlingu na Koroškem in pri tem izjavil, da »slovenska kultura nima v subjektivnih stvareh še nobene sedanjosti in tudi za prihodnost take upravičenosti še dolgo ne bo dosegla, posebno še, če gre za to, da bi uvedli ljudski pouk po slovenskem kroju...« »Če razen tega pogledamo značaj našega slovenskega (windisch) jezika, potem bo vsakega laika zbudilo v oči, da tako strohnel in rešetast jezik, ki je prepreden z izrazi iz vseh jezikov, da, celo iz tako osovraženega nemštva, lahko izsili vsakemu poznavalcu jezikov samo globoko usmiljenje, istočasno pa tudi sardonski smehljaj spričo tega, ker se še najdejo napačni mecenji, ki hočejo v svoji slovanski inkarniranosti prisiliti cvetko panslavizma k razcvetu na tako močvirnih tleh.« Pouk v slovenskem »deželnem« (t. j. domačem) jeziku pisec zviška zavrača: »Pouk v deželnem jeziku se bo lahko uvedel tam, kjer je ta jezik že zadostno izobražen, da omogoča znanstven pouk in pa če so učne moči za to zadostne.« Teh pogojev, po njegovem mnenju, slovenski jezik

seveda ne izpolnjuje.³⁶ Avtor dopisa je bil davčni pisar Julius Gretschnig. Takšno žaljivo zavračanje slovenskega jezika in slovenske kulture na Koroškem tedaj še ni bilo vsesplošno; javno mnenje v Celovcu je dopis obsodilo in urednik Hussa se je dopisnika odrekel.³⁷ Zanimivo je, da najdemo deset let pozneje Gretschniga med organizatorji podjunskega demokratičnega društva.³⁸

Tudi glasilo nemških nacionalcev »Freie Stimmen« je že v začetku svojega izhajanja smešilo domači slovenski jezik in ga apostrofiralo kot »veličastne glasove rožanskega svetovnega jezika«.³⁹

Takšna zbadanja so se še pred koncem stoletja razvila do načelnega zanikanja slovenske kulture sploh. Tudi do takšnega stališča se koroški nemški nacionalci niso dokopali samostojno in so le pobrali orožje, ki ga je vrgel južnoštajerskim nemškim nacionalcem nemški politik Armand Freiherr von Dumreicher v svoji knjigi »Südostdeutsche Betrachtungen« (1893). Dumreicher je slovenski literaturi odrekel prihodnost. Svojo napoved je oprl na trditev, da v dolgih stoletjih, ko so Slovenci bili v stiku z dvema velikima kulturnima narodoma, z Nemci in Italijani, »ni nanje preskočila nobena iskra, ki bi netila duha.« Svojo književnost so si naročili pri avstrijski državi, enako celo svoj knjižni jezik. Država je res v ta namen žrtvovala nekaj sto goldinarjev in se osmešila, saj je ustvarila nekakšen birokratski razvoj književnosti, pravcato slovensko literaturo na erarne stroške. Sestajale so se komisije, da bi skovale slovensko terminologijo, šomaštri so dobili dopust, da so lahko pisali slovenske knjige s tem, da so prepisovali iz nemških itd. Knjižno produkcijo Slovencev celega leta je bilo doslej moč kupiti za 20 goldinarjev, itd.⁴⁰ Zanikanje slovenske kulture je pri koroških nemških nacionalcih bilo le še občutno bolj grobo.

Uvodnik »Freie Stimmen« je l. 1899 z naslovom »Kultura Slovencev« npr. izrekel takšnole obsodbo: »Slovenskega pesništva danes še ni... tega Slovenci tudi nikoli ne bodo imeli; saj sploh nimajo daru za lastno čustveno življenje; to, kar so izobraženci med Slovenci v slovenskem jeziku spesnili, ni v najboljšem primeru nič drugega kot nezavedni prevod ali pa podoživljanje iz nemščine, ki jo tako zelo sovražijo. Slovenska literatura je ostala borna mešanica molitvenikov, prevodov, vse iz nemškega — in par zveščkov s pesmimi. Dela slovenskega ‚kneza pesnikov‘ Prešerna lahko udobno spravimo v žep

pri telovniku ... Zelo 'slaven' pesnik je tudi Valentin Vodnik, ki ni koval slabih verzov ... Spet druga duševna veličina, zelo slavljene pesnik Aškerc, doslej ni spravil na papir niti ene edine lastne pesniške misli. Njegovi soneti, ki jih piše v ducatih, so vsi povzeti po znanih bajkah in pravljičah, večidel nemškega izvora. V širokoustenju je storitev seveda velikanska, medtem ko duhovna dejavnost slovenske inteligence ni dala ničesar, kar bi imelo kakršno koli vrednost ... Slovenski jezik ni za nikogar duševna zakladnica. Če bi celotno slovensko literaturo, znanost in umetnost z enim udarcem popolnoma uničili, potem to ne bi bil nikak dogodek v zgodovini človeškega duhovnega življenja; svetu in vsemu napredku bi bilo to popolnoma vseeno, en sam učenjak na svetu ne bi za njo potočil solze.«⁴¹ Ta v svoji osnovi že genocidna mentaliteta se je v svoji negativnosti pozneje le še stopnjevala.

Misel, da bi slovenski jezik bil sposoben umetniškega izraza, je koroškim nemškim nacionalistom bila neznosna. Histerično so ponavljali, da je »Prešeren bil lirik, kakršnih štejejo resnično kulturni narodi po več sto, da je le za Slovence vendar le še 'veličina', čeprav svetovna literatura o tem pesniku, ki se je zgledoval po nemških vzorih, ničesar ne ve.«⁴² Še neznosnejša jim je bila misel, da bi ta jezik lahko bil sredstvo višje izobrazbe in civilizacije. Ob peticijah na prosvetno ministrstvo za slovensko univerzo v Ljubljani so vzklikali »Kaj pa še! Kranjci potrebujejo ljudske šole, toda nobene univerze!«⁴³ A svojim slovenskim bralcem po Štajerskem in Koroškem pa so v »Štajercu« vtepal v glavo: »Dragi kmet, vseučilišče stane mnogo denarja, in kdo naj plača, ti ljubi kmet boš moral v žep seči. Naj ti raje dajo zate primernih šol, ljudske šole naj se v naprednem oziru izboljšajo, naj ti dajo nemški poduk, naj ti dajo raje poljedelske in strokovne šole, od teh imaš korist, od vseučilišča pa nič nimaš ... Ljubljanska univerza nikdar ne bi (ali ne bo) videla učenjakov.«⁴⁴ V slovenskem volilnem proglasu za Koroško leta 1885 so drastično dopovedali slovenskemu prebivalstvu: »Slovenski, materni jezik ohranite si kmetje, pa ne zabranjujte svojim otrokom pouk v drugem deželnem jeziku — v nemščini! Vsak, kateri nemški ne zna, je na svoji lastni koži morda pogostoma občutil, da je danes tepen, če nemški ne zna.«⁴⁵

»Štajerčeva« štajersko-koroška nemškutarska stranka se je na svojem prvem zboru 25. januarja 1907 hvalila: »Prinesli smo kulture v to zanemarjeno, najzlobnejšemu klerikalstvu v milost in nemilost

podano ljudstvo; odprli smo pota vesoljni izobrazbi, katere nositelj je danes nemški narod.« »Mi ‚nemčurji‘ smo prodrli led farskega jerobstva na Štajerskem in Koroškem, — ‚izdajice slovenstva‘ smo z lastnimi močmi ohranili ljudstvo pred duševnim poginom !!!« Slovenškemu prebivalstvu so dopovedovali, da je politična in kulturna podreitev nemštvu moralno upravičeno, civilizacijsko in napredno dejanje. Vcepljali so mu občutek manjvrednosti, omalovaževali so slovenski narod. V načelnem obravnavanju o možnostih za samostojnost slovenskega ljudstva iz lastne moči, je »Štajerc« dopovedoval: »Iz ‚lastne moči‘ — naj se nam ne zameri, a to je velika neumnost. Slovensko ljudstvo je mali narod, ki ne šteje niti 2 milijona glav. Od teh 2 milijonov jih je veliki del v Ameriki; na stotisoče je tudi slovenskih delavcev na Zgoranjem Štajerskem, na Nemškem, v Furlanski Italiji itd. S trebihom za kruhom so šli in bodejo še šli . . . in ta mali ostanek slovenskega ljudstva, ki ga imamo še na Kranjskem, na Primorskem, na Štajerskem in Koroškem, naj bi mogočne nemške in italijanske sosedo v kakšnem oziru prekosil! . . . Kaj pa more ta odlomek slovenskega naroda proti gospodarsko in kulturno mogočnim sosedom? Kdor ima vinarje, ne more konkurirati onim, ki šteje krone . . .« Neprestani taktično politični zaključek in refren takih in podobnih agitacijskih razglabljanj pa je bil: »Stoletja že živimo na Koroškem in Štajerskem Nemci ter Slovenci skupaj — in v skupnem tem gospodarstvu ter kulturnem delu leži bodočnost slovenskega ljudstva!«

Kmalu po obnovi živahne politične dejavnosti nemških nacionalcev na Koroškem v 80. letih se je njihov aktivni politični interes razširil tudi na nov del prebivalstva v slovenskem delu Koroške, na vaščane. Dvojezično mestno prebivalstvo je bilo že dokončno nemško liberalno usmerjeno, mandati mestne kurije so bili zagotovljeni brez konkurence. Bistveno drugače pa je bilo na slovenskem jugu in vzhodu dežele in pa v nemški Laboški dolini. Da bi dosegli popoln politični monopol v deželi, so se nemški (liberalni) nacionalci kmalu na vso moč skušali utrditi na teh kmečkih področjih. Ta politični napor pa je v slovenskem delu imel obenem in v prvi vrsti značaj boja proti slovenskim nacionalnim prizadevanjem, saj je šlo za družbeni razred, ki je pomenil glavno vojsko slovenskega gibanja.

Opisali smo že, kakšno hudo gospodarsko krizo je (slovensko) kmečko prebivalstvo preživljalo v drugi polovici 19. stoletja. V tem času je tudi med slovenskimi kmečkimi posestniki prihajalo do ka-

pitalistične diferenciacije. Obenem z obubožanjem in razprodajo nešteti kmetij so nastajali kapitalistični kmečki obrati, podobni vsaj po težnjah in željah svojih lastnikov, če ne po dejanski gospodarski moči, velikim kmetijam na severnem in severozahodnem Koroškem. Ta sloj kmečkih posestnikov, usmerjen v tržno gospodarstvo, je v pogostem stiku z nemškimi tržišči v Celovcu, Beljaku in Velikovcu postajal vse bolj dvojezičen, politično pa se je zgledoval po liberalnem nemškem velikem kmečkem posestniku severno in severozahodno od Celovca. Zgled uspevajočega velikega nemškega kmečkega gospodarstva, katerega zgodovinske osnove sino osvetlili, je bil vsekakor privlačen tudi za srednjega in malega slovenskega kmeta, ki je obupno iskal izhoda iz svojih gospodarskih težav in ki je zaradi tega deloma zapadel vplivu propagande, ki se je zavijala v agrarno demagoško frazo, čeprav je v bistvu bila to propaganda nemško nacionalne stranke.

Slovenska katoliška konservativna politika je s svojo dejavnostjo za organiziranje samopomoči kmečkega gospodarstva sicer veliko dosegla pri vključevanju množice slovenskih kmečkih posestnikov v narodno gibanje v okviru njenega koncepta, pri čemer se je lahko oprla na osnovno narodno politično razgibanost, ki jo je zapustila še taborška doba, vendar se ji prav zaradi njene ozke ideološke omejenosti ni posrečilo doseči popolne povezave med slovenskim političnim gibanjem in težnjami kmečkih posestnikov. Vsa velika vnema in prizadevnost nosilcev te politike ni mogla zapolniti politične vrzeli, ki je nastajala zaradi odsotnosti slovenskega liberalizma in ki jo je tudi marsikateri kmečki volivec občutil. Zaradi te vrzeli se ta volivec ni v celoti zavedel dejstva, da za velikim nemškim kmetom na Koroškem ne zaostaja zato, ker je le-ta nemško liberalno usmerjen in ker gospodari napredno, marveč da je osnovni vzrok njegovega zaostajanja mnogo globlji, da je v tesni zvezi s splošnim podrejenim položajem vsega slovenskega (vaškega) prebivalstva na Koroškem v preteklosti in sodobnosti. V odprto vrzel se je neposredno in vedno globlje vklinjal nemško-nacionalni liberalni agrarni program. Pri tem ne smemo pozabiti še dejstva, da je slovenski kmet zaradi gospodarsko šibkega položaja, značilnega za ozemlje, na katerem je živel, bil v celem občutljivejši za pritisk nemške veleposesti in nemškega kapitala, ki sta ga seveda vztrajno gonila v nemški liberalni tabor. Oba faktorja skupaj, politični in gospodarski, sta šele omogočila prve uspehe nemške liberalne agrarne propagande med delom slovenskih kmečkih posestnikov. Nemška koroška

kmečka stanovska organizacija »Bauernbund« je zato za znaten del slovenskih kmečkih posestnikov bila povsem upoštevanja vredna sila, v kateri je domneval predstavnika svojih stanovskih interesov.

Tak svoj videz si je »Bauernbund« znal ohraniti vse do prve svetovne vojne in zanimivo je, da je prav nemško usmerjeni slovenski element v njegovem okviru bil pobudnik akcije za agrarno reformo, ki je sicer bila speljana v pesek, a ki je zaradi svoje družbeno napredne vsebine gotovo imela veliko agitacijsko moč.

Najvidnejši rožanski član »Bauernbunda« slovenskega porekla, J. Krassnig iz Svetne vesi, je na shodu te organizacije 5. septembra 1912 predlagal, naj bi dežela kupila posestva humperškega gospostva in jih razdelila med kmete. Že 27. septembra istega leta je predsednik Bauernbunda Kirschner to predlagal deželnemu zboru, in sicer nakup vseh fideikomisnih posestev grofa Dietrichsteina (to so Humperk, Bekštanj, Vajškra, Vrba.) Prav tako je poslanec Poltnigg predlagal nakup fideikomisnega posestva Porcia. Ta predlog je bil v načelu soglasno sprejet, a le toliko, da so sklenili izvesti preliminarne poizvedbe. Vendar je že tak sklep večal ugled »Bauernbunda«, čeprav nihče ni resno mislil na uresničitev agrarne reforme; bila je še popolnoma negotova in odložena za nedoločno prihodnost in tako je ostalo vse do današnjega dne.^a Ta primer nazorno pokaže, kako občutno je bilo na Koroškem pomanjkanje resnično napredne slovenske politike, ob kateri bi socialno demagoška fraza postajala nemogoča.

Že zgodaj ugotavljamo posamezne slovenske premožne kmečke posestnike, ki so se pridružili nemškim liberalcem bodisi neposredno ali pa potem, ko so že bili dejavni v slovenskem narodnem gibanju. O prvem slovenskem kmečkem liberalcu Milonigu iz Straje vesi v letih 1848-49 in pozneje smo že govorili in tudi videli, da je tedaj pomenil še osamljen pojav. Drug primer je vetrinjski župan in deželni poslanec, prvi predsednik »Bauernbunda« Johann Seebacher. Spoznamo ga l. 1861, ko nastopi v znani polemiki med Einspielerjem in Husso z izjavo v »Klagenfurter Zeitung« in sicer v zagovor vetrinjskega občinskega odbora, ki je pod njegovim vodstvom skušal slovenski jezik popolnoma izriniti iz šole. »V letih 1825 do 1828, ko sem hodil v vetrinjsko šolo,« tako piše Seebacher, »ne le da se nismo učili besedice slovenski, marveč je bilo slovensko govorjenje med odmori s kaznijo prepovedano. — To je bila in je še zdaj želja šolske občine, kajti starši zelo dobro vidijo, da je na Koroškem vsakemu človeku, ki

hoče dobro napredovati, potrebno, da se nauči nemški govoriti, brati in pisati; ker deželni list izhaja v nemškem jeziku, pri trgovini in prometu, pri c. k. uradih in sodiščih zdaj še prevladuje nemški jezik in bo najbrž še dolgo tako ostalo.«⁴⁸

Zelo zanimiv je primer Štefana Krassniga iz Svetne vesi, ki smo ga že navedli med ustanovitelji rožanskega demokratičnega društva maja 1871. L. 1865 ga je Einspieler v »Slovenca« imenoval kot vodjo in glavo rodoljubov, ki so bili naročniki Mohorjevih knjig in člani celovške Čitavnice v fari Kapla. Krassnig je že tedaj bil župan. »On kupuje slovenske bukvice, pesmi in časnike pa jih razširja med sose-
di; v njegovi hiši se shajajo tudi iz daljnih vesi možje in poslušajo, kako se jim pripoveduje ali prebira zdaj iz tega zdaj iz unega časnika. Taki rodoljubni možje so velika čast in sreča za celo okolico.«⁴⁹ Dve leti pozneje je isti list o Krassnigu pisal, da je hodil v vse latinske šole, da oskrbuje veliko posestvo, kupčuje z raznim blagom, se peča z raznimi stavbami, da je zveden na vse strani, pošten, uživa zaupanje in da »ima tudi srce do svojega slovenskega roda in jezika«.⁵⁰ Tedaj je Krassnig kandidiral obenem z A. Einspielerjem v Celovškem volilnem okraju v deželni zbor, a dobil samo 5 glasov, medtem ko jih je Einspieler dobil 17. Razlika je tako velika, da je očitno, da so ga duhovniki — aktivisti nemško-slovenske konservativne stranke in tudi sami v velikem številu volilni možje — bojkotirali kot laika.⁵¹ Nemara se mu je to tako zamerilo, da je kmalu zapustil slovenske konservativce in se pridružil nemškim liberalcem. On in njegovi potomci so bili pozneje ena glavnih opor nemško nacionalne stranke med Slovenci v Rožu.

Podoben je tudi primer Jožefa Oblasserja v Podljubelju. Že l. 1865 je bil tam župan in »Slovenec« ga je vneto hvalil kot moža, »ki je veliko sveta obhodil, nekaj šol slušal in je prav bistra glava in pridna. gospodarska roka«.⁵² Oblasser je ustanovil žganjarno in pivovarno, ki sta obe l. 1878 naštetii med najpomembnejšimi v deželi. Njegova pivovarna je tedaj bila med šestimi največjimi, ki so uporabljale parne stroje. Še leta 1907 je ta pivovarna po obsegu proizvodnje naštetii na sedmem mestu od štiridesetih na Koroškem.⁵³ Omenili smo že, da je Oblasser bil med redkimi domačini — ustanovitelji liberalnega rožanskega demokratičnega društva l. 1871 in da je prav njegovo pivo imelo posebno vlogo za privabljanje udeležencev ustanovnega shoda.

Premožna rodovina Krautov iz Bistrice pri Pliberku, katere član Jurij Kraut je imel tako imenitno vlogo v dobi taborov kot zaščitnik prvega koroškega tabora in govornik na teh velikih ljudskih manifestacijah, je pozneje prišla v nemško liberalni krog in l. 1884 postavila konkurenčnega kandidata Andreju Einspielerju pri volitvah v deželni zbor.

Omenili smo tudi že M. Petritscha, posestnika iz Bekštanja, ki je l. 1870 pri deželnih volitvah z velikim uspehom konkuriral nemško-slovenskemu konservativnemu kandidatu grofu Wagensbergu, pri državnih volitvah 1873 pa le z majhno razliko premagal kandidata »Trdnjave« in nemškoslovenske konservativne stranke F. Vigeleja. »Slovenski Narod« ga je tedaj imenoval »nemčurja«.⁵⁴ Navedli smo tudi že njegov slovenski letak, v katerem se je zavzemal za pravice kmetov, za zmanjšanje in pravilnejšo razdelitev davka itd.

Skupna poteza teh ljudi ni, da se ne bi bili zavedali svojega slovenskega rodu. Pri nekaterih prav nasprotno! Skupen jim je njihov socialni položaj, saj so vsi bili izraziti predstavniki nastajajočega vaškega kapitalističnega sloja, ki je že stopil iz okvira zgolj kmečkega gospodarstva. Le za Petritscha nam to ni znano. To so ljudje takega socialnega značaja, da si jih težko zamišljamo kot nosilce klerikalno konservativnega koncepta; nedvomno jih je privlačil duh poslovnosti uspešnega liberalnega meščanstva. Kakšne so bile osebne pobude in zunanje okoliščine, ki so vsakega izmed njih nagnile, da so z liberalizmom sprejeli tudi nemško nacionalno politično varušvo, tega kajpak tukaj ne moremo raziskovati.

»Bauernbunda« je bil prvi vzvod, s katerim je nemško nacionalna stranka na Koroškem sistematično skušala izkoristiti možnosti med slovenskimi kmečkimi posestniki in oslabiti slovensko gibanje, ki je tedaj močno naraščalo. Ustanovljen je bil leta 1886 in o njem pravi H. Braumüller, da je »zajel poleg nemških tudi slovenske liberalno usmerjene kmete in s tem mnogo pripomogel k narodnostnemu miru v deželi«.⁵⁵ Ne bo pretirano, če rečemo, da je med nameni ustanoviteljev »Bauernbunda«, ki bi naj bil v glavnem stanovsko politična organizacija, na zelo pomembnem mestu stal ravno namen krepiti položaj nemštva v deželi in razširiti vpliv nemških nacionalcev tudi na slovenske kmečke posestnike. To domnevo potrjuje dejstvo, da je prvi predsednik in soustanovitelj »Bauernbunda« bil slovenskega rodu. Johann Seebacher iz Vetrinja. Program »Bauernbunda« je vseboval

prosto deljivost zemljiške posesti, razvoj naprednega osnovnošolskega pouka, pri čemer je glavno merilo naprednosti bilo to, koliko je bil pouk nemški, pospeševanje splošne izobrazbe, strokovnih in nadaljevalnih šol, progresivni davek na dohodek, odpravo vseh drugih posrednih in neposrednih davkov, enotno železniško tarifo, podržavljanje železnic, zmanjšanje stalne vojske, splošne in neposredne volitve, svoboda združevanja, svoboda tiska. Opozorili smo že, da je program bil prikrojen potrebam velikega kapitalističnega kmečkega obrata. Njegova demokratičnost je bila močno okrnjena, saj ni vseboval zahteve po enaki volilni pravici, ampak je ostajal v okviru kurialnega sistema. Posamezne točke (zmanjšanje stalne vojske, odprava vseh posrednih in neposrednih davkov razen dohodnine) so bile mišljene pač bolj kot mamljiva vaba kmetom.⁵⁶

Protiklerikalna ost tega programa pa ni bila usmerjena toliko v boj proti klerikalizmu kot takemu, pač pa v prvi vrsti proti slovenskim nacionalnim zahtevam. Nemško nacionalno glasilo je o tem pisalo na uvodnem mestu: »Mar v kmečkih krogih ne vedo, da rešitev močno ogroženega kmečkega stanu ni dosegljiva in se ne da pospeševati s pomočjo reakcionarnih ukrepov, s pomočjo temnih šolskih zakonov in s pomočjo slovenskih jezikovnih uredb, ampak da jo je mogoče pripraviti le počasi s celo vrsto gospodarskih reform, za katere pa v programu klerikalcev ni nič prostora in za katere se naprednjaška stranka vsak čas toplo zavzema.«⁵⁷ »Bauernbund« je nastopal sicer kot stanovska organizacija, a dejansko je bil pomožna agitacijska transmisija nemško nacionalne naprednjaške stranke. Prirejal je na slovenskem področju tako imenovane kmečke dneve, na katerih so nastopali govorniki v slovenskem jeziku in agitirali za nemško nacionalne kandidate. Tak je bil npr. kmečki dan na Prevaljah leta 1890, na katerem je govoril predsednik »Bauernbunda« Seebacher in poudarjal, da »Bauernbund ne pozna nobene razlike med nemškimi in slovenskimi (win-disch) kmeti, med kmeti in delavci. Vsi skupaj smo tovariši v trpljenju. Jaz sam sem rojen Slovenec in več kot 50 let samostojen kmet . . .« Pozival je na bratovsko enotnost nemških in slovenskih kmetov. Kot drugi govornik je v slovenskem jeziku nastopil von Metnitz iz Pliberka, ki je govoril o nazadovanju kmečkega stanu na Koroškem in o kandidaturi za deželni zbor. Tretji govornik je bil Anton Kuschei, ki je govoril o odnosu »Bauernbunda« do poglavitnih narodnogospodarskih vprašanj v bodočem deželnem zboru.⁵⁸

Popolno podrejanje kmečkih stanovskih interesov potrebam in muham meščanske nemško nacionalne politike je bilo tako občutno tudi na drugih področjih, da je navsezadnje prišlo do poskusov kmečko organizacijo osamosvojiti in jo rešiti varuštva Nemške ljudske stranke. Pod vplivom agrarnega gibanja barona Rokitsanskega na Štajerskem je na državnozborskih volitvah 1901 v beljaško-rožeškem volilnem okraju prišlo do uspešne samostojne kandidature »Bauernbunda« proti nemško nacionalni stranki. Tudi Hohenblumovo gibanje za samostojno politično organizacijo kmetov je krog l. 1903 močno odmevalo na Koroškem. L. 1906 se je spet začelo široko gibanje za ustanavljanje od »Bauernbunda« neodvisnih kmečkih društev. Dejanjsko pa se »Bauernbund« vse do konca monarhije ni mogel otresti varuštva nemško nacionalne stranke.³⁹

Ustna propaganda »Bauernbunda« v slovenskem jeziku nemškim nacionalcem kmalu ni več zadoščala. Začeli so izdajati kot priložo k »Bauernbundovem« glasilu »Allgemeine Bauernzeitung« slovensko pisan list z naslovom »Koroški kmetski list«. Izhajal je od leta 1898 do 1900. Prva številka je takole povedala, zakaj je potreben slovenski list, čeprav že 15 let izhaja »Allgemeine Bauernzeitung«: »Zaradi tega pa, da samo v nemškem jeziku izhaja, nimu je mogoče svoj namen polno doseči. Kajti v slovenskih krajih koroške dežele se najdejo zmiraj nekateri kmeti, katerim je nemogoče nemško pisani list brati...« A glas »Bauernbunda« mora seči tudi do njih: »Kajti kmečka zaveza ne glede na razloček med nemških in slovenskih kmetih, ona pridigova pri vsaki priložnosti, da je le bratovska zjedinost vsem na korist, da je samo z zjedinjenimi močmi uspeh misleč. — Koroška kmečka zaveza pa je tudi napredovajoče misleča! — Ona je prijateljica šole in ljudske izobraženosti ali narodne omike.« Da se slovenski kmet, ki je videl, kako ta »prijateljica šole in narodne omike« strašno mrcvari njegov jezik, ne bi prestrašil, mu je takoj zagotovila: »Nikdor noče slovenskemu kmetu slovenščino vzeti ali pa skrajšati. — Naj ostane Slovenec in naj ima v časti materinski jezik; samo,« je svareče-poučno pristavila, »ne sme se s svetu razdružiti; on živi v deželi, v kateroj se v mestih nemško govori in gotovo je njegov samolasten korist, ako tudi nemški jezik s celoma razumi in govori. — ... Da bodejo pa tudi Slovenci list imeli, kateri se samo za kmetski korist prizadeva, bomo poskusili slovenski kmetski list izdajati.«⁴⁰

Izdajanje »slovenskega« lista pa je koroškim nemškim nacionalcem bilo prenaporno. Ko je julija l. 1900 začel v Ptuju izhajati »Štajerc«, slovensko pisan list v nemškem duhu, so pograbili to priložnost in začeli širiti »Štajerca« tudi po Koroškem, svoj »Koroški kmetijski list« pa so opustili. V vseh letih do prve svetovne vojne je »Štajerc« potem prihajal na slovensko področje Koroške in se tudi vneto pečal z vprašanji koroške politike. Med koroškimi slovenskimi kmeti je širil misel na politično podreditev nemškemu nacionalnemu liberalizmu.

Že septembra 1900 je »Štajerc« objavil prvi dopis s Koroškega, in sicer iz Velikovca. Dopis jasno označuje socialno osnovo nosilcev misli nemško usmerjenega slovenstva na Koroškem (in seveda tudi na Štajerskem). To je bil malomeščanski trgovskoobrtniški element v manjših mestih in mestnih naseljih slovenske Koroške, ki je v organizaciji slovenskega kapitala s pomočjo kmečkega združnega hranilništva, kakor ga je v tistem obdobju že uspešno uveljavljala slovenska politična organizacija, videl nevarnost za lastno gospodarsko uspevanje, nevarno omejevanje svojih tržnih možnosti. V omenjenem dopisu je med drugim rečeno: »Ne samo na Štajerskem, ampak tudi na Koroškem nahajajo se ljudje, katerih naloga je, kmete z mestnimi trgovci, obrtniki v navzkrižje spraviti, in tako med mestjani in deželani neki jez ustvariti, dasi so prebivalci v ubogi gorati deželi jako eden na drugega navezani.« — »Nekteri kmetje modrejše najdejo, ako se z mestjani ne samo razumejo, ampak tudi v sadonosnih gospodarskih razmerah ž njimi združijo.« Dopis nato propagira delovanje skladišča kmetijske zadruge okrajnega društva za Velikovec in okolico, ustanovljenega l. avgusta 1899 kot konkurenca slovenski gospodarski organizaciji v Sinči vesi.⁶¹ »Štajerc« sam se je izrecno predstavil kot list trgovcev: »Nekdo ki se za tebe briga in to sem jaz, tvoj trgovec; kajti če ti nimaš denarja, ne moreš od mene nič kupiti, in tako pridem tudi jaz na nič . . . ,Štajerc', ta časopis, ki ti ga danes prvokrat v roko stisnem, ima namen tebi v vseh tvojih potrebah pojasniti in tebi le vse na tvoj prid in blagor svetovati. Če se ti bo kje krivica storila, če pri nekaterih uradnikih ne boš uslišan, če ti bo začel kateri advokat kožo čez ušesa lupit ali če se ti bodo preveliki davki odmerili, obrni se zaupljivo na uredništvo ,Štajerca', ono ti bo vsikdar pravo pot pokazalo, kje in kako da tvojo pravico najdeš, ono se bo tudi izključljivo in neprenehoma le za tvojo pravico in tvoje potrebščine potegovalo. — Tvoj trgovec.«⁶²

Štacunarski list je demagoško izkoriščal kmečka nerazpoloženja in negodovanja, ustvarjena zaradi težkega gospodarskega položaja in jih usmerjal izključno proti slovenskemu narodnemu gibanju, kazaje na klerikalni in pa meščanski kapitalistično izkoriščevalski značaj njegovih voditeljev. Tako pisanje je tudi na Koroškem — kakor na Štajerskem — med slovenskim kmečkim prebivalstvom imelo določen uspeh. List se je seveda skrbno varoval povedati, da je tudi nemška »napredna« politika v službi nemških advokatov in nemškega meščanstva.

V slovensko pisanem tisku nemških nacionalcev za slovensko koroško podeželje najdemo vse značilne poteze miselnosti za nemško usmerjene Slovence, ki smo jih že ugotovili. Pomembna posebnost tega pisanja pa je, da so se v njem nemški nacionalci morali v veliko večji meri ozirati na dejanski naravni narodni čut bralcev kot v nemškem tisku. To je razumljivo, saj so se obračali na kmeta, v katerem je slovenska narodna zavest bila že močno ukoreninjena.

Videli smo, kako deklarativno je »Koroški kmetijski list« zagotavljal kmetom, da jim noče oporekati slovenske materinščine. »Štajerc« je moral slovensko narodno odpadništvo celo označiti kot moralno manjvredno dejanje. V tem, ko je kmetom priporočal učenje nemščine zaradi boljšega kruha, je moral miriti njihove narodne pomisleke: »Ako pa kdo, ki se je naučil nemščine, že zato postane Nemec, no, za takega ni škoda, ker takšen ne more biti nikdar pošten Slovenec.«⁶³ Dopisnik iz Libuč, ki je poleti 1902 zavračal »Mirove« očitke, zakaj ima libuška požarna bramba nemško poveljevanje, je trdil, da to vendar Libuč ne more ponemčiti, »kajti mi ostanemo vzlic temu tudi nadalje pošteni, zavedni in napredni Slovenci, kakor smo bili in našega jezika se ne sramujemo.«⁶⁴ V poročilu o volilnem izidu, v katerem ugotavlja neuspeh slovenske klerikalne stranke pravi: »Koroški Slovenci so se prebudili.«⁶⁵ V uvodniku ob začetku leta 1903 je »Štajerc« priznal naravno jezikovno osnovo slovenskega naroda kot celote: »Narod ali ljudstvo je skupina ljudi, ki govori eden in isti jezik. Zato imamo slovenski, nemški, hrvaški narod in druge.«⁶⁶ Jezikovna in narodnostna pripadnost se po njegovi razlagi krijeta, kar je pač odraz dejanskega stanja na nemško-slovenskem mejnem področju. Tudi v volilni agitaciji leta 1907 je nemško nacionalna stranka v proglasu svojim spodnještajerskim in koroškim volivcem le-tem priznala slovenski značaj: »Neosnovano in škodljivo je sovraštvo proti Nemcem. — Ali se

naj mlado drevesce naslanja na slamo? Ali naj iščejo Slovenci pomoči pri Zulukafrih? Ne, — Nemec nam je najbližji in na Nemce se moramo opirati, ako hočemo pridobiti malo večji košček kruha. Zato: Uresničite nemške šole, učite se nemščine, — živimo z Nemci v prijateljstvu in zmaga bode naša!«⁶⁷ Nemški kandidat v slovenskem volilnem okraju na Koroškem Seifriz je tedaj na volilnih shodih govoril, da je sicer Nemec, vendar da je vedno živel v najboljšem razmerju s Slovenci in da zastopa stališče pravičnosti do Slovencev.⁶⁸

Celo v času najhujših narodnih zaostritev, ostaja »Štajerčevo« pisanje, kadar se nanaša na Koroško, v tem pogledu enako. Dopisnik iz Šmarjete v Rožu leta 1909 takole opravičuje svojo odločitev, da se njegovi otroci šolajo v nemščini: »Če moje otroke dam nemško se naučiti, še ni treba zavoljo tega moj materni jezik in moja mati zaničevati ali se nje sramovati.«⁶⁹ In istega leta piše »osiveli kmet iz Spodnje Koroške«: »Jaz sem gotovo dober Slovenec, ker sem skoraj 70 let materni svoj jezik držal in obvaroval . . .«⁷⁰ Tega leta pravi tudi »Štajerc« v pozivu naprednim volivcem na Koroškem: »Mi naprednjaki pa hočemo, da pride kmetско ljudstvo brez političnih jerofov in hofmajstrov do veljave, mi hočemo, da poneha bratski boj med Korošci samimi, da bode živel i za naprej nemški Korošec mirno ter v pokojko poleg soseda Slovenca.«⁷¹

Očitek narodnega odpadništva je bil tako boleč, da je »Štajerc« tedaj zapisal: »Nemčurji! Nerazumljiva in bedasta je ta beseda. Mi še nismo nikogar prekrstili in pre naredili. Kdor je Slovenec, ta je in ostane lahko Slovenec tudi v naši stranki.«⁷² Posebno zanimiv je govor slovenskega rudarja v Črni na shodu nekega nemško nacionalnega naprednega društva, saj »Štajerc« sam poudarja, da je značilen: »Dragi mi slovenski bratje, obračam se danes posebno do vas in vprašam, zakaj smo mi temu društvu pristopili, saj je društvo vendar nemško, mi pa smo rojeni Slovenci? Ali hočemo s tem pokazati, da smo zaničevalci materinega jezika? Ne, nikdar ne. Ali mi hočemo tem našim nemškim bratom dokazati, da smo še tudi med Slovenci preiskušeni in treznomisleči možje, ki pač vemo, da se naša lepa koroška dežela le takrat more srečna imenovati, kadar si oba naroda, nemški in slovenski, bratovsko roko podasta in skupno delujeta za zboljšanje naših žalostnih razmer . . .«⁷³

Še eno važno dejstvo, ki ga je treba ugotoviti: tisk nemških nacionalcev v slovenskem jeziku od začetka do kraja uporablja za Slo-

vence in njihov jezik — na Koroškem in v drugih deželah, za politično samostojne in za nemško usmerjene — dosledno in izključno izraze »Slovenci« in »slovenski jezik«. Ta pojem kot pojem etnične slovenske narodnosti mu je enoten in nedeljiv. V tem tisku, ki se obrača v prvi vrsti na nemško usmerjene Slovence, ni sledu o pozneje in še danes razširjeni diskriminacijski tezi o obstoju »vindišarskega« jezika in »vindišarske« etnične skupnosti na Koroškem.

Kakšna je bila razširjenost »Štajerca« na Koroškem?

Dopisi »Štajercu« so prihajali sprva samo iz Podjune, kmalu pa so se razširili tudi na ostala slovenska področja. Zlasti številni so bili dopisi iz Roža. Od marca 1903 ima »Štajerc« redno rubriko z naslovom »Iz Koroškega«. ⁷⁴ List, ki je sprva bil štirinajstdnevnik, je od konca 1906 začel izhajati tedensko. Svoje pogostnejše izhajanje je takole pojasnil: »Med drugim nas je k temu tudi napotila potreba, da se pečamo obširneje s koroškimi razmerami... narod je pod vladno prvaškega klerikalizma zanemarjen in ne čuti več, da ga njegovi »prijatelji« izsesavajo in zatirajo! Zato hočemo s čilimi močmi nastopiti in si pridobiti na Koroškem armado pristašev, s katerimi premagamo nasprotnika.« ⁷⁵ Ta navedek je tudi vzgled, kako malo je urednikom »Štajerca« bila mar resnica, kako so svoje pisanje usmerjali na čimvečji učinek pri nekritičnem bralcu. Kajti pisati o Koroški kot o deželi, kjer je ljudstvo zanemarjeno pod vladno klerikalizma, v deželi z najpopolnejšo dominacijo nemških liberalcev, je bilo pač hudo pačenje dejstev. — Spričo močnega deleža koroškega gradiva in na Koroško usmerjenega pisanja je uredništvo v začetku leta 1908 pisalo, da bi pravilno ime lista bilo: »Štajerc — Korošec«, vendar se mu ni zdelo vredno imena spreminjati. ⁷⁶

»Štajerc« je dovolj dobro služil nemškim nacionalcem na Koroškem v volilni agitaciji v okviru okornega in kurialno omejenega sistema volitev. A z njimi se je na Koroško širila tudi misel, da bi po zgledu »Štajerčeve« stranke na Štajerskem ustanovili tudi na Koroškem posebno slovensko, seveda nemško usmerjeno liberalno stranko. Ta misel je dobila še večjo tehtnost po volilni reformi 1907, s katero je bil ustvarjen sicer le en sam, pa vendarle priznано slovenski volilni okraj na Koroškem. Nemški nacionalci so napeli vse sile, da bi tudi ta okraj osvojili zase. A ker je bil pač skoro popolnoma slovenski in ker je slovenska klerikalna stranka v njem bila močno zasidrana, so čutili potrebo nastopati pred volivci v slovenski zunanji obliki.

Že na prvem zboru »Štajerčeve« stranke 27. januarja 1907 je nastopil tudi koroški zastopnik s situacijskim poročilom, v katerem je med drugim dejal: »Doslej ni bilo na Koroškem stranke, ki bi sprejela sporazumljenje z Nemci v svoj program. Nemška ljudska stranka je zamudila pridobiti Slovence v njih maternem jeziku za napredno misel. Sicer je dosegla imenitni uspeh, ko je zmagal napredni kandidat nad klerikalcem itd., ali premalo naprednomislečih kmetov si je pridobila. Sicer pa ne živi med Korošci nikakršno sovraštvo proti Nemcem. Naši ljudje čutijo, da je pripravil šele nemški vpliv naše kmete na višjo kulturno stopnjo in kar je Linhart (urednik »Štajerca«) dejal, da se kmetu ne da iztrgati prijateljstva do Nemca iz srca, to trdim tudi jaz. In stranka, ki dela za to miroljubno sporazumljenje z Nemci in Slovenci, bode na Koroškem gotovo zmagovala.«⁷⁷

»Štajerčeva« stranka je tedaj sprejela program, ki se je naslonil na program zveze koroških in štajerskih nemških kmetov, sprejet v Rottenmannu. V »Štajerčevem« programu je na prvem mestu bila poudarjena nujnost sporazumnega delovanja med Nemci in boj proti panslavizmu, ki ga je izenačil s klerikalizmom. Poudarjen je bil skupni gospodarski interes z Nemci. Vendar je program, pač glede na dejansko razpoloženje in narodni čut slovenskega prebivalstva, poudarjal, da nima germanizacijskega namena, čeprav je nato v isti sapi nastopil za germanizacijo šol: »Brez da bi se priznavali h kateremkoli germanizacijskem namenu, zahtevamo sistematično vpeljavo šol z nemškim učnim jezikom in vpeljavo nemškega pouka v šolah s slovenskim učnim jezikom.« Socialno naravo in neposredni interes iniciatorjev nemškutarske stranke je izražala točka, ki je zahtevala boj proti (slovenskim) konzumom in proti bojkotu nemških in Nemcem prijaznih trgovcev in obrtnikov. Za kmete pa je program zahteval: 1. Državna pomoč kmečkemu stanu, 2. Kandidiranje kmečkih zastopnikov v vse zastope, 3. Personalna unija z Ogrsko in carinska zveza z Nemčijo, 4. Splošna in strokovna izobrazba kmetov. V vseh podrobnostih je bil vključen v ta program tudi program kmetijske centrale. Tretja točka programa, zveza z Ogrsko, pomeni v tistem času posebno ostro nemško nacionalno zahtevo! Korošec Anton Manner, doma iz Velikovca, je v razpravi utemeljeval zahtevo po nemškem pouku za slovenske otroke. Njegovo razlaganje razkriva osnovni vzvod nemškutarske propagande, vzvod, ki je temeljil na tradicionalni neenakopravnosti Slovencev v deželi: »Ako pa priporočam ljudem poduk nemščine, hočem jim s tem

le odpreti pot do izobrazbe in do širnega sveta. Slovenec, ki ne zna nemškega, ostane odvisni hlapec onih, ki so bili pametnejše od nje-ga.«⁷⁸

»Štajerčeva« stranka si je tedaj nadela ime »Napredna zveza«. Njeni organizatorji so nameravali organizacijsko področje stranke razširiti tudi na Koroško. V sprejetem organizacijskem statutu je bilo puščeno prosto mesto za koroškega predstavnika: »Koroškim delegatom se je naročilo, naj si izvolijo glasovnega zaupnika, ki ima v skupnem strankarskem vodstvu glas in sedež.« Dejansko se je tedaj konstituiral odbor stranke, vendar še brez koroškega zastopnika.⁷⁹

Koroški nemški nacionalci se po vsem videzu vendarle niso mogli ogreti za to, da bi za slovenski volilni okraj osnovali posebno slovensko nemškutarsko stranko oziroma da bi to stranko naslonili na ptujsko »Štajerčevo« stranko. O vzrokih takega obotavljanja samo ugibamo, vendar lahko domnevamo, da sta bila odločilna zlasti dva pomisleka. Ustanoviti slovensko, čeprav nemškutarsko, stranko v podjunsko-borovelskem volilnem okraju, bi dejansko pomenilo, načelno priznati ta okraj kot slovenski; tega pa nemško nacionalna politika na Koroškem ne v načelu ne v praksi ni bila pripravljena storiti. Spričo splošnih izredno ugodnih pogojev za nemško politično dominacijo v deželi, posebno še spričo tedanje splošne podpore nemško nacionalnim kandidatom pri sekundarnih volitvah s strani nemške socialne demokracije, so pričakovali, da se jim bo prej ali slej posrečilo prodreti s svojim kandidatom v tem volilnem okraju tudi pod naslovom nemško nacionalne stranke. Drugi vzrok pa je moral biti, da koroškim nemškim politikom ni bila simpatična misel, da bi se del Koroške organizacijsko preveč tesno vezal na vodstvo izven dežele. S tem bi se v prebivalstvu slovenskega volilnega okraja pač krepila zavest o povezanosti s prebivalstvom slovenske spodnje Štajerske in to nemško nacionalni tezi o nedeljivosti in zaključenosti Koroške ni moglo biti v prid. Dejstvo je, da na drugem zboru »Štajerčeve« stranke 23. avgusta 1908 v Ptujju pričakovani zastopnik Koroške ni omenjen.⁸⁰

Čeprav ustanovitev oziroma organizacijska utrditev »Štajerčeve« stranke na Koroškem ni bila izvedena, je »Štajerc« še nadalje prihajal na Koroško in pisal kot list namenjen slovenskim Koroščem. V njem se je izražal program koroških nemških nacionalcev, prirejen posebnim potrebam oziroma pogojem med slovenskim prebivalstvom, z namenom odvrniti ga od političnega, gospodarskega in kulturnega

uveljavljanja na lastni nacionalni podlagi. 1. decembra 1906 je Seifritz v državnem zboru takole pojasnjeval osnovo nemško usmerjenega slovenstva na Koroškem: »Zakaj gredo napredni Slovenci z Nemci? To je čisto enostavno. Kmet hoče kruha, hoče živeti in pri današnjih razmerah je to težko, pri slabih razmerah s posli, draginji poljedelskih potrebščin, veliki konkurenci z Ogrsko itd. Mi dajemo slovenskim sosedom možnost živeti in obstati, skušamo zboljšati njih gospodarske razmere; pri Nemcih dobe vedno dobre in poštene kupce za svoje blago. Mi jim preskrbimo nemško šolsko izobrazbo, da zamorejo z nemščino i čez mejo svojih občin priti. Kranjski hujskači pa hočejo vse kaj drugega. Gospodarski napredek je slab, kmetijska društva in zadruge služijo politiki. Proti šoli in učiteljstvu se hujska in iz tega izvira zmanjšanje prebivalstva v slovenskih krajih.«⁸¹ To je bila politika, oprta na nemški gospodarski in politični privilegij v deželi in državi. Zavijanje v napredno liberalno frazo ni moglo ostati brez učinka, saj na slovenski strani na Koroškem ni bilo slovenskega liberalnega tabora, edina slovenska stranka na Koroškem pa se je medtem do kraja klerikalizirala. Slejkoprej je bilo torej mogoče enačiti slovenstvo z reakcionarnostjo, nemštvo pa z naprednostjo.

Pod vtisom tega škodljivega položaja in pa v trenutku, ko je v koroškem slovenskem klerikalnem vodstvu začasno prevladala struja, ki je zagovarjala politično zvezo z nemškimi klerikalci, je prišlo do poskusa ustanoviti slovensko liberalno skupino na Koroškem. Del slovenske laične inteligence v zvezi s slovenskimi liberalno usmerjenimi kmeti v Rožu je ob podpori vodstva Narodne napredne stranke v Ljubljani začel izdajati list »Korošec« (od 22. novembra 1907 do 15. julija 1911).

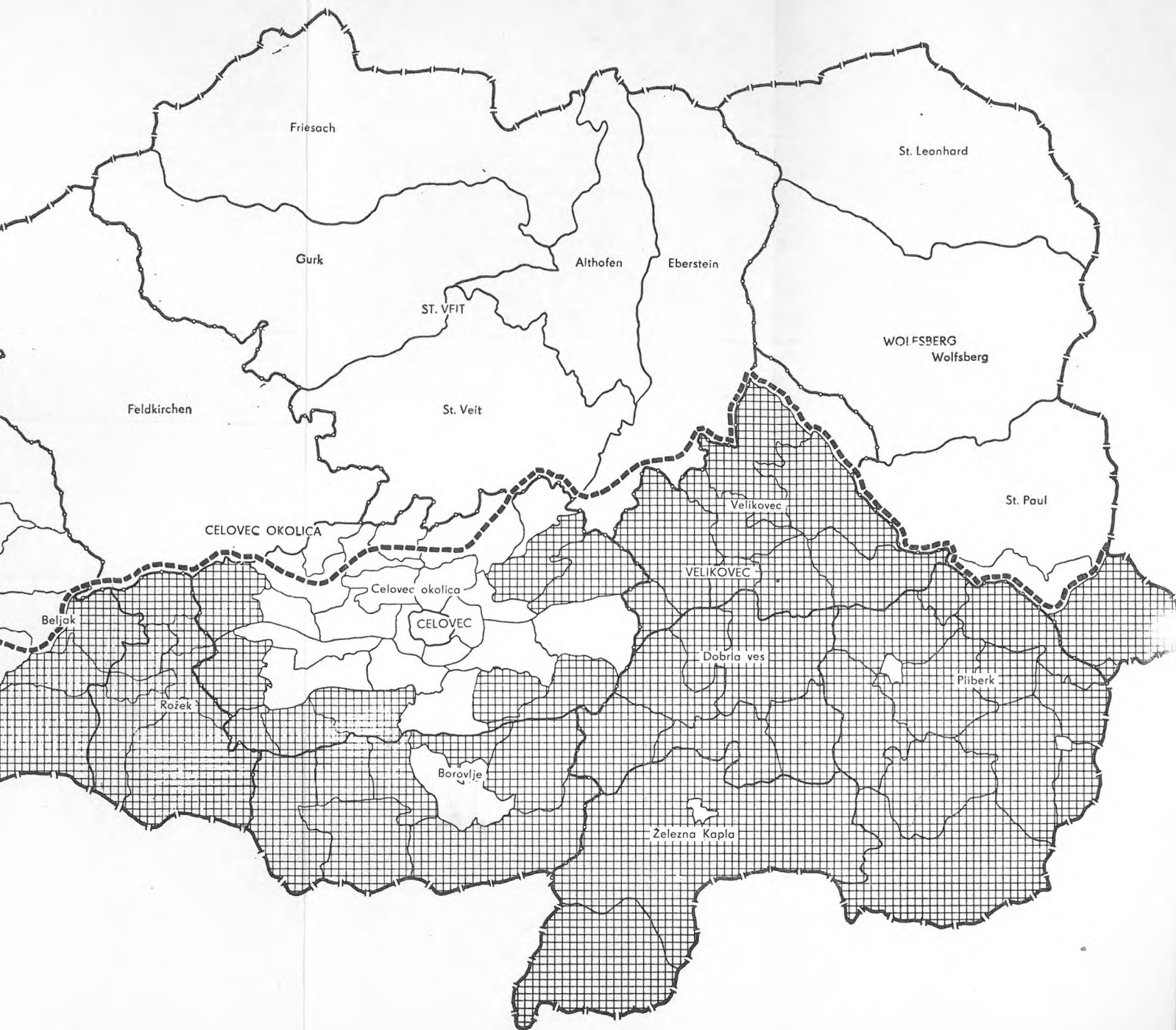
Izdajanje slovenskega liberalnega »Korošca« v konkurenci s klerikalnim »Mirom« je bilo šele prvi korak k ustanovitvi slovenske liberalne stranke, vendar pa naprej od njega ni prišlo. »Korošec« je v formuliranju slovenskega liberalnega programa bil izredno omahljiv in polovičarski in je svojevrsten izraz politične in idejne jalovosti liberalnega meščanstva na Slovenskem. Razredno ozkost te slovenske liberalne skupine na Koroškem označuje zlasti dejstvo, da ni našla drugačnega odnosa do socialne demokracije kot slovenska klerikalna stranka, čeprav je socialna demokracija tedaj lojalno priznavala slovenski značaj podjunsko-boroveljskega volilnega okraja in v njem kandidirala slovenskega socialnega demokrata. Zaradi svojega omahljivega, opor-

tunističnega in nenačelnega nastopanja »Koroščeva« skupina ni dosegla tistih dveh nalog, ki bi edini lahko opravičevali samostojni nastop slovenske liberalne buržoazije na Koroškem: ni dosegla idejne ločitve duhov v okviru meščanske slovenske politike na Koroškem, še manj pa je zmogla sprožiti nacionalno diferenciacijo pri nemško usmerjenih Slovencih na Koroškem. Zaman so zato bila moledovanja za »uvidenost« pri klerikalnem slovenskem vodstvu, naj upošteva eksistenco slovenskih liberalcev kot faktorja v okviru stranke. Ko se je »Koroščeva« skupina pri državnoborskih volitvah leta 1911 odrekla samostojni taktiki in je brezpogojno podprla kandidata slovenske klerikalne stranke Grafenauerja, se je s tem dokončno odpovedala samostojnemu prizadevanju za spremembo klerikalnega obeležja slovenske politike na Koroškem. Usahnitev »Korošca« mesec dni potem je bila samo odsev tega dejstva.⁶²

Že ta zelo zapozneli in onemogli poskus slovenskega liberalizma stopiti na koroško politično prizorišče, pa je prisilil nemške nacionalce, da so morali priznati, da jim liberalizem in naprednjaštvo v resnici ne pomenita ničesar, če nista nemška in k nemškemu gospostvu usmerjena. Že ob prvi novici v »Slovenskem Narodu«, da se bo na Koroškem ustanovila neklerikalna slovenska stranka je »Štajerc« poudarjal: »Za nas naprednjake bode ta nova stranka isto tako nevarna in škodljiva. Za nas je vsaka stranka škodljiva, ki hoče razrušiti potrebno slogo med slovenskimi in nemškimi Korošci. Za nas je vsak sovražnik, ki hujska narodnostno ali versko. Zato bodimo pripravljeni in korakajmo svojo pot naprej: Koroška dežela Korošcem — naprednim, svobodomiselnim, za gospodarsko delo vnetim Korošcem.«⁶³ Nebogljen prizadevanja liberalnega slovenskega malomeščanstva na Koroškem pa so nemške nacionalce hitro prepričale, da slovenski liberalizem zanje na Koroškem ne pomeni resne nevarnosti. Samozavestno so se v »Štajercu« košatili: »Res pa je tudi, da je danes na Spodnjem Štajerskem in na Spodnjem Koroškem edino »Štajerčeva« stranka in z njo združeno nemštvo nositelj napredne misli. Ako bi imeli slovenski narodnjaki količkaj smisla za splošni razvitek, morali bi biti nemštvu globoko hvaležni. Kajti, kdo bi tajil, da je vse, kar je v Slovencih naprednega, plod nemške kulture in nemškega dela. Zato ni čuda, da so na primer na Koroškem napredni Slovenci (seveda razen nekaterih kranjskih narodnjakov) popolnoma edini z Nemci in poznajo le enega sovražnika — klerikalizem. Na Koroškem ni nobene resne 'narodne'

Volitve v državni zbor l. 1885. (1) Občine z večino slovenskih konservativnih glasov pri primarni volitvi. (Kmečka kurija)

stranke in vendar so vrli kmetje pri volitvah klerikalizem ob tla potlačili, da si je vsa rebra polomil...⁸⁴ Dva tedna pozneje, ko je bilo že znano, da je »Korošec« preminul, so koroški nemški nacionalci poskrbeli za zmagoslaven uvodnik v »Štajercu« z naslovom »Ne počivajmo!« V njem so med drugim zapisali: »Maloštevilni slovensko-liberalni glasovi na Koroškem so skoraj potihnili in le sem ter tja zapojejo še kakšno žalostinko o ,tužnem Korotanu'. Istotako je na Štajerskem prvaški liberalizem premagan... na Primorskem v Trstu so slovenski narodnjaki prostovoljno upognili svoj tilnik v klerikalni jarem in edino ljubljanski advokat dr. Ravnihar ostane ,liberalni divjak'... zato pa je napredna misel med Slovenci le v zvezi z nemštvom mogoča. To so dokazale zadnje volitve... Za napredno misel med slovenskim ljudstvom bomo le tedaj kaj koristnega dosegli, kadar se vrže vso narodnjaško hujskarijo čez krov.«⁸⁵

Nemški — nemškutarskoslovenski liberalizem je kljub svojemu neomajanemu političnemu monopolu še vedno čutil potrebo prepričevati Slovence, kako koristno je, če se odrečejo svoje politične individualnosti. Državni poslanec iz celovškega volilnega okraja in govornik nemško usmerjenih Slovencev Jakob Lutschounig je v »Štajercu« utemeljeval potrebnost enojezične državne uprave. To ne samo na Koroškem, ampak na vsem področju Avstrije, tudi tam, kjer je ta uprava že bila v nenemških jezikih. Nemška uprava naj bi bila povsod uvedena v roku 20 let. Njegov glavni in edini argument za ta predlog je bila cenenost enojezične uprave. Omenil je sicer člen 19 ustave o narodni enakopravnosti, vendar po njegovem mnenju ta ni bil v nasprotju z enojezičnostjo uprave. »Ako je v Ameriki mogoče voditi državno upravo le v enem jeziku, postalo bi to vendar tudi v Avstriji lahko mogoče.« Ker je v Avstriji nemški jezik najbolj razširjen, »zato naj se popolnoma upravičeno v Avstriji vpelje nemški jezik v državni upravi. Ostali jeziki se lahko ravno tako naprej razvijajo, kakor doslej; ali v vseh drugojezičnih šolah naj se tudi nemščino kot obligatni predmet vpelje.« S prihrankom, ki bi ga na ta način dobili, naj bi se postopoma odpisali malemu kmetu, kočarju, obrtniku, ki niso zavezani plačati osebno-dohodninski davek, vsi direktni davki. To bi pripeljalo do narodne slege in do uspešnega dela v državni zbornici. Kot pozitivni zgled za celo državo postavlja: »Koroški deželni zbor ima veliko večino, ki pridno dela in le enega samega poslanca, ki hoče z zahtevo dvojezične uprave v deželi izdatke zvišati ter davčne denarje zapravljati.«⁸⁶ Tudi

na shodu Bauernbunda v Sinči vesi 20. aprila 1914, o katerem bomo še spregovorili, je Lutschounig dejal, »da so tisti, ki so vpeljali nemščino v ljudski šoli, prav dobro vedeli, zakaj to storijo. Danes nimamo na Koroškem nobenega Slovenca, ki ne bi znal nemško ... Saj je res, da daje paragraf 19 vsem jezikom enako pravico; ali zakaj bi narodi v medsebojnem prometu ne rabili enega jezika, kakor rabijo diplomati francoščino? Nemci so v večini; zakaj bi torej nemščina ne bila prometni jezik? Ravno zaradi mnogojezičnosti je naš upravni aparat tako drag ... Mi koroški Slovenci hočemo enotno upravo in to je nemško, ker nam ta ceneje pride.«⁵⁷

Volilni rezultati, zlasti po uvedbi splošne enake volilne pravice, so pokazali, da nemško nacionalna nemškutarska politika kljub vsem ugodnim pogojem med slovenske kmečke ljudi vendarle ni mogla odločilno prodreti. Zajela je le del večjih kmetov, trgovcev in obrtnikov in pa del vaškega proletariata ter od veleposesti odvisnih kajžarjev. Velika večina kmečkih posestnikov je ostala zvesta slovenski klerikalni stranki in z njimi del hlapcev, kolikor se niso v vedno večjem številu usmerjali k socialni demokraciji.

Vzrok za razmeroma pičli uspeh nemških nacionalcev pri slovenskem agrarnem prebivalstvu niso bile samo posebnosti v posestni strukturi in že razvita slovenska gospodarska, prosvetna in politična organizacija. Od 90. let naprej nastopa še nov in globlji vzrok: tisti, ki zdaj politično največ zajema iz vedno hitrejšega razslojevanja na vasi in iz premikov iz agrarne v neagrarne gospodarske panoge, ni več meščanstvo, ampak delavska stranka — socialna demokracija. Socialno demagoško frazerstvo nemško nacionalnega tabora je že izčrpalo svojo glavno privlačna moč, v bistvu je ostajal le še goli argument gospodarske moči in politične oblasti, tradicije in korupcije. To pa jedra slovenske sredine ni odločilno razjedlo. Miselnost nemško usmerjenega slovenstva, ki jo je nemška politika, gospodarska moč, šola, uprava že desetletja zdržema širila med Slovenci na Koroškem, je začela učinkovati na drugi ravni. Delavska stranka, ki je prevzela politično dediščino družbeno naprednega dejavnika, je takšno miselnost nekritično v marsičem posvojila pod videzom internacionalnosti. Šele to spletanje duhovne dediščine svobodomiselnega nemškega meščanskega nacionalizma na Koroškem in pa relativne družbene naprednosti socialne demokratske stranke je omogočilo tisti široki vdor v slovensko politično gmoto, ki je postal očiten ob plebiscitu 1920.

VI.

PREGLED SPLOŠNIH POLITIČNIH ORIENTACIJ OD 1873 DO 1896

Po prvih neposrednih volitvah v državni zbor leta 1873 je živahnost političnega življenja na Koroškem začela pojemati. Mrtvilo v tem življenju je trajalo vse do konca vladavine nemškega liberalnega meščanstva v času Auersperg — Lasserjeve vlade. Pojemanje se vidi med drugim iz števila političnih društev na Koroškem v tem času: 1871 — 13 društev, 1872 — 41 društev, 1873 — 52 društev, 1876 — 53 društev, 1877 — 54 društev in 1878 — 36 društev.

Pojemala je tudi dejavnost društev. Liberalno demokratično društvo iz Glinske doline (Glantaler Demokratenverein) je po letu 1873, ko je njegov predsednik in ustanovitelj Hock bil izvoljen v deželni zbor, skoraj popolnoma prenehalo z delom. Podobno tudi nemško liberalno društvo »Deutscher Verein« v Celovcu; leta 1871 je imelo 85 članov.

Podatki o volilnih izidih izvirajo iz objav v seriji »Österreichische Statistik« (državnozbornske volitve) in iz disertacije V. Melika, kjer najdemo tudi deželnozbornske volilne rezultate, imena kandidatov, prenehanje mandатов, vmesne nadomestne volitve itd. Vsi drugi podatki, zlasti tisti, ki se nanašajo na politične administrativne enote (občine, sodni in politični okraji) izvirajo iz sodobnega časopisja. Ravno za našo analizo, kjer skušamo izraz volje volivcev razčleniti kar najbolj lokalno in obenem ločeno za slovensko področje kot celoto, so podatki časopisja izredno pomembni, čeprav se jih seveda drže vse slabosti časnikarske publicistike. Za zdaj pa so edina možnost približati se rešitvi problema, saj je vprašanje, ali bodo sile kdaj zadostovale za študij osnovnega volilnega pragradiva, kolikor je sploh ohranjeno — in dostopno. Gre za množico podatkov, ki jih je najti v časnikih ob vsakokratnih volitvah in da ne bi besedila preobremenjevali, smo v večini primerov opustili podrobno citiranje.

leta 1873 — 300, leta 1879 pa komaj še 55 članov. Tudi nemško liberalno društvo v Beljaku je po letu 1873 popustilo in skoraj prenehalo delovati. Oživelo je šele v 80. letih, ko je društvo začel voditi deželni poslanec Ghon. — Leta 1874 toži »Klagenfurter Zeitung«, da v Ziljski dolini od Bistrice pa do Luggau ni prav nobenega političnega društva.¹

Pojemanje društvene politične dejavnosti se je kazalo predvsem pri nemških liberalnih društvih, medtem ko katoliška politična društva v tem času v svoji dejavnosti niso jenjavala v tako veliki meri. Zato je med 36 društvih, ki smo jih našli v letu 1878, bilo 25 katoliško konstitucionalnih.² Glavni vzrok, da so ta društva v glavnem preživela splošno društvo krizo, je bil najbrž ta, da so imela svoj razlog obstanka zaradi opozicije katoliške cerkve in sploh konservativnega gibanja proti liberalni vladi, proti vladajoči liberalni »Verfassungspartei«. Podobno lahko vzrok za skoraj popolno mrtvilo v političnem delovanju nemških liberalcev na Koroškem iščemo v tem, da so bili vladna stranka, da se jim za zagotovitev svojih interesov ni bilo treba truditi s političnim bojem, ker jim je zadostovala politična in gospodarska oblast v državi in deželi. Doktrinarstvo in zanemarjanje politične vzgoje širših množic volivcev, zanemarjanje političnega delovanja med njimi, to je bila splošna značilnost vladajočega nemškega liberalizma v tedenjnih letih.³

Slovenska politika se je v tem času v celoti držala v okviru splošne konservativne nemško slovenske politike na Koroškem. Ta politika je bila opozicijska, vendar spričo trdega prijema notranjega ministra Lasserja malo aktivna in uspešna. Andrej Einspieler je sicer 22. aprila 1875 pridobil še 5 drugih deželnih poslancev, med njimi 3 liberalne, da so predlagali spremembo deželne ustave in deželnega volilnega reda v tem smislu, da bi podeželski volilni okraji bili glede števila poslancev izenačeni po številu prebivalstva in po davčni obveznosti z obema ostalima volilnima kurijama.⁴ To bi pomenilo okrepitev zastopstva kmečkih volilnih okrajev v deželnem zboru in okrepitev konservativne stranke v tem zboru. Nemška liberalna večina v koroškem zboru kljub očitni demokratičnosti predloga o njem seveda ni hotela ničesar slišati. Pri nadomestnih volitvah v državni zbor za celovško-velikovški volilni okraj leta 1877 nemško slovenski konservativci sploh niso postavili svojega kandidata in kandidat volilnega akcijskega komiteja, predsednik koroške kmetijske družbe Edelmann, je bil izvoljen brez konservativne

konkurence. *Volitve v deželni zbor leta 1878* so zato, kljub temu, da se jih je to pot konservativna stranka udeležila, potekle v znaku političnega mrtvila. To mrtvilo je bilo posebno občutno na slovenskem področju. Dopisnik »Klagenfurter Zeitung« iz Roža je tedaj tožil o političnem indiferentizmu in navajal, da so pravolitve potekle ob zelo majhni udeležbi. V občini Šmarjeta v Rožu k volitvam sploh ni prišel noben volivec, tako da so jih morali preložiti; v Podljubelju in Svetni vesi pa je prišlo »skrajno malo« volivcev. Nekoliko boljša je bila udeležba v Borovljah in v Bistrici v Rožu.⁵ Podobno je bilo tudi v mestnih volilnih okrajih. Glede kandidacijskega zborovanja za Celovec beremo, da so se ga volivci prav slabo udeležili, dotedanji poslanci pa sploh niso bili navzoči. Volilni komite »je bil takorekoč brez programa.«⁶ V St. Veitu se je od 190 mestnih volilnih upravičencev volitev udeležilo le 37.⁷ Volitve so potekale v birokratskem mrtvilu in v tisku ne zasledimo ničesar o kakem volilnem boju. V volilnem okraju Velikovec so slovenski konservativci kandidirali Andreja Einspielerja in Moraka, ki sta dobila 39 oz. 34 glasov, kar pa ni zadostovalo za izvolitev (Liberalna kandidata sta dobila skupno 44 oz. 42 glasov). Ni znano, ali je tudi v celovškem volilnem okraju bil postavljen konservativni kandidat, vsekakor sta tu bila izvoljena dva liberalca. V beljaško paternionskem volilnem okraju je kandidiral nemški konservativec Neste, dekan v Beljaku. Bil je izvoljen obenem z nemško liberalnim kandidatom Tenggom, kar je vsekakor značilno za politično zmedenost volivcev. V šmohorskem volilnem okraju sta bila izvoljena dva liberalna kandidata; postavljen je bil tudi konservativni kandidat, a število glasov oddanih zanj ni znano.⁸ Pri teh volitvah ugotavljamo, da je tudi na Koroškem opaziti podoben položaj kot se je pokazal prejšnje leto pri deželnozborskih volitvah na Kranjskem, kjer je cerkvena oblast duhovnike odvracala od političnega delovanja in pri katerih se je položaj nemške liberalne stranke okrepil tako, da so Slovenci izgubili večino v deželnem zboru.⁹ V volilnem okraju Wolfsberg sta tudi to pot bila izvoljena konservativna kandidata.¹⁰ Konservativni politični značaj Laboške doline je prišel do izraza celo zdaj, ko je slovenski velikovski okraj konservativno večino izgubil.

Volitve za državni zbor leta 1879 so že potekle pod znakom konca liberalne vlade. Notranji minister in s tem nadzornik volitev Taaffe je pri njih pripravljaj svojo bodočo konservativno večino. Nemško slovenska konservativna stranka na Koroškem je v tem novem vzdušju

nastopila z večjim poletom in dosegla boljše uspehe. Če kljub temu v nobenem podeželskem volilnem okraju ni prodrla s svojim kandidatom, je bil kriv predvsem volilni sistem s svojo teritorialno razdelitvijo. Konservativna stranka je na celem Koroškem dosegla 283 glasov, nemško liberalna pa 362 glasov, kar ji je zadostovalo za 4 mandate, medtem ko je nemško slovenska konservativna stranka ostala praznih rok. S tem so bili posebno prizadeti slovenski konservativni volivci, ki so dosegli veliko večino v velikovškem političnem okraju (78 konservativnih proti 28 liberalnih glasov), v boroveljskem sodnem okraju (14 slovensko konservativnih proti 6 liberalnim glasovom) in pa v rožeškem sodnem okraju (številke niso znane). Vsega je v obeh narodnostno mešanih volilnih okrajih, v katera je bila razdeljena glavnina slovenskega prebivalstva, za slovensko nemške konservativne kandidate bilo oddanih 144 glasov (Celovec—Velikovec 104, Beljak—Borovlje 40), kar je več kot 1/4 vseh oddanih glasov, pa vendar slovenski kandidat ni bil izvoljen, medtem ko je nemškim liberalcem za en mandat zadostovalo povprečno 90,5 glasov. Če pogledamo volilne izide po političnih administrativnih mejah, ugotovimo še, da sta konservativno večino imele tako politični okraj Wolfsberg kot politični okraj Spittal. V Wolfsbergu je bil z veliko večino (65 glasov proti 15) izvoljen kandidat, ki je na splošno veljal za pristaša konservativne stranke, čeprav je sam tik pred volitvami izjavil, da ne pripada nobeni stranki.¹¹ Število glasov konservativnih in liberalnih volivcev v spittalskem političnem okraju je bilo skoraj izenačeno (47 konservativnih proti 45 liberalnim). Konservativna stranka je torej tukaj še lahko računala na podporo pretežnega dela kmečkih posestnikov. Vendar je spittalski politični okraj bil teritorialno ločen od glavnega kompaktnega bloka konservativnega volilnega rezultata na jugovzhodu dežele, ki je, kakor leta 1873, obsegal nemško Laboško dolino, slovenski politični okraj Velikovec in pa slovenska sodna okraja Borovlje in Rožek.

Izid državnoborskih volitev leta 1879 dokazuje, da se položaj slovenske manjšine v deželi kljub ugodnejši politiki centralne vlade na Dunaju in zavezništvu z nemškimi konservativci ni mogel izboljšati, ker se je nemška liberalna večina v deželi lahko slejkoprej opirala na trdne privilegije, katere ji je dajal volilni sistem.

Gotovo pa je obdobje Taaffejeve vlade, ki se je naslanjala na nemško-slovansko konservativno večino v državnem zboru, pomenilo večjo možnost za politično delovanje konservativne stranke v Avstriji

sploh in posebej tudi na Koroškem. V narodnem pogledu Slovenci na Koroškem od Taaffejeve vlade sicer niso dobili niti tistih drobtinic, ki so jih bili deležni Slovenci na Kranjskem. A ko je prenehal pritisk Auersperg-Lasserjeve vlade, so slovenski konservativci vendarle svobodneje zadihali. Njihove politične zmogljivosti so se pokazale že leto dni po začetku Taaffejeve vlade, pri *nadomestnih deželnih volitvah v velikovškem okraju 10. junija 1880*, pri katerih je Andrej Einspieler prodril z veliko večino (69 glasov proti 21).¹² Tako so konservativni Slovenci izrabili edino možnost, ki jo je dajal sistem, in so po malo manj kot dveh letih znova dobili svojega predstavnika v deželnem zboru in ga odslej obdržali vse do konca monarhije.

Andrej Einspieler se tudi zdaj ni odločil za obnovo slovenskega političnega društva («Trdnjava» je bila prenehala z delovanjem leta 1875). Zadovoljil se je s političnim organiziranjem Slovencev v okviru nemško-slovenske konservativne stranke. Njegovo ravnanje se je ujemalo s programom deželnih tavtonomij, na katerem je takrat slonela splošna slovenska konservativna politika, ki ni računala na možnost združenja Slovencev v eni avtonomni politični enoti. Obenem je Einspielerjevo stališče izražalo dejstvo, da so Slovenci na Koroškem bili manjšina, ki ni imela upanja in možnosti izbojevati si samostojno in brez pomoči drugih enakopraven položaj v okviru dežele. Einspieler je bil prepričan, da je proti absolutni premoči nemških liberalcev v deželi mogoče kaj doseči samo v sodelovanju z nemškimi katoliškimi sodeželani.¹³ V okviru nemško-slovenske konservativne stranke pa naj bi Slovenci postali vsaj enakovreden, če ne odločilen faktor in v ta namen je Einspieler zastavil svoje sile za zadnje veliko dejanje svojega življenja: ustanovil je slovenski politični list »Mir« (1882), posvečen konservativni politični propagandi in gojitvi narodne zavesti med Slovenci na Koroškem. Izdajanje »Mira« je bilo izraz končne omejitve Einspielerjevega političnega interesa na koroško deželo, njegov umik iz splošne slovenske politike.

»Mir« vse do smrti Andreja Einspielerja leta 1888 ni imel namena postati organ posebne slovenske konservativne politične stranke, marveč je nastopal v imenu »naše t. j. slovenske in nemške katoliške (konservativne) stranke...«¹⁴ Takšna tesna politična združitev nemških in slovenskih konservativcev na Koroškem je konservativno stranko v celoti krepila in je omogočala utrditev politično sicer slabo organiziranih nemških konservativcev. Seveda so le-ti zato morali vsaj deklarativno

podpirati načelo narodne enakopravnosti v deželi, za kar so želi hudo kritiko nemških liberalcev, ki so jih dolžili, da izdajajo nemške nacionalne interese. Glasilo nemških konservativcev je zavračalo te očitke in poudarjalo, da je cilj konservativcev obnova krščanskega družbenega reda in da je ta cilj vsakemu verniku višji kot pa nacionalni. Zavračalo je gesla nasprotnikov o nevarnosti slovanske povodnji; ta nevarnost obstaja morda drugod, toda na Koroškem je ni in nemogoče je očitati slovenskim deželanom to, kar se dogaja drugje. Poudarjalo je, da je treba narodni mir ohraniti samo tako, da se vsakdo skrbno ogiblje temu, kar bi ta mir moglo motiti. Koroška naj bo s svojim sožitjem obeh narodov zgled drugim deželam.¹⁵ Takšnih misli nemškim konservativcem tedaj ni bilo težko pisati, saj spričo absolutne premoči nemškega liberalizma na Koroškem ni bilo verjetno, da bi v dogledni prihodnosti bilo treba dano besedo tudi spremeniti v otipljive ukrepe za slovensko enakopravnost v deželi. Narobe, nemški konservativci so tedaj dejansko od slovenske strani še dobivali vso idejno in organizacijsko pa tudi gmotno oporo (*»Kärntner Volksblatt«* je izdajala slovenska Mohorjeva družba), da bi se postavili na svoje noge.

Kakšen pa je bil dobiček za slovensko stran? Tesna povezanost z nemškimi konservativci je imela za slovensko politično gibanje na Koroškem občutne posledice, po katerih se je Koroška jela razlikovati od drugih slovenskih dežel. Drugod je v tem prehodnem obdobju vsaj na videz obveljala politika narodne sloge, v okviru katere so slovenski liberalci čakali na dan svojega ponovnega političnega vstajanja. Na Koroškem pa je nemško-slovenska konservativna stranka bila idejno tako določno in enostransko klerikalno usmerjena, da ni mogoče govoriti o slovenski narodni slogi. Slovenski liberalni elementi v okviru te stranke sploh niso imeli obstanka, tem voljnejše so se zato priključevali nemški naprednjaški stranki. Prav to je čas odločilnega prehajanja liberalne inteligence slovenskega rodu v nemški liberalni tabor. Medtem ko politično sodelovanje konservativcev obeh narodnosti za Nemce ni pomenilo neposredne nacionalne nevarnosti, pa so se slovenski liberalci obenem z vključitvijo v nemški liberalni tabor morali odpovedati tudi vsaki misli na samostojno nacionalno uveljavljanje.

Lahko rečemo, da je prav Einspielerjeva odločitev, da ne ustanovi samostojnega slovenskega političnega društva po zgledu na nekdanjo, kljub vsemu skupno konservativno in liberalno *»Trdnjavo«*, eden

tistih momentov, ki so v tem obdobju ponovnega naraščanja slovenskega narodnega gibanja na Koroškem preprečevali, da bi to gibanje preseglo čisto konservativni okvir in da bi prišlo tudi do oblikovanja liberalne skupine v slovenskem političnem življenju.

Velika politična aktivizacija duhovništva na slovenskem področju ni bila samo posledica navdušenja za narodno buditeljsko delo, marveč je namen te duhovščine bil predvsem, kot se je izrazil Mir, da »liberalizem preganja in odganja«. ¹⁶ Ta ideološko netolerantna usmerjenost nemško-slovenskih klerikalnih aktivistov na Koroškem je bila tista, ki je v veliki meri povzročila, da »do kakega pojava liberalizma med Korošci sploh ni prišlo, ker so vsi protikatoliško orientirani elementi sproti izginjali v nemški liberalni tabor.« ¹⁷

To je obdobje, v katerem se začne v koroškem političnem javnem mnenju dokončno utrjevati naziranje, da je vse, kar je slovensko narodno, obenem tudi politično konservativno in reakcionarno. Osnovnih množic slovenskih kmečkih posestnikov, na katere se je politično delo konservativnih slovenskih organizatorjev skoraj izključno usmerjalo, pa to še ni oviralo, da se ne bi priključile nemško-slovenski konservativni stranki, ki je tedaj, vsaj v svojem slovenskem delu, znala povezati gesla narodne enakopravnosti s konkretnim delovanjem za lajšanje krize kmečkega gospodarstva, v prvi vrsti z organizacijo raznih oblik samopomoči.

Pri deželnih volitvah leta 1884 so slovenski konservativci zmagali v šestih sodnih okrajih, in sicer: Železna Kapla (6:0 liberalnim glasovom), Pliberk (35:11), Dobrla ves (15:8), Velikovec (19:16), Borovlje (17:7) in Rožek (16:2). Zaradi volilne geometrije je učinkovala le volilna odločitev prvih štirih sodnih okrajev, v velikovškem volilnem okrožju, kjer sta bila izvoljena slovenska kandidata Andrej Einspieler in Franc Muri — kmečki posestnik z Jezerskega. Odločitev volivcev v okrajih Borovlje in Rožek ni imela veljave, ker sta ta dva sodna okraja bila del mešanih volilnih okrožij. ¹⁸ Rezultati v mešanih sodnih okrajih Celovec-okolica in pa Beljak so bili za slovenske konservativce slabši, vendar o tem nimamo podrobnih podatkov. Če ne štejemo edinega slovenskega volilnega okraja Velikovec, so v vseh ostalih nemških in mešanih volilnih okrajih dežele zmagali liberalni kandidati. Izjema je zopet Laboška dolina, kjer so si liberalci in konservativci oba mandata razdelili. Spittalski volilni okraj je zdaj že dokončno prišel v liberalne roke in sorodnost politične strukture vzhodnega in jugo-

vzhodnega področja Koroške, ki smo jo že večkrat omenjali, je to pot prišla še očitneje do izraza, čeprav so si nemški naprednjaki na vso moč prizadevali, da bi pridobili tudi nemško Laboško dolino in s tem konservativno stranko omejili na slovensko etnično področje. Zanikali so celo konservativni značaj poslancu, ki je bil izvoljen kot kandidat konservativne stranke, češ da po svojih stališčih tej stranki ne pripada.¹⁹

Pri teh volitvah so slovenski konservativci prvič in edinokrat postavili slovenskega kandidata tudi v mestni skupini za mesta velikovškega političnega okraja, in sicer Pliberčana dr. Adamiča. Izvoljen je bil sicer nemški kandidat, vendar je Adamič resno konkuriral zlasti v Pliberku in Železni Kapli (zanj je bilo oddanih tu 20 in 14 glasov proti 34 in 15 glasovom za liberalnega kandidata). Hudo premoč glasov za nemško nacionalnega kandidata pa je dalo velikovško mesto (Adamič 10 glasov, nemški kandidat 55 glasov), tako da je celotni izid bil 44:104 glasovom.²⁰

Pri obeh nasprotnih taborih se je pokazala tudi že metoda delovanja, ki je ostala značilna še za poznejše obdobje. Nemško-slovenska konservativna stranka se je oprla v glavnem na delovanje duhovščine. Slovenska duhovščina je pri slovenskih kmetih imela znatno več uspeha od nemške, nedvomno zato, ker je poleg ideološkega momenta poudarjala tudi narodnostni moment. Tudi splošna gesla konservativne stranke (znižanje zemljiškega davka, zapora uvoza živine iz Rusije, omejitev oderuških obresti, znižanje volilnega cenzusa na 5 goldinarjev itd.) so za slovenske kmete bila privlačna.²¹ Einspielerjev list je tedaj v oceni volilnega izida odločilni delež aktivnosti duhovščine še posebej poudarjal: »Da smo slovenščino na Koroškem že toliko oživili in utrdili, temu je seveda pripomogel naš ‚Mir‘. Vendar pa naš list za volitve ni toliko storil, kakor naša častita in vrla duhovščina.«²²

S svoje strani pa se je tudi nemška naprednjaška stranka (»Fortsschrittspartei«) že takrat obračala tudi na slovenske kmete. Opozarjala je na neekonomičnost slovenskih prizadevanj za jezikovno enakopravnost v deželi, pri čemer je seveda izhajala iz trdnega računa, da bodo Slovenci vedno živeli kot manjšina v okviru te dežele. Glede praktične vrednosti slovenskega jezika je skovala geslo, da kdor se ne nauči nemškega jezika, ostane kravar in hlapec.²³

Volitve v državni zbor leta 1885 so pomembne zlasti zaradi dveh okoliščin. Slovenski konservativci so v okviru nemško-slovenske stran-

ke dosegli pomemben uspeh in pri prvotnih volitvah zmagali skoraj na celotnem slovenskem etničnem ozemlju Koroške, nemški konservativci pa so popolnoma odpovedali kot politična opora slovenskim. Volitve so pokazale nerealnost Einspielerjevih pričakovanj, da bi mogel s pomočjo nadnacionalne nemško-slovenske zveze na konservativni podlagi doseči izboljšanje položaja za slovensko prebivalstvo v nacionalnem oziru.

Nemško-slovenska konservativna stranka je pri teh volitvah napela vse sile, da bi omajala izključno pravico nemških in nemškutarskih liberalcev na Koroškem na mandate v državnem zboru. Že zadnje državne volitve leta 1879 so pokazale, da je največ upanja na konservativni uspeh v volilnem okraju Celovec-Velikovec, v katerem je bila slovenščina občevalni jezik dveh tretjin prebivalstva. Vendar okraj Velikovec, ki je bil trdno v rokah slovenskih konservativcev, sam ni mogel odločati o zmagi, slovenski volivci v celovski okolici pa so bili pod močnim vplivom nemških liberalcev. Zato bi za uspeh bilo potrebnih vsaj nekaj konservativnih glasov tudi iz nemškega dela volilnega okraja (sodni okraj Feldkirchen). Andrej Einspieler je to pot kandidaturo odstopil nemškemu konservativcu baronu Pinu. Nemško-slovenska konservativna stranka na Koroškem je očitno računala, da bo zanj kot Nemca lažje dobiti nekaj konservativnih glasov tudi iz nemškega dela okraja kot pa za Einspielerja, tako da je izvolitev enega konservativnega poslanca na Koroškem bila videti zagotovljena. Einspieler se je nemškim konservativcem na ljubo s svojo kandidaturo umaknil v beljaški volilni okraj, za katerega je sam ugotavljal, da so v njem možnosti za uspeh slovenskega kandidata smo teoretične.²⁴ Očitno je računal, da bo njegova lojalna gesta nasproti nemškim konservativcem, katerim je odstopil zagotovljeni mandat v celovško-velikovškem okraju, poplačana s tem, da bo deležen vsaj nekaj podpore s strani nemških konservativcev v beljaškem okraju.

Dejansko je bil baron Pino v celovško-velikovškem okraju izvoljen, in sicer s 125 glasovi proti 103 liberalnim glasovom, Einspieler pa je v beljaškem okraju propadel za pičlih 7 glasov. Medtem ko so slovenski konservativni volivci svoje glasove lojalno oddali za nemškega konservativca Pina, Einspieler od nemških konservativcev v beljaškem okraju ni dobil nobenega glasu. In kar je bilo še presenetljiveje, tudi baron Pino je bil izvoljen dejansko samo s slovenskimi glasovi, saj sta od Nemcev zanj glasovala v celovškem okraju le dva nemška žup-

nika.²⁵ Nemški konservativci v obeh teh volilnih okrajih so pokazali svojo nemoč in pa pomanjkanje vsakršne volje podpreti konservativnega kandidata slovenske narodnosti.

Teritorialna razmestitev večine, ki so jo dosegli slovenski konservativci pri prvotnih volitvah, je pokazala malodane kompakten nastop celotnega slovenskega etničnega ozemlja. V velikovškem političnem okraju je en sam volilni mož glasoval za liberalnega kandidata. V rožeškem in boroveljskem volilnem okraju so bili izvoljeni samo slovensko konservativni volilni možje, razen v Borovljah, kjer pa so slovenski konservativci le malo zaostajali (35 slovensko konservativnih osnovnih glasov proti 39 liberalnim). Kompaktno je za slovenske konservativne volilne može glasovala tudi vsa slovenska Ziljska dolina v šmohorskem in podkloštrskem sodnem okraju razen občine Smerče; prav tako so volile tudi slovenske občine v Kanalski dolini. Najslabše rezultate so slovenski konservativci dosegli v sodnem okraju Celovec-okolica, kjer so dobili le 13 volilnih mož, ostalih 61 pa je pripadlo nemškim liberalcem. Slovenske občine so pri glavnih volitvah oddale v celem najmanj 203 slovensko konservativne glasove (velikovški politični okraj 110, sodni okraj Celovec-okolica 13, beljaški volilni okraj 63, sodni okraj Šmohor 13, sodni okraj Št. Pavel 4), povprečno je prišlo na enega izvoljenega poslanca 99 glasov in kljub temu so Slovenci ostali brez svojega državnega poslanca! Absurdnost položaja za slovensko gibanje na Koroškem ni mogla biti večja. In vir te absurdnosti je bil tako krivični volilni sistem kot varljiva usmerjenost na zavezništvo z nemškimi konservativci.

V obeh ostalih volilnih okrajih dežele so zmagali liberalci. Razdelitev volilnih rezultatov na politične okraje pa pokaže, da so tudi to pot nemški konservativci dosegli večino v Laboški dolini (63 glasov proti 14 liberalnih glasov).²⁶

Posebne omembe vredno je še dejstvo, da je v slovenskih delih dežele bila pri prvotnih volitvah volilna udeležba močna, medtem ko je v nemških delih dežele ta udeležba bila očitno manjša. Omeniti je tudi treba, da so to bile prve državnozborske volitve po razširjenju volilne pravice v kmečkih občinah, in sicer z znižanjem volilnega cenzusa od 10 na 5 goldinarjev z zakonsko novelo 4. oktobra 1882. Kljub temu je na Koroškem volilna udeležba pri prvotnih volitvah vendarle bila na splošno zelo majhna, čeprav večja kot v avstrijskem povprečju

in znatno večja kot je to bilo na Kranjskem (avstrijsko povprečje 31%, Kranjska 12%, Koroška 37%). Edini skoraj čisto nemški volilni državnozbornski okraj na Koroškem, St. Veit-Wolfsberg, je imel najnižji odstotek volilne udeležbe (28), najvišji pa mešani Beljak (44).²⁷

Deželne volitve leta 1890 so prišle na *začetek novega obdobja slovenskega političnega življenja na Koroškem*, ki je označeno z ustanovitvijo Katoliškega političnega in gospodarskega društva za Slovence na Koroškem 5. marca 1890. Z ustanovitvijo tega društva so konservativni Slovenci napravili prvi korak k ločitvi v organizacijskem in političnem pogledu od nemških konservativcev na Koroškem. Andrej Einspieler, ki je tako rekoč posebej nemško-slovensko konservativno politično zvezo na Koroškem (še leta 1886 je bil izvoljen za predsednika katoliškega konservativnega društva za Koroško), je umrl v začetku leta 1888. Z njim je odšla osebnost, ki je še vsaj na videz zmogla premoščati rastočo nasprotja med nemškimi in slovenskimi zavezniki v deželi. Vendar pa je že tudi pred njegovo smrtjo bilo videti, da je obdobje nemško-slovenskega konservativnega sodelovanja v eni politični stranki skoraj končano.

Slovenci na Koroškem v nacionalnem oziru od Taaffejeve vlade in njene konservativne parlamentarne večine niso ničesar dobili. Že leta 1884 je »Mir«²⁸ stvarno ugotavljal: »Zastran narodnih zadev se nimamo ministrstvu grofa Taaffeja ničesar zahvaliti,«²⁸ čeprav je še istočasno dopuščal: »Zahvaliti se mu imamo v drugih zadevah in za voljo tega stojimo na njegovej strani in želimo take poslance, ki ga bojo podpirali.«²⁸ Vzlic temu razočaranju bi koroški Slovenci še naprej sledili splošnemu političnemu kursu slovenske politike. A tudi lokalna tesna povezanost z nemškimi konservativci se je v praksi izkazala kot skrajno neučinkovita in na koroškem terenu slovenskemu prebivalstvu v nacionalnem oziru ni prinesla nobenega izboljšanja. Dejstvo, ki je najneposredneje dokazovalo, da Slovenci na Koroškem tudi od nemških konservativcev nimajo kaj pričakovati, je bilo zadržanje in nato odstop barona Pina kot ministra in državnega poslanca. Baronu Pinu so bili slovenski konservativni glasovi na Koroškem potrebni le, da je dosegel ministrski portfelj, za svoje slovenske volivce pa na Dunaju ni črnil. Že maja 1886 je moral Einspieler barona Pina braniti pred očitki, da v celem letu, odkar je poslanec, še ni ničesar storil za svoje volivce.”

Ko se je Pino na Dunaju ob drugih vprašanjih politično onemogočil, je prišlo v letu 1887 do *nadomestnih volitev v celovško-velikovoškem volilnem okraju*. Slovenski konservativci na Koroškem naj bi zdaj znova napeli sile, da izbojujejo novemu konservativnemu poslancu pot v državni zbor. Vendar so se odločili drugače, odločili so se za politično demonstracijo proti Taaffejevi vladi: volitev se sploh niso udeležili in mandat je dobil brez boja nemško liberalni poslanec Lax!

Volilna abstenenca slovenskih konservativcev je dejansko bila politični štrajk slovenske duhovščine kot glavnega aktiva tega gibanja. Po volitvah je »Mir« pojasnjeval, da do abstinence duhovnikov ni prišlo zato, ker bi jim vlada branila politično delovanje, marveč zato, ker jim je v več primerih obenem s postavitvenimi dekreti branila delovanje v slovenskem narodnem smislu (»dass er sich in seinem künftigen Wirkungsgebiete vollständig nationaler Agitation und sonstigen Parteigetriebe ferne halten möge.«). »Vsi ti gospodje,« se je hudoval »Mir«, »so se trudili, da se volijo sedanjemu ministrstvu naklonjeni poslanci in sploh, da se dela v duhu sedanje vlade. Dobili pa so tako plačilo . . . ! Te žalostne razmere so bile nekaj let tajne in neznane. Sčasoma so se pa raznesle med duhovščino in od tod je prišlo, da so pri zadnji volitvi duhovniki, z njimi pa tudi pravi Slovenci, ostali doma.«³⁰

Pred jesenskim zasedanjem deželnega zbora je »Mir« določno ugovarjal, da manj kot grof Taaffe tudi nemško liberalno ministrstvo Slovincem ne more dati in da koroški Slovenci »nismo dobili črnega za nohtom.«³¹

Hudo razočaranje zaradi dejstva, da so Slovenci na Koroškem ostali praznih rok kljub temu, da so zvezi z nemškimi konservativci na ljubo žrtvovali možnost, da bi prvič v zgodovini bili predstavljeni v državnem zboru in najbrž še vrsta drugih podobnih razočaranj, vse to je konec koncev omajalo tudi Andreja Einspielerja, da je menda tik pred svojo smrtjo podvomil o realnosti svoje politične zamisli o zvezi z nemškimi konservativci. Einspielerjevo spoznanje o jalovosti te zveze za Slovence se je širilo kot ustno izročilo, leta 1902, na zborovanju slovenskih hranilnic in posojilnic v Velikovecu, pa je ta zadnji Einspielerjev politični zaključek javno potrdil tudi njegov osebni prijatelj in žalni govornik ob pogrebu župnik Franc Treiber.

Smrt Andreja Einspielerja je povzročila *nadomestne volitve 1888* in je bila nemškimi nacionalcem v deželi znak za nov napad na edini slovenski deželnozborski volilni okraj. Pri tem jih niso prav nič motila

svarila nemškega konservativnega politika Manndorffa, ki je tedaj naglašal, da bi bilo napačno odvzeti Slovincem še zadnji mandat (v primeru nemško liberalne zmage bi odstopil najbrž tudi drugi slovenski poslanec tega okraja Muri): »Popolnoma onemogočiti političnemu in nacionalnemu nasprotniku, da pride do besede, je pač najslabše sredstvo za ohranitev nacionalnega miru.« — Zdaj se s Slovenci še da govoriti pametna beseda, kaj pa bo potem? — »Če pri tej priložnosti vzamete koroškim Slovincem enega izmed njihovih zadnjih sedežev v deželnem zboru — potem boste pri glavnih volitvah v nekaj letih imeli tam Gregorce, Hraševce in druge, katerih se tako zelo bojite. Narodnostni prepir . . . bo tedaj šele zares prišel na Koroško . . .«³² Vendar so se to pot, v nasprotju z abstinenco pred letom dni, slovenski konservativci energično potegnili za mandat in izvoljen je bil Andrejev nečak Gregor Einspieler z 78 glasovi proti 33.³³

Položaj Slovencev na Koroškem je nujno terjal učinkovitejšo politično taktiko. Dejanska moč nemških konservativcev na Koroškem je bila tako majhna, da se na nemškem področju nikjer ni mogla upreti nemškim liberalcem. Vsa deželna uprava pod vodstvom deželnega predsednika Schmid-Zabierowa je bila neomajno usmerjena v ohranjanje nemških privilegijev. V deželnem zboru in drugih avtonomnih zastopstvih je slovenska manjšina bila popolnoma odrinjena v kot. Glasilo nemških konservativcev je po ustanovitvi slovenskega političnega društva v tej brezobzirni majorizaciji in zanikanju slovenske manjšine videlo glavni razlog za radikalizacijo slovenskega gibanja na Koroškem. Prav otipljivo je orisalo nemško nacionalni politični postopek nasproti slovenski konservativni manjšini in dejansko politično izolacijo slovenskih poslancev: »Vladajoča nemško liberalna stranka na Koroškem meni, da mora v smislu te splošne želje in splošne volje (po narodnostnem miru) brezpogojno zavračati slovenske nacionalne govornike, za katere trdi, da se le sami vsiljujejo. Meni, da ne sme slovenskim govornikom niti v najmanjši stvari popustiti; Slovenci po njenem mnenju niso nikoli zadovoljni in da je zato bolje sploh ne začenjati z njimi pogovora. Ti, ki tako govorijo, nočejo na primer pri volitvah narodno usmerjenim Slovincem privoščiti niti enega glasu v deželnem zboru; napenjajo vse svoje sile, da bi jih iz deželnega zbora odstranili. In če posamezni narodno usmerjeni možje vendarle pridejo v deželni zbor, potem jih tam vedno preglasujejo, njihovih predlogov sploh ne obravnavajo, ne dopuščajo jim niti najmanjšega vpliva, niti

ne v stvareh, ki z narodnostnim vprašanjem nimajo prav ničesar opraviti. Načeloma jih ne volijo v noben odbor in ker je težišče dela koroškega deželnega zbora ne v plenumu, marveč v razpravah v odborih, potem je stvar praktično taka, kot da v deželnem zboru sploh ne bi bili. Prihajajo in odhajajo kot izobčenci.«³⁴

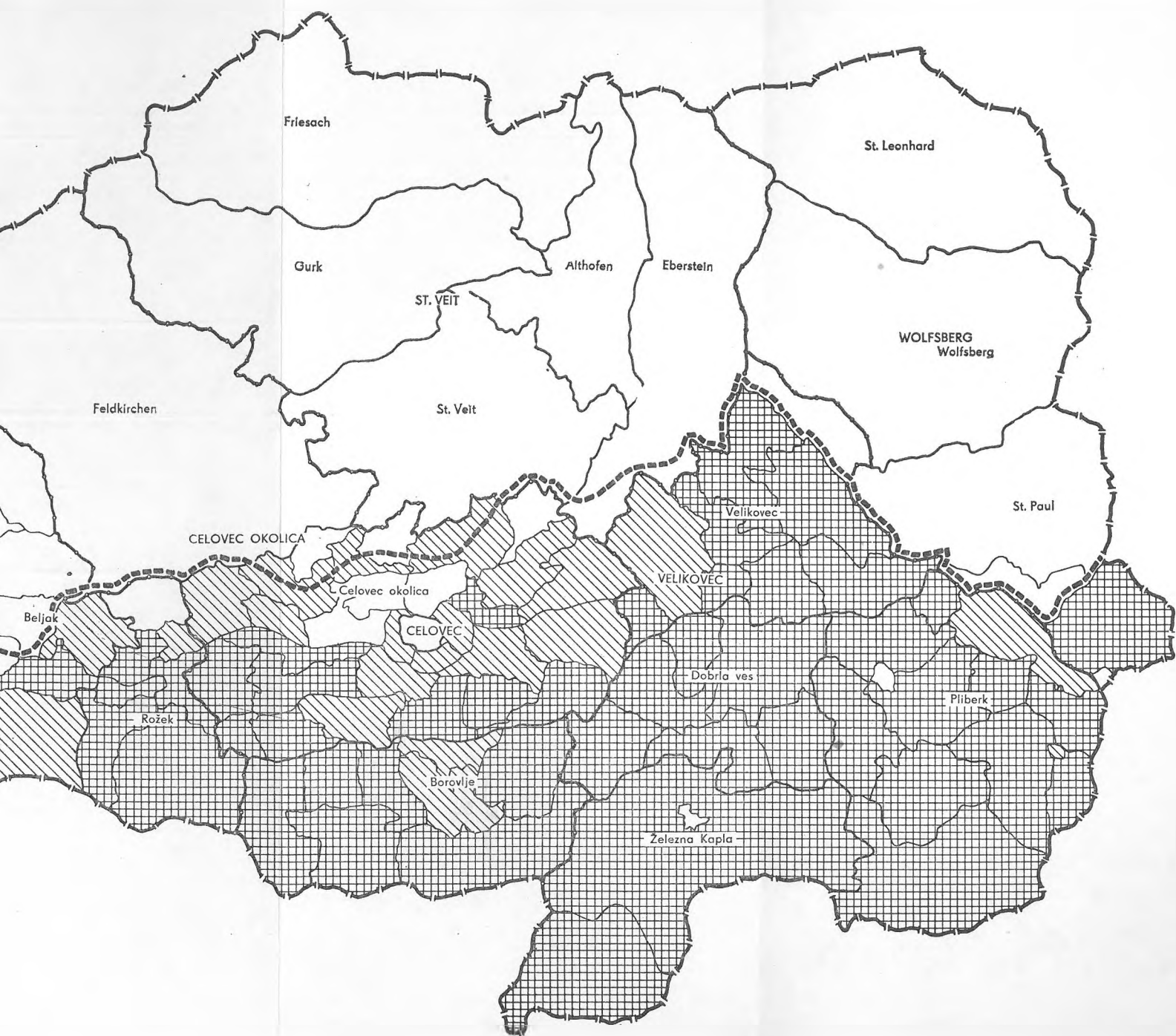
Nekaj dni pred svojo smrtjo je Andrej Einspieler v »Miru« žepoudarjal, da je list glasilo »staroslovenske stranke na Koroškem«.³⁵ Takšno pisanje se je značilno razlikovalo od poprejšnjega, ki je stalno poudarjalo skupnost nemško slovenske katoliške stranke na Koroškem. Prihajal je pač do zaključka, da bi Slovenci pretrgali politično organizacijsko vez z nemškimi konservativci in ustanovili lastno stranko. Dejansko je do tega prišlo šele po njegovi smrti z ustanovitvijo Katoliškega političnega in gospodarskega društva za Slovence na Koroškem. Konservativni Slovenci na Koroškem so se s tem organizacijsko osamosvojili, politično pa so se približali splošnoslovenskemu katoliškemu gibanju, ki je tedaj močno naraščalo. »Mir« se je začel bolj zanimati za splošno slovenske politične probleme in vanje tudi aktivno posegal. Iz tega časa datira »Mirov« spor z Mahničovo »Sočo« in z uredništvom »Slovenca« proti popolnemu podrejanju narodnostnega vprašanja klerikalni politiki.³⁶ Kljub tem zapoznelim odmevom katoliškega liberalizma pa vendar o idejni orientaciji novega slovenskega političnega društva na Koroškem ni moglo biti dvoma. Vrh tega, da je društvo že v svojem imenu poudarjalo katoliško usmerjenost, so tudi njegova pravila na prvo mesto postavljala nalogo »da ohrani med koroškimi Slovenci živo katoliško vero«. Narodni moment prihaja na vrsto šele v drugem odstavku, ki pravi, da je namen društva, »da koroške Slovence poučuje v verskih, političnih, narodnih in gospodarskih zadevah ter da brani njih narodne in državljanske pravice po geslu, vse za vero, dom, cesarja.«³⁷

Vsekakor je bilo društvo, ker se je organiziralo na nacionalni podlagi, kljub svoji katoliško politični opredelitvi v določeni meri privlačno tudi za osamele slovenske liberalce slogaškega kova. Vendar slogaštvo, ki je prav v tem času v splošno slovenskem okviru dokončno propadlo, ni moglo postati rešilna formula niti na Koroškem.

Nemške konservativce je ustanovitev slovenskega političnega društva neprijetno prizadela, predvsem zato, ker so s tem izgubili gotovo in brezpogojno podporo slovenskih konservativnih volivcev. Ustanovitev društva so sprejeli brez komentarja. V že omenjenem uvodniku

Volitve v deželni zbor 1. 1890. (1) Občine z večino glasov za kandidate slovenskega političnega društva, (2) občine z večino glasov za kandidate nemške liberalne stranke. Prazne so občine, ki zanje ni podatka. (Kmečka kurija — primarna volitev)

pa je njihovo glasilo moralo priznati, da nemški konservativci lahko na Koroškem pomenijo nekaj le, če se opro na slovenske, to je, če v narodnostno mešanih volilnih okrajih podpro slovenske kandidate: »Sami po sebi ne posebno številni, raztreseni in premalo organizirani morejo (nemški konservativci) le težka računati na to, da bi si pridobili mandate v deželnem zboru, če Slovenci resno ne pomagajo. Toda njihovi sorazmerno maloštevilni glasovi, lahko mestoma odločajo . . .,« ker je nemška liberalna večina dostikrat pičla in lahko že nekaj glasov vpliva odločilno.³⁸

Tako so *deželne volitve leta 1890* bile prve, v katerih so Slovenci na Koroškem po letu 1873 znova nastopili s samostojno politično organizacijo. Politične zveze z nemškimi konservativci pa niso docela pretrgali, sklenjen je bil volilni dogovor, po katerem naj bi v treh mešanih okrajih kandidiral po en nemški in en slovenski kandidat. V začetku volilne kampanje je predstavnik nemških konservativcev Mann-dorff govoril tudi na shodu na slovenskem področju v Glinjah.³⁹ Vendar je tudi ta volilni dogovor izgubil praktično vrednost, ko so se nemški konservativci spričo hude nemške liberalne volilne kampanje umaknili iz boja in se odrekli volilnega nastopa. Njihovo glasilo je tedaj poudarjalo, da izgublja boj za mandate v koroškem deželnem zboru svoj pravi smisel spričo »totalne protifarške gonje do zadnje vasice«, ki spodkopava zadnjo avtoriteto in da so zdaj važni čisto drugi interesi in čisto druge skrbi kot pa skrb za okrepitev manjšine v deželnem zboru.⁴⁰

Slovenska politična organizacija, komaj ustanovljena in nekonso-lidirana, se je znašla sama v boju proti enotni fronti nemškega nacionalističnega liberalizma, ki je monopolno zavladal v vsem nemškem delu dežele in skušal zavzeti tudi slovenski del. Volilni sistem, ki je drobil slovensko področje na posamezne nemočne kose, jih vezal z ozemljem nemške večine, je tudi tokrat odigral svojo vlogo. Značilno je pač, da je slovensko katoliško politično društvo v svojem volilnem proglasu dejalo: »Posebno delavnost priporočamo rodoljubom v Podjurski dolini, kajti tam imamo upanje do zmage . . .,« medtem ko je za druge okraje lahko dejalo samo: »Pa tudi po drugih volilnih okrajih moramo pokazati, da smo še tukaj . . .« Razdelitev volilnih okrajev je torej že od vsega začetka slovenskemu katoliškemu političnemu društvu vsiljevala koncentracijo političnega dela na velikovski volilni okraj, medtem ko so ostali volilni okraji zaradi brezupnega prevlado-

vanja volivcev nemške narodnosti ostajali praktično izven območja intenzivne politične dejavnosti. Tudi na začetku te etape slovenskega političnega gibanja torej zopet srečujemo to glavno oviro za formiranje enotne politične slovenske zavesti na Koroškem.

Kljub izredno neugodnemu položaju so kandidati slovenskega katoliškega političnega društva dosegli znatne uspehe, ne samo v velikovškem političnem okraju, ki je z izjemo treh občin (Guštanj, Libelče, Važenberk) kompaktno z večino volil slovenske kandidate, marveč tudi v slovenskih področjih, razdeljenih med druge volilne okraje. Vse občine boroveljskega sodnega okraja z izjemo Borovelj in Medborovnice so volile pri prvotnih volitvah slovensko stranko. Tudi v celovškem sodnem okraju je slovensko politično društvo doseglo večino v 8 občinah. Slabši je bil uspeh v beljaškem volilnem okraju, kar je bilo v veliki meri posledica hudega incidenta v Podkloštru, kjer je v gostilniškem pretepu med volitvami bil ubit volivec nemško liberalne stranke. Uboj, ki so ga nemški nacionalci tedaj in pozneje silovito izkoriščali, da bi vzeli ugled slovenski politični organizaciji in njenemu kandidatu Gregorju Einspielerju, je oplašil volivce nekaterih občin tega okraja, da se volitev niso udeležili. Močno konservativno so tedaj glasovala tudi slovenska področja Ziljske in Kanalske doline. V šmohorskem volilnem okraju je začel svojo politično dejavnost Franc Grafenauer, član osrednjega odbora slovenskega katoliškega političnega društva, s pomočjo katerega se je začela končno tudi Ziljska dolina neposredneje vključevati v slovensko politično gibanje. Slovenski konservativci so zmagali v občinah Brdo, Št. Štefan na Zilji, Lipalja ves, Naborjet in Žabnice. Zmagali so tudi v Bistrici na Zilji, vendar se volilni možje zaradi dogodka v Podkloštru volitev niso udeležili. Ta uspeh je tem pomembnejši, ker je kot aktiven agitator za nemško liberalno stranko spretno nastopal znani nemškutarski Slovenec dr. Matija Abuja.

Slovenski konservativci so nosili vso težo volilnega boja. »Mir« je po volitvah ugotavljal, da »nemški konservativci niso nič delali...«⁴² Spričo popolne brezizglednosti zaradi razdelitve volilnih okrajev in pa ker ni bilo upati na kako pomoč nemških konservativcev, se je slovensko politično društvo pri glavnih volitvah abstiniralo v okrajih Celovec in pa Beljak, medtem ko je v volilnem okraju Velikovec odločno prdrlo s svojima kandidatoma. Volilni okraj Velikovec je edini v vsej koroški deželi poslal v deželni zbor dva konservativna in obenem tudi

slovenska poslanca. Laboško dolino, ki jo je nemški liberalni list še tedaj imenoval »pol klerikalno«, so nemški liberalci zavzeli brez boja. Nemško liberalnemu glasilu je edina kaplja pelina bil velikovski okraj. »Ta okraj je bil in je že od nekdaj trdnjava klerikalizma in napredni Nemci niso nikoli gojili niti najmanjšega upanja, da bi ta okraj lahko iztrgali mračnim nasprotnikom.«⁴¹

Državnozbornske volitve naslednje leto (1891) so znova potrdile momente, ki so leto poprej slovenske konservativce na Koroškem nagnile k politični osamosvojitvi. Še jeseni 1890 je predstavnik nemških konservativcev Manndorff poudarjal, da nemški konservativci Slovincem izrecno priznavajo edinole pravico na enakopravnost v uradu in šoli, in sicer v okviru obstoječih kronovin, odločno pa se distancirajo od slovenske politike, ki teži k zedinjenju slovenskih dežel in pozneje tudi k jugoslovanskemu zedinjenju, kajti to bi pomenilo samo etapo končnemu zedinjenju z Rusijo. Da Manndorff pri govorjenju o enakopravnosti Slovencev v uradu in šoli nikakor ni imel v mislih kakršnih koli izboljšav v smeri politične avtonomije slovenske manjšine v deželi, je videti iz tega, da je poudarjal, da se mora ta enakopravnost uresničiti ne samo znotraj državnih in deželnih meja, marveč tudi znotraj obstoječih okrajnih meja, kar je pač pomenilo ohranitev osnovnega vzvoda neenakopravnosti slovenske manjšine v deželi. Vendar je koroškim Slovincem svetoval, naj se za takšno — dvomljivo — enakopravnost potegujejo kot za edini stvarno uresničljivi cilj, ki ga lahko dosežejo, in sicer v tesni priključitvi h katoliško konservativnim Nemcem. Zagotavljal je: »Kakor hitro bodo prišli na krmilo (namreč nemški konservativci) bo pravica in pravičnost tudi nasproti Slovanom Štajerske in Koroške hitro izvršena. Iskanje vseh mogočih načrtov za prihodnost izven podlage današnje ustave in razdelitve države, ki izvira iz sicer razumljive nezadovoljnosti z današnjimi razmerami, pa vodi samo k cepljenju moči in tratenju časa.«⁴²

Takšna perspektiva pa tudi najskromnejših slovenskih konservativnih pričakovanj ni mogla več zadovoljiti. Posebno še, ker na Koroškem ni bilo prav nobene realne možnosti za njeno uresničitev. Že v začetku leta 1891 je »Mir« v članku »Nemški in slovenski katoličani na Koroškem« ugotavljal, da je prenehala prejšnja sloga med katoliškimi Nemci, Slovenci in Hrvati in da je v nemški konservativni politiki zavladala nemško nacionalna smer, katere so se oprijeli tudi nemško katoliški časniki. Ugotavljal je, da se je tudi koroški »Volksblatt«

usmeril protislovensko in podpiral liberalno deželno vlado, zlasti njenega načelnika, »kateremu mi Slovenci, in mislimo, da tudi konservativni Nemci sami, nimamo za kaj hvaležni biti.« — »Tako se je brez naše krivde naredil razpor med slovensko in nemško stranko, ki se tudi ne da drugače poravnati, kakor s tem, da začne tukajšnji Volksblatt drugače pisati, to je v duhu prvotnega konservativnega programa brez vsake narodne primesi. Izgovor, da tudi mi narodnost poudarjamo, ne velja, ker Nemci že imajo vse narodnostne pravice, mi pa ne.« Ob okrožnici, ki jo je »Volksblatt« poslal slovenskim duhovnikom s prošnjo za podporo, češ da je tudi Slovencem v škodo, če je nemška katoliška stranka tako slaba kot zdaj, pa »Mir« zaključuje, da se nemška katoliška stranka ne bo krepila s povečanjem naročnikov med Slovenci: »Politična stranka je zveza veljavnih in vplivnih možakov, ki težijo za enim političnim namenom. Takih mož naj si torej 'Volksblatt' pridobi, in sicer *med Nemci*, mi imamo že svojo slovensko — katoliško stranko, katera je zanesljiva ne samo v verskih, ampak tudi v narodnih naših vprašanjih, in imamo tudi svoj slovenski — katoliški list, ki ne omahuje in je *neodvisen*.« — Pisec Mirovega članka je tako košato govoril pač zato, ker se je zavedal, da so slovenski konservativci na Koroškem edina realna organizirana sila, ob kateri nemški organizacijsko in politično prav malo pomenijo. Njegova kritika ob koncu članka, s katero je grajal namen nemških konservativcev ustanoviti v Celovcu lastno tiskarno, da bi tako postali neodvisni od Mohorjeve tiskarne, pa kaže, da mu misel na krepitev dejanske organizacijske moči in neodvisnosti nemških konservativcev na Koroškem ni bila posebno ljuba.⁴⁵

Značilno za tedanje zelo hladne odnose med nemškimi in slovenskimi konservativci na Koroškem je dejstvo, da je »Kärntner Volksblatt« Mirovo kritiko ponatisnil ne v lastnem prevodu, ampak po prevodu v nemško nacionalnih »Freie Stimmen«!

Ne oziraje se na vse to sta se obe konservativni skupini sporazumeli o skupnih kandidatih za državnozborske volitve. V celovško-velikovškem okraju je kandidiral slovenski kandidat Muri, v beljaško-boroveljskem okraju slovenski kandidat Štih, medtem ko sta v okraju St. Veit-Wolfsberg in Spittal-Šmohor kandidirala dva nemška konservativca. Gregor Einspieler ni kandidiral, kajti njegova oseba je bila v tistem času močno sporna. Nemški nacionalci so v l. 1890 na široko izkoriščali že omenjeni podklosterski uboj in čeprav je porotno sodišče

spoznalo nedolžnost obtoženega Ulbinga, ki bi naj bil ravnal po navodilu Gregorja Einspielerja, so po vsej deželi širili letake, v katerih je bil Gregor Einspieler obdolžen moralne odgovornosti za uboj. »Natisnili so na stotine teh lažnivih poročil in jih deloma brezplačno pošiljali po deželi, zlasti na slovenske volivce, da bi tiste preplašili in zbegali ter tako preprečili volitev dveh slovenskih koroških poslancev, Einspielerja in Murija... Čuditi se ni, da se jim je posrečilo s tako pisavo podnetiti po deželi visoko švigajoč plamen narodnega sovraštva do Slovencev. Vsa dežela je bila razburjena, občeznani slovenski rodoljubi se skoro iz svojih hiš niso upali, in ta umetno narejena razdraženost je segala celo v kroge državnih služabnikov, tako da so v Podjunski dolini cesarsko kraljevi orožniki posegli v volilno agitacijo in naše volivce nagovarjali, naj ne volijo gospoda Einspielerja...«⁴⁶

Razburjenje iz prejšnjega leta se tudi pri teh državnozborskih volitvah še ni poleglo in agitacijska podpora nemških konservativcev je slovenskim kandidatom bila vsekakor potrebna. Kako močno je bil Gregor Einspieler kompromitiran v očeh splošnega javnega mnenja govori pisanje »Kärntner Volksblatt«, ki je svojim bralcem zagotavljalo, da so glasovi, ki jih širijo liberalci po celovško-velikovškem okraju, namreč da se bo Muri v zadnjem trenutku umaknil v korist Gregorju Einspielerju, lažnivi in da naj to volivcev ne moti.⁴⁷ Podpora v tisku pa je bila tudi edina konkretna pomoč nemških konservativcev slovenskim kandidatom, zlasti Muriju v celovško-velikovškem okraju, kjer so edinole obstajale dejanske možnosti za uspeh. Le en sam nemški volilni mož je glasoval za Murija! Vseh ostalih 107 glasov zanj so oddali slovenski konservativci sami.

V vseh štirih koroških volilnih⁴⁸ okrajih je tudi to pot zmagala stranka nemških liberalcev »Deutsche Nationalpartei«, ki je nastopala z gesli za državljansko svobodo, za svobodno šolo, za reformo davkov, ki naj razbremeni gospodarsko šibkejše sloje, za zaščito domačega dela pred premočjo kapitalizma, proti izkoriščanju in korupciji in za strnitev vseh nemško nacionalnih sil.⁴⁸ Učinkovitost svojih gesel so nemški nacionalci spet skušali povečati na ta način, da so med slovenskim prebivalstvom nastopali v slovenskem jeziku.⁴⁹ A tudi to pot jim je monopolno zmago prinesla samo razdelitev volilnih okrajev. Za pridobitev enega mandata jim je bilo povprečno potrebnih 112 glasov (v okraju Spittal celo samo 92 glasov) in slovenski konservativci niso dobili nobenega mandata kljub temu, da je bilo zanje oddanih 165

glasov, od česar v enem samem volilnem okraju kar 108. Tako je volilni sistem zopet onemogočil, da bi veliki politični napor prišel do otipljivega rezultata.

Razen v političnem okraju Velikovec je bil pomemben uspeh v celovškem sodnem okraju, kjer so vse občine južno od Celovca in njegovih predmestij ter Vrbskega jezera z izjemo Medgorij kompaktno z večino glasovale za slovenskega konservativnega kandidata. Spričo majhne politične zanimivosti beljaškega volilnega okraja, kjer so realni izgledi za uspeh bili prav majhni, je tam tudi uspeh bil sorazmerno slabši. Vendar je rožeški sodni okraj tudi to pot z izjemo občine Vrba (zdaj že ločene od novih občin Kostanje in Loga ves) glasoval za slovenskega konservativnega kandidata, sodni okraj Borovlje pa se je od običajnega rezultata razlikoval v tem, da so to pot nemški liberalci zmagali tudi v občini Podljubelj. Najslabše je bilo v neposredni okolici Beljaka, pač vpliv podkloštrskega incidenta. Tukaj in v sosednem šmohorskem sodnem okraju so slovenski konservativci imeli večino v občini Bekštajn, Bistrica na Zilji, — Straja ves, Žabnice, Lipalja ves, Brdo in Št. Štefan na Zilji.

Omeniti je treba, da so pri teh volitvah prvič nastopili tudi socialni demokrati, ki so v Beljaku postavili svojega števnege kandidata, za katerega je bilo oddanih pri prvotnih volitvah 64 glasov.⁶⁰ Za primerjavo naj omenimo, da je pri istih volitvah enak kandidat v Mariboru dobil samo 4 glasove.

Glede splošnega izida v deželi je treba omeniti, da nemški konservativci v svojem tradicionalnem območju, v Laboški dolini, to pot niso dosegli večine, pač pa so se morali nemški liberalci z njimi pomeniti pri drugi volitvi v špitalškem okraju. To pa ne zaradi moči nemških konservativcev, pač pa zaradi cepljenja glasov med nemškimi liberalci in nemškimi nacionalci pri prvi volitvi. Tudi to pot je volitev pokazala, da nemški konservativci v deželi brez naslonitve na Slovence niso realna sila.

Kmečki volivci so tudi v tem letu še preživljali hudo gospodarsko krizo, kar se kaže v velikem upadanju števila volilnih upravičencev. V celovško-velikovškem okraju se je zmanjšalo za skoraj 8%. Upad je bil večji samo v šmohorskem volilnem okraju, medtem ko sta šentviški in beljaški volilni okraj zaznamovala znatno povečanje števila kmečkih upravičencev. Absolutno največji padeč števila kmečkih volilnih upravičencev je zabeležil celovško-velikovški volilni okraj (605).⁶¹

Tako so tudi na Koroškem dozoreli pogoji za združenje vseh slovenskih konservativcev v enotnem slovenskem klerikalnem gibanju, katerega začetek je utemeljil I. katoliški shod v Ljubljani leta 1892. Vzporedno z narodno radikalizacijo slovenskega klerikalnega gibanja na Koroškem, ki se je že zatrdno odločilo pretrgati neposredno zvezo z nemškimi konservativci, pa se je pokazal tudi odpor proti oficialnemu stališču slovenskih klerikalcev na Kranjskem, ki so v narodnostnem vprašanju slej ko prej zagovarjali deželne avtonomije in stali na stališču zgodovinskega prava. Po dolgih letih se je zdaj v »Miru« pojavil članek, ki je zavračal zgodovinsko pravni princip, konkretno v obliki hrvaškega državnega prava, in poudarjal, da to pravo pomeni, da bi Slovincem ostala edinole Kranjska dežela, medtem ko bi koroške in štajerske Slovence zadržali Nemci.⁶² Ta ugovor je spodbudil kranjske klerikalce, da so začeli »Miru« očitati, da se zavzema za zedinjeno Slovenijo in za razdelitev dvojezičnih dežel.⁶³ Očitno se je pokazalo, da program narodnostnih avtonomij nikakor ne more zadovoljiti Slovencev, ki so kot manjšina bili prisiljeni vegetirati v dvojezičnih deželah, zlasti ne na Koroškem. Koroški slovenski klerikalci pa v tem položaju niso segli po najpriročnejšem in najlogičnejšem političnem orožju, po naravnem pravu, marveč so se v skladu v svojo splošno konservativno orientacijo vrnili spet na že zdavnaj preživelo zamisel Andreja Einspelerja, doseči zadinjenje Slovencev v okviru zgodovinske skupine dežel Notranje Avstrije. V obširnem članku »Združenje Slovencev« je urednik »Mira« Filip Haderlap v več nadaljevanjih razlagal zgodovinske in nove argumente za programatično zahtevo Notranje Avstrije.⁶⁴

Korošci so se udeležili I. katoliškega shoda v Ljubljani in s tem manifestativno priznali, da se opredeljujejo kot integralni del slovenskega klerikalnega političnega gibanja. Posledica udeležbe koroških slovenskih konservativcev na I. katoliškem shodu v Ljubljani je bila dokončna ločitev od nemških konservativcev na Koroškem. Združevanje slovenskih katoliških političnih organizacij iz raznih dežel na nacionalni podlagi je koroško nemško konservativno glasilo sprejelo z resignirano pripombo, da je pač treba dopustiti, česar ni mogoče preprečiti. V svojem komentarju je še enkrat poudarilo, da si nemški konservativci pridržujejo pravico ostati vseavstrijska katoliška konservativna stranka, lastili so si torej še za naprej pravico političnega delovanja tudi na slovenskem ozemlju. Kakor bomo videli, so to

na Koroškem pozneje v praksi skušali tudi uresničiti. V svojem komentarju so poudarjali, da ne priznavajo novih nacionalnih meja, ki bi pomenile spremembo starega avstrijskega zemljevida in pripominjali: »Ne uvidimo, kaj bi se zboljšalo s takšno spremembo staroavstrijskega zemljevida v katoliškem, socialnem in celo v nacionalnem pogledu. Kajti zaščita nacionalnih manjšin v mnogih jezikovno mešenih področjih je v okviru samovoljnih narodnostnih meja še mnogo manj zajamčeno kot pa znotraj sedanjih deželnih meja.« Nemško konservativno glasilo se le ni zadovoljilo samo z ugotavljanjem izvršenega dejstva: poskusilo je slovenske konservativce na Koroškem razdvojiti. Povabilo je »dobro katoliško in avstrijsko usmerjene koroške Slovence« k »stvarni debati«, to je, skušalo je ponovno odpreti vprašanje, o katerem so se Slovenci že odločili. S svojim pozivom je skušalo insinuirati, da Slovenci, ki niso za nadaljevanje tesnega sodelovanja z nemškimi konservativci, pravzaprav niso dobro avstrijsko usmerjeni. Ker se je očitno zavedal pomena svojega spletkarskega vabila, je list zagotavljal: »Seveda pa nam ne gre za to, da bi povzročili nekakšno odtujenje duhov, ampak hočemo omogočiti zblízanje.«⁶⁵

Že takoj v naslednji številki se je oglasil dopisnik iz vrst slovenskih konservativcev in pojasnil njihovo stališče: Če Slovenci dobe enakopravnost v okviru sedanjih dežel, potem do velike Slovenije sploh prišlo ne bo. Če ne, potem bodo seveda rastle med Slovenci ekstremno nacionalne tendence. Na očitek, čemu je treba razdirati že obstoječo zvezo katoličanov v Avstriji, je odgovarjal: »Že mogoče, toda zakaj pa Slovenci potem še kljub temu nimajo nikakršne enakopravnosti? Zato, ker katoliško politični Nemci — dovolite, da tu enkrat čisto odkrito povem — naša prizadevanja v tej smeri posebno v novejšem času 'samo platonsko', samo zelo mlačno podpirajo. Ali tega ne morejo ali nočejo ali celo niti ne smejo, o tem ne bom razpravljaj; toda dejstvo je, da nam od zunaj nihče ne pomaga in da smo zaradi tega primorani pomagati si *sami*. — In še nekaj, čisto prijateljsko. Kaj ste že vendar vi, katoliško politični Nemci, za sebe same, za katoliško šolo dosegli? Imam vtis, da si niti sami sebi ne morete pomagati, zato bi bilo že kar neskromno od nas, če bi vam hoteli naprtiti še naše lastne skrbi. Za tisto, kar je naše, nacionalno, se hočemo potegovati znotraj slovenskega področja Štajerske, Koroške, Kranjske itd. s še večjim poudarkom, pri čemer se bomo vedno bolj *postavljali na lastne noge*, ker so vaše — če dovolite — prešibke. Zaradi tega pa se

ne bomo niti v cerkveno političnih niti v socialno političnih zadevah ločevali od vas.« ... »In kar se še posebej tiče Koroške, tukaj vendar ni nobene živahne katoliško politične dejavnosti Nemcev niti v društvih niti v tisku. Kaj nam potem drugega preostaja? Dobri katoliški Nemci na Koroškem si vendar ne bodo dopuščali očitka, da so čisto brez moči, če Slovenci sami delajo za svoj račun. Bodisi ste sami močni dovolj, potem nas ne potrebujete, ali pa sami niste dovolj močni, potem pa tudi nam ne morete pomagati do enakopravnosti v šoli in uradu „znotraj zgodovinsko nastalih meja Koroške“, potem smo pač prisiljeni iskati učinkovito pomoč pri sonarodnjakih na Štajerskem in Koroškem, ki sta tudi dobri avstrijski deželi. Pokažite nam s krepkim, trdnim in požrtvovalnim nastopom na Koroškem, da bi s svojo lastno močjo bili boljši zavezniki kot drugi, potem — bomo pa naprej govorili.«⁶⁶

Samozavestni in ne posebno rahločutni odgovor nemških konservativcev nikakor ni mogel puščati v dvomih. Čeprav so skušali omiliti njegov vtis s tem, da so pozneje objavili še dopis nekega »starega slovenskega duhovnika«, ki je tožil, kako sveta ne razume več in kako so se nekdaj vsi narodi borili za krščansko državo, danes pa vleče vsak na svoj konec,⁶⁷ niso mogli preprečiti, da zbližanje slovenskega klerikalnega gibanja na Koroškem s centralo v Ljubljani ne bi ostalo izvršeno dejstvo. Konec izhajanja starega nemškega konservativnega glasila še isto leto, je bil le zunanji izraz te strukturalne spremembe v koroški konservativni politiki. Nemški konservativci so bili odslej prisiljeni postavljati se na lastne noge in v prihodnjih letih se jim je to tako organizacijsko kot politično tudi posrečilo.

Čeprav je emancipacija slovenskih konservativcev na Koroškem od nemških na vseslovenski nacionalni podlagi, kakor smo videli iz citirane obrazložitve, bila tudi idejno in ne samo nacionalno osnovana (botrovalo ji je tudi razočaranje nad onemoglostjo nemških klerikalcev, medtem ko je zedinjena Slovenija obetala biti — klerikalna!), se je vendar že na I. slovenskem katoliškem shodu v Ljubljani pokazalo, da priključitev k ljubljanski centrali nikakor ni brezpogojna. V določenem oziru so bili še vedno pod vplivom reminiscenc katoliškega liberalizma, na njihovo odločitev je vplivalo predvsem nacionalno vprašanje in ideološki premisleki so le pomagali. Koroški udeleženci so kritizirali skrajno klerikalno idejno nestrpnost, ki se je močno pokazala na shodu v Ljubljani, konkretno pa so zavračali napade na Družbo

Cirila in Metoda, češ da je v nacionalnem oziru za koroške Slovence koristna in potrebna. Koroški »Mir« je odločno obsodil dejstvo, da je predlog Gregorja Einspielerja, naj shod protestira zoper krivično ureditev ljudskih šol za Slovence na Koroškem, naletel na hud odpor pri »višjih dostojanstvenikih«, katerim se je zdel preoster. Gregor Einspieler je moral na grožnjo škofov, da bodo zapustili shod, umakniti svoj predlog, čeprav ga je velika večina v odseku za šolstvo že bila odobrila. Koroški konservativci so tak politični oportunistem ljubljanskega klerikalnega vodstva obžalovali in odklanjali vsako varuštvo nad svojo politiko, dokler bo tak oportunistem trajal. »Koroški Slovenci obdržati si hočemo prosto roko in želimo ostati neodvisni, kar tu posebno poudarjamo in slovesno izjavljamo, da se žive pokopati danes še ne damo.« V idejnem oziru pa je »Mir« grajal I. slovenski katoliški shod, ker ni pospeševal slogaške sprave med Slovenci, da je na njem »bila vsaka svobodna beseda povsem omejena in narodova volja se ni v ničemer jemala v poštev.«⁴⁸

Slogaški katoliško liberalni duh je na Koroškem še dolgo časa ostal prisoten in je oviral popolno klerikalizacijo slovenske stranke v duhu ljubljanskega klerikalnega vodstva. Po drugi strani pa je dejanski politični položaj v deželi, predvsem skrajno neugodni volilni sistem s svojo razdelitvijo volilnih okrajev, ki je onemogočal koncentracijo slovenskih sil in jih razbijal na posamezne, nemške majorizaciji izročene dele, silil slovenske konservativce stopati v praktičnem političnem boju vedno znova v politične dogovore in skupne nastope z nemškimi konservativci oziroma krščanskimi socialci.

Nadomestne volitve v državni zbor v spitalsko-šmohorskem okraju 27. septembra 1894, so po dolgem času prinesle novo politično zmago združenim slovenskim in nemškim konservativcem. Pri tej zmagi so odločilno vplivali tako povečani organizacijski in politični napor nemških konservativcev kot okrepitev prizadevanj slovenskega političnega društva za politično osvojitve najzahodnejših slovenskih predelov, Ziljske in Kanalske doline, ki so doslej zaradi svoje ekscentrične lege in ločeni po administrativnih in volilnih mejah od glavnine slovenskega področja, za slovensko politiko bili v glavnem še pasivni. Po pričevanju Franca Grafenauerja dotlej slovensko politično društvo sploh še ni sistematično delovalo v Ziljski dolini. Šele tedaj, leta 1894, je priredilo prvo javno politično zborovanje, in sicer na Brdu, najzahodnejši slovenski občini na Koroškem in pa v Št. Štefanu na Zilji.

Udeležilo se ga je kakih 300 kmečkih volivcev, nastopili pa so govorniki slovenskega političnega društva iz Celovca. Kot kandidata so jim priporočali nemškega konservativca Peitlerja iz Katschtala. Akcija je bila uspešna, saj so pri prvotnih volitvah slovenski volilni možje odstotno zmagali v občinah Brdo, Blače in Št. Štefan, 2/3 glasov pa so dobili v občini Goriče. Pri glavni volitvi 28. avgusta 1894 je vseh 13 slovenskih volilnih mož iz teh štirih občin oddalo svoj glas za kandidata Peitlerja, ki je potem zmagal s 77 glasovi, medtem ko je kandidat nemško narodne stranke Winkler, namestnik državnega pravdnika v Celovcu, dobil le 69 glasov. Izvolitev Peitlerja so odločili slovenski volilni možje, ker je v nemškem delu volilnega okrožja Šmohor-Spittal dobil Peitler 65 glasov, Winkler pa 68.⁵⁹

Komaj mesec dni pozneje so bile v šmohorsko-trbiškem okraju še nadomestne volitve v deželni zbor (1894). Za te volitve je slovensko katoliško politično društvo priredilo v Ziljski dolini tri večje shode, in sicer v Šentjurju ob Zilji, v Blačah in pa na Bistrici. Slovenski volilni možje so bili izvoljeni v vseh slovenskih občinah tega volilnega okrožja (Brdo, Goriče, Št. Štefan na Zilji, Blače, Smerče, Bistrica — Straja ves, Žabnice, Ukve, Lipalja ves) z izjemo Podkloštra. Izvoljenih je bilo skupno 28 slovenskih volilnih mož, ki so 27. septembra oddali glasove za kandidata združene slovensko nemške konservativne stranke Huberja iz Lesachtala, tako da je ta zmagal s 54 glasovi nad nemškim liberalnim kandidatom Bergerjem, ki je dobil samo 26 glasov. Tudi pri teh volitvah so slovenski volilni možje odločili.⁶⁰

Oba skupna uspeha nemških in slovenskih katoliških političnih organizacij sta pomenila spodbudo za nadaljnje skupno volilno nastopanje. Na nemški katoliški strani je v teh letih prišlo do politične preosnove v smislu prehoda od stare konservativne smeri k mladi krščansko-socialni. Ta prehod je podpiral tedanji krški škof Kahn. Leta 1893 je bila po vzgledu Mohorjeve družbe ustanovljena nemška Družba sv. Jožefa, ki je istega leta odprla tudi lastno tiskarno in začela v njej 1. januarja 1894 tiskati novo nemško krščansko socialno glasilo »Kärntner Zeitung«. Pri ustanovitvi Družbe sv. Jožefa je sodelovala tudi vrsta slovenskih duhovnikov, posebno aktivno vlogo pri organiziranju krščansko socialnih gospodarskih organizacij zlasti kmečkih združenj organizacij na slovenski strani je imel Valentin Podgorc.

Deželne volitve leta 1896 naj bi pokazale že učinek naporov nemških krščanskih socialcev. Krški škof Kahn je poleti 1896 izdal posebno

volilno pastirsko pismo, v katerem je opozarjal vernike na važnost volitev, na dolžnost, da se jih udeleže in jim nalagal, da morajo pri volitvah oddati glasove za krščanske može.⁶¹ Kahn in nemški krščanski socialci so se zavedali, da kljub svojim organizacijskim uspehom ne bodo mogli doseči volilno zmago, če se jim ne bo posrečilo dobiti podporo slovenskih konservativnih volivcev. Nemško nacionalno glasilo »Freie Stimmen« je vedelo poročati, da se je škof Kahn osebno močno trudil za dosego nemško slovenskega klerikalnega volilnega sporazuma in da je v ta namen sklical posebno posvetovanje nemške in slovenske duhovščine, na katero pa so bili povabljeni samo (nacionalno) zmernejši duhovniki in noben laik. Potrebno je bilo več sestankov, da bi končno Slovence pridobili za skupen volilni nastop.⁶²

Dejansko je program Katoliške ljudske stranke Koroške močno poudarjal versko načelo, ki bi ga bilo treba uveljaviti v politiki in obenem naglašal njegovo nadnacionalnost, ker je skupno Nemcem in Slovencem na Koroškem. Trdil je, da so težave, ki nastajajo zaradi jezikovnih razlik, rešljive le v krščanski pravičnosti. V okviru skupnih krščanskih načel in ljubezni do skupne avstrijske domovine naj se poslanci obeh plemen med seboj podpirajo, razume pa se, »da bodo svoje posebne nacionalne interese prostodušno zastopali.« Vera je koroški Katoliški ljudski stranki nad narodnostjo. Konkretno se je nemška krščansko socialna stranka na Koroškem obvezala, da bo zastopala zahtevo po osnovnih šolah v materinščini seveda z možnostjo priužitve nemškega jezika.⁶³

Tudi slovenski konservativci so nemškim ustregli v tem smislu, da so vstopili v volilni odbor Združene katoliške ljudske stranke na Koroškem in »Mir« je objavil volilni apel tega odbora.⁶⁴

Slovenski konservativci so dosegli odločno volilno zmago v edinem narodnostno zaokroženem volilnem okraju, t. j. v velikovškem, Nemška ljudska stranka (Deutsche Volkspartei) je tu dosegla večino le v 3 občinah (Guštanj, Rikarja ves in Tinje), vse ostale občine pa so kompaktno z večino glasovale za slovenske kandidate. Posebej je treba omeniti strnjeno slovensko konservativno glasovanje občin velikovškega sodnega okraja severno od Drave z edino izjemo Tinj. Drugi očitni volilni uspeh je bil za združene nemške in slovenske klerikalce v šmohorsko-trbiškem volilnem okraju, kjer sta bila izvoljena oba skupna kandidata, in sicer Slovenec Franc Grafenauer in pa Nemec Huber; dosegla sta po 52 glasov proti nemškima kandidatoma Abuji

in Steinwenderju, ki sta dosegla po 28 glasov. Slovenske občine tega volilnega okraja so po razpoložljivih podatkih z izjemo Blač in Podkloštra strnjeno glasovale za slovenskega in nemškega konservativnega kandidata. Tudi rožeški sodni okraj je v okviru beljaškega volilnega okraja strnjeno glasoval za slovenskega konservativnega kandidata, z izjemo občine Vrba. V tem smislu je glasovala tudi občina Bekštanj; Marija na Zilji in Vernberk pa sta imela nemško nacionalno večino. Določene nove uspehe so slovenski konservativci dosegli tudi v okviru sodnega okraja Celovec-okolica, kjer so razen običajnih občin zmagali še v občini Pokrče in pa Dholica. Sorazmerno najslabše so uspeli v boroveljskem sodnem okraju, kjer so zadržali večino le v treh občinah (Svetna ves, Šmarjeta v Rožu in Sele), medtem ko so v Borovljah, Medborovnici, Podljubelju, Slovenjem Plajberku in Bistrici v Rožu zmagali nemški nacionalci. Ta nenavadni neuspeh v boroveljskem okraju so slovenski konservativci spravljali v zvezo z osebno vlogo, ki jo je pri prvotnih volitvah imel nemško nacionalni okrajni glavar Mac Nevin, ko je te prvotne volitve osebno vodil.⁶⁶

»Mir« je izračunal, da so vse koroške občine na slovenskem področju volile skupno 257 volilnih mož, od katerih jih je za slovenske oz. slovensko nemške klerikalne kandidate glasovalo 191 ali 74 %, 66 pa liberalno ali 25 %. Tudi to pot je podpora, ki so jo nemški konservativci dali slovenskim kandidatom, razen v šmohorsko-trbiškem okraju bila neznatna. Slovensko glasilo je poudarjalo, da v beljaškem volilnem okraju med Nemci sploh ni bilo nobenega konservativnega glasu, tako da so vsi glasovi, oddani za konservativne oz. klerikalne kandidate, izvirali iz slovenskih občin (27).⁶⁶ V špittalskem volilnem okraju so se nemški klerikalci volitev vzdržali, znatno manjšino pa so dosegli v šentviškem volilnem okraju (48 klerikalnih glasov proti 75 liberalnim glasovom); slabo so se odrezali v Laboški dolini, kjer so nemški liberalni kandidati zmagali z velikimi večinami (62 oz. 58 proti 24 oz. 26).

Splošni zaključek iz volilnih izidov je, da so slovenska področja močno potrdila svojo opredelitev za slovenske konservativne kandidate, kar še posebej velja za Ziljsko in Kanalsko dolino. Izjema je boroveljski sodni okraj, pri katerem je poleg momentov, ki so jih navajali Slovenci (vpliv okrajnega glavarja in pa pritisk nemških podjetnikov v Borovljah, Bistrici v Rožu in Slovenjem Plajberku na slovenske polproletarce, ki so kot kmečki posestniki imeli volilno pravico), najbrž

predvsem vplivala okoliščina, da je v volilnem okraju dejavnost slovenskih konservativcev nekoliko popustila.

Bilanca slovenske katoliške stranke je vsekakor bila pozitivna, saj so Slovenci pridobili še tretji mandat v deželnem zboru in tako dosegli najmočnejše zastopstvo, ki so ga kdajkoli imeli. »Letošnje deželnozbornske volitve pomenjajo za koroške Slovence faktičen in moraličen uspeh, ker smo pridobili k sedanjima dvema poslancema še enega, podrli nasprotnika našega dr. Abujo in ker je volitve spremljala vzorna disciplina, ki je še nismo doživeli. Mi vstajamo!« se je veselil »Mir«.⁶⁷

Prereševanje tega »moraličnega« uspeha, katerega je v šmohorsko-trbiškem volilnem okraju omogočilo tesno sodelovanje z nemškimi krščanskimi socialci, pokaže, da je njegova vrednost za bodoči razvoj slovenskega narodnega gibanja na Koroškem bila prav dvomljiva. Katoliško liberalni, slogaški koncepti, zaradi katerih so koroški slovenski konservativci odklanjali kranjski radikalni klerikalizem z namenom ohraniti enotnost slovenskega narodnega gibanja na Koroškem, je bil z volilnim zavezništvom s prav tako radikalnimi klerikalci — nemškimi krščanskimi socialci na Koroškem, kompromitiran v očeh prav tistih slovenskih liberalnih slojev, ki naj bi tvorili slogaškega partnerja v stranki. V koroškem političnem javnem mnenju so tako slovenski konservativci kljub osebnim željam dejansko tudi sami nastopali kot radikalni klerikalci, tudi oni so v tej družbi proglašali, da jim je vera prvo, narodnost pa drugo.⁶⁸ Pri slovenskih volivcih, ki so stali pod suggestijo nemškega liberalizma, prav tedaj silovito napadalno nastopajočega, je slovenska klerikalna stranka bila ponovno kompromitirana kot v prvi vrsti klerikalna, narodna pa le toliko, kolikor to služi splošnim klerikalnim interesom. Slovenska politična zveza z nemškimi krščanskimi socialci jim je ponovno dajala moralno opravičilo (vsaj dozdevno) za njihovo politično, ne zvezo, pač pa podrejanje nemškimi nacionalnim liberalcem. Tako tudi v tej fazi razvoja slovenskega političnega gibanja na Koroškem kljub slogaškim željam dejansko ni prišlo do zadrževanja procesa prehajanja slovenskih malomeščanov v nemški nacionalni liberalni tabor, kaj šele da bi prišlo do političnega zbiranja slovenskega liberalnega malomeščanstva na nacionalni podlagi na Koroškem. Volilno sodelovanje slovenskega katoliškega političnega društva z nemškimi krščanskimi socialci se je kljub trenutnemu dobičku enega poslanskega mandata v deželnem zboru pokazalo kot slaba naložba za prihodnost.

VII.

OSNOVE POLITIČNEGA ZNAČAJA DELAVSKEGA RAZREDA IN SORODNIH SKUPIN MED AGRARNIM PREBIVALSTVOM

Šele z uvedbo splošne volilne pravice l. 1897 za državni zbor je stopila v politični in narodnostni boj glavna množica prebivalstva, delavci in pa odvisne skupine ljudi podeželja. Politično te množice še niso bile enakopravne, kurialni volilni sistem jim je dopuščal le drobec tega, kar je bila njihova demokratična pravica. A vendar pomenijo takšno silo, da njihovi problemi vedno bolj silijo v ospredje vsega političnega življenja. Splošna, enaka in neposredna volilna pravica l. 1987 je ta razvoj samo še pospešila.

1. Število in razmestitev delavstva

Za razumevanje pomena in značaja delavstva na slovenskem področju Koroške je potrebno pregledati vsaj v glavnih potezah teritorialno razmestitev podjetij in z njimi zvezanega delavskega prebivalstva. Če odštejemo obe glavni mesti dežele Beljak in Celovec, ki sta na narodnostnem obrobju, ugotavljamo, da na slovenskem področju ni nobenega izrazitega industrijskega središča, ki bi bilo vezano na mestno naselje. Vsa tri glavna območja, na katerih se do neke mere zgošča delavsko prebivalstvo, so po svojem naselitvenem tipu in po svoji neposredni zvezanosti s kmečkim gospodarstvom močno vaškega značaja. To so spodnja Ziljska dolina, prislonjena k plajberškim svinčenim

rudnikom, spodnji Rož, zbran okrog puškarske in železarske industrije v Borovljah in na Bistrici, Mežiška dolina z leškim premogovnikom, mežiškim rudnikom svinca, prevajsko železarno in ravensko jeklarno. Razen teh je še nekaj manjših industrijskih obratov, ki razen Vetrinja pri Celovcu ne tvorijo takih koncentracij delavskega prebivalstva, ki bi odločilneje vplivale na značaj svoje kmečke okolice.¹

V neposredni zvezi s *spodnjo Ziljsko dolino* je rudnik svinca v Plajberku obenem s talilnico svinca v Ziljici, odprto leta 1882. Leta 1907 je pri kopanju rude bilo zaposlenih 1043 oseb, pri taljenju svinca v Ziljici pa 82 oseb. Krog ljudi, ki jih je rudnik zaposloval tako s pripravljanjem lesa, s prevozom in s preskrbo, je bil seveda še mnogo širši, vendar ga ni mogoče številčno natančneje opredeliti. Razen tega je v Ziljici bila še predelovalna industrija svinca, in sicer za svinčeni glaj in šibre. Gospodarsko podobo Spodnje Ziljske doline so dopolnjevala še lesna industrijska podjetja, med katerimi je najvažnejše na Brnci, in pa opekarna v Bistrici na Zilji, ki je zaposlovala več kot 70 delavcev, a je leta 1903 bila opuščena. V sosednji *Kanalski dolini* je treba omeniti rudnik svinca in cinka v Rablju, katerega pridobljeno rudo so talili deloma v talilnici v Mrzli vodi, deloma pa v Litiji na Kranjskem. Zaposlenih je bilo l. 1904 vsaj 395 delavcev. V Rablju je do 1895 delala tudi cementarna. Gospodarsko podobo je dopolnjevala lesna industrija v Trbižu in Naborjetu. Lesna industrija v *Beljaku* in druge gospodarske dejavnosti v tem mestu so močno vplivale na vse okoliško prebivalstvo.

Najpomembnejša koncentracija delavskega elementa v Rožu so bile Borovlje s svojo puškarsko industrijo in že omenjeno jeklarno. Okrog leta 1909 je puškarska obrt zaposlovala več kot 600 ljudi (mojstrov, pomočnikov in pomožnih delavcev) v 230 obrtnih podjetjih.² Boroveljska jeklarska družba pa je v istem letu povprečno zaposlovala 900 delavcev. Drug kraj s pomembno industrijo v Spodnjem Rožu je bila Bistrica z že omenjeno žičarno in žebljarno, od leta 1902 dalje v rokah Kranjske industrijske družbe. Medtem ko je leta 1897 tukaj bilo zaposlenih 360 ljudi, se je število do leta 1907 zmanjšalo na 250 delavcev. Razen tega je v Bistrici v Rožu veleposestvo barona Helldorffa leta 1910 ustanovilo večjo žago. Do leta 1905 je bil pomemben rudnik svinca v Slovenjem Plajberku, katerega pa je BBU tedaj opustila. Omeniti je treba še veležganjarno v Podgorju (Oblasser), katere lastniki so imeli že omenjeno vlogo pri organizaciji nemško nacionalne

Volitve v državni zbor l. 1891. (1) Občine z večino glasov za kandidate slovenskega političnega društva. (2) občine z večino glasov za kandidate nemške liberalne stranke. Prazne so občine, ki zanje ni podatka. (Kmečka kurija — primarna volitev)

stranke v Rožu. Tu je bila še lesna industrija in pa opekarna v Podrožčici. Prehodnega pomena je bilo veliko zgrinjanje delavstva pri gradnji karavanškega predora pri Podrožčici v letih do 1906.

Tretja koncentracija delavskega življa je bila v *Mežiški dolini*. V rudniku svinca v Mežici in pa pri topilnici v Žerjavu je bilo leta 1907 zaposlenih 932 oseb. Razen tega je v Mežici bila še manjša jeklarna kot podružnica Thurnove jeklarne na Ravnah. V premogovniku Leše je bilo v 70. letih prejšnjega stoletja zaposlenih do 850 ljudi, kar je bilo znatno manj kot v poprejšnjem času, ko je leta 1860 število zaposlenih znašalo 1200. Za poznejše obdobje število zaposlenih ni znano, bilo pa je ves čas pomembno. Jeklarna grofa Thurna na Ravnah je leta 1892 zaposlovala 304 delavce. V Farni vasi je bilo 1906 ustanovljena Thurnova tovarna lepenke in lesovine, ki je zaposlovala 150 delavcev. V Dobrovi pri Dravogradu je tovarna za destilacijo smol in olj zaposlovala 15 delavcev.

V *doblaveškem sodnem okraju* je treba omeniti predelovalno lesno industrijo v Sinči vesi, ustanovljeno leta 1883, ki je leta 1912 zaposlovala 100 delavcev. V Miklavčevem pa je bila osma največja koroška pivovarna, ustanovljena leta 1878. Med podjetji, ki naj bi v *železnokapelskem okraju* nadomestila opuščene fužine, se je trajno uveljavila edino tovarna celuloze na Reberci, ustanovljena leta 1890 na pobudo grofa Douglasa Thurn-Valsassina za izkoriščanje njegovih gozdov. Leta 1892 je začela izdelovati tudi papir. Število zaposlenih, ki je okrog leta 1952 znašalo 650 delavcev, za čas pred prvo svetovno vojno ni znano. Cementarni v Železni Kapli in v Beli sta prenehali z delom konec 80. let. Rudnik svinca na Obirju je BBU opustila 1896. V Železni Kapli je Thurnovo veleposestvo postavilo žagarski obrat.

V *pliberškem sodnem okraju* brez Mežiške doline je treba omeniti opekarno grofov Thurnov v Pliberku, pivovarno grofov Thurnov v Strpni vesi, prav tam tudi opekarno grofov Thurnov in pa premogovnik grofov Thurnov na Homu pri Libučah, kjer je delalo okrog 60 delavcev. V Blatu je bila veležganjarna, ki je kot edina na Koroškem delala špirit iz krompirja in tako vezala nase kmete svoje okolice. V Bistrici pri Pliberku je delala tudi žaga.

V *Velikovškem sodnem okraju* severno od Drave po letu 1894, ko so grofje Egger opustili valjarno črne pločevine v Lipici, ki je zaposlovala okrog 100 delavcev, ni bilo pomembnejše industrije. Mesto

Velikovec se zaradi oddaljenosti od železnice industrijsko ni razvijalo, edino omembe vredno podjetje je tukaj bila tekstilna barvarna, ustanovljena leta 1882, ki pa je okrog leta 1892 zaposlovala le 12 delavcev. V neposredni velikovski okolici je bila še veležganjarna.

Ostane še *celovška okolica*. Na prvem mestu je treba omeniti Morrojevo tekstilno tovarno v Vetrinju, ki je že v 50. letih 19. stoletja zaposlovalo blizu 350 ljudi, večidel cele družine, od desetletnih otrok do sedemdesetletnih starcev. Leta 1882 se je podjetje razdelilo na celovško in vetrinjsko. Leta 1907 sta obe podjetji pomenili glavnino koroške tekstilne industrije, v kateri je bilo tedaj zaposlenih vsega 314 oseb, večidel žensk. Omeniti bi bilo še opekarno v Trdnji vesi, ustanovljeno leta 1894, in pa opekarno grofa Rosenberga v Grabštanju. ustanovljeno leta 1896. Na področju Vrbskega jezera je treba omeniti tovarno minija v Žagi (občina Dholica), pivovarno v Krivi Vrbi in apnenico v Porečah.

Podroben opis industrijskih podjetij mesta Celovec bi bil preveč obširen; navedli bomo le podatke o naraščanju števila delavcev, zaposlenih v industriji, obrti in pa trgovini in prometu.

1880 — 3418

1890 — 3301

1900 — 4193

1910 — 4733¹

2. Rast in selitve prebivalstva

Enkratni podatki o številu delavstva pa nikakor ne zadoščajo, da bi lahko spoznali dinamiko in pogoje njegove rasti ali zastajanja, brez česar tudi njegovega političnega značaja ni mogoče docela razumeti. Pri proučevanju teh vprašanj delavstva ne moremo iztrgati iz splošnih pogojev gibanja prebivalstva. To gibanje na Koroškem je za čas od 1914 sicer deloma že obdelano, a brez za naš problem izredno pomembnega vidika.⁴ Iz teh raziskav izvemo v glavnem dovolj o razvoju prebivalstva, a dosti premalo o njegovem *dejanskem gibanju*, na katero opozarja F. Zwitter kot na osnovo za razumevanje socialno-gospodarskega razvoja⁵ in s tem tudi za oblikovanje politične in narodne zavesti.

M. Wuttejeva razčlemba gibanja prebivalstva na Koroškem ne zajema vseh virov, ki jih je bila objavila avstrijska statistika in ostaja po svoji metodi le na površini pojava.

M. Wuttejeva tabela VII (Naraščanje in upadanje prisotnega prebivalstva zaradi naravnega prirastka in selitev), ki bi morala največ povedati o dejanskem gibanju prebivalstva, ima obe omenjeni pomanjkljivosti. Nas seveda zdaj zanima samo prva polovica tabele, do 1910,⁶ a zanima nas razvoj kar moč daleč nazaj. M. Wutte začenja šele s štetjem l. 1880 in pušča vnmear podatke štetja l. 1869 in pa gibanje prebivalstva do 1880. Izpušča desetletje, ki se začenja še pred glavnim razmahom koroške industrijske krize in s tem element začetnih položajev posameznih koroških političnih okrajev. Razen tega njegova tabela samo sešteva celotno obdobje 1880—1910 in ga ne deli po desetletjih. S tem se izgublja dinamika razvoja, ki je za dejansko gibanje prebivalstva posebno zanimiva. Wuttejeva analiza tudi ne raziskuje smeri selitev prebivalstva na ravni političnih okrajev. In končno: M. Wutte se zadovoljuje samo z ugotavljanjem najočitnejše postavke v selitveni statistiki, namreč migracijske pasive ali aktive, to je preproste razlike med naravnim prebivalstvom (prisotno prebivalstvo predhodnega štetja + naravni prirastek) in dejansko prisotnim prebivalstvom. Taka metoda pa nam v večini primerov ne da prave podobe o dejanskem gibanju prebivalstva. Ustreza namreč edino v obeh skrajnih primerih, ko se prebivalstvo ali samo odseljuje ali samo priseljuje. Noben koroški okraj pa ne gre v ta skrajna primera, v vseh ugotavljamo istočasno priseljevanje in odseljevanje in preprosta migracijska bilanca nam o *dejanskem obsegu selitev v obeh smereh* ne pove ničesar.

Izogniti se navedenim pomanjkljivostim in ustreči potrebam naše razprave skuša na novo izdelana *tabela o dejanskem gibanju prebivalstva* (tabela I).⁷

Začenja s podatki štetja 1869 in na osnovi izračunanega naravnega prirastka in v primerjavi z dejanskim prirastkom pokaže migracijsko bilanco posameznih koroških političnih okrajev do 1910 za vsako desetletje posebej. V tabeli niso upoštevani podatki za mesto Celovec, ker ima gibanje prebivalstva v mestu drugačen značaj kot pa na podeželju in ker zaradi delovanja porodnišnic in bolnišnic v mestu, ki zajemajo tudi del rojstev in smrti s podeželja, podatki za Celovec niso zares ustrezni. Na osnovi tabele je izdelan tudi *grafikon odstotka*

Tabela I

Dejansko gibanje prebivalstva na Koroškem

Politični okraj	Prisotno prebivalstvo 1869	Prisotno preb. 1880	1869 — 1880				1880 v okraju pri- sotno domače preb. po pri- stojnosti
			Dejanski prirastek	Naravni prirastek	Migracijska bilanca	%	
Celovec-okolica	59.151	61.282	+ 2.131	+ 1.978	+ 153	+ 0,2	49.869
Velikovec	52.533	53.506	+ 973	+ 2.047	— 1.074	— 2,2	44.672
Beljak	54.284	58.409	+ 4.120	+ 2.904	+ 1.216	+ 2,2	46.979
Šmohor	17.740	18.248	+ 508	+ 1.290	— 782	— 4,3	17.296
Spittal	43.925	45.463	+ 1.538	+ 1.820	— 282	— 0,6	41.152
St. Veit	52.982	51.987	— 995	+ 723	— 1.718	— 3,2	41.651
Wolfsberg	40.500	40.865	+ 635	+ 1.095	— 730	— 1,8	31.190

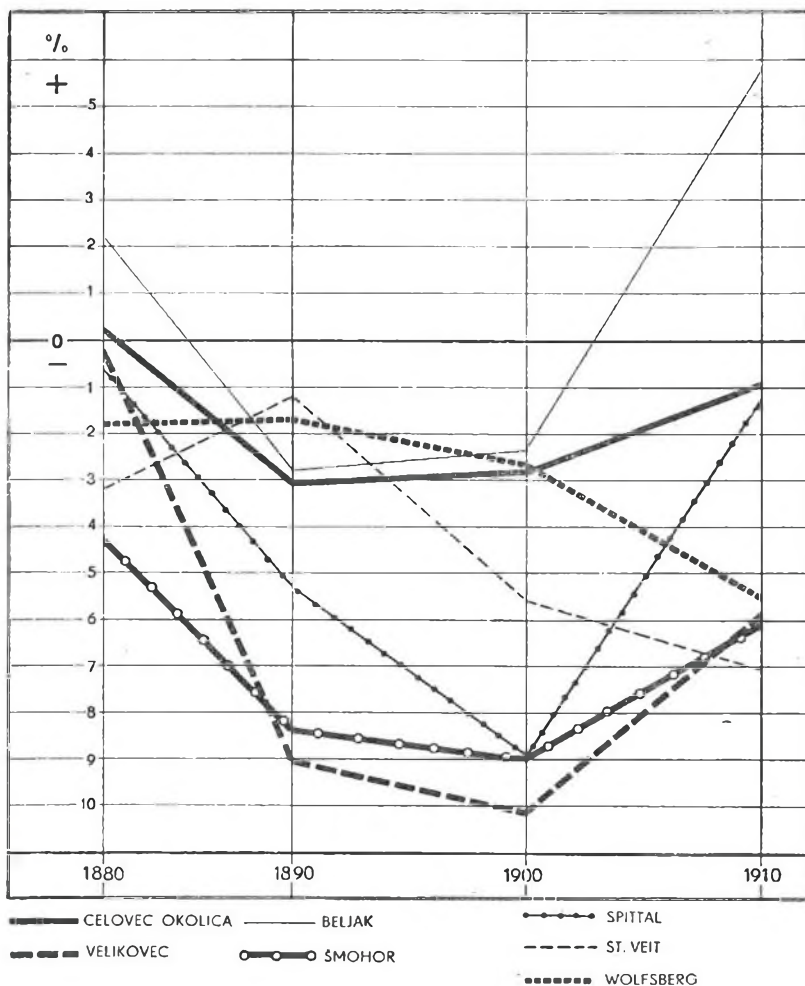
Politični okraj	Prisotno prebivalstvo 1890	1880 — 1890				1890 v okraju pri- sotno doma- če prebivalstvo (po prist.)	1880 — 1890	
		Dejanski prirastek	Naravni prirastek	Migracijska bilanca	%		Dejansko priseljenih	Dejansko odseljenih
Celovec-okolica	65.116	+ 1.086	+ 3.037	— 1.951	— 3,1	49.958	997	2.948
Velikovec	53.560	— 2.344	+ 2.551	— 4.895	— 9,1	44.284	748	6.391
Beljak	62.676	+ 3.017	+ 4.698	— 1.681	— 2,8	48.140	1.856	3.537
Šmohor	18.220	— 28	+ 1.516	— 1.544	— 8,4	17.279	17	1.561
Spittal	46.126	+ 663	+ 3.088	— 2.425	— 5,3	41.337	478	2.903
St. Veit	53.480	+ 1.270	+ 1.929	— 659	— 1,2	41.227	1.692	2.351
Wolfsberg	42.074	+ 1.209	+ 1.906	— 697	— 1,7	34.895	1.504	2.201

Politični okraj	Prisotno prebivalstvo 1900	1890		1900		1900 v okraju prisotno domače prebivalstvo		1890	1900
		Dejanski prirastek	Naravni prirastek	Migracijska bilanca	%	po pristojnosti	po rojstvu	Dejansko priseljenih	Dejansko odseljenih
Celovec-okolica	66.202	+ 2.135	+ 3.948	— 1.813	— 2,83	48.227	50.996	3.866	5.679
Velikovec	51.216	— 2.344	+ 3.092	— 5.436	— 10,15	41.702	43.971	2.582	8.018
Beljak	65.693	+ 3.017	+ 4.476	— 1.459	— 2,33	47.341	49.996	3.816	5.275
Šmohor	18.179	— 41	+ 1.595	— 1.636	— 8,98	16.920	16.889	359	1.995
Spittal	45.258	— 868	+ 3.238	— 4.106	— 8,90	40.028	40.504	1.309	5.415
St. Veit	53.066	— 414	+ 2.576	— 2.990	— 5,59	39.010	41.509	2.217	5.207
Wolfsberg	43.426	+ 1.426	+ 2.470	— 1.118	— 2,66	35.012	36.624	1.235	2.353

Politični okraj	Prisotno prebivalstvo 1910	1900		—		1910		1910 v okraju prisotno doma- če preb. (po rojstvu)	1900	—	1910
		Dejanski prirastek	Naravni prirastek	Migracijska bilanca	%	Dejansko priseljenih	Dejansko odseljenih				
Celovec-okolica	71.936	+ 5.734	+ 6.376	— 642	— 0,97	50.961		6.767		6.409	
Velikovec	51.428	+ 212	+ 3.208	— 2.996	— 5,85	43.109		1.074		4.070	
Beljak	76.762	+ 11.069	+ 7.261	+ 33.808	+ 5,79	52.563		8.502		4.694	
Šmohor	19.045	+ 866	+ 1.976	— 1.110	— 6,10	16.318		1.437		2.547	
Spittal	49.819	+ 4.533	+ 5.090	— 557	— 1,23	41.677		3.360		3.917	
St. Veit	53.809	+ 743	+ 4.498	— 3.755	— 7,07	41.145		1.107		4.862	
Wolfsberg	44.518	+ 1.092	+ 3.480	— 2.388	— 5,50	37.091		625		3.013	

migracijskega presežka ali primanjkljaja posameznih koroških političnih okrajev v letih 1869 do 1910, izračunanega v razmerju z vsakokratnim prisotnim prebivalstvom.

Novost v tabeli je od 1880 dalje podatek o v okraju prisotnem domačem prebivalstvu in pa na osnovi vseh teh elementov izračunano število dejansko priseljenih in dejansko odseljenih ljudi po posameznih političnih okrajih od desetletja do desetletja.

Odstotek migracijske aktive ali pasive 1867—1910

Grafična upodobitev preproste migracijske bilance pokaže, da sta do l. 1880 dva okraja še s pozitivno bilanco (Beljak in Celovec-okolica). Šele v naslednjem desetletju se začne splošen padec, ki pa ni enakomeren. Najobčutnejši je v okraju Velikovec: ta začenja z dosti ugodnega stanja, v desetletju 1880—1890 pa pade na dno lestvice. Poslabšanje, čeprav v manjši meri, kažejo tudi drugi okraji, z izjemo Wolfsberga, ki se drži na enaki ravni, in St. Veit, ki svoj položaj celo znatno izboljša. V naslednjem desetletju se položaj v splošnem še vedno slabša, celo St. Veit in Wolfsberg težita navzdol, a pri Beljaku in okolici Celovca se stvar že obrača na bolje. Velikovec je še vedno na dnu lestvice, čeprav sta se mu Šmohor in Spittal močno približala. V zadnjem desetletju (1900—1910) se podoba bistveno spreminja: le dva okraja še silita navzdol, St. Veit in Wolfsberg, vsi ostali kažejo občutno izboljšanje; posebno visoko se povzpne Beljak, ki edini izmed vseh seže spet v pozitivno stran lestvice. Velikovec sicer ni več najslabši, presegata ga Šmohor in St. Veit, a še zdaleč se ni približal svojemu izhodišču. Tudi oba najslabša sta še daleč od pasivnosti Velikovca v prejšnjih desetletjih. Spittal, ki se je l. 1900 tej pasivnosti že močno približal, je v zadnjem desetletju svoj položaj naglo popravil in se vrnil skoraj na prvotno ugodno izhodišče.

Okraj Velikovec je torej bil s krizo prizadet najobčutneje, najprej in s trajnimi posledicami. Dvojezični Šmohor je sicer ves čas močno pasiven, a zanj kot agrarni okraj je to razmeroma normalen pojav in koroška industrijska kriza zanj ni pomenila nenavadnega in bistvenega poslabšanja. Ugodnejši razvoj obeh drugih dvojezičnih okrajev (Beljak in Celovec-okolica) gre nedvomno na račun razvoja obeh glavnih mest, ki s svojo gmoto vplivata na odstotke podeželja.

Sorazmerni podatki o migracijski bilanci po desetletjih pokažejo, da ne gre za kak premočrten razvoj kakor bi lahko mislili ob Wuttejevi sumarični tabeli. To velja še posebno za velikovski okraj, katerega izredna pasivnost ni podobna pasivnosti, ki je tipična za močno agrarne predele. Razumemo jo lahko šele, če upoštevamo vzroke ugodnega začetnega položaja (razmeroma velika stopnja industrializiranosti; prim. tabelo VII.) in dejstvo njegovega industrijskega nazadovanja. M. Wutte, ki hoče z biološko šibkostjo razložiti nazadovanje slovenskega življa, odvrča bralca od globljih vzrokov dejanskega gibanja prebivalstva in mu ponuja na prvi pogled najlažjo in najpriročnejšo rešitev: agrarni značaj velikovškega okraja in majhno šte-

vilo rojstev pri njegovem prebivalstvu.⁶ Na začetku spisa sicer sam omenja, da je treba mali dejanski prirastek Koroške v letih 1880—1900 pripisati uničujočemu gospodarskemu nazadovanju, ki je sledilo propadanju plavžev in železarn,⁷ a pri Velikovcu o tem za Koroško značilnem vzroku molči. Ne vključuje ga v razlago razvoja na slovenskem jugovzhodu dežele, čeprav je očitno, da je pravi pomen migracijske bilance razumljiv šele v zvezi z dogajanjem v gospodarstvu.

Popolnejšo podobo dejanskega gibanja prebivalstva dobimo šele s pregledom števila dejansko priseljenih in dejansko odšeljenih od desetletja do desetletja in iz tega izračunanih količnikov stalnosti prebivalstva.

Stalnost je gotovo eden izmed dejavnikov, ki vplivajo na oblikovanje politične in narodne zavesti prebivalstva v slovenskem delu Koroške. Čim večja je ta stalnost, tem manj dovzetno je prebivalstvo za delovanje političnih sil, ki skušajo izrabiti njegovo gospodarsko odvisnost, da bi mu zatrle slovensko zavest, tem večja je možnost uspešnega odpora takšnim prizadevanjem. Če je stalnost manjša, če prebivalstvo živi sredi močnega migracijskega prelivanja, potem so omenjene možnosti spremenjene v nasprotnem smislu. To je ena stran pojava. Druga stran pa je, da je treba ločevati manjšanje stalnosti prebivalstva, ki gre na račun manjšanja števila agrarnega prebivalstva in naraščanja industrijskega prebivalstva v zvezi z industrializacijo in migracijskim tokom iz vasi v mesto, od manjšanja stalnosti, ki nastaja zaradi splošne gospodarske krize tako v kmetijstvu kot v industriji obenem. Prva vrsta nestalnosti pomeni v splošnem napredovanje, pomeni krhanje konservativne mase prebivalstva vzporedno s prehajanjem njegovega velikega dela socialno in politično v družbeno napredni tabor, predvsem pod vpliv delavskega gibanja. Druga vrsta nestalnosti pa je tista, ki zaradi splošne življenjske negotovosti, odhajanja presežka prebivalstva z vasi v oddaljenejši industrijske centre, odhajanja celo starega industrijskega prebivalstva sicer tudi krha konservativno gmoto prebivalstva, a z občutno drugačnim spremnim procesom: poteka vzporedno s podleganjem omajanih trum vplivu vladajočega, razredno in nacionalno tujega birokratskega in podjetniškega sloja.

Da bi bila mogoča primerjava stalnosti prebivalstva, smo za posamezne politične okraje izračunali količnike splošne stalnosti in pa varnosti pred odseljevanjem.

Količnik splošne stalnosti prebivalstva koroških političnih okrajev na osnovi razmerja med prisotnim prebivalstvom in celotnim dejanskim obsegom migracij v predhodnem desetletju (na enega prese-ljenca iz ali v okraj pride prisotnih prebivalcev):

Politični okraj	1890	1900	1910
Celovec-okolica	16,505	6,935	5,908
Velikovec	7,502	4,831	9,997
Beljak	11,621	7,226	5,817
Šmohor	11,558	7,722	4,780
Spittal	13,642	6,730	6,918
St. Veit	13,227	7,147	9,014
Wolfsberg	11,356	12,103	12,236

Količnik varnosti prebivalstva pred odseljevanjem po koroških po-litičnih okrajih na osnovi razmerja med prisotnim domačim prebival-stvom in dejanskim številom odseljenih v predhodnem desetletju (na enega odseljenca more ostati v okraju domačinov):

Politični okraj	1890	1900	1910
Celovec-okolica	16,94	8,49	7,95
Velikovec	6,92	5,20	10,59
Beljak	13,61	8,97	11,19
Šmohor	11,06	8,48	6,40
Spittal	14,23	7,39	10,64
St. Veit	17,53	7,49	8,46
Wolfsberg	15,85	14,87	12,31

Pri splošni stalnosti in pri varnosti pred odseljevanjem ugotavljamo v prvih dveh desetletjih občo težnjo slabšanja, v tretjem desetletju pa se stalnost v večini okrajev veča. Le Celovec-okolica, Beljak in Šmohor vztrajajo v slabljenju splošne stalnosti; enako Celovec-okolica, Šmohor in Wolfsberg pri varnosti pred odseljevanjem. Velikovec kaže daleč najmanjšo stalnost prebivalstvu obeh vrst v prvih dveh deset-letjih, v tretjem pa se položaj spremeni tako, da ima večjo splošno stalnost le še Wolfsberg, po varnosti pred odseljevanjem pa zaostaja za Wolfsbergom, Beljakom in Spittalom.

Tudi pomen teh količnikov je razumljiv le v zvezi z dejanskim gospodarskim razvojem. Oba okraja z močnim, razvijajočim se sredi-ščem oz. z obrobjem takega središča, Beljak in Celovec-okolica, kažeta stalno upadanje splošne stalnosti prebivalstva, pač v zvezi s prese-

ljevanjem z dežele v središče. Šmohor, brez večje industrije in močnejšega središča, tudi kaže upadanje splošne stalnosti prebivalstva. A pogled na odselitveni količnik pove, da gre to na račun odseljevanja presežkov domačega prebivalstva, ne pa na račun rasti kakega industrijskega središča. Gre za nestalnost migracijsko pasivnega agrarnega področja. Tak zaključek potrjuje dejstvo, da je pri okraju Beljak, ki ima skozi vsa tri desetletja skoraj enako splošno nestalnost kot Šmohor, količnik varnosti pred odseljevanjem ves čas večji od šmohorskega: v prvem desetletju za 2,55, v drugem sicer le za 0,49, v tretjem pa kar za 4,79, tako da je to v tretjem desetletju okraj, ki je razen Wolfsberga najbolj varen pred odseljevanjem domačega prebivalstva.

S takega vidika je Velikovec na Koroškem najizrazitejši primer velike nestalnosti prebivalstva zaradi dvojnega učinka obeh tipov nestalnosti, povezanih s šibkim gospodarskim razvojem in celo nazadovanjem: odseljevanje presežka domačega agrarnega prebivalstva ne v domača industrijska središča, ampak v tuja mesta, in istočasno odseljevanje prebivalstva, ki ga je prizadelo propadanje domačih industrijskih obratov. Videli smo že, da ima Velikovec v prvih dveh desetletjih daleč najmanjšo splošno stalnost prebivalstva. Količnik varnosti pred odseljevanjem pa pove, da ne gre za kak močan odtok vaškega prebivalstva obenem s tujim priseljevanjem v industrijske centre, marveč da gre za izredno močno odseljevanje iz okraja sploh. To odseljevanje je daleč najmočnejše med vsemi koroškimi okraji, veliko močnejše kot pri Šmohorju in se zgolj s preprostim begom z dežele v mesta ne da pojasniti. Še posebno ne zaradi tega, ker je Velikovec v teh desetletjih med koroškimi okraji imel najmanjši odstotek rojstev¹⁰ in je pritisk presežka vaškega prebivalstva moral biti toliko manj občuten. Vsekakor gre tudi za močno odseljevanje domačega industrijskega prebivalstva. Velikovec je dejansko edini med koroškimi okraji, kjer absolutno število delavcev po štetjih 1880—1900 vztrajno pada (4.613 — 4.431 — 3.676) (tabela VIII). Šele v tretjem desetletju se tudi Velikovec relativno ustali, a to je ustalitev na nižji ravni. Po letu 1880 je štetje l. 1910 sicer v Velikovcu prvič spet ugotovilo pozitiven dejanski prirastek prebivalstva (+ 212), a število prisotnega prebivalstva je še vedno bilo za 1.105 oseb manjše od števila pred dobrimi štirimi desetletji. Velikovec je edini med koroškimi okraji, kjer se je število prebivalstva v razdobju 1869—1910

zmanjšalo in ne povečalo. To je bila relativna ustalitev po dokončnem propadu glavnega dela železarske industrije in z njo zvezanih dejavnosti. Razvoj novih vrst industrije, zlasti lesne, in povečanje rudnika svinca v Mežici sta upadanje števila delavstva sicer zavrla — l. 1910 so spet naštetih 4.703 delavci — a relativni delež prebivalstva v industriji in obrti je še vedno manjši kot pred 30 leti (prej 22,58%, zdaj 20,59%) (tabela VII).

Razmeroma velika splošna stalnost in varnost pred odseljevanjem v velikovškem okraju v tretjem desetletju je posledica takšne ustalitve na nižji ravni, zraven tega pa še dejstva, da je ta okraj izgubil velik del privlačnosti za nove priseljence: število dejansko priseljenih se je od prejšnjih 2.582 zmanjšalo na 1.074 v desetletju 1900—1910.

Kako je z Wolfsbergom, ki ima v tretjem desetletju največjo splošno stalnost prebivalstva in varnost pred odseljevanjem? Vprašanje je zanimivo ne le zato, ker gre za neposrednega soseda Velikovca, ampak tudi zato, ker smo doslej med obema okrajema večkrat ugotavljali nekatere podobnosti. Kljub zbližanju količnikov v l. 1910 pa glede stalnosti prebivalstva take podobnosti ni. Laboška dolina kaže izredno enakomeren tok migracij, splošna stalnost vztrajno narašča brez kakršnih koli pretresov, varnost pred odseljevanjem pa se le počasi malo manjša. Edino večje železarsko podjetje, valjarna v Frantschachu, je bilo opuščeno že l. 1851-52 (prenos v štajerski Zeltweg) in to na gibanje prebivalstva pozneje ni več zaznavno vplivalo. Vztrajna rast industrije (že l. 1881 je bila v Frantschachu ustanovljena nova tovarna celuloze; Wolfsberg je edini razen okraja St. Veit, kjer število delavstva zdržema raste), zemljepisna odmaknjenost od ostale dežele in od velikih cest, to so nekateri vzroki, da je gibanje prebivalstva tukaj imelo drugačen značaj kot v velikovškem okraju. — Okraj St. Veit kaže zelo veliko začetno splošno stalnost in sploh največjo varnost pred odseljevanjem. Položaj se v obojnem smislu naglo poslabša šele v drugem desetletju, vendar še daleč ne tako kot v velikovškem. V tretjem desetletju se stvari že obračajo na bolje, po splošni stalnosti je St. Veit že tretji v deželi, nekoliko manj je napredovala varnost pred odseljevanjem. Čeprav je glavnina koroškega železarstva bila prav v tem okraju, je njegova kriza na gibanje prebivalstva vplivala pozneje, manj občutno in kratkotrajneje.

Žal ni mogoče posebej proučiti celega slovenskega področja, ker so znani samo podatki po političnih okrajih. Položaj se je po manjših

enotah znotraj okrajev najbrž precej razlikoval. Na to opozarja edini podatek te vrste, objavljen na ravni sodnih okrajev, in sicer število prisotnega domačega prebivalstva v l. 1880 (v odstotkih):¹¹

<i>Polit. okraj Celovec-ok.</i>	81,3	<i>Polit. okraj Velikovec</i>	83,4
Sodni okraj Feldkirchen	78,2	Sodni okraj Pliberk	78,1
Sodni okraj Borovlje	79,6	Sodni okraj Dobrla ves	94,2
Sodni okraj Celovec-ok.	82,1	Sodni okraj Žel. Kapla	77,5
		Sodni okraj Velikovec	83,4
<i>Polit. okraj Beljak</i>	80,4		
Sodni okraj Podkloster	77,7	<i>Polit. okraj Šmohor</i>	95,9
Sodni okraj Paternion	91,6	Sodni okraj Šmohor	96,8
Sodni okraj Rožek	86,5	Sodni okraj Kötschach	95,2
Sodni okraj Trbiž	80,9		
Sodni okraj Beljak	75,5		

V posameznih političnih okrajih se po izredno velikem odstotku domačega prebivalstva ločujejo od ostalih sodni okraj Dobrla ves, Celovec-okolica, Paternion; edino v šmohorskem okraju ni take znatne razlike med obema sestavnima deloma. Z druge strani pa kažejo podobno majhne odstotke domačega prebivalstva kot Pliberk in Železna Kapla tudi Borovlje, Podkloster in Beljak, na nemški strani pa Feldkirchen. Kakšen je bil poznejši razvoj po sodnih okrajih, ni znano.

Za podobo dejanskega gibanja prebivalstva sta pomembni tudi smer selitev in pa socialna struktura preseljencev.

M. Wutte¹² je sumarično pregledal selitveno bilanco Koroške z drugimi deželami za štetja 1880—1910, štetja 1869 ni vključil. Po njegovih ugotovitvah se je tok odseljenih Korošcev v glavnem usmerjal na Štajersko, v veliko manjši meri pa še na Dunaj, Spodnjo Avstrijo, Tirolsko, Salzburg, Zgornjo Avstrijo, Kranjsko in Trst. Zgornji Korošci so se v glavnem odseljevali na Tirolsko in Salzburško, spodnji Korošci pa na Štajersko, za kar pa M. Wutte ne navaja podatkov. Na Štajerskem so se Korošci naseljevali predvsem v industrijskih okrajih Graz in okolica, Judenburg, Leoben, Mürzzuschlag, Voitsberg in Bruck in pa v sosednjih okrajih Murau in Slovenj Gradec. Podoben vrstni red imajo dežele, od koder so prihajali priseljenci na Koroško. Štajerska je daleč na prvem mestu, sledijo ji Kranjska, Dunaj, Spodnja Avstrija, Tirol, Goriška, Zgornja Avstrija in Salzburg. Pomemben je tudi dotok iz čeških dežel.

Najprej se M. Wutte v analizo selitvenih smeri ne podaja. Ne izkorišča možnosti, ki jih dajeta štetji l. 1900 in 1910 za ugotovitev

selitvenih zvez posameznih koroških okrajev — ne le dežele v celoti — z drugimi deželami, sploh pa se ne dotakne selitvenih tokov znotraj Koroške.

Podatki štetja l. 1900 o selitvenih zvezah koroških političnih okrajev z glavnimi drugimi deželami so zbrani v tabelah II in III, pri čemer so Trst, Goriška in Istra sešteti v en stolpec. Podroben izvor in razmestitev štajerskega prebivalstva na Koroškem l. 1900 pa pokaže tabela IV.

Tabela II

Pristojnost nekoroškega avstrijskega prebivalstva prisotnega
l. 1900 na Koroškem¹³

	Sp. Avstr.	Zg. Avstr.	Salzb.	štaj.	Kranj.	Primor.	Tirol Vorarl.	Češke dežele
Celovec	653	146	58	1.405	2.037	301	291	1.098
Šmohor	21	9	1	69	63	65	116	42
Celovec ok.	206	73	45	846	1.497	778	236	497
Spittal	83	27	73	253	182	98	495	248
St. Veit	301	138	60	1.597	1.226	207	152	514
Beljak	691	213	65	1.583	1.699	1.036	439	1.025
Velikovec	60	14	4	3.928	1.364	212	22	170
Wolfsberg	219	185	39	2.706	410	113	65	417

TABELA III

Pravno prebivalstvo koroških okrajev prisotno l. 1900 v drugih
deželah¹⁴

	Sp. Avstr.	Zg. Avstr.	Salzb.	štaj.	Kranj.	Primor.	Tirol Vorarl.	Češke dežele
Celovec	1.183	133	54	1.298	121	346	226	173
Šmohor	642	83	228	1.174	64	220	1.225	65
Celovec ok.	1.863	396	173	4.626	398	556	563	175
St. Veit	1.395	260	201	8.856	136	192	325	171
Beljak	2.050	432	342	5.330	646	1.107	676	285
Velikovec	1.170	115	74	5.230	378	255	297	120
Wolfsberg	1.132	216	100	8.240	79	120	276	164
Spittal	1.223	269	1.894	2.962	77	231	1.999	152

Tabela IV

Pristojnost štajerskega prebivalstva prisotnega l. 1900 na Koroškem¹⁵

	Celje ok.	Ljutomer	Maribor ok.	Ptuj ok.	Brežice	Slov. Gradec	okraj s slov. več.	okraj z nem. več.
Celovec	202	24	27	80	52	114	502	903
Šmohor	2	—	3	—	2	4	11	58
Celovec ok.	137	5	54	30	28	81	335	511
Spittal	22	—	16	22	22	9	93	160
St. Veit	82	2	22	39	15	51	211	1.386
Beljak	228	10	175	78	41	123	655	928
Velikovec	1.202	4	73	37	27	2.370	3.713	215
Wolfsberg	251	10	41	68	31	1.209	1.610	1.096

Štajercev je bilo največ v Velikovcu, a večina je bila v nemških okrajih Wolfsberg, St. Veit in Spittal in pa v mestu Celovec (5.961). Največ Kranjcev se je naselilo v Celovcu in okolici, v Beljaku in Velikovcu, a pomembno je tudi število naseljenih v severnem delu dežele (St. Veit). Očitna je močna zveza Beljaka s Primorsko, pri kateri je Beljak celo več dajal kot prejemal. Aktivno bilanco s Štajersko ima edinole mesto Celovec, vsi drugi okraji so močno pasivni. To velja tudi za Velikovec. Posebej zanimivo je dejstvo, da se je iz Velikovca odselilo na Štajersko veliko več domačega (slovenskega) prebivalstva (5.230) kot pa je prišlo vanj priseljencev iz slovenskih štajerskih okrajev (3.713), tako da je Velikovec krepil število slovenskega življa na Štajerskem in ne narobe kot skuša ustvariti vtis M. Wutte. To kljub temu, da je očitna težnja migrantov iz slovenske Štajerske bila, ne oddaljiti se preveč od prvotnega kraja, saj so se selili največ v oba kraja neposredne sosesčine, Velikovec in Wolfsberg. Tako ima tudi slednji več priseljencev iz slovenskih štajerskih okrajev kot pa iz nemških. Wolfsberg je v vsakem oziru migracijsko bolj vezan na Štajersko in Velikovec kot pa na ostalo Koroško. Najštevilnejši so bili tam priseljenci iz Štajerske (2.706 in od teh 1.610 iz slovenskih okrajev), le malo je bilo priseljencev iz Velikovca (2.443), drugi najbolje predstavljeni koroški okraj, sosedni St. Veit, je prispeval komaj 410 priseljencev, ostali še dosti manj. Tako se tuje prebivalstvo v Wolfsbergu deli na Štajersko 2.706, Velikovec 2.443, vsa ostala Koroška skupaj pa le 1.138 (prim. tabelo V). Tudi glavna smer od-

seljevanja iz Wolfsberga je l. 1910 obrnjeno proti Štajerski, in sicer v okraj Judenburg (1.846 — prim. tabelo VI). S svoje strani je Velikovec po priseljevanju najbolj vezan na slovensko Štajersko (3.713, od česar samo iz Slovenjega Gradca 2.370). Od koroških okrajev mu je dal največ Celovec-okolica (1.243), sploh vsa Koroška skupno komaj 3.392, brez Wolfsberga pa 2.550. Glavna smer odseljevanja je leta 1910 obrnjena sicer proti Celovcu-okolici (3.557), a selitveni tok proti Wolfsbergu je tudi zelo močan (1.816 — prim. tabelo VI), tako da stoji Velikovec med okraji izvora priseljencev v Wolfsberg na prvem mestu.

S tem smo že nekoliko posegli tudi v gradivo, ki ga daje tabela V, v kateri je ugotovljeno, v katere okraje Koroške so bili pristojni prebivalci, ki so bili prisotni na Koroškem ob štetju l. 1900.

Tabela V

Pristojnost koroškega pravnega prebivalstva prisotnega na
Koroškem l. 1900¹⁶

Bivajoči v političnih okrajih	So pristojni v okraje							Wolfsberg
	Celovec	Šmohor	Celovec ok.	Spittal	St. Veit	Beljak	Velikovec	
Celovec	5.695	486	4.164	871	1.691	1.708	1.883	519
Šmohor	16	16.920	42	181	54	333	28	13
Celovec ok.	342	414	48.277	1.013	3.577	3.393	3.572	188
Spittal	66	1.021	497	40.028	148	1.483	78	26
St. Veit	207	212	4.264	638	39.010	846	2.154	619
Beljak	250	2.458	2.974	2.947	395	47.341	532	182
Velikovec	77	38	1.243	102	577	513	41.702	842
Wolfsberg	60	63	239	103	410	203	2.443	35.012

Glavno mesto dežele je dobilo največ prebivalstva iz okoliškega političnega okraja (4164), a tudi drugi okraji razen obrobni (Šmohor, Spittal, Wolfsberg) so dobro predstavljeni, med njimi najmočnejše Velikovec (1883). Beljak je dobil največ iz sosednih okrajev (Celovec-okolica, Spittal, Šmohor), veliko manj pa iz oddaljenejših (Velikovec, St. Veit, Wolfsberg). Zelo močna je izmenjava prebivalcev med okrajema Celovec-okolica in St. Veit, pri čemer pa je Celovec-okolica občutno pasiven. To in pa zanimivo dejstvo, da je Celovec-okolica dal okraju St. Veit celo več prebivalstva kot pa Celovcu, govori o močnem

migracijskem toku od juga proti severu mimo naravnega mestnega središča. Velikovec ima najmočnejše zveze s Celovcem-okolico (3572 tja odseljenih in 1243 odondod priseljenih). Pomembna je enostranska migracijska zveza Velikovca z okrajem St. Veit (tja 2154, nazaj 577), pri čemer gre za podoben pojav migracijskega toka mimo naravnega središča proti severu kot smo ga opazili pri Celovcu-okolici. Drugi najmočnejši prejemnik velikovškega prebivalstva je Wolfsberg (tja 2443, nazaj 842). Zveze Velikovca s Spittalom in Šmohorjem so prav neznatne.

Ugotovljeno podobo l. 1900 v glavnem potrjuje tudi tabela VI, ki kaže glavno smer priseljevanja in odseljevanja posameznih koroških okrajev l. 1910.

Tabela VI

Glavna smer priseljevanja in odseljevanja v koroških okrajih l. 1910¹⁷

	Okraj izvora večine pri- seljencev	Število teh priseljencev	Okraj cilja večine od- seljencev	Število teh odseljencev
Celovec	Celovec ok.	4.477	Celovec ok.	3.110
Šmohor	Beljak	493	Beljak	1.729
Celovec ok.	St. Veit	3.835	Celovec m.	4.477
Spittal	Beljak	1.836	Beljak	2.619
St. Veit	Celovec ok.	3.035	Celovec ok.	3.835
Beljak	Celovec ok.	3.648	Celovec ok.	2.571
Velikovec	Slov. Gradec	2.010	Celovec ok.	3.557
Wolfsberg	Velikovec	1.816	Judenberg	1.846

Razlika je ta, da tabela VI upošteva vse okraje ne oziraje se na deželne meje. In tako vidimo, da migracijski tok to mejo dvakrat prekorači, in sicer v smeri Slovenj Gradec—Velikovec in pa Wolfsberg—Judenburg. Vsi ostali koroški okraji imajo največjega dajalca in prejemnika prebivalstva znotraj deželnih meja. Tabela žal ne daje celotne podobe izmenjave med okraji, ampak le glavni izvor in glavni cilj. Izmenjava prebivalstva med Celovcem okolico in okrajem St. Veit je še vedno zelo močna, slednji je še vedno močno aktiven, a zdaj gre iz Celovca-okolice že več prebivalcev v mesto Celovec kot pa v St. Veit. Velikovec pošilja še vedno največ svoje krvi v Celovec-okolico (3557), zraven pa je tudi še glavni vir priseljevanja v Wolfsberg (1816). Zanimivo je, da se v tem pregledu Šmohor, Spittal in Wolfsberg nikoli ne prikažejo ne kot glavni vir ne kot glavni cilj selitev, tako majhen je njihov absolutni pomen v tej splošni menjavi prebivalstva.

Podatkov o poklicni in socialni sestavi migrantov ni, z edino izjemo štetja l. 1890. Še ti podatki zajemajo le Koroško kot celoto, na okrajni ravni niso objavljeni. Na Štajerskem so deloma izračunani tudi po okrožjih trgovske zbornice, na Koroškem pa to ne pomaga, ker se dežela ni delila na več takih okrožij. Precej podrobní pregled¹⁴ po štetju l. 1890 pokaže na Koroškem takšne deleže preseljenega prebivalstva (iz drugega okraja in iz druge dežele) po posameznih gospodarskih panogah in vejah: kmetijstvo in gozdarstvo — 8,0 % iz drugega okraja, 3,4 % iz druge dežele; rudarstvo in industrija — 15,6 % iz drugega okraja, 12,43 % iz druge dežele; promet — 20,2 % iz drugega okraja, 31,5 % iz druge dežele; trgovina in promet skupaj — 22,8 % iz drugega okraja, 23,2 % iz druge dežele; upravni aparat — 31,1 % iz drugega okraja, 35,7 % iz druge dežele. Najmanjše deleže preseljenega prebivalstva imata kmetijstvo in gozdarstvo, največje pa promet in upravni aparat. Primerjava s Štajersko pokaže, da je delež preseljenega prebivalstva na Koroškem manjši, a spričo splošne pasivnosti migracijske bilance še vedno precej velik. — Med aktivnimi priseljenci iz drugih dežel je bilo 5617 samostojnih oseb, 4300 uradnikov, delovodij in pod., 11.483 delavcev, dninarjev in domačih služabnikov. Zanimiv je velik delež uradnikov — nekorošcev, ki celo močno preraščajo domačine, katerih je bilo le 4040. To nesorazmerje v prid priseljenim uradnikom je vidno tudi po posameznih vejah: gozdarstvo — 150 domačinov, 86 tujcev; rudarstvo in industrija — 268 domačinov, 184 tujcev; promet — 228 domačinov, 377 tujcev; upravni aparat — 2867 domačinov, 3350 tujcev. Vodilni in tehnični sloj v industriji, prometu, upravi, veleposesti je v največji meri prihajal iz drugih dežel in krepil položaj nemškega meščanstva, ki je bilo njegov delodajalec.

Ugotoviti smo mogli le najsplošnejše poteze in težnje dejanskega gibanja prebivalstva. Vendar ne bo pretirano reči, da je ravno prebivalstvo glavnega dela slovenskega področja (velikovški okraj) bilo razmeroma izredno močno izpostavljeno delovanju negativnih oblik dejanskega gibanja prebivalstva, ki konec koncev niso krepile ne slovenskega meščanskega ne delavskega dela v prebivalstvu domačih mestnih središč. Ostalega slovenskega področja ni moč izločiti iz mešanih okrajev, a že v vrednostih okrajev je njegova izpostavljenost migracijam relativno, še bolj pa absolutno, nad povprečjem. Nestalnost prebivalstva v Beljaku je drugačnega tipa kot v Velikovcu, ker gre za rast velikega mestnega središča, ki črpa prebivalstvo iz drugih okra-

jev dežele in v zelo veliki meri tudi izven deželnih meja. Morda se lahko s tem pojasni tudi določena razlika v tempu napredovanja in trdnosti organizacije socialne demokracije, ki je obstajala med beljaškim in velikovškim industrijskim področjem. V narodnostnem oziru pa tudi ta naprednejši tip nestalnosti prebivalstva v beljaškem okraju ni pomenil kake prednosti, prvič, ker je dovajal v okraj velike množine tujcev in drugič, ker se je z njim krepila predvsem socialna demokracija, v okviru katere so slovenski delavski preseljenci narodnostno ostajali neoblikovani.

3. Etnični značaj delavstva

Statistične podatke o etničnem značaju koroškega delavstva imamo šele na osnovi podatkov ljudskega štetja leta 1910, ko je bila objavljena statistika poklicnih skupin in položaja v poklicu v zvezi z občevalnim jezikom, in sicer za koroško deželo v celoti.¹⁹ Poklicno strukturo prebivalstva v zvezi z občevalnim jezikom so beležili in izračunavali tudi pri štetju leta 1900, vendar so podatki bili publicirani samo globalno za avstrijsko polovico države. Centralna statistična komisija je izdelala podrobnejšo obdelavo po velikih mestih in po okrajih trgovskih zbornic, vendar teh podatkov niso objavili, pač pa so interesantom bili na razpolago v rokopisu.²⁰ Te podatke je za Češko v svojih statističnih študijah uporabil Raucher, za Štajersko Pfaundler, za Koroško pa se take obdelave ni lotil nihče. Danes tega elaborata pri statističnem uradu ni več najti.

Po podatkih štetja leta 1910 je na Koroškem bilo v skupini industrija in obrt 26.247 delavcev z nemškim občevalnim jezikom in 5085 delavcev s slovenskim občevalnim jezikom. (Šteti so delavci, vajenci in dninarji; pomagajoči družinski člani niso všteti). Razmerje je torej bilo 83,8% nemškega in 16,2% slovenskega občevalnega jezika. V skupini trgovina in promet je bilo 10.612 delavcev z nemškim občevalnim jezikom (93,3 %) in 766 delavcev s slovenskim občevalnim jezikom (6,7 %). Podatki četrte poklicne skupine — javne službe in svobodni poklici — so sicer tudi ločeni po občevalnih jezikih, vendar jih ne moremo uporabiti, ker je tukaj všteta tudi vojaščina (6460 oseb, med njimi 1527 s slovenskim občevalnim jezikom), ki je razen oficirskega kadra najbrž v celoti šteta v kategorijo delavcev (vseh

7724). Dejanskega števila delavcev v tej kategoriji torej ni moč izločiti, prav tako tudi ne njegove razdelitve po občevalnem jeziku. V številu vojaštva pa je velik del ljudi, ki so na Koroškem samo služili vojaško obveznost. Vendar nas pomanjkljivost podatkov za to poklicno skupino ne bo ovirala, saj gre v primerjavi s celoto za manjše število in podrejen pomen. Ogromna večina delavcev je zastopana v poklicnih skupinah industrija in obrt ter trgovina in promet.

Medtem ko je splošno razmerje med ljudmi z nemškim in slovenskim občevalnim jezikom v deželi bilo 79,3 % proti 20,7 %, vidimo v poklicnih skupinah industrija in obrt ter trgovina in promet za slovenski občevalni jezik mnogo slabše razmerje, posebno izrazito v drugi omenjeni skupini. Nasprotno pa je razmerje med delavci nemškega in slovenskega občevalnega jezika v skupini kmetijstvo in gozdarstvo za slovenski občevalni jezik mnogo ugodnejše (71,3 % nemškega in 28,7 % slovenskega občevalnega jezika).

Če bi za svojo analizo vzeli v poštrev samo navedene podatke ljudskega štetja leta 1910, bi lahko prišli do dveh vrst zaključkov: Ali je slovensko področje Koroške v primerjavi z nemškim bilo bistveno manj industrializirano in zaradi tega imelo tudi manj številno delavsko prebivalstvo s slovenskim občevalnim jezikom, ali pa, če take razlike v industrializaciji ni, je na slovenskem področju bilo manj domačega slovenskega delavstva in se je le-to preselilo tja iz nemških krajev. Vse, kar vemo o gospodarski zgodovini in gospodarskem zemljepisu, zanika prvo možnost. Velikovski politični okraj, v katerem je leta 1880 bilo 87,5 % prebivalstva s slovenskim in 12,5 % prebivalstva z nemškim občevalnim jezikom, je tega leta bil razen beljaškega političnega okraja in samega mesta Celovec najmanj agraren v vsej koroški deželi (69,27 % agrarnega prebivalstva). Leta 1910 je velikovski politični okraj glede odstotka neagrarnega prebivalstva prišel na drugo mesto v deželi, čeprav je število delavcev v skupini industrija in obrt ter trgovina in promet v primerjavi z letom 1880 narastlo (od 4613 na 4839); gre torej le za relativno, ne za absolutno nazadovanje. Zato pa sta se oba druga politična okraja, v katerih je živel največji del slovenskega prebivalstva izven velikovškega okraja, pomaknila daleč na vrh lestvice v odstotku neagrarnega prebivalstva (Beljak samo 39,31 % agrarnega prebivalstva in Celovec-okolica 53,18 % agrarnega prebivalstva). Velik del industrijskih podjetij obeh teh okrajev pa leži ravno na slovenskih področjih (Rož in Spodnja Zilja). Že ti podatki govore, da slovensko

področje po odstotku delavskega prebivalstva ni moglo bistveno zaostajati za nemškim področjem.

Natančnega števila delavskega prebivalstva na slovenskem področju Koroške ni mogoče izračunati, ker podatki po občinah ne vsebujejo poklicne strukture. Edino za velikovski politični okraj, ki je bil skoraj v celoti slovenski, nam podatki ljudskega štetja povedo, da je v njem bilo 4703 delavcev v skupini industrija in obrt ter trgovina in promet. Vemo tudi, da je izven velikovskega okraja na slovenskem področju po posameznih podjetjih bilo zaposleno naslednje število delavcev: jeklarna v Borovljah — 900, v boroveljskem puškarstvu — 600, v Bistrici v Rožu — 250, v Morojevem tekstilnem podjetju v Vetrinju — 200. Vse to bi skupaj z velikovskim političnim okrajem zneslo že 6653 delavcev. Jasno pa je, da je to število veliko premajhno, saj v njem niso obseženi ne svinčeno predelovalni obrati v Ziljici, ne rudnik v Rablju (395 rudarjev), ne del slovenskih rudarjev v Plajberku in sploh ne delavci iz tako pomenibnih panog kot so lesna industrija in promet izven velikovskega okraja. Pa vendar je že to število večje od skupnega števila vseh delavcev s slovenskim občevalnim jezikom na celem Koroškem v obeh upoštevanih gospodarskih skupinah ali z drugimi besedami, v slovenskem področju bi po podatkih ljudskega štetja po tem prvem preračunu morala biti najmanj 802 delavca z nemškim občevalnim jezikom ali 12 %.

Dejansko položaju bližjo sliko dobimo, če poskusimo izračunati število delavcev na osnovi števila glasov, oddanih za socialdemokratsko stranko pri volitvah 1907. Koeficient razmerja med številom oddanih glasov za socialdemokratsko stranko in pa med številom delavcev v obeh upoštevanih poklicnih skupinah v okviru cele Koroške, je 3,3. Ker nam je znano število delavcev po posameznih političnih okrajih, kakor tudi število socialdemokratskih glasov po teh okrajih, lahko preizkusimo zanesljivost tega koeficienta. Pri tem bomo ugotovili, da nam koeficient ne da popolnoma natančnih števil, saj je razmerje med številom delavcev in pa številom socialdemokratskih glasov od kraja do kraja različno, ponekod v korist ponekod pa v škodo socialdemokratskim glasovom, pač po stopnji politične zrelosti delavstva. V velikovskem političnem okraju bi po tem načinu našeli za 628 delavcev premalo, v političnem okraju Celovec-okolica pa za 884 delavcev preveč. Največja razlika se pokaže pri političnem okraju Beljak, kjer bi našeli za 3303 delavcev preveč ali za približno 1/5. Nedvomno

gre v beljaškem političnem okraju za sorazmerno najvišjo stopnjo organiziranosti in politične zrelosti delavstva. Obenem pa gre tukaj še za dejstvo, da so pri volitvah leta 1907 tudi slovenski kmečki volivci po navodilu slovenskega političnega društva glasovali za socialdemokratskega kandidata. Kljub temu pa lahko račun s koeficientom uporabimo s precejšnjo verjetnostjo, ker nam ta postopek že tako ne zajema celotnega slovenskega področja. Z njim lahko upoštevamo samo sodne okraje, ki v celoti leže na slovenskem področju, tako da iz tega računa odpadejo vse slovenske občine, ki ležijo v sodnih okrajih Celovec-okolica, Beljak in Šmohor. Razlika, ki tako nastaja v škodo celotnega števila delavstva na slovenskem področju Koroške, izravnava, če celo ne presega tistega prebitka, ki ga bomo dobili s preračunom po koeficientu v ostalih sodnih okrajih beljaškega in celovškega političnega okraja.

V sodnih okrajih Podkloster, Rožek, Trbiž in Borovlje je bilo oddanih skupno 1435 glasov za socialdemokratsko stranko in s koeficientom 3,3 dobimo 4735 delavcev. Skupaj s tistimi v velikovškem političnem okraju pa vsega 9438 delavcev v skupini obrt in industrija ter trgovina in promet na slovenskem področju Koroške. To je število, s katerim se lahko najbolj približamo dejanskemu stanju ob koncu prvega desetletja 20. stoletja.

To število bi pomenilo, da je na slovenskem področju bilo najmanj 3587 ali 38 % delavcev z nemškim občevalnim jezikom. Takšno razmerje bi bilo razumljivo za narodnostno mešano področje Kanalske doline, v prvi vrsti za rudarje v Rablju, manj pa je razumljivo za ostale slovenske predele. Pri analizi migracij smo ugotovili, da priseljevanja nemškega prebivalstva na slovenska področja v znatnejši meri ni bilo. Delavstvo, kolikor je njegovo število naraščalo, se je torej moralo množiti iz vrst prebivalstva, živečega v neposredni bližini industrijskih podjetij in to je bilo slovensko. Priseljevalo se je tudi iz drugih slovenskih dežel. Tako velik delež delavstva z nemškim občevalnim jezikom bi nadalje bilo mogoče razlagati s tem, da se je nemško delavstvo v industrijskih krajih naselilo tam že v prejšnjih obdobjih in da je kljub pomešanosti s slovenskimi delavci in pa kljub neposredni slovenski agrarni okolici ohranilo nemški značaj. Taka razlaga bi se zdela verjetna, če bi na primer pogledali podatke štetja iz leta 1880. In sicer vsaj za obe glavni industrijski področji na slovenskem Koroškem, v Mežiški dolini in v Rožu. V občinah Bistrica v Rožu, Borovlje, Medborovnica in Podljubelj je bilo tedaj naštetih 821 ljudi z nem-

škim občevalnim jezikom, v občinah Črna, Mežica, Guštanj in Prevalje pa 1564 ljudi z nemškim občevalnim jezikom, skupaj torej 2385 ljudi z nemškim občevalnim jezikom. Vendar so tu šteti ljudje vseh poklicev in vsi družinski člani, ne le delavci; število delavcev, naštetih z nemškim občevalnim jezikom je moralo biti veliko manjše. Če bi k temu prišteli še narodnostno mešano delavstvo v Kanalski dolini, bi lahko dobili število, ki bi govorilo o nekem deležu delavstva z nemškim občevalnim jezikom že v tej zgodnji dobi. A že to število bi bilo najbrž premajhno, da bi lahko problem pojasnilo. Vrh tega pa tudi vse drugo, kar vemo o tem vprašanju, govori proti takšni razlagi.

Navedli bomo še ugotovitve O. Moroja o izredno močno poudarjenem kmečkem značaju koroškega delavstva. Dejstvo je, da vsa pomembnejša industrijska podjetja na slovenskem področju Koroške ne leže v mestih, pač pa v kmečkih naseljih, ločeno med seboj in vtisnjena v kmečko okolico. Že zategadelj bi si bilo težko zamisliti, da bi domnevni nemški delavski priseljenci lahko več generacij ohranili svoj jezik v nasprotju s slovensko okolico, saj nam je iz zgodovine prejšnjih obdobj znano, da je ta slovenska okolica sčasoma zanesljivo asimilirala priseljene nemške koloniste. To tembolj, ker vsa pomembnejša industrijska podjetja leže stran od narodnostne meje, v etnično najbolj kompaktnih področjih. Močno povezanost koroškega delavstva s kmečko okolico so ugotavljali tudi socialdemokrati v začetku svojega delovanja na Koroškem. V svojem pregledu o razvoju delavskega gibanja na Koroškem je socialdemokratsko glasilo »Arbeiterwille« leta 1891 poudarjalo, da na Koroškem ni pogojev za delo strokovnih organizacij, ker ni koncentracije posameznih strok in to zaradi tega, ker tu ni večjih mest in ker so celo v železarskih centrih delavci navezani na rodno grudo.²¹ Predstavnik koroške socialdemokracije Eich je na skupnem kongresu avstrijske socialdemokracije leta 1900 v Gradcu poudarjal potrebo, da se stranka na Koroškem usmeri v politično pridobivanje podeželskega prebivalstva in ugotovil: »To bo še posebej dosegljivo tam, kjer je del agrarnega prebivalstva zaposlenega v tovarnah, kot je to na primer v bližini Borovelj in Beljaka.«²² Navezanosti delavstva na domačo grudo si pač ni mogoče zamisliti v pogojih, ko bi to delavstvo nastajalo z recentno imigracijo. Da je tak položaj na Koroškem bil že star, nam priča tudi dejstvo, da so se predstavniki nemških podjetnikov že leta 1871 v deželnem zboru pri debati o materialnem prispevku k zidanju novih šol upirali zahtevi, naj bi med prispevajočimi bila

tudi industrijska podjetja. Ugovarjali so trditvi, da bi zaradi takih podjetij in zaradi z njimi zvezanih aglomeracij prebivalstva nastajale kake posebne potrebe po novih šolah; poudarjali so, da so v teh podjetjih v glavnem zaposleni delavci iz domačih občin. Deželni poslanec Schillinger je med drugim kot dokaz omenjal, da so v tovarni v Bistrici v Rožu razen dveh ali treh vsi delavci domačini iz domače občine in da je podoben položaj tudi v Lipici.²³ Naj le mimogrede omenimo, da je v Bistrici v Rožu l. 1880 bilo naštetih 1528 oseb s slovenskim občevalnim jezikom in le 36 z nemškim, v občini Ruda (Lipica) pa 1651 s slovenskim in 25 z nemškim občevalnim jezikom. Položaj v Podrožici, kjer je zaradi zgraditve železnice močno narastlo število prebivalstva in obenem tudi število ljudi z nemškim občevalnim jezikom, je glede na splošne razmere gotovo izjemen. Tukaj gre pač za priseljevanje nemških železničarjev na slovensko področje. Tudi socialdemokratsko glasilo je leta 1906 poudarjalo, da gre v Podrožici za priseljene železničarje.²⁴

Spričo kmečkega značaja industrijskih naselij v slovenskem področju Koroške, spričo dejstva, da delavstvo na tem področju že vse od srede 19. stoletja ne pomeni kakega novega elementa v strukturi prebivalstva, da je to delavstvo že generacije živelo v tesni osebni in proizvodni povezavi s svojim vaškim slovenskim kmečkim okoljem, lahko torej upravičeno dvomimo, da bi se delavstvo na slovenskem področju v etničnem pogledu lahko kaj bistveno ločevalo oziroma razlikovalo od ostalega prebivalstva.

Kako si je treba potem razložiti dejstvo, da je že štetje prebivalstva leta 1880 zabeležilo tako znatno število ljudi z nemškim občevalnim jezikom v industrijskih področjih slovenskega dela Koroške in da je po štetju leta 1910 skoraj polovica delavstva na tem področju zapisana z nemškim občevalnim jezikom?

Pomemben del odgovora na to vprašanje tvori znano dejstvo, da avstrijski popisi niso ugotavljali etnične pripadnosti, to je materinsčine štetih oseb, marveč občevalni jezik, ki so ga zlasti pri ljudeh v delovnem razmerju tolmačili kot jezik delodajalca, ki je na Koroškem pač bil skoraj vselej le nemški. Da je ta kriterij na Koroškem bil v praksi tudi uveljavljen, za to je skrbela nemško nacionalna večina v deželi s svojim političnim, gospodarskim in upravnim vplivom. Pred štetjem leta 1900 je, na primer, nemško nacionalno glasilo »Freie Stimmen« opozarjalo, da morajo vsi delojemalci pri nemških deloda-

jalcih navesti kot svoj občevalni jezik nemščino in to svoje opozorilo razlagalo: »Ali sta občevalni jezik in materinščina vedno isti jezik? Ne. Slovenski uslužbenci kot so sluge, pomočniki, vajenci, komiji itd. pri nemških kruhodajalcih kljub svoji slovenski materinščini vendar uporabljajo nemščino kot občevalni jezik. Zaradi tega je treba strogo paziti, da bodo takšne osebe v skladu z resničnostjo navedle nemščino kot občevalni jezik.«²⁵ Ta kriterij, ki je ljudem v delovnem razmerju, posebno še meznim delavcem brez drugega premoženja, že pri vseh štetjih dajal jezikovni pečat nemškega podjetnika, je bil pri zadnjem štetju v monarhiji leta 1910 še posebno močno poudarjen in zlorabljen, zaradi česar je tedanji slovenski poslanec Grafenauer vložil interpelacijo v državnem zboru. V svoji zavrnitvi interpelacije je nemško nacionalni organ na Koroškem ponovno priznal, da so popisne oblasti v Celovcu (in seveda tudi drugod) insistirale, da ljudje kot občevalni jezik navajajo ne materinščino, marveč jezik delodajalca: »Osebe, o katerih se domneva, da so pri izpolnitvi rubrike 13 (občevalni jezik — op. pis.) zmešale pojme materinščine in občevalnega jezika, so, kakor je v takih primerih popolnoma pravilno, klicali na števni urad in jim razliko v teh pojmi razložili na način, ki ne pomeni vplivanja (!).«²⁶

Do kakšnih izbruhov je nemško nacionalno javnost in oblasti pod njenim vplivom lahko pripeljalo dejstvo, da je kak posameznik kljub temu, da je stal v nemški službi, navedel kot svoj občevalni jezik slovenščino, nam drastično kaže primer, o katerem je nemško časopisje obširno in razburjeno pisalo: Železniški uradnik Milan Petek v Spittalu na Dravi je v rubriko občevalni jezik vpisal slovenščino. Zaradi tega ga je k sebi poklical župan in deželni poslanec ter ga opozoril, da občevalni jezik ni identičen z materinščino, pač v smislu, da mora vpisati nemščino. Ker Petek svojega vpisa ni hotel spremeniti, je bil uradno kaznovan. Nemško nacionalno glasilo je o njegovem dejanju pisalo kot o nezaslišanem fanatizmu in nesramnemu izivanju nemškega prebivalstva, poročalo je, kakšno razburjenje je nastalo med prebivalci Spittala, ki so telegrafsko obvestili o primeru generalno direkcijo Južnih železnic in zahtevali odstranitev Petka iz službe.²⁷ Brošura slovenskega katoliškega političnega društva »Aus dem Wilajet Kärnten« omenja poleg Petkovega primera v Spittalu še dva podobna in poroča, da je okrajno glavarstvo Spittal vse tri uradnike kaznovalo s po 20 kronami kazni zaradi navedbe v rubriki »občevalni jezik«.

nemški nacionalci pa da so 29. I. 1911 v Spittalu priredili protestno zborovanje in izsilili družabni bojkot vseh treh slovenskih uradnikov do te mere, da so jim odklanjali celo hrano v restavracijah.²⁸

Razume se, da je spričo takšnega uradnega kriterija in takšnega načina izvajanja štetja prebivalstva del slovenskih delavcev, števila pač ni mogoče ugotoviti, bil zapisan k nemškemu občevalnemu jeziku. Lahko domnevamo, da je šlo tukaj v prvi vrsti za osebe, ki so dejansko razen svoje slovenske materinščine v večji ali manjši meri obvladale tudi nemški jezik. Saj bi sicer tudi vsi ostali slovenski delavci kljub svoji materinščini morali biti vpisani k nemškemu občevalnemu jeziku. Ovira za to je lahko bil le splošno prevladujoči položaj slovenščine v vsakdanjem občevanju in pa dejstvo, da nemškega jezika niti v majhni meri niso obvladali.

Razume se, da ne moremo povsem izključiti dejstva, da je na slovenskem področju del delavstva bil tudi zares nemškega materinskega jezika. Posebno ni mogoče prezreti poročil, ki pravijo, da so zlasti strokovno više kvalificirani delavci v slovenske kraje prihajali z nemške strani. Znani so tudi primeri priseljevanja nemških rudarjev v Mežico. Vendar pa lahko spričo splošnega zastajanja delavske plasti na slovenskem področju Koroške, ki je trajala vsaj od srede 19. stoletja dalje, in spričo majhnega priseljevanja, spričo razdrobljenosti industrijskega prebivalstva in njegove tesne povezave s slovenskim okoljem, upravičeno domnevamo, da je znaten del delavstva na tem področju, ki je po podatkih ljudskega štetja bil prištet k nemškemu občevalnemu jeziku, dejansko bil dvojezičen, in sicer v tem smislu, da se je slovenščina uporabljala kot družinski jezik, nemščina pa v delovnem razmerju.

Takšna dvojezičnost je tako za starejšo kot tudi za novejšo dobo izpričana za Borovlje in njihovo okolico. Leta 1865 je Einspielerjev »Slovenec« pisal o Borovljah (Borovljanah); »Borovljani še zdaj nekateri za nemško vas imajo; kajti Borovljanci so bistré, prebrisane glave, obhodijo veliko sveta, nosijo se bolj po gosposko in znajo, posebno moški spol, lepo in gladko nemško govoriti. Pa med seboj kramljajo domači ljudje le po slovenski . . .«²⁹ Borovski puškarji, med njimi pač zlasti mojstri in pomočniki, ki bi mojstri radi postali, so se v svoji učni dobi na običajnem strokovno-učnem potovanju priučili še nemščine. Zanimiva delitev znanja nemščine po spolih, ki jo omenja

citirani dopis, pa priča o tem, da je domači družinski jezik bil slovenski. Tudi pisatelj Josef Friedrich Perkonig iz Borovelj pripoveduje v svoji avtobiografski zbirki esejev »Im Morgenlicht«, da je njegov oče, rojen leta 1860, znal slovensko govoriti in peti kakor vsi njegove generacije v Rožu, da je slovenščino s posebno ljubeznijo govoril in najbrž tudi mislil v njej, da so njegov oče in njegovi vrstniki govorili slovenski tedaj, če je bilo njih srce posebej prizadeto, če je šlo za stvari, ki so zadevale njihovo osebno življenje.³⁰

Upravičeno dvomimo celo o tem, da bi vsi delavci slovenskega področja, ki so zapisani pod nemškim občevalnim jezikom, bili zares tudi vsaj dvojezični. Primer Bistrice v Rožu nas sili k temu, da domnevamo, da je znatno število delavcev, ki so dejansko bili le enojezični, slovenski, prištetih v to nemško kategorijo.

Ob deželnih volitvah leta 1902 je koroško socialno demokratsko glasilo glede narodnostnega položaja v občini Bistrica v Rožu ugotavljalo, da je med volivci v splošni kuriji (torej tudi med delavci) komaj 10 takšnih, ki znajo tudi nemški.³¹ V nasprotju s to ugotovitvijo pa je že podatek ljudskega štetja leta 1900, po katerem je med 1751 prebivalci bilo 162 takih z nemškim občevalnim jezikom. Do leta 1910 pa se je kljub temu, da očitno ni bilo nobenih novih nemških doseeljencev, da je število prebivalcev v občini celó upadlo za 178 oseb, število ljudi z nemškim občevalnim jezikom povzpelo kar na 715 ali za celih 441%; Pač malo verjetno, da bi tista desetorica volivcev iz leta 1902 v osmih letih tako razširila nemški občevalni jezik! V tem primeru je očitno, da je velik del enojezičnega, slovenskega prebivalstva bil vpisan v rubriko nemškega občevalnega jezika, kljub temu, da ni izpolnil niti osnovnega pogoja, namreč, da bi razen svojega materinskega jezika vsaj dejansko obvladal tudi nemški občevalni jezik.

Ne bomo se oddaljili od resnice, če po vsem tem zaključimo, da je podatek ljudskega štetja iz leta 1910 o občevalnem jeziku delavcev na Koroškem treba vrednotiti tako, da štejemo 5851 delavcev v skupini industrija in obrt ter trgovina in promet za enojezične slovenske delavce, med ostalimi 3587 delavci na slovenskem področju, ki so zapisani k nemškemu občevalnemu jeziku pa domnevamo večino takšnih, ki so v resnici dvojezični, s slovensko materinščino.

Takšno vrednotenje je upravičeno tembolj, ker so znani primeri večjih aglomeracij slovenskih dvojezičnih delavcev, ki pa v ljudskih štetjih sploh ne prihajajo do izraza ali pa le v neznatni meri. Govorili

smo že o velikem številu priseljencev iz Kranjske in Sp. Štajerske v Celovcu leta 1900. V tem času je število slovenskega proletariata v Celovcu moralo biti tako veliko, da je tvoril zase ločeno skupino, kar lahko sklepamo iz poročil o protiklerikalnih demonstracijah konec avgusta 1899 v Celovcu. Na teh demonstracijah, katerih se organizirano socialnodemokratsko delavstvo ni udeležilo, so nastopili v veliki množici demonstranti, ki so bili po veliki večini italijanski in slovenski dninarji.³² Poročilo deželnega predsednika o poteku teh večdnevnih demonstracij opiše podrobno tudi napad demonstrantov na celovško škofijo in posebej navaja, da so ta napad izvršili »kranjski« delavci, ki so nastopili z »živio« klici.³³ Štetje leta 1900 pa je v Celovcu z vsemi njegovimi predmestnimi občinami vred naštel le 1771 oseb s slovenskim občevalnim jezikom, od katerih pa je bilo 1166 vojašchine!

Znano je tudi pričevanje Lovra Kuharja (Prežihovega Voranca) za predmestno občino Št. Rupert pri Celovcu, ki je bila izrazito delavskega značaja, v kateri je socialdemokratska stranka že leta 1897 dobila nad 80 % glasov in tako tudi pri volitvah 1909 in 1911. L. Kuhar piše, da je proletariat te občine bil večinoma priseljen iz slovenskega dela Koroške.³⁴ Pri pregledu volitev bomo prav za to občino lahko ugotovili, da to prebivalstvo tudi ni bilo brez slovenskega nacionalnega čustvovanja, ko je leta 1909 v veliki meri glasovalo za slovenskega kandidata Grafenauerja proti nemškemu nacionalcu Metnitzu. Po štetju leta 1900 pa je v tej občini bilo med 2965 prebivalci zapisanih le 25 s slovenskim občevalnim jezikom, leta 1910 pa med 4875 prebivalci le 106 s slovenskim občevalnim jezikom!

V takšnih pogojih je seveda tudi docela izginjala slovenska migracija v nemške dele Koroške, podobno kot je na nemškem Štajerskem pri štetjih izginjala slovensko delavstvo iz Spodnje Štajerske. Kakršne koli številke o slovenskih priseljencih, živečih na nemškem Koroškem, bi bile zgolj ugibanja. Nesporno pa je dejstvo, da so v nekaterih krajih na severnem Koroškem Slovenci živeli v znatnih skupinah. Med takimi kraji je koroško slovensko glasilo naštel leta 1905: Spittal, Paternion, Feldkirchen, Hüttenberg, Lölling, Wolfsberg, njihovo število pa je cenilo na najmanj 3000; l. 1910 je po slovenskem narodnem katastru, ki je štel v nemškem delu dežele kot Slovence vse, ki so bili rojeni in pristojni v slovensko področje, bilo takih Slovencev okrog 8000.³⁶ Pri štetjih prebivalstva je v nemških delih Koroške bilo izkazanih prav malo Slovencev oziroma oseb s slovenskim občevalnim je-

zikom. Leta 1880 je bilo v nemškem delu Koroške naštetih 378 oseb s slovenskim občevalnim jezikom; leta 1890 — 426, leta 1900 — 416 in leta 1910 — 802. Epizoda iz volilnega boja v državni zbor konec leta 1900 nam priča, kako znatno je tedaj bilo število slovenskega prebivalstva v Št. Vidu na Glini. V polemiki z nemškimi nacionalci so tedaj socialdemokrati trdili, da je prebivalstvo Št. Vida do dveh tretjin slovensko, nemško nacionalna stranka pa je proti tej trditvi pozivala volivce, naj s svojim glasovanjem v splošni volilni kuriji dokažejo, da je mesto nemško. Kljub temu pozivu so pri volitvah zmagali socialdemokrati s 302 glasovoma proti 263 nemškonacionalnih.³⁶ Zelo verjetno je, da je med slovenskimi preseljenci na nemškem Koroškem bil velik del delavcev. Ni pa mogoče ugotoviti, koliko jih je bilo med tistimi osebami (802), ki so l. 1910 bile zapisane s slovenskim občevalnim jezikom, t. j. za koliko bi se potem zmanjšalo število delavcev s slovenskim občevalnim jezikom na slovenskem Koroškem. Razlika je verjetno prav majhna.

4. Politični značaj delavstva

Za razumevanje političnega značaja koroškega delavstva je treba razčleniti še njegovo relativno in absolutno rast v posameznih časovnih obdobjih in po političnih okrajih. Primerjava je mogoča le za ljudska štetja 1880 do 1910.

Tabela VII pokaže razvoj procentualnega razmerja med prebivalstvom, razdeljenim na štiri glavne poklicne skupine, po koroških političnih okrajih. Dva izmed teh okrajev sta toliko posebnega značaja, da neposredna primerjava z njima ne bi dala prave podobe. Prvi je Celovec-mesto s svojimi specifičnostmi mestnega naselja, drugi pa je politični okraj Beljak, iz katerega beljaško mesto ni izločeno in mu zato kljub precejšnji agrarni okolici daje posebno obeležje. V procesu splošnega upadanja prebivalstva zaposlenega v kmetijstvu in gozdarstvu ima slovenski velikovski politični okraj prav poseben značaj. Na začetku, leta 1880, je Velikovec, če odštejemo oba že omenjena specifična politična okraja, na prvem mestu med vsemi koroškimi okraji po stopnji upadanja deleža agrarnega prebivalstva (69.27 %). Sledijo potem politični okraj St. Veit, Celovec-okolica, Wolfsberg, Spittal, Šmohor. Na koncu tega obdobja, leta 1910, pa ima Velikovec še vedno

Tabela VII

Razmerje med odstotki prebivalstva v štirih glavnih poklicnih skupinah
po političnih okrajih 1800—1910

	Kmetijstvo in gozdarstvo				Industrija — obrt			
	1880	1890	1900	1910	1880	1890	1900	1910
Celovec-mesto	2,04	2,05	2,15	1,56	36,11	33,32	30,23	26,39
Celovec-okolica	73,52	67,67	61,50	53,18	22,14	20,07	23,01	24,42
Velikovec	69,27	58,85	67,19	62,45	22,58	19,34	19,06	20,59
Beljak	57,70	55,57	48,44	39,31	28,69	23,14	27,32	26,43
Šmohor	83,88	81,49	73,16	66,86	12,04	7,04	13,25	11,71
Spittal	80,34	75,38	70,04	61,92	13,92	12,73	15,61	18,12
St. Veit	71,47	65,22	61,47	55,77	18,64	19,60	20,17	19,13
Wolfsberg	79,93	70,94	67,64	62,23	13,66	14,65	18,51	18,71

	Trgovina — promet				Javne službe — prosti poklici			
	1880	1890	1900	1910	1880	1890	1900	1910
Celovec-mesto	11,17	16,75	17,16	22,86	50,67	47,88	47,97	49,19
Celovec-okolica	0,84	3,15	5,19	8,74	3,50	9,10	10,30	13,65
Velikovec	2,62	2,79	3,47	6,07	5,53	9,02	10,28	10,89
Beljak	4,70	9,75	11,82	17,90	8,91	11,53	12,43	16,39
Šmohor	0,38	1,20	3,19	4,29	3,31	9,47	10,40	17,13
Spittal	1,84	2,47	3,77	8,21	3,91	9,42	10,58	11,74
St. Veit	2,84	5,30	7,76	11,18	7,05	9,88	10,60	13,93
Wolfsberg	1,65	4,07	4,52	6,72	4,76	10,35	9,33	12,34

62,45 % agrarnega prebivalstva in zavzema zdaj med koroškimi političnimi okraji predzadnje mesto! Za njim stoji z večjim odstotkom agrarnega prebivalstva le še politični okraj Šmohor (66,86 %). Štiri desetletja so velikovškemu okraju prinesla samo neznatno razliko v poklicni strukturi. Delež agrarnega prebivalstva se je v velikovškem političnem okraju zmanjšal samo za 6,82 %, medtem ko se je v drugih političnih okrajih zmanjšal v neprimerno večjem obsegu: Celovec-okolica za 20,34%, Spittal za 18,42%, Beljak za 18,39%, Wolfsberg za 17,7 %, Šmohor za 17,02 % in St. Veit za 15,70 %.

Izredno počasno upadanje deleža agrarnega prebivalstva v velikovškem političnem okraju spremlja celo padec deleža prebivalstva iz skupine industrija in obrt, naraščajoči skupini sta le trgovina in promet in pa javne službe — prosti poklici. Upadanje skupine industrija in obrt v koroškem razvoju ni izjema, saj ga poznata tudi politična okraja Beljak in Šmohor in pa mesto Celovec. Ostali politični

okraji beležijo sicer rast deleža prebivalstva v skupini industrija in obrt, a v prav majhni meri. Največje naraščanje je zabeležil politični okraj Wolfsberg s 5,05 %. Ta pojav je posledica večkrat omenjene krize montanske industrije, strukturalnih sprememb v industriji in zastajanja njene rasti. Nasprotno pa zaznamujejo vsi koroški politični okraji v teh štirih desetletjih naraščanje deleža prebivalstva v skupini trgovina in promet, enako tudi v skupini javne službe in prosti poklici, z izjemo mesta Celovec, ki ima tu neznaten padec.

Splošni zaključek tega pregleda je, da je delež agrarnega prebivalstva na Koroškem v štirih desetletjih sicer znatno upadel, da pa to ni šlo toliko na račun naraščanja industrijskega, kolikor prebivalstva v trgovini, prometu, javnih službah in prostih poklicih, torej v skupinah, ki ne poznajo tipičnega industrijskega delavstva, ampak so v največji meri vir malomeščanskih družbenih plasti. Že ta okoliščina je morala zavirati razvoj socialne demokracije na Koroškem in vplivati na razredni politični značaj njenih organizacij. Med vsemi koroškimi političnimi okraji je razmeroma najslabše pogoje v tem pogledu imel prav velikovski, kjer je zastajanje oziroma nazadovanje industrijskega sektorja bilo najboljčutnejše.

Pregled gibanja absolutnega števila delavcev v skupinah industrija in obrt in pa trgovina in promet po posameznih političnih okrajih (tabela VIII) odkrije še nove momente. Medtem ko je leta 1880 veli-

Tabela VIII

Absolutno število delavcev v industriji, obrti in pa trgovini in prometu

Pol. okraj	1880	1890	1900	1910
Celovec-mesto	3.418	3.301	4.193	4.733
Celovec-okolica	6.879	5.683	6.290	8.481
Spittal	2.999	2.780	2.980	4.901
St. Veit	3.879	4.314	4.466	5.478
Wolfsberg	2.517	2.678	3.144	3.593
Šmohor	972	670	1.032	1.037
Beljak	7.353	7.176	8.021	11.833
Velikovec	4.613	4.431	3.676	4.703

kovski okraj med vsemi koroškimi političnimi okraji bil na tretjem mestu po številu delavcev, pred njim sta bila le še okraj Celovec okolica in pa Beljak, je leta 1910 nazadoval na šesto mesto, vmes so se v lestvici vrinili politični okraji St. Veit, Spittal in Celovec-mesto. Od

leta 1880 do 1890, torej v času propadanja montanske industrije, se je število delavcev zmanjšalo v vseh koroških političnih okrajih z izjemo St. Veit in Wolfsberg. Deset let pozneje pa so vsi koroški politični okraji zaznamovali napredek v številu delavcev z edino izjemo Velikovca, ki je prav tedaj zaznamoval hud padec. Leta 1900 so ostali koroški politični okraji razen Celovca-okolice in Spittala že dosegli in presegli začetno število delavcev v letu 1880, a tudi pri teh dveh okrajih je razlika bila le minimalna. Šele leta 1910 zaznamujejo vsi koroški politični okraji z velikovskim vred napredek v številu delavcev, velikovski politični okraj pa komaj tedaj doseže in preseže začetno stanje iz leta 1880. Po štirih desetletjih razvoja se je velikovski politični okraj šele povrnil na začetno stanje po številu delavcev, medtem ko so se drugi politični okraji v tem pogledu neprimerno bolj okrepili. Skupno število delavcev na Koroškem v obeh upoštevanih gospodarskih skupinah je od 32.630 v letu 1880 narastlo na 44.759 v letu 1910.

Splošno naraščanje števila delavcev na koncu obravnavanega obdobja pomeni vsekakor, da so se možnosti za rast delavske stranke večale. Upadanje, stagnacija in nihanja od desetletja do desetletja po posameznih političnih okrajih kakor tudi za Koroško v celoti pa govorijo o tem, da so pogoji za obstanek koroškega delavca bili zelo težki. Saj sta med vsemi koroškimi političnimi okraji le dva (St. Veit in Wolfsberg), ki v vsem tem času kažeta nepretrgano naraščanje števila delavcev. Zmanjševanje števila delovnih mest v koroški industriji, s tem zvezana brezposelnost in odhajanje delavcev v druge dežele ali pa njihovo vračanje v agrarno proizvodnjo, strukturalne spremembe v koroški industriji in s tem zvezano preusmerjanje delavcev iz ene vrste industrije v drugačno vrsto, močni kmečki značaj tega delavstva in njegova krajevna navezanost na malo kmečko zemljišče in gospodarstvo, vse to je koroškega delavca postavljalo v položaj, v katerem ni imel svoje eksistenčne varnosti, v katerem je bil v največji meri odvisen od dobre volje podjetnika, če je hotel dobiti potrebno zaposlitev v domačem kraju. To odvisnost je krepila še velika razdrobljenost koroških industrijskih podjetij po celi deželi, odsotnost večjih koncentracij industrijskega prebivalstva in s tem tudi večjih možnosti za organiziran odpor proti delodajalcem. Statistični podatki govore, da so vse te negativne okoliščine še posebno trdo prizadevale slovenski velikovski politični okraj. Te okoliščine vsekakor niso mogle ostati brez učinka tudi na politični značaj koroškega in še posebej slovenske-

ga delavca, na njegovo razredno solidarnost in bojevitost, na njegovo pripravljenost vključevati se v strokovne in politične organizacije.

Ni slučaj, da kljub sorazmerno močni industrializiranosti Koroške, zgodovina tu ne zaznamuje nobenega večjega meznega in stavkovnega gibanja. Tudi ne v letih pred prvo svetovno vojno, ko je koroško delavstva doseglo že visoko stopnjo politične in strokovne organizacije.

Koroško meščanstvo je v razmeroma velikem deležu delavcev med prebivalstvom dežele že zelo zgodaj spoznalo nevarno potencialno družbeno silo, kateri ni bilo pripravljeno priznati političnih pravic in za katero naj bi skrbela oborožena sila države. Omenili smo že značilno utemeljitev predstavnika koroškega demokratičnega meščanskega tabora v letu 1848 Tonitza, ko je predlagal ustanovitev posebnega sodnega okraja za rudarski okoliš Plajberka z izrecnim opozorilom, da množica rudarjev v tem okolišu zahteva v bližini močno varnostno oblast. »Vendar so šli dogodki leta 1848,« piše H. Wiessner, »brez opaznih posledic mimo plajberških rudarjev. Na ukaz notranjega ministrstva so vsi rudarji disciplinirano korporativno vstopili v nacionalno gardo.« Iz tega revolucionarnega leta je znan le en sam delavski puntarski nastop na Koroškem: punt železarjev v Področici.¹⁷ Za splošni položaj je značilno poročilo, kako je bila sprejeta novica o marčni revoluciji in o proklamaciji ustave v drugem večjem delavskem področju, v Mežiški dolini. O tem piše uradna zgodovina koroške industrije: »1200 delavcev velikega industrijskega kompleksa Prevalje — Leše — Guštanj — Črna je novo ustavo počastilo s slavljem, ki ga je 26. marca 1848 priredilo vodstvo podjetja, in sicer na popolnoma discipliniran način in pod vodstvom direktorja Josefa Schlegla. Po tem slavlju so se sestali odličniki iz Mežiške doline s šestimi kmeti in z najstarejšimi rudarji in plavžarji pri svečani gostiji.« Celo temu zgodovinskemu delu se zdi potrebno pojasniti takšno krotko zadržanje delavcev: »Na koroško delavstvo ni pritiskala velikomestna beda, saj so delavci pogostoma bili oskrbljeni z majhnim posestvom, torej s kajžarskim gospodarstvom in so se na ta način čutili tudi povezane z domačo kmečko grudo.«¹⁸

Iz desetletij hude stiske za koroške železarje in rudarje ni znano nobeno poročilo o kakšnem delavskem meznem ali drugačnem upornem nastopu. V začetku leta 1863 je bilo na Sp. Koroškem odpuščenih »mnogo sto« železarskih in rudarskih delavcev. 18. marca

1863 je deželni zbor razpravljajal o odpustih in ugotovil, da je samo na Prevaljah bilo odpuščeno 500 delavcev, pričakovali pa so odpust še nadaljnjih 700 na Prevaljah in v drugih Rosthornovih obratih. Einspielerjeve »Stimmen aus Innerösterreich« so bedo koroških železarjev in rudarjev primerjale z bedo v čeških in moravskih bombažnih predilnicah. Odpuščeni delavci pa so samo poslali deputacijo k deželnemu zboru in prosili za pomoč. Prvi glas je najti leta 1885 v »Miru« v dopisu iz Borovelj: »V Borovljah so ustavili delo. Govori se, da so to storili zavoljo prenizke plače. Njih ‚štrajk‘ pa je imel žalosten konec: 14 so jih odpustili. Žalostno je, da zmirom le pri revnih delavcih znižujejo plače; naj bi rajši višim fužinskim uradnikom nekoliko odščipnili, teh ne bi bolelo tako! Ali pa, da bi gospodi fužinarji iskali menj dobička.«³⁹ Uspešnejši je bil tako imenovani velikonočni punt leških premogarjev leta 1886. Zaradi skrajno slabih delovnih pogojev, nezadostne mezde in šikan obratovodje, ki je tedaj začel odpuščati posamezne delavce, je leškim premogarjem pošlo potrpljenje. Vdrli so v upravno pisarno, da bi obročunali z obratovodjo. Temu je sicer uspelo pobegniti, vendar je preiskovalna komisija rudarskega glavarstva pod pritiskom rudarjev ugotovila nevzdržnost razmer in odredila povečanje zaslužka, uvedbo osemurnega delavnika s tremi izmenami, prepoved ženskega jamskega dela in sprejem odpuščenih delavcev.⁴⁰ — V letu 1890 zasledimo dve manjši in eno pomembnejšo stavko, najbrž jih je bilo še več. V kovinski tovarni Seebach so stavkali dva dni zaradi odpusta štirih socialdemokratov, med njimi Perlorniga, s katerim se homo še posebej seznanili. A podjetnik je delavce pregovoril, da so se vrnili na delo in odpuščene tovariše pustil na cedilu.⁴¹ V lesnih skladiščih Melli in Scarpa v Beljaku je stavkalo 60 delavcev en dan proti podaljšanju delovnega časa.⁴² Najpomembnejša pa je bila stavka rudarjev BBU v Plajberku za povečanje mezd. Socialdemokratsko glasilo je tedaj izrazilo zadovoljstvo, da je gibanje seglo tudi v ta zapuščeni kot. »Kdor je kot turist kdaj prišel v pokrajino Dobrača in Plajberka, ta se je zgrozil spričo propadle zunanjsčine ljudi . . . Delavsko prebivalstvo živi v tistih nesrečnih pogojih, ko se trdno naseljeno kmečko prebivalstvo istočasno peča z delom v rudniku, ko svoj kmečki značaj naposled čisto izgublja, a ga pritlikavo in do kraja zadolženo kmečko posestvo ovira, da ne more postati pravo delavsko prebivalstvo. Tako živi vse plajbersko delavstvo na več sto kajžah in ta zemljiška posest je v prid podjet-

nikom, kajti borni pridelek tvori del plače, ki bi ga sicer moral plačati podjetnik.“⁴¹ Stavka pa ni bila popolna: od 500 jamskih delavcev jih je že drugi dan prišlo 138 na delo, 128 kovačev pa sploh ni stavkalo; pač pa je od 450 žensk prišlo na delo le 24. Za strah stavkojočim so prišle v Plajberk tri čete cesarskih lovcev in dva eskadrona ulanov iz Beljaka. Vendar incidentov ni bilo. Kako se je stavka končala, ni znano.“ — V prvih dveh primerih je gibalna sila očitno bila socialna demokracija, v plajberškem pa to ni gotovo. Medtem ko je pri železarjih v Seebachu razredna zavest bila še zelo majhna, je za uspešen razvoj delavskega gibanja v Plajberku bil glavna ovira kajžarski, na zemljo navezani značaj tamkajšnjih rudarjev.

Kako nerazvita je v tedanji dobi bila še razredna zavest koroškega delavstva, kaže nastop leta 1892 v Mežici. Rudarsko podjetje je tedaj na poziv državnih oblasti skrajšalo delovni čas od 12 na 10 ur. Rudarji pa so se temu uprli, ker jim že zaslužek 12 ur ni zadostoval za preživetje, s skrajšanjem delovnega časa pa bi se jim zaslužek še zmanjšal. Podjetje je seveda ustreglo delavski zahtevi in demagoško protestiralo v imenu delavstva na pristojnih mestih.“ — Januarja leta 1900 so dva dni stavkali rudarji v Lešah.⁴² Dejstvo, da je do te stavke prišlo istočasno z velikimi stavkami v drugih premogovnih področjih (mezdnó gibanje zasavskih rudarjev oktobra 1889, nekajdnevna uspela stavka rudarjev v Köflachu in Voigtsbergu prve dni januarja 1900, rudarska stavka na Češkem in Moravskem⁴³ govori o tem, da je ta stavka že bila v okviru organiziranega delovanja socialne demokracije. — Čisto drugačnega značaja pa je bila stavka rudarjev v Rablju, ki se je začela 3. julija 1900 in je trajala 3 tedne. Stavkalo je 350 delavcev, povečini Primorcev in Ziljanov, ki v Rablju niso bili stalno naseljeni. Ob sobotah so hodili domov, se vračali tja v nedeljo zvečer in od doma nosili s seboj polento in kislo mleko za ves teden. Stavka je nastala spontano in je koroški socialno demokratski stranki, ki je tedaj poslala v Rabelj svoja vodilna člana Eicha in Bierkopfa iz Beljaka, ponudila priložnost, da poskusi ustanoviti delavsko organizacijo tudi v tem rudarskem kraju. Stavkajoči rudarji so takrat, kakor poroča socialno demokratsko glasilo, prvič slišali o socialni demokraciji; kar prej leta in leta ni bilo mogoče, namreč ustanovitev organizacije, to se je uresničilo ob tej priložnosti. Z izkušenimi socialdemokratskimi organizatorji iz Beljaka se je stavka po 3 tednih končala z delnim uspehom.⁴⁴ V Rablju je bil značaj delavstva drugačen kakor sicer

na Koroškem; tukaj delavci niso bili zasidrani s kmečkim gospodarstvom v neposredni okolici, ampak so prihajali od daleč in prav zaradi tega sami v kmečkem gospodarstvu niso mogli delati. To je pač bil eden izmed momentov, ki je pospeševal njihovo upiranje skrajnemu izkoriščanju. Vendar se kljub temu bojevitejšemu značaju rabeljskih rudarjev socialni demokraciji niti po stavki leta 1900 ni posrečilo obdržati med njimi svojo organizacijo. 3. marca leta 1904 je namreč v Rablju prišlo znova do stavke in iz poročil socialno demokratskega glasila vidimo, da tudi to pot spontano in neorganizirano. Na osnovi izkušenj iz leta 1900 so se stavekajoči rudarji »instinktivno« obrnili na že znanega socialdemokratskega voditelja Eicha v Beljaku in ga zaprosili za intervencijo. Kljub raznorodnosti (Furlani, primorski in koroški Slovenci, nemški Ziljani) je vseh 395 rudarjev sprva solidarno stavkalo. Direkcija grofa Henckla jih je začela strahovati zlasti s tem, da je stavekajoče enostavno deložirala iz rudniških stanovanjskih hiš. 7. marca je že 40 ustrahovanih delavcev šlo na delo, 27 pa je bilo odpuščenih, med njimi vsi organizatorji stavke. 10. marca se je stavka končala s popolnim neuspehom. Zaradi tega poraza je razen 27 odpuščenih odšlo iz Rablja še 50 drugih delavcev, ker v takšnih razmerah niso hoteli več ostati. Socialdemokratsko glasilo je kritiziralo neorganiziranost rabeljskih rudarjev, kot vzrok pa je ugotavljalo strašno bedo in nevednost med njimi.⁴⁹ Zdi se, da sta obe rabeljski stavki edina večja delavska mezdna nastopa na Koroškem pred prvo svetovno vojno. In prav za ta dva nastopa smo ugotovili, da nista nastala na pobudo in pod organiziranim vplivom socialne demokracije! Bila sta spontana izbruha protesta proti skrajnemu izkoriščanju; socialna demokracija je sodelovala le kot strokovni svetovalec, a brez kakšnega vidnejšega uspeha. Tožba »Volkswille« leta 1903, št. 30, da koroških rudarjev ni moč organizirati in da so še tiste strokovne organizacije, ki so že bile ustanovljene (Plajberk-Rute in St. Stefan; Rabelj sploh ni omenjen!), zamrle zaradi »malosrčnosti« (Mutlosigkeit), je pač značilna tako za koroško delavsko stranko kot za delavstvo samo. — Iz obdobja pred prvo svetovno vojno je znana še stavka v žičarni na Bistrici v Rožu od 2. do 11. junija 1908. Tudi ta stavka, ki jo je izzval odpust treh delavcev in v kateri so stavekajoči nastopili z mezdnimi zahtevami, je bila spočeta brez sodelovanja socialdemokratske stranke. Vodili so jo slovenski krščansko socialni sindikati. Slovensko katoliško politično društvo je po poslancu Grafenauerju interveniralo pri rav-

natelju tovarne na Bistrici. »Mir« je tedaj pisal: »Upati je, da bo g. Faust (ravnatelj tovarne) sam s časom uvidel, da za podjetje ni dobro, delavstvo dražiti do skrajnega ter ga tirati v socialno demokracijo.«⁵⁰ Pri parlamentarnih volitvah leta 1907 se je namreč pokazalo, da socialna demokracija na Bistrici v Rožu še ni prodrla in da se tam položaj iz leta 1904—1905, ko je avstrijski sindikat kovinarjev tožil, da med delavstvo na Bistrici v Rožu ni bilo mogoče prodreti,⁵¹ še ni bistveno spremenil. 250 delavcev, kolikor jih je bilo leta 1907 zaposlenih v bistriški tovarni, je pač tvorilo velik, če ne največji del 360 volilnih upravičencev te občine. Pa vendar je socialdemokratska stranka (E. Kristan) leta 1907 v tej občini dobila le 27 ali 8,91 % glasov. Da so delavci dejansko bili pod političnim vplivom tovarniškega vodstva je videti iz tega, da je ta slovenska občina dala 111 glasov ali 36,63 % za nemško nacionalnega kandidata Seifritza, medtem ko je Grafenauer odnesel pičlo večino 165 glasov ali 54,45 %⁵² Uspeh stavke ni jasen. »Mir« trdi, da je tovarniško vodstvo sprejelo odpuščene delavce spet na delo in s tem omogočilo poravnavo, za katero se je trudila slovenska klerikalna stranka, socialdemokratsko glasilo pa piše, da ravno ta glavna zahteva delavcev ni bila izpolnjena. Nedvomno pa je, da so mezdni in siceršnji pogoji dela ostali nespremenjeni. Dejstvo je, da si slovenska krščansko socialna organizacija med bistriškimi delavci v tej stavki ni pridobila trajnega vpliva, saj se pozneje na tem terenu več ne pojavlja in leta 1911 glasujejo bistriški delavci za socialne demokrate.⁵³

V letih 1908 in 1910 je prišlo še do spontanih stavkovnih nastopov rudarjev v Lešah, ki jih je socialdemokratski list označil kot »izbruhe obupa«.⁵⁴ Medtem ko so leški premogarji večkrat izpričali svojo pripravljenost na boj, katere pa socialna demokracija ni zajela, je drugod po Koroškem stavkovno gibanje popolnoma ugasnilo. Značilen je primer rudarjev v jamah grofa Henckla v St. Stefanu in v Wiesenau v Laboški dolini, ki so se dali odvrniti od stavke, ko je podjetje zagrozilo, da bo v takem primeru zaprlo rudniški magazin. Na odločilno zborovanje, ki ga je pripravljala socialna demokracija, ni prišla niti polovica prizadetih delavcev.⁵⁶

Doslej ugotovljeni podatki o koroških mezdni in stavkovnih gibanjih opozarjajo, da koroško delavstvo ni šlo skozi šolo večjih razrednih bojnih nastopov in da so celo redki pomembnejši nastopi, ki smo jih mogli ugotoviti, nastajali spontano, z edino izjemo stavke v

Lešah januarja 1900, kot čisti protest proti nevzdržnim krajevnim razmeram kapitalističnega izkoriščanja in da socialdemokratska stranka pri njih ali sploh ne nastopa ali se jim pridružuje šele po izvršenem dejanju. Šele podrobna preiskava zgodovine koroškega delavskega gibanja bo pokazala, kje so vzroki za relativno aktivnost koroškega delavstva in obenem za dejansko majhno zainteresiranost koroške socialdemokratske stranke za organiziranje, vodenje in razvijanje mezdnih in stavkovnih gibanj na Koroškem, v čemer je vidno zaostajala za socialno demokracijo drugod na Slovenskem. Nedvomno pa bo taka zgodovinska raziskava kot enega izmed važnih vzrokov morala ugotoviti tiste poteze v značaju koroškega delavstva, ki smo jih že večkrat omenili, v prvi vrsti njegovo teritorialno raztresenost, povezanost s kmečkim gospodarstvom, dolga desetletja gospodarske krize, ki silijo cele generacije koroških delavcev v odvisnost in podrejenost vodstvu posameznih lokalnih podjetij. Iz takšnega značaja koroškega delavstva si bo bržkone treba razlagati tudi značaj koroške socialdemokratske stranke. Pri našem razpravljanju se moramo omejiti na ugotovitev, da je nerevolucionarni, k paktiranju z vladajočo nemško buržoazijo in njeno nemško nacionalno stranko v deželi usmerjeni značaj koroške socialne demokratske stranke bistveno vplival na stališče te stranke do nacionalnega vprašanja v deželi.

Mimo posebnih pogojev, ki so jih ustvarjale koroške pojavne oblike gospodarskega razvoja, so v smeri utrjevanja odvisnosti koroškega delavca od nemškega kapitala seveda delovali tudi vsi tisti vzvodi, ki jih je v tedanji dobi na splošno uporabljal industrijski kapital za to, da bi politično obvladal delovne ljudi in sploh prebivalstvo svojega okoliša.

Razmere, ki jih I. Mohorič ugotavlja za Mežiško dolino, so tedaj imele splošno veljavo. Socialne reforme 80. let so podjetja izvajala zelo počasi, podjetnik je bil njihov pobudnik in je sam odločal ne samo v obratih, marveč tudi v avtonomnih zastopih v občini, bratovski skladnici in v rudarski zadrugi. Z živilskimi magacini je vezal delavstvo tesno na obrat in poskusi, da bi se delavci vsaj glede prehrane osamosvojili s konzumi, so dolgo časa ostali neuspešni, v ustanovljenih gospodarskih društvih so odločali rudniški nameščenci. Zakonodaja je puščala v 19. stoletju podjetniku proste roke glede določanja mezd, opuščanja obratov, redukcij in sprejemnih pogojev za delavstvo. Vpliv obrtne inšpekcije in rudarskih oblasti je bil neznaten. Šele leta 1912

je socialdemokratska stranka na Koroškem ustanovila v Črni podružnico gospodarske zadruge »Einigkeit«, da bi delavstvo postalo nekoliko manj odvisno od rudnika. Leta 1892 je kongres socialdemokratske stranke na Dunaju priporočil snovanje konzumov, ki naj bi delavstvo osvobodili dušечега vpliva podjetniških industrijskih magacinov. Socialdemokrati so na Prevaljah ustanovili že leta 1890 svoj konzum, a propadel je skupaj z železarno. Uspešnega delavskega konzuma v Mežiški dolini najbrž sploh ni bilo. Pomembna oblika vezanja delavstva je bila gradnja stanovanjskih hiš. Prevaljska železarna je do leta 1875 zgradila v Lešah 25 stanovanjskih hiš, na Prevaljah pa 5 velikih kasarn s 70 posteljami in 6 družinskih hiš za 27 družin. Omenili smo že, kako je uprava rudnikov grofa Henckela uporabila deložacijo kot sredstvo v boju proti stavkajočim rudarjem v Rablju. Omenili smo tudi velikonočni punt leta 1886 v Lešah, med vzroki katerega je bilo teroriziranje obratovodje in vtikanje v privatno življenje rudarskih družin. Mežiški rudnik je bil desetletja gospodar v občini in šoli, kjer je po svojih ljudeh imel odločilen glas v občinskem odboru in v krajevnem šolskem odboru. Skrbel je za svojo korist, da bi bili izdatki čim manjši, da bi samoupravne doklade za občino in šolo bile kar najmočnejše. Postavljal je v proračune najnižje zneske in oviral investicije v obče koristne naprave, za vodovod, za stanovanja, za šolo itd.

Da takšne razmere v Mežiški dolini niso bile nič izjemnega in da jih lahko domnevamo v vseh občinah, v katerih so imela sedež večja industrijska podjetja, priča tudi primer Plajberka. Socialdemokratsko glasilo je leta 1900 ugotavljalo, da je BBU v Plajberku absoluten vladar, da veže rudarje nase s kreditnim prodajanjem hišic. »Seveda pa je Union tudi odločilna v občini; tam vlada in odloča kot se ji ljubi. Nikogar ni, ki bi se ji upal v občinskem odboru nasprotovati, saj ima vso oblast v svojih rokah.«⁵⁶

Na podoben način je isto glasilo poročalo o razmerah pri rudarjih v Slovenjem Plajberku leta 1903. Ugotavljalo je, da rudarji ne živijo le v skrajno bednih razmerah, ampak da jih rudniško vodstvo vrh tega še zlorablja kot volilna živinčeta pri občinskih in deželnih volitvah, da volijo nemške nacionalce, čeprav nihče izmed njih ne razume nemški. »Slovenji Plajberk je resnično pravcati eldorado gospodov podjetnikov in sam nemški cesar ne bi mogel prav ničesar očitati takšnim delavcem.«⁵⁷

Leto pozneje poroča to glasilo o občinskih volitvah v Borovljah, katerih so se v 3. razredu udeležili tudi socialdemokrati, a so pri tem propadli s 125 glasovi proti 135 za nemško nacionalno stranko. Na prvi pogled je to čudno, pripominja socialdemokratsko glasilo, kajti v Borovljah je znano, »da so tam nemški nacionalci samo manjšina, daleč pretežna večina prebivalstva pa so socialdemokratsko ali slovensko usmerjeni.« Nato ugotavlja, da so nemški nacionalci svojo zmago dosegli z grožnjami in da so glasovali s 70 izsiljenimi pooblastili ljudi, ki niti ne stanujejo v Borovljah. Socialdemokrati so proti volilnemu postopku vložili protest, ki so ga pa oblasti odbile.⁵⁸ Vidimo torej, da so nemški nacionalni podjetniki tudi v tem letu še z uspehom uveljavljali svojo staro metodo pridobivanja oblasti v občinskih odborih, o kateri je poročal slovenski list »Mir« že leta 1888, ob primeru občine Dobrla ves. Občinski odbor Dobrle vesi je tedaj protestiral proti nastopom slovenskih državnih poslancev v državnem zboru, kar je bilo vsekakor v protislovju z dejstvom, da je vseh 6 volilnih mož, izvoljenih v tej občini pri deželnih volitvah v kmečki kuriji, glasovalo za slovenskega kandidata. To protislovje »Mir« pojasnjuje: »Za deželni in državni zbor volijo samo posestniki, ki plačajo najmanj 5 goldinarjev davka; za občino pa vsak, da le nekaj krajcarjev plača, četudi v občini ne stanuje: bajtarji, vdove, še ljudje iz drugih občin, ki imajo v tej kos gozda ali senožeti. Taki revni ljudje, ki jim je več skrbi za vsakdanji kruh kot za politiko, se ‚gospodov‘ močno bojijo, naj bodo ti gospodje že cesarski ali fužinarski, gozdarski ali tovarniški uradniki... Vsa ta mogočna nemška gospoda teka okoli teh ubogih kočarjev, branjev, fužinskih delavcev itd. in pobira pri njih *pooblastila* za občinsko volitev, ki se potem razdele med zanesljive pristaše nemško liberalne stranke.«⁵⁹ Nič čudnega torej, če beremo na primer v letu 1900, da so tedaj v občinski odbor v Guštanju bili izvoljeni sami fužinski uradniki, ki jih »Mir« tudi imenoma navaja.⁶⁰

Posebej je treba omeniti še vpliv železnice, boljše železniške administracije na politične razmere in volitve. Železniška uprava na Koroškem je bila izredno močno sredstvo v rokah nemških nacionalcev tako proti slovenskemu elementu kot proti socialni demokraciji. Med uradniki, zaposlenimi v prometu, t. j. v glavnem pri železnicah, nahajamo že leta 1890 izredno velik delež ljudi, rojenih izven Koroške (377), nasproti katerim so Korošci v veliki manjšini (228). Pa tudi med Korošci so ljudje, zaposleni v okraju rojstva, torej pravi

domačini, v manjšini proti priseljencem iz drugih okrajev (108 proti 120).⁶¹ M. Wutte sam piše, da je glavni cilj priseljenih sudetskih Nemcev na Koroškem bila železniška direkcija v Beljaku.⁶² Germanizacijsko vlogo železnice poudarjajo tudi nemški avtorji in ni čudno, da je nemško nacionalna železniška uprava sistematično na Koroškem nastavljala ravno sudetske Nemce oz. Nemce sploh. Gotovo je svojo politiko nekoliko teže uresničevala pri nastavljanju mnogo številnejšega in razredno bolj tujega delavstva kot je to bilo pri uradnikih. Pa vendar vidimo, da je celo tukaj politika nemške železniške uprave bila uspešna. Iz apela na poštne uslužbence in železnicarje, ki ga je leta 1911 koroška socialdemokratska stranka objavila v »Arbeiterwille« v rubriki za Koroško, je videti, da so le-ti pri volitvah leta 1907 glasovali za nemške nacionalce. (»Navajamo vam naslednja dejstva, da ne boste spet, kot pri volitvah leta 1907, pomnoževali armado svojih sovražnikov...«).⁶³

K tem splošnim oblikam uveljavljanja političnega vpliva nemškega meščanstva na delavstvo na Koroškem kakor sploh na socialno odvisne sloje je treba omeniti še specifični primer Borovelj oziroma tistega dela boroveljskega prebivalstva, ki je bil zaposlen v puškarski obrti in industriji. Gre za precejšnje število ljudi, med katerimi je velik del imel tudi kmečka posestva ali pa obrtno pravico in je na ta način imel volilno pravico še po starem kurialnem sistemu. Iz študije E. Baumgartnerja o zgodovini orožarstva v Borovljah izvemo, v kako težkih razmerah je bilo boroveljsko puškarstvo, potem ko je po letu 1853 tovarna orožja v Steyru pritegnila nase vojaška erarna naročila. »S presahnitvijo erarnih naročil je privatna dobava polagoma postala edini, vendar zaenkrat zelo pičli vir dohodkov boroveljskih puškarjev. Še sredi 19. stoletja se jim je zdelo nemogoče, živeti izključno od izdelovanja civilnega orožja.« Zaradi obsednega stanja je prišlo do popolnega zastoja prometa z orožjem na Ogrsko in Italijo in tudi do novega zelo strogega zakona o orožju, tako da je na ta način bilo še povpraševanje po lovskih puškah silno zmanjšano. Tržišče se je od 18. stoletja sem močno spremenilo, trgovina z orožjem je zaradi prepovedi izvoza l. 1870 zastala, v avstrijskih deželah pa Borovčiči zaradi konkurence drugih tovarn orožja niso mogli uspeti. V tej težki krizi je boroveljskemu puškarstvu pomagalo združevanje posameznih obrtnikov v proizvodno zadrugo, ta pa je lahko zaživela le z izdatno subvencijo, ki jo je dobila na intervencijo deželnega predsednika Schmidta-Sa-

bierova. Baumgartner navaja podroben seznam vseh, ki so prispevali k subvenciji: od skupnih 13.66 kron je prispeval cesar 1000 fl, Celovška hranilnica 8000 fl, koroški deželni zbor 3000 fl, koroška trgovska in industrijska zbornica 600 fl, dunajska firma Voigt pa 300 fl; preostanek so prispevali puškarski podjetniki sami. Puškarska zadruga je v svojem nadaljnjem razvoju ustvarila pogoje za strojno delo in za obstanek koroškega puškarstva. Tradicionalna odvisnost boroveljskih puškarjev od državnih naročil in s tem seveda vezanost na politiko državne uprave se je s subvencioniranjem puškarske zadruge s strani raznih koroških instanc, ki so vse bile v nemških rokah, tudi v moderni dobi le še nadaljevala. Nedvomno je treba razlago za velik vpliv nemških nacionalcev v Borovljah, ki je delal tako hude preglavice ne le slovenski, ampak tudi socialdemokratski stranki, iskati prav v tej življenjski vezanosti boroveljskega puškarstva na oblastne subvencije oziroma naročila. Pomemben faktor v tej smeri je bila tudi državna strokovna puškarska šola, ustanovljena v Borovljah leta 1878, ki je skrbela za vzgojo strokovnega naraščaja. V Baumgartnerjevi študiji najdemo od šolskega leta 1884—1885 najprej podrobne podatke o gojencih te šole, in sicer za vsa leta, do 1954. V vsem obdobju, ki ga proučujemo, je ogromna večina gojencev bila iz Borovelj in njihove neposredne okolice, ostala avstrijska država je predstavljena z zelo majhnimi števili. Z drugimi besedami: šlo je v veliki večini za strokovni naraščaj slovenskega izvora,“ ki ga je pa šola politično po svojo oblikovala.

5. Nesamostojno vaško prebivalstvo

Za razvoj delavskega gibanja na Koroškem je nesamostojno vaško prebivalstvo imelo poseben pomen.

Že leta 1884 je konservativno glasilo »Kärntner Volksblatt«⁴⁵ opozorilo na osnovi študije, objavljene v osmem letniku »Statistische Monatschrift«⁴⁶ 1882 (stran 236 in 237) na izredno veliko število hlapcev na Koroškem, ki ga je pokazalo štetje 1880. Medtem ko je državno povprečje bilo 1,75 hlapca in 2,5 člana družine na enega samostojnega kmeta, je na Koroškem prišlo na enega kmeta 4,2 hlapca in 3,07 člana družine. Za primerjavo je navedlo še podatke iz Dolnje Avstrije (1,22 hlapca in 1,44 člana družine) in Češke (1,82 hlapca in 2,92 člana družine). List se čudi izjemnemu položaju Koroške in

ugotavlja, da je ta posebni položaj izražen tudi v ljudskih reklih: »Was der Bauer verdient, verzehrt das Gesind.«

Dokler so edini nosilci volivne pravice med kmečkim prebivalstvom bili močnejši kmečki posestniki, je vprašanje hlapcev bilo zgolj socialno vprašanje. Položaj ni bil povsod enak. Še leta 1938 opisuje O. Moro razmere v odnosu med kmečkim gospodarjem in hlapci na starih kmetijah nemške Zgornje Koroške: »Hlapce štejejo v celem k družini. Spijo prav tam, kjer kmetovi otroci, niso niti bolje plačani kot doraščajoči kmečki sinovi in hčere, ki doma opravljajo hlapčevska dela, jedo s kmečko družino pri isti mizi iz iste skledе, nimajo daljšega delovnega časa kot člani družine, oblačijo se v enako blago, razveseljujejo se pri enakih običajih in enakih praznikih, delijo z njimi vsako veselje in tudi vsako žalost. V kmetu vidijo gospodarja, katerega je treba spoštovati, kateremu ni dovoljeno nasprotovati; v kmečki posesti ne vidijo privatne posesti vsakokratnega lastnika, marveč posest kmetije, kmet je samo njen odgovorni upravitelj. Pri daljšem službovanju ali posebni priljubljenosti se zavest o razmerju služenja popolnoma izgublja. Hlapci, ki že desetletja služijo isti kmetiji, še danes niso nič redkega... Kmečka družina se izkazuje kot socialna skupnost posebno še zato, ker prehranjuje tudi nezakonske otroke dekel, jim daje streho in v njih vidi člane družine. S takimi otroki ravna enako in jih vzgajajo enako kot otroke kmetov... Pogosto se dogaja, da dekla je „z dvema žlicama“.«⁶⁶

Čisto drugače opisuje razmerje med kmečkimi posestniki in hlapci na pliberškem področju A. Thurn. V svoji študiji ugotavlja, da je okrog 50% kmečkega prebivalstva bilo hlapcev (številka je najbrž nekoliko pretirana). Poleti so bili močno iskani in so jih kmetje radi najemali, pozimi pa so bili večidel nezaposleni. Posebno v letih krize so kmetje hlapce pozimi odpuščali, ker jih niso mogli vzdrževati čez zimo. Neprestano najemanje in odpuščanje je povzročalo hudo kri pri hlapcih proti kmetom. S tem problemom se je morala pečati koroška kmetijska družba, ki je skušala doseči večjo stalnost pri zaposlitvi hlapcev tako, da je predlagala in nato 1884 tudi dosegla ustanovitev obvezne invalidske in starostne pokojninske blagajne za kmečke delavce.⁶⁷

Lep spomenik teh težkih življenjskih razmer pomeni ljudska pesem iz Podjune, o dekli, ki si želi umreti še pred »vinahtmi« (Bo-

žičem), da se ji ne bi bilo treba seliti k novemu kmetu. Pesem so zapisali na gospodinjskem tečaju za kmečka dekleta v zimi 1929-30 na Koroškem:

Bandrovka

*Da bi le prišva bjiva smrt
v anej drači odrcci,
da bi me vzava še pred vinahtmi,
da mi kni trebi bondrati.*

*Pa ljit's še n'či prišva bjiva smrt,
zday puntle s'm povezova,
da bom h ta novmu pavru bondrova,
se bom pa kej navoduva.*

*Št'k m'ne sa na svjitu štj'm gudi,
da m'ram zmirm bondrati;
za ma nikj'r ta pravga domu ni,
oh, bo pa kej tam v večnosti!⁶⁸*

Tudi tukaj torej srečujemo dva različna tipa razmerja med kmečkim gospodarjem in hlapcem na kmetiji, tipa, ki se ujemata z razlikami med kmečkim gospodarstvom na jugovzhodu in vzhodu ter severu in severozahodu dežele.

Posebno posestno strukturo koroškega kmetijstva kot vzrok velikega števila nesamostojnih oseb v tej gospodarski panogi je v svoji analizi ugotovil l. 1937 F. Zwitter, ki je tudi opozoril na politične in narodnostne posledice tega položaja.⁶⁹ V politični publicistiki je na pomen velikega števila hlapcev in kajžarjev na koroškem slovenskem podeželju za rast socialno demokratske stranke in pa za plebiscitno odločitev opozoril l. 1930 tudi A. Falle.⁷⁰

Zwitter je ugotovil, da za sorazmerno izredno veliki delež socialno demokratskih glasov na Koroškem na volitvah pred prvo svetovno vojno ni mogoče najti razlage v sorazmernem številu delavstva v industriji, rudnikih, pri železnicah itd. Socialna demokracija na Koroškem je v zelo močni meri in že zelo zgodaj prodrla tudi na vas, in sicer prav zaradi izredno velikega deleža nesamostojnih med ljudmi, zaposlenimi v kmetijstvu. Na osnovi štetja poljedelskih obratov

po obsegu produktivne površine je ugotovil, da je Koroška dežela prevladujoče srednje in večje kmečke posesti. Napravil je primerjavo s Kranjsko, Goriško in slovenskim delom Štajerske. Ugotovil je, da je na Koroškem število malih obratov primeroma majhno, da dela več kakor polovica kmečkih obratov s tujo delovno silo in da več kakor eno tretjino vsega v poljedelstvu zaposlenega prebivalstva tvorijo posli in dninarji, ki sami nimajo nič zemlje.

Razprava F. Zwittra obsega obdobje do 1937 in zato upošteva tudi štetje leta 1934. V okviru naše raziskave pa tega štetja ne moremo več upoštevati, ker je časovna odmaknjenost že prevelika. Avstrijska statistika je izvedla samo eno štetje poljedelskih obratov, in sicer 3. junija 1902 in zato primerjave ni mogoče razširiti niti na zgodnejše obdobje, kar bi predvsem lahko koristilo našemu namenu. Zato je treba iskati potrdila za zaključke F. Zwittra v primerjavi z avstrijskimi deželami, ki jih F. Zwittrava raprava ni upoštevala (predvsem avstrijske alpske dežele) in pa s podrobnejšo analizo podatkov štetja kmetijskih obratov leta 1902, poklicne strukture volivcev pri državnoborskih volitvah leta 1907 in deleža socialdemokratskih glasov pri teh volitvah.

Koroška je leta 1902 imela najnižji odstotek čistih družinskih obratov, najvišji odstotek pa obratov s tujo delovno silo. (Tabela IX). Pri obratih s tujo delovno silo sta ločeni dve kategoriji: srednje veliki obrati (brez uradnikov in nadzornikov) in pa veliki obrati (uradniki nadzorniki). Zanimivo je, da ima Koroška največji odstotek samo pri srednjih obratih; pri velikih je tudi sicer daleč nad povprečjem, a za Vorarlbergom. S tem so ugotovitve F. Zwittra o posebni posestni in personalni strukturi koroškega kmetijstva potrjene tudi v razmerju z drugimi, neslovenskimi avstrijskimi deželami.

Koroška je sicer skrajni primer v tabeli, a po strukturi se ji zelo približujeta dve drugi deželi: Zgornja Avstrija in Salzburgska; celo Štajerska se ji močno približa.

Do podobnih zaključkov pripelje tudi tabela X: Koroška ima relativno največje število hlapcev in dninarjev (33,6 %), nima pa posebno velikega odstotka v kmetijstvu in gozdarstvu zaposlenega uradništva. Gre torej za hlapce in dninarje na kmečki večji in srednji posesti. A zopet se tem relativnim številom za Koroško skoraj čisto približata Zgornja Avstrija in Salzburgska in to še močneje kot pri

strukturi čistih družinskih obratov oziroma obratov s tujo delovno silo. To pomeni, da najeta delovna sila v kmetijstvu v obeh deželah nastopa še bolj koncentrirano kot na Koroškem in bi zaradi tega bila upravičena domneva, da bi bila še bolj pristopna organizacijskim prizadevanjem socialne demokracije kot na Koroškem.

Tabela XI. primerja delež glasov, ki so jih oddali delavci, z deležem glasov za socialnodemokratsko stranko pri parlamentarnih volitvah leta 1907 na Koroškem in v obeh deželah, ki se po strukturi agrarnega prebivalstva tako močno približujeta Koroški. Po tem merilu pa se Koroška od ostalih dveh dežel močno razlikuje. Edino na Koroškem je procent glasov oddanih za socialdemokratsko stranko večji (23,82%) od procenta delavcev (20,33%). V obeh drugih deželah je odstotek glasov za socialnodemokratsko stranko znatno manjši, na Zgornjem Avstrijskem kar za polovico manjši od odstotka delavcev med volivci. Ta primerjava nas opozori, da je struktura kmetijstva, kakršno smo ugotovili na Koroškem, a v skoraj prav taki meri tudi na Zgornjem Avstrijskem in Salzburškem, lahko sicer dobra osnova za širjenje socialne demokracije na vasi, vendar da sama po sebi za tak razvoj ne zadostuje in da morajo pri tem sodelovati še drugi dejavniki.

Kateri so bili na Koroškem tisti dejavniki, ki so pripomogli socialni demokraciji, da je mogla izrabiti materialno osnovo, ki jo je dajala struktura koroškega kmetijstva, za svoj izredni prodor na vas?

Odgovor na to vprašanje vsekakor ni lahek, saj gre za splet raznih splošnih in krajevnih faktorjev in vplivov, ki ga do kraja najbrž ne bo mogoče razvozlati, iz katerega pa lahko izmotamo vsaj glavne značilnosti.

Najbolj očitno se kmečko prebivalstvo Koroške razlikuje od prebivalstva Zgornje Avstrije in Salzburškega po svoji narodnostni dvojnosti. V prvi fazi ta dvojnost vsekakor ni pospeševala prodiranja socialne demokracije na vas, čeprav ga tudi ni zavirala, razen kolikor ni povzročala jezikovnih težav pri socialistični agitaciji in kolikor se ni teritorialno krila s področjem šibkejšega kmečkega gospodarstva in s tem v zvezi s področjem manj razvite politične zavesti. Vsekakor pa je narodna dvojnost oziroma prizadevanje slovenskega prebivalstva za narodno enakopravnost pospeševala širjenje socialne demokracije na vasi v drugi fazi, zlasti po uvedbi splošne in enake volilne pravice, ko so slovenski volivci celih področij zavestno glasovali za socialno

demokratsko stranko zaradi njene večje strpnosti v nacionalnem vprašanju, o čemer bo še govor.

Med dejavniki, ki so pospeševali vpliv socialne demokracije na podeželju, je treba vsekakor omeniti močno raztresenost koroške industrije in v zvezi s tem tudi počasno rast mestnih središč. Čeprav se je delež agrarnega prebivalstva manjšal in je naraščal delež v trgovini, obrti in industriji, tega razvoja na Koroškem ni spremljalo tisto hitro množično preseljevanje iz vasi v mestna središča, kakršno običajno spremlja industrializacijo v drugih deželah. Proletarizirano kmečko prebivalstvo je ostajalo v veliki meri na vasi. Razen tega je koroško podeželje bilo že prej v 18. in prvi polovici 19. st. močno prekvašeno z industrijsko obrtno dejavnostjo, zlasti z železarsko, ki je pozneje propadla. Tako se povezujeta dve okoliščini: delavci, zaposleni v obrti in industriji, ostajajo na podeželju med svojimi kmečkimi sosedi in znaten del prebivalstva, ki je že bil zaposlen v obrtno industrijski dejavnosti, se vrača h kmečkemu poklicu, večinoma ne kot posestnik, marveč kot najeta delovna sila.

Obe okoliščini omenja tudi H. Braumüller, ko govori o vzrokih, zakaj v koroškem liberalnem oziroma nemško nacionalnem gibanju ni bilo nasprotij med mestom in vasjo. Pri tem pravi: »Glede na majhnost koroških mest je komajda prihajalo do nasprotij med mestom in deželo. K temu je pripomogla še okoliščina, da velika podjetja tukaj v mestih tudi niso nastajala, saj je koroška industrija v teh desetletjih preživljala proces krčenja.«⁷¹ Drugi moment — vračanje v obrti in industriji zaposlenih v kmečko gospodarstvo — omenja takole: »Čeprav je še v 50. letih četrтина koroškega prebivalstva živela od dela, ki je bilo v zvezi s pridelovanjem železa, odmiranje te težke industrije le ni povzročilo upadanje števila prebivalstva. To število se je celo povečalo od 346.214 duš v letu 1880 na 363.002 v letu 1900 in 389.768 v letu 1910. Seveda je pripadalo industriji in obrti v letu 1890 samo še 63.259 ljudi, medtem ko je v l. 1848 poslanec Scheliesnig navedel, da je tedaj samo v pridelovanju železa in njegovih postranskih obratih bilo zaposlenih 80.000 ljudi. Šele leta 1910 lahko znova naštejemo 85.963 ljudi v industriji in obrti... Koroška je postala spet pretežno agrarna dežela.«⁷²

Koroška vas je na ta način bila močno proletarizirana ne samo v smislu, da je v njej živelo veliko število hlapcev, zaposlenih v kmetijstvu, ampak tudi v smislu, da je v njej živelo znatno število lju-

di, ki so bili zaposleni v industriji in obrti, ali pa so bili tam zaposleni prej, preden so bili prisiljeni vrniti se v kmetijsko proizvodnjo. Razen tega je Koroška bila kmetijsko vedno pasivna. Obrt, industrija in trgovina so bile že več kot sto let v koroškem gospodarskem življenju in mišljenju prvenstvene življenjske pomembnosti. Zaradi take svoje gospodarske strukture je Koroška hitro občutila vse pretrese na svetovnem tržišču. Napoleonske vojne, angleško železo, čezmorska agrarna konkurenca itd., vse to je občutno vplivalo na gospodarsko življenje dežele in pripomoglo, da se je tudi mišljenje vaščanov že zgodaj moralo usmerjati čez krog domačega ognjišča k problemom tržnega gospodarstva in v širši svet.⁷³

Zanimivo dopolnilo tega, kar smo o značaju koroškega vaškega prebivalstva doslej povedali, so O. Morova opažanja o značaju koroškega delavca: »Za koroško delavstvo je značilen kmečki vpliv. Delavstvo v rudnikih kakor tudi v večini malih tovarniških obratov je v veliki večini zakoreninjeno v svojem rojstnem kraju. Rudniki in mnoga industrijska podjetja leže v kmečkih področjih; s kmetij dobivajo vedno nov dotok delavcev in delavk iz vrst kmečkih otrok, ki se s kmetije umikajo, a se še vedno čutijo vezane na kmetstvo. Delavci ostajajo tako v prostorski zvezi s kmeti in imajo pogostoma tudi sami svojo zemljiško posest, ki jim kot kajžarjem daje postransko kmetijsko zaposlitev...« »Delavci, ki izvirajo iz kmečkega sloja, ostajajo še dolgo časa v tesnem stiku s svojo najožjo domovino in ji radi darujejo svoje ure ob koncu tedna in tudi svoje tedne dopusta; marsikateri med njimi se tudi vračajo v celoti h kmečkemu gospodarstvu, postajajo npr. upravniki na pomožni kmetiji ali pa se priženijo na kako kmetijo. V vsakem primeru pa ostajajo v svojem mišljenju in čustvovanju močno kmečko usmerjeni in ohranjujejo tudi v svojem življenjskem redu veliko od podedovanega načina.«” O. Moro upošteva v svojem opisu edinole vpliv kmečkega okolja na delavstvo, prav gotovo pa je treba v tem *vsakdanjem in množičnem stiku delavskega in kmečkega elementa videti tudi faktor obratnega vpliva, namreč vpliva delavskega elementa na svoje vaško okolje.*

Najobsežnejšim primerom kajžarsko delavske posesti, ki jih navaja O. Moro (okolica svinčenih rudnikov Plajberk-Rute, okolica Hüttenberga in Erzberga; slovensko področje zajema deloma le prvi), lahko dodamo še primer Lipice (s. o. Velikovec), ki ga opisuje E.

Lichtenberger kot najboljši primer razstresenega kajžarskega naseljevanja okrog industrijskega podjetja. Valjarna železa v Lipici, ustanovljena l. 1794 kot prva v Avstriji, je sredi 19. stoletja močno narastla in tedaj zaposlovala blizu 120 delavcev. Del teh je stanoval v poslopih tovarne, del pa v raztresenih kajžah v okolici s polmerom 6 do 8 km (blizu 30 kajž). Valjarna je propadla l. 1894, odtlej širjenje kajž zaostaja, stanovalci pa se niso odselili drugam, ampak so si pomagali s sezonskim delom kot zidarji.⁷⁵

Nadaljnja značilnost kmečkega posestva na Koroškem je njegova sorazmerno močna povezanost z meznim delom v obrti in industriji. (Tabela XII). Koroška ima za močno industrializiranimi deželami, Šlezijo, Češko, Vorarlbergom in Moravsko, največji odstotek kmetijskih obratov, povezanih z industrijskim in obrtnim meznim delom. Med vsemi oblikami povezave kmečkih obratov z drugimi načini gospodarskega udejstvovanja je prav povezava z obrtnim in industrijskim meznim delom tista, ki izkazuje stopnjo proletariziranosti kmeta samega. Avstrijska statistika takole pojasnjuje rubriko o povezavi z meznim delom: Velika večina kmetijskih obratov, povezanih s tem delom, meri pod 5 ha; gre za dodatno zaposlitev tam, kjer poljedelski obrat ne zadostuje za življenje.⁷⁶ Mali kmet se zaposluje kot mezdni delavec, s čimer se široko odpirajo vrata vplivom novega okolja na staro kmečko sredino. Ali najdemo takšne primere na slovenskem področju Koroške? E. Lichtenberger v vsej osrednji Koroški navaja ravno slovenska področja kot nahajališče »delavskih kmetov«, kot jih ona imenuje (Arbeiterbauern). »Kot dedič stare agrarno socialne strukture se ta pojav omejuje na področje razširjenosti malih kmetov, ki so v prejšnjem stoletju nastopali posamič v Gosposvetskem gričevju in na Šenturški gori, močneje v gričevju krog Možberka, najvišje odstotke pa dosegali na Gurah, v Rožu, v Podjuni in v velikovškem gričevju,« ugotavlja E. Lichtenberger. Obenem opozarja, da vse to področje ni enakomerno sodelovalo v procesu povezovanja malih kmetij z obrtno-industrijskim meznim delom, pomemben faktor je bila prometna povezanost, bližina industrijskih podjetij in tudi naprednost ali konservativnost prizadetih kmetov. »V teh pogojih je razumljivo,« zaključuje E. Lichtenberger, »da sta izhodišče tega razvoja tvorila zgodaj industrializirani Rož in pa deželno glavno mesto.«⁷⁷

Tabela XIII., ki kaže relativno povezanost kmetijskih obratov po koroških političnih okrajih z obrtno industrijskim meznim delom,

dopolnjuje te ugotovitve tudi za zahodna slovenska področja. Okraja Beljak in Šmohor sta izrazita predstavnika močne povezanosti kmetijskih obratov (malih in kajžarskih) s takšnim delom (Beljak 14,11 odstotka, Šmohor 10,97 odstotkov). Žal ti podatki niso bili preračunani tudi na geografska področja.

Dejavnik, ki ga lahko ugotovimo samo fragmentarno, a ki je prav gotovo prispeval k močnemu vplivu kapitalističnega tržnega gospodarstva in vplivu delavske politične organizacije na vas, je vključevanje kmečkih gospodarstev v proizvodnjo industrijskih izdelkov. Tukaj ne gre za izdelke domače obrti, ampak za proizvodnjo založniškega značaja. Na Koroškem sta v drugi polovici 19. stoletja dve področji, kjer se kmečka gospodarstva vključujejo v založniško proizvodnjo in obe ležita na slovenskem ozemlju. Prvo je področje puškarstva v Borovljah in okolici, drugo pa izdelovanje sukna na založniški podlagi v Zgornjem Rožu in okolici Bekštanja.⁷⁸ Tudi v drugih vaseh Roža najdemo obrtno dejavnost, ki sicer ni cehovsko vezana, a ki po svojem obsegu in intenzivnosti daleč prekaša običajno domačo obrt in dobiva značaj založniškega dela. E. Lichtenberger omenja za Šmarjeto v Rožu, da je tam že v 17. stoletju v deželnem arhivu zabeležena sodarska obrt. Leta 1900 je v tej okolici delovalo še 50 sodarskih mojstrov, svoje izdelke so prodajali ne samo na celovškem trgu, marveč so jih izvažali celo izven dežele. Ta sodarska obrt je bila in je še vedno povezana z majhnim kmečkim obratom.⁷⁹

Ne moremo tukaj raziskovati še drugih okoliščin, ki bi bile pomembne za naš problem, na primer vpliv prevoznitva in drugih oblik gospodarskega vključevanja v transport v tej izrazito tranzitni deželi. Že navedena dejstva pa opravičujejo domnevo, da je treba v smeri opisanih posebnosti koroške vasi iskati tiste dejavnike, ki so sodelovali in soomogočali močni prodor socialne demokracije na koroško podeželje. Najbrž so prav te posebnosti, ki jih v veliki meri srečujemo tudi na slovenskem področju, pripomogle k temu, da se je tudi to področje kljub večji razdrobljenosti kmečke posesti, manjši diferenciaciji na vasi itd., kmalu enako močno, če ne celo močnejše kot nemško področje dežele vključevalo v tabor socialne demokracije.

Velika in srednja kmečka posest z velikim številom nesamostojnih oseb je vsekakor dejavnik, ki je na Koroškem pospeševal vpliv socialne demokracije na vasi. In prav slovensko področje je tega dejavnika imelo znatno manj.

Tabela XIV pokaže, da je velikovski politični okraj nad koroškim povprečjem glede odstotka zaposlenih lastnikov z družinskimi člani, pod koroškim povprečjem pa je glede odstotka zaposlenih hlapcev in dninarjev. Zopet srečamo politična okraja Šmohor in Beljak kot okraja z največjim odstotkom zaposlenih lastnikov z družinami in najmanjšim odstotkom hlapcev in dninarjev. Največji odstotek je najti v političnem okraju St. Veit (50,52% vseh v kmetijstvu zaposlenih oseb), okraj, ki smo ga že večkrat srečali kot izrazitega predstavnika velike kmečke posesti. Druga dva okraja, ki se uvrščata za njim, že precej zaostajata (Wolfsberg 38,88% in Celovec okolica — 34,19%) in se približujeta koroškemu povprečju (33,66%). Pregled istih vrst podatkov po naravnih področjih (Tabela XV.) zopet pokaže izjemni položaj pretežno slovenskega področja Apneniških Alp: tukaj najdemo največji odstotek kmetijskih obratov, na katerih delajo samo lastniki s člani družine (62,52%) in najmanjši odstotek kmetij, na katerih delajo z najeto delovno silo (brez uradnikov ali nadzornikov) — (34,74%). Glede osebja, zaposlenega na kmetijskih obratih, izkazuje to področje največji odstotek zaposlenih lastnikov in članov družine (76,19%), torej daleč nad koroškim povprečjem (65,36%), in najmanjši odstotek hlapcev in dninarjev (22,80%), kar je močno pod povprečjem Koroške (33,66 %). Nasprotna skrajnost v vseh teh vrednostih je spet Svinško področje, na katerem leži v glavnem politični okraj St. Veit.

Na koncu lahko povzamemo: *Večina slovenskega ozemlja na Koroškem (Velikovški okraj + področje Apneniških Alp) — ima kot skupno značilnost nadpovprečno velik odstotek zaposlenih lastnikov z družinskimi člani (67 oz. 76,19 %) in podpovprečni odstotek zaposlenih hlapcev in dninarjev (32,5 oz. 22,8%).* Slovensko področje ima za razliko od nemškega majhno število velikih kmetij, to je izrazito področje srednje oziroma manjše kmečke posesti ter malih kmetij in kajzarjev. Slovensko področje v svoji celoti zaostaja za koroškim povprečjem odstotka hlapcev in dninarjev v kmetijski proizvodnji, a v svojem vzhodnem delu (Velikovški okraj) le neznatno. Zmanjševanje deleža hlapcev in dninarjev v vaškem prebivalstvu pa v zahodnih predelih (Rož, beljaška okolica, spodnja Ziljska dolina) nadomešča veliko število kajzarjev in malih kmetov, ki so povezani z industrijsko obrtnim mezdanim delom, pojav, ki je na celem Koroškem prav tukaj najmočnejše zastopan. Zaradi velike decentralizacije industrijskih ob-

ratov se vaško prebivalstvo, zaposleno v industriji, ne odseljuje iz svojega domačega kraja v tolikšni meri kot bi pričakovali. S tem so odprta vrata prodiranju delavskega vpliva med vaško prebivalstvo, a v urbanskih centrih izostaja nagli dotok slovenskega etničnega elementa in zato se njihov pretežno nemški značaj ne izpreminja opazneje.

Razen objektivnih okoliščin je končno treba kot pospešujočo okoliščino za vpliv delavske stranke na vasi omeniti tudi subjektivno pripravljenost koroške socialne demokracije zanimati se za probleme tega okolja in skrbeti za agitacijo tamkaj. Prav koroška socialna demokracija je namreč iz lastne pobude posebno skrbela za organiziranje kmečkega delavstva. Ni slučajno, da je že na hainfeldskem ustanovnem kongresu avstrijske socialno demokratske stranke ravno koroški delegat Perlornig pozival stranko, naj študira problematiko kmečkih delavcev in predlagal, naj bi eden prihodnjih kongresov stvar posebej obravnaval.⁶⁰ Zares je kongres v Pragi l. 1896 imel na dnevnem redu referat in razpravo o položaju in pospeševanju kmečkega delavstva. Referent dr. Leo Verkauf je med drugim prav na koroškem primeru prikazal težke stanovanjske in družinske razmere mnogoštevilnih hlapcev in dekel in pokazal vzroke izredno velikega odstotka nezakonskih otrok na Koroškem.⁶¹

Tudi pozneje so se koroški socialni demokrati še oglašali kot govorniki v tem vprašanju, čeprav so na splošno kaj redko sodelovali v diskusiji. Na kongresu nemške socialne demokracije v Linzu l. 1898 je koroški delegat Jodlbauer priporočal takojšnje organiziranje kmečkega proletariata in povedal, da koroška organizacija ni v tem pogledu nič čakala na navodila vodstva, ampak da se je sama lotila dela. Doseženi uspeh je Jodlbauer takole označil: »Glavna množica podčrškega proletariata je pri nas že vsaj toliko prosvetljena, da uvideva, da s krščanstvom vendarle ni tako, kot bi moralo biti.«⁶² Na kongresu nemške socialno demokratske stranke v Grazu l. 1900 je koroški delegat Eich govoril o potrebi agitacije med kmečkim prebivalstvom sploh. Opozarjal je, da so tudi mnogi kmetje posestniki le po imenu, v resnici pa ne in da na Koroškem sami zahtevajo prirejanje socialno demokratičnih shodov. Agitacija med kmečkim prebivalstvom je potrebna, če hoče stranka uspeti pri volitvah v V. kuriji. Eich je tedaj še posebej govoril o tem, kako je del kmetov okrog Beljaka in Boro velj povezan z mezdnim delom v industrijskih podjetjih.⁶³ Isto leto je poročilo koroške organizacije ugotavljalo, da ima socialno demokrat-

sko glasilo »Volkswille« spričo pičlosti industrijskega delavstva na Koroškem glavni del odjemalcev med kmečkimi delavci.⁶⁴

Hitrost prodiranja socialnih demokratov na koroško podeželje ni povsod enaka. Podedovane in nove razlike v strukturi kmetijstva in v miselnosti prebivalstva med jugom in jugovzhodom in pa med severom in severozahodom dežele, so se tudi tukaj uveljavljale. Zaradi *njih* je slovensko področje, zlasti njegov vzhodni del, sprva nekoliko zaostajalo in ne toliko zaradi drugačnega etničnega značaja. Zakaj ta značaj je v nadaljnjem razvoju postajal tisti faktor, ki je marsikje deloval v prid socialno demokratičnim volilnim uspehom in ki je pripomogel, da so se splošni gospodarski in družbeni pogoji, pospešujoči socialno demokratski vpliv, prav na slovenskem področju končno močno izrazili.

Rezultati prvih volitev na osnovi splošne in enake volilne pravice leta 1907 so še kazali, da je močno poudarjeni kmečki značaj delavstvo v slovenskem delu dežele še v veliki meri vezal na slovenski, konservativni politični tabor in zadrževal prodiranje delavske stranke na splošno med vaško prebivalstvo in celo v krog industrijskega delavstva (Tabela XVI). Razen političnega volilnega okraja Wolfsberg izkazuje slovenski volilni okraj Borovlje največje zaostajanje glasov socialne demokratske stranke za deležem volivcev, zaposlenih v trgovini, obrti in industriji (26,62% delavcev in 17,53% glasov za socialno demokratsko stranko). Če pogledamo velikovski volilni okraj, ki v svojem povprečju sicer izkazuje večji odstotek glasov za socialno demokratsko stranko kot znaša delež delavcev v trgovini, obrti in industriji (20,80% delavcev, 31,32% glasov za socialno demokratsko stranko), vidimo, da prav slovenski del tega volilnega okraja (sodni okraj Velikovec) daleč zaostaja za nemškim delom volilnega okraja (sodni okraj Eberstein in Althofen) po deležu socialdemokratskih glasov: Velikovec 16,15%, Svinec 51,77%, Althofen 36,43%. Tudi v volilnem okraju Feldkirchen, ki izkazuje v povprečju znatno več socialdemokratskih od delavskih glasov (13,70% delavcev in 17,76% socialdemokratskih glasov) vidimo, da slovenski del tega volilnega okraja (sodni okraj Rožek) izkazuje daleč najmanjši procent socialdemokratskih glasov: Feldkirchen 24,80%, Millstadt 10,77%, in Rožek 6,60%. Tudi v šmohorskem volilnem okraju, ki je imel sicer povprečno več socialnih demokratskih glasov od delavcev (16,98% delavcev in 22,24% glasov za socialdemokratsko stranko), ima narodnostno me-

šani sodni okraj Šmohor najnižji odstotek socialdemokratskih glasov (13,41%), torej dosti pod povprečjem celega volilnega okraja. Drugače pa je z volilnim okrajem Celovec-okolica, ki ob 26,80% delavstva izkazuje 31,93% socialdemokratskih glasov. Ker se volilni okraj in sodni okraj Celovec pokrivata, tukaj ni mogoče ločiti posameznih področij, a najbrž odpade tudi tu glavnina socialdemokratskih glasov na neposredne celovške predmestne občine. Razmere v slovenski okolici, zlasti na področju Gur, se verjetno bistveno ne razlikujejo od razmer na ostalem slovenskem ozemlju. Popolnoma različen je volilni okraj Beljak. Ta je med vsemi koroškimi volilnimi okraji izkazal daleč največji odstotek glasov za socialno demokratsko stranko (63,38). Tukaj pa ni šlo več samo za socialno politični vpliv delavske stranke na podeželje; tod so slovenski volivci po navodilu slovenskega političnega društva v Celovcu skoraj kompaktno glasovali za socialne demokrate. Volilni okraj Beljak je tako že l. 1907 bil področje, kjer je slovenska narodna zavest koristila socialni demokraciji, pojav, ki se je v nadaljnjem razvoju razširil tudi na druga slovenska področja.

Če pogledamo še razdelitev deleža socialdemokratskih glasov po sodnih okrajih v okrajih slovenskega volilnega okraja, vidimo, da se veliki odstotki socialdemokratskih glasov pojavljajo samo v obeh sodnih okrajih z močnimi industrijskimi centri (Borovlje in Pliberk — 27,54% in 21,80%), medtem ko je v obeh ostalih kmečkih sodnih okrajih Dobrla ves in Železna Kapla odstotek socialdemokratskih glasov zelo nizek (3,02 in 1,19). Tudi ta diferencirani podatek za slovenski volilni okraj potrjuje splošni zaključek o pogojih prodiranja socialne demokracije na slovensko podeželje na Koroškem.

Če omenimo še okoliščino, da je v istem obdobju močno posegla na slovensko podeželje vladajoča nemško nacionalna stranka, za katero je glasoval znaten del novih neposedeujočih, socialno odvisnih volivcev, smo s tem nakazali še en faktor, ki je v slovenskem delu dežele socialno demokratski vpliv bolj zaviral kot v nemškem. V tej dobi je socialna demokracija bila pač še opozicijska stranka, podporo vladnega režima v deželi in njegovega aparata je uživala še samo meščanska nemško nacionalna stranka. Nemški kapital s svojimi gospodujočimi postojankami in pa režim v deželi sta na slovenskem področju izostrila svoje orožje v boju proti slovenskemu narodnemu gibanju, a brez oklevanja sta ga uporabljala tudi proti socialni demokraciji, kolikor bolj je ta vodila delavsko razredno politiko.

Tabela IX

Relativni pregled poljedelskih obratov po značaju delovne sile v
avstrijskih deželah

	Čisti družinski obratni (%)	Obrati z navadno tujco delovno silo (%)	Obrati z uradniki ali nadzorniki (%)
Država	78,0	20,7	1,3
Dol. Avstrija	64,0	34,5	1,5
Zg. Avstrija	58,4	40,6	1,0
Salzburg	53,1	44,1	2,8
Štajerska	62,5	35,1	1,8
Koroška	49,2	47,8	3,0
Kranjska	76,4	22,1	1,5
Primorska	74,8	24,4	0,8
Tirol	73,4	24,2	2,4
Vorarlberg	68,5	37,3	4,2
Češka	77,9	20,2	1,9
Moravska	77,0	22,0	1,0
Šlezija	72,6	26,5	0,9

(Vir: Öster. Statistik, knj. LXXXIII., zv. 1., str. XXXVI)

Tabela X

Aktivne osebe v poljedelskih obratih po socialnem položaju v
avstrijskih deželah (odstotki)

	Lastniki	Lastniki z družinskimi člani	Uradniki, nadzorniki	Hlapci, dninarji
Država	37,8	86,2	0,7	13,1
Sp. Avstrija	44,4	77,6	0,9	21,5
Zg. Avstrija	40,1	67,1	0,5	32,4
Salzburg	33,4	65,7	1,0	33,3
Štajerska	37,8	76,3	0,7	23,0
Koroška	24,6	65,4	1,0	33,6
Kranjska	31,3	90,1	0,6	9,3
Primorska	34,0	95,9	0,3	3,8
Tirol	36,6	86,3	0,9	12,8
Vorarlberg	42,5	90,3	1,9	7,8
Češka	47,5	80,1	1,4	18,5
Moravska	51,3	84,7	0,9	14,4
Šlezija	39,2	77,4	1,0	21,6

(Vir: Öst. Statistik, knj. LXXXIII., zv. 1., str. XXXIX)

Tabela XI

Odstotek delavcev v obrti, industriji, trgovini in prometu in nedoločenih in pa odstotek veljavnih glasov, oddanih za socialno demokratske kandidate (državnozborske volitve 1907 — prva volitev) v treh alpskih deželah

	% delavcev	% glasov za soc. demokrate
Zg. Avstrija	25,14	12,90
Salzburg	26,23	19,23
Koroška	20,33	23,82

Vir: Öster. Statistik, knj. LXXXIV., zv. 2)

Tabela XII

Relativna povezanost poljedelskih obratov z mezdnim delom v avstrijskih deželah

	Odstotek obratov povezanih z mezdnim delom	
	industrijsko obrtnim	brez oznake
Sp. Avstrija	4,47	3,39
Zg. Avstrija	7,87	2,23
Salzburg	3,29	2,69
Štajerska	4,58	2,14
Koroška	8,30	3,26
Kranjska	7,08	2,12
Primorska	6,08	6,38
Tirol	5,48	3,56
Vorarlberg	9,36	2,71
Češka	11,53	3,23
Moravska	9,11	3,81
Šlezija	24,38	20,25

(Vir: Öster. Statistik, Knj. LXXXIII., posebni zvezek, str. 41)

Tabela XIII

Relativna povezanost kmetijskih obratov z industrijskim in obrtnim mezdnim delom po koroških političnih okrajih (brez mesta Celovec)

Politični kraj	Odstotek kmetijskih obratov, povezanih z industrijskim in obrtnim mezdnim delom
Šmohor	10,97
Celovec-okolica	6,94
Spittal	6,85
St. Veit	8,11
Beljak	14,11
Velikovec	5,64
Wolfsberg	5,01

(Vir: Öster. Statistik, Knj. LXXXIII., zv. 32, str. 49)

Tabela XIV

Relativno število kmetijskih obratov po sestavi osebja in relativno število aktivnih oseb na obratu po njihovem položaju po koroških političnih okrajih

Politični okraj	Čisti družinski obrati	Obrati s tujo delovno silo		Število aktivnih oseb		
		brez uradnikov	z uradniki	lastniki z družinskimi člani	uradniki in nadzorniki	hlapci in dninarji
Celovec-mesto	10,6	78,8	10,6	32,8	2,7	64,5
Šmohor	67,8	29,1	2,7	83,4	0,9	15,6
Celovec-okolica	44,1	54,2	1,6	65,2	0,6	34,2
Spittal	52,0	40,6	7,4	69,7	2,1	28,2
St. Veit	38,5	58,1	3,4	48,5	0,9	50,5
Beljak	62,7	34,9	2,4	72,5	0,9	26,6
Velikovec	43,0	55,5	1,5	67,0	0,5	32,5
Wolfsberg	37,7	60,9	1,3	60,5	0,6	38,9
Koroška	49,2	47,7	3,0	65,4	1,0	33,7

(Vir: Öster. Statistik, knj. LXXXIII., zv. 3., str. 47)

Tabela XV

Relativno število kmetijskih obratov po sestavi osebja in relativno število aktivnih oseb na obratu po njihovem položaju po koroških naravnih področjih

Naravno področje	Čisti družinski obrati	Obrati s tujo delovno silo		Število aktivnih oseb		
		brez uradnikov	z uradniki	lastniki z družinskimi člani	uradniki in nadzorniki	hlapci in dninarji
Ture	48,0	52,8	5,6	63,0	1,5	35,4
Svinška planina	38,8	59,1	2,1	59,1	0,8	40,1
Apneniške Alpe	62,5	34,7	2,7	76,2	1,0	22,8
Predalpe	44,0	54,1	1,9	63,1	0,6	36,2

(Vir: Öster. Statistik, knj. LXXXIII., zv. 1., str. 63 in 64)

Tabela XVI

Razmerje med številom volivcev — delavcev v industriji, obrti, trgovini in prometu in pa med številom glasov, oddanih za socialno demokratske kandidate po koroških volilnih okrajih pri državnozborskih volitvah l. 1907 (primarne volitve)

Volilni okraj	Odstotek oddanih delavskih glasov	Odstotek glasov za soc. dem. kandidate	Razlika (+ ali —)
Celovec-mesto	33,49	22,64	—10,85
Celovec-okolica	26,80	31,93	+ 5,13
Borovlje	26,62	17,53	— 9,09
Velikovec	20,80	31,32	+10,52
Wolfsberg	15,20	8,99	— 6,21
St. Veit	28,09	23,58	— 4,51
Feldkirchen	13,70	17,76	+ 4,06
Beljak	37,34	63,38	+26,04
Šmohor	16,38	22,24	+ 5,86
Spittal	14,23	11,66	— 2,57

Odstotek glasov, oddanih za socialno demokratske kandidate po sodnih okrajih slovenskega volilnega okraja

Borovlje	27,54
Dobrla ves	3,02
Železna Kapla	1,19
Pliberk	21,90

VIII.

PREGLED SPLOŠNIH POLITIČNIH ORIENTACIJ OD 1897 DO PRVE SVETOVNE VOJNE*

Državnozbornske volitve leta 1897 so s svojim navideznim uspehom, ko je bil prvič v zgodovini na Koroškem izvoljen slovenski kandidat Lambert Einspieler, in sicer v celovško-velikovškem volilnem okraju in to s pomočjo ducata glasov nemških konservativcev iz trškega sodnega okraja, na videz potrjevale pravilnost politične taktike slovenskih klerikalnih konservativcev. Vse ostale okoliščine in še posebej rezultat volitev v splošni kuriji, kjer so koroški volivci prvič nastopili na osnovi splošne volilne pravice, pa so navajali na drugačne zaključke.

Leto 1897 pomeni v določenem smislu leto, v katerem je prišla do izraza kvalitetna sprememba v silnosti protislovenske dejavnosti nemško nacionalnega liberalizma na Koroškem. Nemški meščanski nacionalisti so svoj boj proti prizadevanjem slovenske manjšine v deželi stopnjevali do te mere, da je liberalni in meščansko demokratični značaj njihovih teženj čisto zbledel, izključno gospodovanje nemštva pa postalo tako rekoč njihovo glavno vodilo. Dve politični izjavi vodilnih nemških osebnosti na Koroškem v tem letu sta dokument te kvalitetno nove stopnje v brezobzirnosti nemškega nacionalizma.

Na seji koroškega deželnega zbora 6. februarja 1897 je nemško nacionalna večina odkrito proglasila diskriminacijsko načelo nasproti Slovencem na Koroškem. Privolila je v subvencijo višji dekliški

* Glede virov velja tudi za to poglavje pojasnilo s strani 243.

šoli v Celovcu samo s pogojem, da vodstvo te šole dobi nemški učitelj, ne pa kandidat slovenske narodnosti. Deželni predsednik Schmied-Sabjerow, že poldrugo desetletje zvesti vladni čuvar gospodujočega in privilegirane položaja Nemcev v deželi, je spričo te neprikrite geste nemškega nacionalizma izjavil: »Tisti prebivalci Koroške, ki ne pripadajo nemški narodnosti, so deležni ravnanja, kot da sploh ne bi bili enakopravni z drugimi deželani. Žal je res, da po načelu večine, ki žal sedaj vlada v svetu, da mora po tem načelu manjšina veliko pretrpeti, toda vprašati se je treba, kako da se v deželi, kjer sta že stoletja živeli skupaj dve narodnosti in to večidel v miru, brez potrebe in brez pametnega razloga nasprotja narodnosti tako zaostrujejo, da prihajajo do izbruha celo tedaj, če se na neki šoli nastavi slovenski funkcionar. Mislim in vem, da danes, spričo tega, kakšno je razpoloženje tega doma, skoraj da ni pričakovati drugačnega sklepa kot je bil predlagan. Toda moram si dovoliti, da izrečem svoje obžalovanje, da so razmere, katerim sem priča v koroški deželi že 16 let, zavzele takšno mero, ki ni ugodna za razvoj, prijazen kulturi.«¹ Na to kritično ugotovitev cesarskega uradnika je programatično odgovoril kongres Nemške ljudske stranke za alpske dežele 12. julija istega leta v Celovcu, kjer je Steinwender pozval Nemce na skupni boj za gospodujočo vlogo Nemcev v državi, za utrditev njihovega položaja kot gosposkega naroda, pri čemer je še posebej poudaril, da v tem boju ne bo razlike med Nemci na Sudetskem in na Koroškem.¹

Neznosni pritisk nemškega nacionalizma je vsekakor bil tisti glavni dejavnik, ki je slovenske konservativce na Koroškem navajal na to, da so iskali pomoč pri nemških krščanskih socialcih v deželi. Prav to klerikalno nemško-slovensko zavezništvo pa je omogočalo nemškim nacionalcem, ki so s pomočjo koroške kmečke zveze (Bauernbund) v začetku leta 1897 začeli izdajati list v slovenskem jeziku, da so lahko demagoško trdili, da jim ne gre za zatiranje slovenske narodnosti, pač pa za boj proti klerikalizmu. Zaradi tega je mogla biti v določeni meri učinkovita demagogija nemške nacionalne stranke, ki je v svojem volilnem proglassu najprej patetično poudarjala, da gre za odločitev, ali bo nemški narod ohranil svoje vodilno mesto in svoj vpliv na državne zadeve, v isti sapi pa zagotavljala slovenskim volivcem: »Če vam pravijo, da hočemo svoje slovenske deželne tovariše zatirati, tega nikar ne verjemite. Nasprotno, mi hočemo živeti v miru z vsemi Slovenci,

ki so sami v dobrem sosedstvu z nami in ki hočejo skupaj z nami sodelovati za napredek in blaginjo dežele.¹

Pri prvotnih volitvah l. 1897 sta nemška krščansko socialna stranka in pa slovensko katoliško politično društvo nastopili združeno v vseh štirih volilnih okrajih. Glavni napor sta osredotočili na volilni okraj Celovec—Velikovec, kjer so bile možnosti za pridobitev mandata največje, in pa na volilni okraj Spittal—Šmohor, v katerem je bilo na osnovi izkušenj zadnjih nadomestnih volitev in pa zadnjih deželno-zborskih volitev mogoče pričakovati določen uspeh. Dejansko so združeni nemški in slovenski klerikalci v volilnem okraju Celovec—Velikovec dosegli večino. Večino so dosegli tudi v šmohorskem političnem okraju, vendar je ta večina ostala brez učinka zaradi trdne nemško nacionalne večine v spittalskem okraju, s katerim je šmohorski tvoril enoten državnozborni volilni okraj. Slovensko področje, gledano v celoti, ne oziraje se na administrativno oz. volilno razdelitev, se je v svoji osnovi sicer uveljavilo, vendar se je pokazal močan prodor nemških nacionalcev v sodnem okraju Velikovec in pa v obeh slovenskih sodnih okrajih, ki sta pripadala volilnemu okraju Beljak (Borovlje in Rožek). Pač posledica razkrajajočega učinkovanja razdelitve volilnih okrajev na slovensko politično prizadevanje, saj v tem volilnem okraju slovenski konservativci niso mogli računati na uspeh niti skupaj z Nemci, še manj pa sami.

Spričo teh rezultatov, sta nemška in slovenska klerikalna stranka kandidirali pri glavnih volitvah samo v dveh volilnih okrajih: v celovško-velikovškem slovenskega kandidata Lamberta Einspielerja, v spittalsko-šmohorskem pa nemškega kandidata Peitlerja. V šentviško-volšperškem in pa v beljaškem volilnem okraju sta se abstinirali. Medtem ko je v spittalsko-šmohorskem okraju nemški konservativni kandidat zaostal za nemškim nacionalcem za 17 glasov, je Lambert Einspieler bil izvoljen s 117 glasovi proti 114, torej z večino treh glasov. Po ugotovitvi slovenskega glasila je Lambert Einspieler dobil razen slovenskih tudi 10 nemških klerikalnih glasov, in sicer s strani volilnih mož iz občin Osoje, Sittich in Mali Št. Vid. iz okraja Feldkirchen.⁴ Njegovo zmago so torej odločili nemški konservativni glasovi.

Veselje nad izvolitvijo prvega slovenskega poslanca za državni zbor na Koroškem je zasenčilo zaskrbljujoče rezultate, ki so jih pokazale volitve v splošni volilni kuriji. Ker je v tej kuriji cela dežela tvorila en volilni okraj, so nemški in slovenski klerikalci postavili skupnega

kandidata, in sicer nemškega benediktinca Odila Frankla. Izvoljenih je bilo 710 volilnih mož (457 nemških nacionalcev, 164 klerikalnih in 88 socialdemokratskih). Razpoložljivi so podatki samo po političnih okrajih. Iz njih vidimo, da je klerikalno večino dosegel le šmohorski okraj, medtem ko so povsod drugod dosegli večino nemški nacionalci. Ta večina je bila povsod absolutna, tudi v velikovškem okraju, z izjemo beljaškega okraja, kjer so se socialdemokrati nemškim nacionalcem močno približali, klerikalni glasovi pa za obema daleč zaostajali.⁵

Podrobni rezultati po občinah so za slovensko področje znani le fragmentno. Že iz njih pa je mogoče videti veliko razliko med rezultati v kmečki kuriji in med rezultati v splošni kuriji. Precejšnje število občin, ki so v kmečki kuriji glasovale z večino za slovenske konservativce, so pri splošnih volitvah glasovale z večino za nemške nacionalce. Znale so na primer občine Kostanje, Dholica, Hodiše, Dobrla ves, Rikarja ves, Galicija, Žitara ves. Očitno je bilo, da je razširitev volilne pravice v splošni kuriji v mnogih občinah koristila nemškemu nacionalcem, ki so napeli vse sile, da svoj gospodarski vpliv na manj premožno odvisno prebivalstvo, ki je na novo dobilo volilno pravico, izkoristijo v svoj namen. Pri tem jim je javnost volitev bila še posebno v pomoč. Bilo pa je tudi očitno, da slovensko katoliško politično društvo s svojo izključno usmeritvijo na kmečke volivce volitev v splošni kuriji ni posebej pripravljalo in se zanje tudi ni kaj dosti zanimalo. V »Miru« beremo že po volitvah o tem razne primere. Glede Dobrle vesi piše, da se veliko kmetov za peto kurijo sploh ni brigalo in da niso prišli volit »s svojimi hlapci«. ker sicer bi zmagali. »Liberalna stranka pa se je oklenila hlapcev in zmagala je . . . z njihovo pomočjo.« — V poročilu iz Galicije beremo: »V peti kuriji se za zmago nismo dosti potegovali, ker nam Slovencem ta kurija ne bode dosti hasnila.« — Tudi iz Rikarjeve vesi so poročali, »da se za to (peto) kurijo nismo posebno potegovali.« V Kotljah se slovenski klerikalci volitve v peti kuriji sploh niso udeležili. Prav tako ne na Žihpolju.⁶

Fragmentarni podatki o izidih po občinah kažejo še drug pomemben pojav, namreč da so na področju slovenske naseljenosti bile številne občine, v katerih so pri volitvah v kmečki skupini dobili večino nemški nacionalci, pri volitvi v splošni skupini pa socialdemokrati. Take občine so na primer bile Trbiž, Podkloster, Št. Rupert pri Celovcu, Borovlje, Medborovnice, Podljubelj. Ena izmed občin, kjer

so v kmečki skupini zmagali slovenski klerikalci, pa je dobila v splošni skupini socialdemokratsko večino, to je občina Prevalje. Značilno za močni vpliv nemških industrijskih podjetnikov na odvisno delavstvo je dejstvo, da so v dveh občinah, kjer bi po številu industrijskega delavstva bilo pričakovati zmago socialdemokratov (Mežica, Bistrica v Rožu) v splošni skupini zmagali nemški nacionalci.

Ker ni bilo obetov na uspeh v splošni kuriji, sta za glavno volitev v tej kuriji nemška in slovenska klerikalna stranka izdali navodilo za abstinenco. Dejansko je pri glavni volitvi bilo oddanih le 20 glasov manj kot je bilo izvoljenih volilnih mož, volivci niso v celoti upoštevali navodil o abstinenici in za klerikalnega kandidata Frankla je kljub navodilu bilo oddanih 35 glasov. Nemško nacionalni kandidat je dobil 443 glasov ali za 14 manj kot pri prvotnih volitvah. Zanimivo pa je dejstvo, da je socialdemokratski kandidat Eich dobil pri glavni volitvi 101 glas, kar je za 13 več kot pri prvotnih volitvah. Podroben pregled in primerjava rezultatov prvotnih in glavnih volitev pokaže, da je za socialdemokratskega kandidata bilo oddanih to pot najmanj 7 konservativnih glasov, in sicer 1 v Celovcu in 6 v beljaškem političnem okraju, kar znaša skoraj 7% vseh glasov, oddanih za socialdemokrate. Že tedaj torej lahko opazimo, da nekateri konservativni volilni možje (po vsem videzu je šlo za slovenske volivce) ne žele pustiti svojih državljanskih pravic brez učinka in da svoj glas raje oddajo za internacionalno socialno demokracijo, ko v okviru nemške in slovenske klerikalne stranke nimajo možnosti za uspeh. Posebej je treba poudariti dejstvo, da so v sodnem okraju Borovlje, za katerega so nam edino znani ločeni podatki, pri glavni volitvi socialdemokrati dobili polovico vseh oddanih glasov, več kot nemški nacionalci, ki so v kmečki kuriji bili dosegli skoraj 4/5 glasov. Ta izid na osnovi splošne volilne pravice je vsekakor izpričeval, da slovensko prebivalstvo boroveljskega sodnega okraja v svoji večini ni klerikalno razpoloženo, a da tudi v nemškem nacionalnem liberalizmu ne vidi sprejemljive alternative in da se odloča v svoji večini raje za ljudsko, razredno delavsko organizacijo, v nacionalnem pogledu pa za nenemško oziroma internacionalno stranko.

Če pogledamo, kakšen interes med volivci je vzbudila splošna volilna pravica, moramo ugotoviti, da ta ni bil posebno velik. Prve volitve v splošni skupini se je udeležilo manj kot 32 % volilnih upravičencev; od volilnih upravičencev, ki so volili samo v splošni skupini,

pa celo samo 27 %. Velika večina ljudi, ki so to pot dobili pravico glasovati, te pravice ni izkoristila. Položaj med volivci v drugih skupinah (zanima nas kmečka) je bil sicer nekoliko boljši, vendar tudi tukaj volilna udeležba povprečno ni dosegla niti 50 %. Glavni razlog za to je pač bil sistem posrednih volitev, ki je veljal tudi v splošni skupini in po katerem je vsa teža volilnega prepričevanja in interesa padla na drugostopne volitve.

Za vse politične stranke je bil na dlani zaključek, da je treba spričo ogromne množice neopredeljenih volivcev smatrati volilne izide le kot pogojne in da je vsako napovedovanje rezultatov, ki bi jih dala bodoča splošna, enaka in neposredna volilna pravica, le ugibanje. Slovenci pa tudi nemški klerikalci so se starokopitno zanimali le za kmečko kurijo, splošna kurija se jim ni zdela tako pomembna, ker je volila le enega poslanca in v njej niso imeli nobenega upanja na uspeh.

Zlasti slovenski klerikalci so se togo oprijemali tradicionalnih in preživelih oblik političnega boja, prav nič niso storili za uspehe v prihodnosti, ki je nedvomno stala v znamenju splošne, enake in neposredne volilne pravice. Čeprav je bilo očitno, da se je kurialni sistem preživel, je prvi slovenski koroški državni poslanec Lambert Einspieler ponovil predloge iz leta 1888 in 1891 za novo razdelitev volilnih okrajev na Koroškem, pri čemer je upošteval le kmečko kurijo. Svoj predlog je Lambert Einspieler v državnem zboru še enkrat ponovil oktobra 1897 in spričo desničarske večine v državnem zboru bi bilo verjetno prišlo do razprave o tem predlogu, če ne bi kmalu nato vse delo parlamenta bilo paralizirano zaradi obstrukcije ob Badenijevih jezikovnih zakonih.⁷

Tudi v koroškem deželnem zboru je slovenski poslanec Grafenauer predlagal revizijo volilnega sistema. Zavzel se je za uvedbo neposrednih in tajnih volitev. Njegov predlog pa se ni dotaknil ne vprašanja splošne volilne pravice niti ne vprašanja kurialnega sistema. Splošna in enaka volilna pravica je za slovensko katoliško politično društvo na Koroškem bila izven njenega interesnega kroga.

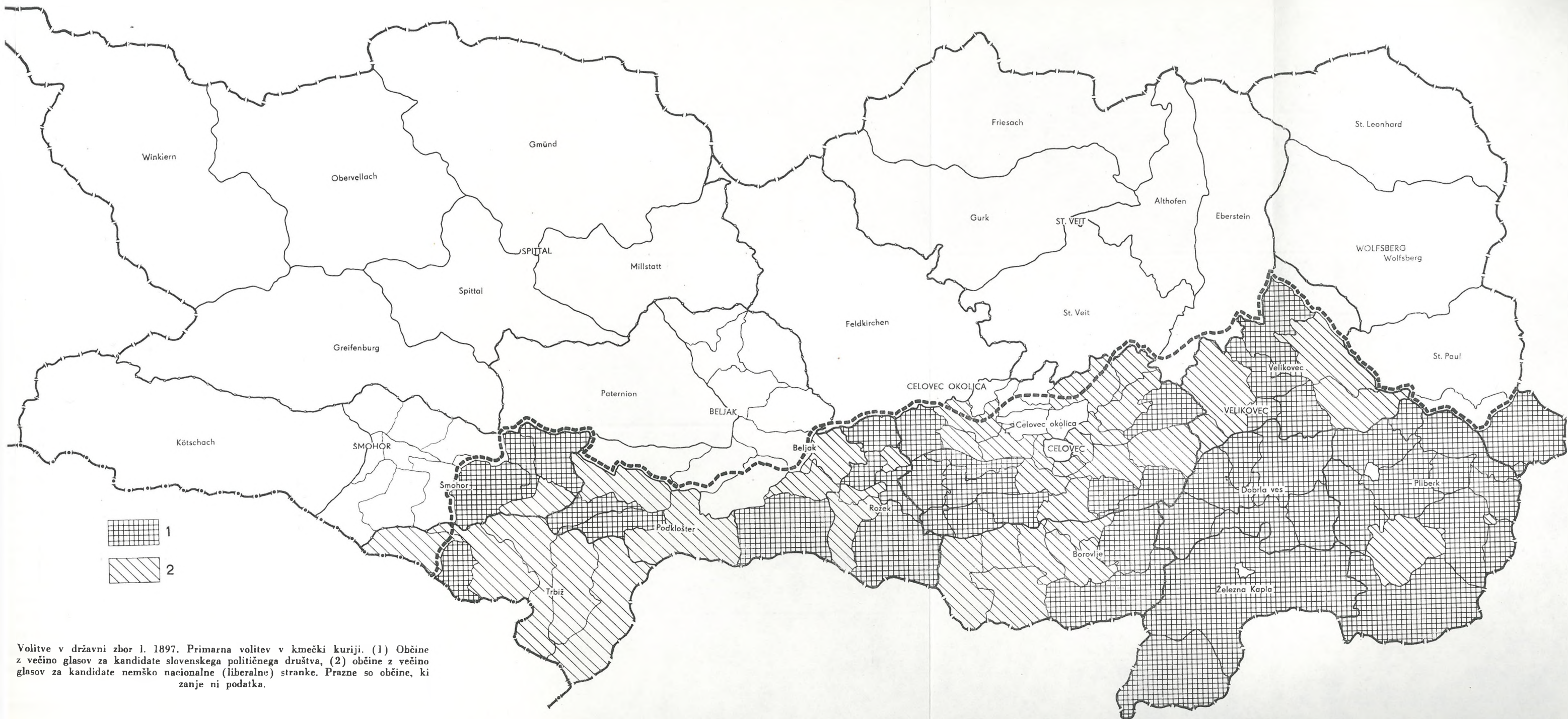
Medtem pa je za socialdemokratsko stranko boj za splošno, enako in neposredno volilno pravico pomenil enega izmed osnovnih načelnih ciljev. Nemški nacionalni liberalci pa so v starem volilnem sistemu videli zanesljivo garancijo za njihovo absolutno prevlado in za njihove

privilegije, zato so v nasprotju z načeli meščanske demokracije volilno reformo v smislu razširjanja, izenačevanja, neposrednosti in tajnosti volilne pravice zavlačevali, kolikor je bilo mogoče. Ohranitev kurialnega sistema tedaj še ni bila v resni nevarnosti in ker nemškimi nacionalcem tudi razširitev volilne pravice v splošni kuriji po izkušnjah volitev 1897 nikakor ni bila v škodo, nasprotno zagotovila jim je še en državnozborski mandat, je očitno, da so se odločili za zavlačevanje zato, ker so hoteli zadrževati institucijo posrednih in javnih volitev, ki so jim zlasti na slovenskem področju omogočale vplivanje in pritisk na volivce. Tako so tudi *državne volitve leta 1901* bile izvršene še po starem sistemu in koroško socialno-demokratsko glasilo je ironiziralo »privilegirane borce za nemško narodnost, zakupnike svobodomiselnosti, naše koroške nacionalce,« ki so vsa ta leta pustili neizrabljena. Volitve v četrti in peti kuriji so bile še vedno posredne in javne, ker deželni zbor še ni sprejel novega volilnega reda, kar so storili »celo« Slovenci na Kranjskem.⁴

Volitve so potekale v času ostrega učinkovanja hude gospodarske krize, ki je zlasti prizadela slovensko, jugovzhodno področje Koroške. Likvidacija železarne na Prevaljah, redukcije v Slovenjem Plajberku, Bistrici v Rožu in v Borovljah, to so bili hudi udarci tako za delavske kot delavsko kmečke polproletarske volivce. Tudi tisti, ki še niso bili neposredno prizadeti, so se morali bati za svoj zaslužek in se varovati zamere pri nemških uradnikih in vodstvih podjetij. Kriza in propadanje kmečkih gospodarstev se je nadaljevala posebno intenzivno ravno na najbolj slovenskem področju, o čemer nam priča dejstvo, da se je število kmečkih volivcev v vseh volilnih okrajih kmečke kurije povečalo, medtem ko se je v najbolj slovenskem, celovško-velikovškem okraju zmanjšalo kar za 11,6 % (850 volilnih upravičencev).⁵ Prav v tem času beremo o številnih prodajah kmetij na južnem pobočju Svinjske planine, kjer je kot glavni kupec nastopal veleposestnik baron Helldorf.

Razen teh gospodarskih faktorjev, ki so bili ugodni za povečevanje neposrednega političnega vpliva gospodarsko vladajočih nemških podjetnikov, trgovcev in veleposestnikov in so torej učinkovali v smislu nemško nacionalne stranke, sta se v splošnem volilnem položaju pojavila še dva politična momenta.

Prvi moment je bil radikalizacija in izredno povečana napadalnost nemških nacionalcev, ki so prevzemali bojovne metode iz narodnostnih

Volitve v državni zbor l. 1897. Primarna volitev v kmečki kuriji. (1) Občine z večino glasov za kandidate slovenskega političnega društva, (2) občine z večino glasov za kandidate nemško nacionalne (liberalne) stranke. Prazne so občine, ki zanje ni podatka.

spopadov na Češkem v vsej njihovi drastičnosti, čeprav na Koroškem niso imeli opraviti z naraščajočo in gospodarsko močno češko večino, ampak z manjšino, ki je bila v popolni in to neuspešni obrambi. Že v času volilnega boja se je 11. novembra 1900 sestal v Celovcu kongres koroške Nemške ljudske stranke, ki je poudaril pomen nacionalnega boja za ohranitev političnih in gospodarskih privilegijev nemškega meščanstva in nemškega uradništva in pa istovetnost boja Nemcev v čeških in alpskih deželah. Dejstvo, da je koroško meščanstvo z vso vneto poprijemalo splošno nemško napadalnost, v konkretnih ilustracijah v debati pa v glavnem poudarjalo češko nevarnost, slovensko pa le mimogrede, je bilo najboljše znamenje za to, da za takšno napadalnost spričo potlačenosti koroških Slovencev dejansko ni bilo nobene potrebe.

Drugi politični moment, ki je prišel do izraza na tem kongresu, je bila manifestativna izjava predstavnika koroške fevdalne veleposesti Millesia, da je »dolžnost koroškega plemstva postaviti se na stran nemške ljudske stranke«, glede na enotnost koroške dežele s pretežno nemškim karakterjem.¹⁰ Koroška fevdalna veleposest, ki je v prejšnjih letih vsaj deloma simpatizirala z legitimističnimi konservativci, je zdaj dokončno zapustila fevdalni kozmopolitizem in se odločno opredelila za nemški nacionalizem in zanj tudi zastavila vse sile. Te sile pa ravno na slovenskem področju spričo ogromnih kompleksov dominikalne posesti niso bile majhne.

Spričo povečane agitacije nemških nacionalcev so tudi koroški nemški klerikalci spremenili taktiko in začeli bolj odkrito poudarjati svoj nemški značaj. To je bilo v skladu s splošnim takratnim stališčem krščanskosocialne stranke, ki je leta 1899 izdala skupaj z nemškimi nacionalci in vsenemci tako imenovani binkoštni program nemških narodnih zahtev. Volilno zvezo s slovenskimi klerikalci so zato na moč prikrivali. Ta zveza je bila realna dejansko le v šmohorsko-spittalskem okraju, kjer so konservativni glasovi štirih slovenskih občin Ziljske doline že enkrat odigrali vlogo jezička na tehtnici v prid klerikalnemu kandidatu. V celovško-velikovškem volilnem okraju, kjer bi od te zveze morali pridobiti Slovenci, pa so to pot nemški klerikalci dejansko popolnoma odpovedali in izvedli prikrito abstinenco, zaradi česar je zmaga nemškega nacionalnega kandidata, predsednika koroške kmetijske družbe Tscharreja bila še bolj trdna. Nemško politično katoliško društvo za Koroško je v svojem volilnem proglasu sicer poudarjalo, da nemškim klerikalcem ni na prvem mestu nemštvo, marveč krščanstvo,

a v isti sapi je tudi ono postavljalo za cilj, »da se nemški jezik ohrani kot posredovalni jezik, ker edino to jamči enotnost uprave cesarstva in njegovo moč navzven in navznoter.« Slovenci na Koroškem v tem proglasu niso bili omenjeni. Za poudarjeno nacionalistično stališče nemških krščanskih socialcev na Koroškem je značilna ocena v »Freie Stimmen«, ki so pisale, da so se koroški nemški klerikalci »pred in med volitvami kazali, kot da so se končno ločili od nacionalnih Slovencev in odkrili svoje nemško srce.« List je omenjal tudi izjavo glavnega urednika nemškega klerikalnega glasila Walcherja, ki da je na nekem zborovanju izjavil, da bi prenehal biti duhovnik, če bi kot tak ne mogel ostati dober Nemec.¹¹ Spremembo v nastopanju nemških klerikalcev je opazil tudi socialdemokratski organ, ki jih je ošvrknil: »Zdaj se imenujejo krščanske socialce . . ., so pa ostali stari klerikalci. Razlika je v tem, da besedico ‚nemški‘ na vsakem zborovanju po nekajkrat izgovarjajo, če niso ravno med Slovenci . . .«¹²

Slovensko katoliško politično društvo, katerega predstavniki so se v začetku leta udeležili tudi II. slovenskega katoliškega shoda v Ljubljani s kar 63 delegati, se ni niti potegovalo za volilno zavezništvo z nemškimi klerikalci niti ni samo razvilo kake posebne predvolilne aktivnosti. Volitve je pričakalo čisto rutinsko, v smislu starih metod, prav nič se ni pobrigalo za volivce v peti kuriji. Izdalo je sicer volilno brošuro z naslovom »Kdo je ljudstvu prijatelj in kdo sovražnik?«, ki pa je naštevale le splošne volilne argumente za konservativno katoliško stranko, o posebnih zahtevah slovenskega prebivalstva na Koroškem v tej brošuri ni bilo ničesar. Zato je bil tudi izid volitev, še posebno v beljaško-boroveljskem področju, za slovenske klerikalce dokaj presegnetljiv. »Mir« je poparjeno ugotavljal »grdo nemarnost merodajnih naših ljudi«¹³ in citiral tudi ugotovitev nemško nacionalnega lista »Kärntner Nachrichten«, da v tem volilnem okraju dejansko ni bilo sploh nobene dejavnosti slovenskih klerikalnih aktivistov.¹⁴

Spričo takšne neaktivnosti in pa popolne abstinence koroških nemških klerikalcev je bil rezultat v edinem na pol slovenskem volilnem okraju, v katerem je kandidiral Franc Grafenauer, izredno slab. V velikovškem političnem okraju, kot glavnem slovenskem delu tega okraja, je slovenska klerikalna stranka sicer dosegala znatno večino, vendar je nemški kandidat Tscharre tudi tukaj dosegel kar precej glasov (Grafenauer 68, Tscharre 39). Še slabše se je slovenska klerikalna stranka odrezala v sodnem okraju Celovec-okolica, tako da je v

tem sodnem okraju za Grafenauerja bilo oddanih le 14 glasov, medtem ko v čisto nemškem sodnem okraju Feldkirchen konservativnih glasov za Grafenauerja sploh ni bilo. Podrobni podatki za boroveljski sodni okraj niso znani v celoti. Še bolj fragmentarni so za ostale sodne okraje, vendar iz splošnega pisanja listov lahko zaključimo, da so tudi tam rezultati za slovenske konservativce bili znatno slabši od rezultatov pri volitvah leta 1897.

Stalnemu hromečemu učinkovanju neugodne razdelitve volilnih okrajev, ki je posebno prihajalo do izraza izven celovško-velikovškega volilnega okraja, se je pridružila še huda pasivnost slovenske klerikalne politične organizacije. Zraven tega so začele učinkovati tudi nove metode političnega boja s strani nemških nacionalcev, ki so na Koroškem doslej bile le sporadične, zdaj pa so postale tako rekoč pravilo. Nemški nacionalci so v zaostreni gospodarski krizi prešli na neposredno podkupovanje volilnih mož (posredne volitve so dovoljevale takšno podkupovanje zaradi malega števila mož, saj je le od teh bila odvisna odločitev pri glavni volitvi), podkupovanje pa so kombinirali s posamičnim strahovanjem. Slovensko glasilo je tedaj ugotavljalo: »Nasprotni boj, ostudno rovanje, laž in izdajstvo — denar in žganje — kol in nož — vse to se je zaklelo zoper nas kot ljut vihar . . . boj se je vnel po naših krajih. kakoršen je bil doslej nepoznan.«¹⁵ Da te ugotovitve niso bile le prazno in iz trte izvito, neuspeh prikrivajoče javkanje, potrjuje tudi ocena nemško nacionalnih volilnih metod v delavskem glasilu, ki je opozarjalo na »razuzdano agitacijo« nemških nacionalcev in ugotavljalo, da so ti volivce pridobivali s pivom, razbijali slovenska volilna zborovanja in izrabljali svojo gospodarsko moč. Povzročili so krvavi spopad v Št. Štefanu v vovberski občini. »Glasovi, ki so bili na ta način pridobljeni, ne pomenijo nobenega političnega prepričanja, izkazujejo kvečjemu moč denarja, piva, nerazumnosti, slabosti, šibkosti karakterja in odvisnosti,« je sodilo socialdemokratsko glasilo.¹⁶ Izrecno je to glasilo tudi potrdilo resničnost navedb slovenskega klerikalnega politika Podgorca, ki je naštel vrsto primerov nemško nacionalnega podkupovanja volivcev.¹⁷

Koroška socialdemokratska stranka, ki je nastopala samo v splošni kuriji, je bila kritična glede metod političnega boja nemških nacionalcev ne samo zato, ker so le-ti vzdrževali že zdavnaj preživeli sistem posrednih in javnih volitev, ampak tudi zato, ker so jim nemški nacionalci zaradi vplivanja na gospodarsko odvisno prebivalstvo, hudo

konkurirali v splošni volilni skupini, posebno med neimovitim slovenskim prebivalstvom, ki bi po svojih simpatijah lahko postalo rezerva socialdemokracije. V kritičnem pretresu volilnega proglasa Nemške ljudske stranke, ki ga je objavilo delavsko glasilo, je bila izražena težnja, izrabiti slovensko narodno zavest neimovitega slovenskega prebivalstva v splošni skupini za to, da bi raje glasovalo za internacionalno demokracijo kot pa za protislovenske nemške nacionalce. Socialdemokrati so zlasti opozarjali na očitna nasprotja v volilnem proglasu nemških nacionalcev, ki so se obračali na slovenske sodeželane in od njih zahtevali, naj »skupno korakajo z Nemci, ker morajo pravilno ceniti neprecenljivo vrednost priključitve veliki, močni kulturni naciji«, nekaj vrstic dalje pa so poudarjali nemške šovinistične zahteve. Zaradi tega pomeni ta apel, po sodbi socialdemokratov, apel slovenskim volivcem, naj »se prostovoljno vržejo pod kolesa. Poziv jih kliče na stran Nemcev samo v imenu boja proti slovenskim političnim duhovnikom — kako zvito! — a v isti sapi jim pravi, da hoče Nemška ljudska stranka vse podrediti svojemu nacionalnemu interesu: Ali naj torej Slovenci volijo svoje lastne klavce?« sprahuje koroško socialdemokrasko glasilo.¹⁸ Nekaj dni pozneje je izrazilo to glasilo tudi ogorčenje proti nemškim nacionalcem, ki so v volilnem boju tam, kjer so se bali prodora socialdemokratskih volilnih mož, uporabljali vsi sredstva, da bi izsilili glasove klerikalcev zase.¹⁹

Volilni izid v splošni skupini je pokazal, da so brezobzirne metode nemških nacionalcev v sistemu posrednih in javnih volitev bile učinkovite tudi proti socialnim demokratom, kakor so bile učinkovite proti slovenskim klerikalcem v kmečki skupini. Socialdemokratski kandidat Eich je to pot dobil vsega skupaj le 56 glasov, kar pomeni skoraj polovico manj kot leta 1897 (101). Pregled izida splošnih volitev po političnih okrajih pokaže, da so socialni demokrati napredovali samo v Laboški dolini (za 7 glasov), povsod drugod pa so nazadovali. Najhujše nazadovanje je bilo v političnem okraju St. Veit (21 manj), Beljak (19 manj) in Velikovec (9 manj). Podobno slab rezultat za nemškega klerikalnega kandidata, katerega so podpirali tudi slovenski klerikalci v splošni skupini, je bil tudi na slovenskem področju. Celo velikovski politični okraj je pokazal znatno slabšo podobo kot v isti skupini leta 1897. Najslabše je bilo v velikovškem sodnem okraju, kjer so konservativci dobili večino le še v občini Djekše. Nespremenjen je bil položaj v sodnem okraju Železna Kapla, v

sodnem okraju Dobrla ves pa se je položaj nekoliko izboljšal, ker so konservativci dobili večino v občini Rikarja ves. V pliberškem sodnem okraju so nemški nacionalci razširili svoje postojanke z zmago v občini Libeliče. Tudi za to volitev so podatki po občinah fragmentirani in ni mogoče podati podobe v celoti.

V splošnem je treba ugotoviti, da je volilni izid za slovensko klerikalno stranko (in tudi za socialne demokrate) bil zelo slab, dosti slabši od izida leta 1897. Vendar pa ta rezultat ni opravičeval zaključka, ki ga je neposredno po prvotnih volitvah napravilo glede celovško-velikovškega volilnega okraja socialdemokratsko glasilo, ko je veliko večino glasov, ki jih je dobil nemško nacionalni kandidat Tscharre, tolmačilo ne le kot posledico političnega in drugačnega pritiska, marveč tudi kot izraz »dejanskega obrata v javnem mnenju.«²⁰

Omenili smo že, da je Tscharre v resnici ostal še vedno v hudi manjšini v slovenskem velikovškem političnem okraju, omenili smo, da je popolnoma izostala podpora nemških klerikalcev, omenili smo metode političnega boja nemških nacionalcev. Naj omenimo še za nemške nacionalce ugodno dejstvo, da so s Tscharrejem kandidirali zelo privlačno osebnost. Kot predsednik koroške kmetijske družbe je bil privlačen za kmečke volivce, ki so zlasti v tem delu dežele preživljali posebno hudo gospodarsko stisko, tako kot priznan strokovnjak kakor tudi kot človek, v čigar rokah so bila znatna denarna sredstva, ki jih je kmetijsko ministrstvo delilo v podporo kmečkega gospodarstva s pomočjo kmetijskega društva. Razen tega, Tscharre ni bil izrazito vezan na nemško nacionalno stranko in je bil politično v širšem smislu nevtralen; ta stranka ga je kandidirala le zato, da bi z njim lažje prodirala.²¹

Že zaradi tega bi bilo težko govoriti o kakem radikalnem obratu v političnem, še manj pa v narodnem čustvovanju slovenskih kmečkih volivcev tega volilnega okraja ali celo sploh o glasovanju slovenskih volivcev v celoti. Dejstvo je, da volilna udeležba pri pravolitvah dokazuje, da je interes volivcev na Koroškem kot celoti močno padel. Medtem ko je udeležba v kmečkih občinah Koroške bila leta 1897 45,3 %, je bila l. 1901 samo še 35,20 %, pri čemer nam pregled vseh štirih volilnih okrajev pokaže, da med njimi ni bistvenih razlik, z izjemo Spittala, kjer je interes bil večji zato, ker je prišlo do ožje volitve. Še neugodnejši je položaj v splošni skupini, kjer se je volitev udele-

žilo samo 25 % volilnih upravičencev v primerjavi z 31,8 % leta 1897. Če pa pogledamo udeležbo volivcev, ki so imeli volilno pravico samo v splošni skupini, vidimo, da se jih je volitev udeležilo komaj 20,2 %, medtem ko jih je leta 1897 volilo še 27 %. Vse to kaže, da volilni sistem in pa splošni volilni položaj nista spodbudno vplivala na politično opredeljevanje koroških in še posebej slovenskih volivcev in to v taki meri, da iz volilnih izidov l. 1901 ni mogoče napraviti kakih daljnosežnejših zaključkov.

Koroški deželni zbor je leta 1902 končno sprejel reformo volilnega reda za deželni zbor, katere značilnosti so neposredna volilna pravica v podeželskih volilnih okrajih, uvedba četrte kurije na osnovi splošne, enake in neposredne volilne pravice in pa nova razdelitev kmečkih volilnih okrajev. V glavnem je bilo uveljavljeno načelo, naj voli vsak okraj le po enega poslanca. V ta namen so stare okraje iz leta 1861 po večini razdelili. Iz velikovškega sta nastala velikovski (sodni okraj Velikovec in Dobrla ves) in pliberški (sodni okraj Pliberk in Železna Kapla), iz šentviškega sta nastala dva, iz spittalskega tudi dva, iz šmohorskega pa šmohorski (sodni okraj Šmohor in Kötschach) in trbiški (sodni okraj Trbiž in Podkloster), celovski okraj se je razdelil na dva (sodni okraj Celovec in Borovlje) in na Feldkirchen (sodni okraj Feldkirchen), vendar je kljub tej delitvi celovski volilni okraj zaradi naraslega števila prebivalstva še vedno volil dva poslanca. To je bil nov mandat, ki je povečal število kmečkih predstavnikov v deželnem zboru od 14 na 15. Volilna okraja Wolfsberg in Beljak sta ostala nespremenjena in ohranila po 2 poslanca kot poprej. Nova razdelitev volilnih okrajev je, na podlagi podatkov o občevalnem jeziku l. 1880, položaj za Slovence nedvomno izboljšala. Dva od treh mešanih volilnih okrajev sta bila razdeljena. Večjo slovensko večino so imeli zdaj štirje okraji s 5 poslanci (Pliberk 92%, Velikovec 89%, Trbiž 64%, Celovec 75%). Na podlagi podatkov o občevalnem jeziku zadnjega štetja (leta 1900) pa je položaj bil že močno drugačen. Nemška večina z razdelitvijo starih volilnih okrajev ni napravila nobene koncesije slovenski stranki na Koroškem in tega tudi seveda ni nameravala.²² Deželne volitve, ki so bile še istega leta, so to nazorno pokazale.

Splošni volilni razred je bil razdeljen na štiri volilne okraje s štirimi poslanskimi mesti. Sestava volilnih okrajev je bila prav podobna državnozbornim volilnim okrajem v kmečki kuriji od leta 1873 do 1907 z razliko, da so zdaj v splošni kuriji volila tudi mesta. Glavna

sprememba je bila pri celovškem volilnem okraju, ki bi z vključitvijo mest, predvsem Celovca, po prebivalstvu tako narastla, da bi sorazmerje bilo povsem porušeno, zato so od tega volilnega okraja vzeli sodni okraj Feldkirchen in ga pripojili k spittalskemu volilnemu okraju. Tudi tokrat je slovensko prebivalstvo bilo razdeljeno na prav vse štiri volilne okraje splošne kurije. Po podatkih o občevalnem jeziku iz leta 1900 je bil delež slovenskega prebivalstva po posameznih volilnih okrajih naslednji: Celovec 51 %, Beljak 39 %, Spittal 6 % in St. Veit 1 %. V celovškem volilnem okraju so torej Slovenci imeli neznatno večino, toda zaradi vključitve mest, predvsem Celovca, z njihovim vplivom in gospodujočim položajem v okolici, so bile možnosti za Slovence v tem volilnem okraju že vnaprej minimalne.²³

Deželne volitve leta 1902 so prinesle slovenski stranki hud udarec. Namesto prejšnjih treh poslancev kmečke kurije v deželnem zboru jim je preostal le še eden. V razdeljenem nekdanjem volilnem okraju Velikovec je bil izvoljen Grafenauer kot edini slovenski deželni poslanec sicer z veliko večino 709 proti 141 glasovom. V drugem delu bivšega volilnega okraja Velikovec (Velikovec—Dobrla ves) pa je zmagal z neznatno večino nemško nacionalni kandidat Pleschiutschnig proti Podgorcu, in sicer s 594 proti 575 glasovom. Bivši velikovski volilni okraj kot celota je še vedno dal večino za Slovence (1247 proti 735). Razdelitev tega volilnega okraja se je torej izkazala kot slovenski konservativni stranki škodljiva. Njen šibki položaj severno od Drave v velikovškem sodnem okraju ni bilo več moč v taki meri nadomestiti z močnimi večinami z južnega brega Drave.

Še slabši je bil položaj v mešanih volilnih okrajih, zlasti v okraju Trbiž—Podkloster, kjer je to pot zmagal znani slovensko-nemški liberallec Abuja (430 glasov) proti slovenskemu klerikalnemu kandidatu Ehrlichu (174 glasov). Boljši uspeh so dosegli konservativni kandidati v okraju Beljak — Rožek — Paternion, kjer sta bila sicer izvoljena dva nemško liberalna kandidata (861 oz. 860 glasov), a kjer sta oba konservativna tudi dosegla znatno število glasov (Spittaler 597, Eller 555). Nemška krščanskosocialna stranka je to pot zmagala v Laboški dolini, kjer sta bila dva mandata in pa v spittalskem volilnem okraju, kjer je dobila en mandat. Povsod drugod so zmagali nemški liberalci. V celovško-boroveljskem volilnem okraju sta oba konservativna kandidata dobila blizu 40 % glasov, pri čemer je nemški kandidat Freitshofnig dobil manj kot slovenski kandidat Ure (575 oz. 601 glas).

Podrobni rezultati po občinah so znani samo fragmentarno.

Položaj v splošni kuriji je bil za slovensko stranko tudi tokrat neugodnejši. V še najbolj slovenskem, celovško-velikovškem volilnem okraju je z veliko večino zmagal nemški liberalni kandidat (4367 glasov), slovenski konservativni Ure je dobil 1292 glasov, socialdemokratski pa 1216 glasov. V vseh ostalih treh volilnih okrajih splošne kurije je prišlo do ožjih volitev. V St. Veit—Wolfsberg in v Spittal—Feldkirchen med liberalnim in klerikalnim kandidatom, v volilnem okraju Beljak—Borovlje pa med liberalnim in socialdemokratskim kandidatom. Pri vseh drugostopnih volitvah so zmagali kandidati nemško nacionalne stranke.

Pogled na razdelitev večin, ki so bile dosežene v posameznih občinah pri prvostopnih volitvah na osnovi splošne volilne pravice, pokaže za slovensko konservativno stranko porazen rezultat. V celem velikovškem političnem okraju je dosegla večino le v 9 občinah, od tega nobene severno od Drave, po eno v dobrlaveškem in železnokapelskem sodnem okraju in 7 v pliberškem sodnem okraju. Celo občine, kjer je ta stranka vse doslej zmagovala, kakor so občine Bela, Globasnica, Rikarja ves itd., so to pot dobile nemško nacionalno večino. V boroveljskem sodnem okraju je z večino glasovala za slovensko konservativno samo občina Sele, v rožeškem sodnem okraju pa samo občina Št. Jakob, v sodnem okraju Celovec-okolica občine Škofiče, Zgornja Vesca, Bilčovs, Medgorje in Št. Martin pri Celovcu. Zmaga v tej zadnji občini pomeni vsekakor izjemen uspeh. V občinah beljaškega sodnega okraja je bila dosežena konservativna večina v eni občini in to v Vernberku, tik ob narodnostni meji, kjer je sicer celo v kmečki kuriji običajno zmagovala nemško nacionalna stranka. Prav ta primer občine Vernberk kaže, kako težko ali celo nemogoče je iz teh podrobnih volilnih rezultatov ustvarjati zaključke o narodnostni orientaciji oziroma zavednosti prebivalstva. V Ziljski oziroma v Kanalski dolini so konservativno glasovale občine Brdo, Št. Štefan na Zilji, Pontabelj in Lipalja ves.

Pomembni so rezultati, ki jih je v splošni kuriji dosegla socialdemokratska stranka. Le-ta je potrdila svoj uspeh iz leta 1901 v vseh občinah razen v občini Lipalja ves, Pontabelj in Kotlje, ki so to pot kot že omenjeno vse glasovale konservativno. Že ta rezultat opozarja, da je za volivce teh občin alternativa bila konservativna ali socialdemokratska stranka, ne pa nemško nacionalna.

Tendenca direktnega prehajanja konservativnih glasov k socialdemokratom (in narobe) je bila potrjena tudi pri drugostopnih volitvah v beljaško-boroveljskem volilnem okraju, kjer so socialdemokrati dobili večino še v dveh občinah (Lipalja ves, Bekštanj), in okrepili s pomočjo prej konservativnih glasov svoj položaj še v vrsti drugih občin.

Delnemu nazadovanju v Mežiški dolini so socialni demokrati lahko postavili nasproti pomembne uspehe na dveh drugih sektorjih. Prvi je beljaško-boroveljski, kjer so pridobili absolutno večino celo v mestu Beljak. Občine s socialdemokratsko večino so tvorile sklenjen blok od Trbiža v Kanalski dolini čez spodnjo Ziljsko dolino do občine Vajškra (Landskron) severno od Beljaka v Dravski dolini. To socialdemokratsko »ozemlje« je mogoče razložiti z gospodarsko in socialno strukturo prebivalstva, v veliki meri živečega od meznega dela, ki je zajemalo tudi velik del manjših in malih kmečkih posestnikov. Drugi sektor, na katerem so si socialdemokrati ustvarili sklenjen blok štirih občin, pa leži na področju južnega slovenskega pobočja Svinjske planine, kjer industrije praktično ni bilo. To so občine Važenberk, Vovbre, Djekše in Grebinj. Te izrazito kmečke občine so torej dale socialdemokratsko večino, medtem ko so v edini občini sodnega okraja, v kateri je bilo močnejše zastopano proletarsko prebivalstvo (brezposelni delavci opuščenih fužin na Lipici), v občini Ruda, dobili večino nemški nacionalci! Socialdemokratska večina v slovenskih občinah sodnega okraja Velikovec je izrazit primer prodiranja socialdemokratskega vpliva med kmečko prebivalstvo.

V prvi vrsti se je treba vprašati, kje so vzroki za tako občutno nazadovanje slovenskih konservativnih glasov celo v kmečki kuriji, kaj šele v splošni kuriji. Deloma najdemo odgovor že v vselej prisotnem učinku razdelitve volilnih okrajev, ki je povzročil, da se je interes slovenske konservativne stranke osredotočil na velikovski politični okraj, povsod drugod pa je ta interes bil minimalen, ker ni bilo upanja na uspeh. Sorazmerno močna agitacija slovenske klerikalne stranke v velikovškem političnem okraju v primerjavi z ostalim področjem, razbitim na mešane volilne okraje, nam to potrjuje. Zanimivo potrdilo tega diskriminacijskega učinka razdelitve volilnih okrajev najdemo tudi v nemškem krščansko socialnem glasilu, ki je po volitvah v obširnem uvodniku ostro kritiziralo slovenske konservativce, katerim je pripisovalo glavno krivdo za neuspeh. V tej kritiki je bilo ugotov-

ljeno, da slovensko katoliško politično društvo omejuje svojo dejavnost na velikovski politični okraj in da sploh nima organizacije v občinah celovške okolice in Borovelj, še manj seveda dalje proti zahodu.

Drugi in najbrž glavni vzrok za tako nenavadno slab uspeh v kmečki kuriji pa je bil pri slovenski stranki sami, ker se je praktično popolnoma pasivizirala in bila tudi politično popolnoma netvorna. Sredi med koroško nemško krščansko socialno stranko in med slovensko klerikalno stranko na Kranjskem in Štajerskem so koroški slovenski konservativci tvorili v političnem oziru že kar anahronističen pojav, oklepaje se krčevito zastarelih vodil in metod legitimističnega narodnoslogaškega konservativizma, ki so že zdavnaj izgubile sposobnost držati pod svojim vplivom tradicionalne volivce in seveda še manj bile sposobne pridobivati nove. V sporu z ljubljansko klerikalno centralo zaradi svojega slogaštva, v sporu z nemškimi krščanskimi socialci na Koroškem zaradi razlik tako v nacionalnem vprašanju kot v pogledih na klerikalizacijo stranke, so koroški slovenski konservativci izgubljali perspektivo in zapadali v pasivnost. Čeprav so v obeh glavnih mešanih volilnih okrajih (Celovec—Borovlje in Beljak—Trbiž) bili v volilnem dogovoru z nemškimi krščanskimi socialci in v obeh teh krajih volili po enega slovenskega in enega nemškega krščanskega kandidata, je to sodelovanje bilo dejansko jalovo. Razlika v številu glasov za kandidate obeh narodnosti v teh dveh volilnih okrajih kaže, da v beljaškem okraju nemški konservativci niso glasovali za slovenskega kandidata Ellerja (dobil je 42 glasov manj kot nemški konservativni kandidat Spittaler), v celovško-boroveljskem volilnem okraju pa obratno, nemški konservativni kandidat ni bil posebno privlačen za slovenske volivce in je dobil manj glasov od slovenskega. Nemški krščanski socialci, ki so samostojno pridobili tri nove mandate v deželni zbor, so se šteli za moralno upravičene grajati slovenske konservativce zaradi njihove neaktivnosti. V tej kritiki je bilo rečeno, da slovensko konservativno politično vodstvo obstaja samo na papirju in da ni izpolnilo svoje naloge ne v organizacijskem ne v agitacijskem pogledu, zlasti pa, da so bili slovenski župniki popolnoma pasivni. Ni bilo ne volilnih zborovanj, ne sestankov zaupnikov, sploh ni bilo nobenega stika z ljudmi po deželi. Urednik »Mira« je res prezaposlen, več od njega ni moč zahtevati, a očitno župnikov ni dovolj orientiral. Krščansko socialno glasilo je takoj pristavilo svoj piskrček, češ kako škodljivo je, da slovenski župniki niso naročeni na »Kärntner Zeitung«.

List je tudi kritiziral razpored kandidatov: Grafenauerja bi bilo treba kandidirati v ogroženem velikovško-dobrlaveškem okraju, medtem ko bi Podgorca bilo treba kandidirati v varnem plibersko-železnokapelskem okraju in bi tako oba mandata bila zagotovljena. Prav tako je kritiziralo dejstvo, da so slovenski konservativci v mešanem volilnem okraju Beljak — Borovlje — Paternion kandidirali učitelja Ellerja in niso upoštevali razpoloženja nemških konservativnih kmetov, ki do tega stanu nimajo zaupanja. Še posebno pa je list grajal napako slovenske konservativne organizacije, ki sploh ni posegla v volilni boj v četrti kuriji in tam prepustila stvari popolnoma samim sebi.²⁴

Tretji dejavnik neuspeha slovenskih konservativcev sta bila naraščajoča aktivnost in pritisk nemških nacionalcev. Gospodarski položaj v deželi je bil še vedno zelo kritičen, velika negotovost, v kateri so živeli od fužin, rudnikov in lesne industrije odvisni kmetje in polproletarci, je nemškemu podjetnikom in njihovemu uradništvu lajšala nalogo. Prav slovensko področje Roža in Podjune pokaže najizrazitejše primere odvisnosti volivcev od volje nemških podjetnikov.

Velika odvisnost slovenskih volivcev ni bila na škodo samo slovenski konservativni stranki, ampak tudi socialni demokraciji, kateri bi sicer ti glasovi po socialnem položaju morali pripasti. Slovenski občini Bistrica v Rožu in Slovenji Plajberk sta v splošni kuriji skoraj stoddototno glasovali nemško nacionalno. Tu gre za očiten primer izsiljevanja volivcev s strani nemških fužinarskih in rudniških uradnikov, saj je prebivalstvo zaradi težke krize, v kateri so bila podjetja v obeh občinah, živelo v neprestanem strahu pred odpusti in se nemškemu podjetjem ni upalo zameriti. Pri prvih volitvah v beljaško-boroveljskem okraju splošne kurije, 5. novembra 1902, je nemško nacionalni kandidat dobil 2300 glasov, socialdemokratski 2171, nemško slovenski konservativni 771. Ker noben ni dobil absolutne večine, so bile potrebne ožje volitve med nemško nacionalnim in socialnim demokratskim kandidatom, ki so jih opravili tri dni pozneje, 8. novembra. Nobenega znaka ni, po katerem bi lahko rekli, da so socialdemokrati stopili v stik s slovenskimi konservativci oz. nemškimi krščanskimi socialci, da bi si zagotovili podporo pri ožji volitvi za svojega kandidata. S pomočjo konservativnih glasov bi jim zmaga bila gotova. Očitno pa so na tako zmago zatrdno računali, pač v pričakovanju, da se bodo konservativni volivci vsaj abstinirali, če že ne bodo glasovali za socialdemokrata. Še posebej so na tako zadržanje, kot lahko sklepamo iz po-

znejšega reagiranja socialdemokratskega tiska, računali med slovenskimi volivci, za katere pač iz nacionalnih razlogov ni bilo mogoče pričakovati, da bodo volili nemškega nacionalca. Dejansko pa je pri ožji volitvi zmagal nemško nacionalni kandidat s prav majhno razliko glasov (203) nad socialdemokratom (nemško nacionalni kandidat Breitegger 2991, socialdemokrat Riese 2788 glasov). V svojem razočaranju je socialdemokratsko glasilo trdilo, da je Breitegger zmagal s pomočjo volilne geometrije, terorja in Slovencev. Dejstvo, da je sodni okraj Feldkirchen bil dodeljen v splošni kuriji k Spittalu, Paternion pa k beljaško-boroveljskem volilnem okraju (tu so nemško nacionalci bili močni) je šlo v škodo socialdemokratom. Socialdemokratsko glasilo je tudi ugotavljalo, da so podjetniki in fabrikanti dirigirali svoje delavce, navajalo je primer, kako je neki podjetnik organizirano poslal na volišče 120 svojih delavcev, ki so morali voliti nemško nacionalno. V tem oziru so pač socialni demokrati to pot delili usodo s slovenskimi konservativci pod pritiskom istih nemško nacionalnih faktorjev. Za nas najbolj zanimiva pa je končna ugotovitev socialdemokratskega lista: »V Slovenjem Plajberku je padlo 110 glasov za Breiteggerja, medtem ko v tem kraju znajo nemški le uradniki, vsi ostali pa so trdi Slovenci. V Bistrici v Rožu je padlo 164 glasov za Breiteggerja in tudi od teh 164 volivcev zna komaj 10 nemški; podobno v drugih slovenskih krajih. Slovenji Plajberk in Bistrica v Rožu sta sama prinesla nacionalcem več glasov kot pa znaša njihova večina. Kako vendar pridejo nacionalci do teh glasov? *Slovenci so jim zagotovili njihovo zmago* — Slovenci naj bi postali pametnejši, nacionalci pa naj bi se zaradi svoje zmage močno sramovali.«²⁵

Hudovanje socialdemokratskega lista zaradi za las izgubljene zmage, ki bi socialdemokratom zagotovila prvič v zgodovini mandat v koroškem deželnem zboru, je gotovo razumljivo. Podrobnejši pregled podatkov o prvih in ožjih volitvah v beljaško-boroveljskem okraju splošne kurije pa pokaže, da so očitki tega glasila na račun Slovencev bili dokaj krivični. Pri ožjih volitvah so socialdemokrati dobili 617 glasov več kot pri prvih volitvah. Od teh pa so slovenske občine same prispevale kar 409 glasov ali celih 66,2 %! Če upoštevamo, da je po podatkih štetja leta 1900 v tem volilnem okraju bilo samo 39 % slovenskega prebivalstva, potem je treba ugotoviti, da je ravno slovensko prebivalstvo največ prispevalo k temu, da se je socialno demokratski kandidat v ožji volitvi tako nevarno približal nemško liberal-

nemu. Med slovenskimi občinami jih je cela vrsta takih, kjer je pri prvih volitvah konservativni kandidat dobil znatno število glasov, socialdemokratski pa nobenega ali pa le posamezne, a v katerih je pri ožjih volitvah socialdemokratski kandidat dobil močne deleže glasov. Take občine so na primer: Kostanje (število konservativnih glasov pri prvih volitvah — 27, število za socialnodemokratskega kandidata pri prvih volitvah — 0, število glasov za socialdemokratskega kandidata pri drugih volitvah — 30), Lipalja ves (12, 4, 29), Žabnice (28, 8, 23), Vernberk (64, 14, 54), Svetna ves (41, 0, 35). Omenili smo že primer občine Bekštajn, kjer je socialnodemokratski kandidat s pomočjo slovenskih konservativnih glasov dobil pri ožji volitvi večino. Tudi v občini Marija na Zilji so konservativni volivci očitno močno okrepili glasove za socialdemokratskega kandidata. Nasprotno pa je v nemških občinah tako izrazitih primerov podpiranja socialdemokratskega kandidata s strani konservativnih volivcev pri ožji volitvi prav malo in še ti niso tako močno poudarjeni. Med take občine lahko štejemo Pontabelj v Kanalski dolini, Landskron, Treffen, Paternion in morda še Stockenboi. Pozornost pa vzbuja dejstvo, da sta med nemškimi občinami dve taki, v katerih so socialdemokrati pri ožji volitvi močno nazadovali. Ena je Arriach, kjer so dobili pri prvi volitvi 37, pri drugi pa 24 glasov; a najhujši je gotovo primer Plajberka, tega izrazito delavskega področja, kjer so socialdemokrati dobili pri prvi volitvi 115 glasov, pri ožji pa samo še 65 ali za celih 50 glasov manj! Očitno gre tudi tukaj za primer pritiska podjetnikov na delavce — dokaz kako je ta pritisk bil učinkovit celo tam, kjer je socialdemokratska organizacija bila že močna. Prav ta primer kaže, da podleganje slovenskih odvisnih volivcev v Bistrici v Rožu, v Slovenjem Plajberku nemškemu podjetnikom nikakor ni bilo izjemno. Jeza socialdemokratskega glasila na slovensko prebivalstvo v teh dveh občinah zato vsekakor ni bila upravičena; še posebno ne, ker je šlo za politično v delavsko razrednem smislu še neprebujene in neorganizirane ljudi, glede katerih socialdemokratska stranka že spričo rezultata pri prvih volitvah ni mogla imeti nobenih utvar, saj je že tedaj v Slovenjem Plajberku bilo oddanih za nemško nacionalno stranko več kot 90 % glasov, za socialdemokratsko pa komaj eden in prav tako v Bistrici v Rožu za nemške nacionalce več kot 95 % glasov, za socialdemokrate pa le štiri. Vrh tega je res, da socialno demokratska stranka na Koroškem ni storila ničesar, da bi delovno prebivalstvo na slovenskem področju

orientirala v nacionalnem vprašanju, kar bi eventualno lahko preprečilo, da bi slovenski ljudje volili nemške nacionalce in se zaradi tega ni mogla sklicevati na absurdnost nasprotja med njihovim slovenskim poreklom in političnim glasovanjem za nemške nacionalce.

Volilni rezultat je pokazal, da je slovensko konservativno gibanje na Koroškem v hudi krizi in da se postavlja vprašanje njegovega nadaljnjega obstoja. Očitno je bilo dejstvo, da na stari idejni osnovi, s starimi prijemi političnega dela ne gre več naprej. Prvi so kritičnost položaja spoznali nemški krščanski socialci in ga v že omenjenem kritičnem članku po volitvah očitno razodeli slovenskemu prebivalstvu in seveda skušali obrniti sebi v prid: »Slovenski narod!« je pisalo nemško krščansko socialno glasilo. »Če hočeš uveljaviti svoje pravične zahteve, če hočeš znova pridobiti to, kar si izgubil, potem se takoj organiziraj! ... Ustvari si strankarsko vodstvo, ki bo res vedno s teboj v stiku, ki bo v tebi koreninilo in ki bo za slovenski narod praktično tudi delalo! Slovensko ljudstvo! Če pa bi v tej zvezi naletelo na težave, potem ti stoji na razpolago še druga pot: priključiti se medtem Katoliškemu političnemu ljudskemu društvu (Celovec, Tiskarna Sv. Jožefa), v katerem je prostora tudi za tiste Slovence, ki so najprej katoliški in potem šele narodni. Katoliško politično ljudsko društvo šteje med svojimi člani že Slovence, katerim je pri zadnjih volitvah rade volje dajalo zelo veliko obvestil in bi tudi rado bilo pripravljeno pomagati poklicanim zastopnikom na osnovi dosedanjih izkušenj pri novi organizaciji Slovencev.«²⁶

Sirenski glasovi nemških krščanskih socialcev so bili le opozorilo več, da se je slovenskim konservativcem na Koroškem treba odločiti: ali tesnejša priključitev k nemškemu klerikalnemu taboru in s tem odpoved od narodne slovenske enotnosti ali pa tesnejša naslonitev na slovensko klerikalno stranko na Kranjskem v smislu naravnega prava in s tem odpoved starokopitnemu konservatizmu in preživelemu slogaštvu, vključitev v proces klerikalizacije in idejne radikalizacije, krepitev klerikalnega demokratizma. Videli bomo, da so se koroški slovenski konservativci odločili v tem položaju za drugo pot. Prihod dr. Janka Brejca na Koroško prihodnje leto (1903) je bil zunanji znak te orientacije.

Tako so se koroški katoliški Slovenci na začetku zadnjega političnega obdobja življenja v avstro-ogrski monarhiji, obdobja uvedbe splošne enake in neposredne volilne pravice, obdobja usodne zaostritve

narodnostnega boja in odnosov med imperialističnimi velesilami, odločili za naravno skupnost z ostalim slovenskim narodom na podlagi etnične sorodnosti, odločili se za pot, ki jih je konec koncev nujno morala pripeljati v odločilni konflikt z nemškim zgodovinskim principom. Postojanke, s katerih so konec leta 1902 izhajali, so bile na prvi pogled res obupno slabe in šibke. Če pa upoštevamo dejstvo, da je dotdanje politično življenje zajelo komaj tenko plast prebivalstva, da je na primer nemško nacionalni kandidat Metnitz, ki je zmagal v celovško-velikovškem volilnem okraju splošne kurije, dobil le 4367 glasov od 26.000 volilnih upravičencev, to je komaj eno šestino in da je ostalih pet šestin v mali meri glasovalo za socialdemokratskega in slovensko konservativnega kandidata, po svoji ogromni večini pa še stalo ob strani političnemu dogajanju in je pomenilo še nerazrešeno uganko, potem je jasno, da se je velika politična bitka za vpliv med množico slovenskega prebivalstva dejansko šele začejala.

Nadomestne volitve 10. oktobra 1905 v državni zbor v volilnem okraju Celovec—Velikovec. Nadomestne volitve so bile potrebne, ker je prejšnji poslanec A. Tscharre umrl 26. junija 1905. Volitev v tem pretežno slovenskem volilnem okraju l. 1905 je pomembna zaradi tega, ker je to prva in tudi zadnja državno zborna volitev po kurialnem sistemu z neposredno volilno pravico. Posredne volitve v deželni zbor so bile na Koroškem odpravljene šele z zakonom 5. septembra 1902 (na Kranjskem 5. novembra 1898), to je šele istočasno z uvedbo splošne kurije. Po določbah zakona iz leta 1896 pa je posredna volitev za državni zbor bila odpravljena šele obenem z odpravo indirektnih volitev za deželni zbor. Zato so na Koroškem državne volitve leta 1901 še v celoti bile izvedene na osnovi indirektnih volilnih pravic. Splošne državne volitve leta 1907 pa so bile že na osnovi splošne enake in neposredne volilne pravice. Tako pripada volitvam 1905 določena pomembnost, saj omogočajo pogled, kako se je direktna volilna pravica izkazala pri kmečkih volivcih tega volilnega okraja. To nam lahko daje oporo tudi za presojo, kako se je pri prejšnjih volitvah indirektna volilna pravica, zlasti z njo zvezane možnosti vplivanja s strani volilnih komisij pri drugostopnih volitvah, uveljavljala v odnosu na izraz dejanske volje slovenskega kmečkega volivca.

Čeprav je 10. oktobra 1905 šlo samo za nadomestne volitve v enem izmed volilnih okrajev Koroške, je vendar kampanja bila zelo inten-

zivna. V njej sta si spet stali nasproti samo dve stranki, in sicer Katoliško politično in gospodarsko društvo za Slovence na Koroškem in pa Deutsche Volkspartei in sta sami postavili oba kandidata za mandat. Med vzroki za posebno zanimanje političnih strank za te delne volitve je prav gotovo bila omenjena okoliščina, da je šlo za prve volitve v državni zbor z direktno volilno pravico, zaradi česar je bilo treba pričakovati večjo udeležbo kmečkih volivcev. Glavni vzrok pa je bil, da je po volilnem porazu leta 1902, ko je pri volitvah v koroški deželni zbor izgubila dva izmed treh mandatov, slovenska politična organizacija na Koroškem prešla v novo obdobje aktivnejšega delovanja in se trudila pridobiti Slovincem državnoborski mandat.

Bolj živahno delovanje slovenske politične organizacije je potekalo v znamenju njenega vse večjega klerikaliziranja v tesnejši naslonitvi na kranjsko Katoliško narodno oz. Slovensko ljudsko stranko. To je šlo v korak z vse razločnejšim omejevanjem od nemških krščanskih socialcev na Koroškem. Nasilec novega duha je bil odvetnik dr. Janko Brejc, ki se je avgusta 1903 naselil v Celovcu, kamor ga je iz Ljubljane pregnala napetost med njim in Šušteršičem. Brejcu koroške razmere niso bile nove, saj je srednjo šolo napravil v Celovcu. Politično pa je bil izšolan v kranjski stranki. S svojo organizacijsko sposobnostjo in zavzetostjo je poživil slovensko klerikalno politično organizacijo, jo začel usmerjati tudi k delavskim plastem, zlasti pa k mladini. Prvi vidni uspeh v tej smeri je bil mladinski shod 18. septembra 1904 na Velikem Strmcu z 900 udeleženci. Valentin Podgorc, ki je bil vztrajen zagovornik tesnega sodelovanja z nemškimi klerikalci na Koroškem, je bil od vodstva slovenske stranke začasno odrinjen.²⁷ Slovensko politično gibanje na Koroškem se sicer še ni odreklo slogaškega videza in je kot glavno znamenje v tej smeri treba presoditi to, da je uredništvo »Mira« prevzel Anton Ekar, ki je bil na glasu kot liberalec. Vendar ta zunanji videz na bistvu procesa klerikalizacije slovenske stranke ni ničesar spremenil. Katoliško politično društvo se je z dotlej neobičajno aktivnostjo lotilo volilne agitacije in v tem smislu storilo »orjaški napor«.²⁸ »Duša živahnemu gibanju je bil odbor političnega društva, organi pa rodoljubna naša duhovščina in lepo število zavednih narodnih razumnikov in kmetov.«²⁹ Razume se, da je to gibanje Slovencev vznemirilo nemške nacionalce, ki so po volilnih rezultatih leta 1901 in 1902 živeli v zavesti, da jim je v tem volilnem okraju državnoborski mandat za vselej zagotovljen. Zdaj pa so mo-

rali ugotoviti, da je ta mandat znova ogrožen. »V vrstah koroških poslancev ne sme biti prostora za slovensko klerikalnega motilca miru,« je zaskrbljeno zapisalo nemško nacionalno glasilo.³⁰

Slovenska klerikalna stranka je kandidirala Franca Grafenauerja. Njegova osebnost je združevala lastnosti slovenskega nacionalnega kandidata z lastnostmi kmečkega podeželskega kandidata, sprejemljivega tudi za nemške kmečke volivce. Ker je volilni okraj zajemal velik del nemškega ozemlja, je slovenska klerikalna stranka nastopala ne samo z nacionalnimi, marveč tudi z gesli splošnega klerikalnega značaja, sprejemljivimi za nemške volivce. V ta namen je izdala tudi nemško pisan letak in ga širila po nemškem delu volilnega okraja.³¹ Kljub določeni modernizaciji slovenskega političnega gibanja gesla katoliškega političnega društva niso segla čez interesno območje kmeta. Sploh je v tem pogledu slovenska klerikalna organizacija kazala malo iznajdljivosti in je kot program Franca Grafenauerja ponovila načela, ki si jih je slovenski kandidat Julij Kleinmayer postavil pred državno-zborskimi volitvami leta 1887. Ta načela so obsegala: olajšanje položaja podeželskega prebivalstva, volilna reforma za deželni in državni zbor, nastavitve uradnikov in učiteljev, zmožnih slovenskega jezika po okrajih s slovenskim prebivalstvom, reforma ljudskega šolstva za Slovence na Koroškem na podlagi verske vzgoje in pouka v materinščini.³² Značilen je volilni oglas, ki je trdil, da je vzrok kmečkih težav to, da je slaba vzgoja mladine izpridila posle in delavce, ki se sramujejo dela in hitijo za užitkom v mesto, polja pa ostajajo neobdelana; zato kmetje skoraj nimajo več obstanka.³³ Pač hudo poenostavljanje problemov kmečkega gospodarstva! Vse težave pripisuje na rovaš izprijene mladine in hlapcev in kaže za čudo malo posluha za potencialne volivce jutrišnjega dne, čeprav je splošna volilna pravica bila tik pred durmi.

Nemški klerikalci se volilnega boja niso udeležili. Ostali so pasivni, vendar pa niso izdali svojim volivcem navodil za abstinenco, kot je to želela nemško nacionalna stran.³⁴ Nemško nacionalna stranka je skušala ustvariti položaj, da bi glasovanje potekalo po čisto nacionalnih vidikih, kar bi pomenilo, da bi nemški glas za Grafenauerja veljal kot izdajstvo nemškega naroda. Ta namen pa ni bil dosežen, čeprav se je koroško nemško klerikalno glasilo na vse kriplje otepalo očitkov, da propagira Grafenauerja. Ugotavljalo je, da je volilni okraj nacionalno mešan in da je zaradi tega agitacija med nemškimi volivci

naravna. Tega so krivi predhodniki nemških nacionalcev, namreč liberalci, ki so volilne okraje tako razdelili: »Saj liberalci bi lahko čisto dobro slovenske okraje združili v en volilni okraj. Tega pa niso hoteli. Plodovi te krivice so začeli zoreti.«³⁵ V resnici so nemški klerikalci vso agitacijo med nemškimi volivci prepuščali slovenski stranki.

Nemški nacionalci so za svojega kandidata postavili Friedricha Seifritza, veleposestnika na Miklavčevem (občina Žitara ves), dolgoletnega župana, pivovarnarja, poštarja in tudi v drugih obrtnih panogah aktivnega človeka. Dejstvo, da so izbrali kandidata, ki je bil doma globoko doli v najjužnejšem delu slovenskega področja, je kazalo, da nameravajo politični prodor na slovensko ozemlje. Karakteristike kandidata so kazale, da se pri tem nameravajo opreti na sloj velikih posestnikov, vaških kapitalistov in močnih kmetov. Čeprav so nastopali proti »veleslovenskemu klerikalnemu Grafenauerju« kot človeku, ki se odkrito zavzema za »slovenizacijo šole in sodišč na Koroškem,«³⁶ torej proti slovenskim nacionalnim zahtevam, in čeprav so skušali v razmerju do nemških klerikalcev stvar postaviti kot zgolj nacionalno odločitev, vendar tudi oni niso mogli mimo tega, da ne bi upoštevali slovenskega značaja velike večine volivcev okraja kot posebne skupine. Volilni proglas Bauernbunda se je obračal »na volivce nemške in slovenske narodnosti«, svoj volilni oglas so priobčili v slovenskem jeziku v »Štajercu« in ga širili med slovenskimi kmeti; trdili so jim, da je gospodarski napredek na Koroškem mogoče pospeševati samo z mirnim in složnim sodelovanjem vseh Korošcev, naj bodo Nemci ali Slovenci. Obenem pa so dopovedovali slovenskemu volivcu, naj ne postavlja posebnih nacionalnih zahtev, češ »zaslepljenemu slovenskemu ljudstvu hočejo (slovenski klerikalci) ukrasti blagodat nemške šole in nemške izobrazbe.« Posebno značilen pa je v tej agitaciji poudarek, ko so svarili volivce pred Grafenauerjem kot človekom, ki »bi v deželi hotel tisto, kar je spodaj, obrniti na vrh,« s čimer so odkrito proglasili boj za ohranitev nacionalnih in razrednih pozicij nemškega vladajočega meščanstva v deželi.³⁷

Ta boj je podprl tudi vladni aparat. Znan je primer velikovškega okrajnega glavarja Klebla, ki je nastopil kot agitator nemške nacionalne stranke pri Seifritzu in ga nagovoril za kandidaturo.

Socialni demokrati se volitev in volilne agitacije neposredno niso udeležili. Delavci pač še niso imeli volilne pravice. Že splošno ravnanje socialnih demokratov na Koroškem pa je v tem letu bilo takšno, da je

podpiralo stališče nemške nacionalne stranke. V sporu, ki je nastal v začetku tega leta v celovškem škofijskem ordinariatu zaradi slovenskega vpisa v celovško matriko, je socialdemokratski »Volkswille« v celoti podprl stališče nemških nacionalcev.³⁹ Socialdemokratsko glasilo je tedaj tudi slavilo 25-letnico obstoja nemškega Schulvereina, kot organizacije, ki »ni nikoli zastopala napadalnih teženj in ki v glavnem ni imela ničesar drugega v mislih kot ohranitev nemške jezikovne posesti, torej nemške kulture — vsekakor smoter, kateremu nihče ne more odrekati moralne upravičenosti.«⁴⁰ V tem letu so socialdemokrati skupno z nemškimi nacionalci nastopali proti zahtevam klerikalnega tabora, zlasti v vprašanju kongruie (duhovniške plače). — Pri občinskih volitvah v Borovljah in okolici so tedaj socialni demokrati poudarjali, »da se ne sme zgoditi, da bi se obe svobodomiselni stranki (mišljeni sta socialdemokratska in nemško nacionalna) pri teh volitvah med seboj bojevali v korist smejočega se tretjega.«⁴¹

Šele dve leti pozneje je koroška socialna demokracija javno povedala, da se je dejansko tudi leta 1905 neposredno, čeprav prikrito, vmešavala v volilni boj za slovenski državnozborski mandat, in sicer na strani nemških liberalcev. Ker sta si stala nasproti samo nemško nacionalni in klerikalni kandidat in ker je bil izid odvisen od malo glasov glede na to, da je moč obeh strank bila izravnana, »socialdemokratski stranki ni preostajalo nič drugega, kot da svojim pristašem tajno namigne, naj glasujejo za Seifritza, da bi s tem ostal klerikalcem vstop v parlament zaprt.«⁴² Spričo neznatne razlike v glasovih za nemško nacionalnega in slovenskega kandidata je očitno, da je prav socialdemokratska stranka odločila izid volitev.

Zmagal je nemško nacionalni kandidat Seifritz z neznatno večino 84 glasov (2253 proti 2169) ali za 0,97 %. V vseh slovenskih sodnih okrajih je zmagal Grafenauer (Velikovec 51,39 %, Pliberk 76,41 %, Dobrla ves 57,73% in Železna Kapla 90,90%). Narodnostno mešani celovski sodni okraj je prinesel dvetretjinsko večino nemško nacionalnemu kandidatu (67,70 % in 32,29 %), vendar tudi to še ni pomenilo odločitve v korist Seifritzu. Vseh pet sodnih okrajev na slovenskem oziroma dvojezičnem ozemlju (Velikovec, Pliberk, Dobrla ves, Železna Kapla, Celovec) so kot celota še vedno dali večino za Grafenauerja (Grafenauer 1989, Seifritz 1763). Odločitev je prinesel šele čisto nemški sodni okraj Feldkirchen, kjer je slovenski klerikalni kandidat

dobil samo četrtno glasov (26,82 %). Šele če se prištejejo rezultati tega sodnega okraja rezultatom iz slovenskega oziroma dvojezičnega dela volilnega okraja, pride do navedene malenkostne difference v prid nemško nacionalnemu kandidatu. Volilna geometrija je tudi to pot odigrala svojo vlogo v prid ohranjanju pozicije nemškega političnega elementa.

Povprečna volilna udeležba je bila 68,55 %. Največjo volilno udeležbo sta pokazala dva slovenska sodna okraja (Pliberk 80,52 %, Železna Kapla 76,88 %). Ostali kraji pa so bili pod povprečjem. Nemški sodni okraj Feldkirchen ne kaže posebno nizkega odstotka volilne udeležbe (65,15 %), kar je znak, da se nemški klerikalni volivci niso načrtno abstinirali od volitev. Visoki odstotek volilne udeležbe v omenjenih dveh slovenskih sodnih okrajih govori o učinku dela slovenske organizacije, obenem pa o povečanem interesu kmečkega volivca zaradi odprave indirektnih volitev.

V celem je slovenska klerikalna stranka v vseh štirih slovenskih sodnih okrajih in v mešanem celovškem sodnem okraju napredovala povprečno za 8 % glasov v primerjavi z volitvami leta 1902. Če bi enako naraščanje klerikalnih glasov pokazal tudi nemški sodni okraj Feldkirchen, bi bil slovenski klerikalni kandidat dobil trdno večino. V resnici pa so klerikalni glasovi v tem sodnem okraju nazadovali za blizu 10 % vseh oddanih glasov. Prav ta izguba je omogočila zmago nemško nacionalnega kandidata. To je bil plod pasivizacije nemške klerikalne stranke in prehajanja nemških klerikalnih volivcev na pozicije nemškega nacionalizma. Nemško klerikalni jeziček na tehtnici se je obrnil v prid nemško nacionalnemu taboru.

Takšen izid volitev je dal v slovenskem političnem društvu nove spodbude tistim silam, ki so zagovarjale nemško slovensko klerikalno sodelovanje. »Sedanji naš propad,« je pisal »Mir« po volitvah »je nam silno čutna posledica slabega sporazumljenja s poštenimi Nemci, ki priznavajo našo enakopravnost. Kdor trdi, da nam takega sporazumljenja ni treba, ta žrtvuje našo stvar, za nas same je čas zamujen. Še pred petnajstimi leti so razmere bile vse druge. Ne bodimo otroci, pogledjmo razmeram v neprijetni obraz, a ne varajmo sebe in svojega ljudstva. — Sporazumljenje s krščanskimi Nemci je nam zdaj tem lažje, ker tudi oni nas potrebujejo.« V istem članku »Mir« tudi zavrača vsako misel, da bi bilo treba z bolj liberalno politiko pridobiti

liberalno usmerjene a narodnostno mlačne Slovence, zlasti v celovski okolici.⁴¹

Državnozbornske volitve l. 1907 po novem volilnem sistemu so že pokazale škodljive posledice, ki jih je prinesla razdelitev volilnih okrajev na Koroškem za razvoj slovenske politične zavesti in za možnost oblikovanja političnih taborov na slovenski podlagi.

Predvsem se je pokazalo, da glavni namen volilne reforme v nacionalnem vprašanju ni bil dosežen. Čeprav naj bi razdelitev volilnih okrajev po soglasnem namenu državnega zbora bila obenem tudi nacionalna ozemeljska razdelitev, se je na Koroškem nacionalni boj po novi razdelitvi volilnih okrajev le še bolj razplamtel. Vse nemške stranke, vključno socialnodemokracijo, so se trudile na kosih slovenskega ozemlja, prideljenih nemškim volilnim okrajem, pridobiti vsaka zase 'kar največji delež slovenskih glasov. Nacionalni značaj edinega slovenskega volilnega okraja so bili pripravljeni spoštovati samo socialni demokrati. Nemški krščanski socialci pred to vprašanje praktično seveda sploh niso bili postavljeni, pač pa nemški nacionalci. Ti so pokazali, da nikakor ne priznajo niti te nacionalne razdelitve na Koroškem, ki so jo sami izsilili na škodo Slovencev in so napeli vse sile, da osvojijo tudi ta slovenski volilni okraj in ga spremenijo v nemško posest. Na vso moč so se trudili, da bi na Koroškem v celoti uresničili geslo iz volilnega poziva parlamentarne zveze Deutsche Volkspartei, namreč »kar najbolj mogoče ohraniti prednost, ki pripada Nemcem po njihovem zgodovinskem položaju, po izobrazbi in davčni moči in to čez mero, ki jo postavlja njihovo število prebivalstva«.⁴² Geslo nemških nacionalistov, ki so ga ponavljali desetletja prej in pozneje, da je slovensko nacionalno gibanje tisto, ki moti nacionalni mir na Koroškem in ki pod vplivom »kranjskih«⁴³ agitatorjev ščuva ljudstvo k nacionalnem prepiru, to geslo se je spričo njihovega boja za edini slovenski volilni okraj izkazalo kot nesmiselna laž, ki se je obrnila proti svojim avtorjem.

Razmeroma jasne politične fronte so bile očrtane samo v slovenskem volilnem okraju *Borovlje, Dobrla ves, Železna Kapla, Pliberk*. Tudi to pot je tukaj na slovenski strani nastopila samo slogaško klerikalna stranka s kandidatom Francem Grafenauerjem. Spričo svoje dotedanje izključno kmečke orientacije je bila zelo negotova o izidu volitev; splošna in enaka volilna pravica je pripeljala na politično pri-

zorišče tudi slovenski kmečki in industrijski proletariat, za katerega se je dotlej zanimala le bolj v negativnem pomenu. Bojazen, da Grafenauer ne bi že pri prvi volitvi bil izvoljen z absolutno večino glasov in bi se moral podati tudi v ožjo volitev, pri kateri bi se lahko koalirali nemško nacionalna in socialdemokratska stranka, je bila pri vodstvu slovenske stranke zelo velika. Koroški socialdemokrati so že marca 1906 ob vladnem predlogu volilne reforme preračunali rezultate volitev l. 1902 v deželni zbor v IV. kuriji na nove državnozborske volilne okraje; to so bili še najbolj novi podatki o razpoloženju volivcev, ki jim je reforma dala odločilno besedo. In ta preračun je za slovensko stranko v slovenskem volilnem okraju bil kaj malo vzpodbuden: nemški liberalci 1237 glasov (42,8%), socialni demokrati 977 glasov (33,8%), slovenski klerikalci in slogaši 677 glasov (23,4 odstotka)! Res so socialdemokrati opozarjali na nezanesljivost tega preračuna glede izgledov slovenskega kandidata in spomnili na to, da slovenski klerikalci pri volitvah l. 1902 niso razvili skoraj sploh nobene agitacije.⁴⁵ A negotovost slovenskega političnega vodstva je vseeno bila velika, lastno ljudstvo zanj velika neznanka.

V Guštanju je 28. aprila Brejc celo govoril o možnosti, da bi prišlo do sekundarne volitve med nemško nacionalnim in socialdemokratskim kandidatom in da bi v tem primeru slovenska stranka glasovala za socialdemokrata.⁴⁶ Slovenski klerikalni voditelji so se skušali sporazumeti s socialnimi demokrati glede volitev v slovenskem volilnem okraju.

Socialni demokrati so na tak volilni sporazum radi privolili, ker so si s tem upali pridobiti glasove slovenskih manjšin v drugih volilnih okrajih, obenem pa so vedeli, da tudi v slovenskem volilnem okraju ne bodo dejansko ničesar izgubili, saj so bolje poznali razpoloženje slovenskih industrijskih in kmečkih delavskih volivcev kot pa slovenski politični klerikalni voditelji.

Malo verjetno je, da bi socialdemokrati sami resno bili računali na to, da bi njihov kandidat prišel v sekundarno volitev v tem okraju, čeprav so seveda v primerjavi z ostalimi slovenskimi volilnimi okraji tukaj bili socialdemokratski upi največji.⁴⁷ Res je sicer, da je »Arbeiterwille« po volitvah izrazil obžalovanje, da socialdemokrati niso dosegli boroveljskega mandata, z besedami: »Sodrug Kristan bi bil *edini* poslanec slovenske socialdemokratske stranke, ki ostaja sedaj v parlamentu brez svojega predstavnika.«⁴⁸ Toda to obžalovanje je zelo

skromno v primerjavi z hudim razburjenjem, ki ga je pri socialdemokratih povzročilo dejstvo, da njihov kandidat Eich ni prišel v velikovškem okraju v ožjo volitev, na kar so trdno računali. Značilno je tudi njihovo ironično pisanje (vsekakor tudi po volitvah), o »prav tako velikem kot nepotrebnem strahu« Slovencev za boroveljski mandat.⁴⁹ Koroški socialni demokrati so takole ocenjevali izglede slovenske klerikalne stranke pri koroških volivcih že dobro leto prej: »Čisto res je, da na Koroškem Slovenci, ki so tam obenem tudi klerikalni, z enako volilno pravico ne bodo pri svojem političnem zastopstvu prikrajšani.«⁵⁰

Nemški krščanski socialci so po volitvah celo trdili, da je bil 21. marca 1907 na sestanku Brejca, Walcherja in Rieseja, začet in pozneje dopolnjen volilni dogovor, po katerem so se socialni demokrati obvezali, da se bodo v slovenskem volilnem okraju delno abstinirali (oddanih naj bi bilo največ 1000 socialnodemokratskih glasov), s čimer bi omogočili Grafenauerju, da bi varno zmagal že pri prvi volitvi; podobni dogovori so bili baje istočasno sklenjeni tudi še za Zgornjo Koroško, Ziljsko dolino, Feldkirchen, Millstadt in Rožek.⁵¹ Socialdemokrati takega dogovora pred volitvami niso ne zanikali ne priznali. Število oddanih socialdemokratskih glasov (1446) pa kaže, da so čisto resno poskušali doseči za svojega kandidata kar najboljši rezultat. Nekaj dni pozneje so priznali, da so slovensko-socialdemokratski volilni dogovori *pred volitvami* dejansko bili, a da je socialdemokratska stran le zagotavljala, da v primeru ožjih volitev sicer ne more glasovati za Grafenauerja, da se pa bo strogo držala nacionalnega kompromisa glede razdelitve volilnih okrajev.⁵² O vseh teh volilnih dogovorih »Mir« v glavnem molči, očitno zato, ker je slovenska stranka bila zadovoljna s splošnim izidom volitev, posebno še v slovenskem okraju in ker si z rekriminacijami ni hotela prislužiti zamere pri socialistih. Nemški klerikalci, katerim je močni napredek socialdemokratov v zgornje koroških volilnih okrajih prekrizal politične račune in katerim je laboški mandat bil siguren tudi brez pomoči socialdemokratov, so pa po volitvah očitali socialdemokratom, da se niso držali volilnih dogovorov in med drugim tudi, da socialdemokrati v teh pogajanjih niso izrazili stališča, da bodo v vsakem primeru spoštovali nacionalno razdelitev mandatov.⁵³

Kako so dejansko tekli predvolilni pogovori in dogovori o slovenskem volilnem okraju, koroški socialni demokrati niso podrobneje po-

vedali. Gotovo je tudi, da so z lastno kandidaturo tam resno poskusili in da se slovenskemu meščanstvu na ljubo nikakor niso odrekli tega poskusa. A ravno dejstvo, da so za kandidata postavili slovenskega socialista iz vrst Jugoslovanske socialno demokratične stranke Etbina Kristana in pa njihovo pojasnjevanje tega dejstva, je že tedaj očitno pričalo, da hočejo spoštovati slovenski značaj tega volilnega okraja.

Kristanovo kandidaturo je sklenila koroška socialdemokratska konferenca 2. februarja 1907. Datum konference potrjuje razlago F. Zwittra o razlogih, ki so privedli do tega, da Cankarjeva kandidatura na Koroškem ni prišla v poštev; Cankarjev predlog, da bi ga določili za kandidata na Koroškem, odposlan dne 3. februarja z Dunaja, je namreč prišel prepozno. Mnenje F. Zwittra, da koroški socialdemokrati Kristana pač niso kandidirali brez njegovega poprejšnjega soglasja, potrjuje tudi okoliščina, da je Kristan že prej zahajal na Koroško in nastopal na slovenskih socialdemokratskih shodih (Sveče in Glinje) in na katere je nemško socialistično glasilo še posebej opozarjalo »naše slovenske strankarske sodruge«.⁵⁴ Kandidaturo Kristana na Koroškem so koroški socialni demokrati takole pojasnili: »Mislimo, da smo tedaj, ko smo postavili sodruga E. Kristana, urednika socialdemokratskega strankinega glasila Rdeči prapor v Ljubljani, imeli posebno srečno roko za stranko. Kristan je skupni kandidat nemških in slovenskih strankinih pristašev v tem okraju, za katerega je bil izbran slovenski kandidat, ker je okraj v veliki pretežni večini naseljen s Slovenci in ker po kompromisu, po katerem so bili mandati razdeljeni med posamezne narode, pripada Slovincem. Nemški strankarski sodrugi bodo s to kandidaturo še toliko bolj sporazumni, ker sodrug Kristan obvlada nemški jezik precej bolje kot marsikateri nekdanji nemško nacionalni državnozborski poslanec Koroške in ker je odličen govornik.«⁵⁵

Že po volitvah je socialdemokratsko glasilo razlagalo, kakšno bi bilo zadržanje socialdemokratov v primeru ožjih volitev med nemškim in slovenskim kandidatom: »Kajti v tem si morajo biti (Slovenci) na jasnem, da socialdemokratska stran strogo spoštuje nacionalni kompromis, ki ga je sklenilo vseh osem avstrijskih narodov, ko so določali pri volilni reformi število mandatov za vsak posamezni narod. Premikati posamezne mandate po momentanih razpoloženjih ali konstelacijah od enega naroda k drugemu, to se ne spodobi političnim strankam, ki nacionalne vojske nočejo namenoma podžigati, niti niso za to

sploh pristojne. Slovenci so zaradi tega tudi morali vedeti, da jim je boroveljski mandat sigurna posest. Če bi v Borovljah prišlo do ožje volitve med slovenskim in nemškim nacionalnim kandidatom in bi pri tem odločali socialdemokrati, potem bi se zdržali glasu — kajti za klerikalce ne bi mogli glasovati, toda s svojo volilno abstinenco bi pozitivno prispevali k temu, da slovenski mandat ne bi padel v nemške roke.«⁵⁶

V vseh ostalih volilnih okrajih je Slovencem bil zaradi volilne geometrije samostojen nastop onemogočen. Slovenska stranka je bila primorana v vseh teh okrajih taktizirati, pri čemer so odločali včasih idejni, včasih pa nacionalni vidiki, čeprav je v načelu skušala podpreti nemškega krščansko socialnega kandidata.

V *beljaškem volilnem okraju* ni bilo upanja na samostojen nemško slovenski klerikalni uspeh. Voditelji katoliškega političnega društva so sklenili podpreti socialne demokrate in so za to pridobili tudi nemške krščanske socialce. Socialdemokrati so namreč odklanjali direktne volilne dogovore z nemškimi krščanskimi socialci, bili pa so pripravljeni take dogovore sklepati s slovensko stranko.⁵⁷ Nemški krščanski socialci so v volilnem okraju Beljak najprej postavili skupno s Slovenci svojega kandidata (Wiegele), a še pred volitvami so ga umaknili. To so storili po posredovanju slovenskega političnega društva in na željo socialnih demokratov. Wiegele kot krščanski sociallec in kmet bi socialnim demokratom odvzel mnogo glasov, tako da je bila nevarnost, da socialdemokratski kandidat ne bi bil izvoljen že pri prvi volitvi. Pri ožji volitvi pa bi utegnil biti izvoljen kandidat vse-nemške stranke. »Arbeiterwille« je pozival slovenske volivce, naj volijo socialdemokratskega kandidata že pri prvih volitvah in pri tem poudarjal, da je socialdemokratski kandidat nasproti njim nacionalno pravičen.⁵⁸ Dejansko so Slovenci takoj strnjeno glasovali za socialdemokrate in s tem bistveno pripomogli k njihovi odločilni zmagi že pri prvih volitvah. V treh občinah beljaškega volilnega okraja (Bekštanj, Marija na Zilji, Vernberg), v katerih je po štetju l. 1900 bilo skupaj 80% prebivalcev s slovenskim občevalnim jezikom, je bilo oddanih 75,5% glasov za socialdemokrate. Njihova večina v celem volilnem okraju je znašala 1424 glasov, samo na področju teh treh slovenskih občin pa so dobili 799 glasov, med njimi, po navedbah »Mira« 614 volivcev slovenske stranke.⁵⁹

Socialdemokrati so pozneje skušali slovenski prispevek omalovaževati in so pisali, da bi Slovenci volili socialdemokrate, tudi če krščansko socialni kandidat Wiegele ne bi bil odstopil, češ da si jih je Riese na svojih shodih že sam pridobil.⁶⁰ Koliko ta trditev drži, seveda ni mogoče ugotoviti. Dejstvo pa je, da so socialdemokrati tedaj v beljaškem volilnem okraju agitirali med Slovenci ne samo s socialnimi gesli, marveč tudi s takšnimi, ki so računali na slovensko narodno zavest. Na socialdemokratskem zborovanju v Podravljah je Riese govoril o nacionalnem vprašanju in glede Slovencev dejal: »Kdor je Slovenec, naj ostane Slovenec.«⁶¹ Socialistični list pa je še 5. maja Slovincem v beljaškem okraju priporočal, naj volijo Rieseja, »ki je nasproti vam (t. j. Slovincem) nacionalno pravičen.«⁶² Posebno obsežno je Riese govoril o nacionalnem vprašanju 18. aprila v nekdanjem koroškem glavnem mestu Št. Vidu na Glini. Tukaj je v diaspori živel znatno število Slovencev, a Riesejev govor vsekakor ni bil namenjen samo njim. O tem govoru je najti kratko beležko le v nemško nacionalnem listu, socialdemokratski tisk ga ni prenesel širšemu krogu. Riese je izvajal: vsak narod naj bo nacionalen, stare meje naj se odpravijo in prilagode potrebam narodnosti, skupne stvari naj se obravnavajo skupno, razumljiva je potreba po nemškem državnem jeziku.⁶³ Govoril je torej zelo splošno in le v glavnih obrisih po brnskem narodnostnem programu socialne demokracije, nacionalnega vprašanja na Koroškem neposredno ni omenil. Svoji parafrazi brnskega nacionalnega programa je dodal samo nekaj »izvirnega«, namreč zahtevo po nemškem državnem jeziku, čemur se je bil brnski program zavestno izognil.

Če so socialdemokrati trdili, da je Rieseju že v tako veliki meri uspelo pridobiti slovenske volivce neposredno s svojimi previdnimi volilnimi gesli, potem je to samo znak, kakšno rezervo je tedaj za socialdemokracijo na Koroškem pomenilo slovensko nacionalno vprašanje, če bi do njega zavzeli pozitivno stališče, kakor je bilo v Riesejevih agitacijskih nastopih le nakazano. Že tedaj bi z najskromnejšim upoštevanjem slovenskih potreb dobili v mešanih volilnih okrajih pri slovenskih volivcih trdno oporo.

V *ziljskem volilnem okraju*, kjer je bilo 29% prebivalstva s slovenskim občevalnim jezikom, je slovenska klerikalna stranka podprla nemškega krščanskega kandidata Khevenhüllerja. Vendar pa je slovenska agitacija v tem odmaknjenem področju bila relativno šibkejša,

usmerjala se je v glavnem proti nemškim nacionalcem, medtem ko je socialdemokrate puščala ob strani. Tako npr. govornik Arnetz na zborovanju v Vratih — Megvarje.⁴⁴ Podrobni volilni podatki za to področje so zelo nepopolni, a »Mir« računa, da je za Khevenhüllerja bilo oddanih 768 slovenskih glasov.⁴⁵ To bi znašalo 12,4% oddanih veljavnih glasov pri prvi volitvi, kar pokaže, da so Slovenci večidel glasovali za druge stranke, v veliki meri za socialdemokrate, ki so v tem volilnem okraju zlasti v spodnji Zilji in v Kanalski dolini dobili veliko število glasov. Krščansko socialni kandidat je prišel v ožjo volitev, v kateri pa je zmagal nemško nacionalni kandidat s pomočjo socialdemokratskih glasov.

V volilnem okraju *Millstadt, Feldkirchen, Rožek*, v katerem je bilo 21,4% oseb s slovenskim občevalnim jezikom (skoraj vsi v sodnem okraju Rožek), je slovenska stranka podprla krščansko socialnega kandidata Pupovca in njeni volivci so oddali zanj 813 glasov (pri ožji volitvi). Delež glasov slovenske stranke v rožeškem sodnem okraju je znašal pri prvih volitvah 58,3 %, pri ožjih pa 60 %. Krščansko socialni kandidat je pri prvih volitvah dobil relativno večino, pri ožjih pa je spričo podpore socialdemokratov nemškonacionalnem kandidatu propadel.

Tudi v *laboškem volilnem okraju*, v katerem je bilo nekaj nad 3% prebivalstva s slovenskim občevalnim jezikom, je slovenska stranka podprla krščansko socialnega kandidata, ki je v tem okraju zmagal že pri prvih volitvah.

Posebno zanimiva sta primera volilnih okrajev Celovec okolica in pa volilni okraj Velikovec-Eberstein-Althofen.

Volilni okraj Celovec okolica, v katerem je poleg 21.600 Nemcev bilo 12.900 Slovencev (po občevalnem jeziku l. 1900), je najbolj izrazit primer nevzdržnega položaja, ki ga je razdelitev volilnih okrajev ustvarila za politično življenje Slovencev na Koroškem. Slovensko politično društvo je v tem volilnem okraju, čeprav ni bilo nobene verjetnosti za uspeh, postavilo svojega tkim. števnega kandidata, in sicer Valentina Podgorca. Nemški krščanski socialci niso postavili svojega kandidata in so kot takega označili tudi Podgorca. Podgorc je dobil 1297 glasov, od teh 1029 slovenskih.⁴⁶ Delež nemških krščansko socialnih glasov za Podgorca je bil torej zelo majhen. Zmeda pa je nastala pri ožjih volitvah, ki naj bi prinesle odločitev med nemško nacionalnim kandidatom Kirschnerjem in socialdemokratskim kandida-

tom Lukasom. Pri prvih volitvah so bili glasovi takole razdeljeni: Kirschner 1899, Lukas 1506, Podgorc 1297. Če bi slovensko politično društvo pri ožjih volitvah podprlo socialdemokratskega kandidata, bi ta nedvomno zmagal. To so socialdemokrati spočetka tudi pričakovali. Po volitvah so pisali, da je slovensko politično društvo dalo v okolici Celovca najprej navodilo, naj Slovenci pri ožji volitvi glasujejo za socialdemokrata, pozneje pa se je premislilo in ukazalo svojim volilcem naj volijo nemško nacionalnega kandidata Kirschnerja.⁶⁷ Slovensko katoliško politično društvo javno ni dalo nobenega navodila glede ožjih volitev, interno pa je po vsem videzu svoje volivce držalo v rezervi za socialdemokrata Lukasa. Nemški klerikalni list je sicer pozneje zanikal, da bi obstajala v okolici Celovca direktiva glasovati za Lukasa pri ožjih volitvah,⁶⁸ slovenski »Mir« pa tega nikoli ni zanikal. Glede na to, da je tudi v velikovškem volilnem okraju še 21. aprila slovenski krščansko socialni govornik, župan Dobrovc iz Velikovca, na shodu v Rudi dejal, da bodo Slovenci pri morebitni ožji volitvi glasovali za socialdemokratskega kandidata proti nemškemu liberalcu, je še bolj verjetno, da je taka namera in tako navodilo veljalo tudi za celovski volilni okraj. Ko pa je dejansko prišlo do ožje volitve, je slovensko politično društvo izdalo navodilo svojim volilcem, naj glasujejo za *nemško nacionalnega kandidata proti socialdemokratskemu!* Slovenski »Mir« je Lukasa označil kot za poslanstvo popolnoma nezmožnega »šlosarskega ksela«, ki hoče pogin kmeta in je sovražnik večine volivcev v okraju.⁶⁹ V celovski okolici so bili obešeni slovenski lepaki za Kirschnerja. V Hodišah je npr. visel plakat z naslovom »Kmet, voli kmeta!«, kar je pomenilo seveda Kirschnerja.⁷⁰ »Freie Stimmem« piše, da so »klerikalni Slovenci z župniki vred« agitirali za socialdemokrata Lukasa še do sobote (21. maj), potem šele je prišlo do obrata.⁷¹ V isti številki pojasnjuje ta preobrat s tem, da so agitacijo za Kirschnerja najprej začeli nemški krščanski socialci, potem pa so za to pridobili tudi Slovence.

Vsekakor je razlago za ta obrat v taktiki nemških klerikalcev, katerim so pozneje sledili tudi Slovenci, iskati predvsem v razrednem preudarku, namreč da je vendarle bolje podpreti meščanskega nemško liberalnega kandidata kot pa socialdemokrata. Slovensko katoliško politično društvo je očitno tudi še po prvih volitvah nameravalo podpreti Lukasa proti Kirschnerju. Da je šele v zadnjem trenutku svojo taktiko prilagodilo razredni nemški krščanski socialni taktiki, je

izviralo iz posebnih razlogov. Slovensko klerikalno vodstvo je namreč sprva pričakovalo, da bodo socialdemokrati s svoje plati podprli v velikovškem volilnem okraju slovensko nemškega krščansko socialnega kandidata Ellersdorferja, ki je proti pričakovanju prišel v ožjo volitev proti nemškemu nacionalcu Nageleju.

Še 18. maja je »Mir« apeliral na delavce, naj v Velikovcu pri ožji volitvi glasujejo za Ellersdorferja.⁷² Ni še vedel, da je socialdemokratsko deželno vodstvo že na svoji seji 16. maja sklenilo v smislu navodil osrednjega vodstva na Dunaju, da bodo socialdemokrati pri ožjih volitvah povsod podprli nemškega nacionalnega kandidata proti klerikalnemu in tudi Nageleja proti Ellersdorferju v Velikovcu.⁷³ Na slovenske prošnje za podporo v Velikovcu so odgovarjali: »Toda sodrugi, pustimo jih kričati in zmerjati in pojdimo svojo lastno pot! Mar moremo drugače glasovati kot pa v smislu sklepa dunajskega in koroškega strankinega vodstva, namreč povsod proti krščanskemu socialcu in za nemškega liberalca?«⁷⁴

Šele sedaj, ko je bilo popolnoma gotovo in se razblinilo zadnje upanje na možnost, da bi socialdemokrati podprli Slovence v velikovškem okraju, je slovensko politično društvo izdalo navodilo glasovati za nemškega nacionalca v celovški okolici.

Na osnovi rezultatov pri prvih volitvah bi bilo pričakovati, da bi s slovensko podporo nemško nacionalni kandidat Kirschner moral gotovo zmagati. Položaj pa so spremenili nemški nacionalci sami, ko so svojim volivcem izdali navodilo za abstinenco in na ta način zagotovili zmago socialdemokratov. Kirschner je objavil, da bi lahko zmagal samo s pomočjo Podgorčevih glasov, česar pa kot dober nemški nacionalist ne more sprejeti in zato poziva nemške nacionalne volivce k abstinenci.⁷⁶

Po volitvah je nemško nacionalni list razložil, da so se nemški nacionalci odrekli mandatu in krščansko socialnim oziroma slovenskim glasovom »iz razlogov političnega ugleda«.⁷⁶

Nedvomno je Kirschnerjev umik bil tudi plačilo za odločilno podporo socialdemokratov nemškim nacionalcem pri ožjih volitvah v velikovškem okraju, ki bi sicer padel v roke nemško slovenskega klerikalnega kandidata. Tako so nemški nacionalci število svojih mandatov ohranili, preprečili pa so, da bi velikovski volilni okraj dobil poslanca slovenske narodnosti. Ves zamotani splet okoliščin in nemogočih pogojev, ki jih je za slovensko politično nastopanje ustvarila razbitost in

razdelitev med nemške politične volilne okraje, je torej pripeljal do paradoksalnega dejstva, da so slovenski krščansko socialni volivci v celovski okolici glasovali za nemškega nacionalnega kandidata, ta pa se je njihovih glasov in s tem svojega mandata odrekel! Težko si je zamisliti bolj nesmiselno zapravljanje političnega vpliva in s tem seveda tudi rahljanje slovenske politične zavesti na tem področju.

Največ razburjenja pri socialnih demokratih je vzbudil izid volitev v *velikovškem volilnem okraju*. Okoliščina, da so tukaj socialdemokrati slovenskemu političnemu društvu zamerili, ker se je potegovalo za svojega kandidata, niso mu pa zamerili tega, da je v celovski okolici npr. nastopilo proti socialdemokratskemu kandidatu, ostro osvetljuje paradoksalnost položaja, ki ga je za slovensko politiko ustvarila volilna reforma. V velikovškem volilnem okraju, katerega so sestavljali dva nemška sodna okraja (Althofen, Eberstein) in pa en slovenski sodni okraj (Velikovec), je delež prebivalstva s slovenskim občevalnim jezikom znašal 33%, zaradi česar je slovenski politični organizaciji samostojen nastop bil že vnaprej onemogočen.

Iz poznejše polemike med socialdemokratskim in pa nemškim krščansko socialnim listom se vidi, da glede velikovškega volilnega okraja ni bil sklenjen noben volilni dogovor. Za socialdemokrate je bil velikovski volilni okraj zelo mikaven, ker so pričakovali, da bo v njem njihov kandidat Eich prišel v ožjo volitev z nemškim nacionalcem Nagelejem, pri čemer so za trdno računali, da bodo Slovenci iz enakih razlogov kot v beljaškem volilnem okraju tudi tukaj oddali svoje glasove za Eicha. »V tistem pričakovanju, da bodo velikovski Slovenci imeli enako politično daljnovidnost kot beljaški, smo računali na velikovski mandat in naši zaupniki se zaradi tega tudi niso ustrašili nobenega dela in nobenega truda«, je pisal »Arbeiterwille«.⁷⁷ To »tiho« pričakovanje pa se je izkazalo kot neupravičeno, prav zaradi tega, ker ni bilo neposrednega dogovora med vodstvom slovenskega političnega društva in pa socialdemokrati glede volilne taktike. Socialdemokrati so pač bili prepričani, da bodo Slovenci tudi tukaj avtomatično prisiljeni dati svoje glasove socialdemokratskemu kandidatu. Vodstvo slovenskega političnega društva pa je upalo, da bo s slovenskim kandidatom v tem volilnem okraju in s podporo nemških krščanskih socialcev morda le uspelo in je najbrž računalo, da bi v primeru ožje volitve socialni demokrati, če že ne podprli slovenskega kandidata pa se vsaj vzdržali glasovanja, glede na to, da so lahko računali na slo-

venske glasove v beljaškem in celovškem volilnem okraju. »Mir« je že 20. aprila v listnici uredništva zaupno v cirilici (!) sporočal nekemu bralcu v Gradec, da stvar za Grafenauerja ne stoji slabo in da je njegova zmaga gotova, da pa glede Ellersdorferja v Velikovcu ni tako sigurno, vendar da je upanje tudi tukaj. »Možda doživimo presenečenje, kako još nigda, a to ne u zlo nama!«, je v zanimivi »jugoslovanščini« izražal »Mir« svoja pričakovanja.⁷⁸ Socialdemokrati te v cirilici in »jugoslovanščini« napisane napovedi morda niso mogli brati ali pa je niso vzeli resno, na vsak način pa jih ni obvarovala hudega presenečenja in razočaranja, katero jim je prinesel izid volitev.

Iz napovedi je bilo razločno videti, da je slovenska politična organizacija napela vse sile, da se uveljavi kljub neugodni razdelitvi volilnih okrajev tudi na velikovškem področju. Razume se, da je v ta namen morala poiskati zaveznika tudi na nemški strani in razumljivo je tudi, da je spričo nezanimanja socialdemokratov za volilni dogovor na tem področju takega zaveznika iskala in našla pri nemških krščanskih socialcih.

Rezultati deželnih volitev leta 1902 v splošni kuriji, preračunani na ta volilni okraj pojasnjujejo, odkod nezanimanje socialnih demokratov za volilni dogovor: tedaj so nemški nacionalci dobili tukaj 48,48% glasov, nemški in slovenski klerikalci komaj 6,96% glasov. socialni demokrati pa 44,55% glasov. Ta preračun so socialdemokrati prav gotovo upoštevali, saj so ga sami napravili že leto dni prej.⁷⁹ Socialdemokratski delež je prav malo zaostajal za nemško nacionalnim, medtem ko je klerikalni delež bil neznaten in je lahko pomenil samo jeziček na tehtnici. Da se bo ta jeziček avtomatično nagnil na stran socialdemokratov, na to so zatrdno računali. Niso pa vračunali okoliščine, ki so jo sami omenili, da namreč pri volitvah leta 1902 slovenska stranka praktično sploh ni nastopila. Njen dejanski politični vpliv na volivce v tem področju je bil neznanka. In prav ta neznanka je socialdemokratske račune popolnoma sprevrгла.

Slovensko politično društvo je z izbiro svojega kandidata, grebinjskega župana Ellersdorferja, imelo srečno roko. Bil je posebno primeren za nacionalno mešani, pretežno nemški značaj volilnega okraja. Grebinj, občina v neposredni bližini severne narodnostne meje, je po svojih problemih in interesih bila zelo podobna nemškim kmečkim občinam na področju Svinške planine. Ellersdorfer sam je bil izrazito

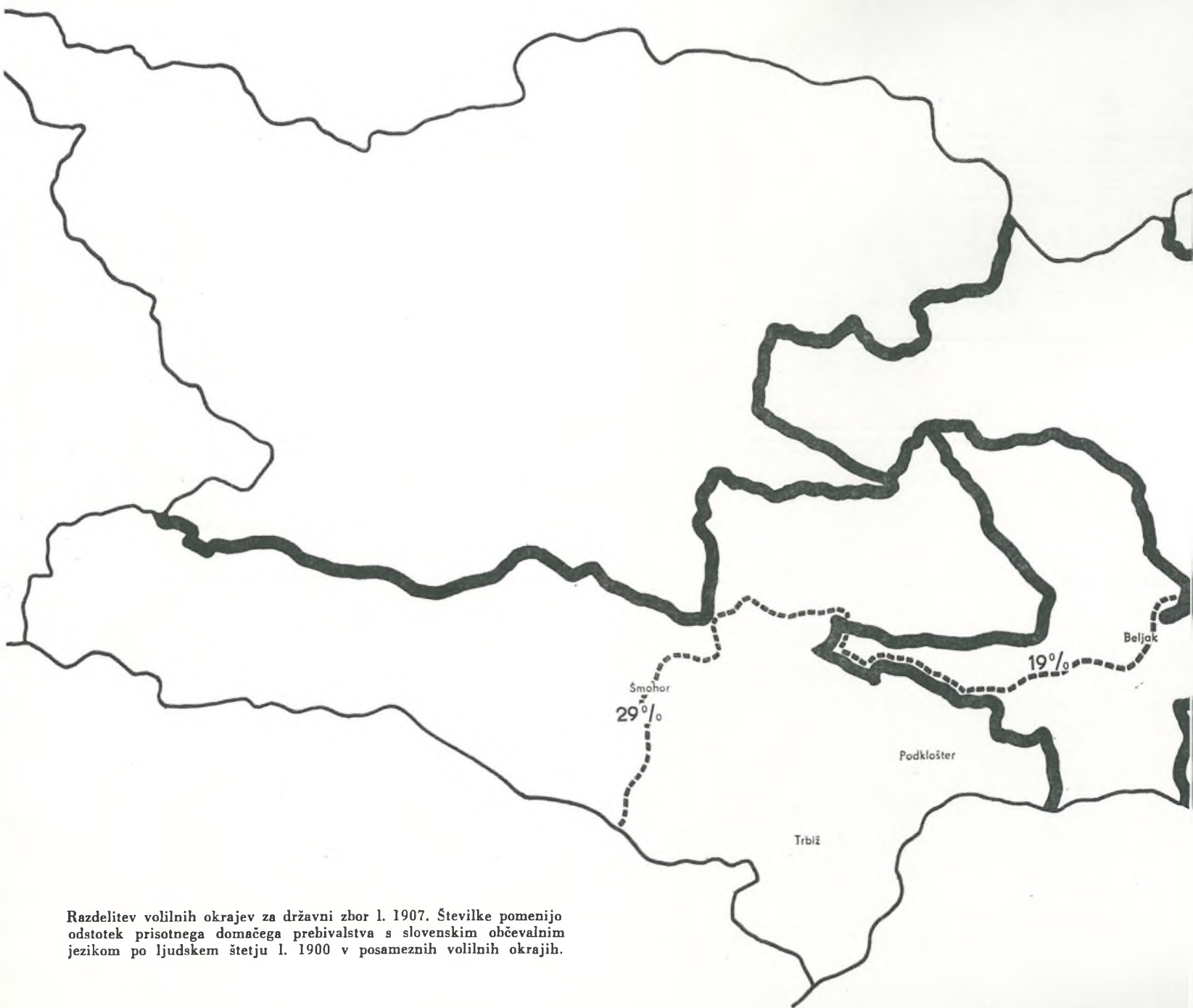
dvojezičen človek, ki je pri teh volitvah nastopal sicer kot Slovenec, za katerega pa je bilo znano, da njegova slovenska narodna usmerjenost ni posebno trdna. Nemški liberalni list ga je označil kot slovenskega klerikalca, obenem pa naročnika nemškega krščansko socialnega »Landbote« in kot hohenblumskega agrarca ter zaključil: »Sploh pa je veliko tveganje, da kandidira kot slovenski klerikalec v volilnem okraju, ki je v veliki večini nemški.«⁸⁰

Pri prvih volitvah je Nagele dobil 1753 glasov, Ellersdorfer 1547 glasov, socialdemokratski kandidat Eich pa 1509 glasov. Dobil je torej manj glasov od slovenskega kandidata! Tako se je zgodilo, da sta v ožjo volitev prišla Nagele in Ellersdorfer, socialdemokratski kandidat Eich pa je izpadel in njegov mandat je bil dokončno izgubljen!

Presenečenje in razočaranje socialdemokratov je bilo hudo. Ko so podrobno pregledali volilne rezultate po občinah, so videli, da so poraz socialdemokratskega kandidata odločili prav slovenski glasovi in sicer tisti glasovi, na katere je socialdemokratska stranka že trdno računala. Na Djekšah so npr. računali na 80 socialdemokratskih glasov, dobili pa so jih le 30, razlika je šla v korist Ellersdorferja. V Grebinju so računali na 160 glasov, dobili pa so jih 106, razlika spet v korist Ellersdorferja. Celo v nemški Pustrici so računali na 25 glasov, dobili pa le enega. V Rudi so računali na 100 glasov, dobili pa so jih samo 70. V Važenberku so računali na 200 glasov, dobili pa so jih 90. Vsi ti izgubljeni glasovi so šli v korist Ellersdorferja. Pokazalo se je, da je za slovenske volivce narodnost nemško slovenskega klerikalnega kandidata bila še vedno odločilnejša in privlačnejša kot pa razredni socialni značaj nemškega socialdemokratskega kandidata. Socialdemokratom se je maščevalo, da so nacionalni moment popolnoma prezrli. Imeli pa so prav, ko so očitali slovenskemu vodstvu politično nespamet, kajti spričo apriorne in načelne podpore socialdemokratov nemškim nacionalcem pri ožjih volitvah, ukazane od osrednjega vodstva na Dunaju in sklenjene tudi v deželnem vodstvu, so slovenski glasovi in slovensko nemški klerikalni napor bili zaman, saj je zmaga nemškega nacionalca pri ožjih volitvah bila že vnaprej gotova.

Tako je prišlo do tega, da je bil v velikovškem volilnem okraju pri ožjih volitvah s podporo socialnih demokratov izvoljen Nagele.

»Kaj so Slovenci storili?«, je v svojem razočaranju vzkliknilo socialdemokratsko glasilo. »Sodrug Eich, ki je dobil samo 38 glasov

Razdelitev volilnih okrajev za državni zbor l. 1907. Številke pomenijo odstotek prisotnega domačega prebivalstva s slovenskim občevalnim jezikom po ljudskem štetju l. 1900 v posameznih volilnih okrajih.

manj kot Ellersdorfer, je izključen iz ožje volitve . . . 38 bornih glasov — in vendar odločajo o mandatu in še o več. *Kaj je Slovencem padlo v glavo? Kaj so storili?* Kolikor mnogo politične uvidevnosti so dokazali v okraju Beljak, tako kratkovidni so bili v Velikovcu! Njihovo zadržanje v Velikovcu je čisto nepojmljivo, nespametno in nasprotno njihovemu lastnemu interesu. Kaj jim je samo padlo v glavo? In kdo je to mogel slutiti?« Tako si je socialdemokratsko glasilo pulilo lase nad izidom v velikovškem okraju. — »Zato jih (namreč socialdemokratske agitatorje) zdaj navdaja ogorčenje nad velikovškimi Slovenci, ki so s svojo politiko perspektive cerkvenega stolpa z debelo črto prekrizali naša pričakovanja in upravičena upanja in so s svojim presežkom 38 glasov vse razbili. Da so pri tem sami oškodovani, o tem naj kar sami pri sebi obračunajo,« je zaključil navedeni komentar.⁶¹

Reagiranje socialdemokratskega glasila je prav značilno za odnos nemške socialne demokracije na Koroškem do slovenskega nacionalnega vprašanja. Namesto da bi se zamislila nad nacionalnim momentom, za katerega so prav te volitve tako jasno pokazale, da ga ne gre zanemarjati, so svojo jezo in razočarano ogorčenje obrnili proti »velikovškim Slovencem« (to je proti slovenskemu katoliškemu političnemu društvu), ki se niso že vnaprej vdali v usodo, ki jim jo je bila pripravila razdelitev volilnih okrajev in so se kljub skrajno neugodnim pogojem vendarle skušali politično uveljaviti. Če bi bili socialdemokrati v tem volilnem okraju nacionalni moment upoštevali vsaj toliko, kolikor so to storili v beljaškem, kjer je Riese nastopal za enakopravnost Slovencev na Koroškem, bi tudi tukaj Eich nedvomno dobil tistih 38 glasov, ki so postali pogubni za njegov mandat, a katere so Slovenci prav zaradi nacionalnega preudarka raje dali Ellersdorferju. Med vsemi poročili o volilni agitaciji v velikovškem volilnem okraju pa ni najti niti enega, iz katerega bi se dalo razbrati, da bi socialno demokratski kandidat kakor koli napovedal upoštevanje nacionalnih pravic slovenskih volivcev.

Kako globoko je bilo razočaranje in malodušje, ki se je po tem rezultatu polotilo socialdemokratskih volivcev zaradi zgrešene politične špekulacije socialdemokratskega vodstva, kaže tudi izid ožjih volitev. Spričo socialdemokratske podpore je nemško nacionalni kandidat moral seveda zmagati, število zanj oddanih glasov pa ne znaša niti vsote nemško nacionalnih in socialdemokratskih glasov pri prvih

volitvah: 2791 glasov za Nageleja, v primerjavi s 3262 nemško nacionalnimi in socialdemokratskimi glasovi pri prvih volitvah, razlika je 471. Najmanj ena tretjina socialdemokratskih volivcev je to pot ostala doma ali pa je kljub strankinemu navodilu glasovala za slovenskega kandidata. Ellersdorfer je namreč kljub temu, da ga ni podprla nobena druga politična stranka, pridobil 350 glasov (1897 nasproti 1547 pri prvih volitvah) in to v veliki večini prav v *slovenskem velikovškem* sodnem okraju (237).

Slovenska politična organizacija je kljub svojemu klerikalnemu konservativnemu značaju kot edina predstavnica slovenstva na tem področju dosegla nepričakovan uspeh in močno politično afirmacijo. Seveda pa je zaradi razdelitve volilnih okrajev tudi ta izredni napor in politični uspeh brez haska izginil v pesku in je konec koncev na narodno zavest slovenskih volivcev vplival le pogubno.

Ugotoviti je treba, da so na slovenskem področju nemški nacionalci v svoji volilni agitaciji morali upoštevati slovenski značaj volivcev ne samo s tem, da so izbrali primerne kandidata, marveč tudi z agitacijo v slovenskem jeziku. To tako v slovenskem volilnem okraju kot tudi izven njega. Posebno vlogo v tej agitaciji je imel Karel Linhart, urednik »Štajerca«, ki pa je sam bil doma s Kranjskega (Kočevje). V Rožu sta agitirala v slovenskem jeziku še žihpoljski župan Lutschounig in pa župan Krassnig iz Svetne vesi. Kot agitatorji za nemško nacionalno stranko v slovenskem jeziku so se pokazali tudi učitelji.

V Bistrici v Rožu je 2. aprila govoril Lutschounig v slovenskem jeziku o vprašanju hlapcev, o dveletnem vojaškem roku, o uradovanju in proti ravnanju duhovnikov.⁶² — 21. aprila je govoril v Svečah spet Lutschounig v slovenskem jeziku na nemško nacionalnem volilnem shodu.⁶³ 8. aprila je bil, kot poudarja nemško nacionalno glasilo, prvi nemško nacionalni volilni shod v Št. Jakobu v Rožu, kamor se doslej taki agitatorji javno še niso prikazali. Kandidat Kirchmayr je govoril o gospodarskem izboljšanju kmečkega stanu, starostnem zavarovanju hlapcev in dekel, o bodočem razmerju obeh državnih polovic. Urednik »Freie Stimmen« Dobernig je »v jedrnatih besedah« in »na jasen način« slovenskim volivcem zagotavljal, da nemški naprednjaki nikakor niso sovražniki Slovencev. Urednik Linhart pa je v svojem slovenskem nagovoru napadel hujškaško politiko duhovnikov, nastopil za tesno strnitev Slovencev z Nemci in poudarjal, da so oboji odvisni drug od

drugega in se vendar ne bodo po neumen med seboj bojevali. Čeprav sam Kranjec, se ni prav nič obotavljal, da ne bi v svojem nastopu napadal »kranjske hujskače«, ki hočejo motiti narodnostni mir na Koroškem.⁴⁴ Severno od Drave v velikovškem sodnem okraju pa je zabeležen nemško nacionalni volilni shod v Vovbrah 20. aprila, na katerem je bila sprejeta v nemškem in slovenskem jeziku spisana resolucija za Nageletovo kandidaturo.⁴⁵ Nemški nacionalci so torej za svojega kandidata pridobivali glasove slovenskih volivcev v slovenskem jeziku, rotili so jih, naj zanje glasujejo v imenu nemško slovenskega sodelovanja in gospodarske povezanosti in trdili so, da nikakor niso sovražniki Slovencev.

Kakor hitro pa so volitve minule, se nemško nacionalni list prav nič ni pomišljal šteti glasove, ki jih je nemški kandidat Seifritz dobil na slovenskem področju, enostavno kot glasove Nemcev in tako iz političnega izida napraviti zaključek o etničnem jezikovnem sestavu prebivalstva: »V tako imenovanem slovenskem okraju ... je nemški kandidat dobil zelo pomembno manjšino glasov, kar spet pokaže, da na Koroškem ni nobenega strnjenega slovenskega jezikovnega ozemlja.«⁴⁶ Ta postopek je tipičen za odnos nemških nacionalistov na Koroškem do slovenskega elementa za tedanjo in vso poznejšo dobo: kadar so potrebovali glasove, so Slovence priznali, ko pa je potreba minula, so slovenske glasove šteli kot nemške.

Pregled volitev 1907 prinaša naslednje *zaključke*:

1. Vse stranke so morale v volilni agitaciji in taktiki priznavati slovenski značaj volivcev ne samo v okviru slovenskega volilnega okraja, marveč po vsem slovenskem etničnem ozemlju na Koroškem.

2. Nenaravno razkosanje slovenskega etničnega ozemlja na volilne okraje v kombinaciji z nemškim ozemljem je omogočilo slovenski katoliški slogaški stranki samostojno kandidaturo samo v enem volilnem okraju. V vseh drugih volilnih okrajih je slovenska politična organizacija bila prisiljena stopati v volilne dogovore z drugimi strankami (nemško krščansko socialna in socialdemokratska) ali pa svoje glasove oddati le kot šteвне glasove (Celovec okolica, Celovec mesto). Slovensko politično vodstvo je bilo prisiljeno svojim volivcem na različnih področjih izdajati popolna nasprotujoča si navodila, tako da so slovenski volivci pri teh volitvah zavestno oddali glasove prav vsem štirim političnim strankam, ki so nastopale v volilnem boju (slovenska

katoliško slogaška, nemška krščansko socialna, socialdemokratska in nemško nacionalna)! Takšno absurdno taktiziranje, načelno in ideološko popolnoma protislovno usmerjanje slovenskih volivcev na različnih sektorjih razkosanega slovenskega ozemlja je moralo pogubno vplivati na slovensko politično zavest volivcev. V ostri luči je osvetlilo popolno brezperspektivnost samostojnega političnega nastopanja izven slovenskega volilnega okraja. V vseh mešanih volilnih okrajih so Slovenci bili prisiljeni v bodoče svoje politično delovanje in nastopanje uravnavati v zvezi z nemškimi strankami, kar je seveda lahko imelo za posledico samo rahljanje discipline slovenskih volivcev kot celote. K temu je še pripomoglo dejstvo, da se niti slovensko katoliško slogaško vodstvo pri svojem taktiziranju ni ravnilo prvenstveno po nacionalnih interesih (podpora nemškemu nacionalcu Kirschnerju v celovškem volilnem okraju proti socialdemokratu Lukasu).

3. V letu 1907 se je izkazalo, da je vpliv slovenske politične organizacije na svojo naravno etnično bazo po vsem slovenskem področju bil veliko močnejši kot pa so to kazali rezultati poprejšnjih volitev na osnovi okrnjene volilne pravice. Predvsem se je izpričala trdna slovenska orientacija slovenskega volilnega okraja. Slovenska stranka je v vrstah svojih volivcev štela še velik del oseb, ki bi po svojem socialnem položaju sodili k socialdemokratom. Tak vpliv slovenske politične organizacije na potencialne socialdemokratske volivce se je izkazal tudi izven slovenskega volilnega okraja, in sicer v beljaškem okraju v pozitivnem smislu (kumuliranje slovenskega in socialdemokratskega vpliva), v velikovškem sodnem okraju pa v negativnem smislu (slovenska stranka odvzema socialnim demokratom glasove). Slovenski volivci so nastopili kot potencialni odločilni faktor pri ožjih volitvah tudi v celovski okolici, kar pa zaradi posebnega političnega manevra (umik nemško nacionalnega kandidata Kirschnerja) ni prišlo do veljave. V ziljskem volilnem okraju je imela slovenska stranka kljub popolnoma brezupnem položaju sorazmerno močan vpliv na slovenske volivce, zlasti v slovenskih občinah šmohorskega okraja, medtem ko se je v občinah podkloštrskega in trbiškega okraja močno uveljavljal vpliv socialne demokracije. Slovenski sodni okraj Rožek, pritačnjen nemškima sodnima okrajema Feldkirchen in Millstatt v eno volilno enoto, je glasoval z veliko večino po navodilu slovenske stranke. V volilnem okraju Wolfsberg so slovenski volivci strnjeno podprli nemškega krščansko socialnega kandidata.

4. Socialna demokracija, je na Koroškem pri teh volitvah izkazala močan vpliv na podeželje, zaradi česar je v povprečju dosegla večji volilni odstotek kot pa je odstotek delavstva, zaposlenega v trgovini, obrti in industriji. Takega vpliva na slovenskem področju praviloma še ni uveljavljala. Močne pozicije na podeželju je imela samo tam, kjer je slovenska politična organizacija socialne demokrate bodisi neposredno podprla (beljaški volilni okraj) ali pa tam, kjer bistvenega nasprotovanja med slovensko politično organizacijo in socialnimi demokrati ni bilo (ziljski volilni okraj). Kjer pa je prišlo do direktne konkurenčne borbe med slovenskim in socialdemokratskim kandidatom (sodni okraj Velikovec), socialni demokrati niso dosegli pričakovanih uspehov. Slovensko nacionalno vprašanje je očitno pomenilo rezervo za socialdemokratsko stranko, tako da bi si ta ob primernem upoštevanju tega vprašanja lahko zagotovila že tedaj tri trdne mandate (Beljak, Celovec-okolica, Velikovec) v perspektivi pa še četrtega (Borovlje). Koroška socialna demokracija ni čutila potrebe, da bi se s tem vprašanjem kaj več pečala.

5. Nemški nacionalci so s svojim bojem za mandat v slovenskem volilnem okraju zanikali veljavnost nacionalnega kompromisa za koroško področje in skušali doseči nemški politični značaj cele dežele. Na slovensko področje v okviru slovenskega političnega okraja in izven njega so prodirali ob podpori oblasti (velikovški okrajni glavar Klebel) in svojih gospodarskih in kulturnih pozicij v deželi. Prav posebno pa so uporabljali demagoško agitacijo v slovenskem jeziku, ki naj bi slovenske volivce prepričala o tem, da z nemško nacionalne strani v narodnostnem pogledu niso ogroženi. Nemškim nacionalcem se je posrečilo, da so si pridobili znaten vpliv med slovenskimi volivci tudi izven mestnih središč. Politični uspeh so po volitvah tolmačili kot dokaz, da na Koroškem ni strnjenga slovenskega etničnega področja.

6. Volilni izid v celoti je pokazal, kako velik diskriminacijski učinek je imela za Slovence volilna reforma l. 1907 s svojo razdelitvijo volilnih okrajev. Za pridobitev enega mandata na Koroškem je tedaj bilo potrebno povprečno 3142 glasov. Po navodilih slovenske stranke je bilo oddanih 9441 glasov.⁸⁷ To bi pomenilo vsaj tri državnozborske mandate. Dejansko pa so Slovenci dobili le enega samega.

Volitve v deželni zbor leta 1909 so potekale še po volilnem redu iz leta 1902, to je po kombinaciji kurialnega sistema in pa splošne volilne pravice v četrti kuriji. Slovenski kandidati so bili postavljeni

tudi to pot samo v tretji, kmečki, in pa četrti, splošni kuriji. Značilnost teh volitev je, da so potekale v skrajno zaostrenem nacionalnem boju v času po aneksijski krizi.

V politični strukturi nastopajočih strank ni bilo bistvene spremembe, čeprav so znotraj nemškega in slovenskega tabora nastajali razni premiki. Za nemško stran ta, da je fevdalna veleposest dokončno opustila svoje quasi kozmopolitsko zadržanje, zaradi katerega je slovenska politika na Koroškem v njej včasih videla celo zaveznika, in da je docela prešla na nemško nacionalistično stran. Poslanec veleposesti grof Eichelburg — Labia je bil izvoljen na podlagi nemško liberalnega programa in se je izjavil za varovanje nemške nadvlade na Koroškem.⁸⁸ Vseh deset mandatov veleposesti je odslej bilo v rokah nemško nacionalne stranke, medtem ko so v prejšnjem deželnem zboru trije mandati v tej kuriji še pripadali tkim. ustavoverni, fevdalno kozmopolitski stranki. Tudi nemški krščanski socialci so zdaj stopili stoodstotno na stran nemškega nacionalizma. Glede na to, da so slovenski klerikalci odklonili udeležbo na avstrijskem katoliškem shodu, sta »Grazer Volksblatt« in »Kärntner Tagblatt« pisala, da je to treba vzeti kot dokaz, da je sprava med narodi na verski podlagi nemogoča.⁸⁹

Na slovenski strani se v katoliškem političnem društvu zaključuje proces klerikalizacije. Društvo je tik pred svojo vključitvijo v Slovensko ljudsko stranko. Slogaštvo je definitivno zavrnjeno in spričo tega se je oblikovala majhna skupina slovenskih liberalcev s svojim glasilom »Korošec«, ki pa se pri teh volitvah ni odločila za samostojno kandidaturo. Podpirala je kandidate katoliškega političnega društva.⁹⁰

Stališče socialne demokracije je slejkoprej nespremenjeno. Poudarja svoj internacionalni karakter, pri volitvah pa podpira nemške nacionalce. V kmečki kuriji seveda ne kandidira samostojno in daje navodilo svojim članom, naj v tej kuriji volijo takoj nemškega nacionalca,⁹¹ v splošni kuriji kandidira samostojno in pri ožjih volitvah podpre nemško nacionalnega kandidata.

V kmečki skupini je slovensko politično društvo postavilo svoje kandidate v volilnih okrajih: celovška okolica — Borovlje (Janez Štrukelj), Velikovec — Dobrla ves (Florijan Ellersdorfer), Pliberk — Železna Kapla (Franc Grafenauer), Beljak — Paternion — Rožek (Janez Vošpernik) in Trbiž — Podklošter (Jožef Škrbina). Od teh sta bila izvoljena Ellersdorfer in Grafenauer, to je v obeh narodnostno zaožroženih volilnih okrajih. Nemški hegemoniji prirojena razdelitev

volilnih okrajev je tudi to pot odigrala svojo vlogo. Več kot polovica glasov za slovenske kandidate je bilo oddano izven obeh čisto slovenskih volilnih okrajev (1717). Vsi ti glasovi so bili že v naprej izgubljeni, saj sta dva izmed narodnostno mešanih volilnih okrajev bila po štetju 1900 že pretežno nemška (Celovec — Borovlje in Paternion — Beljak — Rožek), v tretjem (Podkloster — Trbiž) pa sta oba občevalna jezika bila v ravnotežju, v ostalih dveh narodnostno mešanih volilnih okrajih (Šmohor — Kötschach in pa lavantinski okraj), pa slovenskih glasov sploh ni več mogoče posebej ugotoviti. Nemški nacionalci so na vsem Koroškem dobili 6790 glasov in 11 mandатов, slovenska klerikalna stranka pa v petih volilnih okrajih 3737 glasov in dva mandata. Za en mandat so nemški nacionalci povprečno potrebovali 616 glasov, slovenska klerikalna stranka pa 1668 glasov. Če bi slovenska klerikalna stranka za enega poslanca potrebovala enako povprečje kot nemški nacionalci, bi po tem volilnem rezultatu morala dobiti pet poslancev, torej tri več kot pa jih je dejansko dobila. Slovensko politično življenje je na vsem Koroškem z izjemo političnega okraja Velikovec torej bilo paralizirano celo v kmečki volilni skupini, kjer je slovenska klerikalna stranka zaradi svojega kmečkega značaja imela še največ možnosti.

Kljub takemu sistemu, ki jim je dajal vse privilegije, so se nemški nacionalci še čutili na slovenskem terenu negotove. To kaže izbira njihovih kandidatov in pa način agitacije. Med nemško nacionalnimi kandidati so bili po zatrjevanju nemškega klerikalnega lista štirje slovenskega rodu, in sicer: Franc Kirschner (Celovec okolica — Borovlje), Jakob Rösch (Velikovec — Dobrla ves), Johan Gailer (Paternion — Rožek) in Simon Michor (Trbiž — Podkloster).²² Slovensko poreklo je torej bilo odločilno za nemške nacionalce pri izbiri kandidatov ne samo v velikovškem volilnem okraju, kjer je bilo treba na slovenskem terenu obdržati pozicije, pridobljene pred osmimi leti, ampak tudi v treh narodnostno mešanih, v glavnem pretežno nemških volilnih okrajih. Da se nemški nacionalci niso usmerjali samo na nemške volivce, je bilo jasno tudi to pot iz njihovega volilnega proglasa, ki se je obračal tudi na »domače Nemcem prijazne Slovence«.²³ Posebno intenzivna je bila nemško nacionalna agitacija s slovenskimi govorniki v Rožu. Nastopali so Kirschner, urednik »Štajerca« Linhart, žihpoljski župan Lutschounig in pa učitelj Gornik.²⁴

Nemški krščanski socialci so v vseh narodno mešanih okrajih bili zaradi lastne šibkosti primorani nastopati sporazumno s slovenskim katoliškim političnim društvom. Edino v Laboški dolini, tradicionalnem področju konservativno klerikalnega vpliva, so se s svojima kandidoma znova močno uveljavili, čemur so nekoliko prispevali tudi slovenski volivci v južnem obrobju volilnega okraja. Nemška Laboška dolina je tudi to pot pokazala, da se po svoji politični orientaciji razlikuje od ostalih nemških delov Koroške in da je po njej bolj sorodna slovenskemu delu dežele. Nemško nacionalno glasilo je to posebnost takole komentiralo: »Samo še nad Laboško dolino, kjer verski čut prebivalstva na prav nezaslišan terorističen način zlorablja v politične namene, leži še temna noč . . .«⁹⁶

Zaradi neenake volilne pravice se je socialdemokratska stranka lahko udeležila volitev samo v splošni skupini. Kandidirala je v vseh štirih volilnih okrajih te skupine. Posrečilo se ji je dobiti pri ožji volitvi svoj prvi mandat v koroški deželni zbor, in sicer v narodnostno mešanem volilnem okrožju Paternion — Beljak — Rožek — Podklošter — Trbiž. Pri prvi volitvi v tem okrožju je nastopala tudi slovenska stranka s svojim kandidatom Turkom, ločeno od nemških krščanskih socialcev, ki so imeli samostojnega kandidata. Spričo skoraj popolne izenačenosti glasov za nemške nacionalce (3261) in za socialdemokrate (3102), bi glasovi za slovenskega kandidata (1238) utegnili pri ožji volitvi biti odločilni, še posebej če bi se jim pridružili nemško klerikalni glasovi (587). Vendar pa sta slovenska in nemška krščanska socialna stranka pri ožji volitvi proglasili abstinenco. Drugega jima pač ni kazalo, glede na to, da so socialdemokrati dali navodilo svojim volivcem, naj v ostalih treh volilnih okrajih, kjer je prišlo do ožje volitve med nemško nacionalnim in nemškim oziroma slovenskim klerikalnim kandidatom, podprejo nemške nacionalce. To socialdemokratsko navodilo so nemški nacionalci poplačali s tem, da so se v beljaškem volilnem okrožju pri ožji volitvi umaknili, tako da je socialdemokratski kandidat zmagal brez konkurence. Tudi v obeh nemških volilnih okrožjih v splošni skupini pri ožji volitvi ni prišlo do pravega volilnega boja, ker so nemški konservativci proglasili abstinenco in sta oba nemška nacionalna kandidata zmagala brez konkurence. Tako je socialdemokratska podpora nemško nacionalnemu kandidatu v resnici prišla do veljave samo v četrtem volilnem okrožju, namreč v do polovice slovenskem okrožju Celovec—Velikovec, kjer sta si stala na-

sproti slovenski kandidat Grafenauer in nemški nacionalec von Metnitz.

Kljub hudemu naporu slovenske stranke in kljub temu, da je pri prvih volitvah dosegla relativno večino glasov, čeprav je v to volilno okrožje bilo vključeno mesto Celovec s svojimi 1745 nemško nacionalnimi glasovi, so socialdemokrati ožjo volitev odločili v prid nemško nacionalnega kandidata. Tako se je zgodilo, da je načelna podpora socialdemokracije nemški ljudski stranki proti klerikalni krščansko socialni delovala samo v enem volilnem okrožju in tam pripomogla nemškemu nacionalcem do zmage. To je obenem bilo edino okrožje, v katerem so Slovenci imeli izglede na uspeh. Nemška socialna demokracija na Koroškem v ožjem volilnem boju med Metnitzom in Grafenauerjem v tem volilnem okrožju, nikakor ni videla aspekta boja slovenskega življa za enakopravnost v deželi in ni imela za potrebo, da bi pomislila vsaj na abstinenco, kakršno je za podoben primer namepravala še pred dvema letoma.

Neposredni učinek takšnega volilnega ravnanja koroške socialdemokracije je bil, da so nemški nacionalci v splošni skupini s povprečno po 6258 glasovi pridobili tri mandate, Slovenci s 7280 glasovi pa nobenega. Nov udarec politični konsolidaciji slovenskega življa v deželi.

Razume se, da tudi slovenska klerikalna politika na Koroškem ni bila takšna, da bi vzpodbujala socialdemokrate k večjemu upoštevanju slovenskega problema. »Korošec« je objavil značilen odgovor nekega koroškega nemškega socialdemokrata na očitke, da so socialdemokrati pri zadnjih deželnozborskih volitvah glasovali za kapitalista Metnitza proti Grafenauerju: »Eden najmerodajnejših slovenskih politikov koroških (dr. Lambert Erlich, op. pis.) je nekoč izjavil, da bi izdalo slovensko politično društvo v slučaju ožje volitve med nemškim klerikalcem in slovenskim socialdemokratom parolo za nemškega klerikalca; kako pa morete nam zameriti, če smo zaradi tega tudi mi pri zadnjih deželnozborskih volitvah nastopili proti nazadnjaškemu Grafenauerju za naprednjaka Metnitza?«⁹⁶ Znana je tudi izjava Lamberta Erlicha iz tega obdobja, da se Slovencem na Koroškem najavlja nov sovražnik, namreč slovenska socialna demokracija.

Grafenauerja so v splošni volilni skupini res podprli nemški krščanski socialci. Vendar je narodni vidik njegove kandidature in volilni boj zanj imel tako izrazito pretežnost nasproti strankarsko ideološkemu, da je edino s tem mogoče razlagati presenetljivo močno uveljav-

ljanje slovenskega katoliškega političnega društva na vsem slovenskem področju tega volilnega okraja. Saj so to pot dosegle absolutno večino celo slovenske občine, ki leže na obrobju in ki so že dolgo časa veljale kot liberalna domena (Ruda, Tinje, Važenberk, Otok, Medgorje) ali pa kjer se je nemškimi liberalcem zaradi posebnih lokalnih pogojev uspelo že dolga desetletja vzdrževati v stalni večini (Dobrla ves, Galicija). Tudi volivci, ki so pri prvih volitvah glasovali za socialdemokrate, so čutili, da gre to pot za kaj več kot pa zgolj za preprost boj med liberalcem in klerikalcem. Pregled podrobnih rezultatov ožje volitve pokaže, da znaten del socialdemokratskih volivcev ni ubogal navodila svojega strankinega vodstva in ni glasoval za nemškega nacionalca, v nekaterih primerih pa je volil kar Grafenauerja. Najznačilnejši je primer Prevalj, kjer so pri prvi volitvi socialdemokrati dobili absolutno večino glasov (51,85 %), Slovenci pa 38,62 % glasov. Pri ožji volitvi je v tej občini dobil večino Grafenauer, skupno število glasov za Metnitz pa je bilo manjše kot je bilo število samo socialdemokratskih glasov pri prvi volitvi. Ne more biti dvoma, da je pri odločitvi socialdemokratskih volivcev odločil narodnostni moment. V drugih treh občinah Mežiške doline je slovensko socialdemokratsko organizirano delavstvo le nerado in nepopolno sledilo direktivi strankinega vodstva in se v znatni meri abstiniralo. Drugače se ne bi mogli pojasniti nenavadnega pojava, da je Metnitz pri ožji volitvi dosegel v teh treh občinah manjše število glasov, kot pa znaša vsota nemško nacionalnih in socialdemokratskih glasov pri prvih volitvah, saj izkazujejo ožje volitve zaradi intenzivnejše in bolj koncentrirane volilne borbe navadno povečano število glasov pri vseh udeležениh strankah (Guštanj 133 glasov pri ožji volitvi proti 194 glasovom pri prvi volitvi; Črna 174 proti 191; Mežica 278 proti 282). Narodnostni pomen boja med Metnitzom in Grafenauerjem je bil občuten celo v neposredni bližini Celovca. V občini Št. Martin pri Celovcu je Grafenauer pri ožji volitvi dobil večino, število nemško nacionalnih in socialdemokratskih glasov pa se je močno zmanjšalo (od 84 pri prvi volitvi na 54 pri ožji). V občini Žrelec je pri ožji volitvi Grafenauer tudi dosegel večino, skupno število nemško nacionalnih in socialdemokratskih glasov pa je stagniralo. Celó v najmočnejši socialdemokratski občini Št. Rupert pri Celovcu, v kateri je socialdemokratska večina pri prvi volitvi znašala nad 80 % glasov, opažamo podoben pojav. V tej izrazito delavski občini, kjer je slovenski element bil zelo močno zastopan (čeprav ga se

veda ljudska štetja niso izkazala), je pri ožji volitvi za Metnitza bilo oddanih le 392 glasov, nasproti 563 nemško nacionalnih in socialdemokratskih glasov pri prvi volitvi. Podobno tudi v drugi najmočnejši socialdemokratski občini Št. Peter pri Celovcu, kjer je etnični sestav delavskega elementa bil podoben kot v Št. Rupertu: za Metnitza pri ožji volitvi le 189 glasov proti 240 glasovom pri prvi volitvi. Da tukaj ne gre za kakšno posebno zoprnost Celovčanov oziroma prebivalcev celovških predmestij proti Metnitzu, kaže dejstvo, da je v mestni občini Celovec število glasov za Metnitza pri ožji volitvi bilo znatno večje od skupnega nemško nacionalnega in socialdemokratskega števila glasov pri prvi volitvi (2481 pri ožji volitvi proti 2225 pri prvi volitvi). Tudi to pot se je izkazalo, da narodni čut slovenskega delavstva na Koroškem še ni otopel, da klic po enakopravnosti Slovencev na Koroškem, kljub temu da je prihajal iz ust klerikalne stranke, zanj ni bil brez zvena. V določenih trenutkih je narodni moment zanj bil še vedno odločilnejši od strankarske discipline v delavski, a nemški organizaciji. Metnitzovo zmago je odločil nemški socialdemokratski delavec.

Državnozborske volitve leta 1911 so zadnje splošne volitve pred koncem avstroogrske monarhije. Nacionalna in razredna nasprotja na Koroškem so se močno stopnjevala in postajalo je vse bolj očitno, da v okviru vladajočega sistema niso rešljiva.

Glavna značilnost položaja leta 1911 na Koroškem je velika napadalnost nemških nacionalcev, ki so se usmerjali k temu, da nacionalna in socialna vprašanja na Koroškem nasilno presekajo in uveljavijo izključno nemški nacionalni in razredni privilegij. V tem pogledu so koroški nemški nacionalci šli dalje od taktičnih ciljev nemško nacionalne centrale na Dunaju. Odklanjali so vsakršno omejevanje svojega političnega monopola, še posebej pa vsako možnost zveze z nemškimi krščanskimi socialci, o kateri sta se dogovarjali nemško nacionalno in nemško krščansko socialno vodstvo na Dunaju. Koroško vodstvo Nemške ljudske stranke je 10. aprila sporočilo vodstvu na Dunaj: »Glede na naše strankarsko politične razmere in na podlagi sporočil zaupnikov iz posameznih volilnih okrajev, ki se opirajo na to, da koroški krščanski socialci v vseh bistvenih stvareh podpirajo nacionalne Slovence, medtem ko imajo za Nemcem prijazne Slovence samo nasprotstvo, v odločilnem trenutku pa so prostovoljno dali volilno pomoč socialdemokratskemu kandidatu, smo sklenili: koroški nemški liberalci ne morejo stopati v kompromisna pogajanja.«⁹⁷ Navedena utemeljitev kaže, da

stranke pri tem sklepu niso vodili kaki idejni ali načelni preudarki, marveč zgolj položaj politične moči tega ali onega. Obenem se v njej izraža tudi novo stališče nemških nacionalcev do socialdemokratov na Koroškem. To so prve volitve, pri katerih si socialna demokracija in nemški liberalci med seboj ne pomagajo, marveč stoje v konkurenčnem boju. Postojanke, ki so si jih nemški nacionalci pridobili na Koroškem v veliki meri prav s pomojo socialne demokracije, se zde dovolj močne, da ne potrebujejo več socialdemokratske podpore, menijo, da je nastopil trenutek, ko lahko obračunajo tudi s svojim razrednim nasprotnikom.

Tokrat je tudi koroška socialna demokracija izkusila vse metode političnega pritiska, terorizma, gospodarskega izsiljevanja, podkupovanja, zlorabljanja upravnega aparata itd., katere so nemški nacionalci doslej v volilnih bojih tako obilno uporabljali proti svojim političnim nasprotnikom, nemškim krščanskim socialcem, predvsem pa proti slovenski politični organizaciji. Nemški socialni demokrati, ki so v prejšnjih volilnih bojih stali ramo ob ramo z nemškimi nacionalci ali pa so vsaj sklepali medsebojno strpnost, so morali pri teh volitvah spoznati, da želje in volja volivcev niso tiste, ki na Koroškem odločajo v političnem življenju, ampak da odločilna beseda pripada nemškemu vladajočemu meščanstvu. Dokumentarnega značaja za to je ocena metod nemškega nacionalizma, ki jo je socialdemokratsko glasilo napisalo po volitvah: »Terorizem, izsiljevanje in posiljevanje, združeni z najhujšim volilnim sleparstvom, to so bila orožja nemških nacionalcev, s katerimi so se bojevali proti socialdemokratom... Nemški nacionalci so zlorabili vse občinske urade za svoje volilne namene, uporabili so šolske otroke za razdeljevanje letakov, učitelji pa so opravljali nacionalno hiriško službo. Socialdemokratskim volivcem niso hoteli izročati glasovnic. Slovenske in klerikalne kmete so nemški liberalci z denarjem, obljubami, grožnjami in izsiljevanjem vseh vrst prisilili voliti nemško nacionalno. Nemško nacionalni agitatorji so uporabljali slovenski jezik, stisnili so vsakemu slovenskemu volivcu roko, samo da bi pridobili slovenske in črne glasove. — Uspehi nemških nacionalcev pri ožjih volitvah na Koroškem so zmaga podlosti, zmaga brezprimerne terorizma, kronanje prostaštva v največji potenci... Omenimo naj še, da so nemško nacionalni agitatorji pred očmi žandarmerije trgali socialdemokratskim volivcem glasovnice iz rok in jim vsiljevali nacionalne. Socialno demokratske zaupnike so dejansko ogrožali, topli in prega-

njali. Z eno besedo: gališke volitve; Pljujemo na takšno nemško svobodomiselnost!»⁹⁸

Glavno breme nemško nacionalnega pritiska je morala prenesti slovenska klerikalna stranka v boju za edini slovenski mandat na Koroškem. Nemški nacionalci so se na vso moč potrudili, da bi si pribojevali slovenski volilni okraj. Namesto pri prejšnjih volitvah propadlega Seifritza, ki je bil predstavnik nemškega vaškega kapitalističnega elementa, so to pot izbrali človeka, ki je bil slovenskemu kmečkemu volivcu bližji v dvojnem pomenu: bil je istega materinega jezika, po svoji poklicni dejavnosti pa zvezan s problemi kmečkega gospodarstva. To je bil slovenski potovalni učitelj koroške kmetijske družbe Vincenz Schumy, človek, kateremu je bila namenjena tako sijajna kariera v taboru nemškega nacionalizma. V slovenskem volilnem okraju je bil postavljen za kandidata dne 7. maja 1911.

Uvod v politično kampanjo je bil silovit nemški pritisk ob izvedbi ljudskega štetja konec leta 1910. Ljudsko štetje, sicer akt stvarnega ugotavljanja dejstev, se je na Koroškem področju ob vpisovanju rubrike o občevalnem jeziku spremenilo v nacionalno politično kampanjo, v boj za afirmacijo nemštva v deželi, kakršnega Koroška dotlej še ni doživela. Pomembno je dejstvo, da je deželna uprava z največjim poudarkom stopila na stran nemškega nacionalizma in v tem zaostrenem položaju razpustila 9. I. 1911 Katoliško politično in gospodarsko društvo za Slovence na Koroškem in naročila vsem občinskim upravam in žandarmerijskim postajam, naj skrbno pazijo, da ne bi društvo nadaljevalo svoje dejavnosti v kakršni koli obliki.⁹⁹ To nasilno dejanje je seveda moralo vplivati tudi na izid volitev. Slovensko politično društvo je bilo v času volitev potisnjeno v ilegalo, znova je bilo dovoljeno šele septembra 1911.

Polom Centralne zadružne blagajne v Celovcu je bil drugi močni protiklerikalni argument, ki so si ga s spretnim izrabljanjem gospodarskih težav, v katere je zabredla nemška klerikalna zadružna organizacija, ustvarili nemški nacionalci. To je bilo v letu pred volitvami glavno politično vprašanje in močno je omajalo zaupanje katoliških kmečkih zadružnikov v zadružno organizacijo. Kakor obzirno ugotavlja D. Dolinerjeva, nemški nacionalci oziroma njihova zadružna organizacija »Landesverband«, pri pospeševanju in napihovanju afere s centralno blagajno »niso ravnali zgolj v interesu ljudske blaginje, mar-

več so skušali doseči tudi strankarsko politični uspeh.¹⁰⁰ Izdajali so volilne letake in brošure, v katerih so očitali krščanskim socialcem, da razmetavajo kmečke prihranke. Razvil se je pravcat boj med nemškimi nacionalci za dediščino krščansko socialnih volivcev, razočaranih zaradi poloma centralne blagajne. Čeprav se je polom neposredno tikal le združnih organizacij na nemškem področju, saj so slovenske zadruge bile včlanjene v celjski združni zvezi, je vendar vplival tudi na slovensko področje.

Schumy je v slovenskem jeziku prepričeval kmete, da je slovenski klerikalni stranki samo za jezikovno in šolsko hujskanje, ne pa za gospodarsko blaginjo ljudstva. Govoril je o vprašanjih, kako naj bo kmetijstvo zastopano v državnem zboru, govoril je o stvarnih potrebah kmetov, o gradnji cest, o ureditvi servitutov, o begu delovne sile z dežele itd. Nastopal je v Svečah, Svetni vesi, Kožentavri, Črni, Mežici, Železni Kapli, Borovljah, Selah, Prevaljah, Suhi, Libeličah, Sinči vesi, Rikarji vesi, Globasnici, Žitarni vesi itd.¹⁰¹

Koroška nemško nacionalna stranka se je v svojem splošnem volilnem proglasu obrnila tudi na »Nemcem prijazne Slovence«.¹⁰² Da ta poziv ni bil namenjen samo Slovincem v slovenskem volilnem okraju, ampak da je vseboval tudi priznanje slovenskega značaja volivcev v drugih volilnih okrajih, priča tudi volilno nastopanje nemških nacionalcev.

V volilnem okraju Celovec okolica so se nemški nacionalci to pot pripravili na boj proti socialnim demokratom, da jim odvzamejo mandat v tem okraju. Izkušnje iz volilnega boja 1907, ko so slovenski glasovi pomenili odločilno skupino, ki ni bila prišla do izraza samo zaradi tega, ker so se nemški nacionalci sami umaknili iz volilnega boja pri ožjih volitvah, so jim narekovala posebno taktiko. Čeprav je bil volilni okraj po podatkih zadnjega ljudskega štetja decembra 1910 skoraj do treh četrtin nemški (28.260 Nemcev in 10.326 Slovencev) so za svojega kandidata izbrali izrazitega predstavnika tkim. »Nemcem prijaznih Slovencev«, žihpoljskega župana Lutschouniga. Izbira Lutschouniga je znamenje, kako so nemški nacionalci sodili dejanske narodnostne razmere v tem volilnem okraju, katerega je uradna statistika spremenila že v pretežno nemškega in kako malo so bili pripravljeni zanesti se na izsiljene podatke zadnjega ljudskega štetja pri sklepanju volilne taktike, kjer so se pač hoteli izogniti vsakemu tveganju. Čemu bi jim bil sicer potreben ravno »Nemcem prijazni Slo-

venec«, če ne za vabo slovenskim ljudem. Lutschouniga so hoteli uporabiti predvsem za pridobivanje glasov tistega očitno zelo pomembnega dela slovenskih volivcev v celovski okolici, ki se je nagibal k socialdemokratom in tem izbiti iz rok geslo, češ da so za Slovence v narodnostnem oziru bolj primerni in manjše zlo kot nemški nacionalci.

Za položaj je značilen primer socialdemokratskega zborovanja v Lutschounigovi domači občini Žihpolje, v kateri je zadnje ljudsko štetje naštel že 70 % ljudi z nemškim občevalnim jezikom. Lutschounig je poklical na pomoč za agitacijo proti socialdemokratskemu kandidatu Lukasu še znanega agitatorja v slovenskem jeziku, urednika »Štajerca«, Linharta.¹⁰³ Moral se je pač ozirati na dejanski etnični značaj volivcev v občini, za katero je privatno štetje leta 1910 ugotovilo 98,7 % Slovencev, saj mu je resnični značaj občine kot domačinu bil seveda dobro znan. Ni se bilo mogoče ravnati po frazah, marveč po praktičnih potrebah in te so tedaj na Žihpoljah, kljub njihovemu uradno nemškemu značaju, nacionalcem še vedno narekemale, da so proti socialdemokratom nastopili v slovenski lupini. V tem oziru je značilen tudi volilni shod v Pričici ob Vrbskem jezeru, kjer so se zbrali volivci iz Poreč, Možberga, Dholice in Krive vrbe. V teh štirih občinah je uradno štetje l. 1910 naštel 6,5, 0,5, 37,7 in 6,2 % ljudi s slovenskim občevalnim jezikom. Šlo je torej za uradno čisto ponemčene občine, z izjemo Dholice, ki pa je tudi bila dve tretjini nemška. Pa vendar je v tem uradno ponemčenem področju Lutschounig na svojem volilnem shodu izbral za glavno snov agitacijskega govora ravno jezikovno vprašanje. Nastopal je proti uvajanju slovenščine kot uradnega jezika s praktičnimi gospodarskimi argumenti, češ dvojna jezikovna uprava je predraga in bolje bi bilo ta denar uporabiti za socialno varovanje. Urednik »Freie Stimmen« Lackner je v svojem govoru tudi poudarjal prijateljstvo med Nemci in »Nemcem prijaznimi Slovenci« na Koroškem. Kot nasprotni govornik je nastopil nek socialni demokrat, ki je tudi govoril o nacionalnem vprašanju in takole formuliral svoje stališče: »Nemško in slovensko, to je vseeno, pustite tudi Slovence naj žive; glavna stvar je denar in želodec, kdor je proti davkom, ta je mož zame.«¹⁰⁴ Prizadevnost, s katero so se nemški nacionalci ukvarjali z nacionalnim vprašanjem v svoji volilni agitaciji v uradno ponemčenem področju severozahodno od Celovca, dokazuje, da je med prebivalstvom to vprašanje še vedno obstajalo.

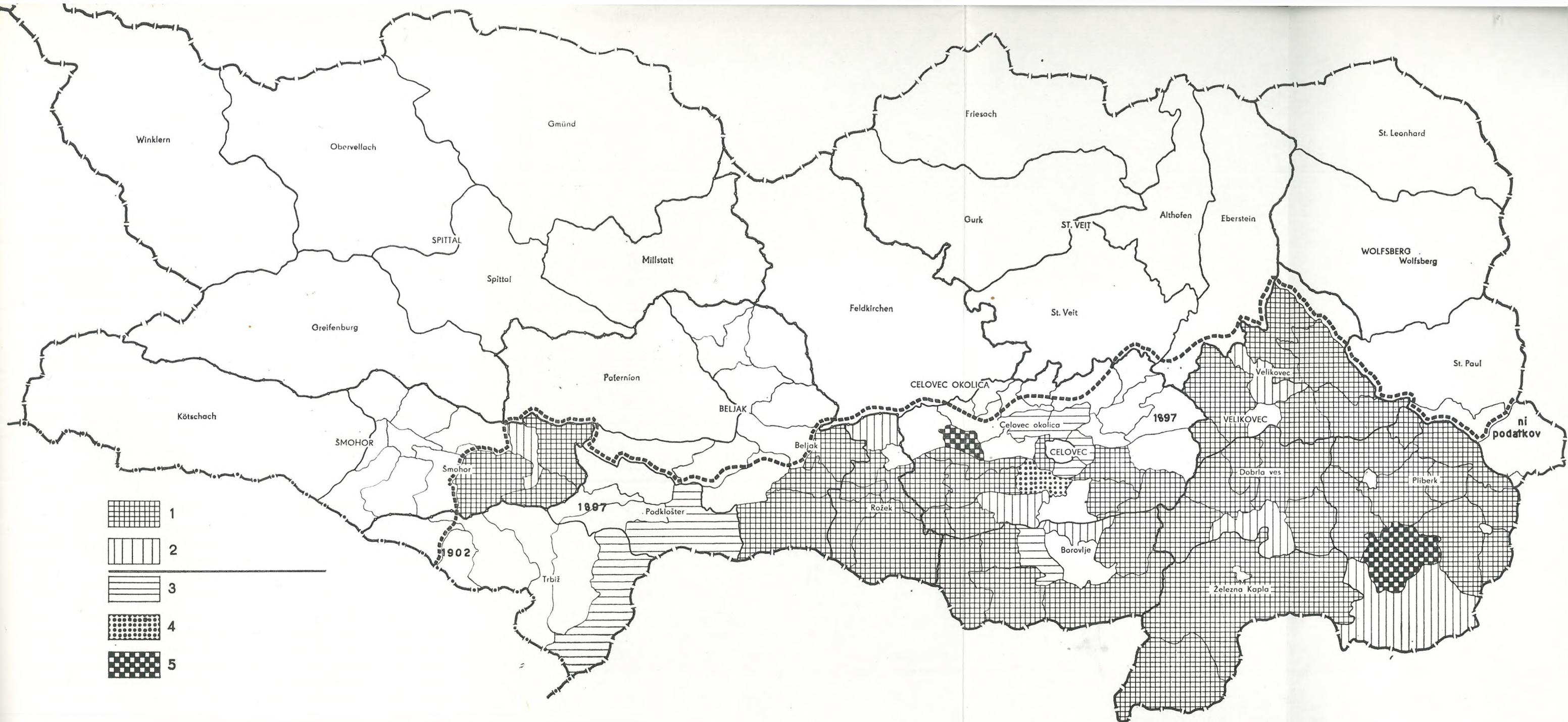
Sploh so se nemški nacionalci v celovškem volilnem okraju trudili, da ne bi Slovencev preveč razdražili proti sebi. Socialdemokratski list je celo pisal, da so nemški nacionalci Slovence prosili za pomoč pri volitvah.¹⁰⁵ Potrdila za takšno neposredno dogovarjanje s slovenskim političnim vodstvom sicer ni nikjer najti, vendar pa je očitno, da so nemški nacionalci za primer, ko bi njihov kandidat prišel v ožjo volilno tekmo s socialdemokratskim kandidatom v celovski okolici, skušali doseči, da bi se ponovil položaj iz leta 1907, ko so slovenski politični voditelji dali geslo za nemško nacionalnega kandidata. Vsekakor je značilno, da so »Freie Stimmen« proti svoji navadi čisto stvarno poročale o slovenskem volilnem shodu v Bilčovsu, kjer je kandidat Podgorc dejal, da ne računa na uspeh in da gre pri njegovi kandidaturi samo za ugotovitev moči slovenske stranke. V tem poročilu so Podgorca celo pohvalile, da je bil pravičen do Lutschouniga, obenem pa so namigovale na volilni dogovor z njim.¹⁰⁶

Tudi v velikovškem volilnem okraju, kjer so nemški nacionalci spet kandidirali Nageleja, so smatrali za potrebno, da mu v slovenskem delu okraja postavijo ob stran tudi človeka slovenskega jezika. V ta namen so izbrali grebinskega posestnika Glantschniga (pozneje, leta 1927, prvega deklariranega »vindišarja«), ki je na nemško nacionalnem volilnem shodu v Grebinju o sebi poudaril, da je »deutschfreundlicher slowenischer Bauer« in agitiral za Nageleja.¹⁰⁷

V beljaškem volilnem okraju, kjer je kandidatura bila prepuščena Vsenemcu Angererju, se je ta na shodu v Bačah trudil, da bi si pridobil tudi glasove Slovencev.¹⁰⁸

Socialni demokrati so za te volitve sklenili, da nemški nacionalci zanje ne pridejo v poštev pri ožjih volitvah, ker skupaj s krščanskimi socialci podpirajo Bienenrthovo strankarsko vlado, ker zagovarjajo vladanje s pomočjo paragrafa 14 in ker v nasprotju s socialnimi demokrati podpirajo militarizem.¹⁰⁹

Zaradi takega stališča so jim nemški nacionalci takoj očitali, da izdajajo in zanikajo nemške nacionalne interese. Volilni proglas koroške socialne demokracije je na to reagiral: »Ne dajte, da bi vas zmedle nacionalne fraze! Zavestna in perfidna laž je, da mi socialdemokrati zanikamo svojo narodnost. Kjer je nemška kultura ogrožena, jo bo socialna demokracija vedno znala varovati. Resnični škodljivci nemškega naroda so nemški nacionalci, ki imajo za ljudstvo namesto gospodarskega in socialnega dela samo fraze. Že dolga leta so si prisva-

Slovenska Koroška v dobi splošne volilne pravice (1907—1911). Volitve v državni zbor l. 1907 in 1911, deželne volitve 1909 v splošni kuriji (ožja volitev). (1) Občine z absolutno večino slovenske klerikalne stranke, (2) občine z relativno večino slovenske klerikalne stranke l. 1907 ali 1909 ali 1911. = (3) Občine z absolutno večino socialnodemokratske stranke l. 1911, (4) občine z relativno večino socialnodemokratske stranke l. 1911, (5) občine z absolutno skupno večino socialnodemokratske in slovenske klerikalne stranke. Z letnicami so označene občine s slovensko konservativno večino v splošni kuriji pri prejšnjih volitvah. Občina Blače je dobila slovensko klerikalno večino pri nadomestnih volitvah.

jali izključni privilegij za reševanje nemškega naroda v Avstriji — in mar nemški narod kaj čuti o svoji rešitvi s pomočjo nacionalcev?«¹¹⁰ Koroško socialdemokratsko vodstvo se je tukaj prvič proglasilo za nacionalno stranko, in sicer nemško, kajti nobene besede ni imelo za zaščito slovenske nacionalne kulture in politične enakopravnosti.

Vendar je socialna demokracija še vedno obdržala svoj neoporečni odnos do slovenskega volilnega okraja. Tudi to pot je tu kandidirala slovenskega socialnega demokrata, in sicer Ignaca Sitterja, rudarskega tajnika v Trbovljah.¹¹¹ Dala pa mu je veliko manj poudarka kot svoj čas Etbinu Kristanu, čeprav je postopek Sitterjevega kandidiranja izvedla tudi z zborovanji na terenu.¹¹² Sitter sam se na Koroškem v volilni agitaciji skoraj ni prikazal, socialdemokratsko glasilo je v opravičilo navajalo, da je zaradi težke bolezni vezan na dom.¹¹³

V velikovškem volilnem okraju je kandidiral spet Eich. Ni videti, da bi bilo socialdemokratsko vodstvo napravilo kake zaključke iz volitev leta 1907 v tem okraju in ni sklenilo kakega dogovora s slovenskim političnim društvom. Pač pa so socialdemokrati tudi to pot v beljaškem volilnem okraju v svoji agitaciji med slovenskimi volivci uporabljali narodni moment. Tako so ob že omenjenem shodu Vsenemca Angererja v Bačah opozarjali zbrane slovenske volivce na Angererjeva izvajanja pred nekaj dnevi severno od Beljaka, kjer je le-ta Slovence označil kot manjvredno naciojo.¹¹⁴ Tudi na liberalnem shodu v Mariji na Zilji so socialdemokrati kritizirali nemško nacionalni odnos do Slovencev.¹¹⁶

Za ožje volitve je koroško socialdemokratsko vodstvo svojim volivcem izdalo navodilo, naj zastavijo vse moči tam, kjer v ožji volitvi nastopa socialdemokratski kandidat (to so bili volilni okraji Celovec-okolica, Velikovec — Eberstein, Rožek — Feldkirchen — Millstatt, Beljak), drugod, kjer pa socialdemokratskega kandidata ni, naj se abstinirajo (to sta bila spittalski in pa laboški volilni okraj). V praksi pa je stvar bila drugačna. V Laboški dolini, ki je veljala za tradicionalno področje nemškega klerikalizma, so nemški nacionalci uporabili volilno ukano; izdali so ponarejen letak, v katerem je socialdemokratsko vodstvo pozivalo socialdemokratske volivce, naj pri ožji volitvi glasujejo za nemškega liberalca. Ukana je uspela in nemški krščansko socialni kandidat, ki je zaradi napovedane socialdemokratske abstinence bil svoje zmage popolnoma gotov, je bil poražen, odločili so so-

cialdemokratski glasovi, oddani nakljub sklepu strankinega vodstva.¹¹⁶ Pokazalo se je, da je socialdemokratski volivec na nemškem področju bil že tako navajen korakati skupno z nemškimi nacionalci, da mu je navodilo za abstinenco bilo neobičajno in da je odmik socialdemokratske stranke od nemških nacionalcev v volilnem boju naletel na velike težave. Nemški nacionalci so te težave znali spretno izrabiti.

Nemški krščanski socialci so se pri teh volitvah popolnoma ločili od slovenskega političnega društva. Razen v slovenskem okraju so povsod v nemško slovenskih volilnih okrajih postavili svoje ločene candidature. Vendar so bili njihovi izgledi na uspeh prav majhni, z izjemo Laboške doline, kajti nemška klerikalna politika na Koroškem je preživljala hudo krizo zaradi poloma centralne blagajne. Bili so celo v zadregi za primerne kandidate, saj je njihov najsposobnejši politični kader zaradi tega finančnega poloma izgubil veliko ugleda.

Cepprav je že nekaj let izhajal liberalno usmerjeni »Korošec«, ki naj bi bil nekak zarodek liberalne slovenske stranke na Koroškem, ni prišlo do kandidiranja slovenskega liberalnega kandidata. V volilnem proglasu, ki ga je objavil »naprednim slovenskim volivcem v Rožni in Podjunski dolini«, je »Korošec« nastopil proti temu, da bi se slovenski liberalci volitev vzdržali iz protesta proti sodelovanju Grafenauerja v Šušteršičevem klubu. Proglas je tudi ugotovil, da noben prepričan Slovenec ne more voliti Schumyja. Prav tako pa tudi ne socialdemokrata Sitterja, in sicer zato, ker slovenskih socialdemokratov v državnem zboru še ni in bi tako ta edini slovenski koroški socialdemokrat bil popolnoma odvisen od nemških. Proglas ugotavlja, da so socialdemokrati na Koroškem v narodnem oziru nasprotniki Slovencem, v gospodarskem oziru pa nimajo tukaj še nobenega vpliva. Proglas tudi zavrača misel na samostojno slovensko liberalno kandidaturo, ker bi ta pripomogla k zmagi Schumyja; razmerje sil je namreč takšno, da bi v ožjo volitev prišel Schumy, ne pa slovenski socialdemokratski kandidat. Volilni proglas se končuje z ugotovitvijo, da se je »večina naprednih zaupnikov odločila za Grafenauerja, ker jih je vodila pri tem narodnostna misel.«¹¹⁷ Sklep slovenskih liberalcev podpreti Grafenauerjevo kandidaturo je bil obenem njihovo zadnje samostojno politično dejanje. Odtlej se kot samostojna skupina niso več pojavili.

Katoliško politično in gospodarsko društvo za Slovence na Koroškem je, kot že omenjeno, v času volilnega boja bilo prepovedano. Razume se, da je Slovenska ljudska stranka kljub temu nastopila na vo-

litvah. Svojo agitacijo je okrepila s tem, da je v volilnem obdobju list »Mir« izhajal po dvakrat na teden. Sklenjena je bila samostojna kandidatura v volilnih okrajih Celovec okolica, Velikovec, Beljak in pa Celovec mesto in pa seveda v slovenskem volilnem okraju, kjer je spet kandidiral Franc Grafenauer. Ustanovljen je bil osrednji volilni odbor za Koroško. Njegov volilni proglas se je usmerjal izključno proti nemškim nacionalcem in značilno je, da socialna demokracija v njem sploh ni omenjena. Pač pa se je prvič obračal tudi na slovenske delavce: »Pozivljamo tudi slovenske delavce in one Slovence, ki sicer ne bi bili pristaši Slovenske ljudske stranke! V tako važnem trenutku je treba pozabiti vsaktero nespোরazumljenje, je treba zapostaviti vse postranske težnje. Hlapec in delavec imata pri volitvi enako pravico z vsakim drugim! Kakor v svetišču, v cerkvi, smo vsi enaki na volišču! Delavci, kar vas je poštenih slovenskih mož, tudi vas pričakuje slovenska domovina! ... Naš nastop naj bo glasen ugovor zoper krivično razdelitev volilnih okrajev, naj bo glasen klic našega ljudstva, ki ne bo mirovalo, dokler mu nestrpni nemški sosed ne prizna in pusti njegovih svetih ljudskih pravic!«¹¹⁸

Tudi slovenski osrednji volilni odbor je imel težave s svojimi kandidati zaradi poloma nemške centralne blagajne v Celovcu. Valentin Podgore, ki je najprej kandidiral v volilnem okraju Celovec okolica, se je kot odbornik centralne blagajne v konkursu moral svoje kandidature odreči in ga je zadnji hip zamenjal Janez Ure, župan v Šmartnem pri Celovcu. Razume se, da je to imelo slabe posledice za volilni izid.

Posebno zanimiv je primer volilnega okraja *Millstadt—Feldkirchen—Rožek*. Medtem ko so nemški krščanski socialci v tem okraju nastopili sami s svojim kandidatom pa *slovenska stranka* tega ni storila in je z internim sklepom *podprla socialdemokratskega kandidata* že pri prvi volitvi. Volivci slovenske stranke v rožeškem sodnem okraju so temu navodilu strnjeno sledili: le 8 glasov je bilo oddanih za nemškega klerikalnega kandidata, vsi drugi so glasovali za socialdemokrata. Učinek je bil, da je *odstotek socialdemokratskih glasov od 6,6 % v l. 1907 poskočil na 58,9 % v l. 1911!* To je bil obenem največji odstotek za socialne demokrate med vsemi koroškimi sodnimi okraji. Pri ožji volitvi se je celo še povečal na 61%; zmaga nemškega nacionalca je bila odločena v obeh nemških sodnih okrajih te volilne enote, kjer so socialdemokrati ostali v manjšini pri prvih in pri ožjih volitvah

(Millstadt 33%, Feldkirchen 31% — prve volitve oz. 40% in 38,5% pri ožji volitvi).

Za ožje volitve je shod slovenskih zaupnikov sklenil glasovati proti nemškim nacionalcem in za socialdemokratskega kandidata, kar je konkretno prišlo v poštev v celovski okolici, v volilnem okraju Velikovec, v okraju Millstadt—Feldkirchen—Rožek in pa v Beljaku. Slovenska podpora je volitve odločila v prid socialdemokratom samo v Beljaku.

Splošna značilnost volilnih izidov za slovensko stranko je bila utrujenost in omagovanje slovenskih volivcev, ki v volilnem boju spričo popolne brezperspektivnosti slovenskih kandidatov niso videli učinkovitega sredstva za reševanje svojih problemov. Podrobna analiza volilnih izidov pokaže, da je velik del slovenskih volivcev ostal doma in se političnega življenja ni več udeleževal. Strnjena fronta slovenskih kmečkih volivcev se je začela krhati, tako zaradi nemškega nacionalnega pritiska kakor tudi zaradi razslojevanja vaškega prebivalstva. Slovensko glasilo je ugotovilo, da je Grafenauer tudi to pot dobil absolutno večino glasov v slovenskem volilnem okraju, vendar mnogo manj trdno, ker je »ostala doma cela slovenska rezerva«.¹¹⁹ Slovensko politično vodstvo se je zavedalo tudi globljih socialnih vzrokov krčenja števila kmečkih volivcev. Značilna je ugotovitev slovenskega lista: »Da navdušenje med slovenskimi volivci ni bilo, zlasti izprva ne, tako veliko kakor leta 1907, je čisto naravno. Toliko volivcev kakor leta 1907 nikdar več ne bo mogoče spraviti na volišče izvzemši morda v slučaju ožjih volitev. Vrh tega število kmečkih volivcev pada, narašča pa število delavskih volivcev in s tem število socialdemokratskih glasov. To so poglavitni vzroki, da slovenski kandidat Grafenauer ni dobil pri zadnjih volitvah toliko glasov kakor pred štirimi leti.«¹²⁰

Kakor smo videli že v prejšnjih izvajanjih, je »Mirova« sodba o socialnem ozadju krčenja slovenskih kmečkih glasov, vsekakor bila pravilna. Prepovršna pa je bila pavšalna ocena, da razslojeno bivše kmečko prebivalstvo prehaja naravnost v vrste socialdemokratskih volivcev. Takšno prelivanje glasov, ki bi po svojih socialnih osnovah sicer bilo povsem naravno, so vendar v veliki meri motile in pačile posebne politične okoliščine, predvsem absolutna premoč stranke nemškega kapitala v deželi. Politični, gospodarski, nacionalni in oblastni pritisk nemškega kapitala je bil tolikšen, da sta obe njegovi resnično nasprotni skupini, v razrednem oziru socialdemokratska, v nacionalnem

pa slovenska klerikalna (nemških krščanskih socialcev ne iz razredne ne iz nacionalne osnove, predvsem pa ne zaradi njihove neznatne moči, ne moremo šteti med prave nasprotnike stranke nemškega kapitala v deželi) bili še pri teh zadnjih volitvah v avstroogrski monarhiji potisnjeni v tako izrazito obramben položaj, da sta se vsaka zase morali bojevati za golo ohranitev osnove svojih volivcev in da ni bilo govora o kakem sproščenem odločanju tistih volivcev, ki so bili na prehodu iz ene socialne skupine v drugo. Razslojeni bivši kmečki slovenski volivci so ali ostali doma ali pa so podlegali sistemu, ki ga je ustvaril nemški kapital v deželi.

Kljub vsemu temu lahko ugotovimo, da se je slovenska politična osnova dobro držala tudi izven slovenskega volilnega okraja, v beljaškem, rožeškem in velikovškem okraju. Posebno poglavje je ziljski volilni okraj, kjer zaradi skrajno neugodnih političnih razmer, ustvarjenih z razdelitvijo volilnih okrajev, Slovenci, odtrgani od glavnine, niso mogli več upati na kakršen koli poseben politični izraz. Kakor se da sklepati iz pisanja »Mira«, je slovenski osrednji volilni odbor dal slovenskim volivcem zaupno navodilo, naj glasujejo za socialdemokratskega kandidata.¹²¹ Značilno je, da slovensko klerikalno glasilo po volitvah sploh ni ničesar več povedalo o rezultatih v ziljskem volilnem okraju, da tam sploh ni več registriralo slovenskih glasov, pač iz preprostega razloga, ker jih ni bilo več mogoče ločiti od nemških glasov. Sistem razdelitve volilnih okrajev, premeteno zamišljen s strani nemškega nacionalizma, je tukaj požel svoj prvi uspeh v tem smislu, da je slovenskemu življu odvzel posebno politično fiziognomijo.

* * *

V vsem pregledovanju volilnih rezultatov z vidika narodne in politične zavesti prebivalstva na slovenskem Koroškem v petih desetletjih 1861—1911 se je kot eden izmed najpomembnejših dejavnikov neprestano prikazoval volilni sistem, posebno še razdelitev volilnih okrajev. Drobil je slovensko politično akcijo, iz ene manjšine v deželi ustvarjal vrsto manjšin v volilnih enotah. Nobena reforma volilnega sistema ga ni odpravila ali omilila, tudi ne zadnja in relativno najdemokratičnejša, leta 1907. Kako je ta dejavnik krepil postojanke že tako daleč nadmočnega nemškega meščanstva v deželi, smo razčlenjevali sproti. Dobro pa bo v potrdilo teh ugotovitev navesti še sodoben dokument iz vrst nemškega nacionalističnega meščanskega tabora samega, dokument,

ki s presenetljivo odkritostjo in jasnostjo izraža bistvo politike nemškega meščanstva do slovenskega naroda v deželi in vlogo volilnega sistema v tej politiki.

Po volitvah 1. 1911 se je vnela polemika med nemškimi nacionalci in nemškim krščansko socialnim politikom Walcherjem o tem, kdo je kriv za sedanjo »pošastno« razdelitev volilnih okrajev — tako so jo imenovali krščanski socialci — zaradi katere ima vrsta nemških okrajev slovenske manjšine. »Nemški nacionalci mirno prevzemamo odgovornost za razdelitev volilnih okrajev,« je odgovarjal njihov list, »Walcher pa izkazuje s tem, da to razdelitev volilnih okrajev kritizira, višino svojega ‚nacionalnega‘ pojmovanja in pristnost svojega ‚nemškega‘ mišljenja. Če bi šlo po njegovem, bi bili na Koroškem ustvarjeni dva ali trije slovenski volilni okraji, doslej enotna in nedeljiva koroška dežela, v kateri Nemci do danes nikoli niso priznali obstoja kakega strnjenege slovenskega jezikovnega ozemlja, kar je postalo že pravcat aksiom koroške deželne politike, bi bila raztrgana v dve narodnostno ločeni ozemlji in v novo ustvarjenem slovenskem ozemlju bi veliko število Nemcev in Nemcem prijaznih Slovencev bilo prepuščeno na milost in nemilost kranjskim hujšakcem in agitatorjem. S tem bi se zgodilo tisto, o čemer sanjajo velikoslovenski politiki od Šusteršiča in Kreka do Hribarja in Tavčarja: Drava kot začasna severna meja bodoče velikoslovenske države, južna Koroška politično, nacionalno in gotovo kmalu tudi gospodarsko odtrgana od nemškega dela Koroške in nemočen plen kranjske osvajalne politike, obenem pa za vse prihodnje čase neprestopen slovenski obmejni zid, ki nemško Avstrijo ločuje od nemškega južnega morja, od Jadrana. Zahvalimo se vsi Korošci skupaj našemu bogu, da koroške razdelitve volilnih okrajev niso napravili Walcher in tovariši; v njegovih rokah bi postala sredstvo za raztrganje in pogubo dežele, z enim samim udarcem bi uničila vse lepe začetke mirnega nacionalnega in kulturnega prodiranja v slovenski, že od nekdaj nemško prekvašeni del dežele, vse te začetke, ki jih je ustvarilo desetletja dolgo požrtvovalno del naših narodno-obrambnih društev.«¹²²

Brez upoštevanja tega »aksioma« politike koroškega nemškega meščanstva ni mogoče razumeti ničesar, kar se je v razvoju narodne zavesti in političnega usmerjanja dogajalo na Koroškem prej, tedaj in pozneje.

IX.

KOROŠKA SOCIALNA DEMOKRACIJA IN NARODNO VPRAŠANJE NA KOROŠKEM

Začetek organiziranega delavskega gibanja na Koroškem z ustanovitvijo delavskega izobraževalnega društva v Celovcu leta 1869 sega v tisto kratko obdobje, ko se je v slovenskem narodnem gibanju na Koroškem prehodno občutil vpliv radikalnejšega, liberalno usmerjenega meščanstva, katerega zahtevo po slovenski politični avtonomiji v okviru zedinjene Slovenije je slovensko prebivalstvo tedaj na Koroškem potrjevalo na velikih množičnih taborih. Kljub temu, da sta obe gibanji imeli ljudski in demokratični značaj, med njima ni prišlo do stičnih točk. Taborsko gibanje ne spoznava in ne priznava posebnih gospodarskih in političnih interesov delavstva, delavska organizacija na Koroškem pa je prešibka, da bi posegla čez okvir najosnovnejšega razrednega osveščanja delavstva. Razen tega je na Koroškem, prav kot tudi v drugih slovenskih oziroma dvojezičnih pokrajinah, organizacijska pobuda delavskih društev prihajala z nemškega Dunaja in Gradca in njeni nosilci na slovensko vprašanje na Koroškem niso gledali drugače kot zgolj na vprašanje čim uspešnejše agitacije med delavci, ki vsi niso razumeli nemškega jezika.

Med prvimi propagatorji delavskega gibanja je bil tudi na Koroškem, podobno kot na Štajerskem in v alpskih deželah, knjigovez Johann Most, doma iz Augsburga na Bavarskem. Ta je l. 1871 pisal v Ljubljano, da namerava tudi tam širiti med delavci pravo spoznanje, kakor se mu je že bilo posrečilo, kot pravi, »po vsem Štajerskem in

Koroškem napeljati delavce na pravo pot«.¹ Za osebni odnos tega pomembnega propagatorja delavskega gibanja na Koroškem, ki je nagibal k anarhistični ideji propagande s pomočjo dejanj in sodil, da je mogoča takojšnja proletarska revolucija, je značilen zapissek iz njegovih spominov. Leta 1864 je namreč na svojih pomočniških potovanjih pripotoval iz Benetk v Trst in od tod nadaljeval pot »čez drn in strn med mešanico narodov, ki je žlobudrala vsa južnoslovanska narečja, tako da se je v glavnem bilo treba prebijati z pantomimo...« do Postojne in nato čez Celje in Maribor dalje proti Dunaju.²

Huda gospodarska kriza v deželi je pospeševala zanimanje delavstva za svojo organizacijo. Iz poročila koroškega deželnega predsednika z dne 14. februarja 1872 razberemo, da so tedaj obstajala delavska društva v Celovcu, Beljaku, Prevaljah, Guštanju in v Hüttenbergu. Leto dni pozneje pa je na Koroškem bilo že 14 takih društev s 1156 člani. V letih 1873 do 1874 je v Celovcu celo izhajal list »Sozialpolitisches Volksblatt«, ki ga zgodovinar koroškega časnikarstva R. Cefarin šteje za prvo glasilo organiziranega delavskega gibanja na Koroškem.³ Poročilo koroškega deželnega predsednika tudi navaja, da v delavskih organizacijah na Koroškem obstajata obe struji, ki ju tedaj srečujemo v delavskem gibanju v Avstriji, namreč zmerna in radikalna, od katerih je druga bila močnejša. D. Dolinerjeva daje vzorec tedanjih nastopov delavskih agitatorjev: »govorili so o bedi delavstva, o kapitalističnem izkoriščanju, o potrebi združevanja in zahtevali volilno pravico. V odnosu do obeh glavnih meščanskih taborov je koroško delavsko gibanje, kakor sploh delavsko gibanje v Avstriji, zavzelo tisto stališče, ki je zanj ostalo značilno do konca monarhije in ki je bilo tudi med glavnimi političnimi momenti, ki so opredeljevali odnos koroške socialne demokracije do slovenskega vprašanja. Svetovno nazorsko se je čutilo bliže liberalizmu, čeprav ga je odklanjalo kot obliko državnega življenja, klerikalizem pa je odklanjalo kot sovražnika delavskih zahtev.«³

Ko se je zaradi šibkosti slovenskega liberalizma slovensko narodno gibanje na Koroškem pod vodstvom Andreja Einspielerja najtesneje povežalo z nemško klerikalno stranko, je s tem že vnaprej bil tudi določen odnos organiziranega delavskega gibanja do slovenske politične organizacije. Na kako popolnoma različnih in nasprotnih stališčih sta ti dve gibanji že tedaj stali, se je pokazalo že leta 1873, ko je celovško delavsko izobraževalno društvo stopilo v akcijo za podporo zakona o

direktnih volitvah v državni zbor kot protiklerikalnega in protifevdalnega ukrepa, ne glede na to, da še ni uvajal splošne volilne pravice, medtem ko je tedaj slovensko politično društvo »Trdnjava« obenem s Katoliškim ustavnim društvom priredilo v Celovcu veliko protestno zborovanje proti direktnim volitvam v državni zbor.⁶ Celovško delavsko društvo se je ob takšnih reakcionarnih stališčih tem lažje dejansko postavljalo na nemško narodno stališče, h kateremu ga je približeval tudi vpliv lassalijanskega gledanja na nemški nacionalni problem, ki je predvidevalo Veliko Nemčijo do Trsta. V tej zvezi je zanimivo poročilo, da se je v času prusko-francoske vojne avgusta leta 1870 tudi celovško delavsko društvo pridružilo splošnemu rodoljubnemu vzdušju s prireditvijo, na kateri je delavski pevski zbor »Eintracht« pel obe znani nemški patriotični pesmi »Was ist das Deutschen Vaterland?« in pa »Wacht am Rhein«.⁷

Leta 1879 je policija celovško delavsko izobraževalno društvo razpustila z utemeljitvijo, da je širilo inozemsko literaturo.⁸ Ta prvi udarec oblasti pa gibanja na Koroškem ni ustavil. Še naprej se je tu razvijal boj med reformistično in radikalno strujo. Začetek Taaffejeve vladavine je bil društvenemu življenju sorazmerno ugodnejši. A že kmalu je Železnikarjev proces v Celovcu (leta 1884) imel za posledico, da so se razšla vsa delavska društva na Koroškem in tudi v Beljaku, kjer so bili delavci politično najbolj razgibani, je vse zamrlo. O tem piše Wilhelm Eich v svojih spominih.⁹

Organizirano delavsko gibanje se je začelo obnavljati šele po letu 1885. Med najvidnejšimi obnovitelji je bil Ferdinand Perlornig. Bil je domačin, rojen leta 1854 v Velikovecu, kjer se je tudi izučil ključavničarstva in kleparstva. Pozneje je kot pomočnik potoval po Evropi in postal zelo aktiven pristaš radikalnega delavskega gibanja, zaradi česar je bil nekaj časa izgnan iz vseh avstrijskih kronovin. Leta 1885 se je Perlornig vrnil nazaj na Koroško, kjer je delal najprej v kovinski tovarni v Seebachu pri Beljaku. Leta 1890 je bil iz tovarne odpuščen kot organizator neuspele stavke in je nato postal tajnik delavske bolniške blagajne v Beljaku. Obenem z Adenauom je bil Perlornig zastopnik Koroške na kongresu v Hainfeldu.¹⁰

V tem zgodnjem času je pri obnovi koroške organizacije vidno sodeloval še en aktivist slovenskega rodu, Valentin Wutte. Rodil se je 31. maja 1858 kot sin kajžarja v Seraju, občina Marija na Zilji. Izučil

se je doma čevljarstva, kot pomočnik je delal v Beljaku in okolici, l. 1881 je odšel na pomočniško popotovanje (Judenburg, Gradec, St. Pölten), med katerim je postal socialdemokrat. Ko se je vrnil, se je zaposlil kot pomočnik pri Wilhelmu Eichu v Beljaku, ki je tedaj v deželni organizaciji imel pomembno vlogo. Leta 1885 ali 1886 je bil izžreban za odgovornega urednika iz dežele v deželo preganjanega socialdemokratskega glasila »Die Arbeit«, ki je takrat izhajal v Beljaku. Kmalu je bil kot urednik obsojen in je potem, ko je prestal teden dni zaporne kazni, odšel s Koroškega, kamor se je vrnil šele l. 1901 in se zaposlil pri delavski bolniški blagajni v Celovcu.^{10a}

Obnova delavskega gibanja na Koroškem se je dogajala istočasno z močnim naraščanjem slovenskega gibanja na Koroškem. Pri državno-zborskih volitvah leta 1885 so slovenski kandidati dosegli prepričljivo volilno zmago. Slovenski politični nastop pa je tedaj bil že čisto v okviru konservativnega katoliškega političnega gibanja, med njim in med delavsko politično organizacijo je vladalo razmerje nasprotstva.

Značilno je, da je na zborovanju radikalne delavske stranke 27. dec. 1885 v Celovcu (po dolgem času prvi pomembnejši politični nastop koroškega delavstva) bilo govora tudi o narodnem vprašanju. Radikalni govornik Lax iz Celovca (nastopal je proti boju delavstva za volilno pravico, češ da le-to od kapitalističnega parlamenta nima kaj pričakovati, da mu lahko koristi samo korenit prevrat) je odklanjal tako imenovane ljudske poslance v državnem zboru, ker »se mnogo raje ukvarjajo z narodnostnim prepirom kot pa z narodnim gospodarstvom...« Na zboru so kritizirali tudi fevdalno klerikalno stranko, še posebej pa je govornik Kann polemiziral proti slovenskemu listu »Mir«, pri čemer je »urednika imenoval s pravim imenom.«¹¹ Nekaj pove tudi dejstvo, da poročilo o občnem zboru delavskega društva v Celovcu istega leta med poimensko naštetimi časopisi in revijami v čitalnici društva ne omenja prav nobenega slovenskega, ampak samo nemške delavske in meščanskoliberalne liste.¹²

Na kongresu v Hainfeldu je v debati o potrebi izdajanja slovenskega socialdemokratskega glasila bila tudi Koroška naštetá med deželami slovenskega jezikovnega področja. Koroški delegat Perlornig se je še prav posebej zavzel za izdajanje lista v slovenskem jeziku.¹³

Po Hainfeldskem kongresu je socialdemokratska organizacija na Koroškem začela močno naraščati, začelo se je ustanavljanje sindikalnih organizacij in začelo se je tudi stavkovno gibanje. V tem času

je bila že omenjena stavka plajberskih rudarjev in pa nekaj stavk v podjetjih v Beljaku in okolici. Organizatorji stavk so bili zaprti oz. izgnani in njihova odsotnost je spočetka dokaj zavrla razmah organizacije: to se je poznalo zlasti pri proslavi 1. maja leta 1891 v Celovcu.¹⁴ Na avstrijskem socialdemokratskem kongresu leta 1892 je koroški delegat Eich poročal, da je v zadnjem letu na Koroškem bila ustanovljena vrsta novih organizacij.¹⁵ Za socialdemokratski kongres leta 1894 pa je koroška organizacija lahko že poročala, da je ustanovila organizacijsko mrežo za vso deželo. Ta je bila razdeljena v devet organizacijskih okvirov, in sicer Beljak, Celovec, St. Veit, Hüttenberg, Feldkirchen, Spittal, Velikovec, Prevalje in Wolfsberg.

Zanimivo je, da se socialdemokratska organizacija ni ozirala na administrativne meje in da se je formirala po praktičnih potrebah in možnostih na terenu. Celovski organizacijski okraj je zajel le slovenski in narodnostno mešani del političnega okraja (Celovec-mesto, Borovlje in Vetrinjš), medtem ko je nemški severni del političnega okraja tvoril samostojen organizacijski okraj (Feldkirchen, Himmelberg, Ausser-Teichen). Politični okraj Beljak je tvoril enoten organizacijski okraj. Slovenski politični okraj Velikovec pa je bil razdeljen na dva organizacijska okraja, pač po obeh večjih industrijskih področjih (v prvem Velikovec, Grebinj, Ruda, Lipica, Pliberk, Železna Kapla; v drugem Prevalje, Ravne, Leše in Podholm). Slovensko področje v organizacijskem pogledu ni zaostajalo za nemškim, lahko bi celo dejali, da ga je presegalo. Edino področje, kjer socialdemokratske organizacije ne zasledimo, je nemški zahodni del političnega okraja Šmohor.¹⁶

Nosilci socialdemokratske organizacije so gotovo bila tradicionalna industrijska središča. Za razdelitev organizacijskih okrajev socialne demokracije so nedvomno bili odločilni tudi gospodarsko-zemljepisni momenti, ki že sami po sebi Celovec z delom Koroške južno in jugovzhodno od njega izdvajajo v posebno področje. Vendar pa tudi jezikovnega momenta ne bi mogli čisto izključiti, saj je praktična potreba po agitaciji v slovenskem jeziku bila nedvomna in socialdemokratski agitatorji tudi niso glede nje imeli nobenih pomislekov.

Ko je leta 1890 začel izhajati prvi slovenski socialdemokratski list, »Delavski list« v Trstu, ga ni z veseljem pozdravilo le osrednje socialdemokratsko glasilo »Arbeiter Zeitung«, marveč tudi štajerski in koroški »Arbeiterwille«. Ta je svoje bralce spodbujal, naj »Delavski list«

širijo.¹⁷ To ni bilo nič nenavadnega, saj je »Arbeiterwille« v tem času objavljaj tudi razne druge pozive v slovenskem jeziku v obliki oglasov.¹⁸

Delavci so agitacijo v slovenskem jeziku tudi sami zahtevali. Znano je, da je na velikem socialdemokratskem shodu v Velikovcu 17. septembra 1893, na katerem so razpravljali o položaju delavcev, kmetov in malih obrtnikov, o političnih strankah in o splošni ter neposredni volilni pravici, imel referat Edvard Grössel s Prevalj, in sicer »na željo zborovalcev v slovenskem jeziku«.^{19a}

Prav posebno potreben je bil slovenski jezik za agitacijo med agrarnim prebivalstvom, za kar je koroška socialna demokracija že od nekdaj posebno skrbela. V letu 1897 je na primer velikovško splošno sindikalno društvo prirejalo shode v Grebinju in na Vovbrah, na katerih je prvi govornik govoril nemški, za njim pa dva v slovenskem jeziku. Ta dva sta, po poročilu dopisnika, žela veliko odobravanje.¹⁹

Osnova socialdemokratske organizacije na Koroškem pa je bila nemška in to je slejkoprej pomenilo resno oviro za njeno širjenje. Deželna konferenca socialdemokratske stranke za Koroško 23. septembra 1900 v Celovcu je posebej obravnavala vprašanje prodiranja med slovensko delavstvo. V debati je vodilni koroški sindikalni funkcionar Leopold Mahrer iz Celovca opozarjal: »Potrebno je tudi, da prodiramo med slovensko prebivalstvo in mu odpremo oči.« Brombauer iz Borovelj je poudarjal potrebo širjenja slovenskih brošur med prebivalstvo Roža. Hribernik iz Velikovca je govoril o težavah, ki jih je za širjenje socialdemokratske stranke v velikovškem okraju pomenilo dejstvo, da je tukaj prebivalstvo slovensko.²⁰ V smislu te potrebe je tedanje koroško socialdemokratsko glasilo pozivalo svoje člane: »Sodrug, širite med slovenskim delavstvom naš slovenski socialdemokratski bratski list ‚Rdeči prapor‘, ki ga vodi sodrug Kristan.«²¹ Zanimiv je tudi slovenski oglas, objavljen naslednje leto: »Slovenski delavci! Berite ‚Rdeči prapor‘. ‚Rdeči prapor‘ pride osake petek. Tisti košta za celo leto kron 5,44 za pol leto kron 2,72 za viertele leto kron 1,36 jedna numera košta 12 heller se dobi Celovcu, Burggasse 14.«²² Ta oglas je bil še večkrat ponovljen.

Kako nezadostni oziroma nesistematični so bili napor koroške socialne demokracije za vzgojo agitatorskega kadra v slovenskem jeziku, pričajo posamezna poročila iz poznejšega časa.

Na deželni socialdemokratski konferenci 31. 8. 1902 v Celovcu je Riese govoril tudi o naporih za prodiranje med slovenske in italijanske

delavce (na Koroškem se je mudilo več tisoč italijanskih delavcev, zlasti zidarjev in drvarjev) s pomočjo zborovalnih turnej z nemškimi, slovenskimi in italijanskimi referenti. Dejansko pa je bila uresničena samo italijanska turneja.²³

Poročilo koroške strankine organizacije za kongres nemške socialdemokratske stranke v Salzburgu leta 1904 opozarja, da je politični okraj Šmohor edini med vsemi koroškimi političnimi okraji brez socialdemokratske organizacije. »Zelo težko je prodreti med prebivalstvo tega področja, ki je pretežno slovensko,« skuša to pomanjkljivost pojasniti koroško deželno vodstvo.²⁴ Prav gotovo je težava, ki je v šmohorskem političnem okraju nastajala zaradi slovenskega prebivalstva za širjenje socialne demokracije, v tem poročilu pretirana, saj so tu bile samo štiri občine slovenske, vse ostalo področje pa je bilo nemško (po štetju leta 1900 je bilo v političnem okraju Šmohor 13.512 oseb z nemškim in 4460 oseb s slovenskim občevelnim jezikom). Vsekakor pa je značilno, da se je koroška socialdemokratska organizacija pred osrednjim forumom nemške socialne demokracije sklicevala na jezikovne težave kot na vzrok svojih slabših uspehov.

Tudi poročilo Zveze kovinskih delavcev Avstrije za leti 1904 in 1905 je za Guštanj in za Bistrice v Rožu ugotavljalo, da tam še ni bilo mogoče prodreti med delavstvo zaradi pomanjkanja slovenskih referentov na Koroškem. Dodamo naj še poročilo Rdečega prapora iz l. 1910 o slovenski sindikalni konferenci v Ljubljani, kjer je Janez Zupan povedal, da ga je vodilni koroški sindikalni funkcionar Leopold Mahrer naravnost prosil, naj na Koroškem slovenski socialni demokrati kaj ukrenejo.²⁵

Vsi ti podatki pričajo, da je koroška socialna demokracija kljub svojemu sorazmerno izredno velikem vplivu v deželi in močnemu prodoru med volivce tudi čez krog industrijskega in obrtnega delavstva vse do konca obravnavanega obdobja občutila veliko potrebo po organizatorjih v slovenskem jeziku. Ta potreba pa ni izvirala zgolj iz jezikovnega značaja delavstva na slovenskem področju Koroške. Primeri v Mežiški dolini in v Rožu namreč kažejo, da je slovensko agitacijo zahteval tudi razredno politični interes.

V prizadevanju za organizacijo in politično pridobivanje slovenskega delavstva se je kot tekmeč socialni demokraciji pojavilo tudi slovensko krščansko socialno gibanje. Po začetnih uspehih tega gibanja pod vodstvom Janeza Kreka na Kranjskem, je začelo vznikat

tudi v drugih slovenskih pokrajinah. Leta 1896 je v Črni na Koroškem bilo ustanovljeno »Slovensko katoliško delavsko društvo«. Gibanje se je še okrepilo po 14. oktobru leta 1897, ko je bila v Ljubljani ustanovljena »Slovenska krščansko socialna delavska zveza«. V začetku dvajsetega stoletja je sorazmerna samostojnost krščansko socialnega delavskega gibanja močno upadla, Slovenska krščansko socialna zveza je postala organizacija Slovenske ljudske stranke. Njen glavni namen je bil katoliško prosvetno delo in v svojem delovanju ni bila omejena samo na delavski sloj. Vendar pa tendenca, ustvariti klerikalno krščansko socialno delavsko sindikalno organizacijo ni ponehala in takšna organizacija je dejansko na posameznih področjih nastajala, dokler ni bila konec leta 1909 ustanovljena »Jugoslovanska strokovna zveza«. Slovensko krščansko socialno delavsko gibanje se je širilo tudi na Koroškem. Spomladi leta 1904 je bilo v Celovcu ustanovljeno »Slovensko delavsko društvo« pod vodstvom Lamberta Ehrlicha. V vrsti zborovanj slovenskih krščanskih socialcev po posameznih deželah najdemo tudi Koroško, kjer je tako zborovanje bilo poleti 1906. Meseca januarja leta 1908 je bila ustanovljena Slovenska krščansko socialna zveza za Koroško. Na področjih, kamor koroška nemška socialna demokracija doslej še ni mogla poseči, se je začela utrjevati slovenska krščanska socialna delavska organizacija. Ustanavljanje delavskih društev, otvoritev slovenskega delavskega doma v Podljubelju, zlasti pa še dejstvo, da so delavci ponekod, kot na primer v Bistrici v Rožu, množično pristopili k slovenski krščansko socialni delavski organizaciji, vse to je problem agitacije v slovenskem jeziku za koroško socialno demokracijo vsekakor postavljalo v novo luč.²⁶

Ob stavki 140 delavcev žičarne v Bistrici v Rožu 1. 1908, je socialdemokratsko glasilo posebej poudarjalo, da stavgajoči niso organizirani v socialni demokraciji in da so pristopili h krščansko socialnim sindikatom. Kot posrednik med stavgajočimi in vodstvom podjetja je nastopil slovenski poslanec Grafenauer, ki je dosegel, da so se delavci vrnili na delo, ni pa izgovoril priznanja glavne zahteve stavgajočih, namreč ponovni sprejem na delo treh odpuščenih delavcev. Socialdemokratsko glasilo je to priložnost uporabilo, da bi delavcem dopovedalo, da krščanski socialci niso njihovi resnični prijatelji.²⁷

Kako malo je v tem času koroška socialna demokracija še obvladala nekatera slovenska delavska področja in kako odprta so ta področja bila še raznim nesocialističnim vplivom, kažejo tudi spontani stavkovni

nastopi rudarjev v Lešah leta 1908 in leta 1910.²⁸ Socialdemokratsko glasilo je tedaj leškim rudarjem očitalo, da so »brezvoljni sužnji«, da se še vedno nočejo spametovati in spoznati, da le trdo sklenjena organizacija zmore preprečiti takšne izbruhe obupa in pomagati v mezdnem boju. Značilna je tudi tožba dopisnika o brezbriznosti rudarjev iz Rablja za svojo razredno in strokovno organizacijo konec leta 1909, t. j. področja, ki ga je socialdemokratski državni poslanec še naslednje leto naštel med slovenskimi rudarskimi revirji na Koroškem.²⁹

Nedvomno je koroška socialna demokracija, podobno kot v drugih deželah, morala premagovati številne težave pri širjenju svoje organizacije. Pomanjkanje ljudi, sposobnih širiti socialdemokratske ideje v govorjeni in pisani besedi, je gotovo bilo ena izmed velikih težav. Na Koroškem je prepad med delavskim gibanjem in inteligenco nemškega ali slovenskega jezika bil večji kot v drugih deželah. Medtem ko nastopa celo v jugoslovanski socialni demokraciji, ki do konca monarhije kot edina med socialnimi demokratskimi strankami Avstrije ni mogla doseči predstavnštva v državnem zboru, poleg delavskih kadrov tudi vrsta izobražencev in kulturnih delavcev, ki so pripomogli k temu, da se je delavska stranka na Slovenskem afirmirala tudi kot kulturno politični faktor, razpolaga koroška socialna demokracija samo s kadri delavskega izvora. Vsa koroška nemška inteligenca se je vključevala v nemški nacionalni tabor, ki je s svojimi gesli o velikih zgodovinskih nalogah koroškega nemštva pri širjenju nemškega vpliva in posesti proti jugu in jugovzhodu takorekoč docela zajel njene potenciale. Tudi učiteljstvo, ki je sicer po svoji socialni funkciji najbližje osnovnim ljudskim slojem, je na Koroškem bilo domala v celoti vpreženo v nemško nacionalno meščansko politiko, kar so tudi socialdemokrati večkrat prav bridko občutili in grajali.³⁰ Kakor so koroški delavski socialdemokratski kadri s priznanja vredno vztrajnostjo in prizadevnostjo širili vpliv delavske stranke na Koroškem, naslanjajoč se pri tem zlasti na svoj ljudsko plebejski značaj, pa vendar v kulturnem življenju dežele niso mogli meščanstvu postaviti nasproti kaj enakovrednega. Nemška liberalna inteligenca je v kulturnem življenju dežele dejansko imela monopolni položaj. V koroški socialni demokraciji razen najosnovnejše ljudsko izobraževalne dejavnosti v raznih kulturnih in pevskih delavskih društvih ni bilo opaziti prizadevanj, da bi delavskemu razredu pridobili pristop tudi v višja področja kulturne dejavnosti in ustvarjalnosti. Slovenska laična inteligenca, kolikor je režim ni pri-

moral, da je sploh zapustila deželo, je iskala izhoda v jalovem slogaštvu in to tudi potem, ko njen nemočni in medli poskus oblikovanja slovenskega liberalizma na Koroškem v letih 1908 do 1911 ni uspel. Misel, da bi svoje intelektualne sile postavila v službo tistega dela slovenskega ljudstva na Koroškem, ki je bilo v območju socialne demokracije, mu je bila povsem tuja. V teh posebnih razmerah oblikovanja aktiva koroške socialne demokracije se je začela porajati tista oblika občutka kulturne podrejenosti delavskega gibanja nemški nacionalno liberalni inteligenci, ki pomeni poseben problem političnih razmer na Koroškem tudi v poznejših obdobjih.

Prvi izobraženec med vodilnimi socialdemokratskimi funkcionarji na Koroškem je bil učitelj Arnold Riese. Doma je bil iz Tešina v Šleziji in na Koroško je prišel leta 1900 na vabilo deželnega vodstva kot prvi poklicni funkcionar koroškega delavskega gibanja. Takoj je postal deželni zaupnik, urednik »Volkswille« in deželni strankin tajnik. Skrbel je tudi za koroške sindikate in bil koroški urednik graškega »Arbeiterwille«. Leta 1904 je postal prvi socialdemokratski občinski odbornik v Celovcu, leta 1907 in 1911 pa je bil v beljaškem volilnem okraju izvoljen v državni zbor. Umrli je 20. januarja 1912. Riese je privabil na Koroško še dva nemška funkcionarja iz čeških dežel, ki sta pomembna v koroškem političnem življenju, Augusta Neutzlerja in Florianana Grögerja. Neutzler, rojen 1. oktobra 1867 v Grulichu na nemškem Češkem, čevljar, ki se je izkazal kot talentiran socialdemokratski agitator, je na Riesejevo vabilo prišel na Koroško leta 1900 in postal urednik splošne delavske bolniške blagajne v Borovljah. Bil je glavni zaupnik stranke v Borovljah in njegov boj z nemškimi nacionalci za delavsko konzumno društvo je vzbudil pozornost cele dežele. Po letu 1907 se je preselil v Celovec. — Že leta 1901 je za krajši čas prišel na Koroško tudi Riesejev znanec Gröger, rojen 10. avgusta 1871 v Ober Wildgrub v Šleziji, urednik socialdemokratskega lista »Volksblatt« na Češkem. Nekaj let je nato kot urednik lista »Volksrecht« v Ustju (Aussig) prebil še na Češkem, dokler ni leta 1910 prišel za stalno na Koroško.¹¹

Kadrovske težave koroške socialne demokracije so se posebno očitno pokazale po volitvah leta 1907, ko sta dva glavna delavca stranke, Riese in Lukas bila večji del časa kot državna poslanca na Dunaju in je zato na Koroškem bilo čutiti hudo pomanjkanje političnih organizacijskih moči. Značilno je, da te vrzeli koroška socialna demokracija

ni zapolnila z vzgojo domačega naraščaja, marveč da je na pomoč poklicala sudetskega nemškega strankarskega profesionalca, že omenjenega Floriana Grögerja, ki je postal urednik koroškega dela »Arbeiterwille«. Prav tako je značilno, da je Gröger v manj kot dveh letih v koroški socialni demokraciji zavzel tako pomembno mesto, da je spomladi leta 1912 pri nadomestnih volitvah po Riesejevi smrti postal kandidat za edini in to pot ogroženi koroški socialno demokratični državnozborni mandat in da za to kočljivo nalogo ni bilo primernejšega kandidata iz vrst domačinov.

Dejstvo, da je na Koroškem delalo v letih pred vojno po nekaj tisoč italijanskih delavcev, omogoča zanimivo primerjavo, kako je koroška socialna demokracija upoštevala v svojem agitacijskem delu njihove in kako jezikovne posebnosti slovenskih delavcev. Ugotovimo lahko precej večjo prizadevnost za agitacijo v italijanskem kot v slovenskem jeziku. Omenili smo že, da je v letih 1908 do 1910 v Beljaku celo izhajal socialistični list v italijanskem jeziku »Il Segantino« (Žagar). Izšlo je 120 števil, število odjemalcev pa je znašalo okrog 800. Kot urednika oziroma izdajatelja lista sta nastopala furlanska socialdemokrata Bellina in Cleva, ki sta poleg izdajanja lista skrbela tudi za vrsto agitacijskih shodov med italijanskimi delavci. Prav zaradi velike vplivnosti lista in njegovih urednikov je beljaški okrajni glavar Bellino pregnal iz Avstrije. »Il Segantino« pa je moral prenehati izhajati.³⁴ Omenili smo tudi že, da je leta 1902 koroška socialna demokracija prirejala agitacijska zborovanja z italijanskimi referenti, medtem ko takih zborovanj s slovenskimi referenti ni izvedla, kljub svojemu prvotnemu sklepu.

Kaj je povzročalo takšno razliko v ravnanju koroške socialne demokracije z italijanskimi in slovenskimi delavci? Vsekakor so tu bili objektivni razlogi, med katerimi zlasti to, da so za izdajanje italijanskega lista in za italijansko agitacijo dobili sposobne agitatorje iz Furlanije, medtem ko jugoslovanska socialna demokratična stranka ni imela dovolj sil, da bi svoje agitatorje lahko odstopila koroški socialni demokraciji.³⁵ Malo pred koncem prve svetovne vojne je socialdemokratični »Naprej« te razmere takole opisal: »Do sedaj so bile vezi koroških slovenskih socialdemokratov z nami prerahle. Ob volitvah v državni zbor smo šli v slovenski koroški okraj ter napravili par shodov... Naši strokovničarji hodijo sicer večkrat med rudarje v Leše, Mežico in Črno ter so tam tudi ustanovili strokovne organizacije —

naši zadrugarji so bili večkrat v Borovljah, politična stranka naša pa je organizatorno povsem zanemarjala slovensko Koroško!¹⁴

Drug objektivni razlog je gotovo bil to, da italijanski delavci nemškega jezika sploh niso razumeli, medtem ko so koroški slovenski delavci bili deloma dvojezični in da so lahko sami za silo prenašali pisanje nemškega socialno demokratskega tiska in pa nastope nemških socialno demokratskih agitatorjev svojim tovarišem, ki so znali samo slovensko. Tudi utrakvistična šola je v začetku 20. stoletja že opravila svoje, mladina, ki je iz nje prihajala, je nemški jezik obvladala toliko, da je lahko za silo spremljala tudi nemško agitacijo. Obenem pa je ta šola popolnoma odpovedovala pri učenju slovenskega knjižnega jezika, tako da tudi slovenska socialdemokratska literatura, pisana seveda v knjižnem jeziku, ni imela povsod lahkega dostopa. Spomnimo v tej zvezi na primer, ko je na deželni konferenci socialdemokratske stranke 23. septembra 1900 delegat iz Borovelj Brombauer želel, naj bi se med rožansko prebivalstvo delilo slovenske brošure pisane v ljudskem načinu, »ker slovenske strankine organe na Koroškem le stežka ali pa sploh ne razumejo.«¹⁵ Koroški socialdemokrati so s podpiranjem utrakvistične šole pospeševali med koroškimi slovenskimi delavci dvojezičnost, s katero bi se konec koncev seveda lahko odkrivali jezikovnih problemov v organizacijskem oziru.

Pomemben je bil najbrž tudi moment, da so italijanski delavci prihajali na Koroško neorganizirani in so tako oteževali domačinom prizadevanja za povečanje mezd, politično pa so se dali zlorabljati nemško nacionalni stranki. Iz Grafenauerjevih spominov je znan opis shoda nemške krščanske socialne stranke v Kötschachu v Ziljski dolini, na katerega je nemško nacionalna stranka pripeljala večje število italijanskih delavcev, ki so tedaj bili zaposleni pri urejevanju Zilje.¹⁶ V »Arbeiterwille« najdemo večkrat pritožbe, da se italijanski delavci zadovoljujejo z mnogo manjšimi mezdami kot domačini in da zaradi tega domačini ostajajo brez zaslužka. Vse to so bili gotovo močni razlogi za to, da je koroška socialna demokracija s pospešeno agitacijsko akcijo skušala tudi italijanske delavce osvestiti in jih uvrstiti v delavska razredna prizadevanja. Nasprotno pa so domači slovenski delavci, zaposleni v tradicionalnih industrijskih področjih, bili dosti bolj organizirani in v tem pogledu z njimi koroška socialna demokracija ni imela tako velikih težav.

Vendar tudi tukaj ni šlo vse lahko, saj so bile določene težave tudi pri organiziranju domačih slovenskih delavcev in del teh delavcev se je bodisi popolnoma prepušчал vplivu nemških podjetnikov in se sploh ni organiziral, bodisi pa se je politično vključeval v slovenske krščansko socialne strokovne organizacije. A ni šlo samo za to. Opozoriti je treba tudi na dejstvo, da je na Koroškem obstajal problem organiziranja slovenskih delavcev, ki so tja prihajali iz drugih slovenskih dežel, zlasti iz Kranjske in Štajerske. Ti delavci pa niso bili dvojezični, niso bili razredno osveščeni in vzgojeni v duhu delavske solidarnosti in so zato, podobno kot italijanski, na področju koroške socialne demokracije nastopali kot faktor zniževanja mezd, politično pa so se dali zlorabljati tudi nemškim nacionalcem.

Omenili smo že množično udeležbo »kranjskih« delavcev v Celovcu pri velikih protiklerikalnih demonstracijah od 21. do 23. avgusta 1899 pod vodstvom nemške nacionalne stranke. V tej zvezi omenjamo, da je socialdemokratsko glasilo tedaj posebno poudarjalo, da je šlo za neorganizirano delavstvo in da se organizirani demonstracij niso udeleževali.³⁷ Še leta 1910 se je dopisnik iz Celovca zgražal nad tem, da pri zidarskih delih v Celovcu podjetniki raje najemajo slovenske (in italijanske) delavce, ki se zadovoljujejo z manjšimi mezdami, medtem ko se morajo domači delavci zaradi nezaposlenosti odseljevati. Podobne očitke nemškemu podjetniku najdemo tedaj tudi v dopisu iz Borovelj.³⁸

Končno se je treba tudi vprašati, ali je res bilo vse odvisno le od tega, ali bo jugoslovanska socialna demokracija mogla odstopiti kakega sposobnega agitatorja? Glede na jezikovno strukturo koroškega delavstva je znaten del koroških socialdemokratskih agitatorjev po jeziku gotovo bil slovenski in bi brez posebnih težav mogel nastopati tudi v vlogi slovenskih agitatorjev. Vendar se koroška socialna demokracija ni odločila za to, da bi si slovenske organizatorje vzgojila vsaj iz lastnih vrst. Oficialni govorniki stranke, ki so na deželo prihajali iz Celovca in Beljaka, so nastopali v nemškem jeziku, slovenski domačini pa so kvečjemu imeli le vlogo prevajalcev. Iz leta 1903 npr. je znano poročilo, da je na članskem zboru splošne delavske bolniške blagajne v Lešah predaval predstavnik centrale o bolniškem in nezgodnem zavarovanju, domačina Laibacher in Ruppig pa sta to predavanje prevajala v slovenščino »s čimer sta si zaslužila zahvalo slovensko govorečih delavcev«.³⁹ Lahko bi se tudi vprašali, ali je pri parlamentar-

nih volitvah leta 1907 in 1911 koroška socialna demokracija v slovenskem volilnem okraju kot slovenskega socialnega demokrata morala kandidirati člana jugoslovanske socialne demokracije in ali ne bi mogla tudi v svojih vrstah najti koga, ki bi nastopil kot Slovenec. Takšno ravnanje bi vsekakor pomenilo načelno priznanje posebnega narodnega značaja koroških slovenskih socialdemokratov in bi konec koncev utegnilo pripomoči do njihovega razlikovanja in izoblikovanja v internacionalni, dejansko pa nemški koroški socialni demokraciji, vsaj v slovenskem volilnem okraju.

Vse, kar smo doslej navedli kot vzroke za različno prizadevnost pri upoštevanju jezikovnega značaja italijanskih oziroma slovenskih delavcev na Koroškem s strani koroške socialne demokracije, nam teh razlik ne more zadovoljivo pojasniti. Odločilen za dejansko razmerje koroške socialne demokracije do drugojezičnih delavcev je bil njen splošni odnos do slovenskega nacionalnega vprašanja. Medtem ko med italijanskimi delavci, ki so živeli odtrgani od svoje domačije in raztreseni med koroškim nemškim oziroma slovenskim prebivalstvom, ni bilo pogojev za to, da bi se razvilo narodnostno gibanje, ki bi kakor koli moglo spremeniti ali zožiti pozicije nemštva v deželi, je s Slovenci očitno bilo drugače. »Nevarnost«, da bi se slovensko delavstvo na Koroškem začelo otesati narodne brezbriznosti oziroma mnenja, da mora zaveden socialdemokratski delavec biti usmerjen k spajanju z nemško kulturo in da bi se začelo osveščati tudi v narodnostnem pogledu in končno v tem smislu tudi politično organizirati, je bila nedvomno preveč stvarna, da je koroška socialna demokracija ne bi upoštevala. Od tega, kakšno načelno stališče je koroška socialna demokracija zavzemala do te dejanske možnosti, pa je bilo odvisno tudi njeno praktično ravnanje v odnosu do slovenskega delavstva.

Stališče koroške socialne demokracije v nacionalnem vprašanju na Koroškem kajpada ni moglo čez okvir splošnega stališča avstrijske socialne demokracije do narodnega vprašanja v Avstriji. Po letu 1897, ko je delitev avstrijske socialne demokracije po narodnem načelu bila končana,⁴⁰ nas zanima predvsem stališče nemške socialdemokratske stranke Avstrije, v okviru katere je ostal tudi slovenski del Koroške. — Vzroki, zakaj se je vsa Koroška štela kot nemška, še niso posebej proučeni.

V skladu s svojim splošnim stališčem, da je narodno vprašanje stvar meščanstva, je avstrijska socialna demokracija to vprašanje obrav-

navala kot oviro, ki stoji na poti razmahu razrednega boja. Obenem se je izrekla za državno celoto monarhije kot za naravno gospodarsko politično enoto, v kateri se delavski razred avstrijskih narodov lahko najuspešneje uveljavi. Načelo državne enotnosti in pa načelo samoodločbe narodov seveda nista bili združljivi in avstrijska socialna demokracija je zato prezrla načelo samoodločbe, katero je poudaril še londonski kongres internacionale leta 1896. Namesto njega je v brnskem programu leta 1899 postavila načelo federalistične ureditve Avstrije na podlagi narodnih avtonomij, pri čemer bi kronovinske meje bile odpravljene, meje narodno avtonomnih enot pa bi se ravnale po etničnih mejah.

Presegalo bi okvir te razprave, če bi hoteli razčleniti nastanek brnskega programa oziroma idejne in stvarne dejavnike, ki so vplivali na stališča njegovih tvorcev. Že bežen pregled razprave o tem programu na brnskem kongresu pa pokaže, da je program izraz kompromisa številnih in dokaj različnih stališč. Gotovo je, da je vsak izmed njegovih tvorcev v tem kompromisu iskal potrditve lastnih načel in da je pozneje v praktičnem izvajanju tega programa takšno svoje tolmačenje skušal tudi uresničiti. Koroški delegati se debate niso udeležili, kakor sploh tudi koroško vprašanje na kongresu ni bilo omenjeno. Do stališča koroških delegatov oziroma koroške socialdemokratske stranke v tem vprašanju lahko zato pridemo le po posredni poti in sicer tako, da najprej ugotovimo vsaj glavna značilna mnenja in stališča, izražena na kongresu, nato pa primerjamo z njimi praktično postopanje koroških socialdemokratov v izvajanju brnskega programa.

Vprašanje samoodločbe narodov v habsburški monarhiji na kongresu v Brnu sploh ni bilo obravnavano. Bistvo debate se je sukalo okoli vprašanj teritorialne ali personalne avtonomije, s tem v zvezi o razbitju kronovin in etnični razmejitvi, zaščiti manjših in pa o vprašanju državnega oziroma skupnega poslovnega jezika.

Nemški predstavniki so v glavnem predlagali razbitje kronovin in razmejitev na etnični osnovi. Predvsem so imeli v mislih in konkretno omenjali razbitje čeških dežel (Viktor Adler).⁴ Poudarjali so, da je treba s fiksiranjem ozemelj posameznih narodov zagotoviti njihov obstoj tudi v prihodnje (Adler, Pernerstorfer). Takšno stališče ni izražalo le želje po osamosvojitvi sudetskih Nemcev, marveč tudi dejstvo, da je z razvojem industrije zvezana migracija vodila češke delavce na nemška področja (češke dežele, Dunaj, Dolnja Avstrija).

Viktor Adler je v migracijskih procesih videl nevarnost premika narodnostnih meja v škodo Nemcev in v krepitvi razredne organizacije nemških delavcev sredstvo za zaviranje migracije, zaviranje njenega učinka in s tem za ohranitev nemške nacionalne posesti.⁴² Politično teritorialna razmejitev in fiksiranje narodnostnih ozemelj je zanj pomenila nov element varovanja te posesti. Z ravno obratnih stališč pa so izhajali Čehi, ki so nastopali proti delitvi kronovin in proti etnični razmejitvi.

A tudi izhodišča nemških predstavnikov, ko so zagovarjali fiksiranje narodnih ozemelj, niso bila povsem enaka. Adler je na primer smatral za potrebno poudariti, da gre internacionalnost v Avstriji pravzaprav na račun Nemcev; očitno mu je bila obmejitev nemškega avtonomnega ozemlja obenem tudi obmejitev naraščajoče moči nemških narodov in jamstvo, da bo vsaj fiksirani nemški teritorij za vse čase nedotakljiv kljub vsem spremembam v odnosu sil med narodi Avstrije. Nasprotno temu je radikalni nemški socialni demokrat Winarsky odločno poudarjal, da je narodnostna enakopravnost na podlagi teritorialne avtonomije samo dejanje izravnavaajoče pravičnosti in da internacionalnost nikakor ne gre na škodo Nemcev, nemški narod z njo ne izgubi kakih pravic, ampak le privilegij, ki ga je imel na račun drugih narodnosti. Pernerstorfer pa je opozarjal, da nacionalnega vprašanja nikakor ne gre zamenjavati z zgolj jezikovnim vprašanjem; medtem ko je slednje vprašanje potrebe, je prvo stvar demokracije; jezikovna enakopravnost sama še ne jamči enakopravnega obstoja narodov, ki je tudi demokratična zahteva; obstoj narodov je treba zagotoviti teritorialno. — Pernerstorferjev poudarek, da jezikovno-kulturna avtonomija nikakor ne izčrpava vsebine nacionalnega vprašanja in zato tudi ne jamči demokratične narodne enakopravnosti, je vsekakor v zanimivem nasprotju s pojmovanjem narodnosti kot kulturnega vprašanja, ki je pozneje dobilo takšno veljavo v okviru avstrijske socialne demokracije. — Proti teritorialni avtonomiji pa je med nemškimi delegati nastopil Ellenbogen. Poudarjal je, da razmejitev med narodi niti ni prava rešitev, ker bi vprašanje manjšin spet bilo v parlamentu sporno. Zavzemal se je za personalno kulturno avtonomijo v obliki nacionalnih kurij. Demokratičnost svojega stališča je skušal podkrepiti s tem, da je poudarjal, da je treba manjšinske narodnostne pravice zagotoviti tudi migrantom, ne le avtohtonim manjšinam. Njegovo stališče, ki se je krilo v glavnem tudi s predlogi jugoslovanske

socialne demokracije oziroma Etbina Kristana, se je gotovo naslanjalo na realistično spoznanje, da ima nemški narod v okviru mnogonacionalne monarhije tako močen položaj in tako močne dejanske predprave, da se mu kljub migracijskim procesom za svoj obstanek ni treba bati, posebno ne spričo dejstva, da je ogromna večina asimilacijskih procesov šla v korist nemškega naroda, ne pa v korist narodov, ki so nanj mejili. Ellenbogen je bil za prosto tekmo, pri čemer je že vnaprej računal s tem, da bodo šibkejši narodi v njej končno podlegli, saj je poudarjal, da so tudi propadajoči narodi in da bi teritorialno fiksiranje njihovih področij pomenilo konserviranje stanja, ki nima pravice do obstoja.⁴⁵

Glede državnega jezika, čeprav omiljenega v obliki posredovalnega jezika, je brnski program končno sprejel kompromisno formulo, s katero je na osnovi načelne zavrnitve vsake nacionalne predprave zavrnil tudi zahtevo po državnem jeziku, pač pa je prepustil bodočemu državnemu zboru odločitev o tem, ali je posredovalni jezik potreben ali ne. Da bi ta posredovalni jezik bil nemški, o tem seveda sploh ni bilo dvoma.

Kakor je glavno vodilo pri obravnavanju nacionalnega vprašanja za avstrjske socialne demokrate bila želja, doseči narodnostni mir, ki bi omogočil nemoten razmah razrednega boja, tako je to vodilo med drugim privedlo tudi do stališč glede vprašanja položaja manjšin. Poročevalec strankinega predsedstva Seliger je v obrazložitvi prvega predloga resolucije poudarjal, da je treba narodnostne manjšine zaščititi tako, kakor je potrebno za razvoj njihove nacionalne posebnosti. Poudarjal je, da nikoli ne bi bilo moč doseči miru med narodi, če narodnostne manjšine ne bodo zaščitene. "Dunajski nemški delegat Preussler je Kristanov in Ellenbognov predlog personalnih avtonomij zavračal kot škodljiv, ker bi tak sistem pomenil ovekovečenje šovinizma vsepovsod, do vsake najmanjše družbene organizacijske skupine."⁴⁶ Ko je Seliger na koncu poročal kongresu o končni formulaciji programa, kakor ga je izdelala izvoljena komisija, je razložil, zakaj je beseda zaščita manjšin bila zamenjana z besedo pravice nacionalnih manjšin: beseda zaščita ne obsega vsega tistega, kar je treba nacionalnim manjšinam zagotoviti, ne gre samo za to, da se manjšino v njenem narodnostnem udejstvovanju in v njenem kulturnem razvoju zaščiti nasproti večini, temveč je treba tudi skrbeti za to, da se nacionalni manjšini zajamčijo določene pravice; za primer je navedel posebne

pravice manjšine v okviru komunalne uprave.⁴⁶ Brnski program je torej zaščito manjšin pojmoval širše kot zgolj možnost neoviranega kulturnega izživljanja, v manjšinsko varstvo je vključeval tudi posebne samoupravne pravice v manjših teritorialno upravnih enotah kot so občine.

Čeprav je bilo jasno, da brnski program, kot vsak drug strankarski program, dejanskih razmer še ni spreminjal, je vendar bilo pričakovati, da ga bodo socialdemokrati v posameznih deželah v svoji praktični dejavnosti vendar upoštevali kot perspektivno rešitev. Zdi se pa, da takšno pričakovanje ni bilo kdo ve kaj močno. Tudi Kristan je svoje načelno nasprotovanje predloženi resoluciji opravičeval s tem, da to dejansko ne bo imelo posebnih posledic, saj po njegovem mnenju tudi končno sprejeta resolucija ne bo imela takoj praktičnih posledic.⁴⁷ Mi pa moramo konkretno ugotoviti, koliko in kako je koroška socialna demokracija brnski program upoštevala pri svojem praktičnem ravnanju na Koroškem. Kajti kljub vsem svojim slabostim je zahteva brnskega programa po teritorialni avtonomiji bila za napredne sile slovenskega naroda močno privlačna in učinkovit mobilizacijski vzvod, v njem so celo videli utelešenje revolucionarne ideje Zedinjene Slovenije iz leta 1848. (Ivan Cankar v svojem volilnem govoru 1. aprila 1907).⁴⁸ Ali je koroška socialna demokracija kdaj zastavila ta vzvod za pospeševanje socializma na Koroškem?

Skorajda edino možnost za proučevanje odnosa koroške socialne demokracije do slovenskega vprašanja daje pregled njenega praktičnega zadržanja. Kajti načelne enunciacije z njene strani so tako maloštevilne in še te tako skope, da ne morejo dati zadostnega odgovora.

V dobi rasti koroške socialne demokracije po Hainfeldskem kongresu je slovensko narodno gibanje na Koroškem bilo politično omejeno na konservativno klerikalno stranko, socialno pa na kmečko prebivalstvo pod vodstvom nižje duhovščine. Ta okoliščina je bila odločilna za celoten odnos koroške socialne demokracije do slovenskega vprašanja na Koroškem. V tem pogledu je samo nadaljevala tradicijo, ki se je v razmerju med koroškim delavskim gibanjem in pa slovenskim narodnim gibanjem ustvarila že v času do Hainfeldskega kongresa. Načelno nasprotovanje klerikalizmu kot glavnemu sovražniku političnega in demokratičnega napredka je tudi v tem času bilo osnova za odnos do edine slovenske formirane politične sile na Koroškem, do katoliškega političnega društva. Vendar je po letu 1897, torej tudi

po formalno izvršeni narodnostni razdelitvi avstrijske socialne demokracije, koroška socialna demokracija brez vsakega pomisleka in po vsem videzu tudi brez vsakega ugovora s strani jugoslovanske socialne demokracije, enostavno vztrajala pri starem stanju, to je, celotno svojo organizacijo je ohranila v okviru nemške socialne demokratske stranke. Slovenskega jezikovnega značaja delavstva in drugega prebivalstva južnega dela Koroške ni štela za zadosten faktor za kakršno koli posebno organizacijsko upoštevanje razen minimalnega, v jeziku agitacije.

Takšno stališče je olajševala posebnost koroškega gospodarskega razvoja, zaradi katere je bilo malo pretoka narodnostno razgibanega kmečkega prebivalstva v industrijo, slovenska konservativno-klerikalna stranka pa starega, tradicionalno na nemškega podjetnika vezanega slovenskega delavstva ni mogla zajeti oziroma se za politični vpliv med tem delavstvom niti ni kaj posebej potrudila, tudi ne po uvedbi splošne volilne pravice leta 1897. Koroško slovensko delavstvo v takih razmerah v svoji večini ni opuščalo svojega starega »naivnega kozmopolitizma«, meječega in prehajajočega v »asimilibilnostni internacionalizem« in koroška socialna demokracija je lahko ravnala, kot da slovenskega proletariata na Koroškem ne bi bilo. To dejstvo je opazil in ugotovil že D. Kermavner v svojih večkrat omenjenih razpravah. Koroški položaj pač najzgovorneje demantira prepričanje, da je »naivni kozmopolitizem« bil le lastnost nemškega delavstva (Otto Bauer). Takšno razpoloženje se je pri koroškem slovenskem delavstvu ohranjalo v bistvu tja do konca obravnavanega obdobja, medtem ko se je pri nemškem delu koroškega delavstva, bolje rečeno pri nemškem socialnodemokratskem vodstvu tega delavstva, izoblikovalo prav jasno gledišče, po katerem so nemška narodnost, jezik in kultura imeli na Koroškem prvenstveno in takorekoč izključno pravico.

Prav na takšnem »naivnem kozmopolitizmu« je koroška socialna demokracija tudi gradila svojo vzgojo slovenskega delavstva v razmerju do nacionalnega vprašanja. Iz leta 1898 najdemo na primer poročilo o izletu velikovškega delavskega društva v Železno Kaplo, kjer je govoril predstavnik vodstva iz Celovca Jodlbauer o nacionalnem vprašanju in poudarjal, da so internacionalni socialisti zid v tem vprašanju. t. j. oni so tisti, ki preprečujejo, da to meščansko gibanje ne bi zašlo tudi v vrste delavstva.⁴⁹ Koroški socialdemokrati so tedaj kljub načelnim simpatijam za nemško liberalno nacionalno stranko, izvirajočim

iz njenega protiklerikalnega stališča, v svoji agitaciji zavračali tudi nemški meščanski nacionalizem. Julija 1899 je na nemško nacionalnem shodu v Velikovcu nastopil socialni demokrat domačin čevljar Edvard Grabičnik, ki je kritiziral tako slovensko kot tudi nemško nacionalno stranko in poudarjal, da so socialni demokrati mednarodni, nemškim nacionalcem pa je posebej še očital, da ne gre skrbeti le za nemške, ampak tudi za slovenske in druge delavce.⁵⁰ Koroška socialna demokracija si je med koroškim delavstvom pridobivala ugled kot organizacija, ki ga štiti pred socialnim izkoriščanjem. Zaupanje v njen izključno razredni značaj so pri slovenskem delavstvu utrjevali primeri, ko se je zavzemala za slovenskega delovnega človeka tudi tedaj, kadar se mu je godila krivica zaradi njegove narodne pripadnosti. Znan je primer, ko se je koroški socialdemokratski list leta 1900 odločno zavzel za slovensko točajko v Št. Vidu ob Glini, proti kateri so nemški nacionalci uprizorili divjaško gonjo, ker je z gostom spregovorila nekaj slovenskih besed; primorali so jo, da je zapustila službo kot zločinka.⁵¹ Koroška socialna demokracija je tudi v drugih primerih ohranjevala samostojno stališče v odnosu do nemških nacionalcev in je zato z njimi prihajala v politične spopade. Maja leta 1897 je na primer na socialno demokratskem zborovanju v Velikovcu Terezija Nötscher z Dunaja govorila v prid (Badenijeve) jezikovne uredbe na Češkem, kar je zbudilo hudo ogorčenje med prisotnimi nemškimi nacionalci.⁵² Iz l. 1902 najdemo poročilo o zborovanju celovškega društva trgovskih nameščencev, kjer je bilo navzočih veliko število nemško nacionalnih nameščencev in na katerem je nastopil tudi socialnodemokratski govornik Pick. Ta je zavračal stališče o nacionalni organizaciji in priporočal internacionalno organizacijo, opozarjal je, da bi v primeru stavke šefi lahko zaposlili neorganizirane slovenske nameščence in poudaril, da jezik ne sme biti v organizaciji trgovskih pomočnikov nobena ovira; to bi se strašno maščevalo, kakor kažejo primeri z Dunaja in Prage. Uspeh pa najbrž ni bil poseben, saj so ga prisotni zavračali s klici: Mi smo v Celovcu!⁵³ Tudi v Velikovcu so tedaj odnosi z nemškimi nacionalci bili napeti. Tam je namreč občinski odbor, ki je bil v rokah nemških nacionalcev, odrekel socialno demokratskemu društvu uporabo občinskega zabavišča za prireditve proslave 10-letnice ustanovitve socialnodemokratske organizacije v Velikovcu in sicer »z ozirom na nemško nacionalni značaj mesta Velikovca, kjer za internacionalne delavce ne more biti prostora«.⁵⁴ Social-

demokratsko glasilo je tedaj tudi protestiralo proti metodam, ki so jih nemški nacionalci uporabljali proti slovenskim konservativcem in sicer ob smrti Ane Mack iz Trate v Medborovnicah, žene šolskega upravitelja, za katero sta nemško nacionalna lista »Bauernzeitung« in pa »Kärntner Wochenblatt« trdila, da je umrla zaradi slovensko-klerikalne hujskaške gonje (windisch-clerikale Hetzjagd); socialdemokratsko glasilo je obsojalo tako metodo, »ki je danes obrnjena proti klerikalcem in jutri pa proti nam...«⁵⁵ Sploh je v tistem letu koroško socialdemokratsko glasilo ostro zavračalo koroško malomeščansko stranko Vsenemcev, češ da ji ni prav nič mar za gmotni razvoj dežele in da ljudje, zbrani v njej, zelo radi sanjarijo o nemškem državnem jeziku in germanizaciji vseh plemen od Velikovca do Trsta...« V posebnem članku o narodnostnih premikih je ugotavljalo germanizacijsko politiko nemškega kapitala v Avstriji, obenem pa poudarjalo, da vsi ti naporji celo Nemcem ne bodo mogli vsiliti nemško nacionalnega značaja, glede na to, da industrija povzroča dotok slovanskega delavstva; kdor se oklepa nemškega nacionalizma, brani izgubljene pozicije.⁵⁶

»Protifarški« dopisi in članki so polnili strani »Arbeiterwille« oziroma »Volkswille« v teh letih, v njihovem duhu so tudi politični napadi na slovenske koroške klerikalce. Tako je na primer v letu 1897 splošno delavsko sindikalno društvo, ustanovljeno tedaj v Podkloštru, napadalo župnika Gregorja Einspielerja, ki je svaril delavce pred socialnimi demokrati in ga skušalo očrniti v očeh delavcev z obdolžitvijo, da je pokopal nekega umrlega delavca le za drag denar.⁵⁷ 26. decembra 1897 je katoliško politično društvo priredilo shod v Borovljah o delavskem vprašanju in kmečkem napredku, na katerem je govoril Valentin Podgorc; ker ni hotel dati besede socialdemokratskemu govorniku, so prisotni socialdemokrati z glasnim petjem onemogočili shod.⁵⁸ V poročilu o socialdemokratskem shodu v Dravogradu leta 1898 je pisec izražal upanje, da se bodo kmalu pokazali njegovi plodovi, »kajti dozdeva se, da se svetlika tudi v tukajšnji okolici, v kraju, kjer je vedno gospodaril le far in kjer je prebivalstvo moralo trpeti pod mogočnim pritiskom velikega oderuha.«⁵⁹

Poudarjanje internacionalizma, razmeroma napeto razmerje z nemškimi nacionalci in pa dejstvo, da ni bilo socialdemokratskih napadov na slovenske nacionalne zahteve, vse to je tedaj omogočilo koroški socialni demokraciji, da je v volilni agitaciji izrabljala tudi narodno

ogroženost slovenskega prebivalstva in da je sporadično sodelovala s slovenskimi klerikalci pri občinskih volitvah. Prvo možnost je koroška socialna demokracija, na primer, izkoristila v volilni kampanji za državni zbor leta 1900, ko je slovenske Korošče svarila pred nemško nacionalno stranko, češ da bi voliti to stranko pomenilo »vreči se prostovoljno pod kolesa«; svarila je slovenske volivce, naj ne volijo »svojih lastnih klavcev«. ⁶⁰ Primer izrabljanja druge možnosti pa so občinske volitve v Mariji na Zilji leta 1901, ko so se socialdemokrati koalirali s slovensko konservativno stranko proti nemškim nacionalcem v tretjem razredu. ⁶¹

Opisana splošna praksa koroške socialne demokracije do slovenskega narodnega vprašanja je tedaj omogočala tudi slovenski slogaški konservativni stranki, da je v socialni demokraciji gledala manjše zlo od nemško nacionalnega liberalizma, kljub temu, da se je zavedala, da je nasprotje med klerikalnim in socialističnim principom vendarle osnovno. ⁶²

Načelo narodnostne avtonomije na podlagi etnične teritorialne razmejitev med posameznimi narodi ne glede na kronovinske meje pa v praktični politiki koroške socialne demokracije ni povzročilo prav nobene spremembe. Čeprav je štetje leta 1900 kakor tudi še pozneje štetje leta 1910 dokazovalo slovenski značaj južnega dela Koroške in čeprav se je koroška socialna demokracija zavedala, da je ta slovenski značaj v resnici še močnejši kot pa so ga izkazovala uradna štetja, se koroška organizacija v prav nobeni obliki in na prav noben način ni izjavila oziroma ravnala tako, da bi bilo moč pričakovati, da bo bodoča slovenska avtonomna enota obsegala tudi slovenski del Koroške. Glede tega je koroška socialna demokracija zaostajala celo za levimi meščanskimi liberalci, ki so v tem času še predlagali etnično razdelitev Koroške in zedinjenje njenega slovenskega dela z drugimi slovenskimi deželami v duhu načrta levice iz l. 1848-49 (načrt Richarda Charmatza l. 1904). ⁶³

Dejstvo, da je koroško socialdemokratsko glasilo za Slovence še vedno uporabljalo izraz »Windische«, govori o določenem podcenjevanju slovenskega vprašanja in pomanjkanju načelne jasnosti. ⁶⁴ Enako značilno je tudi že omenjeno dejstvo, da so se na deželni konferenci koroške socialne demokracije leta 1900 zavzemali za širjenje agitacijskega gradiva v narečju namesto v slovenskem knjižnem jeziku, ne da bi kdo temu načelno postavil nasproti zahtevo, naj koroška osnovna

šola tudi slovenskemu prebivalstvu zagotovi znanje slovenskega knjižnega jezika enako kot nemškemu zagotavlja znanje nemškega knjižnega jezika.

K večjemu upoštevanju narodnostnega značaja prebivalstva južnega dela Koroške ni koroške socialne demokracije nagnilo niti dejstvo, da je k sorazmerno dobrim uspehom socialdemokratov že pri prvih treh volitvah na osnovi splošne volilne pravice (državne 1897 in 1901 in pa deželne 1902) na slovenskem področju, posebno pa še v slovenskem delu političnega okraja Beljak, pripomoglo tudi to, da je del slovenskih kmečkih volivcev po vsem videzu iz nacionalnih razlogov glasoval za socialne demokrate, kadar je veljalo preprečiti uspeh nemško nacionalne stranke.

Simptomatičen je razvoj v občinah Lipalja ves, Straja ves in Bekštanj, za katere lahko sledimo podatke za vse tri volitve. Žal so podatki za beljaški okraj sploh precej nepopolni, za volitve 1897 in 1901 seveda samo globalni in je znano le, katera stranka je v občini imela absolutno večino. Šele za volitve 1902 (splošna kurija) so znana tudi števila oddanih glasov.

L. 1897 so vse tri navedene občine imele slovensko-konservativno večino v kmečki skupini, v splošni volilni skupini pa je izid znan samo za Bekštanj (slov. kons.). L. 1901 podatki za kmečko skupino niso znani, a vse tri občine imajo socialdemokratsko večino v splošni skupini. L. 1902 je za kmečko skupino znan samo izid v Bekštanju (slovensko-konservativna večina), v splošni skupini pa imata Lipalja ves in Bekštanj slovensko-konservativno večino, Straja ves pa socialdemokratsko. Pri ožji volitvi med nemško nacionalnim in socialdemokratskim kandidatom v splošni skupini sta tudi Lipalja ves in Bekštanj dala večino glasov za socialdemokrate.

Posebno zanimive so volitve v splošni skupini za deželni zbor leta 1902.

	slov. kons.	Prva volitev nem. nac.	soc. dem.	Ožja volitev nem. nac.	soc. dem.
Lipalja ves	12	3	4	2	29
Žabnice	28	48	8	52	23
Vernberk	64	47	14	68	54
Svetna ves	41	63	—	68	35
Bekštanj	29	35	32	54	66
Kostanje	27	78	—	75	27
Marija/Z	17	49	18	58	42
Podklošter	39	7	170	15	189

Očitno je prehajanje glasov pri ožji volitvi od slovensko-konservativne strani k socialdemokratom. Ta pojav je sicer prevladoval, ni pa še bil splošen, saj na primer v politično trdnih slovenskih občinah Loga ves in Št. Jakob v Rožu takega prehajanja glasov ni. To dejstvo bi tudi govorilo za to, da ne gre za neko splošno navodilo, ampak za težnjo, ki je zrastle prav med slovenskimi konservativnimi volivci. Podobno težnjo najdemo na severni nemški strani v beljaškem okraju samo v treh med enajstimi kmečkimi občinami, a tudi v Pontablju in Naborjetu v Kanalski dolini.

Po drugi plati socialna demokracija ni ničesar zaključila iz dejstva, da pri teh volitvah v splošnem razredu nikoli ni dobila večine v slovenskih industrijskih oz. rudarskih občinah Bistrica v Rožu, Slovenji Plajberk, Mežica, kjer so zmagovali pod vplivom nemških podjetij nemški nacionalci. Videli smo že, da je socialna demokracija pri deželnih volitvah l. 1902 pripisovala prav glasovanju slovenskih delavcev v Bistrici v Rožu in Slovenjem Plajberku, ki so se vdajali pritisku nemških podjetij, odločilen pomen za poraz socialdemokratskega kandidata. Očitno je bilo, da seštevanje socialnega in nemškonacionalnega pritiska ovira širjenje socialne demokracije.

Le radikalno slovensko gibanje za narodno združitev, ki bi uspelo zajeti vsaj znaten del slovenskega delavstva na Koroškem, bi morda primoralo koroško socialno demokracijo, da bi zavzela določno stališče do slovenskega vprašanja, ki pač v tedanjem obdobju načelno ne bi moglo biti drugačno kot pa je to določal brnski program. Takšnega slovenskega gibanja pa ne v tem ne v onem smislu do leta 1903 ni bilo: slovenska konservativno klerikalna stranka je životarila v preživelih političnih zamislih, vprašanja vseslovenske politične skupnosti in združitve se ni dotikala, slovensko krščansko socialno delavsko gibanje pa je na Koroškem bilo v tako skromnih začetkih, da ni pomenilo resnega tekmeca socialni demokraciji. Z letom 1903 pa se je položaj v določeni meri spremenil.

Katoliško gospodarsko in politično društvo za Slovence na Koroškem se je preosnovalo v smislu uvajanja sodobnejših oblik katoliške politične organizacije, ki so med tem že prevladala na Kranjskem in v drugih slovenskih deželah. To so predvsem bili klerikalni demokratizem, usmerjen k pridobivanju najširših slojev, ki bodo s splošno in enako volilno pravico dobili odločilno moč pri bodočih volitvah, te-

snejša povezava s klerikalnim gibanjem v drugih slovenskih deželah, zlasti na Kranjskem, v smislu pripravljanja združitve slovenskega dela Koroške s sosednimi slovenskimi deželami, jezikovna enakopravnost, volilna reforma in ponovna razdelitev volilnih okrajev po narodnosti.⁶⁵ Krepitev klerikalne politike v slovenskem narodnem gibanju je po vsem videzu koroški socialni demokraciji olajšala, da je do njega zavzela stališče, ki ga sicer po brnskem programu ne bi mogla.

Ko sta jeseni 1903 advokat Brejc na sodiščih, poslanec Grafenauer pa v deželnem zboru začela akcijo za enakopravnost slovenskega jezika v pravosodju, so ta prizadevanja povzročila divji odpor nemških nacionalcev. Po prvih slovenskih besedah Grafenauerja v deželnem zboru so nemško nacionalni poslanci uprizorili melodramatičen eksodus, da ne bi njihovih ušes v tej »nemški« hiši oskrnil glas slovenske besede. V resnici pa je Grafenauer samo začel na glas brati v slovenščini spisani letak, katerega so bili nemški nacionalci sami izdali v korist svojega kandidata Metnitza pri deželnih volitvah leta 1902!

Tokrat pa nemški nacionalci niso ostali osamljeni. V boj proti enakopravnosti slovenščine v pravosodju na Koroškem je stopilo tudi glasilo koroške socialne demokracije!

Prvič v zgodovini so koroški socialni demokrati naravnost povedali, kako gledajo na nacionalne terjatve koroških Slovencev. Kakšno pa je njihovo stališče, je naznanjal že naslov uvodnika: »Samovoljno podžgani jezikovni prepir«. Članek sam pa je bil še jasnejši: »Dežela se je doslej v narodnem pogledu veselila še kar znosnega miru... zlasti široki sloji prebivalstva so kar shajali v dosedanjih, že vživetih razmerah, ki so popolnoma ustrezale njihovim praktičnim potrebam.« Članek je nato obdolžil »priseljenega advokata Brejca«, da neti nacionalni prepir s tem, ker se bojuje za »novotarije v sodni praksi, ki jih nihče ne zahteva in ki so nesmotrne: za uporabo novoslovenskega jezika pri razpravah..., čeprav vsi ljudje razumejo nemški. Dr. Brejc uporablja novoslovenski jezik, ki je koroškim Slovincem nepoznan.« Članek je trdil, da pri rožeškem sodišču tolmači niso razumeli Brejčeve tožbe. Očital mu je, da je šovinst, da se ponaša s svojimi junaštvii, a da mu ni prav nič za ljudske koristi, saj delavci od njegovih nastopov še niso nič imeli. »Ljudje, ki imajo čas in denar,« je nadaljeval članek, »bi si že lahko privoščili, da jih obsodijo ravno v slovenskem jeziku; slovensko delavstvo pa bo raje izbralo razpravljanje v tistem jeziku, s katerim v vsakokratnih okoliščinah najboljše shaja in ker je tudi že

doslej lahko rabilo slovenski jezik in bo to lahko storilo tudi v prihodnje, se v sodni dvorani nikakor ne čuti nacionalno zatirano in smatra vsako spremembo dosedanjih razmer kot popolnoma nepotrebno.« Na koncu je članek poudaril, da si Koroška zaradi svoje gospodarske šibkosti nacionalnega prepira, ki ga sem zanaša Brejc, ne sme privoščiti, ker je navezana na mirno sožitje. Zatrdil je, da obsoja to početje enako kakor otročje početje beljaških Vsenemcev.⁶⁶ V isti številki je bilo objavljeno tudi poročilo o seji deželnega zbora 9. oktobra 1903, na kateri je slovenski poslanec Grafenauer zahteval enakopravnost slovenščine na sodiščih. Poročilo je najprej obsodilo in osmešilo medsebojno tekmovanje nemško nacionalnih in nemških klerikalnih deželnih poslancev, kdo se bo bolj odrekel uporabi slovenskega jezika v svoji strankarski propagandi, nato pa je komentiral nastop Grafenauerja: »Poslanec Grafenauer je stal na izgubljeni postojanki, a tudi bojeval se je za nevredno stvar. Šoviniistične agitacije dr. Brejca nimajo nič skupnega z obrambo ali z razvijanjem nacionalnih pravic. Prav gotovo je mogoče Slovincem dati vsako pravičnost in vsako priznanje, pa vendar najodločneje obsojati početje dr. Brejca. Takšne razgrete glave kot dr. Brejc škodujejo stvari svojega naroda bolj kot pa je trenutno mogoče videti. Poslanec Grafenauer bi se vsekakor moral priključiti k temu socialdemokratskemu pogledu in ločevati med šovinistično gonjo in resnično nacionalno dejavnostjo in naši koroški Slovenci bi mu bili gotovo bolj hvaležni kot pa so mu za zadržanje, ki ga je zavzel.«⁶⁷

Če razčlenimo navedena izvajanja, lahko ugotovimo: Koroška socialdemokracija je brez pridržka sprejemala osnovno tezo nemškega nacionalizma, namreč da je tradicionalno podrejeno stanje Slovencev pogoj za mir na Koroškem, da vsakršno zavzemanje za slovensko enakopravnost pomeni motenje tega miru, in končno, da koroški Slovenci sami konec koncev niso tisti, ki tak enokopraven položaj žele, ampak da je takšno prizadevanje le posledica vmešavanja od zunaj (s Kranjskega), kar s stališča koroškega deželnega patriotizma ni upravičeno. Nadalje je v tem pisanju prevzeto tudi geslo, da koroški Slovenci ne potrebujejo slovenskega knjižnega jezika, ker jim je ta nerazumljiv. V tem geslu je seveda obseženo tudi zavračanje slovenskega jezika v pisni rabi pri koroških oblasteh, saj nihče ni niti pomišljal, da bi pisal v koroškem slovenskem narečju; takšno stališče vsebuje tudi namen, da koroška osnovna šola nikoli ne bo slonela na materin-

ščini prebivalstva in da ga ne bo seznanjala z njeno knjižno obliko. Koroška socialna demokracija je dejansko ločevala med jezikovnim in nacionalnim vprašanjem, vendar ne tako kot je bil zahteval Pernerstorfer na brnskem kongresu. V jezikovnem vprašanju je videla le vprašanje praktične potrebe, ne pa izraz nacionalnega vprašanja, kot postulata demokracije. Toda s stališča praktične potrebe je zahteve po slovenski jezikovni enakopravnosti zavračala, opiraje se na dejstvo, da je velik del Slovencev znal za silo tudi nemški in da je ostali del slovenskega prebivalstva na koroških uradih lahko nastopal v svojem domačem narečju s pomočjo nekvalificiranih tolmačev. Takšno stališče je jasno kazalo, da koroška socialna demokracija v svojem ravnanju glede nacionalnega vprašanja na Koroškem niti ne pomišlja na kakšno teritorialno etnično razmejitev v deželi. Očitno je bila mnenja, da bodo Slovenci pač tudi v prihodnje ostali kot manjšina v okviru nemške Koroške in seveda tudi nemške socialne demokracije. V navedenem pisanju je v tem smislu prevzeta tudi nemško nacionalna teza, da gospodarska korist Koroške zahteva ohranitev starega stanja slovenske podrejenosti, pač v smislu, da nacionalna enakopravnost izključuje nadaljnje gospodarsko sodelovanje med nemškim in slovenskim delom Koroške. Pisanje izraža tudi realno dejstvo, da je pri koroških oblasteh moč kaj opraviti le v nemškem jeziku, izraža mnenje, da bo tudi vnaprej tako ostalo in zato priporoča slovenskim delavcem, naj ne zahtevajo slovenskega uradovanja. Spričo tega ostane popolnoma nejasno, kaj dejansko misli, ko govori o izgradnji nacionalnih pravic, ki bi jih Slovincem bilo treba priznati.

Ob zavračanju konkretnih zahtev slovenskih politikov po jezikovni enakopravnosti in ob popolnem zanikanju njihove upravičenosti koroška socialna demokracija ni storila ničesar, da bi vsaj v splošnih obrisih pokazala, v čem pa vendar je načelna pravica koroških Slovencev do nacionalne enakopravnosti. Takega njenega ravnanja že ni bilo več moč opravičevati z okoliščino, da slovenske nacionalne zahteve postavljajo slovenski klerikalci, torej da je njihovo zavračanje le ena izmed oblik boja proti klerikalizmu kot pglavitnemu političnemu nasprotniku; zdaj je šlo že za tipično nemško nacionalno gledanje na nacionalno vprašanje, bolje rečeno, za zanikanje nacionalnega vprašanja na Koroškem in za ohranitev privilegijev nemškega elementa.

Takšno načelno stališče koroške socialne demokracije je določalo njeno ravnanje tudi v poznejših letih. Ob polemiki, ki se je februarja

1905 razvnela v »Miru«, »Klagenfurter Zeitung« in »Kärntner Zeitung«, ko je cerkvena oblast odbila slovenski vpis v celovško matriko, je nemško nacionalno glasilo »Freie Stimmen« poudarilo izključno nemški značaj Celovca. Socialdemokratski »Volkswille« pa se je s stališčem nemško nacionalnega lista v celoti strinjal.⁶⁸ Koroška socialna demokracija je v boju med nemško nacionalno stranko in slovensko slogaško-klerikalno stranko sicer opazala tudi nacionalni moment, vedela je za prizadevanje ohraniti kljub neugodni razdelitvi volilnih okrajev slovensko politično gmoto na Koroškem in preprečevati vdor nemške nacionalne in nemškutarske stranke, vendar je to še malo ni motilo, da se ne bi brez pomisleka postavljala na stran nemških nacionalcev. Brnsko načelo ohranitve teritorialnih območij posameznih narodov kot pogoja za demokratično sožitje je popolnoma pozabljala.

Pri nadomestnih volitvah v deželni zbor l. 1904 v volilnem okraju Trbiž—Podkloster, kjer sta si stala nasproti slovenski klerikalni kandidat Grafenauer in nemško nacionalni kandidat Fischer, je koroški socialdemokratski list ugotavljal, da gre za okraj, v katerem sta v preteklosti izmenoma zmagovala zdaj »Nemcem prijazni« Slovenci Abuja zdaj Grafenauer, da pa je videti da so ga Slovenci dokončno izgubili. Ugotovil je tudi, da je nemško nacionalna stranka strašila volivce s socialistično nevarnostjo, in komentiral: »Dejstvo je, da sploh nismo posegli v volilni boj, ker za to nismo imeli nobenega povoda. V boju med klerikalizmom in antiklerikalizmom smo s svojimi delovnimi simpatijami celo na svobodomiselni strani.« Kljub temu, da je ugotovil, da je »okraj bil vedno predmet narodnostnega boja na Koroškem«, ni občutil prav nobenega pomisleka ob poenostavljenju klerikalno in antiklerikalno. Spogledljivo z nemško nacionalno stranko je zaključil: »Saj bomo videli, kako se bo Nemška ljudska stranka pri prihodnjih volitvah zadržala nasproti nam.«⁶⁹

Sploh je koroški socialdemokratski list, katerega izdajatelj in urednik je bil Arnold Riese, v tistem času v odnosu do slovenske stranke prevzemal nemško nacionalno terminologijo, v odnosu do slovenskega naroda pa izražal omalovaževanje s tem, da se niti zdaj ni potrudil, da bi Slovence dosledno imenoval z njihovim imenom. Delovanje slovenske slogaško-klerikalne stranke je odpravil s »klerikalno-slovanska propaganda«, njegove nosilce pa z »apostoli slavizacije« (Slawisierungsapostel).⁷⁰ Omenili smo že, da je za Slovence uporabljal tudi izraz »Windische«, kot posebno zanimivost pa je treba omeniti,

da je o slovenskih rudarjih v Rablju celo pisal kot o »primorskih Kranjcih«!⁷¹ Ne bi pa mogli trditi, da je bil enako malomaren tudi v odnosu do nemškega jezika in nemške narodnosti. Zanimivo je njegovo ogorčenje zaradi dejstva, da je 60 otrok priseljenih nemških delavcev in uradnikov v Podrožčici hodilo v šolo s slovenskim učnim jezikom v Št. Jakobu: »Takšno neumnost in takšno brezvestnost zares lahko najdemo samo v Avstriji.«⁷² Navesti je treba tudi njegovo hvalnico nemškemu šolskemu društvu (Deutscher Schulverein) ob njegovi 25-letnici. V članku je seveda bilo poudarjeno, da sta med ustanovitelji tega društva bila tudi dr. Viktor Adler in Pernerstorfer, omenjeno pa je tudi bilo nasprotovanje nenemških narodov proti delovanju tega društva: »Ta (nasprotovanja) so gotovo nepravilna, kajti društvo ni nikoli zagovarjalo agresivnih tendenc in v splošnem ni imelo na umu nič drugega kot ohranitev nemške jezikovne posesti, torej nemške kulture — smoter, kateremu nihče ne more odrehati moralne upravičenosti.« Hvalnico nemškemu šolskemu društvu je list skušal podkrepiti celo s tem, da mu je pripisoval sorodnost s socialno demokratskimi gledišči glede kulturne avtonomije: »Nemško šolsko društvo pomeni kos nacionalne šolske avtonomije, zaradi česar nam je društvo še posebno simpatično.«⁷³

Medtem ko je v prvih letih takšno zadržanje koroške socialne demokracije bilo brez vidnega neposrednega učinka, čeprav je seveda že tedaj bistveno vplivalo na oblikovanje nazorov slovenskega koroškega delavstva v narodnem vprašanju, je leta 1905 pri nadomestnih volitvah v deželni zbor v celovško-velikovškem volilnem okraju kmečke kurije koroška socialna demokracija že lahko nastopila kot učinkovit jeziček na tehtnici. Ne oziraje se na to, da je šlo za edini možni slovenski mandat na Koroškem, je koroška socialna demokracija podprla nemške liberalne nacionalce in preprečila izvolitev slovenskega klerikalnega kandidata.

Boj za volilno reformo, ki je imel tako izrazito tudi obeležje boja za nacionalni kompromis, je v stališče koroške socialne demokracije vnesel nekaj več načelnosti. K temu je pripomogel tudi konkretni položaj na Koroškem. Tukaj so razen socialdemokratov zahtevali splošno enako in neposredno volilno pravico brez pridržka edinole nemški krščanski socialci in pa slovenska stranka, medtem ko so nemški nacionalci zahtevali enoletno naseljenost kot pogoj za priznavanje volilne pravice, razen tega so zahtevali celo pluralno volilno pravico.⁷⁴ S tem

v zvezi so koroški socialdemokrati pobijali Lemischevo nemško nacionalno tezo, da bi enaka volilna pravica koristila le klerikalcem in Slovencem na Koroškem. Proti temu so postavljali, da ne gre misliti samo na Koroško, ampak na celo Avstrijo. Priznavali so sicer, da bi Slovenci na Koroškem, ki »so tukaj obenem tudi klerikalni«, lahko izboljšali svoje politično zastopstvo, toda to ni razlog za nasprotovanje splošni in enaki volilni pravici. Opozarjali so nemške nacionalce na njihovo nedoslednost, ker se niso ozirali na to, da imajo Čehi najbolj antiklerikalno meščanstvo Avstrije in da tam klerikalizem s splošno in enako volilno pravico gotovo ne bi ničesar pridobili. Svarili so nemške nacionalce, naj socialdemokratskim delavcem nikar ne jemljejo zaupanja v svojo naprednost in liberalstvo, naj jih »ne silijo korakati s Slovani in klerikalci v eni fronti proti nemškemu meščanstvu.« Opozarjali so, da so nemški kmetje na Koroškem precej klerikalni in da je moč meščanskih nemških nacionalcev na Koroškem prav majhna, če so delavci proti njim. Kljub temu, da se socialdemokratom to upira, bi se lahko zgodilo, da bi bili »prisiljeni menjati fronto«, to je nastopiti proti nemškim nacionalcem skupno s slovensko slogaško-klerikalno in nemško krščansko socialno stranko na Koroškem.⁷⁵

Polemika koroške socialdemokracije proti slovenski stranki pa se je tudi po tem uvodniku še nadaljevala; socialdemokrati so poudarjali, da so najmočnejši branik proti klerikalcem, slovensko glasilo »Mir« so označevali kot »nečedni list« (Sudelblatt). Reči je treba, da so jim nasprotovanje slovenski stranki lajšale protidelavske in nedemokratske zahteve, ki sta jih še v tistem času postavljala Grafenauer in Brejc. Na shodu v Glinjah 18. februarja 1906 je na primer Grafenauer zahteval, naj bi pri italijanskih delavcih pri prihodu oziroma odhodu s Koroškega zahtevali po 5 goldinarjev, in sicer za »kritje stroškov prisilnega izгона, češ da se nalašč dajejo izganjati, da bi tako prišli ceneje domov; Brejc pa se je zavzemal za določen čas naseljenosti kot pogoj za pridobitev volilne pravice.⁷⁶

Po objavi vladnega predloga volilne reforme (23. februarja 1906), ki je z razdelitvijo volilnih okrajev tako zelo prizadejal Slovence na Koroškem, je prišlo do večjega zbližanja med Koroško socialno demokracijo in slovensko stranko. Skupno jima je bilo hotenje, da bi splošna, enaka in neposredna volilna pravica bila kar najbolj dosledno priznana, pri čemer so socialdemokrati zlasti nasprotovali pogoju po določeni dobi naseljenosti za pridobitev te pravice. Vrh tega sta se znašli

na podobnih položajih tudi v kritiki razdelitve koroških volilnih okrajev. Deželno vodstvo koroške socialne demokratske stranke je 4. marca 1906 na svoji razširjeni seji izdelalo stališče do predloga volilne reforme: »Kar zadeva razdelitev mandatov med Nemce in Slovence, je bilo ugotovljeno, da imajo Slovenci v razmerju s svojo številčno močjo pravico na dva mandata. Preračunano po njihovem številu bi nanje morala odpasti dva mandata in pol. Zahteva »Mira« po treh mandatih je pretirana, ker je med Slovenci odstotek Nemcem prijaznih prav znaten.«⁷⁷

Koroška socialna demokracija se je tokrat postavila na načelno stališče, odklonila je diskriminiranje Slovencev na Koroškem in poudarila njihovo pravico do dveh mandatov. Ker je tudi slovenska stranka dejansko zahtevala le dva mandata, o tretjem je govorila le iz taktičnih razlogov, je to vprašanje lahko le pospeševalo sodelovanje med obem strankama. Dejansko je prišlo do nekaj skupnih shodov slovenske stranke in socialdemokratov o vprašanju volilne reforme. Pri teh shodih pa se je pokazala idejna omejenost slovenske stranke.

V odločilnem položaju, ko bi bilo treba za preprečenje osnovne diskriminacije slovenskega prebivalstva na Koroškem z razdelitvijo volilnih okrajev pridobivati kar najširšo politično podporo, med drugim tudi pri socialnih demokratih, so posamezni slovenski klerikalni politiki te shode izrabljali tudi za čisto klerikalno agitacijo. Tako je slovenski referent na shodu v Velikovcu v začetku marca, čeprav je bila na programu predvsem volilna reforma, v glavnem govoril proti reformi zakona o zakonski zvezi (proti ločitvi zakona) in zahteval skrajšanje šolske obveznosti do 12. leta; socialdemokratsko glasilo je takšno postopanje kritiziralo, posebno pa še okoliščino, da slovenski referent ni nastopil proti pogoju enoletne naseljenosti za pridobitev volilne pravice.⁷⁸ Podobno se je zgodilo tudi na skupnem shodu v Velikovcu 25. maja 1906.⁷⁹

Res so tudi koroški socialni demokrati v tem času manifestirali svojo idejno sorodnost z nemškimi nacionalci in Vsenemci proti klerikalcem s tem, da so prirejali skupne shode v korist nemško liberalnega društva »Freie Schule«, ki je na Koroškem, kot vsa nemška šolska društva, imelo praktične germanizacijske težnje.⁸⁰

Vendar bi bilo od daljnovidnejše politike slovenske stranke na Koroškem treba pričakovati, da bi se vsaj v tej odločilni fazi vzdržala izrazito klerikalne kulturnobojne agitacije na skupnih shodih s social-

nimi demokrati. Posebno še, ker so koroški socialni demokrati na teh shodih podpirali ne le zahteve po demokratični volilni reformi, marveč se pridruževali tudi posebnim zahtevam po slovenski jezikovni enakopravnosti (resolucija za dvojezične napise na novozgrajeni rožanski železnici, sprejeta na skupnem shodu v Velikovecu. 25. maja 1906). Zbliževanje je seveda postalo docela nemogoče, ko se je slovenska stranka na Koroškem predlogu volilne reforme postavila po robu v znak protesta proti razdelitvi volilnih okrajev na Koroškem.

Ni se moč izogniti vtisu, da slovensko klerikalno vodstvo na Koroškem ni kaj posebno prizadevno iskalo podpore pri socialdemokratih v boju za drugi slovenski mandat. O tem govori v svojih spominih tudi France Grafenauer, ko opisuje pot slovenske koroške delegacije na Dunaj, ki se je odpravila tja z namenom intervenirati zaradi razdelitve volilnih okrajev; delegacija je obiskala razne parlamentarne klube in Grafenauer podrobno opisuje posamezne intervencije, glede socialdemokratov pa pravi na kratko: »Če smo se razgovarjali o tej zadevi z načelnikom socialnih demokratov, se ne spominjam.«⁸¹

S svojim nastopom proti volilni reformi je slovenska klerikalno slogaška stranka na Koroškem v očeh socialnih demokratov res dobila nov pečat reakcionarnosti, kakor ugotavlja D. Kermavner.⁸² Vsako prizadevanje za to, da bi koroška socialna demokracija, še bolj pa slovenski socialno demokrati delavec na Koroškem, ločeval med demokratičnim značajem boja slovenske stranke za nacionalno enakopravnost koroških Slovencev in med njenim splošnim klerikalnim obeležjem, je bilo zaradi tega zanaprej veliko težje.

Seveda je zelo verjetno, da tudi drugačno zadržanje slovenske stranke v volilnoreformni situaciji na Koroškem ne bi moglo kaj odločilneje vplivati na poznejšo volilno taktiko koroške socialne demokracije, ki je pač v tem pogledu bila vezana na navodila strankinega vodstva na Dunaju. A že pri pregledu volitev smo videli, da bi se tudi v tem okviru dalo tu pa tam kaj storiti.

Stališče koroške socialne demokracije, da je treba spoštovati nacionalni značaj vsaj tistega dela Koroške, ki je bil obsežen v slovenskem volilnem okraju, ni bilo le izraz načelnega gledanja. Analiza volitev l. 1907 in 1909 nam je že pokazala, da je to bilo tudi v skladu z dejanskim razpoloženjem slovenskih socialnodemokratičnih delavcev.

Z druge strani pa je v mešanih volilnih okrajih nacionalna zavest silila volivce slovenske klerikalne stranke, da so podpirali interna-

cionalno koroško socialno demokracijo; zgovoren je bil primer kmečkega slovenskega sodnega okraja Rožeka. Ni dvoma, da bi si koroška socialna demokracija, če bi pokazala pozitivnejši odnos do slovenskega vprašanja, lahko za stalno zagotovila vsaj tri državnozborske mandate, in sicer v volilnih okrajih, v katerih so slovenski volivci pomenili znatno manjšino (Beljak, Celovec-okolica in Velikovec). Tako pa je leta 1907 dobila le dva mandata (enega s pomočjo nemških nacionalcev, beljaškega pa s podporo Slovencev), leta 1911 pa le še enega. Vzlic temu pa koroška socialna demokracija tudi s tega, čisto praktičnega vidika, slovenskega nacionalnega vprašanja ni načela in ni niti nakazala kakršnega koli pozitivnega programa za slovenske volivce. Bila je sicer pripravljena sprejeti slovenske konservativne glasove in je v ta namen sklepala tudi volilne dogovore s slovensko klerikalno stranko, kar pa je štela za posebno koncesijo glede na to, da je istočasno zavračala vsakršne podobne stike z nemško krščansko socialno stranko; za volitve leta 1911 v beljaškem volilnem okraju je izdala tudi letak pisan v slovenskem jeziku, a to je tudi bilo vse.

Iz tega obdobja imamo edino obsežnejšo izjavo socialdemokratov o narodnem vprašanju na Koroškem, in sicer govor državnega poslanca Rieseja 3. marca 1910 v državnem zboru. Povod za ta govor je bil Grafenauerjev nujni predlog v zvezi z aretacijami Slovencev, ki so na celovškem kolodvoru zahtevali vozovnice v slovenskem jeziku. Riese je glasoval proti Grafenauerjevemu predlogu in s tem dejansko odrekel slovenskemu prebivalstvu pravico do uporabe lastnega jezika na celovškem kolodvoru. Njegova izvajanja v obrazložitev takšnega glasovanja je vredno podati obširneje, saj gre za enega izmed redkih dokumentov o stališču koroške socialne demokracije do nacionalnega vprašanja na Koroškem.

Riese je najprej obsodil izgubo časa, ki jo v delu parlamenta povzročajo takšne interpelacije in poudaril, da je mnogo drugih nujnejših in pomembnejših stvari, zlasti gospodarskih, ki jih je treba obravnavati. Ko je začel govoriti o stvari, je najprej ponovil tezo, da je še do nedavna v deželi vladal mir, čeprav so bila tudi določena nacionalna nasprotja, vendar pa so se v mali revni deželi pripadniki obeh narodov čutili navezane drug na drugega. Zdaj pa so izbruhnile umetno razpihane strasti: »Nič ne bi dejali, če bi se delo meščanov v slovenskih in nemških krogih omejevalo zgolj na to, da bi večali narodno zavest vsakega izmed obeh narodov. Toda na obeh straneh

se dogaja več in ta plus povzroča potem spopade, kakršne smo v zadnjem času doživeli v deželi.« Kot primer takega pretiravanja je omenil Grafenauerjeve pritožbe v deželnem zboru o diskriminaciji slovenskega prebivalstva v deželnem kmetijskem svetu, o uporabi slovenskega jezika v koroških ljudskih šolah, o napisih na vlakih. Nekaj v teh pritožbah bo najbrž važnega, nekaj pa zgolj zunanjega pomena: »Dejstvo je, da so to simptomi začenjajočega se obračuna med Nemci in Slovenci na jugu države in kot takšne simptome je končno treba vse te stvari vzeti resno. To obračunavanje med obema narodoma bo prišlo in ga ni mogoče zadržati. In če je gospod poslanec Dobernig pred nekaj dnevi tukaj izjavil, da si bodo Nemci prizadevali vedno znova uveljaviti svoj vpliv doli do Trsta in do Jadranskega morja, da se od teh ozemelj ne bodo dali odrezati, potem mislim, da je gospod poslanec Dobernig lahkotno izustil veliko besedo in da bo šele bodočnost odločila, koliko bo od tega mogoče uresničiti.« — »Socialni demokratje, ki stojimo na stališču narodne avtonomije, gotovo priznavamo pravico Slovencev, da se nacionalno udeležujejo in da si nacionalno zagotavljajo veljavo in zato tudi gotovo priznavamo pravico slovenskih manjšin, da se narodnostno uveljavijo in da si tam, kjer se čutijo zatirane, naredo več prostora.« Socialdemokrati to priznavajo vsem, Nemcem in Slovincem, vendar pa to še ne pomeni, da se v celoti strinjajo z metodami boja med obema narodoma, čeprav razumejo, da je v ta namen manjšinam potreben boj. Riese je nato obsojal izlete slovenskih društev s Kranjskega na Koroško in pa izlete, ki jih prirejajo nemški nacionalci na slovenska področja, pri čemer je izrecno navedel Rož. Glede dogodkov na kolodvoru pa je dejal samo, da se slovenski delavci — »in v naših organizacijah je zelo veliko slovenskih delavcev« — niso nikoli pritožili zaradi nemškega izdajanja vozovnic, čeprav ne razumejo besede nemški(!). Ob take stvari se vedno spotikajo le »boljši Slovenci«, v teh stvareh agitirajo zlasti slovenski farji. Nato je smešil prizadevanja »farskih agitatorjev«, ki skušajo izsiliti dvojezično izklicjevanje imen postaj. Dejal je, da mora takšna prizadevanja na svoji koži izdržati vedno le najnižji uslužbenec, medtem ko bi se zaradi teh stvari vendar morali pričkati in obračunavati med seboj gospodje. Poudarjal je, da se metode boja s Češkega presajajo na Koroško in da povzročajo takšno zagrenjenost in takšno ogorčenje, da se je bati, da se prizadeti ne bodo hoteli več vvesti za eno mizo k pogajanjem. Ob vsem tem pa meščani ne priznavajo svojega resničnega cilja v nacionalnem boju. In ta je po

Riesejevi izjavi, »da namreč nimajo namena živeti drug poleg drugega kot enakopravni narodi, ampak da jim gre samo za to, da bi vladali nad drugimi narodi.« Kot ilustracijo k temu je omenil zahtevo Slovencev na Štajerskem po ločitvi od Gradca. Nato pa je obsodil nedoslednost Nemcev, ki so na Češkem za delitev kronovin, na Štajerskem pa za zgodovinsko politične individualnosti. Retorično je vprašal Čehe, Slovence in Nemce, kaj pravzaprav hočejo. Zatrdil je, da socialdemokrati tej nacionalistični poti ne bodo nikoli sledili. Hodili bodo v nacionalnem vprašanju po lastni poti, tako kot doslej. »Ne bomo sodelovali v prepirih, marveč bomo vse storili za to, da vsaj v delovni del prebivalstva ne bo vdrlo takšno sovraštvo in takšen razdor in da bo ta del prebivalstva uvidel potrebo medsebojne pomoči, podpore in spoštovanja — enega in drugega naroda. S tem, da si bomo prizadevali izboljšati gospodarski položaj spodnjih slojev ljudstva, s tem, da se bomo trudili, da bi vse tiste slovenske rudarje, ki životarijo bedno življenje v jamah Črne, Prevalj in Rablja in pa v drugih krajih, pripeljali do zavesti o lastnem položaju, da jim bomo pomagali na gospodarsko višjo stopnjo, kolikor bomo mogli, smo prepričani, da bomo za nemške kakor tudi za slovenske delavce nacionalno bolj delovali kot pa vsi kolo-dvorski škandali.«⁴¹

Riesejev govor vsebuje vse tipične slabosti splošnega socialdemokratskega gledanja na nacionalno vprašanje v Avstriji. Prizadevanje za nacionalno enakopravnost oziroma za ohranitev privilegijev ocenjuje le kot stvar meščanstva, težnje vladajočega kot vladanega naroda ocenjuje na isti ravni, meni, da je nacionalno vprašanje stvar, katere se mora delavstvo povsem vzdržati, zavzemati pri njem nevtravno stališče in skrbeti le za svoj materialni napredek itd. Glede koroškega položaja pa vsebuje nekaj starih in nekaj novih momentov. Predvsem je tu ponovljena teza o umetnem netenju narodnostnega prepira v deželi, ki je še do nedavno uživala blažen mir, teza, da majhnost in gospodarska šibkost dežele pomeni dejavnik, ki stoji nad nacionalnimi razlikami. Novo pa je to, da Riese spoznava neogibnost obračuna med Nemci in Slovenci na jugu države, čeprav seveda v tem ne vidi spopada med osvobodilnimi težnjami podrejenega naroda in pa med težnjami po ohranitvi privilegijev naroda, ki vlada. Socialna demokracija je v tem neogibnem spopadu po njegovem le opazovalec, ki v najboljšem primeru skrbi za to, da se delavstvo tega spopada ne bo udeleževalo,

ampak da bo še naprej složno nastopalo v prizadevanjih za izboljšanje svojega gmotnega položaja. Riese sicer omenja socialdemokratsko formulo nacionalne avtonomije, pri čemer ne pojasni ali misli na teritorialno ali na personalno avtonomijo, glede Koroške pa da povsem jasno razumeti, da smatra položaj Slovencev kot manjšine v deželi za trajno dejstvo. Značilno je, da o konkretnih pravicah, ki bi jih tej manjšini bilo treba zagotoviti, ne pove ničesar, čeprav omenja pritožbe manjšine o diskriminaciji na gospodarskem in jezikovnem področju, vse to prepušča le sposobnosti manjšine, da si sama, kot pravi, »naredi več prostora«, v ta namen ji kvečjemu vsaj v načelu priznava pravico do boja za svojo enakopravnost. Istočasno z odklanjanjem metod tega boja pa v resnici zavrača vsakršno konkretno akcijo in tako tudi odpor proti diskriminaciji na celovškem kolodvoru in pa na železniških napravah v južnem delu Koroške. Vse to je seveda politično olajšano s tem, da so najvidnejši nosilci prizadevanj za enakopravnost slovenskega jezika na Koroškem duhovniki, tako da prizadevanja sama lahko odpravi ne po vsebini, marveč po njihovi obliki z nekaj »protifarškimi« gesli.

Osnovna determinanta vsega Riesejevega nastopa je, da ne priznava kakršne koli vloge delavstva enega in drugega naroda v nacionalnem vprašanju, da temu delavstvu dejansko tudi sicer ne postavlja političnega cilja izven zgolj reformnih prizadevanj ekonomskega značaja v okviru obstoječega sistema. Odsotnost revolucionarne perspektive za delavski razred je bila znamenje, da sta se politični in ustvarjalni duh koroške socialne demokracije izčrpala v boju za volilno reformo in da se je podelila tudi razgibanost, ki so jo prinašale volilne kampanje. To potrjuje tudi Riesejev referat na deželni konferenci socialdemokratske stranke za Koroško 25. septembra istega leta, ko je poročal, da na Koroškem zadnji čas ni bilo nobenega globljega množičnega gibanja, ni bilo nobenih širokih političnih akcij ali česa podobnega, da je potekala zgolj reorganizacija stranke v smislu sklepov kongresa v Libercu (Reichenberg). Za miselnost koroških socialdemokratov je značilen zaključek v referatu, da so dela za reorganizacijo stranke zdaj končana in da si je stranka s tem sprostila roke za druge naloge.

Koroška socialna demokracija ni bila sposobna pokazati pot za rešitev nacionalnega vprašanja v smislu revolucionarne solidarnosti delavstva obeh narodov, zmogla je samo to, da je delavstvo skušala od nacionalnega vprašanja izolirati, kazaje mu le prakticistično pot

do večjega kosa kruha. Pri tem je ni motilo dejstvo, da so prizadevanja za takšno izolacijo in nevtralizacijo, uspešna kakor so bila, obenem pomenila dejansko podporo ohranjanju nemškega zgodovinskega privilegija.

Ni čudno, da se je v praktičnem delovanju podajala celo na pot nacionalističnega tekmovanja z nemškimi meščanskimi strankami. Ni si prisvojila samo njihove frazeologije in terminologije, kadar je govorila o Slovencih na Koroškem, začela je celo z njimi tekmovati v vprašanju, kdo bolje varuje nemške koristi na Koroškem in kdo se bolj izogiba slovenskih glasov.

Omenili smo že pritožbe nemških delavcev v Celovcu, da celovski podjetniki raje najemajo slovenske in italijanske zidarje, nemški pa se morajo podajati drugam s trebuhom za kruhom. Razen pritožbe pa je zanimiva tudi argumentacija in sam naslov članka: »Sramota za nemštvo!« Člankar med drugim argumentira takole: »Precej nemških zidarjev je moralo zapustiti Celovec in iskati dela v drugih deželah . . . Za vraga vendar, kje pa je potem nemštvo zidarskih mojstrov in občine, o katerem so vedno toliko frazarili? Z heilanjem in zaposlovanjem italijanskih in slovenskih zidarjev namesto nemških se vendar nemštvo zidarskih mojstrov ne more izčrpati . . . Kot predsednik nemško nacionalnega občinskega odbora je župan ali njegov namestnik dolžan nemškemu podjetniku naročiti, da morajo zaposlovati predvsem nemške delavce in da smejo tujejezične nastavljeni šele potem, če ne dobe nobenega Nemca . . . Prav isti ljudje, ki privabljajo Italijane in Slovence v nemško jezikovno področje in prisiljujejo nemške delavce k izseljevanju, neprestano jadikujejo o napredujoči slovenizaciji in sklepajo protestne resolucije, če kak slovenski posebnež na celovškem kolodvoru zahteva slovenske vozovnice.«⁸⁴

Kako daleč je koroška socialdemokracija zašla v nemškem nacionalističnem tekmovanju, so posebno izrazito pokazale nadomestne volitve v državni zbor v beljaškem volilnem okraju leta 1912. Medtem ko se je še prejšnje leto v tem okraju socialdemokratska agitacija obračala tudi na slovenske volivce in izdala celo letak v slovenskem jeziku, se je leta 1912 koroški socialni demokraciji zdelo, da to pot lahko shaja že brez tega. Menila je, da so ji glasovi slovenskih volivcev že tako zagotovljeni. Slovenskega kandidata ni bilo, nastopal pa je nemški krščanski kandidat Herler. Pravi boj se je bojeval le med

socialdemokratom Grögerjem in pa med Vsenemcem Angererjem. Iz velikega olajšanja, ki ga je čutiti iz pisanja socialdemokratskega glasila po Grögerjevi zmagi, vidimo, da je edini socialdemokratski mandat na Koroškem bil resno ogrožen. Namesto, da bi koroška socialna demokracija s primernim upoštevanjem omogočila vsej množici koroških slovenskih konservativnih volivcev, da brez pomisleka glasujejo za Grögerja, se je odločila za drugo pot. V prepričanju, da slovenski volivci tako nimajo nobene druge izbire, se je vrgla na pridobivanje volivcev, ki bi volili vsenemško stranko iz nemških nacionalističnih razlogov. Svojo agitacijo proti Angererju ni zasnovoala na geslih socialistične politike, marveč na dokazovanju, da Angerer dejansko ni tak dober nemški nacionalist kot se kaže, da pa so socialdemokrati resnični nemški patrioti. V tej agitaciji se je spustila na raven prav plehkega nacionalističnega licitiranja.

Tako zasnovano volilno agitacijo je koroški socialni demokraciji lajšalo dejstvo, da je tokrat Angerer oziroma njegov volilni odbor izdal letak v slovenskem jeziku, v katerem Slovencem iz verskih razlogov odsvetuje glasovati za socialnega demokrata.⁸⁶ Razen tega je Angerer v svojih agitacijskih nastopih na slovenskem področju nastopal z argumentom, da so tudi socialni demokrati nemško nacionalni in Slovencem v narodnostnem pogledu nasprotni, saj podpirajo Slovencem nasprotno organizacijo »Freie Schule«. Angerer je za agitatorja v slovenskem jeziku uporabljal tudi Linharta, znanega urednika »Štajerca«; nastopil je v Ločah ob Baškem jezeru in v Podravljah. Socialdemokratska agitacija je vsa ta »nenemška« dejanja Angererja pridno izkoriščala in jih takole sodila: »Vsenemci izdajajo svobodomiselnost in narod samo zato, da bi dr. Angerer dobil državnozborski mandat... Vsak resnično nemško liberalno čuteči volivec se mora z gnusom odvrniti od ljudi, ki iz čistega pohlepa po mandatu prekrivajo nemštvo in svobodomje z neizbrisno sramoto!«⁸⁶

Še po dobljeni volilni zmagi je koroška socialna demokracija smatrala za potrebno vztrajati pri te vrste agitaciji in je v ta namen objavila Angererjev slovenski letak v nemškem prevodu pod značilnim naslovom »Nemško liberalno prostituiranje v beljaškem okraju.«⁸⁷

Velika večina, ki jo je dosegel socialdemokratski kandidat proti Angererju (3520 glasov proti 2682, Herler je dobil vsega 436 glasov), je navidez dokazovala dobičkanosnost takega početja. Analiza volilnega

izida, ki ga je v podrobnostih zabeležil le »Štajerc«, pa pokaže, da je resnica precej drugačna.

V celem volilnem okraju je bila procentualna razdelitev veljavnih glasov med vse tri kandidate takšnale:

Gröger	53,0 %
Angerer	40,5 %
Herler	6,5 %

V vsem okraju, a brez slovenskih občin Bekštanj, Marija na Zilji, Vernberk, je razmerje bilo:

Gröger	52,0 %
Angerer	40,5 %
Herler	7,5 %

Razmerje glasov v treh slovenskih občinah pa:

Gröger	56,0 %
Angerer	39,9 %
Herler	4,1 %

Slovenske občine so torej dale znatno večjo večino Grögerju kot ostali volilni okraj, hkrati pa je razlika v odstotkih za Angererja neznatna. Pribitek za socialdemokrata vsekakor izvira iz dejstva, da je nemški krščansko socialni kandidat v slovenskih občinah dobil razmeroma skoraj za polovico manj glasov kot v ostalem okraju. Z drugimi besedami, celo najkonzervativnejši klerikalni Slovenci so v veliki meri glasovali za socialdemokrate! To dejstvo je izrabil »Štajerc« in ga po svoje komentiral: »Izvoljen je torej socijalni demokrat, zastopnik fabriških delavcev, ki ne more nikdar zastopati interesov srednjih stanov. Ali — in to je važno — izvoljen je le s pomočjo slovenskih klerikalnih glasov... Mi ne kritiziramo socijalnih demokratov... a sramota je za katoliške slovenske duhovnike, da so delali in agitirali za revolucijskega brezverca, to pa zgolj iz sovraštva proti Nemcem.«⁸⁵ Socialdemokratska politika se na to dejstvo po vsem videzu ni ozirala.

Niti ni videti, da bi skušali priti do kakšnih zaključkov na osnovi analize dejanskega učinka njihovega licitiranja z nemškim nacionalizmom. Ta učinek ni bil posebno pomemben, saj so po volitvah sami, čeprav ne posebno glasno, a vendar ugotavljali, da je Vsenemcem to pot trda predla bolj zaradi tega, ker so učitelji kot glavni aktivisti stranke odpovedali in se zadržali pasivno v znak protesta proti poskusom ko-

roškega (nemško nacionalnega) deželnega zbora, da jim poslabša gmotni položaj.⁶⁹

Tik pred izbruhom prve svetovne vojne se je koroška socialna demokracija morala še enkrat v večjem obsegu in z veliko publiciteto izraziti o nacionalnem vprašanju na Koroškem. Povod za to je dal poskus nemških nacionalcev prirediti v slovenskem volilnem okraju velik množični shod. Ta shod bi naj bil poteza proti močnemu slovenskemu gibanju v duhu trialističnega jugoslovanskega programa, ki ga je z novim poletom širila slovenska koroška stranka. »Koroški dan«, ki ga je nemško nacionalni Bauernbund sklical za 19. aprila 1914 v Sinčo ves, je socialdemokratsko glasilo naznanilo z naslovom: »Zdaj se lahko začne narodnostni boj na Koroškem«. Socialna demokracija je prireditve takega zborovanja odklonila in to utemeljila: »Narodnostni prepir na Češkem, ki je že pripeljal do bankrota gospodarsko najbolj razviti del naše domovine, ki ni razbil samo deželni, marveč tudi državni zbor, jim še ne zadostuje. Zdaj hočejo nacionalci požar razvneti tudi na jugu, zato da bi v njegovih plamenih zgorela tista vez, ki še drži Avstrijo skupaj. Orožje, ki se kuje na teh ognjih, je ljudstvu prizadejalo vedno le rane. Ne more biti dvoma o tem, kakšen bo konec teh narodnostnih bojev v Avstriji, če pogledamo, kaj se dogaja na Balkanu.«⁷⁰

Koroška socialna demokracija je torej zavrnila izzivalno nemško nacionalno prireditve v slovenskem volilnem okraju s stališča, da je škodljiva za ohranitev integritete habsburške monarhije. Dejstvo je, da se zaradi abstinence delavstva poskus nemško nacionalnega množičnega shoda v Sinči vesi ni posrečil. Že sodobna nemško nacionalna propaganda in pa koroško nacionalistično zgodovino pisje sta silno napihovali pomen shoda v Sinči vesi, potvarjali sta število udeležencev in zamolčali dejstvo, da je vsaj polovica teh udeležencev bila pristašev slovenske stranke itd. Vse to z namenom, dati temu zborovanju značaj že kar plebiscitarne odločitve slovenskega prebivalstva na Koroškem proti zahtevam po slovenski enakopravnosti, prav posebno pa še proti vključitvi v trialistično Jugoslavijo.⁷¹

Klavrni izid nemško nacionalnega shoda v Sinči vesi je socialdemokratski list ironiziral, obenem pa opozarjal, kako take prireditve razvnetajo narodno sovraštvo in kako lajšajo poslancem, da jim ni treba dajati računa svojim volivcem o resnejših in bolj kočljivih zadevah, o svoji dejavnosti v državnem zboru itd.⁷² V istem duhu odpora proti

zaostrovanju narodnostnega boja do tistih skrajnosti, ki so neposredno ogrožale celo obstoj habsburške države, so koroški socialdemokrati nastopili tudi proti sklicanju nemškega zborovanja (Deutscher Volkstag) v Celovcu 21. junija 1914 in proti nameravanemu manifestativnemu slovenskemu romanju h Gospe sveti. Ker je koroška oblast slovensko prireditve že tako prepovedala, se je socialdemokratska agitacija obrnila le proti nemškemu zborovanju v Celovcu, čeprav pri tem ni opustila, da ne bi tako nemškega kot slovenskega nacionalizma ocenjevala na isti ravni. Opozarjala je na škodljivost meščanskega nacionalizma za Avstrijo na sploh in ugotavljala, da ljudstvo samo ni nacionalistično razpoloženo. »Zato moramo odločno protestirati proti neodgovorni igri na tej in oni strani, igri Nemcev in Slovencev, ki oboji skušajo le prikriti svoje zločine in ribariti v kalnem, tako da bi lahko ljudstvo nenehoma goljufali.« — Geslo socialne demokracije je bilo: »Proč z nacionalizmom! Naj živi narodnostni mir na podlagi nacionalne samouprave!«⁹¹ Vodstvo koroške socialdemokratske stranke je izdalo razglas koroškim delavcem, v katerem jih poziva, naj se ne udeležujejo nobenih nacionalnih manifestacij in prireditvev, zlasti pa ne nemškega narodnega zborovanja. Vse te prireditve imajo namen prevarati delavstvo. »Bodisi Slovenci bodisi nemški nacionalci, vsi so naši ogorčeni nasprotniki, nasproti delavstvu so si bili vedno enotni.« Razglas se je končal z geslom: »Proletarci vseh dežel, združite se!«⁹²

Koroška socialna demokracija tudi v tem najkritičnejšem položaju ni glede slovenskega vprašanja na Koroškem razen splošnih gesel izdelala nobenega svojega predloga. Njeno geslo, naj se delavci vzdržijo vsakega nacionalnega manifestiranja, pa se je dejansko obneslo na škodo nemških nacionalističnih manifestacij, ki so imele izrazito napadalen značaj in poskusi takih nemških množičnih manifestacij na slovenskem področju spričo abstinence delavstva vse do zadnjega niso mogli uspeti.

* * *

Pregled načelnih in praktičnih stališč koroške socialne demokracije do slovenskega vprašanja na Koroškem po sprejetju brnskega programa leta 1899 omogoča takle zaključek:

Na koroškem področju, kjer je narodnostna asimilacija šla hitro in močno v korist nemškega elementa, je socialna demokracija dejansko stala na stališču tistih nemških avtorjev brnskega programa, ki so na-

stopali proti fiksiranju narodnostnih ozemelj (Ellenbogen). Koroška socialna demokracija ni računala s tem, da bi slovenski del Koroške prišel v okvir slovenskega narodno avtonomnega področja, za koroške Slovence je predvidevala le izvedbo programskega odstavka o pravicah narodnostnih manjšin, pri čemer pa ni storila ničesar, da bi te pravice v koroških razmerah opredelila ali se celo zanje potegovala. S svojo zahtevo po nemščini kot državnem jeziku se je uvrščala v izrazito nemško nacionalno usmerjene avstrijske socialdemokrate. S svojimi stališči ob konkretnih zahtevah po slovenski jezikovni enakopravnosti na Koroškem v šoli, uradu in drugih področjih javnega življenja, je podpirala ohranitev starega stanja, to je, privilegijev nemškega jezika, slovensko delavstvo pa je neposredno navajala k temu, da jezikovnih zahtev ne postavlja. Nacionalnega vprašanja ni obravnavala z vidika revolucionarne enotnosti nemškega in slovenskega delavstva, marveč je pod videzom internacionalizma dejansko pospeševala asimilacijsko pripravljenost slovenskega delavca. V zadnjih letih pred prvo svetovno vojno, ko je postalo jasno, da volilna reforma nacionalnega vprašanja v Avstriji ni rešila in ko so se nacionalna nasprotja zaostrila tako daleč, da je razpad države postal neposredno grozeča nevarnost, je koroška socialna demokracija delavstvo odvrčala od nacionalnega udejstvovanja predvsem z vidika ohranitve državne integritete. Učinek politike za abstinenco delavstva od nacionalnega vprašanja je v času neposredno pred prvo svetovno vojno imel za posledico predvsem slabitev nemško nacionalnih manifestacij. Slovenske prireditve zaradi tega gesla neposredno niso bile ogrožene, ker se je slovenska stranka socialno omejevala v glavnem na kmečko prebivalstvo. Nobenega znaka ni, da bi slovenska klerikalna stranka na Koroškem takšno razmeroma ugodno stališče koroške socialne demokracije skušala ohraniti tudi za prihodnje čase. Dejstvo, da koroška socialna demokracija abstinencega stališča v nacionalnem vprašanju pozneje ni ohranila, ampak se je odločno postavila na nemško nacionalno stran in se aktivno bojevala za ohranitev kar največje teritorialne razširjenosti nove avstrijske republike, ne glede na etnične meje, je za poznejši razvoj bilo odločilno. Vendar pa to dogajanje že presega okvir te razprave.

OPOMBE

UVOD

¹ Alfred Wölger, Die historische Literatur in und für Kärnten. Ein Versuch die Entwicklung der Landesgeschichtsschreibung in Kärnten darzustellen. Wien 1950. Rokopisna disertacija.

² Otto Steinwender, Das Herzogthum Kärnten, Wien 1899. 2. izdaja, str. 24

³ Prim. »Wo ist Slowenisch-Kärnten?«, Volkszeitung, Klagenfurt, 17. marec 1963, št. 1963

I.

¹ France Kidrič, Zgodovina slovenskega slovstva, Ljubljana 1929—1938, str. 706

² F. Kidrič, o. c., str. 668

³ Herbert Klein, Der Saumhandel über die Tauern. Mitteilungen der Gesellschaft für Salzburger Landeskunde, Jg. 1950, str. 58 — Cit. po W. Neumann, str. 147 (Glej spodaj)

⁴ Wilhelm Neumann, Wirklichkeit und Idee des »windischen« Erzherzogtums Kärnten. Das Kärntner Landesbewusstsein und die österreichischen Freiheitsbriefe (Privilegium maius). Südostdeutsches Archiv, III. Band, 2. Halbband, München 1960, str. 149

⁵ W. Neumann, o. c., str. 148

⁶ F. Kidrič, o. c., str. 678

⁷ F. Kidrič, l. c.

⁸ Urban Jarnik, Andeutungen über Kärntens Germanisierung, Carinthia 1826

⁹ Mir, 23. september 1911, št. 47

¹⁰ Zeitung für Kärnten, 16. april 1862, št. 31; Prim B. Grafenauer, Germanizacija, str. 250—251

¹¹ Martin Wutte, Die sprachlichen Verhältnisse in Kärnten auf Grundlage der Volkszählung von 1900 und ihre Veränderungen im 19. Jahrhundert, Carinthia I, 1906, str. 172

¹² Bogo Grafenauer, Narodnostni razvoj na Koroškem od srede 19. stoletja do danes, Koroški zbornik, Ljubljana 1946, str. 117—248

¹³ M. Rulitz, o. c., Carinthia, 17. junij 1848, št. 25, str. 103

¹⁴ V. Rizzi, Die Nationalitäten in Kärnten. Deutsche Monatsschrift aus Kärnten 1850, cit. po J. Tischler, Die Sprachenfrage, str. 7

¹⁵ Walter Fresacher, Der Bauer in Kärnten, I. Teil, Die persönliche Stellung, II. Teil, Das Freistiftrecht, III. Teil, Das Kaufrecht, Klagenfurt, 1950, 1952, 1955 in pa

Walter Fresacher, Das bäuerliche Besitzrecht in Altbayern und Kärnten, Klagenfurt 1956

Citirano mesto: Fresacher II., str. 100

¹⁶ Oswin Moro, Volksordnung, Handwörterbuch des Grenz- und Auslands-deutschtum, III. knjiga, str. 600

¹⁷ W. Fresacher, II., str. 39—41, III. str. 23—24 in 113 in na drugih mestih v navedenem delu

¹⁸ W. Fresacher, II., str. 100

¹⁹ W. Fresacher, III., str. 112

²⁰ W. Fresacher, II., str. 103

²¹ W. Fresacher, II. str. 38—89

²² W. Neumann o. c., str. 148

²³ W. Fresacher, II. str. 152

²⁴ Zgodovina nar. Jug. II., str. 810

²⁵ W. Fresacher, II., str. 151—156

²⁶ W. Fresacher, III., str. 138, prim. Sergij Vilfan, Pravna zgodovina Slovencev. Ljubljana, 1961, str. 384—385

²⁷ W. Fresacher, III., str. 140

²⁸ W. Fresacher, II., str. 157

²⁹ France Kidrič, Prešeren, str. IX

³⁰ Bogo Grafenauer, Kmečki upori na Slovenskem, Ljubljana 1962. — isti, Slovenski kmet v letu 1848, Zgodovinski časopis II-III, 1948—1949, str. 7—68

cit. mesto. B. Grafenauer, Kmečki upori, str. 358

³¹ B. Grafenauer, Kmečki upori, str. 367

³² B. Grafenauer, Kmečki upori, str. 358

³³ Klagenfurter Zeitung, 10. april 1848, št. 30

³⁴ Klagenfurter Zeitung, 17. april 1848, št. 33

³⁵ Kärntens Volksfreund, 4. oktober 1848, št. 6

³⁶ J. Apih, Slovenci in 1848. leto, Ljubljana, 1888, str. 185 in B. Grafenauer, o. c. str. 49

³⁷ B. Grafenauer, Kmečki upori, str. 386

³⁸ B. Grafenauer, Kmečki upori, str. 393 in 397

³⁹ Richard Charnatz, Österreichs innere Geschichte von 1848 bis 1907 (2. zvezka), Leipzig 1911. J. zv. str. 14

⁴⁰ B. Grafenauer, Kmečki upori, str. 372

⁴¹ B. Grafenauer, Kmečki upori, str. 359

⁴² Rudolf Cefarin, Beiträge zur Geschichte des kärntnerischen Tagesschrift-tums, Carinthia I, Klagenfurt 1952, str. 589

⁴³ J. Apih, Slovenci l. 1848. str. 52

⁴⁴ R. Cefarin, Beiträge, str. 590

⁴⁵ Klagenfurter Zeitung, 16. november 1848, št. 59 in J. Apih, Slovenci l. 1848, str. 139

⁴⁶ Slovensko društvo v Celovcu Slovincam na Koroškim. — Kopija letaka v arhivu Inštituta za narodnostna vprašanja v Ljubljani

⁴⁷ Slovenci! Bratje! — Prepis letaka v arhivu Inštituta za narodnostna vprašanja v Ljubljani

⁴⁸ Sperans (Edvard Kardelj, Razvoj slovenskega narodnega vprašanja, Ljubljana 1939, str. 127

⁴⁹ Kärntner Volksfreund, 21. oktober 1848, št. 11 in B. Grafenauer, Kmečki upori, str. 396—397

⁵⁰ J. Apih, Slovenci l. 1848, str. 208

⁵¹ B. Grafenauer, Kmečki upori, str. 374

⁵² Carinthia, 17. oktober 1848, št. 31

⁵³ Prim. Oskar Sakrausky, Ein bisher unbekannter slowenischer protestanti-scher Katechismus aus dem Jahre 1580, 900 Jahre Villach, Villach 1960, str. 450—451

⁵⁴ Prim. Zgodovina slovenskega slovstva I., Slovenska matica, Ljubljana 1956, str. 275 in 304 in pa

Fran Erjavec, Koroški Slovenci, 2. zvezek, Celovec 1956, str. 194—196

⁵⁵ Ivan Grafenauer, Duhovna bramba in Kolomonov žegen, ČNZ 1907, cit. po Zgodovina slovenskega slovstva I., Ljubljana, 1956, str. 425

⁵⁶ Martin Wutte, Geschichtliche Entwicklung Kärntens, Handwörterbuch des Grenz- und Auslandsdeutschtums, Breslav 1938, str. 564

⁵⁷ J. Apih, Slovenci I. 1848, str. 150

⁵⁸ J. Apih, Slovenci I. 1848, str. 165

⁵⁹ Ante Beg, Slovensko-nemška meja na Koroškem, Ljubljana 1908, str. 67

⁶⁰ Janko Polenc, Uvedba občin na Kranjskem I. 1849/1850, Zgodovinski časopis VI—VII, 1952—1953, str. 708

⁶¹ Carinthia, 17. oktober 1848, št. 31

⁶² Ivan Prijatelj, Slovenska kulturnopolitična in slovstvena zgodovina, I. knjiga, Ljubljana, 1955, str. 49; prim. tudi

A. Javor (Boris Kidrič), Evropske krize in slovenski narod, Sodobnost, Ljubljana 1940, str. 446

⁶³ Letak — Slovensko društvo v Celovcu Slovincem na Koroškem

⁶⁴ Ivan Grafenauer, Zgodovina novejšega slov. slovstva, II. del, Ljubljana 1911, str. 12

Herman Braumüller, Geschichte Kärntens, Klagenfurt, 1949, str. 369

⁶⁵ I. Grafenauer, prav tam

⁶⁶ I. Prijatelj, Zgodovina Slov., I., str. 46

⁶⁷ Isto delo, str. 47—48 in

J. Apih, Slovenci I. 1848, str. 85—86

⁶⁸ J. Apih, Slovenci I. 1848, str. 88—89

⁶⁹ Slomšekova pisma, Arhiv za zgodovino in narodopisje I, 1930—32, str. 73

^{69a} o. c., str. 104

⁷⁰ Fran Petré, Poizkus ilirizma pri Slovencih, Ljubljana 1939, str. 312 in 366

⁷¹ Fran Ilešič, Korespondenca dr. Josipa Muršca, Ljubljana 1905, str. 133

⁷² J. Apih, Slovenci I. 1848, str. 119

⁷³ J. Mal, Zgodovina slovenskega naroda, str. 777

— Prof. dr. F. Zwitter je v ljubljanskem historičnem seminarju 1963/64 ugotovil, da je Majarjev spis »Kaj Slovenci terjamo?«, ki je uvezan v letniku »Novice« 1848 v NUK (prim. bibliografski podatek pri D. Lončarju, Politično življenje Slovencev, Ljubljana, 1921, str. 162) ponatis Majarjeve peticije iz časa pred najpozneje 27. aprilom 1848, a po 25. marcu 1848. Ni gotovo, da je identična s peticijo, proti kateri je Slomšek nastopil 6. aprila 1848, možen je obstoj celo več peticij iz Majarjevega peresa. F. Zwitter upošteva podatek Fr. Ilešiča (O slovensko-hrvatski zajednici 1848/49, Bleiweisov zbornik, Ljubljana, 1909, str. 288—289), po katerem so Gajeve »Novice« z dne 11. aprila 1848 priobčile dopis iz Celovca, datiran s 4. aprilom, da je Majar sestavil spomenico s slovenskimi zahtevami (t. j. terjatvami! op. J. P.), »da se imajo Slovenci kao jedan narod smatrati i posebni sabor deržati« in pa, »da bi s našom carskoj dynastii vernom bratjom u Hervatskoj, Slavonii i Dalmaciji u bližnji savez stupiti mogli.« Spomenica je bila poslana po vseh slovenskih krajih v podpisovanje, spiritual celovskega semenišča pa je uničil 30 že zbranih podpisov tamkajšnjih bogoslovcev. — Res je, da spis »Kaj Slovenci terjamo?«, priložen »Novicam« 1848, ne vsebuje terjatve po zvezi s Hrvaško, a to pojasnjuje že sam Fr. Ilešič, ki pravi, da je Majarjeva celovška peticija »na poti izgubila točko o zvezi s Hrvati« in da so jo »Novice« objavile kot prilogo dne 10. maja 1848 brez hrvaške točke (prav tam). Verjetno gre le za eno Majarjevo peticijo, čeprav je morda krožila v raznih prepisih oz. redakcijah.

⁷⁴ J. Apih, Slovenci I. 1848, str. 79

⁷⁵ I. Grafenauer, Zgodovina slovenskega slovstva II., str. 14—15

⁷⁶ Martin Wutte, Kärntens Freiheitskampf, Weimar 1943, str. 21

⁷⁷ H. Braumüller, Geschichte K., str. 371—372

⁷⁸ M. Wutte, K. Freiheitskampf, str. 22

⁷⁹ M. Wutte, K. Freiheitskampf, str. 18

- ³⁰ Franz Wallnöffer, Das Jahr 1848 in Kärnten, rokopisna disertacija, Univerza Innsbruck, 1949, str. 48
- ³¹ Dorothea Doliner, Die politischen Organisationen, Verbände und Vercine in Kärnten von 1860—1914, rokopisna disertacija, Univerza Innsbruck, 1953, str. 34
- ³² Janez Poljanec in Franc Hrastelj, Knjiga o Slomšku, Celje, 1962, str. 140
- ³³ Slomšekova pisma, str. 62
- ³⁴ M. Wutte, K. Freiheitskampf, str. 22
- Egon Pinzer, Geschichte Kärntens von 1850—1860, rokopisna disertacija, Univerza Innsbruck, 1951, str. 236
- ³⁵ B. Grafenauer, Kmečki upori, str. 362—365 in dr.
- ³⁶ J. Apih, Slovenci l. 1848, str. 148
- J. Poljanec-F. Hrastelj, Slomšek, str. 85
- ³⁷ Fran Zwitter, Narodnost in politika pri Slovencih, Zgodovinski časopis I, 1947, str. 37—40 in
- Bogo Grafenauer, Germanizacija treh Avstrij, Ljubljana, 1946, str. 253
- ³⁸ Slomšekova pisma, str. 108
- ³⁹ J. Mal, Zgod. slov. naroda, str. 777
- ⁴⁰ Franc Kovačič, A. M. Slomšek, Drugi del, Celje, 1935, str. 25
- ⁴¹ Vasilij Melik, Frankfurtske volitve leta 1848 na Slovenskem, Zgodovinski časopis II—III, 1948—1949, Ljubljana
- ⁴² Fran Zwitter, Nacionalni problemi v habsburški monarhiji, Ljubljana, 1962, str. 94
- ⁴³ J. Apih, Slovenci l. 1848, str. 107
- Jože Jenko, Borba za slovensko stolico v Celovcu pred 100 leti, Svoboda, Mesecnik Slovenske Koroške, II. 1949, št. 4, str. 18—23
- ⁴⁴ J. Apih, Slovenci 1848, str. 124
- ⁴⁵ J. Apih, Slovenci 1848, str. 107
- ⁴⁶ J. Apih, str. 93
- ⁴⁷ M. Wutte, Der gesamtdeutsche Gedanke in Kärnten, Carinthia I, 1940, Klagenfurt, str. 14
- ⁴⁸ M. Wutte, Handwörterbuch, str. 564
- ⁴⁹ E. Pinzer, Geschichte K., str. 237
- ⁵⁰ V. Melik, o. c., str. 79 in nadaljnje
- ⁵¹ V. Melik, o. c., str. 92—93
- ⁵² V. Melik, o. c., str. 99, 107—108
- ⁵³ V. Melik, o. c., str. 111
- ⁵⁴ V. Melik, o. c., str. 124
- ⁵⁵ M. Wutte, Gesamtdeutscher Gedanke, str. 14
- ⁵⁶ Klagenfurter Zeitung, 1. maj 1848, št. 39
- ⁵⁷ Klagenfurter Zeitung, 8. maj 1848, št. 42
- ⁵⁸ Klagenfurter Zeitung, 3. maj 1848, št. 40
- ⁵⁹ Klagenfurter Zeitung, 12. maj 1848, št. 44
- ⁶⁰ V. Melik, Frankfurtske volitve, str. 94—100
- ⁶¹ B. Grafenauer, Kmečki upori, str. 372
- ⁶² J. Apih, Slovenci l. 1848, str. 96
- ⁶³ M. Wutte, K. Freiheitskampf, str. 22
- ⁶⁴ E. Pinzer, Geschichte K., str. 237—238
- ⁶⁵ Klagenfurter Zeitung, 17. maj 1848, št. 46
- ⁶⁶ Klagenfurter Zeitung, 29. maj 1848, št. 51
- ⁶⁷ Klagenfurter Zeitung, 7. junij 1848, št. 55
- ⁶⁸ Klagenfurter Zeitung, 9. junij 1848, št. 56
- ⁶⁹ Klagenfurter Zeitung, 12. junij 1848, št. 57
- ⁷⁰ — Karl Hugelmann, Die österreichischen Landtage im Jahre 1848, Archiv für österreichische Geschichte, 1939, Bd 114,
- Martin Wutte, Die geschichtliche Entwicklung der Kärntner Landtage und der Landesverfassung, Schlagwörterverzeichnis zum Landgesetzblatt für Kärnten

- 1863—1932 von Dr. Karl Pacher, Klagenfurt 1933
- H. Braumüller, Geschichte K., str. 371
 - ¹²¹ M. Wutte, Kärntner Landtage, str. 9
 - ¹²² Klagenfurter Zeitung, 30. junij 1848, št. 65
 - ¹²³ B. Grafenauer, Kmečki upori, str. 373
 - ¹²⁴ J. Apih, Slovenci I. 1848, str. 159
 - ¹²⁵ K. Hugelmann, Landtage 1848, str. 25
 - ¹²⁶ M. Wutte, Handwörterbuch, str. 563
 - ¹²⁷ Klagenfurter Zeitung, 19. julij 1848, št. 3
 - ¹²⁸ M. Wutte, Gesamtdeutscher Gedanke, str. 19
 - ¹²⁹ Fran Ilešič, Stanko Vraz, slovenski pooblaščenec za srbsko narodno skupščino I. 1848, Zbornik Slovenske Matice, IX, Ljubljana 1907, str. 28—34
 - ¹³⁰ Fran Petre, Slovanski kongres v Pragi 1848, Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo XXI, Ljubljana, 1940
 - ¹³¹ J. Apih, Slovenci I. 1848, str. 139
 - ¹³² Klagenfurter Zeitung, 3. julij 1848, št. 1. o Rizziju prim. Alfonz Gspan.
 - Rizzi Vincenc, Slovenski biografski leksikon, Ljubljana, 1960, str. 108—110
 - ¹³³ Klagenfurter Zeitung, 17. julij 1848, št. 7
 - ¹³⁴ J. Apih, Slovenci I. 1848, str. 164
 - ¹³⁵ Klagenfurter Zeitung, 14. avgust 1848, št. 19
 - ¹³⁶ M. Wutte, K. Freiheitskampf, str. 23
 - ¹³⁷ H. Braumüller, Geschichte K., str. 372 in D. Doliner, o. c., str. 7
 - ¹³⁸ Herman Wiessner, Geschichte des Kärntner Bergbaues, Klagenfurt 1951, II. Teil, str. 111—112
 - ¹³⁹ Rede des Abg. Ritter Jacomini in der Landtagssitzung vom 17. August 1848, Carinthia, 23. december 1848, št. 50, str. 197—199
 - ¹⁴⁰ M. Wutte, Gesamtdeutscher Gedanke, str. 30
 - ¹⁴¹ Deutsche Monatschrift aus Kärnten, 1851, str. 227. Ponatis v Dr. Josef Tischler, Die Sprachenfrage in Kärnten vor 100 Jahren und heute, Klagenfurt 1957, str. 18—23
 - ¹⁴² Klagenfurter Zeitung, 27. april 1861, št. 96
 - ¹⁴³ Dr. Rulitz, Welche wesentliche Vortheile stehen dem Besitzer einer unterthänigen Realität, überhaupt dem ganzen Bauernstande bei der Entwicklung der Constitution bevor, Carinthia, 17. julij 1848, št. 25, str. 103
 - ¹⁴⁴ J. Apih, Slovenci I. 1848, str. 150
 - ¹⁴⁵ K. Hugelmann, Landtage 1848, str. 74, M. Wutte, Gesamtdeutscher Gedanke, str. 27, Klagenfurter Zeitung, 19. junij 1848, št. 60
 - ¹⁴⁶ Klagenfurter Zeitung, 5. oktober 1848, št. 41
 - ¹⁴⁷ Klagenfurter Zeitung, 4. november 1848, št. 54
 - ¹⁴⁸ M. Wutte, Gesamtdeutscher Gedanke, str. 27
 - ¹⁴⁹ I. Prijatelj, Zgodovina Slov., I. knjiga, str. 65
 - ¹⁵⁰ J. Apih, str. 163—166
 - ¹⁵¹ F. Ilešič, Korespondenca dr. J. Muršca, str. 164
 - ¹⁵² Dragotin Lončar, Dr. Janez Bleiweis in njegova doba, str. 16,
 - I. Prijatelj, Zgodovina Slov. I. knj., str. 49, J. Apih, Slovenci I. 1848, str. 160—163
 - ¹⁵³ Klagenfurter Zeitung, 2. september 1848, št. 27
 - ¹⁵⁴ Klagenfurter Zeitung, 4. november 1848, št. 54
 - ¹⁵⁵ J. Apih, Slovenci I. 1848, str. 164
 - ¹⁵⁶ Klagenfurter Zeitung, 4. november 1848, št. 54
 - ¹⁵⁷ Klagenfurter Zeitung, 15. maj 1849, št. 58
 - ¹⁵⁸ Letak »Slovensko društvo v Celovcu Slovincam na Koroškim«
 - ¹⁵⁹ J. Mal, Zgodovina slovenskega naroda, str. 737 (faksimile)
 - ¹⁶⁰ A. Einspieler Muršcu, 19. febr. 1849, F. Ilešič, Korespondenca dr. J. Muršca, str. 162—163
 - ¹⁶¹ I. Prijatelj, Zgodovina Slov., I. knj., str. 53 in 60—62

- ¹⁶² R. Cefarin, o. c.
¹⁶³ R. Cefarin, o. c., str. 562
¹⁶⁴ M. Wutte, Gesamtdeutscher Gedanke, str. 13
¹⁶⁵ R. Cefarin, o. c., str. 547—548
¹⁶⁶ A. Tonitz, Beitrag zur künftigen Gau — Eintheilung Kärntens, Carinthia.
 16. avgust 1848, št. 13
¹⁶⁷ Kärntens Volksfreund, 2. september 1848, št. 1
¹⁶⁸ Kärntens Volksfreund, 16. september 1848, št. 3
¹⁶⁹ Kärntens Volksfreund, 7. oktober 1848, št. 7
¹⁷⁰ Kärntens Volksfreund, 11. oktober 1848, št. 8
¹⁷¹ Kärntens Volksfreund, 18. oktober 1848, št. 10
¹⁷² Kärntens Volksfreund, 21. oktober 1848, št. 11
¹⁷³ Kärnter Volksfreund, 4. november 1848, št. 15, M. Wutte, Gesamtdeutscher Gedanke, str. 29
¹⁷⁴ Kärntens Volksfreund, 15. november 1848, št. 18
¹⁷⁵ Kärntens Volksfreund, 25. november 1848, št. 21
¹⁷⁶ Kärntens Volksfreund, 2. december 1848, št. 23
¹⁷⁷ Kärntens Volksfreund, 13. december 1848, št. 26
¹⁷⁸ Kärntens Volksfreund, 22. november 1848, št. 20
¹⁷⁹ Kärntens Volksfreund, 30. december 1848, št. 31
¹⁸⁰ Prim. M. Wutte, Gesamtdeutscher Gedanke, str. 33—34
¹⁸¹ M. Wutte, Gesamtdeutscher Gedanke, str. 27
¹⁸² Kärntens Volksfreund, 2. september 1848, št. 1, Villacher Zeitung, 6. marec 1849, št. 28 itd.
¹⁸³ Klagenfurter Zeitung, 12. maj 1848, št. 44
¹⁸⁴ Kärntens Volksfreund, 25. november 1848, št. 21
¹⁸⁵ Kärntens Volksfreund, 16. december 1848, št. 27
¹⁸⁶ Kärntens Volksfreund, 25. oktober 1848, št. 12
¹⁸⁷ Kärntens Volksfreund, 4. november 1848, št. 15
¹⁸⁸ Kärntens Volksfreund, 25. november 1848, št. 21
¹⁸⁹ Klagenfurter Zeitung, 12. december 1848, št. 70
¹⁹⁰ Klagenfurter Zeitung, 14. december 1848, št. 71
¹⁹¹ Kärntens Volksfreund, 13. december 1848, št. 26
¹⁹² Villacher Zeitung, 30. januar 1849, št. 13
¹⁹³ Villacher Zeitung, 31. marec 1849, št. 39
¹⁹⁴ F. Ilešič, Korespondenca dr. J. Muršca, str. 120
¹⁹⁵ J. Apih, Slovenci I. 1848, str. 222—223
¹⁹⁶ Kärntens Volksfreund, 6. december 1848, št. 24
¹⁹⁷ Carinthia, 17. junij 1848, št. 25, str. 103
¹⁹⁸ Kärntens Volksfreund, 25. november 1848, št. 21
¹⁹⁹ Kärntens Volksfreund, 6., 9., 16. in 20. december 1848, št. 24, 25, 27 in 28

II.

¹ Primerjaj K. Gewerbliche Wirtschaft, Hermann Wiessner, Geschichte des Kärntner Bergbaues, II., Klagenfurt 1951 in III., Klagenfurt 1953, Ivan Mohorič, Industrializacija Mežiške doline, Maribor 1954

² K. Gewerbliche Wirtschaft, str. 228

^{2a} Novice, 8. december 1858, str. 391

³ Alpenblätter, 2. april 1865, št. 1

⁴ Klagenfurter Zeitung, 9. avgust 1848, št. 17

⁵ K. Gewerbliche Wirtschaft, str. 371

⁶ o. c., str. 353

⁷ o. c., str. 288

⁸ o. c., str. 288

- ⁹ o. c., str. 287
- ¹⁰ H. Wiessner III., str. 208—214 K. Gewerbliche Wirtschaft, str. 299
- ¹¹ H. Wiessner, III., str. 240—242 K. Gewerbliche Wirtschaft, str. 296—297
- ¹² L. Mohorič, str. 13—26 K. Gewerbliche Wirtschaft, str. 299
- ¹³ K. Gewerbliche Wirtschaft, str. 353
- ¹⁴ o. c., str. 355
- ¹⁵ Črt, V tujino, Mir 1909. Iz gradiva za zbrana dela Prečihovega Voranca v redakciji Draga Druškoviča in Jožeta Koruze.
- ¹⁶ K. Gewerbliche Wirtschaft, str. 371—372
- ¹⁷ o. c., str. 446—450
- ¹⁸ Klagenfurter Zeitung, 15. januar 1867
- ¹⁹ K. Gewerbliche Wirtschaft, str. 233 in 308
- ²⁰ Paschinger, Landeskunde von Kärnten, Klagenfurt 1939, str. 220
- ²¹ I. Mohorič, str. 168—169
- ²² Volkswille, 29. januar 1903
- ²³ B. Grafenauer, Narodnostni razvoj, str. 247—248
- ²⁴ Österreichische Statistik, N. F. knj. I. Prim. tudi R. Pfaundler, Die Grundlagen der nationalen Bevölkerungsentwicklung Steiermarks, Statistische Monatsschrift, N. F. XII. Jg., str. 560
- ²⁵ Handwörterbuch des Grenz — und Auslandsdeutschtums, III., str. 596
- ²⁶ Österr. Statistik N. F., knj. 3., zv. 5., str. 66
- ²⁷ Österreichisches Städtebuch 1887
- ²⁸ Österr. Statistik, knj. LXIV., zv. 1, str. 29
- ²⁹ Prav tam, str. 48
- ³⁰ Prav tam, str. 30
- ³¹ Bogo Grafenauer, Czörnigova etnografska statistika in njena metoda, SAZU. Ljubljana 1950 in pa B. Grafenauer, Narodnostni razvoj, Koroški zbornik, 1946
- ³² Fran Zwitter, Prebivalstvo Celovca pred sto leti, Koledar Slovenske Koroške 1952, str. 114
- ³³ Franc Kosar, Anton Martin Slomšek, Maribor 1863, str. 14
- ³⁴ Zeitung für Kärnten, 3. in 10. avgust 1861, št. 10 in 12
- ³⁵ Zeitung für Kärnten, 24. avgust 1861, št. 16
- ³⁶ Zeitung für Kärnten, 9. oktober 1861, št. 29
- ³⁷ Slovenec, 22. februar 1865, št. 12
- ³⁸ Slovenec, 9. september 1865, št. 69
- ³⁹ Slovenec, 1. marec 1865, št. 14
- ⁴⁰ Slovenec, 14. junij 1865, št. 44
- ⁴¹ Österr. Statistik, knj. V., zv. 3., str. XX
- ⁴² Österr. Statistik, knj. XXXII., zv. 3., str. 16
- ⁴³ Ernst Baumgartner, Die Geschichte der Waffenerzeugung in Ferlach, rokapisna disertacija. Innsbruck, december 1953, str. 132
- ⁴⁴ B. Grafenauer, Narodnostni razvoj, str. 178

III.

- ¹ Josef Schmid, Die Flur des Rosentales, Carinthia I., 1926, str. 64 in str. 134, Citirana str. 65 — Josef Schmid, Siedlungsgeographie Kärntens, Carinthia I, 1928 str. 15 in Carinthia I., 1929, str. 134
- ² Svetozar Ilešič, Oblike zemljiške razdelitve na Koroškem, Slovenski etnograf, Ljubljana, I., 1948 — isti, Sistemi poljske razdelitve na Slovenskem, SAZU. Institut za geografijo, Ljubljana 1950 — isti, Die Flurformen Sloweniens im Lichte der europäischen Flurforschung, Münchner geographische Hefte, 16 München 1959
- ³ Ivan Mohorič, Industrializacija Mežiške doline, Maribor 1954, str. 241—243
- ⁴ J. Schmid, Carinthia I 1926, str. 68
- ⁵ J. Schmid, Carinthia I 1928, str. 44
- ⁶ J. Schmid, Carinthia I 1928, str. 50 in 53

⁷ Elisabeth Lichtenberger, Der Strukturwandel der Sozialwirtschaftlichen Siedlungstypen in Mittelkärnten, Geographischer Jahresbericht aus Österreich. XXVII — 1957—1958, str. 61—128

⁸ E. Lichtenberger, o. c., str. 74—75

⁹ E. Lichtenberger, o. c., str. 100

¹⁰ Aripand Thurn-Valsassina, Die wirtschaftliche Entwicklung Süd-Ost-Kärntens im 19. Jahrhundert, rokopisna disertacija, Univerza Graz, 1949, str. 39

¹¹ Thurn-Valsassina, o. c., str. 44 in 59

¹² E. Lichtenberger, o. c., str. 96

¹³ F. Sommeregger, o. c., str. 22

¹⁴ F. Sommeregger, o. c., str. 21

¹⁵ F. Sommeregger, o. c., str. 22

¹⁶ Österreichische Statistik, Bd. LXXXIII. H. I., str. XLV

¹⁷ Viktor Paschinger, Landeskunde von Kärnten, Klagenfurt 1937, str. 188

¹⁸ Štajerc, 20. oktober 1912, št. 42

¹⁹ F. Sommeregger, o. c., str. 42

²⁰ Karl Grünberg, Studien zur österreichischen Agrargeschichte, Leipzig 1901, str. 181

²¹ F. Sommeregger, o. c., str. 42

²² Karl Grabmayr, Schuldnoth und Agrar-Reform, Meran 1894, str. 21

²³ Sigmund Frauendorfer, Ideengeschichte der Agrarwirtschaft und Agrarpolitik im deutschen Sprachgebiet, Band I, Bonn-München-Wien 1957, str. 345 in naslednje

²⁴ K. Grabmayr, o. c., str. 4—8

²⁵ Josip Vošnjak, Socijalni problem in kmetski stan, Letopis Matice Slovenske za leto 1885, Ljubljana, 1885, str. 1—93

²⁶ E. Lichtenberger, o. c., str. 97

²⁷ E. Lichtenberger, o. c., str. 101

²⁸ E. Lichtenberger, o. c., str. 101

²⁹ E. Lichtenberger, o. c., str. 99—100

³⁰ Statistische Monatschrift, III, 1877, str. 252—269, F. Neumann-Spallart in G. A. Schimmer, Die Reichsrathswahlen vom Jahre 1879 in Österreich. Stuttgart. 1880, str. 21—29, Österreichische Statistik, Knj. IX, zv. 5, str. IV do X

³¹ K. Grabmayr, o. c., str. 14—16

³² K. Grabmayr, o. c., str. 20

³³ F. Sommeregger, o. c., str. 78

³⁴ Karl Uitz, Der Rückgang des bäuerlichen Besitztums in den Alpenländern. seine wichtigsten Ursachen und Mittel zu seiner Bekämpfung. Zeitschrift für Volkswirtschaft, Sozialpolitik und Verwaltung, Wien 1915, str. 238—265

³⁵ Michael Hainisch, Die innere Kolonisation in Deutschösterreich, Der österreichische Volkswirt, XII, 1919, str. 419

³⁶ K. Uitz, o. c., str. 238

³⁷ Doris Kraft, Das untersteirische Drauland, München 1935

³⁸ Erich Montag, Die Veränderungen im bäuerlichen Siedlungsbild und in der völkischen Zusammensetzung des Gerichtsbezirkes Eisenkappel (Kärnten). Geographischer Jahresbericht aus Österreich, XVIII, Wien 1935, str. 96—103

³⁹ E. Montag, o. c., str. 98

⁴⁰ A. Thurn, o. c., str. 44

⁴¹ Mir, 10. november 1888, št. 23

⁴² Mir, 10. oktober 1886, št. 19

⁴³ Mir, 28. junij in 22. november 1900, št. 26 in 47

⁴⁴ Slovenski Branik, 1908, str. 200

⁴⁵ Osemdesetletnica Hranilnice in posojilnice v Št. Jakobu v Rožu, Koledar Slovenske Koroške 1952, str. 88—92 in — Mirt Zwitter, 30 letnica samostojnega združenega središča za Slovensko Koroško. Koledar Slovenske Koroške 1952, str. 115—130

- ⁴⁶ M. Wutte, Handwörterbuch, str. 617
- ⁴⁷ Mir, 10. avgust 1889, št. 15
- ⁴⁸ Matko Potočnik, Vojvodina Koroška, I. zv., Ljubljana 1909, str. 73—75
- ⁴⁹ Johann Unterluggauer, Bischof »Deo Gratias«. Kahns Leben und Werk. Klagenfurt 1952, str. 135
- ⁵⁰ Mir, 10. februar 1886, št. 3
- ⁵¹ Mir, 25. september in 25. december 1886, št. 18 in 24
- ⁵² Mir, 10. avgust 1889, št. 15 — Schauer Dolfe, Prva doba našega zadružništva (Od nastanka do leta 1895), Ljubljana 1945, str. 62
- ⁵³ D. Doliner, o. c., str. 99
- ⁵⁴ J. Unterluggauer, o. c., str. 135
- ⁵⁵ Der Kärntner Landbund, Ein kurzer geschichtlicher Rückblick auf sein Wirken. Herausgegeben von der Schriftleitung der »Allgemeinen Bauernzeitung«, Klagenfurt, str. 5. Brez letnice
- ⁵⁶ Mir, 20. april 1892, št. 11, 26. maj 1905, št. 43 in — Aus dem Wilajet Kärnten, Klagenfurt 1913, str. 77—90
- ⁵⁷ P. Hofmann v. Wellenhof, Der Kampf um das Deutschum. 8. zv., Steiermark. Kärnten, Krain und Küstenland, München 1899, str. 63
- ⁵⁸ Mir, 26. oktober 1905, št. 43
- ⁵⁹ M. Wutte, Miessthal und Unterdrauburg. Volk und Reich 1-2 Beiheft, 1934. str. 201—223
- ⁶⁰ F. Zwitter, Koroško vprašanje, str. 325
- ⁶¹ Österreichische Statistik, knj. LVI, 7. zv., str. VII
- ⁶² Österreichische Statistik, knj. LVI., zv. 7, str. X
- ⁶³ Österreichische Statistik, knj. LVI., zv. 7., str. IV
- ⁶⁴ Österreichische Statistik, ista knjiga in zvezek, str. V
- ⁶⁵ Österreichische Statistik, NF Knj. 3, zv. 5, str. 66

IV.

- ¹ Mir, 29. avgust 1901, št. 35
- ² Ante Beg, Slovensko-nemška meja na Koroškem, Ljubljana 1908, str. 103—104
- ³ Mir, 22. januar in 16. maj 1908, št. 8 in 20
- ⁴ Fran Zwitter, Koroško vprašanje, Sodobnost V, Ljubljana 1937, izšlo tudi samostojno v razširjenem ponatisu, Ljubljana 1937
- ⁵ F. Zwitter, Koroško vprašanje, str. 222—223
- ⁶ D. Kermavner (D. K.), O slovenskem delavskem gibanju do Cankarjevega političnega nastopa, Novi svet, V., Ljubljana, 1950; isti, Slovenske stranke v volilnoreformni situaciji in narodnostna politika slovenske socialne demokracije v letih 1905—1907, Novi svet, VII., Ljubljana, 1952; isti, Narodnjaštvo in socializem pred polstoletjem, Naša sodobnost, II., Ljubljana, 1954; isti, Narodnostna delitev avstrijske socialne demokracije v luči zgodovinskih pogojev in boljševiske kritike, Naša sodobnost, IV., Ljubljana, 1956; isti, Zakaj ni slovenska socialna demokracija organizirala delavstva na Koroškem?, Naša sodobnost, V., Ljubljana, 1957; isti, »Koroška« krivda in nekrivda slovenske socialne demokracije, Naša sodobnost, VI., Ljubljana, 1958; L. Ude, Zakaj ni slovenska socialna demokracija organizirala delavstva na Koroškem? Naša sodobnost, V., Ljubljana, 1957.
- ⁷ D. Kermavner, »Koroška« krivda, str. 66
- ⁸ D. Kermavner, »Koroška« krivda, str. 67
- ⁹ Lojze Ude, Zgodovina slovenskega pouka na koroških ljudskih šolah, Pedagoški zbornik 1955, Ljubljana, str. 3-53
- ¹⁰ Lojze Ude, Teorije o vindišarjih — »Windische«, Celovec-Borovlje 1956
- ¹¹ Vincenz Schumy, Kampf um Kärntens Einheit und Freiheit, Wien 1950. str. 23

- ¹² Manfred Straka, Die Entwicklung des Volksbekenntnisses in Kärnten, Carinthia I, Klagenfurt 1960
- ¹³ E. Montag o. c., str. 103
- ¹⁴ M. Wutte, Handwörterbuch, str. 566
- ¹⁵ France Prešeren, Warum sie, wert ..., Pesmi in pisma, Kondor, Ljubljana 1960, str. 80
- ¹⁶ V. Rizzi, Die Nationalitäten in Kärnten, ponatis v J. Tischler, Sprachenfrage, str. 10
- ¹⁷ Lavo Čermelj, Josip Štefan, Življenje in delo velikega fizika, Ljubljana 1950, str. 7
- ¹⁸ I. Prijatelj, Zgodovina Slovencev, I., str. 49 in B. Kidrič, Zbrano delo, I., str. 89
- ¹⁹ D. Doliner, o. c., str. 34
- ²⁰ Slovenec, 25. julij 1866, št. 59
- ²¹ Stimmen aus Innerösterreich, Klagenfurt 1861, str. 3—8
- ²² I. Prijatelj, Zgodovina Slovencev, II., str. 41
- ²³ primerjaj, D. Lončar, Dr. Janez Bleiweis in njegova doba, str. 38 in D. Kermavner, pripombe k drugi knjigi Prijateljve Zgodovine Slovencev, str. 270 in 273
- ²⁴ Zeitung für Kärnten, 13. november 1861, št. 39. Prim. I. Prijatelj, Zgodovina Slovencev, II., str. 46—47 Klagenfurter Zeitung, 11. maj 1861, št. 107
- ²⁵ Ponatis polemike v Stimmen aus Innerösterreich 1861, str. 3—57
- ²⁶ Stimmen aus IÖ, str. 4
- ²⁷ D. Lončar, J. Bleiweis, str. 92
- ²⁸ I. Prijatelj, Zgodovina Slovencev, II., str. 573—576
- ²⁹ I. Prijatelj, Zgodovina Slovencev, II., str. 597
- ³⁰ Stimmen aus IÖ 1861, str. 11—12
- ³¹ Stimmen aus IÖ, str. 13
- ³² Stimmen aus IÖ 1861, str. 29
- ³³ Stimmen aus IÖ, 1862, str. 101—105
- ³⁴ Prim. J. Pleterski, Politični profil koroškega časopisa »Mir«, Zgodovinski časopis 1956-57, str. 183—216
- ³⁵ Stimmen aus IÖ, 1861, str. 11
- ³⁶ Stimmen aus IÖ, 1861, str. 32
- ³⁷ Stimmen aus IÖ, 1861, str. 33
- ³⁸ Stimmen aus IÖ, 24. april 1864, št. 37
- ³⁹ Stimmen aus IÖ, 1861, str. 34
- ⁴⁰ V. Melik, Volilni sistem, II., str. 575
- ⁴¹ Stimmen aus IÖ, 1861, str. 33
- ⁴² Zeitung für Kärnten, od 14. decembra 1861, št. 48 do 24. decembra 1861, št. 51
- ⁴³ Zeitung für Kärnten, 27. september 1862, št. 78
- ⁴⁴ Bote für Kärnten, 11. oktober 1862, št. 4
- ⁴⁵ Bote für Kärnten, 25. oktober 1862, št. 8
- ⁴⁶ Bote für Kärnten, 29. oktober 1862, št. 9
- ⁴⁷ Klagenfurter Zeitung, 7. januar 1861, št. 5
- ⁴⁸ Klagenfurter Zeitung, 12. januar 1861, št. 10
- ⁴⁹ Zeitung für Kärnten, 8. marec 1862, št. 20
- ⁵⁰ Stimmen aus IÖ, 28. marec 1863, št. 15
- ⁵¹ Stimmen aus IÖ, 22. marec 1863, št. 11
- ⁵² Stimmen aus IÖ, 23. april in 24. april 1863, št. 36 in 37
- ⁵³ Stimmen aus IÖ, 28. april 1863, št. 40
- ⁵⁴ Andrej Einspieler, Političen katekizem za Slovence, Celovec 1865
- ⁵⁵ V. Melik, Volilni sistem, II., str. 575
- ⁵⁶ Prim. sodobna poročila v Slovenskem Prijatelju in Slovincu
- ⁵⁷ I. Prijatelj, Zgodovina Slovencev, II., str. 434—436

⁵⁸ Šolski Prijatelj 1864, str. 241 Slovenec, 13. december in 29. december 1866, št. 101 in 107 Prim. Janko Moder, Iz zdravih korenin močno drevo, Celje 1952—1953, str. 285—290

⁵⁹ Alpen-Blätter, 17. september 1865, št. 49

⁶⁰ I. Prijatelj, Zgodovina Slovencev, II., str. 461—468

⁶¹ I. Prijatelj, Zgodovina Slovencev, II., str. 464

⁶² I. Prijatelj, Zgodovina Slovencev, II., str. 464

⁶³ Slovenec, 15. marec 1865, št. 18

⁶⁴ J. Vošnjak, Spomini, II., str. 110—111

⁶⁵ Slovenec, 27. junij 1866, št. 51—52

⁶⁶ Alpen-Blätter, 8. februar 1866, št. 11

⁶⁷ I. Prijatelj, Zgodovina Slovencev, II., str. 599

⁶⁸ Alpen-Blätter, 16. november 1865, št. 66

⁶⁹ Alpen-Blätter, 11. maj 1865, št. 12

⁷⁰ Alpen-Blätter, 15. junij 1865, št. 22

⁷¹ Alpen-Blätter, 25. junij 1865, št. 25

⁷² Alpen-Blätter, 6. avgust 1865, št. 37

⁷³ Alpen-Blätter, 31. avgust 1865, št. 44

⁷⁴ Alpen-Blätter, 28. september 1865, št. 52

⁷⁵ Alpen-Blätter, 23. september 1865, št. 51

⁷⁶ Alpen-Blätter, 4. oktober 1865, št. 54

⁷⁷ Alpen-Blätter, 12. oktober 1865, št. 56

⁷⁸ Alpen-Blätter, 19. oktober in 26. oktober 1865, št. 58 in 60

⁷⁹ Alpen-Blätter, 2. november 1865, št. 62

⁸⁰ Alpen-Blätter, 17. december 1865, št. 75

⁸¹ Alpen-Blätter, 16. november 1865, št. 66

⁸² Henry Cord Meyer, Mitteleuropa in German thought and action 1815—1945, The Hague, 1955, str. 40—41

⁸³ D. Doliner, o. c., str. 14, 24, 18, 24

⁸⁴ D. Doliner, o. c., str. 16

⁸⁵ Die Wahrheit über Kärnten, Eine Abwehrschrift gegen die Verunglimpfung unseres Heimatlandes durch die südslawischen Gegner, Klagenfurt 1914, str. 17

⁸⁶ Josip Šašelj, Pred 100 leti na Humberku, Koledar Slovenske Koroške 1949, Celovec, str. 47—51.

Tudi črtica Roka Ariha »Frayhayt« (Zibelka, Celovec — Borovlje 1953, str. 49—55) o kmečkem puntarskem nastopu l. 1848 v Rožeku je po izjavi avtorja (Draga Druškoviča) napisana po ustnem izročilu, ki ga je sam ugotovil l. 1946.

⁸⁷ D. Doliner, o. c., str. 20

⁸⁸ Fran Zwitter, To destroy nazism or to reward it? An aspect of the question of Slovene Carinthia, Beograd 1947, str. 16 in sl. Za splošni razvoj glej: Fran Zwitter, Nacionalni problemi v habsburški monarhiji, Ljubljana, 1962, zlasti str. 170—175

⁸⁹ D. Doliner, o. c., str. 20

⁹⁰ D. Doliner, o. c., str. 23

⁹¹ Fran Erjavec, Zgodovina katoliškega gibanja na Slovenskem, Ljubljana, 1928, str. 12

⁹² F. Erjavec, o. c., str. 20

⁹³ D. Doliner, o. c., str. 15 in 24—27

⁹⁴ D. Doliner, o. c., str. 27

⁹⁵ J. Vošnjak, Spomini, I. knj. Ljubljana, 1905, II. knj. Ljubljana 1906, I., str. 116, 143, 187, 195, II., str. 3, 138.

⁹⁶ Vasilij Melik, Volilni sistem na Slovenskem 1861—1918, I. in II. zvezek, Ljubljana, rokopisna disertacija, II. zv. str. 574—576 Klagenfurter Zeitung, 20. januar 1867, št. 17

⁹⁷ Klagenfurter Zeitung, 27. januar 1867, št. 23

⁹⁸ Klagenfurter Zeitung, 30. januar 1867, št. 25

- ⁹⁹ Slovenec, 5. februar 1867, št. 15
¹⁰⁰ Slovenski narod, 22. september 1868, št. 73, I. Prijatelj, Zgodovina Slov.,
 III. knj. str. 103
¹⁰¹ Slovenski Narod, 18. januar 1870, št. 7
 J. Vošnjak, Spomini, II., str. 110
¹⁰² Slovenski Narod, 12. april 1870, št. 45
¹⁰³ Kärntner Blatt, 13. april 1870, št. 30
¹⁰⁴ Slovenski Narod, 28. april 1870, št. 49
¹⁰⁵ Kärntner Blatt, 2. april 1870, št. 27 in 11. junij 1870, št. 47
¹⁰⁶ Kärntner Blatt, 23. april 1870, št. 33
¹⁰⁷ Klagenfurter Zeitung, 24. april 1870, št. 92
¹⁰⁸ Klagenfurter Zeitung, 18. maj 1870, št. 112 in 29. maj 1870, št. 121
¹⁰⁹ Klagenfurter Zeitung, 31. maj št. 122 in 11. junij št. 131, 1870
¹¹⁰ Kärntner Blatt, 11. junij 1870, št. 47
¹¹¹ Slovenski Narod, 16. junij 1870, št. 69
¹¹² Klagenfurter Zeitung, 22. junij 1870, št. 139
¹¹³ Slovenski Narod, 25. junij 1870, št. 73. O zanimivi osebnosti Trampitscha
 glej: Josip Sašelj, Zadnji grof na Humberku, Koledar Slovenske Koroške 1952,
 Celovec, str. 104—111
¹¹⁴ Kärntner Blatt, 22. junij 1870, št. 50
¹¹⁵ Kärntner Blatt, 18. junij 1870, št. 49
¹¹⁶ Kärntner Blatt, 11. junij 1870, št. 47
¹¹⁷ Klagenfurter Zeitung, 24. junij 1870, št. 141
¹¹⁸ Klagenfurter Zeitung, 28. junij 1870, št. 142 in V. Melik,
 Volilni sistem, II. str. 575
¹¹⁹ Slovenski Narod, 21. oktober 1873, št. 242
¹²⁰ V. Melik, Volilni sistem, II., str. 576
¹²¹ Klagenfurter Zeitung, 20. julij 1870, št. 162
¹²² D. Doliner, o. c., 21
¹²³ Klagenfurter Zeitung, 19. avgust 1870, št. 189
¹²⁴ Freie Stimmen, 2. april 1871, št. 37 in 13. april 1871, št. 40
¹²⁵ Freie Stimmen, 20. maj 1871, št. 51
¹²⁶ Kärntens Gewerbliche Wirtschaft, str. 298 in Freie Stimmen, 25. maj 1871,
¹²⁷ Slovenec, 22., 24. in 31. januar 1867, št. 9, 10 in 13
¹²⁸ Freie Stimmen, 2. avgust 1871, št. 76
¹²⁹ Freie Stimmen, 16. julij in 18. avgust 1871, št. 69 in 83
¹³⁰ Klagenfurter Zeitung, 23. julij 1873, št. 167
¹³¹ Miroslav Gorše, Doktor Valentin Zarnik, Ljubljana 1940, str. 98—99,
 Julij Felaher, Košatov rod, Koledar Slovenske Koroške 1952, Celovec, str.
 92—103
¹³² Freie Stimmen, 5. avgust 1870, št. 2
¹³³ Klagenfurter Zeitung, 25. maj 1873, št. 119
¹³⁴ Kärntner Blatt, 24. september 1870, št. 77
¹³⁵ M. Gorše, str. 98, Slovenski Narod, 6. avgust in 9. avgust 1870, št. 91 in 92
¹³⁶ Kärntner Blatt, 24. september 1870, št. 77
¹³⁷ Slovenski Narod, 20. september 1870, št. 109
¹³⁸ Kärntner Blatt, 21. september 1870, št. 76
¹³⁹ Freie Stimmen, 21. september 1870, št. 22
¹⁴⁰ Slovenski Narod, 20. september 1870, št. 109, 22. september 1870, št. 110.
 Kärntner Blatt, 21. september 1870, št. 76
¹⁴¹ Freie Stimmen, 21. september 1870, št. 22
¹⁴² Freie Stimmen, 30. september 1870, št. 26
¹⁴³ Prim. Fran Zwitter, Nekaj problemov okrog jugoslovanskega kongresa v
 Ljubljani leta 1870, Zgodovinski časopis, XVI, 1962, str. 166
¹⁴⁴ Freie Stimmen, 9. december 1870, št. 56
¹⁴⁵ Slovenski Narod, 2. februar 1871. št. 13

- ¹⁴⁶ Freie Stimmen, 16. december 1870, št. 59
- ¹⁴⁷ Slovenski Narod, 13. maj 1871, št. 55
- ¹⁴⁸ Slovenski Narod, 23. februar 1871, št. 22
- ¹⁴⁹ Slovenski Narod, 27. maj 1871, št. 61
- ¹⁵⁰ Slovenski Narod, 6. junij 1871, št. 64
- ¹⁵¹ Slovenski Narod, 21. februar 1871, št. 21
- ¹⁵² Slovenski Narod, 6. junij 1871, št. 64
- ¹⁵³ Slovenski Narod, 13. maj 1871, št. 55
- ¹⁵⁴ Slovenski Narod, 18. julij 1871, št. 82
- ¹⁵⁵ Kärntner Blatt, 9. avgust 1871, št. 63, Klagenfurter Zeitung, 10. avgust 1871, št. 182, Freie Stimmen, 11. avgust 1871, št. 80, Slovenski Narod, 8. avgust 1871, št. 91
- ¹⁵⁶ Klagenfurter Zeitung, 10. avgust 1871, št. 182
- ¹⁵⁷ Slovenski Narod, 8. avgust 1871, št. 91
- ¹⁵⁸ Kärntner Blatt, 12. avgust 1871, št. 64
- ¹⁵⁹ M. Gorše, o. c., str. 99
- ¹⁶⁰ Kärntner Tagblatt, 26. julij 1871, št. 59
- ¹⁶¹ Slovenski Narod, 22. avgust 1871, št. 97
- ¹⁶² Kärntner Blatt, 19. avgust 1871, št. 66
- ¹⁶³ Freie Stimmen, 30. julij 1871, št. 75
- ¹⁶⁴ Freie Stimmen, 2. avgust 1871, št. 76
- ¹⁶⁵ Freie Stimmen, 30. avgust 1871, št. 88
- ¹⁶⁶ Slovenski Narod, 9. september 1871, št. 105
- ¹⁶⁷ Freie Stimmen, 23. avgust 1871, št. 85
- ¹⁶⁸ V. Melik, Volilni sistem, II., st. 575
- ¹⁶⁹ Slovenski narod, 5. september, št. 103
- ¹⁷⁰ Kärntner Blatt, 9. september 1871, št. 74
- ¹⁷¹ D. Kermavner, pripombe k I. Prijatelju, III., str. 493
- ¹⁷² Koledar Slovenske Koroške, 1948
- ¹⁷³ D. Doliner, I. c., str. 41
- ¹⁷⁴ Slovenski Narod, 28. november 1872, št. 138
- ¹⁷⁵ Slovenski Narod, 23. julij 1873, št. 167
- ¹⁷⁶ Slovenski Narod, 9. oktober 1873, št. 232
- ¹⁷⁷ Slovenski Narod, 24. avgust 1873, št. 168
- ¹⁷⁸ Kärntner Blatt, 18. september 1873, št. 38
- ¹⁷⁹ Slovenski Narod, 23. september 1873, št. 218
- ¹⁸⁰ Slovenski Narod, 8. oktober 1873, št. 231
- ¹⁸¹ Klagenfurter Zeitung, 23. julij 1873, št. 169
- ¹⁸² Freie Stimmen, 31. avgust 1873, št. 53
- ¹⁸³ Slovenski narod, 21. avgust 1873, št. 191
- ¹⁸⁴ Klagenfurter Zeitung, 30. september 1873, št. 224
- ¹⁸⁵ Klagenfurter Zeitung, 14. oktober 1873, št. 236 in V. Melik, Volilni sistem, II., str. 578
- ¹⁸⁶ Slovenski Narod, 21. oktober 1873, št. 242
- ¹⁸⁷ V. Melik, Volilni sistem, II., str. 579 in Slovenski Narod, 21. oktober 1873, št. 242

V.

¹ F. Valjavec npr. meni, da je duhovna dediščina anacionalnega jožefinizma ovirala nemške liberalce v Avstriji, da bi pravi čas uvideli, kam jih bo zapeljalo tesno povezovanje z nemškim nacionalizmom in da niso spoznavali pomena nacionalnih gibanj nenemških narodov, v katerih so videli le goljufanje ljudstva s strani posameznih kolovodij. Navaja za primer prav nerazumevanje slovenskega narodnega gibanja v letu 1863 v Ljubljani. —

Fritz Valjavec, Der Josephinismus, München — Wien 1945, str. 156

- ² Freie Stimmen, 21. september 1870, št. 22
- ³ Freie Stimmen, 30. september 1870, št. 26
- ⁴ Freie Stimmen, 13. marec 1897, št. 31
- ⁵ Freie Stimmen, 14. november 1900, št. 91
- ⁶ Freie Stimmen, 16. januar 1907, št. 5
- ⁷ Freie Stimmen, 27. oktober 1909, št. 127
- ⁸ Freie Stimmen, 30. julij 1871, št. 75
- ⁹ Freie Stimmen, 11. januar 1890, št. 4
- ¹⁰ Freie Stimmen, 22. januar 1890, št. 7
- ¹¹ Freie Stimmen, 21. november 1891, št. 93
- ¹² Freie Stimmen, 8. november 1892, št. 134
- ¹³ Freie Stimmen, 12. november 1892, št. 136
- ¹⁴ Freie Stimmen, 15. november 1892, št. 137
- ¹⁵ Freie Stimmen, 17. november 1909, št. 135
- ¹⁶ Freie Stimmen, 14. november 1900, št. 91
- ¹⁷ Slovenski Narod, 1875, št. 136
- ¹⁸ F. Grafenauer, Moja leta, Svoboda 1950, str. 215
- ¹⁹ Mir, 25. avgust 1884, št. 16
- ²⁰ Mir, 10. avgust 1884, št. 15, Freie Stimmen, 9. avgust 1884
- ²¹ Mir, 25. avgust 1884, št. 16
- ²² Freie Stimmen, 28. junij 1890, št. 52
- ²³ Freie Stimmen, 28. junij in 8. januar 1890, št. 52 in 3
- ²⁴ Freie Stimmen, 18. in 22. januar 1890, št. 6 in 7
- ²⁵ Freie Stimmen, 28. junij 1890, št. 52
- ²⁶ Freie Stimmen, 6. julij 1890, št. 57
- ²⁷ Freie Stimmen, 23. julij 1890, št. 59
- ²⁸ Freie Stimmen, 15. november 1892, št. 137
- ²⁹ Freie Stimmen, 16. februar 1897, št. 16
- ³⁰ Freie Stimmen, 17. november 1909, št. 135
- ³¹ Heinrich Rauchberg, Der nationale Besitzstand in Böhmen, 1905, str. 662
- ³² Alpen-Blätter, 8. februar 1866, št. 11
- ³³ Prim. Freie Stimmen, 30. november 1870, št. 26
- ³⁴ Freie Stimmen, 23. avgust 1890, št. 68
- ³⁵ Freie Stimmen, 13. julij 1897, št. 83
- ³⁶ Zeitung für Kärnten, 13. november 1861, št. 39
- ³⁷ Julius Gretschnig, Politische Schollien, Villach 1863
- ³⁸ Slovenski Narod, 29. avgust 1871, št. 100
- ³⁹ Freie Stimmen, 30. april 1871, št. 45
- ⁴⁰ A. Dumreicher, Südostdeutsche Betrachtungen, str. 66 — Prim.: Berthold Sutter, Die Badenischen Sprachverordnungen von 1897, I. knj. Graz-Köln 1960, str. 110—111
- ⁴¹ Freie Stimmen, 7. julij 1899, št. 45
- ⁴² Freie Stimmen, 16. september 1905, št. 75
- ⁴³ Freie Stimmen, 8. junij 1907, št. 46
- ⁴⁴ Štajerc, 9. julij 1905, št. 14
- ⁴⁵ Štajerc, 1. oktober 1905, št. 20
- ⁴⁶ Štajerc, 27. januar 1907, št. 4
- ⁴⁷ Štajerc, 28. julij 1912, št. 30
- ^{47a} Štajerc, 20. oktober 1912, št. 42
- ⁴⁸ Stimmen aus IO, 1861, str. 36—38
- ⁴⁹ Slovenec, 4. marec 1865, št. 15
- ⁵⁰ Slovenec, 24. januar 1867, št. 10
- ⁵¹ Slovenec, 22. in 31. januar 1867, št. 9 in 13
- ⁵² Slovenec, 8. marec 1865, št. 16
- ⁵³ Kärntens gewerbliche Wirtschaft, str. 385 in 389
- Franz Pehr, Die Produktionsverhältnisse in Kärnten, Klagenfurt 1909, str. 146

- ⁵⁴ Slovenski Narod, 8. oktober 1873, št. 231
- ⁵⁵ H. Braunüller, o. c., str. 388
- ⁵⁶ Der Kärntner Landbund, Ein geschichtlicher Rückblick auf sein Wirken. Herausgegeben von der Schriftleitung der »Allgemeinen Bauernzeitung«, Klagenfurt, str. 5
- Freie Stimmen, 11. februar 1891, št. 12
- ⁵⁷ Freie Stimmen, 21. februar 1891, št. 15
- ⁵⁸ Freie Stimmen, 6. julij 1890, št. 57
- ⁵⁹ Freie Stimmen, 8. december 1900, št. 98
- Kärntner Landbund, str. 7—8
- ⁶⁰ Koroški kmetski list, 15. januar 1898, štr. 1
- ⁶¹ Štajerc, 23. september 1900, št. 7
- ⁶² Štajerc, 1. julij 1900, št. 1
- ⁶³ Štajerc, 2. december 1900, št. 12
- ⁶⁴ Štajerc, 2. avgust 1902, št. 8
- ⁶⁵ Štajerc, 28. december 1902, št. 26
- ⁶⁶ Štajerc, 25. januar 1901, št. 2
- ⁶⁷ Štajerc, 14. april 1907, št. 15
- ⁶⁸ Štajerc, 15. maj 1907, št. 18
- ⁶⁹ Štajerc, 7. februar 1909, št. 6
- ⁷⁰ Štajerc, 7. marec 1909, št. 10
- ⁷¹ Štajerc, 14. marec 1909, št. 11
- ⁷² Štajerc, 30. maj 1909, št. 22
- ⁷³ Štajerc, 4. avgust 1912, št. 31
- ⁷⁴ Štajerc, 22. marec 1903, št. 6
- ⁷⁵ Štajerc, 25. november 1906, št. 24
- ⁷⁶ Štajerc, 26. januar 1908, št. 4
- ⁷⁷ Štajerc, 10. februar 1907, št. 6
- ⁷⁸ Štajerc, 10. februar 1907, št. 6
- ⁷⁹ Štajerc, 17. februar 1907, št. 7
- ⁸⁰ Štajerc, 30. avgust 1908, št. 35
- ⁸¹ Štajerc, 23. december 1906, št. 26
- ⁸² Prim. J. Pleterski, Politični profil »Mira«, str. 205—212
- ⁸³ Štajerc, 25. avgust 1907, št. 34
- ⁸⁴ Štajerc, 16. julij 1911, št. 29
- ⁸⁵ Štajerc, 30. julij 1911, št. 31
- ⁸⁶ Štajerc, 29. marec 1914, št. 7
- ⁸⁷ Štajerc, 3. maj 1914, št. 12

VI.

- ¹ D. Doliner, o. c., str. 15, 17, 19, 22
- ² D. Doliner, o. c., str. 26
- ³ I. Prijatelj, Zgodovina Slovencev, III., str. 73
- ⁴ Klagenfurter Zeitung, 23. april 1875, št. 91
- ⁵ Klagenfurter Zeitung, 25. avgust 1878, št. 194
- ⁶ Klagenfurter Zeitung, 28. avgust 1878, št. 196
- ⁷ Klagenfurter Zeitung, 8. september 1878, št. 206
- ⁸ V. Melik, Volilni sistem, II., str. 575 in 577
- ⁹ Primerjaj D. Lončar, Politično življenje Slovencev, str. 53
- ¹⁰ Klagenfurter Zeitung, 3. september 1878, št. 201
- ¹¹ Klagenfurter Zeitung, 19. junij 1879, št. 138
- ¹² V. Melik, Volilni sistem, II., str. 575
- ¹³ F. Erjavec, o. c., str. 50
- ¹⁴ Mir, 10. julij 1884, št. 13
- ¹⁵ Kärntner Volksblatt, 20. november 1884, št. 8

- ¹⁶ Mir, 10. september 1884, št. 17
- ¹⁷ F. Erjavec, o. c., str. 50
- ¹⁸ Mir, 25. avgust 1884, št. 16
- ¹⁹ Freie Stimmen, 29. avgust 1884
- ²⁰ V. Melik, Volilni sistem, II., str. 582
- ²¹ Mir, 25. junij 1884, št. 12
- ²² Mir, 10. september 1884, št. 17
- ²³ Freie Stimmen, 2. avgust 1884, št. 28
- ²⁴ Mir, 25. januar 1885, št. 2
- ²⁵ Mir, 10. junij 1885, št. 11
- ²⁶ Kärntner Volksblatt, 18. junij 1885, št. 24
- ²⁷ Österreichische Statistik, IX. knj. 5. zv.
- ²⁸ Mir, 25. junij 1884, št. 12
- ²⁹ Mir, 25. maj 1886, št. 10
- ³⁰ Mir, 25. avgust 1887, št. 8
- ³¹ Mir, 10. oktober 1887, št. 19
- ³² Kärntner Volksblatt, 9. avgust 1888, št. 32
- ³³ Kärntner Volksblatt, 16. avgust 1888, št. 33
- ³⁴ Kärntner Volksblatt, 26. junij 1890, št. 26
- ³⁵ Mir, 25. oktober 1887, št. 20
- ³⁶ Prim. J. Pleterski, Politični profil »Mira«
- ³⁷ Mir, 10. april 1890, št. 7
- ³⁸ Kärntner Volksblatt, 26. junij 1890, št. 26
- ³⁹ Kärntner Volksblatt, 24. junij 1890, št. 30
- ⁴⁰ Kärntner Volksblatt, 14. avgust 1890, št. 33
- ⁴¹ Mir, 10. junij 1890, št. 11
- ⁴² Mir, 25. avgust 1890, št. 16
- ⁴³ Freie Stimmen, 23. avgust 1890, št. 68
- ⁴⁴ Kärntner Volksblatt, 25. september, 2. in 9. oktober 1890, št. 30, 40 in 41
- ⁴⁵ Mir, 10. januar 1891, št. 1
- ⁴⁶ Mir, 10. januar 1891, št. 1
- ⁴⁷ Kärntner Volksblatt, 5. marec 1891, št. 10
- ⁴⁸ Freie Stimmen, 4. februar 1891, št. 10
- ⁴⁹ Prim. Freie Stimmen, 25. februar 1891, št. 16
- ⁵⁰ Arbeiterwille, 18. marec 1891, št. 106
- ⁵¹ Statistische Monatschrift, Jg. 17, str. 416
- ⁵² Mir, 10. februar 1892, št. 4
- ⁵³ Mir, 30. marec 1892, št. 9
- ⁵⁴ Mir, 30. april 1892, št. 12 do 20. julij 1892, št. 20
- ⁵⁵ Kärntner Volksblatt, 1. september 1892, št. 35
- ⁵⁶ Kärntner Volksblatt, 7. september 1892, št. 36
- ⁵⁷ Kärntner Volksblatt, 29. september 1892, št. 39
- ⁵⁸ Mir, 10. september 1892, št. 25. Prim. tudi J. Pleterski, Politični profil »Mira«
- ⁵⁹ Franc Grafenauer, Moja leta, v redakciji Julija Felaherja, Svoboda 1951, Celovec, str. 108—109
- ⁶⁰ F. Grafenauer, o. c., str. 110
- ⁶¹ J. Unterluggauer, o. c., 133—134
- ⁶² Freie Stimmen, 20. avgust 1896, št. 100
- ⁶³ Kärntner Zeitung, 9. avgust 1896, št. 182
- ⁶⁴ Mir, 10. avgust 1896, št. 22
- ⁶⁵ Mir, 10. oktober 1896, št. 29
- ⁶⁶ Mir, 25. september 1896, št. 27
- ⁶⁷ Mir, 10. oktober 1896, št. 29
- ⁶⁸ Mir, 10. avgust 1896, št. 22

VII.

¹ Franz Pehr. Produktionsverhältnisse in Kärnten, Klagenfurt 1909, K. Gewerbliche Wirtschaft in I. Mohorič, o. c.

Hugo Moro, Das Gailthal mit dem Gitsch- und Lessachthale, Hermagor, 1894 H. Wiessner, o. c.

² Freie Stimmen, 22. marec 1909, št. 35

³ Po uradnih ljudskih štetjih 1880—1910

⁴ Zlasti: Fran Zwitter, Prebivalstvo na Slovenskem od XVIII. stoletja do današnjih dni, Ljubljana, 1936. — Bogo Grafenauer, Narodnostni razvoj na Koroškem od srede 19. stoletja do danes, Koroški zbornik, Ljubljana, 1946. — Gotbert Moro, Der Bevölkerungsstand in Ober-Kärnten von 1777 bis 1934, Klagenfurt, 1936. — Isti, Der Bevölkerungsstand in Unterkärnten von 1782 bis 1910, Carinthia I, 1940. Klagenfurt. — Isti Allgemeine Bevölkerungsbewegung und Wanderung, Handwörterbuch des Grenz- und Auslandsdeutschtums III, Breslau, 1938. — Martin Wutte, Die Bevölkerungsbewegung in Kärnten 1880 — 1834, Carinthia I, 1938, Klagenfurt. — Herbert Paschinger, Die Veränderung der Hausdichte und der Bevölkerungsdichte in den einzelnen Ortsgemeinden Kärntens von 1900 bis 1934, Deutscher Archiv für Landes- und Volksforschung, 1938.

⁵ F. Zwitter, Prebivalstvo, str. 82

6	Okraj	Dejanski prirastek	Naravni prirastek	Migracijska bilanca
	Celovec-mesto	+ 4.115	— 379	+ 9.494
	Šmohor	+ 797	+ 5.087	— 4.290
	Celovec-okol.	+ 11.703	+ 13.361	— 1.658
	Spittal	+ 4.328	+ 11.416	— 7.088
	St. Veit	+ 1.599	+ 9.003	— 7.404
	Beljak	+ 18.353	+ 16.435	+ 1.928
	Velikovec	— 2.078	+ 8.887	— 10.965
	Wolfsberg	+ 3.653	+ 7.856	— 4.203

M. Wutte, Bevölkerungsbewegung, str. 104

⁷ Tafeln zur Statistik, Österreichische Statistik (I. knj., 2. zv., str. 47/48; V. knj., 3. zv., str. 3; XXXII. knj., 1. zv., str. XXXVIII in 6—7; LXIII. knj., 1. zv., str. XLVI in 11, 2. zv., str. 20; N. F. I. knj., 1. zv., str. 31 in 2. zv.; razen tega vsi zvezki, ki obsegajo naravno gibanje prebivalstva v zajetem obdobju.) Podatke o naravnem prirastku je za čas 1869 do 1910 izračunal za vse koroške politične okraje tov. Franci Štrus. Prof. dr. Fran Zwitter je rad dal v rabo tudi neobjavljeno rokopisno gradivo za svojo citirano razpravo o razvoju prebivalstva na Slovenskem.

⁸ M. Wutte, Bevölkerungsbewegung, str. 99 in 106

⁹ Isti, o. c., str. 86

¹⁰ M. Wutte, Bevölkerungsbewegung, str. 107

¹¹ Österreichische Statistik, I. knj., str. 47—48

¹² M. Wutte, Bevölkerungsbewegung, str. 91—93

¹³ Österreichische Statistik, LXIV. knj., 1. zv., str. 48

¹⁴ Prav tam

¹⁵ Österreichische Statistik, LXIV. knj., 1. zv., str. 29

¹⁶ Österreichische Statistik, LXIV. knj., 1. zv. str. 30

¹⁷ Österreichische Statistik, N. F., I. knj., 2. zv.

¹⁸ Österreichische Statistik, XXXIII. knj., 5. zv., str. 84 in dalje

¹⁹ Österreichische Statistik, N. F., 3. knj. 5. zv. str. 66

²⁰ Österreichische Statistik, LXVI. knj., 1. zv., str. 141

²¹ Arbeiterwille, 18. februar 1891, št. 4

²² Verhandlungen des Parteitages, 1900, str. 120

²³ Anton Hönigmann, Geschichte des Kärntner Volksschulwesens von 1860 bis zum Ausbruch des ersten Weltkrieges, rokopisna disertacija. Innsbruck, 1958. str. 178

²⁴ Arbeiterwille, 28. oktober 1906, št. 235

²⁵ Freie Stimmen, 29. december 1900, št. 104

²⁶ Freie Stimmen, 1. februar 1911, št. 14

²⁷ Freie Stimmen, 9. januar 1911, št. 4

²⁸ Aus dem Wilajet Kärnten, str. 51

²⁹ Slovenec, 11. marec 1865, št. 17

³⁰ Prim. Tudi Drago Druškovič, Josef Friedrich Perkonig, v knjigi J. F. Perkoniga, Ugrabljena strd, Ljubljana 1960, str. 137—138

³¹ Volkswille, 13. november 1902, št. 46

³² Arbeiterwille, 31. avgust 1899, št. 35

³³ D. Doliner, o. c., str. 273

³⁴ Prežihov Voranc, Požganica, Ljubljana, prva izdaja, str. 194

³⁵ B. Grafenauer, Narodnostni razvoj, str. 186

³⁶ Freie Stimmen, 28. november 1900, št. 95

³⁷ B. Grafenauer, Kmetje 1848, str. 23

³⁸ K. Gewerbliche Wirtschaft, str. 265

³⁹ Mir, 25. februar 1885, št. 4

⁴⁰ I. Mohorič, o. c., str. 224

⁴¹ Arbeiter Zeitung, 28. februar 1890, št. 9

⁴² Arbeiter Zeitung, 18. april 1890, št. 16

⁴³ Arbeiter Zeitung, 25. april 1890, št. 18

⁴⁴ Freie Stimmen, 23. april 1890, št. 33

⁴⁵ I. Mohorič, o. c., str. 225

⁴⁶ Mir, 25. januar 1900, št. 4

⁴⁷ Prim. D. Kermavner, O slovenskem delavskem gibanju do Cankarjevega političnega nastopa, str. 236—237

⁴⁸ Volkswille, 20. in 27. julij 1900, št. 1 in 2

⁴⁹ Volkswille, 10. in 17. marec 1904, št. 11 in 12

⁵⁰ Mir, 4. julij 1908, št. 27

⁵¹ Prim. D. Kermavner, »Koroška« krivda . . ., str. 68

⁵² Mir, 18. maj 1907, št. 22

⁵³ Mir, 6. in 27. junij in pa 4. julij 1908, št. 23. 26 in 27 Arbeiterwille. 8. julij 1908, št. 159

⁵⁴ Arbeiterwille, 24. maj 1908, št. 123

⁵⁵ Arbeiterwille, 4. december 1910, št. 333

⁵⁶ Volkswille, 31. avgust 1900, št. 7

⁵⁷ Volkswille, 29. januar 1903, št. 5

⁵⁸ Volkswille, 5. maj 1904, št. 19

⁵⁹ Mir, 10. september 1888, št. 17

⁶⁰ Mir, 23. avgust 1900, št. 34

⁶¹ Österreichische Statistik, XXXIII. knj., 5. zv., str. 84 in dalje

⁶² M. Wutte, Die Bevölkerungsbewegung, str. 92

⁶³ Arbeiterwille, 20. maj 1911, št. 138

⁶⁴ Ernst Baumgartner, Die Geschichte der Waffenerzeugung in Ferlach. rokopisna disertacija, Innsbruck 1953, str. 183 in 232

⁶⁵ Kärnter Volksblatt, 16. oktober 1884, št. 3

⁶⁶ O. Moro, Handwörterbuch, str. 600—601

⁶⁷ A. Thurn, o. c., str. 50

⁶⁸ Koroški Slovenec, 19. februar 1930, št. 8

⁶⁹ Fran Zwitter, Koroško vprašanje, Sodobnost V. 1937, str. 145, 218, 320

⁷⁰ Anton Falle, Die politischen und wirtschaftlichen Voraussetzungen der Volksabstimmung in Kärnten v publikaciji Hans Lagler, Abwehrkampf und Volksabstimmung in Kärnten 1918—1920, Klagenfurt 1930, str. 7—15

- ⁷¹ H. Braumüller, Geschichte K., str. 388
- ⁷² H. Braumüller, Geschichte K., str. 393—394
- ⁷³ Kärntens gewerbliche Wirtschaft von der Vorzeit bis zur Gegenwart, Klagenfurt 1953
- ⁷⁴ O. Moro, Handwörterbuch, str. 599—600
- ⁷⁵ E. Lichtenberger, o. c., str. 105
- ⁷⁶ Österreichische Statistik, knj. LXXXIII., zv. 1., str. XLV
- ⁷⁷ E. Lichtenberger, o. c., str. 104—105
- ⁷⁸ K. gewerbliche Wirtschaft, str. 267
- ⁷⁹ E. Lichtenberger, str. 109
- ⁸⁰ Verhandlungen des Parteitages der Österreichischen Sozialdemokratie in Hainfeld (30. XII. 1888—1. I. 1889), str. 65
- ⁸¹ Verhandlungen des fünften österreichischen sozialdemokratischen Parteitages, Prag (5.—11. IV. 1896), str. 146—147
- ⁸² Verhandlungen des Parteitages der Deutschen Sozialdemokratie Österreichs, Linz (29. V.—1. VI. 1898), str. 118
- ⁸³ Verhandlungen des Parteitages der Deutschen Sozialdemokratie Österreichs, Graz (2.—6. IX. 1900), str. 120
- ⁸⁴ Prav tam, str. 43

VIII.

- ¹ Freie Stimmen, 9. februar 1897, št. 17
- ² Freie Stimmen, 13. julij 1897, št. 83
- ³ Freie Stimmen, 6. februar 1897, št. 16
- ⁴ Mir, 10. in 21. marec 1897, št. 7 in 8
- ⁵ Kärnten Zeitung, 1897, št. 56
- ⁶ Mir, 10. marec 1897, št. 7
- ⁷ Mir, 10. junij in 20. oktober 1897, št. 16 in 29
- ⁸ Volkswille, 28. september 1900, št. 11
- ⁹ Österreichische Statistik, LIX. knj., 3. zv., str. 52—53
- ¹⁰ Freie Stimmen, 14. november 1900, št. 91
- ¹¹ Freie Stimmen, 9. januar 1901, št. 3
- ¹² Volkswille, 28. december 1900, št. 24
- ¹³ Mir, 15. november 1900, št. 46
- ¹⁴ Mir, 22. november 1900, št. 47
- ¹⁵ Mir, 27. december 1900, št. 52
- ¹⁶ Volkswille, 28. december 1900, št. 24
- ¹⁷ Volkswille, 11. januar 1901, št. 2
- ¹⁸ Volkswille, 2. november 1900, št. 16
- ¹⁹ Volkswille, 30. november 1900, št. 20
- ²⁰ Volkswille, 28. december 1900, št. 25
- ²¹ Volkswille, 2. november 1911, št. 16
- ²² Prim. V. Melik, Volilni sistem, I., str. 246—247
- ²³ Prim. V. Melik, Volilni sistem, I., str. 285—286
- ²⁴ Kärntner Zeitung, 16. november 1902, št. 138
- ²⁵ Volkswille, 13. november 1902, št. 46
- ²⁶ Kärntner Zeitung, 16. november 1902, št. 138
- ²⁷ F. Erjavec, o. c., str. 146
- ²⁸ Mir, 12. oktober 1905, št. 41
- ²⁹ Mir, 26. oktober 1905, št. 43
- ³⁰ Freie Stimmen, 27. september 1905, št. 78
- ³¹ Kärntner Zeitung, 11. oktober 1905, št. 116
- ³² Mir, 5. oktober 1905, št. 40
- ³³ Mir, 14. september 1905, str. 37
- ³⁴ Freie Stimmen, 2. september 1905, št. 70
- ³⁵ Kärntner Zeitung, 11. oktober 1905, št. 116
- ³⁶ Freie Stimmen, 27. september 1905, št. 78

- ³⁷ Freie Stimmen, 6. september 1905, št. 72, 27. september 1905, št. 78, Kärntner Zeitung, 11. oktober 1905, št. 116, Štajerc, 1. oktober 1905, št. 20
- ³⁸ Mir, 5. in 19. oktober 1905, št. 40 in 42
- ³⁹ Volkswille, 3. marec 1905, št. 9
- ⁴⁰ Volkswille, 19. maj 1905, št. 20
- ⁴¹ Arbeiterwille, 30. julij in 1. oktober 1905, št. 178 in 232
- ⁴² Arbeiterwille, 2. februar 1907, št. 29
- ⁴³ Mir, 26. oktober 1905, št. 43
- ⁴⁴ Freie Stimmen, 30. januar 1907, št. 9
- ⁴⁵ Arbeiterwille, 11. marec 1906, št. 60
- ⁴⁶ Freie Stimmen, 4. maj 1907, št. 36
- ⁴⁷ Prim. F. Zwitter, Vprašanje koroške kandidature I. Cankarja
- ⁴⁸ Arbeiterwille, 19. maj 1907, št. 118
- ⁴⁹ Arbeiterwille, 26. maj 1907, št. 123
- ⁵⁰ Arbeiterwille, 25. januar 1906, št. 21
- ⁵¹ Kärntner Tagblatt, 29. maj 1907, št. 121
- ⁵² Arbeiterwille, 26. maj 1907, št. 123
- ⁵³ Kärntner Tagblatt, 29. maj 1907, št. 121
- ⁵⁴ Arbeiterwille, 11. november 1906, št. 267
- ⁵⁵ Arbeiterwille, 10. februar 1907, št. 36
- ⁵⁶ Arbeiterwille, 17. maj 1907, št. 111
- ⁵⁷ Arbeiterwille, 26. maj 1907, št. 123
- ⁵⁸ Arbeiterwille, 5. in 26. maj 1907, št. 106 in 123
- ⁵⁹ Kärntner Tagblatt, 15. maj 1907, št. 110, Mir, 8. junij 1907, št. 25
- ⁶⁰ Arbeiterwille, 22. in 26. maj 1907, št. 119 in 123
- ⁶¹ Mir, 13. april 1907, št. 15
- ⁶² Arbeiterwille, 5. maj 1907, št. 106
- ⁶³ Freie Stimmen, 20. april 1907, št. 32
- ⁶⁴ Kärntner Tagblatt, 12. marec 1907, št. 59
- ⁶⁵ Mir, 8. junij 1907, št. 25
- ⁶⁶ Mir, 8. junij 1907, št. 25
- ⁶⁷ Arbeiterwille, 26. maj 1907, št. 123
- ⁶⁸ Kärntner Tagblatt, 29. maj 1907, št. 121
- ⁶⁹ Mir, 24. maj 1907, št. 23
- ⁷⁰ Freie Stimmen, 22. maj 1907, št. 41
- ⁷¹ Freie Stimmen, 25. maj 1907, št. 42
- ⁷² Mir, 18. maj 1907, št. 22
- ⁷³ Arbeiterwille, 19. maj 1907, št. 118
- ⁷⁴ Arbeiterwille, 22. maj 1907, št. 119
- ⁷⁵ Freie Stimmen, 18. maj 1907, št. 40
- ⁷⁶ Freie Stimmen, 25. maj 1907, št. 42
- ⁷⁷ Arbeiterwille, 17. maj 1907, št. 111
- ⁷⁸ Mir, 20. april 1907, št. 16
- ⁷⁹ Arbeiterwille, 11. marec 1906, št. 60
- ⁸⁰ Freie Stimmen, 13. april 1907, št. 30
- ⁸¹ Arbeiterwille, 17. maj 1907, št. 111
- ⁸² Freie Stimmen, 27. april 1907, št. 34
- ⁸³ Arbeiterwille, 5. maj 1907, št. 106
- ⁸⁴ Freie Stimmen, 10. april 1907, št. 29
- ⁸⁵ Freie Stimmen, 1. maj 1907, št. 35
- ⁸⁶ Freie Stimmen, 15. maj 1907, št. 39
- ⁸⁷ Mir, 8. junija 1907, št. 25
- ⁸⁸ Mir, 8. maj 1909, št. 22
- ⁸⁹ Mir, 21. avgust 1909, št. 37
- ⁹⁰ Korošec, 6. marec 1909, št. 7
- ⁹¹ Arbeiterwille, 28. marec 1909, št. 86

- ⁹² Kärntner Tagblatt, 24. marec 1909, št. 67
⁹³ Freie Stimmen, 17. marec 1909, št. 33
⁹⁴ Freie Stimmen, 15., 17. in 24. marec 1909, št. 32, 33 in 36
⁹⁵ Freie Stimmen, 31. marec 1909, št. 39
⁹⁶ Korošec, 21. avgust 1909, in 18. september 1909, št. 19 in 21
⁹⁷ Arbeiterwille, 16. april 1911, št. 106
⁹⁸ Arbeiterwille, 22. junij 1911, št. 171
⁹⁹ Klagenfurter Zeitung, 15. januar 1911, št. 12 in Aus dem Wilajet Kärnten,
 str. 52
¹⁰⁰ D. Doliner, o. c., str. 205
¹⁰¹ Freie Stimmen iz tega časa
¹⁰² Freie Stimmen, 3. maj 1911, št. 52
¹⁰³ Arbeiterwille, 28. maj 1911, št. 146
¹⁰⁴ Freie Stimmen, 19. april 1911, št. 46
¹⁰⁵ Arbeiterwille, 30. april 1911, št. 119
¹⁰⁶ Freie Stimmen, 10. maj 1911, št. 55
¹⁰⁷ Freie Stimmen, 22. maj 1911, št. 60
¹⁰⁸ Arbeiterwille, 10. junij 1911, št. 158
¹⁰⁹ Arbeiterwille, 6. april 1911, št. 96
¹¹⁰ Arbeiterwille, 11. junaj 1911, št. 159
¹¹¹ Arbeiterwille, 23. april 1911, št. 112
¹¹² Arbeiterwille, 14. maj 1911, št. 132
¹¹³ Arbeiterwille, 20. junij 1911, št. 169
¹¹⁴ Arbeiterwille, 10. junij 1911, št. 158
¹¹⁵ Freie Stimmen, 31. maj 1911, št. 64
¹¹⁶ Arbeiterwille, 24. maj, 1911, št. 137
¹¹⁷ Korošec, 20. maj 1911, št. 10
¹¹⁸ Mir, 7. junij 1911, št. 28
¹¹⁹ Mir, 14. junij 1911, št. 30
¹²⁰ Mir, 3. julij 1911, št. 35
¹²¹ Mir, 7. junij 1911, št. 28
¹²² Freie Stimmen, 15. april 1911, št. 45

IX.

- ¹ R. Cefarin, o. c., str. 563—564
² Johann Most, Memoiren, New York, 1903, str. 38
 V. I. Lenin, zbrana dela, V. izdaja, tom 6, str. 582
 Zgodovinski arhiv KPJ, V., Beograd 1951, str. 466
 W. Schatzmayr, spominski članek v Arbeiterwille 10. maj 1908, št. 111
³ R. Cefarin, o. c., str. 564
⁴ D. Doliner, o. c., str. 30
⁵ D. Doliner, prav tam
⁶ D. Doliner, o. c., str. 42
⁷ Ista, str. 52
⁸ Ista, str. 32
⁹ Spomini W. Eichs, Arbeiterwille, 10. januar 1909, št. 9
¹⁰ Volkswille, 7. marec 1901, št. 6
 Arbeiter Zeitung, 28. februar 1890, št. 9
^{10a} Kärntner Volksblatt, 10. junij 1928, št. 24
¹¹ Die Arbeit, 21. januar 1886, št. 2, D. Doliner, o. c., str. 92
¹² Die Arbeit, 18. februar 1886, št. 4
¹³ Verhandlungen 1889, str. 73
¹⁴ Verhandlungen 1891, str. 101
¹⁵ Verhandlungen 1892, str. 64
¹⁶ Verhandlungen 1894, str. 11
¹⁷ Arbeiter Zeitung, 24. oktober 1890, št. 43

- Arbeiterwille, 1890, št. 10
- ¹³ Arbeiterwille, 2. december 1891, št. 23
- ^{16a} Kärntner Volksblatt, 24. junij 1928, št. 26
- ¹⁹ Arbeiterwille, 10. september 1897, št. 36
- ²⁰ Volkswille, 28. september 1900, št. 11
- ²¹ Volkswille, 4. april 1901, št. 14
- ²² Der Volkswille, 5. junij 1902, št. 25
- ²³ Der Volkswille, 4. september 1902, št. 36
- ²⁴ Verhandlungen 1904, št. 51
- ²⁵ D. Kermavner, »Koroška« krivda, str. 168
- ²⁶ E. Erjavec, o. c., str. 104, 146, 120
- ²⁷ Arbeiterwille, 8. julij 1908, št. 159
- ²⁸ Arbeiterwille, 17. in 24. maj 1908, št. 117 in 123, 12. in 16. oktober in 13. november 1910, št. 280, 284 in 312
- ²⁹ Arbeiterwille, 19. december 1909, št. 348 in 13. marec 1110, št. 71
- ³⁰ Arbeiterwille, 6. november 1910, št. 305
- ³¹ Riese: Kärntner Volksblatt, 24. januar 1932, št. 4
- Neutzler: Kärntner Volksblatt, 10. marec 1929, št. 10
- Gröger: Arbeiterwille, 24. julij 1921, št. 200
- Kärntner Volksblatt, 29. maj 1927, št. 11
- ³² R. Cefarin, o. c., str. 568—569
- ³³ D. Kermavner, »Koroška« krivda
- ³⁴ Naprej, II., 12. september 1918, št. 208 — Zgod. arhiv KPJ, V, str. 361
- ³⁵ Volkswille, 28. september 1900, št. 11
- ³⁶ F. Grafenauer, Moja leta, Svoboda, IV., str. 202
- ³⁷ Arbeiterwille, 31. avgust 1899, št. 35
- ³⁸ Arbeiterwille, 2. in 29. maj 1910, št. 138 in 145
- ³⁹ Volkswille, 19. marec 1903, št. 12
- ⁴⁰ Prim. D. Kermavner. Narodnostna delitev avstrijske socialne demokracije v luči zgodovinskih pogojev in boljševiške kritike, Naša sodobnost, 1956, str. 733 do 747
- ⁴¹ Verhandlungen 1899, str. 82
- ⁴² Hans Mommsen, Die Wandlung Victor Adlers, Forum, VII., Wien 1960, str. 221—224 in 268—272
- ⁴³ Verhandlungen 1899, str. 90
- ⁴⁴ Verhandlungen 1899, str. 78
- ⁴⁵ Verhandlungen 1899, str. 92
- ⁴⁶ Verhandlungen 1899, str. 105
- ⁴⁷ Verhandlungen 1899, str. 85
- ⁴⁸ F. Zwitter, Koroška kandidatura I. Cankarja, str. 60
- ⁴⁹ Arbeiterwille, 21. april 1898, št. 16
- ⁵⁰ Mir, 10. julij 1899, št. 19 — O bratih Lukasu in Edvardu Grabičniku glej Kärntner Volksblatt, 24. april 1928, št. 26
- ⁵¹ Volkswille, 10. oktober 1900, št. 14
- ⁵² Mir, 20. maj 1897, št. 14
- ⁵³ Der Volkswille, 31. julij 1902, št. 31
- ⁵⁴ Der Volkswille, 7. avgust 1902, št. 32
- ⁵⁵ Der Volkswille, 21. avgust 1902, št. 34
- ⁵⁶ Der Volkswille, 19. marec in 5. junij 1902, št. 12 in 23
- ⁵⁷ Arbeiterwille, 12. avgust 1897, št. 32
- ⁵⁸ Arbeiterwille, 13. januar 1898, št. 2
- ⁵⁹ Arbeiterwille, 11. avgust 1898, št. 32
- ⁶⁰ Volkswille, 2. november 1900, št. 16
- ⁶¹ Volkswille, 11. januar 1901, št. 2
- ⁶² Prim. J. Pleterski, Politični profil »Mira«
- ⁶³ Rudolf Wierer, Der Föderalismus im Donauraum, Graz—Köln, 1960, str. 113
- ⁶⁴ Volkswille, 28. december 1900, št. 24

- ⁶⁵ Prim. J. Pleterski, o. c., str. 194
- ⁶⁶ Volkswille, 22. oktober 1903, št. 43
- ⁶⁷ Prav tam
- ⁶⁸ Volkswille, 3. marec 1905, št. 9
- ⁶⁹ Volkswille, 14. april 1904, št. 16
- ⁷⁰ Volkswille, 2. september 1904, št. 36
- ⁷¹ Volkswille, 10. marec 1904, št. 11
- ⁷² Volkswille, 7. april 1904, št. 15
- ⁷³ Volkswille, 19. maj 1905, št. 20
- ⁷⁴ Arbeiterwille, 14. januar 1906, št. 12
- ⁷⁵ Arbeiterwille, 25. januar 1906, št. 21
- ⁷⁶ Arbeiterwille, 25. februar 1906, št. 48
- ⁷⁷ Arbeiterwille, 11. marec 1906, št. 60
- ⁷⁸ Arbeiterwille, 18. marec 1906, št. 66
- ⁷⁹ Arbeiterwille, 10. junij 1906, št. 135
- Mir, 31. maj 1906, št. 22
- ⁸⁰ Arbeiterwille, 13. maj 1906, št. 112
- ⁸¹ F. Grafenauer, Moja leta, Svoboda 1952, str. 122
- ⁸² D. Kermavner, Slov. stranke v volilnoreformni situaciji, str. 343
- ⁸³ Stenographisches Protokoll, Haus der Abgeordneten, XX. Session, 25. Sitzung.
- Donnerstag, am 3. März 1910, str. 1595—1598
- Arbeiterwille, 13. marec 1910, št. 71
- ⁸⁴ Arbeiterwille, 22. maj 1910, št. 138
- ⁸⁵ Arbeiterwille, 19. maj 1912, št. 136
- ⁸⁶ Arbeiterwille, 18. april 1912, št. 105
- ⁸⁷ Arbeiterwille, 19. maj 1912, št. 136
- ⁸⁸ Štajerc, 21. april 1912, št. 16
- ⁸⁹ Arbeiterwille, 5. maj 1912, št. 122
- ⁹⁰ Arbeiterwille, 12. april 1914, št. 101
- ⁹¹ Prim. brošuro Die Wahrheit über Kärnten in M. Wutte, Kärntens Freiheitskampf
- ⁹² Arbeiterwille, 22. april 1914, št. 110
- ⁹³ Arbeiterwille, 18. junij 1914, št. 165
- ⁹⁴ Arbeiterwille, 21. junij 1914, št. 168

S U M M A R Y

Which are the main factors in the economic and social structure in the Slovene part of Carinthia that exercised during the period from the Revolutions in 1848 to the outbreak of World War I their influence over the national consciousness and the political orientation of the there living population? How were this kind of consciousness and the orientation making themselves felt in the course of that period? These are the two fundamental questions to which the present work seeks to give an answer, and on which the character of the work and the conception of it depend. We are accordingly not concerned with an economic or social historical account in the usual sense of the terms, although it has been necessary to rely on both types of historic writing.

A comparatively fair amount has been written about the ethnic development and the political regime of this period in Carinthia: there exist works on the educational system, on the role of the church, and on the economic history. From their point of view the geographers have been working on the economic picture of Carinthia during the period in question; and the demographic development as well has been investigated to a certain extent. It will be understood that our work could not take up all that anew. Neither was its purpose to give a systematic summary of the total picture of the Carinthian province and society in the period under discussion. But we had to make critical use of all such findings from various fields that can contribute to our answer to the two fundamental questions. Consequently in certain places it was necessary to make a special inquiry into some

questions from the fields mentioned above — questions that have so far either been insufficiently examined or not examined in a way where they could serve our purposes (the agrarian structure, actual movements of the population in connection with migrations, the social and economic structure in relation to the ethnical structure, and others). The main difficulty, however, was presented by isolating the data for the Slovene part of Carinthia from the data as recorded by censuses for the whole province.

The basic approach of our research project was to combine the data about the social and economic structure with the analysis of the political orientations. An approach of this kind necessitated a distribution of the contents into chapters of two kinds; the first chapter being a sort of introduction where topics of both kinds are still unseparated. Chapters of the first kind deal with the economic basis and with the social characteristics of various classes and strata of population as bearers of national consciousness and politics, namely: rural population, bourgeoisie, the working class (especially Chapters II, III, and VII). They try to find out the objective and the subjective factors of their bearing, but most space has been allowed for those elements of social structure and those facts from the economic history which are relevant to our subject. It has not been the purpose of those chapters to give a detailed description of the factors of the social superstructure, such as the political regime, the church, the schools, and the like. These have all been fairly covered already; our Chapters draw upon them only inasmuch as an acquaintance with them is essential for an overall understanding. Neither was their purpose to give a complete picture of the economic history. Chapters of the second kind (Chapters IV, V, VI, and IX) try to make a statement and an analysis of the political orientations and the national consciousness, first of all on the basis of the political elections results — these results being eventually the most measurable source for the study of the national and political consciousness. Due consideration had to be given here to the most important data about the development of the political movements and organizations and particularly to their attitudes towards the nationality problems. Within this framework a special chapter was assigned to the Carinthian social democracy both because historiography has in this respect so far been quite deficient and especially because of the fact that the working

class and its political organization constitute in historical perspective the most important and the most responsible social factor in the formation of the relations between the two nations in Carinthia. The study is also concerned with such other expressions of national consciousness as the political actions like meetings, the spread of political, co-operative, and educational-cultural organizations; here a special investigation is made of the attitudes of the so-called »German-minded« Slovenes. But we did not go in our study into a special analysis of the language data as recorded by the censuses, and we also had to leave aside such an interesting field as the expression of the national and political consciousness in the Carinthian cultural creativeness.

The problems pursued in the present study are not restricted to the time up to 1914, to which year they are actually discussed. In the period up to 1914 we can, however, find the historical roots of the still persisting questions of the national consciousness and of the political orientation of the population living in the Southern Carinthia: an understanding of these roots may well contribute to the modern ways of solving the problems in the relations between the two nationalities on this border territory.

Our discussion is orientated above all towards that part of Carinthia where the Slovene population lives; or rather, where at the beginning of the modern nationalist movement in Carinthia in the middle of the 19th century the Slovene population lived.

The first Chapter discusses the period of the revolutions in 1848/49. It first gives a survey of the position of the Carinthian peasants before 1848. Here it states that already very early there existed significant differences in the size of the peasant holdings: that it was especially in the south-eastern, Slovene, part of the province that those holdings were particularly small. The special difference between the larger part of the German regions and the larger part of the Slovene ones derives from the different legal and actual position concerning the right of usufruct of the estates. Advantages of the so called ‚Kaufrecht‘, which meant that the estates were inherited in the peasant's family, and of the favourably modified ‚Freistiftrecht‘ (de facto the right of inheritance in the peasant family), were enjoyed mostly by the peasants in the German regions of Carinthia, whereas the territory, where the original forms of the ‚Freistiftrecht‘ were strictly observed (the estates were leased only to the person of

the peasant and his family could not inherit the right to dwell on the estate), lay almost wholly in the Slovene part of the province; of the German regions it was only the Lavanttal that belonged to this territory. The disadvantages of the legal position were here felt particularly hard owing to the smallness of the peasant holdings. Whereas in 1848 the regions under strict 'Freistiftrecht' regulations (the South-East and the East) adopt a more radical orientation, the regions with more favourable forms of property remain less turbulent. In the continuation, the Chapter brings an analysis of the relation between the peasant movements for the land redemption and the Slovene political organization. It finds as a fact that both the Slovene as well as the German bourgeois political movements failed to include the interests of the peasants and that the peasant class solidarity alone was not sufficient for the formation of national consciousness (similarly at it was not sufficient in Carniola), but that the awareness of the ethnic individuality of the Slovene rural population was nevertheless alive. The monolingual Slovene village population constituted the first reason for the existence of a Slovene political movement in Carinthia in 1848; this movement was autochthonic and it was even the first in the whole Slovene frame to formulate the idea of the United Slovenia and to start in that sense the earliest political action. The investigation of the actions of Matija Majar, of the Slovene Circle in Celovec (Klagenfurt), of the viewpoints of the bishop Slomšek, of the circumstances in which the elections for the German National Assembly and the Constituent Reichsrat were being held, further of the composition and activities of the provisional Diet of Carinthia with reference to the nationality problem — all this makes it possible to refute the thesis that the majority of the Slovene population would at that time have been refusing the Slovene national programme. It was precisely this programme and the actual needs of the Slovene population that were forcing the German liberals in their agitation to make promises about respecting the Slovene nationality and that made the Diet of Carinthia try to prove this by giving concessions to the Slovene language. The viewpoints of the radical democratic bloc are treated separately. This bloc likewise failed to engage the revolutionary minds of the peasant population on both the German and the Slovene side; in the presence of the passivity shown by the population towards the actions

of the radical democratic bloc, its leaders showed little interest for the problems of the agrarian population and particularly little for a special nationality problem of the Slovene peasants. But this nowhere means that it was in any way in a kind of antagonism with the Slovene national movement — its support of Löhner's proposition to divide Carinthia on national lines testifies to the contrary.

The second Chapter brings a study of the chief features of the development of the most important non-agrarian economic branches in Carinthia in the second half of the 19th century — above all with the view of discovering the general conditions for the growth of the bourgeoisie and of the working class. It turns to account the relevant literature and also makes use and an analysis of the data accumulated by the Austrian statistical office. For the present study the most important momentum in the Carinthian economic development represents the fact that from the comparatively high degree of industrialization (mining and iron industry) and trade traffic (transit with Italy) in the middle of the 19th century Carinthia went in its further development through a stagnation and in the severe crises even through retrogression (the decline of iron industry and the shifting of the transit traffic to the southern railway line). In the towns larger industrial centres were no longer emerging; the old and the new industry was scattered across the countryside; the development of bourgeoisie and of the layers of the working class was in stagnation and the population was largely forced to move out of the country. The influx of the surplus village population into the natural town-centres was in comparison with other Slovene towns relatively small and in most of the small countryside centres nonexistent. This was weakening a very important factor of the ethnic adaptation of the urban settlements to their Slovene peasant neighbourhood. The old inhabitants of towns were by origin to a large extent Slovenes, but in their everyday use largely bilingual, and politically, after an initial wavering, quite early relying on the German liberalism.

Chapter III studies the economic and social factors orientating the independent rural population after the land redemption. The position of this social stratum (which is most compactly Slovene) is particularly significant in the period up to the introduction of universal suffrage, when of the entire village population this is the only stratum with a right to vote. The author is interested particularly in

that aspect of those factors which brings the peasant holdings into dependence on capitalistic industrial, manufacturing or commercial firms in towns or in the country. All such forms of dependence brought about not only economic consequences but also political ones and constitute accordingly those levers which enabled the dominant German stratum to exercise its influence on the political determination of the peasant landowner in the Slovene part of the province. After the land redemption the peasant property in the Slovene Carinthia continues to show certain peculiarities when compared with the prevailing conditions in the German part of the province.

One of those peculiarities is the extraordinary size and the compactness of the dominical property in the Slovene part of Carinthia, the owners of which are mostly big dominiums remaining in the hands of the same families in contradistinction with the scattered, smaller dominical land property in other parts of Carinthia, where property of this type quickly passes for reasons of speculation from one owner to another. Dominical property in the southern Carinthia is largely forest, yet it can not be regarded simply as property that would utilize only the less productive areas or would be retreating to such areas, since it is economically an active and expanding force in the agriculture and forestry which is able to a very large degree to subordinate the peasant holdings with little or no forest, or even to destroy or drive them out. Peasant land in the Slovene part of the province was in greater economic dependence on its dominical neighbours than the peasant land in the northern and the western part of Carinthia, simply because in many instances the dominical neighbours even monopolized such important factors in the peasant economy as forest, litter, or highland pasturage. The land redemption in 1848 did not abolish this state of affairs; on the contrary, just in the connection with the paying of indemnities for the redemption of land the peasant rights on dominical grounds themselves began to be questionable.

The Carinthian peasant economy found itself immediately after the land redemption in a very difficult position. Of all the Austrian provinces with a regulated land book, the land property in Carinthia was very early relatively most in debts. The crisis of the peasant economy, however, had not the same equal effect all over the province because the starting positions of the peasant holdings had been

different. The differentiation between the two main types of peasant economy in Carinthia as it had come from the Middle Ages — between the extensive estate in the northern-western parts, and the middlesized, or small estates in the south-eastern regions — had grown in the capitalistic conditions only wider. The economic expansiveness and the productivity of the big estates in the former part and the economic conservatism and the small productivity of the estates in the latter part is paralleled in the political orientations of the peasant voters of both parts — this was noticeable in nearly all elections to the end of the monarchy. The former part adopts a liberal orientation (the German liberal line), the latter part, however, adopts a conservative-clerical course (in Laboška dolina — Lavanttal the German clerical line; in the Slovene part the national clerical line).

The statistics of the peasant holdings sold by compulsion during the period 1868—1892 show that Carinthia does not remain behind the average of the remaining Austrian provinces with regulated land book. The process of retrogression of the peasant holdings in Carinthia was going on mainly in two types: the first type is characteristic of the northern and northern-western Carinthia, where the ruined land property is bought up by the bigger peasants; the second type prevails in the southern and southern-eastern regions with no bigger peasants and here consequently the impoverished holdings had to be bought up by the former dominiums. Whereas the regions of the first type are growing strong and larger with a stratum of rich landowners who are politically taking a liberal course and who in the political and economic life join in with the bourgeoisie and besides keep employing in their enterprises large numbers of workers in agricultural production, a stratum of this type is not coming into existence among the peasant population in the southern and south-eastern, i. e. Slovene, parts of Carinthia and the land bought from the ruined peasants changes its function.

Former agricultural land is now becoming forest areas; the number of employed people is rapidly decreasing, the local people are leaving their home villages and moving away, and the territory is in the process of depopulation. In political respects, a growing influence of feudal-capitalistic big landowners is becoming more and more noticeable; the bearers of that influence are at first partly conservatively minded, but later they adopt a completely German orientation. It is

particularly the Slovene regions, above all the region of Karavanke-mountains, where we come across express instances of peasant economy being liquidated and the land depopulated. Between the two regions of the extreme types of peasant economy retrogression there lies in the southern and in the south-eastern part of Celovec (Klagenfurt) basin, in Rož (Rosental), in Gure (Sattnitz), and in a part of Podjuna (Jauntal) a territory of middle-sized and small peasant holdings, with no rich peasants or big land property which could gather around itself the indebted peasant estates. This is the classical territory of the Carinthian co-operative savings-banks and co-operative credit institutions. Such banks were first initiated by people who were at the same time the bearers of Slovene national consciousness; their chief purpose, however, was economic selfhelp. On the territory of the big peasant holdings of the north-ern and north-western Carinthia, where private usuer's credit was amply available, the first appearance of peasant cooperative credit institutions is of a considerably later date: it is from the time when the German bourgeoisie realized the extraordinary great political significance of the co-operative institutions for organizing the wider strata of the peasant population.

The peculiarities in the landowning conditions in the Slovene part of the province are to a large extent responsible for the motivations of the political and the national orientation of the peasant voters.

Chapter IV discusses one of the fundamental political problems of the Carinthian historical development: the absence of a Slovene bourgeois liberal bloc. By giving a detailed survey of the period 1861—1873 it tries to state the basic political orientations of the Slovene movement in Carinthia and, at the same time, to state the behaviour of the German liberal bourgeoisie. Here it draws the conclusion that it was also in Carinthia in the time of *tabor*-meetings that an attempt was made to establish in the Slovene movement liberal outlooks; further, that this movement found great response among the Carinthian Slovene population and that it drove the German liberals to cautious tactics in their relation to the Slovene nationality problem.

The last part of the Chapter attempts to give the circumstances in which on the occasion of the parliamentary elections in 1873 this movement yielded to the conservative political line, which managed at that time to establish for a long period a policy conceived on the historical right, i. e. the preservation of the monarchy and of its

feudal provinces and the subordination of the Slovene national movement to the demands of the political alliance with the German conservatives.

The inclusion of a considerable part of the Slovene population in the German liberal bloc had become since 1873 a regular phenomenon. But this was in such a violent contrast with the national consciousness of the large majority of the Slovene population that the Carinthian German bourgeoisie had to mitigate in by cultivating a special mental attitude meant for such Slovenes the so-called »German-mindedness«. This mental attitude is the subject of Chapter V, which, among other things, discloses what a big hindrance for the advance of the German liberal party over the Slovene territory, in spite of its liberal appearance, was presented by the national consciousness of its potential voters. The German nationals had among the Slovene rural population comparatively small success; in the period from the beginning of the 'nineties to the beginning of World War I it was no longer they who profitted most from the accelerated process of social destratification in the country and from the shifts from the agrarian towards the industrial sectors of economy, but it came to be the workers' party — the social democracy. The social demagogical rhetoric of the bourgeois liberal bloc had by that time spent its main appeal; what remained was mostly bare arguments of economic force or moral corruption. It was the attitudes and the behaviour of the social democracy towards the Slovene question that played the decisive role in the subsequent development of the Slovene national consciousness in Carinthia.

Chapter VI surveys the political orientations during the period from the abatement of the Slovene liberal attempt to the introduction of universal suffrage within the curial system in 1897. In this period it becomes evident that the voters from the peasant curia in the Slovene territory vote predominantly for the Slovene conservative candidates, which is a consequence of the acceleration given to the expanding of the Slovene national consciousness in Carinthia by the period of »tabor«-meetings, as well as a consequence of the fact that the Slovene movement in its interests joins in with the peasant voters by means such as promoting co-operative savings banks and loan-banks and other forms of selfhelp for peasant holdings. In spite of this extensive basis, which had by now become a permanent factor in the Slovene national movement, the Slovene conservative political leaders

do not decide to restore an independent Slovene political organization but remain within the German—Slovene conservative party in accordance with the idea of strengthening the autonomy of the existing provinces. This fact had noticeable consequences for the Slovene political movement in Carinthia and this made Carinthia different from the remaining Slovene provinces. Whereas elsewhere during this transitional period the policy of the so-called national concord, (within which a part of the Slovene liberals was waiting for the day of their political resurrection) could at least seemingly exist, in Carinthia, within the frames of a German conservative party, no ideological concord between the Slovene conservatives and liberals for the sake of the Slovene national interests was possible. This is precisely the time of the decisive gradual transition of the liberal intelligentsia of Slovene origin over to the German liberal bloc; this is the period in which the Carinthian public opinion comes to accept the views that whatever is Slovene — national, is at the same time politically conservative and reactionary. The foundation of the Catholic Political and Economic Association for the Slovenes in Carinthia in 1890 means the first step towards a renewed independence of Slovene politics in Carinthia and a step towards a new relying on the Slovene Catholic movement. From the national point of view, this is a decision of paramount importance; at the level of political orientations, however, it did not lead to new alternatives. The system of elections extorted with its geometry a real alliance with the German Christian socials and so the Slovene political organization was once again compromised as foremost clerical. During this phase of development — in spite of the wishes for the ideological concord — the process of Slovene bourgeoisie passing over to the German liberal bloc was again not held back; let alone did the Slovene liberals appear on the political scene.

Chapter VII is devoted to those strata of the Slovene population which were the last to obtain the right to vote. It therefore investigates the basis of the political character of the working class and of the affiliated groups among the agrarian population. As regards the ethnic character, the workers did not differ from the remaining population of the Slovene Carinthia; as regards their political character, it showed to a large degree the consequences of the peculiarities of the Carinthian economic development. The character of the Carinthian workers was formed by their territorial scatter, their reliance upon

the peasant economy, and by long decades of economic crises which forced whole generations of Carinthian workers in dependence on and subordination to the management of various local enterprises. When analysing the demographic development, the changes in the social structure and particularly the migration processes, our inquiry goes beyond mere statistical summaries total to an attempt to find out the actual movement of the population as a basis for an understanding of the social-economic development and hence also of the formation of the political and national consciousness. The population of the main part of the Slovene territory (the district of Velikovec — Völkermarkt) was comparatively most strongly exposed to the effects of the negative forms of the actual movement of the population, which in the long run did not strengthen the Slovene part of the bourgeoisie or the workers in the town centres. The remaining Slovene territory can hardly be isolated from the mixed districts, but its exposure to migrations is already within those administrative units relatively, and still more so absolutely, above the average. The number of the workers had stagnated in Carinthia for three decades; one of the consequences in the Slovene part of the country was the fact that the nationally awoken peasant population did not enter the workers' ranks to an extent that would have sufficed for a quicker growth of the national consciousness among that part of the population. The Slovene workers remained to a large extent at the viewpoint of the so-called »naive workers' cosmopolitanism«. It is only in the beginning of the 20th century that the industrial population in Carinthia began to increase (both relatively and absolutely), yet now quicker in the German regions than in the Slovene ones, where the crises were prolonged. Yet in spite of that the Slovene part of the country does not differ significantly from the German one in such a respect as the percentage of the working-class population. It is in these peculiarities that we have to search, for at least a partial explication for the relatively inactive political life of the Carinthian workers and at the same time for the actually small interest shown by the Carinthian social democratic party to organize, lead, and develop movements for higher wages or for strikes. The reformative character of the Carinthian social democratic party that was orientated towards compromises with the ruling German liberal bourgeoisie had also influenced the viewpoints of the party towards the nationality problems in the province.

The last part of the Chapter is devoted to the dependent village population which is in Carinthia owing to the specific structure of land property quite large in number. A detailed analysis of the data shown by the censuses of the agricultural estates in 1902 leads to the conclusion that the majority of the Slovene territory in Carinthia had as its common characteristic a high percentage of peasant family estates with no hired labour and an underaverage percentage of farm labourers or day labourers. In contrast to the German territory the Slovene part has a small number of large peasant estates: this part being a typical territory of medium-sized or rather small land property. Taken as a whole the Slovene territory does not reach the average percentage of Carinthian farm labourers or day labourers in the agrarian production; closest to it comes the eastern part. The decrease of the percentage of farm labourers and day labourers among the village population is in the western part (Rož — Rosental, the neighbourhood of Beljak — Villach, the Lower Zila Valley — Untergailtal) met by the high number of very small peasant cottagers, who also work in industry or in a trade: this feature is in this part of Carinthia most strong. The medium-sized peasant property is considerably levelled out; only sporadically come up individuals who are able to buy the land of the weaker peasant estates. Because of the strong decentralization of the industrial plants, the village population employed there leaves only slowly the native villages and thus the advance of the influences of the working class among the village population in being accelerated.

The Chapter likewise attempts to establish other factors which contributed to the spreading of social democracy in the Carinthian countryside. It shows that in many places the state of being nationally oppressed predisposed the Slovene population, particularly from 1907 onwards, to vote for the Social Democrats.

Chapter VIII analyses the political orientations of the population from the introduction of universal suffrage within the curial system (in 1897) up to the last general parliamentary elections in 1911. The conservatism of the Slovene political organization was not equal to the new tasks as they were being brought up by universal suffrage. This organization stood again between the alternatives: either to come into closer contact with the German clerical bloc in Carinthia and thus to give up the claims for the Slovene political unity, or to rely

more closely on the Slovene clerical party in Carniola in terms of Slovene natural right — this second alternative means likewise an inclusion into the process of clericalisation and ideological radicalization, as well as a strengthening of the clerical democratism. The Slovene political movement in Carinthia decided for the second alternative and this brought it eventually into a decisive conflict with the German principle of historical right. The starting point of the Carinthian Slovenes at the end of 1902 seemed at first sight hopelessly weak and bad. The political life, however, had up to that time included only a very thin stratum of the population: the large majority of the new voters still stood aside of the political events and constituted an enigma unsolved as yet. The big political struggle for the influence over the bulk of the Slovene population was in fact only just started. The first parliamentary elections after the electoral reform of 1907 as well as the election in 1911 and inbetween the Diet elections in 1909 (the general curia) show that the Carinthian Slovene party, which at that time became a constituent part of the Slovene people's parti (SLS) and was also operating on the basis of its programme, did include the chief bulk of the Slovene population in the whole territory of the Slovene Carinthia. In certain places in that territory the influence of the social democracy was making itself felt, whereas the influence of the German national party remained chiefly restricted to town centres and boroughs and to the immediate vicinity of Celovec (Klagenfurt), to the communities of the nationally mixed Kanalska dolina (Kanaltal) and to a part of the Lower Zila Valley (Untergailtal). The analysis of the elections shows what a strong negative influence for the formation of the Slovene political consciousness was exercised by the discriminative division of the electoral districts, which is one of the chief reasons for the strong abatement of the political activities outside the Slovene electoral districts. The chief winner in this situation continue to be the Social Democrats and not the German nationals.

The final Chapters (IX) deals with the attitude of the Carinthian social democracy towards the nationality problem in Carinthia. It first states that up to 1902 the Carinthian social democracy had towards the nationality problem a rather passive attitude, but that later it actually adopted — in spite of the professed international slogans — a standpoint favouring the nondivisibility of Carinthia and that this

country has to have a German character but nowhere stating what should define the position of the Slovene national minority. In respects of organization — except on the occasion of elections in the Slovene electoral district — it treated the Slovene part of Carinthia as German territory. Its relative tolerance concerning the nationality problems and its professed internationality were one reason why a significant number of Slovene voters, particularly those from the western regions, voted for social democracy, where the Slovene candidate had no chances to be elected. The social democratic slogan for the abstinence of workers from the nationality struggle was in the time immediately before World War I weakening the German national manifestations. By this slogan the manifestations of the Slovene party were not actually menaced, understandably because the Slovene party remained socially restricted to the rural population. Of decisive significance for the further fate of Slovene political individuality in Carinthia was the fact that the social democracy, while taking over the political legacy of the socially progressive factor and drawing upon the process of social and economic progress, was uncritically adopting the German national theses in respect of the nationality problem in Carinthia. Only the combination of the spiritual legacy of the national oppression and of the relative progressiveness of the social democratic party made possible a wide irruption into the Slovene political substance in Carinthia, But this had become clear only at the end of World War I when the Carinthian social democracy abandoned the abstinent viewpoints in respects of nationality problems and actively declared itself for the German national side in the struggle for a possibly biggest territorial extent of the new Austrian republic irrespective of ethnic boundaries.

IMENSKO KAZALO

- Abuja Matija 214—217, 220, 258, 268,
 270, 343, 418,
 Adamič Franc 250
 Adenau Ferdinand 393
 Adler Viktor 405, 406, 419, 454
 Ahatz I. Mich. 152
 Angerer Hans 384, 385, 428, 429
 Apih Josip 5, 27, 33, 54, 56, 71, 434
 —437
 Arnetz 363
 Aškerc Anton 225
 Aussez Franc 43

 Bach Alexander 83
 Badeni Kazimir 410
 Bauer Otto 409
 Baumgartner Ernst 312, 313, 439, 450
 Beg Ante 129, 435, 441
 Bellina 401
 Berger P. 267
 Bessemer Henry 74
 Bichler Anton 176
 Bienenrth Richard 384
 Bierkopf Peter 306
 Bismarck Otto 213
 Bleiweis Janez 30, 33, 37, 144, 196,
 435, 437, 442
 Blum Robert 63
 Božič Janko 157
 Braumüller Herman 33, 59, 230, 318,
 435—437, 447, 451
 Breitegger 348
 Brejc Janko 350, 352, 358, 415, 416,
 420
 Bromauer 396, 402

 Cankar Ivan 360, 408, 441, 452, 454
 Castelli Ignaz Franz 25
 Cefarin Rudolf 59, 60, 392, 434, 437,
 438, 453, 454
 Charmatz Richard 25, 412, 434
 Chocholoušek 157
 Cleva 401
 Czörnig Karl 88—90, 92, 439

 Čermelj Lavo 442

 Dietrichstein 228
 Dinklage Karl 5
 Dobernig Josef 72, 209, 210, 212, 213,
 221, 370, 424
 Dobrovc Jožef 364
 Doliner Dorothea 33, 51, 52, 118, 140,
 166, 167, 171, 181, 200, 381, 392,
 436, 437, 441—445, 447, 450, 453
 Dominkuš Ferdinand 172
 Dopsch Alfons 15
 Drabosnjak Schuster Andrej 11
 Druškovič Drago 439, 443, 450
 Dumreicher Armand 212, 224, 446

- Edlman Ernst 244
 Egger 43, 74, 79, 96, 109, 273
 Ehrlich Lambert 343, 377, 398
 Eich Wilhelm 294, 306, 307, 323, 334,
 340, 359, 366, 368, 385, 393—395,
 453
 Eichelburg Labia 374
 Einspieler Andrej 33, 37, 38, 44, 48,
 50, 52, 57, 92, 129, 141—146, 148—
 153, 155—162, 164, 170—176, 178—
 180, 182, 186, 189, 190, 192—194,
 196, 197, 199, 200—204, 215, 220,
 228—230, 244, 245, 247, 249, 251,
 253, 254, 256, 263, 297, 305, 392,
 437, 442
 Einspieler Gregor 255, 258, 260, 261,
 266, 411
 Einspieler Lambert 175, 194, 330, 332,
 335
 Ekar Anton 352
 Ellenbogen Wilhelm 406, 407
 Eller Fran 346, 347
 Ellersdorfer Florijan 365, 367—370, 374
 Erjavec Fran 434, 443, 447, 448, 451,
 454

 Falle Anton 6, 315, 450
 Faust 308
 Felaher Julij 444, 448
 Ficker Adolf 89, 90
 Fischer M. 418
 Frankl Odilo 333, 334
 Frauendorfer Sigmund 440
 Freithofnig J. 343
 Fresacher Walter 14—17, 19, 433, 434
 Fröschl A. 173

 Gailer Johann 375
 Gaj Ljudevit 435
 Ghon Karl 170, 217
 Glantschnig Josef 384
 Goës Zeno Vinzenz 155
 Gornik I. 202, 203, 375
 Gorše Miroslav 444, 445

 Götz Josef 172
 Grabičnik Edvard 410, 454
 Grabičnik Lukas 454
 Grabmayr Karl 106, 112, 440
 Grafenauer Bogo 5, 6, 8, 13, 22, 25,
 27, 44, 78, 433, 434, 436, 437, 439,
 449, 450
 Grafenauer Franc 214, 240, 258, 266,
 268, 296, 299, 307, 308, 335, 338,
 339, 343, 347, 353—355, 357—359,
 367, 374, 377, 378, 386—388, 398,
 402, 415, 416, 418, 420, 422—424,
 446, 448, 454, 455
 Grafenauer Ivan 434, 435
 Gretschnig Julius 224, 446
 Gritzner Max Josef 43, 60, 66
 Gröger Florian 400, 401, 428, 429, 454
 Grössel Edvard 396
 Grün Anastazij (Anton Alexander Auer-
 sperg) 42, 45, 202
 Grünberg Karl 440
 Gspan Alfonz 437

 Haderlap Filip 263
 Hainisch Michael 113, 440
 Hauptmann Ljudmil 15
 Hauser 193
 Helldorff 79, 115, 116, 272, 336
 Henckel 307, 308, 310
 Herler J. 427—429
 Hladnik 31, 32
 Hock Gustav 166, 243
 Hofmann P. v. Welenhof 119, 441
 Hohenblum 232
 Hohenwart Karl Siegmund 190, 199
 Holenia Franz 172
 Hönigmann Anton 5, 450
 Hrastelj Franc 436
 Hribar Ivan 390
 Hribernik 396
 Huber Johann 267, 268
 Hugelmann Karl 436, 437
 Hussa Alojz 143, 146, 151—154, 224,
 228

Ilešič Fran 435, 437, 438
Ilešič Svetozar 5, 95, 439
Issleib Ludvik 162

Jacomini Franz 50, 51, 437
Janesch J. 23, 53, 63, 66
Janez nadvojvoda 46
Jarnik Urban 10, 11, 28, 132, 215, 433
Jelačić Franc 62, 67
Jenko Jože 436
Jodlbauer 323, 409
Jožef II 118

Kahn Josef 267, 268
Kann 394
Kardelj Edvard 434
Karner 50, 53
Kastner 182
Kavčič Matija 57
Kazetel Avgust 182
Kermavner Dušan 6, 131, 132, 135,
144, 145, 149, 161, 409, 422, 441,
442, 445, 450, 454, 455
Khevenhüller A. Metsch 362, 363
Kidrič Boris (Javor A.) 435
Kidrič France 433, 434
Kirchmayer Karl 370
Kirschner Franc 228, 363—365, 372,
375
Klebel 354, 373
Klein Herbert 15, 433
Kleinmayer Julij 160, 353
Komar Valentin 217
Koruza Jože 439
Kosar Franc 89, 439
Košut Lajoš 66
Kottwitz Johann 72
Kovačič Franc 436
Kozler Peter 89
Kraft Doris 114, 440
Kranjc Josip 57
Krasnik Janez 190
Krasnik Štefan 171, 182, 229
Krassnig Jožef 105, 164, 182, 198, 228,
370

Kraut Franc 185, 230
Kraut Gregor 185, 230
Kraut Jurij 148, 185, 192, 230
Krek Janez 390, 397
Kristan Etbin 308, 358, 360, 385, 396,
407, 408
Kudlich Hans 118
Kuhar Lovro (Prežihov Voranc) 80,
299, 439, 450
Kumerdej Blaž 10
Kušaj (Kuschei) Anton 178—180, 231

Lackner Josef 383
Laibacher 403
Lamberg 63
Lasser Josef 199, 210, 243, 244, 247
Latour Theodor 63
Lax Peter 254, 394
Lemisch Arthur 209, 420
Lenin V. I. 453
Leon Johann 10
Levstik Fran 158, 162, 210
Lichtenberger Elisabeth 5, 98, 99, 102,
109—111, 114, 115, 320, 321, 440,
451
Lidmansky 37
Linhart Karl 237, 370, 375, 383, 428
Lobmeyr Oskar 5
Lončar Dragotin 435, 437, 442, 447
Löhner Ludvig 50, 69, 73
Löschnigg Josef 63, 66
Luggin Josef 169, 220
Lukas J. 364, 372, 383, 400
Lutschounig Jakob 241, 242, 370, 382
—384

Mack Ana 411
Mahnič Anton 256
Mahrer Leopold 396, 397
Majar Matija 25, 29, 31—34, 37, 38,
42, 44, 48, 70, 71, 142—145, 148,
149, 158, 186, 187, 192, 194, 435
Mal Josip 32, 35, 435—437
Mandorff Rudolf 255, 257, 259

Manner Anton 237
 Mayer Josef 172
 Mayer — Cord Henry 165, 443
 Megiser Hieronim 27
 Meizinger Jan. 192
 Melik Anton 5
 Melik Vasilij 5, 38, 41, 43, 243, 436,
 442—445, 447, 448, 451
 Metnitz Gustav 231, 299, 351, 377—
 379, 415
 Metternich Klemens Lothar Wenzel 144
 Michor Simon 375
 Millesi 337
 Milonig p. d. Zdožen 28, 54, 56, 69,
 71—73, 180, 228
 Moder Janko 443
 Mohorič Ivan 5, 309, 438, 439, 449,
 450
 Mommsen Hans 454
 Montag Erich 114, 115, 134, 440, 442
 Morak 245
 Moro Gotbert 5, 449
 Moro Hugo 449
 Moro Oswin 14, 21, 294, 314, 319, 434,
 450, 451
 Moro 274, 292
 Mörtlitsch Hermann 172, 178, 179
 Most Johann 391, 453
 Muden Šimen 148, 156, 186, 192, 194
 Muri Franc 220, 249, 260, 261
 Muršec Josip 31, 37, 54, 57, 70, 435,
 437
 Nagel Leopold 158
 Nagele J. 365, 366, 368, 370, 371, 384
 Nagele Kajetan 24
 Nemec 200
 Neste F. 245
 Neumann — Spallart F. 440
 Neumann Wilhelm 433, 434
 Neutzler Avgust 400
 Nevin Mac 269
 Nolli Josip 186
 Nötscher Terezija 410

Novak Franc 157
 Oblasser Jožef 182, 229, 272
 Orasch 220
 Pacher Alfred 166
 Pacher Karl 436
 Palacki Franc 37
 Paschinger Viktor 5, 104, 439, 440
 Pavlič Valentin 172—174, 178—180,
 203, 204
 Pehr Franz 446, 449
 Peitler Johann 267, 332
 Perkonig Josef Friedrich 298, 450
 Perlornig Ferdinand 305, 323, 393, 394
 Pernerstorfer Engelbert 405, 406, 417,
 419
 Pernhart Marko 163
 Petek Milan 296
 Petre Fran 435, 437
 Petrtsch M. 180, 202, 204, 230
 Pezjak 189
 Pfaundler Richard 290, 439
 Pick 410
 Pillersdorf Franz 36
 Pino Felix 251, 253, 254
 Pinzer Egon 44, 436
 Plasch Johann 156
 Pleschiutchnig V. 343
 Pleterski Janko 442, 447, 448, 454, 455
 Podgore Valentin 267, 339, 343, 347,
 352, 363—365, 384, 387, 411
 Pogatschnigg Valentin 162, 185, 187,
 207
 Polenc Janko 435
 Polanc Janez 436
 Poltnigg 228
 Potočnik Matko 441
 Poznik Albin 148, 174, 175, 178, 179,
 186, 189, 194
 Preschern 63, 69
 Preschl 44, 45, 71, 136, 137
 Prešeren France 136, 206, 224, 225,
 442
 Preussler 407

Prežihov Voranc (Kuhar Lovro)
Priatelj Ivan 29, 53, 58, 158, 159, 161,
435, 437, 442—445, 447

Primož Štefan 191

Pristovnik 193

Pucher Albert 172, 178—180

Pupovac Alexander 363

Rack 71

Raič Božidar 193

Ratz Josef 63, 66

Rauchberg Heinrich 221, 222, 290, 446

Ravnihar Vladimir 241

Ravnikar Matevž 10

Riese Arnold 348, 359, 362, 368, 396,
400, 401, 418, 423—426, 454

Ritter Nonosus 19

Rizzi Vinzenz 13, 45, 48, 52, 66, 136,
202, 433, 437, 442

Rok Arih (glej Druškovič Drago)

Rokitanski 232

Rosbacher Bernard 157, 174, 189, 194

Rösch Jakob 375

Rosenberg 109, 116, 274

Rosthorn Gustav 172, 305

Rulitz Matija 13, 28, 50, 52, 56, 72,
136, 137, 433, 437

Ruppnig 403

Russheim 63

Sakrausky Oskar 434

Schauer Dolfe 441

Schatzmayer Wilhelm 453

Schein Valentin 217

Schliesnig Jakob 43, 72, 80, 136, 137,
318

Schiffermüller 198

Schillinger 295

Schimmer G. A. 440

Schlegel Josef 304

Schloissnig Johann 28, 139

Schmerling Anton 142, 164, 223

Schmid Josef 5, 95—97, 439

Schmid — Zabierow Franz 255, 312,
331

Schneider Matija 11

Schumy Vincenz 134, 381, 382, 386,
441

Seebacher Johann 151, 182, 220, 228,
230, 231

Seifritz Friedrich 235, 308, 354, 355,
371, 381

Seliger 407

Sernec Janko 172

Sitter Ignac 385, 386

Slomšek Anton Martin 28, 29, 31, 34,
37, 88, 148, 162, 435, 436

Sommerregger F. 102, 103, 440

Sperans (glej Kardelj Edvard)

Stahlberg A. 63

Steinwender Otto 8, 78, 115, 212, 223,
269, 331, 433

Stockert K. 202, 203

Stojan Mihael 31, 34

Stolz O. 15, 16

Straka Manfred 134, 442

Strohal Emil 169

Svetec Luka 159

Sutter Berthold 446

Šajnig Anton 174, 189

Šašel Josip 443, 444

Škrbina Jožef 374

Štefan Jožef 137, 442

Štih Martin 260

Štrukelj Janez 374

Štrus Franci 449

Šusteršič Ivan 386, 390

Taaffe Eduard 149, 245—247, 253, 254,
393

Taucrer Josef 53, 63, 66

Tavčar Ivan 390

Tengg T. 245

Thaler p. d. Kreutzer 23

Thomas Sidney 74

Thurn Georg 60

- Thurn — Valsassina Aripbrand 99, 314, 440, 450
 Thurn — Valsassina Douglas 273
 Thurn 79, 95, 109, 115
 Tischler Joško 433, 437, 442
 Toman Lovro 142, 223
 Tonitz Albert 60, 62, 63, 66, 68, 69, 304, 438
 Trampitsch Johann 72
 Trampitsch Kristjan 178, 180, 444
 Treiber Franc 254
 Trstenjak Davorin 31
 Tschabuschnigg Adolf 52
 Tscharre Anton 337, 338, 341, 351
 Ude Lojze 5, 6, 131, 441
 Uitz Karl 112, 113, 440
 Ulbing 261
 Ullman J. 199
 Unterluggauer Johann 5, 118, 441, 448
 Ure Janez 343, 344, 387
 Valjavec Fritz 445
 Verkauf Leo 323
 Vigele Ferdo 148, 159, 174, 186, 189, 201, 202, 230
 Vilfan Sergij 434
 Vilhar Miroslav 154
 Vodnik Valentin 10, 225
 Vodusek Matija 31, 35
 Voigt Alfred 79, 313
 Voigt Gustav 79, 313
 Vošnjak Josip 108, 158, 440, 443, 444
 Vošpernik Janez 374
 Waber Leopold 90
 Wagensperg Raimund 170, 178, 190, 230
 Wagner Josef 50
 Walcher Konrad 338, 359, 390
 Wallnöfer Franz 33, 435
 Wieggle P. 361, 362
 Wierer Rudolf 454
 Wiery Valentin 170
 Wieser Andrej 174, 189
 Wiesner Alois 63, 66
 Wiessner Herman 304, 437—439, 449
 Winarsky Leopold 406
 Winkler 267
 Wölger Alfred 6, 433
 Wopfner H. 15
 Wutte Martin 5, 6, 12, 27, 28, 32—34, 39, 42, 44, 45, 47, 50, 52, 53, 59, 63, 66, 72, 119, 134, 135, 138, 168, 275, 279, 284, 286, 312, 433, 435—438, 441, 442, 449, 450, 455
 Wutte Valentin 393
 Zarnik Valentin 184, 186, 192, 193, 444
 Zupan Janez 397
 Zwitter Fran 5, 6, 8, 88, 121, 122, 130, 131, 134, 274, 315, 316, 360, 435, 436, 439, 441, 443, 444, 449, 450, 452, 454
 Zwitter Mirt 440
 Železnikar France 192, 393
 Žerjav 116

VSEBINA

Uvod	5
I. Politična orientacija in narodna zavest prebivalstva na Koroškem v revolucionarnem obdobju 1848/1849	9
1. Kmet na slovenskem Koroškem do leta 1848	10
2. Kmečko gibanje na Koroškem za zemljiško odvezo in slovenske narodne zahteve	22
3. Koroška in slovenski narodni program v letu 1848	29
4. Radikalni demokratični tabor na Koroškem v letih 1848 do 1849 in slovensko vprašanje	58
II. Osnove rasti meščanskega in delavskega razreda — etnični značaj meščanstva	74
III. Gospodarski in socialni dejavniki usmerjanja samostojnega kmečkega prebivalstva po zemljiški odvezi	94
IV. Pregled političnih orientacij od 1861 do 1873	129
1. Problem slovenskega liberalizma na Koroškem	129
2. Leta političnega oživljanja (1861—1867)	135
3. Poskus uveljavljanja liberalizma v slovenskem narodnem gibanju na Koroškem (1867—1873)	164
V. Miselnost »Nemcem prijaznih Slovencev« — »nemškutarjev« po letu 1873	205
VI. Pregled splošnih političnih orientacij od 1873 do 1896	243
VII. Osnove političnega značaja delavskega razreda in sorodnih skupin med agrarnim prebivalstvom	271
1. Število in razmestitev delavstva	271

2. Rast in selitve prebivalstva	274
3. Etnični značaj delavstva	290
4. Politični značaj delavstva	300
5. Nesamostojno vaško prebivalstvo	313
VIII. Pregled splošnih političnih orientacij od 1897 do prve svetovne vojne	330
IX. Koroška socialna demokracija in narodno vprašanje na Koroškem . . .	391
Opombe	433
Summary	457
Imensko kazalo	471

IZDAJO KNJIGE JE OMOGOČIL
SKLAD SRS ZA POSPEŠEVANJE ZALOŽNIŠKE, ČASOPISNE, KNJIGOTRŠKE
IN TISKARSKE DEJAVNOSTI V LJUBLJANI

RAZPRAVE IN ESEJI

7

Janko Pleterski
NARODNA IN POLITIČNA ZAVEST
NA KOROŠKEM

Oprema
Hilarij Frančeškin

Založila
Slovenska matica v Ljubljani

Zanjo
Anton Melik

Urednik
France Bernik

Natisnilo in vezalo
ČP »Delo« v Ljubljani